

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM XIV.

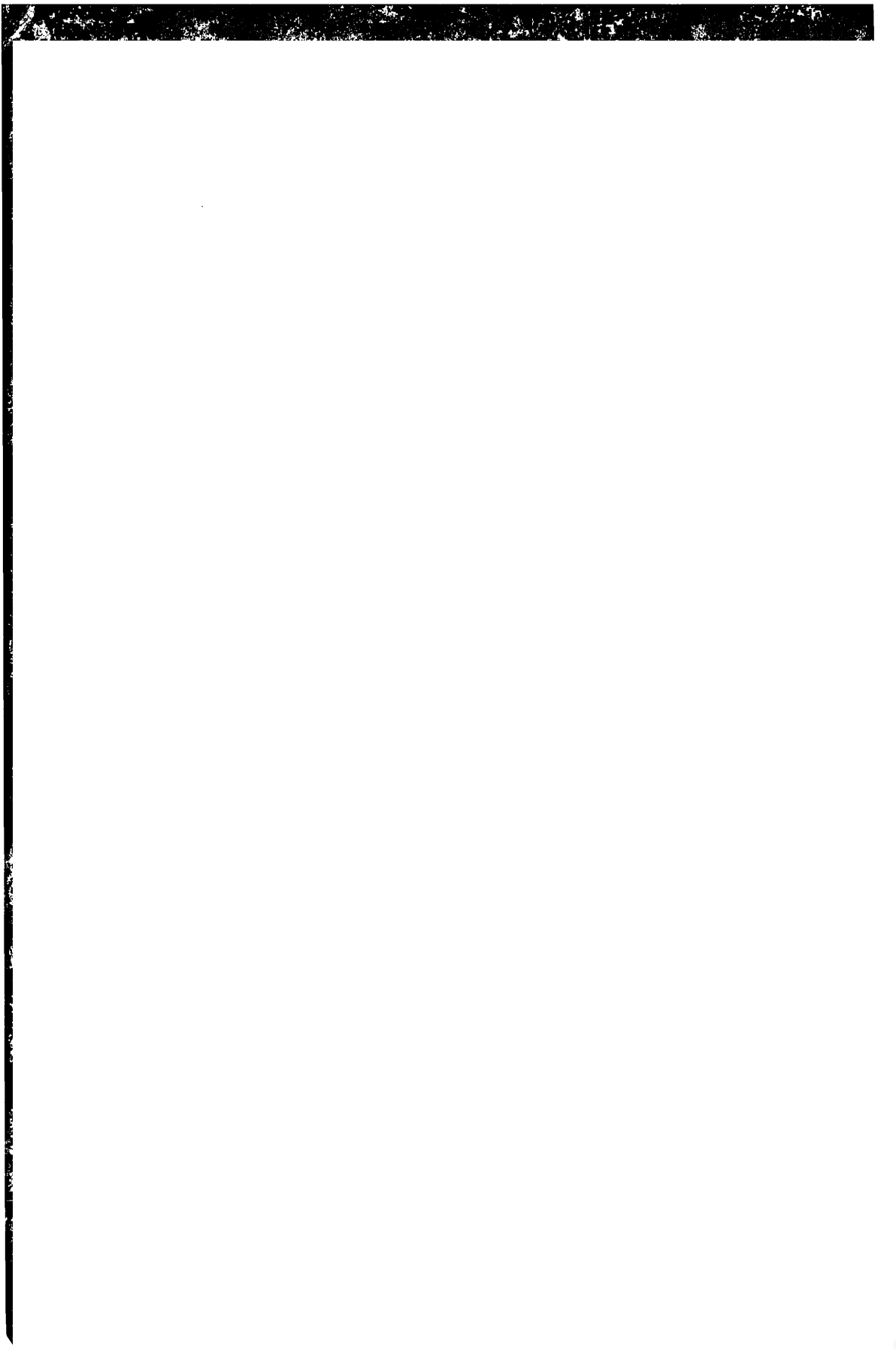
**AZ
EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XIV.**

EGER, HUNGARIA

1978

AZ
EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XIV.

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM XIV.

AZ
EGRI HO SI MINH
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI
XIV.

EGER, HUNGARIA

1978

A szerkesztő bizottság:

DR. BAKOS JÓZSEF, BLASKÓ JÁNOS, DR. BODNÁR LÁSZLÓ,
DR. BUDAI LÁSZLÓ, FRIEDRICHNÉ DR. KOVÁCS IRÉN,
DR. KÖVES JÓZSEF, DR. NAGY JÓZSEF, DR. NAGY SÁNDOR,
DR. PÓCS TAMÁS

Szerkesztő – Redigit:

DR. KÖVES JÓZSEF

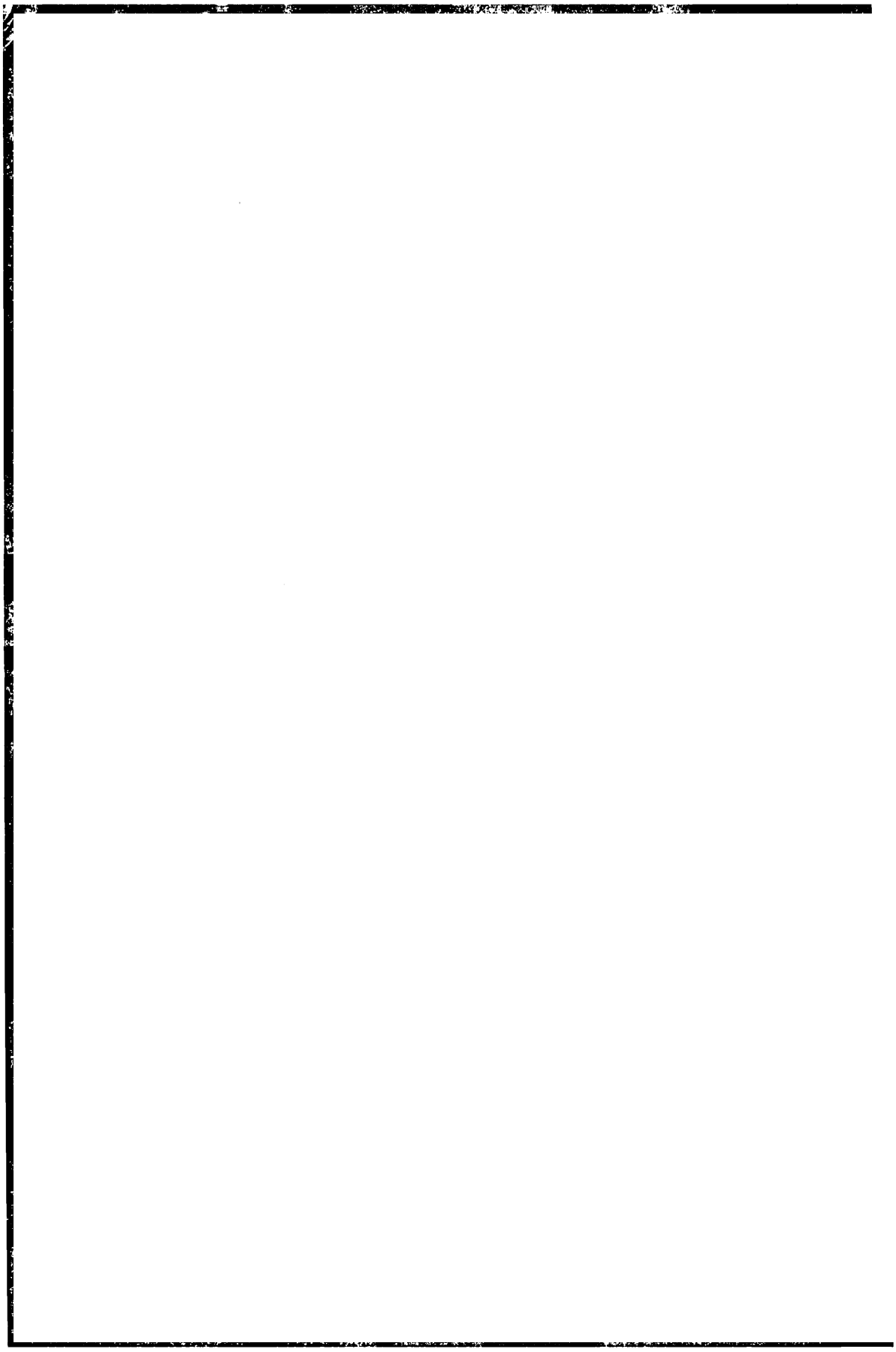
.

Felelős kiadó:

DR. SZŰCS LÁSZLÓ

Borsod megyei Nyomdaipari Vállalat, Miskolc
Felelős vezető: Kilián Béla – 78 – 4817 – 350

I.
TANULMÁNYOK
AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS KÉRDÉSEIRŐL

AZ IDEALIZÁCIÓ MINT SAJÁTOS ÖNÁLLÓ GONDOLATI ELJÁRÁS

DR. SEMPERGER TIBOR

(Közlésre érkezett: 1977. február 4.)

A tudományos megismerésnek az az igénye, hogy a valóság mind mélyebb és bonyolultabb szféráit hódítsa meg, a tudományos módszerek állandó tökéletesítését követeli meg és egyre eredményesebb módszerek és eljárások kidolgozását igényli. Különösen jellemző ez korunk tudományos megismerésére, amelynek többek között elsődleges sajátossága a valóság közvetlen, empirikus szemlélet számára elérhetetlen szintjeibe, bonyolultabb tartományába való egyre intenzívebb behatolás. Ez szükségképpen együtt jár az eddig alkalmazott tudományos-kutatási módszerek, gondolati eljárások tudatos számbavételével, ezek tökéletesítésével, új eszközök, eljárásmodok kialakulásával és egyre szélesebb körű elterjedésével.

Miután legtöbb esetben nem nyílik lehetőség a megismerés tárgyának (objektumának) közvetlen tanulmányozására, korunk tudományos megismerésében a régóta ismert *idealizáció szerepe állandóan fokozódik* és ez egy sor ismeretelméleti, logikai, tudomány-metodológiai problémát vet fel. Ezek közé tartozik többek között az *idealizáció természetével, kognitív (megismerő) funkcióival* kapcsolatos problémák jelentős része, az *idealizáció gnoszeológiai sajátosságai, alkalmazásának különböző aspektusai*. A tanulmány célja az idealizáció természetének és kognitív funkciójának tudományelméleti elemzése, az idealizáció filozófiai szintű jellemzése. Természetesen a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé az idealizáció tudományelméleti problémáinak kimerítő és végleges megoldását. Sőt valamennyi e téren felmerülő kérdés tanulmányozása sem lehetett cél, hanem csupán néhány magyar nyelven talán kevésbé vizsgált problémakör felvázolására vállalkozott.

A vizsgálat során a figyelmet azokra a *természettudományokra* összpontosítottuk, amelyekben az idealizáció különösen jelentős szerepet játszik, amelyekben éppen ezért a specifikus jellemzők relatíve tisztán jelennek meg. Az idealizáció társadalomtudományok terén történő alkalmazásának a természettudományokra jellemző idealizációtól eltérő sajátosságai is vannak. Ezek számbavétele már speciális vizsgálatot követel, amely túlnőne a tanulmány keretein.

A vizsgált problémakör tartalmát illetően még további megszorításokra is kell utalnunk: nem tartalmazza az absztrakció vizsgálatát¹, eltekint az idealizáció idealista értelmezésének kritikájától, más gondolati műveletekkel való kapcsolatától, az idealizáció eredményének tekinthető ideális objektum részletes vizsgálatától. A tanulmány a következő kérdéseket vizsgálja:

1. Az *idealizáció fogalma és általános jellemzése*
 - 1.1 Az „idealizáció” terminus értelmezése
 - 1.2 Az idealizáció gnoszeológiai jellemzése

2. *Az idealizáció folyamatának struktúrája*
 - 2.1 Az idealizáció elemei és ezek kölcsönhatása
 - 2.2 Az idealizáció folyamatának főbb szakaszai
 - 2.3 Az objektum és az idealizált objektum viszonya
3. *Az idealizáció szerepe, jelentősége a megismerés folyamatában*
 - 3.1 Az idealizáció kognitív funkciója
 - 3.2 Az idealizáció jelentősége

1. AZ IDEALIZÁCIÓ FOGALMA ÉS ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Az idealizáció megismerésben játszott szerepének tanulmányozása és ennek alapján ismeretelméleti értékeinek feltárása csak akkor lehet eredményes, ha kellő egzaktsággal és határozottsággal meghatározzuk az idealizáció fogalmát és számba vesszük legfontosabb sajátosságait. Ezért mielőtt megvizsgálánk struktúráját, helyét, szerepét a tudományban, az „idealizáció” terminus pontos jelentésének (vagy jelentéseinek) megvilágításával kell foglalkoznunk. Az idealizáció-fogalom ismertetőjegyeinek elemzése lehetővé teszi számunkra, hogy EGYFELŐL *tanulmányozzuk az idealizáció folyamatának dinamizmusát*, MÁSFELŐL *az idealizáció állapotai és elemei közötti viszonyok sajátosságait*.

1.1 Az „idealizáció” terminus értelmezése

Az idealizáció fogalmának és sajátosságainak pontos feltárását és meghatározását a fentiekén túl szükségessé teszi az a körülmény is, hogy az idealizáció fogalma sokat vesztett egyértelműségéből, gnoszeológiai specifikuma elmosódott. *Az „idealizáció” terminust egymástól lényegesen eltérő vagy egymásnak ellentmondó értelemben használják.* Így többek között jellemző az absztrakció és az idealizáció közötti különbségek figyelmen kívül hagyása. Igaz, amikor idealizálunk, akkor voltaképpen absztrakciót végzünk. A kettőt azonban mégsem szabad minden tekintetben azonosítani. Az absztrakció során ugyanis a létező dolgokból indulunk ki, az idealizáció során pedig olyan tárgyakat hozunk létre gondolatilag, amelyekről eleve tudjuk, hogy ilyen formában nem léteznek a valóságban. Az idealizálás olyan határeseteket teremt, amelyek ebben a tiszta formában a valóságban nem fordulnak elő. Maga Stoff² is, aki egyébként a modellezés kapcsán vizsgálja az absztrakció és az idealizáció problémáját, eléggé pontatlanul fogalmaz: „Tágabb értelemben idealizációnak az olyan absztrahálási folyamatot nevezik, amelyek a valóság sematizálása, eldurvítása, egyszerűsítése, abszolutizálása révén mennek végbe . . . Szűkebb értelemben idealizáláson különleges ideális objektumtípusok alkotási folyamatát értik, olyan objektumokét, mint pl. ideális gáz, összenyomhatatlan folyadék, abszolút szilárd test, abszolút fekete test, inercia-rendszer, vagy a matematikában – pont, kör stb. Bár ezeknek van reális ősképe a valóságban, de nem realizálhatók.”³ Stoff értelmezése lényeges vonásait fogalmazza meg az idealizációnak. Jogos az idealizációt – tágabb értelmezés esetén – az absztrakció egyik specifikus fajtájának tekinteni. A szűkebb értelmezésnél az idealizációt mint önálló gondolati eljárást közelíti meg. Úgy véljük azonban, hogy a megfogalmazott sajátosságok nem merítik ki az idealizálás eljárásának specifikumát. Ezen eljárás *specifikuma a tények elemzésének módszerében van: meghatározott módon rendezett sorok összeállításában, az idealizált objektumnak minősülő sajátos HATÁRESETRE VALÓ GONDOLATI ÁTTÉRÉSBEN.*

Stoff értelmezésében éppen ez a specifikuma mosódik el az idealizációnak. Stoff az idealizációt a produktum, az eredmény oldaláról közelíti meg. Igaz, hogy amikor az

idealizációt vizsgáljuk, elemezni kell annak produktumát is, de úgy, hogy ez szerves egységet alkosson az idealizációs folyamat dinamizmusának vizsgálatával, egyébként minden absztrakt objektumot, minden modellt, esetleg minden képmást idealizáció termékének tulajdonítunk, ami természetesen nem igaz. Ez vezethet az idealizáció eredményének – ideális objektum – egy túl széles, az *eszmei képmással* való azonosító értelmezéséhez. E koncepció lényege abban foglalható össze, hogy a külvilág visszatükröződése így vagy úgy *minden esetben* idealizációval kapcsolatos. Ezzel természetesen nem értünk egyet, mert azonosítva az idealizálást, mint sajátos megismerési eljárást magával a megismeréssel, elmossa az idealizáció gnoszeológiai specifikumát.

Nagyon *sok hasonlóság* figyelhető meg az *idealizáció és a gondolatkísérlet között is*, mégsem helyes a kettő azonosítása. A gondolatkísérletben szervesen kapcsolódik az absztrakció és az idealizáció. A gondolatkísérlet első lépése egy olyan idealizált objektum létrehozása, amelynek során elvonatkoztatnak a mellékes tényezőktől, miközben bizonyos, a vizsgálódás szempontjából lényeges vonatkozásait általában a maximumig (a minimumig) fokozzák (csökkentik). *A gondolatkísérletnek tehát szükséges és elengedhetetlen eleme az idealizáció*, az ideális és idealizált objektumok, feltételek, szituációk alkalmazása, *de a gondolatkísérlet a fentiek mellett magába foglalja az idealizált objektumokkal stb. végzett műveleteket is.*⁴

Hasonlóan mutathatók ki az idealizáció és a modellezés különbségei⁵. *Nem azonosítható az idealizáció a valóság matematikai leírásával sem*, vagy egy tudományban alkalmazott matematikai apparátussal, vagy matematikai egyenletek rendszerével, matematikai sémával. A matematikának valóban igen jelentős szerepe van az idealizáció, idealizálás eljárásának kidolgozásában. A matematika azonban az idealizáció alkalmazásának csak egyik – bár igen lényeges – területe. Nincs módunk a további értelmezések bírálatára, csupán jelezni kívántunk néhány olyan vonatkozást, amelyet az idealizáció gnoszeológiai jellemzésénél szem előtt kell tartanunk. Ezek után a következőképpen fogalmazhatjuk meg az idealizációnak, mint sajátos önálló gondolati eljárásnak a lényegét:

Idealizáláson mint önálló gondolati eljáráson különleges ideális objektum-típusok olyan – az absztrakcióval legszorosabb kapcsolatban álló – alkotási folyamatát értjük, amely alkotási folyamatnak a specifikuma meghatározott rendezett sorok összeállítására, az idealizált objektumnak minősülő, a valóságban nem realizálható határesetre való gondolati áttérés.

Az idealizálás olyan határeseteket teremt, amelyek ebben a tiszta formában a valóságban nem fordulnak elő. Például a reális gázok bizonyos tulajdonságainak és törvényszerűségeinek tanulmányozása céljából megalkották az „ideális gáz” absztrakcióját. Az ideális gáz gondolati objektum, amely idealizáció eredményeként született meg. Ebben a gázmolekulák között nem hatnak vonzóerők és e molekulák olyanok, mint a nagyon kicsiny, abszolút rugalmas golyócskák. A „reális gáz” alacsony hőmérsékleten és kis nyomáson majdnem úgy viselkedik, mint az ideális gáz.

Az idealizációt gyakran nevezik *a határértékképzés módszerének*. Lényege a következő: a tárgy változási folyamatát, tulajdonságait vizsgálva meghatározott tendencia fedezhető fel. Feltételezzük, hogy a folyamat a meghatározott irányban vég nélkül érvényesülhet és ezzel a feltételezéssel a folyamatot mintegy továbbfejlesztjük és elvezetjük ahhoz a logikus határhoz, amely felé törekszik, de a valóságban sohasem ér el. Az idealizációnak határértékképzésként való értelmezése nem írhatja le az idealizáció folyamatát általában. A határértékképzés nyilvánvalóan jellemzi az idealizáció folyamatának egy bizonyos osztályát (úgy tűnik, nagyon lényegeset), kapcsolatos az ideális tárgyak tudományba való bevezetésével, de az ideális objektumoknak a tudományba való bevezetése megvalósulhat más eljárással is. Gorszkij írja: „Néha az idealizált tárgyakat a következő

folyamat eredményében vezetik be: a feltétel hatásait a legkülönbözőbb eljárásokkal változtatják, de befolyásuk a tanulmányozandó objektumra egészen jelentéktelennek bizonyul. Ezekről a hatásoktól általában el lehet vonatkoztatni és egy bizonyos, ezektől a feltételektől független ideális tárgyat lehet képezni. Így be lehet vezetni a hidrodinamikába az „összenyomhatatlan folyadék”-ot, mint ideális objektumot. Ezt a folyamatot a következőképpen lehet magyarázni: a folyadéksűrítés következtében a nyomásnak határozott nyomóerői keletkeznek. Mégis a folyadéksűrítés következtében a térfogat módosulása még igen nagy nyomásnál is jelentéktelen. Ezért elvonatkoztatunk a nyomástól és a térfogatának attól a módosulásától, amely a nyomásnál keletkezik.”⁶

Akár a határértékképzés módszerét, akár a fenti eljárást követjük, az idealizáció folyamata a tanulmányozott tárgy jelentős *leegyszerűsítésével* függ össze. Az ideális objektumok alkotásának folyamatában *elvonatkoztatunk a vizsgálódásunk szempontjából lényegtelen oldalaktól és kapcsolatoktól, megtisztítjuk a valóságos objektumot a véletlentől, a mellékéstől, a nem tipikustól, csökkentjük a paraméterek számát, annyira amennyi figyelembevétele szükséges a tanulmányozott objektumok adekvát leírásához*. Ez legtöbbször azért szükséges, mert a megismerés folyamatában gyakran alakulnak ki olyan szituációk, amikor nem lehetséges, vagy nem célszerű az objektum közvetlen megfigyelése. *Az idealizáció segítségével tehát az objektumot közvetve tanulmányozzuk*. Ennek kapcsán kell említést tenni arról, hogy az idealizáció szerepét nem szabad leszűkíteni a megismerési folyamat egyik vagy másik mozzanatára. Igaz, hogy elsősorban az ideális objektumok alkotásának eszköze, azon objektumoknak, amelyek a teoretikus megismerés közvetlen vizsgálati tárgyát képezik. Nem fogadható el azonban az az álláspont, amely szerint az idealizáció csupán a megismerés magasabb szintjeihez szolgáltatja az „objektumokat”, és új ismeretet nem szolgáltat, pontosabban, ahhoz, hogy új ismeretekhez jussunk, az idealizáció által alkotott ideális objektumokat további vizsgálatnak kell alávetni. Maga az idealizálás *nem pusztán részmozzanata a megismerésnek*, hanem maga is megismerő tevékenységet jelent. Mint ahogy helytelen az idealizációt magával a megismeréssel azonosítani, ugyanígy téves felfogás az idealizációt a megismerő tevékenységben mellékes, „az ismeretszerzést előkészítő” részműveletnek tekinteni. Igaz, hogy az ideális objektumokkal a gondolkodás további műveleteket végez, és így jut új, a valóság mélyebb és bonyolultabb szféráiból fakadó ismeretekhez, már az *ideális objektumokat alkotó idealizálás is szolgáltat új ismereteket azáltal, hogy új elemeket von be*. Filozófiai szempontból elfogadhatatlan, hogy az idealizált objektum maga nem ismeret, hanem csupán az ismeretszerzés eszköze. Ez mind tényszerűen, mind elméleti szempontból helytelen.

Elegendő bármely tudományos törvényre hivatkozni, hogy meggyőződünk, az ideális objektum nemcsak az ismeretszerzés eszköze, hanem maga is ismeret, az ismeret egyik formája. Általában is helytelen szembeállítani a tudományos megismerés eszközeit az ismerettel.

A tudományos megismerés eszközeit éppen ezért lehet sikeresen és hatékonyan alkalmazni, mert bennük a már meglévő ismeretek öltenek testet, s ennek arányában ezek is bizonyos értelemben a valóság tükörképei. Amikor mind magasabb szintű idealizációkat alkotunk, nemcsak új módon csoportosítjuk az előbbi fokon ismert tulajdonságokat és ismérveket, hanem gyakran valamilyen korábban ismeretlen, a megelőző absztrakciós fokon teljesen hiányzó vonásokkal egészítjük ki őket. Elég, ha itt arra utalunk, hogy pl. a klasszikus dinamika alaptörvényei (I, II, III) idealizáció eredményei. Részben az elmondottakat felhasználva az idealizációt úgy értelmezzük, mint *idealizációs módszert*, amely mintegy egységben tárja elénk az idealizált objektumok alkotásának folyamatát és e folyamat eredményét. Az idealizációs módszer ebben az értelemben magába foglalja az ideális objektumok szűkebb értelemben vett *idealizáció útján történő előállítását*, vala-

mint az *idealizált objektumok idealizált feltételek közötti vizsgálatát*, továbbá az így kapott *ismeretek átvitelét a tanulmányozandó objektumra*. Ezen értelmezés alapján úgy véljük, az idealizáció számos olyan gnoszéológiai sajátosságát tárhatjuk fel, amelyek a hagyományos értelmezésnél rejtve maradnának.

Az idealizációs módszer tehát egyfelől a megismerés objektumával objektív megfelelési viszonyban levő, és a megismerés során azt helyettesítő eszmei rendszer (idealizált objektum) megalkotása, másrészt a megismerés objektumánál az idealizált objektum tanulmányozása révén új információ szerzését lehetővé tevő gondolati tevékenység. Ebben az értelmezésben tehát az idealizáció az objektum megismerésének eszköze, amelynek legfontosabb gnoszéológiai funkciója az objektum megismerésének elősegítése. Ezért vizsgálataink során leginkább ezen értelmezésben beszélünk az idealizációról.⁷

Figyelembe véve egyfelől az idealizáció értelmezésének sokféleségét, másfelől gnoszéológiai funkcióinak gazdagságát, a tudományos megismerésben való alkalmazásának változékonyságát, jogosan merül fel a kérdés: megoldható-e az idealizáció mint folyamat és mint e folyamat eredményét jelentő idealizált objektum egységében megjelenő IDEALIZÁCIÓS MÓDSZER általános fogalma, amely átfogja s tartalmazza az egymástól lényegesen eltérő jelentéseit, értelmezéseit?

Véleményünk szerint az egységes értelmezés lehetséges, ha nem valamiféle „végleges” idealizáció definíciót kívánunk adni, hanem meghatározottságában is nyitottat, ha elsősorban az idealizáció-meghatározás problémáit vizsgáljuk.

Mindenekelőtt az idealizáció a tudományos megismerés egyik ESZKÖZE, amely elválaszthatatlan magától a megismeréstől. Ezért az idealizáció csak a megismerés folyamatában létezik, s lényegi sajátosságait csak úgy tárhatjuk fel, ha a megismerés folyamatába ágyazva elemezzük gnoszéológiai sajátosságait.

1.2 Az idealizáció gnoszéológiai jellemzése

Mint ismeretes, a marxista ismeretelmélet abból indul ki, hogy az idealizáció az anyagi világ ember általi visszatükrözésének sajátos eszköze. Ha az idealizáció ezt a funkciót ugyanolyan módon teljesítené, mint a gondolkodási tevékenységgel vagy az érzéki észleléssel kapcsolatos egyéb megismerési formák és eszközök, ill. ha az idealizált objektumokat azonosítani lehetne bármely elvont képmással (elmélettel) vagy érzéki képmással, akkor nyilvánvalóan nem lenne célszerű az idealizációról, mint a megismerés sajátos formájáról vagy eszközéről beszélni. Az idealizáció elemzése során azonban kitűnik, hogy bár a megismerés egyéb formáira is jellemző funkciókkal rendelkezik, ám ezeket sajátos módon teljesíti. Ez a sajátosság azzal függ össze, hogy sok esetben szükséges az összefüggések valamely összességének, amelyek egy rendszer elemei között állnak fenn, olyan formájú visszatükrözése, rögzítése, hogy közben bizonyos fokig elvonatkoztatunk maguknak az elemeknek a természetétől, minőségétől, tulajdonságainak intenzitásától, és létrehozuk az eredeti objektum (objektumok) néhány ismert tulajdonságát felfokozott mértékben reprodukáló, de attól más paraméterekben szükségképpen eltérő eszmei gondolati rendszert és ezen az eszmei rendszeren (idealizált objektumon) végezzük el a szükséges elemzéseket. Kocsondi a modellekkel összefüggésben írja, de az idealizációs módszere is helytálló: „a kutató a megismerés közvetlen kutatása helyett egy vele meghatározott objektív megfelelési viszonyban (analógia, izomorfizmus, homomorfizmus) levő, . . . mesterséges objektum tanulmányozásához folyamodhat, hogy megismerve ezt az utóbbi objektumot (ill. bizonyos oldalait, sajátosságait, törvényszerűségeit) új információt nyerjen magáról a megismerés objektumáról.”⁸ Az ilyen idealizált objektumok megalkotásakor elvonatkoztatunk attól is, hogy ezek az objektumok a valóságban (bár-

milyenek legyenek is a feltételek) nem jöhetnek létre, nem alkothatók meg. Engels „A természet dialektikájában” Carnot „ideális gőzgépezet” példáján mindezt kitűnően szemlélteti: „Tanulmányozta a gőzgépezet, elemezte, úgy találta, hogy az a folyamat, amely a lényegét alkotja, nem tiszta formában jelenik meg benne, mindenféle mellékfolyamatok takarják el. Kiküszöbölte ezeket a lényeges folyamat szempontjából különböző mellék-körülményeket és ideális gőzgépezet (vagy gázgépezet) szerkesztett, amely ugyan éppúgy nem állítható elő, mint például egy mértani vonal vagy sík, de a maga módján ugyanazt a szolgálatot teszi, mint ezek a matematikai absztrakciók: tisztán, függetlenül, hamisíthatatlanul mutatja be a folyamatot.”⁹

Az idealizáció folyamatában az idealizált objektumra való határátmenet során az aktuális végtelenség absztrakciója esetén *elvonatkoztatunk annak lehetőségétől, hogy az ilyen objektumot magában a valóságban megvalósítsuk, majd ugyancsak elvonatkoztatunk a létrehozott idealizált objektum és azon valóságos objektumok különbségeitől, amelyek idealizációja révén keletkeztek az idealizált objektumok.* Gorszkij az ebben az értelemben beszél az idealizációról, „mint idealizációs feltevések, hipotézisek alkotásának folyamatáról, amelyben a feladatot (nyilván valóságosan megoldhatatlan), általunk megoldottnak ítéljük. Így a klasszikus matematikában nagymértékben felhasználható aktuális végtelenség absztrakciója azon a feltevésen alapszik, hogy megszámlálhatjuk a természetes számsort. (Nyilván az ilyen eldöntöttnek tartott feladat tapasztalati úton megvalósíthatatlan)”¹⁰

Az idealizáció tehát *az objektum közvetett tanulmányozását teszi lehetővé.* A folyamat lényegét a fentiek alapján a következőkben fogalmazhatjuk meg:

Legyen I_R a jelenségek meghatározott (eszmei) rendszere, O_R pedig egy másik (anyagi vagy eszmei) rendszer, legyen továbbá I_R^P – az I_R -rendszerre vonatkozó kijelentések halmaza, O_R^P – pedig az O_R -re vonatkozó kijelentések halmaza. Az idealizáció során a megismerés tárgyát képező O_R -rendszert az I_R -rendszerrel helyettesítjük, s a szükséges elemzést az I_R -rendszeren végezzük el; majd pedig az így nyert új ismeretet (vagyis I_R^P -t) az O_R -re visszük át és így bizonyos új ismeretet nyerünk az O_R -rendszeréről. Ebben a folyamatban az idealizáció olyan eljárást jelent, amelyben O_R^P -rendszert részben vagy egészében az I_R közvetítésével nyerjük. Ily módon az I_R -rendszer az O_R rendszer helyetteseként szerepel.

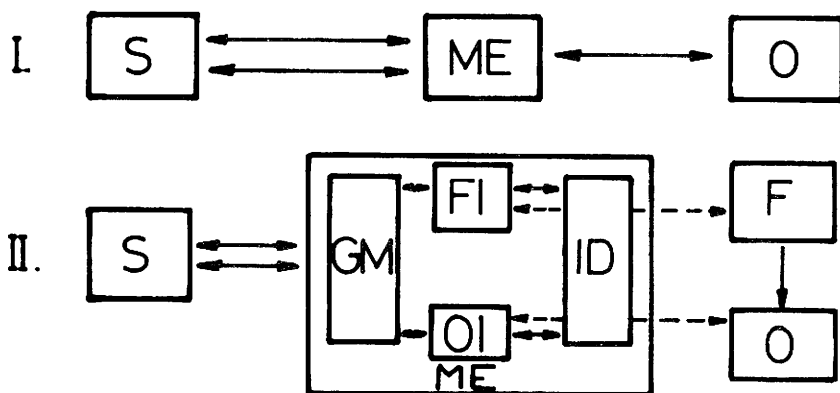
De hogy az I_R valóban az O_R helyettese legyen, *egyrészt* az szükséges, hogy O_R és I_R között meghatározott objektív viszony álljon fenn, *másrészt* ezt a fennálló viszonyt ismerni kell. Ugyanis többek között a fennálló objektív megalapozottság különbözteti meg az idealizációkat az üres spekulációtól, és ez biztosítja tudományos jelentőségét és értékét.

Ebből az is következik, hogy az idealizáció „terméke”, bár része az ismeretelméleti objektumnak ugyanúgy mint a megismerés eszközei, de el is tér tőlük. Egyrészt nyilvánvaló, hogy az ideális objektum nem öncélból készül, hanem mint egy másik objektum megismerésének eszköze, amelyet helyettesít. Másrészt az idealizált objektum egyben a tanulmányozás tárgyát is képezi. Meghatározott (sokszor idealizált) feltételek között vizsgáljuk, meghatározott oksági hatásoknak vetjük alá és regisztráljuk az idealizált objektumnak ezekre a tervszerű hatásokra adott reakcióit.

Következésképpen kiderül, hogy az idealizált objektum kettős szerepet játszik a megismerésben: *a megismerés tárgya* (amennyiben egy másik, ún. valódi objektumot

helyettesít), s egyidejűleg megismerési eszköz is (amennyiben ezen objektum megismerésének eszköze). Az ideális objektum e kettős szerepe miatt lényegesen megváltozik, bonyolultabbá válik a megismerés struktúrája.

Ha a megismerés más formáiban a megismerés tárgya és a megismerés eszközei közvetlen kölcsönhatásban vannak egymással, mivel a szubjektum a megismerés eszközeivel direkt módon hat a tanulmányozott objektumra, akkor az idealizációs módszer esetében a szubjektum figyelme az idealizált objektumra összpontosul. A megismerés valódi objektuma viszont közvetlenül nem vesz részt a megismerésben. Bizonyos módosításokkal felhasználva Stoffnak¹ és Kocsondinak² a modellezés struktúrájára vonatkozó ábráit, a fentieket a következőképpen szemléltethetjük:

1. ábra

I. A megismerés egyszerűbb formái.

II. Idealizációs módszerrel, ahol *S* – a szubjektum (a megismerő); *ME* – a megismerés eszközei; *ID* – szűkebben vett idealizáció művelete; *OI* – idealizált objektum; *O* – a tanulmányozott objektum; *GM* – gondolati műveletek; *F* – feltételek, amelyben az objektum funkcionál; *FI* – idealizált feltételek

A fentiek alapján figyelmet kell fordítanunk arra, hogy az idealizációs módszer alkalmazásával a megismerés struktúrájában jelentősen megnőtt a megismerés elméleti oldalának szerepe, új „műszerek” kerülnek alkalmazásra. Az idealizációban „műszeren” bizonyos ideális és idealizált feltételeket értünk, amelyekben az elmélet bizonyos tételei teljesülnek, vagy ami ebben az esetben ugyanaz, bizonyos objektív törvények érvényesülnek. Ily módon az objektum struktúrája jelentősen leegyszerűsödik, s ez lehetővé teszi a tanulmányozott jelenség lényegének kiemelését abból a célból, hogy további elméleti megfontolás elemzése alá vessük.

Így az objektum és a külső feltételek kölcsönhatásának valamilyen képmása marad meg: valamilyen dinamikus, strukturális, funkcionális vagy egyszerűen funkcionális eszmei-gondolati rendszert kapunk. Az elmélet szükséges láncszem, amely összeköti az idealizációs feltevéseket és eredményeket a megismerés objektumával, de ugyanakkor elméletileg alapozódik meg az idealizált objektum és a valóságos („eredeti”) objektum közötti reláció, s a nyert adatok extrapolálásának lehetősége a szóbanforgó objektumra.

Az idealizáció *nem önkényes*, úgy kell elvégezni, hogy **EGYRÉSZT annak eredményein, az idealizált objektumon elvégezhetőek legyenek bizonyos vizsgálatok.** Miután az idealizáció folyamatát később részletesebben is vizsgáljuk, itt csak a következőket említjük meg: a) az objektum azon tulajdonságait kell kiemelni, amelyek megismerése a

cél; b) el kell hagyni olyan tulajdonságokat (vagy el kell téríteni bizonyos tulajdonságokat), amelyek lehetetlenné teszik a tanulmányozást, vagy hatásuk elhanyagolható; c) olyan tulajdonságokat kell bevonni, amelyekkel az objektum nem vagy nem olyan intenzitással rendelkezik; d) a tulajdonságoknak lényegesnek kell lenniük. **MÁSRÉSZT az idealizációt úgy kell elvégezni, hogy lehetővé váljon a nyert ismeret extrapolálása a valóságos objektumra.** (Szükséges ezért, hogy az ideális objektumok a valóságos objektumhoz való viszonya pontosan rögzített legyen.)

Az idealizáció eredményeképpen megalkotott idealizált objektumok egyik *leglényegesebb ismertetőjegye* tehát *a valóságos objektum és az idealizált objektum közötti objektív megfelelés.* Az idealizált objektum magának a dolognak, az objektum rendszerének elvont, leegyszerűsített, idealizált formájú tükörképe. Minthogy a megismerés folyamatában a megismerés objektumát idealizált formájával váltjuk fel, az objektum megismerése az idealizált objektum tanulmányozása útján valósul meg, további jellemző tulajdonsága az, hogy a *megismerés objektumainak helyettese.* A megismerés közvetlen tárgya már nem maga az objektum, hanem az ideális tárgy. De az idealizált tárgy nem pusztán felváltja a megismerés objektumát, hanem egyszersmind megismerését is szolgálja, így *az objektum megismerésének az eszköze, s mint ilyen, heurisztikus szerepet játszik* a megismerés folyamatában. Ebből a sajátosságból következik az a sajátossága, hogy *új információt szolgáltat a megismerés objektumáról, és egyben lehetővé teszi ezen új információ transzponálását a vizsgált objektumra.*

2. AZ IDEALIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK STRUKTÚRÁJA

Az idealizáció sajátzerűségeinek, valamint az ideális objektum ismertetőjegyeinek elemzése lehetőséget ad arra, hogy tanulmányozzuk egyfelől az idealizáció folyamatának dinamikusságát, másfelől elemeinek s ezek egymáshoz való viszonyának a sajátosságait. Ez a vizsgálat ugyanakkor lehetővé teszi számunkra, hogy pontosabbá tegyük az idealizáció fogalmát és feltárjuk az ideális objektum és az „eredeti” objektum viszonyának jellemző sajátosságait.

Az idealizáció struktúrájáról kettős értelemben beszélhetünk: egyfelől az idealizációnak mint *folyamatnak* a struktúrájáról (a dinamizmus struktúrája); ebben a vonatkozásban elsősorban az idealizáció folyamatának különböző *szakaszait* és ezek viszonyát vizsgáljuk; másfelől az idealizációnak mint *elemek rendszerének* a struktúrájáról (az állapot struktúrája); itt főleg az idealizációs módszer *elemeit* és ezek viszonyát tanulmányozzuk. Kezdjük az utóbbival.

2.1. Az idealizáció elemei és ezek kölcsönhatása

A problémakör kérdéseivel foglalkozó irodalomban eléggé elhanyagolt az idealizáció ilyen irányú vizsgálata. A modellezéssel kapcsolatos kérdések vizsgálatánál eléggé elterjedt megközelítési mód. Véleményünk szerint miután a modellezésben az idealizáció kulcsfontosságú, ahhoz, hogy például az idealizáció és a modellezés viszonyát vizsgálhassuk, az idealizáció elemzésénél is hasonló vizsgálati módot kell alkalmaznunk. (Természetesen más jellegű megfontolások is indokolják.) A kérdés kidolgozatlansága miatt a modellezés ilyen irányú vizsgálataira¹³ támaszkodva, ezen eredményeket az idealizáció specifikumait figyelembe véve módosítva vázolunk fel néhány olyan szempontot, amely egy későbbi kutatás kiindulópontja lehet.

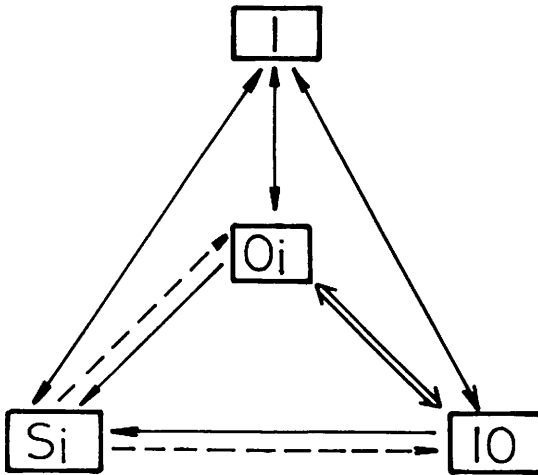
Az idealizáció gnoszeológiai kérdéseit vizsgálva már eddig is többé-kevésbé körvonalazódtak a tudományos megismerés ezen módszerének elemei: a megismerés objektuma $[O_i]$; a megismerés szubjektuma $[S_i]$ és az idealizált objektum $[IO]$ és megismerési eszközök, amelyek segítségével az idealizáció megvalósul $[ME]$.

AZ IDEALIZÁCIÓ OBJEKTUMA $[O_i]$ a megismerés eredeti, tulajdonképpeni tárgya (originál), amelynek megismerése az idealizáció tulajdonképpeni célja, amelynek tanulmányozását szolgálja az idealizált objektum is. Az idealizáció objektuma magának a megismerés objektumának csak valamely konkrét formáját, általában egy konkrét objektumot foglal magába, de mindig mint *az objektumok egy osztályának a képviselője lép fel*. Miként általában a megismerés tárgya egyaránt lehet anyagi-tárgyi és eszmei-gondolati képződmény, úgy az idealizáció objektumaként is szerepelhet gondolati képmás, előzőleg idealizált objektum, valamely elmélet is. Az utóbbiakra számtalan példát szolgáltat maga a matematika. Következésképpen az idealizálás objektuma egyaránt lehet a reális objektív valóságból származó objektum és az ún. fenomenológiai valóságból származó objektum.

AZ IDEALIZÁCIÓ SZUBJEKTUMA $[S_i]$ aki létrehozza és vizsgálja az idealizált objektumot és aki mint az emberi nem képviselője lép fel. Ennélfogva rendelkezik mindazokkal az ismeretekkel (elvileg), amelyet az emberiség felhalmozott, illetve elsajátított.

AZ IDEALIZÁLT OBJEKTUM $[IO]$ az idealizáció szubjektuma és objektuma közötti összekötő kapocs, amely az idealizáció folyamatában jön létre és ugyanebben a folyamatban a szubjektum hatását közvetíti az objektum felé. Az idealizált objektumok az idealizáció folyamatában elért eredmények különböző szintű összegződése, lényegében a fogalom „továbbfejlődése”, a fogalom fejlődésének magasabb szintű állomásai. Az ideális tárgyak a gondolat olyan objektumai, amelyek reálisan nem léteznek a valóságban.

A MEGISMERÉSI ESZKÖZÖK $[ME]$ a szubjektum hatását közvetítik az objektum felé, másrészt az idealizált objektum és az eredeti objektum hatását a szubjektum felé. Természetük szerint lehetnek 1. *logikaiak* (például logikai szabályok és jelek, logikai műveletek), 2. *elméleti-gondolati természetűek* (fogalmak, idealizált objektumok, absztrakt tárgyak, ismeretek), 3. *gondolati műveletek* (az absztrakció különböző típusai, formalizáció, interpretáció stb.).

2. ábra

Ahol O_i – az idealizáció objektuma; S_i – az idealizáció szubjektuma;
 IO – az idealizált objektum; I – az idealizáció.

Az idealizáció elemei komplex módon, sokoldalúan összefüggnek egymással. Vizsgáljuk meg az idealizáció objektuma, az idealizáció szubjektuma és az ideális tárgy és maga az idealizáció (tevékenység) közötti kölcsönhatást. Ezen elemek között látszólag három reláció áll fenn, mégpedig az objektum és a szubjektum, az objektum és az ideális objektum, valamint a szubjektum és az idealizált objektum közötti kölcsönhatás, amelyet sematikusan a 2. ábra szerint ábrázolhatunk.

Ez a négyes szerkezet sajátosan összetett struktúrát alkot, amelyben mozzanatok páronként is dialektikus viszonyban vannak egymással. Így beszélhetünk az idealizáció objektuma és szubjektuma, az idealizáció és az idealizált objektum; az objektum és az idealizált objektum dialektikájáról, amely párokhoz, mintegy „viszonylétesítőként”, „katalizátorként”, harmadik elemként mindig az idealizáció, mint tevékenység kapcsolódik. AZ IDEALIZÁCIÓ SZUBJEKTUMA ÉS OBJEKTUMA közötti relációk a következők:

1. *A szubjektum elméleti-megismerő viszonya* az objektumhoz az idealizáció előtt [jelöljük ezt a relációt $R_1 (S_i; O_i)$], ide sorolható az objektum megfigyelése, leírása, előzetes absztrakciók megalkotása, lényeges tulajdonságainak kiemelése stb.

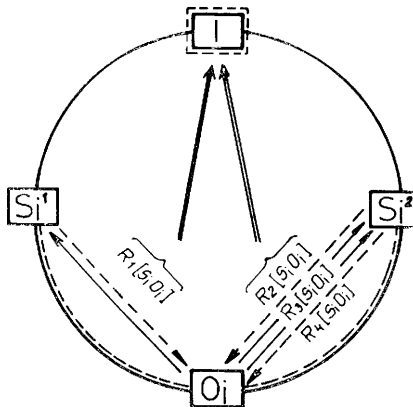
2. *Transzponálás* (ismeret-átvitel) [az $R_2 (S_i; O_i)$ reláció], amelyben a szubjektum az idealizált objektum tanulmányozása révén nyert ismereteket az eredeti objektumra vonatkoztatja;

3. *Az ismeret ellenőrzése és igazolása* [$R_3 (S_i; O_i)$];

4. *Az új ismeret beépítése* az objektumra vonatkozó ismeretek rendszerébe [$R_4 (S_i; O_i)$ reláció].

Ha jól megfigyeljük ezeket a relációkat, akkor ezek nem függetlenek az idealizációs tevékenységtől. Ugyanis az R_1 relációban jelenik meg az a problémaszituáció, amely felveti az idealizáció módszerének szükségességét. Azt is mondhatnánk, hogy az idealizáció kezdetől fogva *potenciálisan* jelen van. Az R_2 reláció szintén kapcsolatos az idealizációs tevékenységgel, hiszen ennek végrehajtásától függ, hogy átvihető lesz-e az idealizált objektumokról szerzett információ. Az R_3 és R_4 relációk már kivezetnek az idealizációs tevékenység alól. Mindenesetre R_1 – R_5 relációk mélyebb elemzése hozzájárulhat az idealizáció vizsgálatához. Foglaljuk össze sematikusan.

E cél érdekében azonban figyelembe kell venni, hogy miután az S_i -nek ismeretei az idealizáció során gazdagodnak, bizonyos értelemben megváltozik. Ezért célszerű az idealizáció kezdetén levő szubjektumot (S_i^1) és az idealizáció befejező szakaszán levő (S_i^2) szubjektumot:

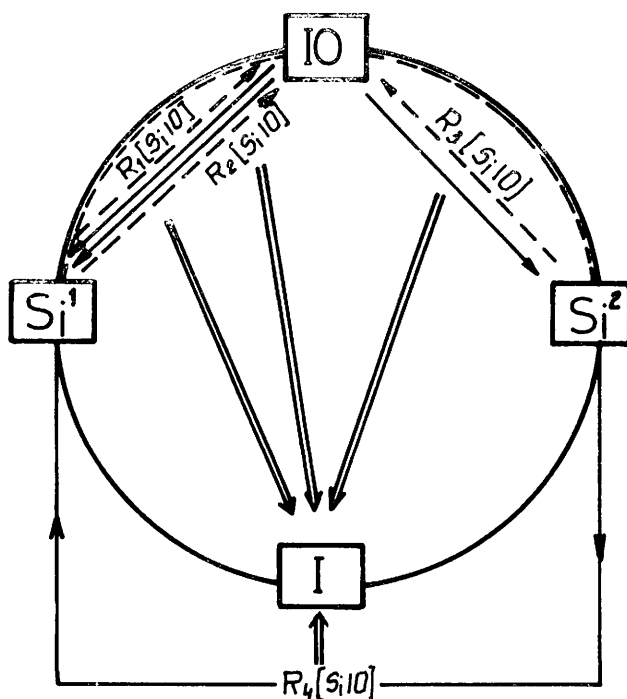
3. ábra

A fentiekre és a továbbiakra is vonatkozik, hogy a tudományos megismerés tartalmát és módszereit az objektív valóság, annak törvényszerűségei, vagyis tárgy determinálja. Továbbá, minthogy a tudományos megismerés kollektív társadalmi tevékenység, ezért a gyakorlattal sokoldalúan összefüggő és összefonódó, a praxissal átítatott folyamat. Ezt a kettős meghatározottságot itt sem szabad figyelmen kívül hagyni. A szubjektum tevékenysége bármennyire furcsán hangzik, még itt sem teljesen elméleti jellegű.

AZ IDEALIZÁCIÓ SZUBJEKTUMA ÉS AZ IDEALIZÁLT OBJEKTUM között a következő viszonyok fedezhetők fel: 1. Az *ideális objektum* megalkotásának *előzetes tanulmányozása* [az $R_1(S_i; IO)$ reláció]; 2. Az objektummal meghatározott megfelelési viszonyban lévő *idealizált objektum létrehozása* [$R_2(S_i; IO)$ reláció], amelynek során a szubjektum megalkotja az idealizált objektumot. Ez a tulajdonképpeni szűken értelmezett idealizálás aktusa; 3. Az *idealizált objektum kutatása* [$R_3(S_i; OI)$], amelynek során a szubjektum az idealizált objektummal, mint a megismerés közvetlen tárgyával operál; 4. Az *idealizált objektum tökéletesítése, módosítása* [$R_4(S_i; OI)$ reláció], amikor is a szubjektum az új ismeret birtokában, a gyakorlati tevékenység (ez lehet tudományos gyakorlat), az alkalmazás nyomán korrigálja a valamely idealizált szituációra alkalmazva megalkotott idealizált objektumot (törvényt).

Ennél a viszonycsoportnál már erőteljesebben kidomborodik az idealizációs tevékenység hatása, így ennek kutatása a legtöbb ismeretet szolgáltathatja az idealizációról kialakult képhez.

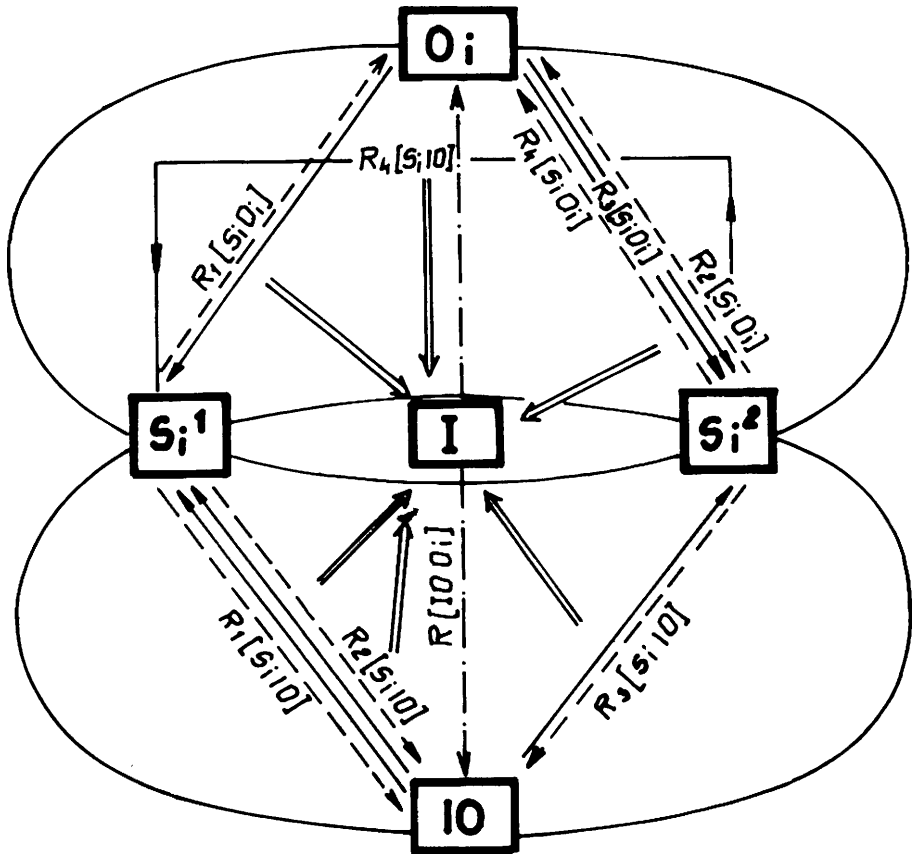
Összegezve:

4. ábra

A sémán szerepel az $R_4(S_i; IO)$ reláció is, mivel az $R_3(S_i; IO)$ relációval nem zárul le csak a megismerés adott szakasza, ezután a kapott információ birtokában tökéletesítjük az IO reális objektumot.

Az idealizációs módszer lényege logikai szempontból abban foglalható össze, hogy az $R_3 (S_i; IO)$ relációban az IO ideális objektumról nyert ismeretek, felhasználva az $R (IO; O_i)$ -ről nyert ismeretet, az S_i átviszi $R_2 (S_i; O_i)$ során az O_i -re, s ezáltal bizonyos új ismeretet nyer O_i -ről, amelyet az $R_4 (S_i; O_i)$ reláció során beépít az IO-ra vonatkozó ismeretek rendszerébe. Természetesen ennek során a már meglévő ismereteket is felhasználja. A fentiek alapján, a részábrákat felhasználva pontosíthatjuk az 1. ábrát.

5. ábra
A nyilak az adott relációnak az idealizációhoz való kapcsolódását jelentik

A fenti zárt rendszer alapján megállapítható, hogy a relációk többségében az idealizáció nélkülözhetetlen, így a megismerés ezen formájára az idealizáció nyoma rá a bélyegét, ezért a megismerés ezen formáját joggal nevezhetjük *idealizációs módszerrel történő megismerésnek*. Természetesen a különböző relációkban eltérő intenzitású az idealizáció. Úgy véljük azonban, hogy az $R_1 (S_i; IO)$; $R_2 (S_i; IO)$; $R_3 (S_i; IO)$; $R_1 (S_i; O_i)$; $R_2 (S_i; O_i)$ valamint az $R_4 (S_i; IO)$ relációk részletesebb elemzése számos hasznos ismeretet szolgáltat az idealizáció jellemzőinek feltárásához. Ez a vizsgálat azonban meghaladja a tanulmány keretét, így csak $[R_2 (S_i; IO)$ relációt] vizsgáljuk meg részletesebben.

Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, röviden szólnunk kell egy lényeges kérdésről: nevezetesen arról, hogy az idealizációs ilyen értelmezése mellett van-e lehetőség az idealizációs módszer és a modellezés közötti különbségek kimutatására, pontosabban nem mosódik-e el a kettő közötti különbség. Ahhoz, hogy megnyugtató választ adjunk a kérdésre, a modellezés alaposabb elemzésére, a modellezés oldaláról történő vizsgálatra lenne szükség, amelyre itt természetesen nem térhetünk ki, így csak jelzünk néhány olyan gondolatot, amely kiindulópontot adhat egy alaposabb elemzéshez: először is hangsúlyozni kell, *mint ahogy a modell és az idealizált objektum nem azonos egymással*^{1 4}, *úgy a modellezés és az idealizációs módszer sem azonos*, még akkor sem, ha az idealizáció szervesen épül be a modell-módszerbe. A modell és idealizált objektum különbsége megmutatkozik abban is, hogy az *eredeti objektummal alkotott relációk tartalmi különbségeket mutatnak*. Hasonlóan *különbségek* mutathatók ki *a modell és az idealizált objektum megalkotásának módjaiban is, a modell-alkotás folyamata és az idealizáció folyamata jelentősen különböznek egymástól*. R_2 (S_1 IO)-reláció.

Ha összehasonlítjuk az idealizáció és a modell módszer struktúráját, tapasztaljuk, hogy a *létrejövő relációk sem számban, sem tartalomban nem fedik egymást*. Az *idealizált objektummal végzett további gondolati műveletek is specifikumokat mutatnak*, amely az R_3 (S_1 OI) viszony mélyebb elemzése alapján mutatható ki, de tény, hogy az idealizáció itt is jelen van. De különbségek vannak *az idealizált objektum és a modell „helyettesítő” jellegében is*^{1 5} stb.

Véleményünk szerint a fentiekben jelzett különbségek alaposabb elemzés nélkül is feljogosítanak arra, hogy kimondjuk *az idealizációs módszer fentiekben elemzett struktúrája nem azonos a modellezés struktúrájával, és hogy idealizációról lehet beszélni ebben a szélesebb értelemben is*.

Természetesen ez határozottá akkor válik, ha ezt az elemzést elvégezzük. Ez annál is inkább jelentős lehet, mert az idealizációról alkotott képet még pontosabbá teheti. Ezek után vizsgáljuk meg R_2 (S_1 IO)-relációt, amely lényegében a szűkebb értelemben vett idealizáció folyamatának a vizsgálatát jelenti.

2.2 Az idealizáció folyamatának főbb szakaszai^{1 6}

Az idealizáció a megismerés bonyolult, többlépcsős folyamata; struktúrájának bonyolultsága mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a megismerés folyamán az objektumot az idealizált objektummal váltjuk fel, amely a megismerés közvetlen tárgyaként, és ugyanakkor az objektum megismerésének eszközeként jelentkezik. Ebből következően már az idealizált objektum megalkotásának folyamatában ismeretet szerzünk, mind az idealizált objektumról, mind pedig az „eredeti” objektumról. Ennek intenzitása természetesen az idealizált objektum megalkotásával, illetve azon végzett kutatások eredményeként fokozódik.

Így az idealizáció folyamatának struktúrája kifejezi az ideális objektum és az objektum viszonyát, ezért az idealizáció főbb szakaszainak megállapítása és jellemzése nem csak dinamizmusát tárja fel, hanem az idealizált objektum sajátosságait és az objektumhoz való viszonyának további jellemzését is.

Az idealizáció gnoszeológiai kérdéseivel kapcsolatos irodalomban széleskörűen *elterjedt az az álláspont*, amely szerint a tudományos megismerés e módszerének *három szakasza van*: „Az idealizáció egy olyan gondolati eljárás – írja Gorszkij –, amely a következő szakaszokból alakul ki: 1. Néhány olyan feltételt, amelyben a tanulmányozandó tárgy található, megváltoztatva, e feltételek hatását monotonikusan csökkenővé tehetjük. 2. Eközben megmutatkozik, hogy a tanulmányozandó tárgynak milyen tulajdonságai

változnak szintén monoton módon. 3. Feltéve, hogy a feltételek hatása a tanulmányozandó tárgyra nullára csökkent, egy gondolati áttérést hajtunk végre: meghatározott idealizált objektumra való áttérést. . .”¹⁷ Alapvetően egyet lehet érteni Gorszkij szakaszolásával, csupán néhány olyan finomítást kell eszközölnünk, amely mindenképpen szükséges ahhoz, hogy az idealizáció folyamatát kellő pontossággal jellemezzük. A folyamat gerincét természetesen továbbra is a Gorszkij által megadott három lépés alkotja.

Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt aényt, hogy az idealizáció szorosan kapcsolódik az absztrakció különböző típusaihoz és ez természetesen meghatározza az egyes szakaszok sajátosságait. Indokolja továbbá a pontosítást az is, hogy az idealizáció folyamatában szereplő tulajdonságok kiválasztása során relációk kiemelése is történik, miközben az idealizált objektumok szempontjából „mintaképként” fellépő tárgyak modifikációinak meghatározott rendezett sorait állítjuk össze.

Véleményünk szerint az idealizációnak mint megismerési folyamatnak a főbb szakaszai a következők: 1. A tanulmányozott objektum valamely létfeltételének (tulajdonságának) gondolati kiemelése – absztrakció; 2. Az adott tulajdonság(ok) intenzitásának változtatása; 3. A változtatásra reagens tulajdonságok számbavétele, kiemelése, a változás irányának, tendenciájának felmérése. A változtatott és az erre reagens tulajdonságok közötti relációk kiemelése, *soralkotás*; 5. A változtatás végsőig fokozása, a tulajdonságok intenzitásának elvezetése a nullához, vagy a maximumhoz, *határátmenetképzés*. Vizsgáljuk meg az idealizáció folyamatának ezeket a főbb szakaszait!

1. VALAMELY LÉTFELTÉTEL GONDOLATI KIEMELÉSE. Az idealizáció szorosan kapcsolódik a tudományos megismerés más módszereihez és eljárásaihoz, így természetesen az absztrakcióhoz is. Az objektum kutatása az idealizációs módszer esetében absztrakcióval folytatódik, illetve kezdődik. Számba kell venni azokat a tulajdonságokat, feltételeket, amelyben a tanulmányozandó objektum egzisztál, ezeket ki kell emelni. Ez általában *azonosító absztrakciót* jelent és együtt jár a lényegtelen oldalak, kapcsolatok, a véletlen, a mellékes tényezők kizárásával. (Természetesen itt még eléggé „óvatosan” kell eljárni, hiszen még nem tudhatjuk, hogy a kiválasztott tulajdonságok közül melyek állnak az ideális objektum megalkotása szempontjából lényeges függvényszerű kapcsolatban.) Lényegében itt a „számba jöhető” tulajdonságok halmazát választjuk ki. Gondolatilag *kiemeljük tehát az objektum lényeges, a kutatás szempontjából meghatározó tulajdonságait, és elvonatkoztatunk a kutatás szempontjából mellékes, vagy a kutatást nehezítő tulajdonságoktól*. Természetesen a kiválasztás és az elvonatkoztatás is az adott tulajdonságoknak az objektumhoz való viszonyát figyelembe véve történik.¹⁸ (Ez viszont feltételezi, hogy a tulajdonságnak az objektumhoz való viszonya – amennyire ez lehetséges – pontosan rögzített legyen.)

A tanulmányozandó objektumot a későbbiekben az általunk absztrahált tulajdonságok (a tárgyak egyéb tulajdonságaitól elvonatkoztatunk) nézőpontjából vizsgáljuk. Pl. azonosító absztrakciót alkalmazunk az „abszolút merev test” kialakításakor, amikor a testek tanulmányozandó modifikációit csak ezen testek keménysége, deformálhatósága és a rugalmassági erők szempontjából analizáljuk. Vagy pl. ha egy kiskocsit gurítunk az úton, az elgurítás után bizonyos ideig előrehalad, majd megáll. A megtett út meghosszabbításának több módja van: megkenjük a kerekeket, egyenletesebbé tesszük az utat stb. Ennek következtében csökken a mozgó testre ható külső hatás, a *súrlódás*. Ezzel mintegy **KIEMELTÜK A SÚRLÓDÁST**.

2. AZ ADOTT TULAJDONSÁG(OK) INTENZITÁSÁNAK VÁLTOZTATÁSA. Mivel a tanulmányozott objektum néhány létfeltételét kiemeltük, fokozatosan változtatjuk az adott tulajdonság intenzitását figyelve, hogy milyen viszonyok válnak ki. Ugyanis a számba jöhető tulajdonságok közötti viszony elemzése teszi lehetővé, hogy ezek

közül kiválasszuk azokat, amelyek az idealizált objektum megalkotását lehetővé teszik. Lényegében tehát csökkentjük az előző szakaszban megalkotott tulajdonsághalmaz elemeinek számát. Ez pedig úgy érhető el, ha néhány tulajdonság intenzitását változtatjuk és ezáltal választjuk ki a számba jöhető tulajdonságokból az idealizált objektum megalkotásához szükségeseket.

Az adott objektum tulajdonságai (így a kiválasztottak is) már a dologgal való létezésükből fakadóan eltérő intenzitással rendelkeznek. (Ez az intenzitás-különbség más objektumokkal való összehasonlításban jelenik meg.) Az objektum számára adott, hogy a tulajdonságai milyen fokon jellemzők rá. A tulajdonság intenzitása azonban változhat és természetesen (ha csak gondolatilag is) változtatható. Az idealizáció ezen második szakaszában lényegében mesterségesen, monoton módon változtatjuk a tulajdonságok intenzitását és a tulajdonságok közötti viszony (viszonyok) alapján figyeljük a velük relációban lévő tulajdonságok intenzitás-változásának irányának, mértékének módosulását.

Számolnunk kell azonban azzal, hogy intenzitás szempontjából a tulajdonságok több fajtája létezik. Ujemov a következőket különbözteti meg: a) *egydimenziós* (lineáris); b) *kétdimenziós*; c) *n-dimenziós tulajdonságok*.¹⁹

„Az *egydimenziós* (lineáris) *tulajdonságokat* olyan tulajdonságokként határozhatjuk meg, amelyek, ha egy tárgyra jellemzők, mindig meghatározott intenzitással bírnak és csak ezen intenzitás növekedésének vagy csökkenésének irányában változhatnak.”²⁰ Ilyen pl.: a súly, tömeg, hosszúság stb. Az objektum több egydimenziós tulajdonsággal rendelkezik. Az egydimenziós tulajdonságok közötti függőség alapján, ha az egyik tulajdonság intenzitását változtatjuk, ezáltal a másik változása nyomon követhető. (Természetesen e tulajdonságok egyikének semmiféle változása nem viheti át a szóban forgó tulajdonságot egy másikba. (Ezek a függőségek elég egyszerűek, matematikailag könnyen kezelhetők.

A *kétdimenziós tulajdonságok* már két viszonylatban változhatnak és változtathatók. Ilyenek a vektormennyiségek, amelyek abszolút értékben és irányban változhatnak és változtathatók. A két dimenziós tulajdonságok felbonthatók egydimenziós tulajdonságok kombinációjára. Az idealizáció ezen szakaszán erre mindenképpen figyelemmel kell lennünk, mert lehetséges, hogy egy lineáris tulajdonság intenzitásának változtatása éppen azáltal, hogy egy kétdimenziós tulajdonság eleme az utóbbi intenzitásában idéz elő változást.

Beszélhetünk *három dimenziós* és általában *n-dimenziós tulajdonságokról*, amelyek *három* ill. *n* vonatkozásban való megváltozásra képesek, *három* ill. *n* vonatkozásban változtathatók. Ezek a tulajdonságok is más tulajdonságok bizonyos kombinációira bomlanak. Általában elmondhatjuk akkor, hogy bármely tulajdonság tovább bontható mindaddig, amíg csupa lineáris tulajdonságokra nem bomlik.

3. A REAGENS TULAJDONSÁGOK SZÁMBAVÉTELE. A tulajdonságok közötti kölcsönös függőségek vizsgálatával, amely az intenzitásuk közötti kölcsönös összefüggések megállapítása útján történik, számba vesszük azokat a tulajdonságokat, amelyek az előző szakaszban előidézett intenzitás-változtatásra intenzitásuk megváltoztatásával reagáltak. Ebben a szakaszban megmutatkozik, hogy a tanulmányozandó objektum *mely tulajdonságai változnak szintén monoton módon*.²¹ Az előbb említett példánál maradván: *a súrlódás monoton csökkenésével az út megfelelő meghosszabbodása jár együtt*.

4. SORALKOTÁS. „Valamely lineáris tulajdonság minden mennyiségileg vagy minőségileg meghatározott intenzitása, vagyis minden állapot maga is tulajdonság, mégpedig pontszerű tulajdonság.”²² Így a lineáris tulajdonság, amennyiben felbomlik állapotaira, pontszerű tulajdonságok bizonyos halmazára bomlik fel, a sok pontszerű tulajdonság a lineáris tulajdonság intenzitás-változása nyomán beálló állapotának tekinthető.

Az idealizáció ezen szakaszában az előző szakaszon *párba állított tulajdonságok különböző állapotait úgy helyezzük el intenzitásuk változásának sorrendjében, hogy halmazuk egyetlen tulajdonság intenzitás-fokozataira emlékeztessen*. A tulajdonság intenzitás-fokozatainak sorait összeállítva, *a tulajdonságok megfelelő páirjai közötti meghatározott függőséget (viszonyt) is absztrahálunk*. Példánk esetén: a súrlódás és a megtett út közötti fordított arányos viszonyt különítjük el. Összehasonlítva a mozgó test jellemzőit, azt állapíthatjuk meg, hogy minél kisebb a súrlódás, annál nagyobb a megtett út. Vagyis a mozgó testnek csak két tulajdonságát – súrlódás és megtett út – figyelembe véve, minden egyes tárgy szempontjából a súrlódásból és az útból álló párt állítsunk össze és megváltozhatunk arról, hogy valamennyi esetben a párok fordítottan arányos viszonyban vannak. Ez ad lehetőséget, hogy arra a következtetésre jussunk, hogy a mozgó test súrlódásának csökkenésekor a test által megtett út megnövekszik. A fordítottan arányos viszonyt az azonosító absztrakció segítségével absztraháltuk: *ez a viszony az a közös, amely a súrlódás és útpárok meghatározott módon rendezett sorának minden egyes párjában megvan*.

5. HATÁRÁTMENETKÉPZÉS. Az előző szakaszban szerzett információk alapján feltételezzük, hogy a feltételeknek, tulajdonságoknak a tanulmányozandó tárgyra tett hatása nullára csökkent (vagy maximálisra fokozódott) *egy gondolati áttérést hajtunk végre az idealizált objektumra*. Ez a szakasz tehát átmenet ahhoz a határesethez, amelyben a gondolatilag megengedett növekedési vagy csökkenési folyamatok eléri határértékeiket.

Az idealizáció eljárása során az idealizált objektumra való határt jelentő áttérést megtéve elvonatkoztatunk (akárcsak az aktuális végtelenség absztrakciója esetén) annak elvi lehetőségétől, hogy bármilyen számunkra rendelkezésre álló eszköz segítségével megvalósítsuk az ilyen objektumot magában a valóságban. Majd ugyancsak elvonatkoztatunk a „megkonstruált” idealizált objektum és azon „eredeti” objektum(ok) különbségeitől, amely objektumok idealizációjának eredményeképpen képződtek az említett idealizált objektumok.

A súrlódás nullára csökkenése lehetőséget ad arra a következtetésre, hogy a mozgó testre ható valamennyi külső tényező kiküszöbölése esetén a kis kocsi végtelen mozgásba kezd és eközben egyenletes és egyenesvonalú mozgást végez. Így jutunk az „inercia” elkülönítéséhez, amely az objektum azon tulajdonságainak feltárásához vezet, amelyet Newton első mozgástörvénye fogalmaz meg pontosan: *Minden test megtartja nyugalmi helyzetét vagy egyenes vonalú mozgását, amíg egy külső erő nem kényszeríti mozgás-állapotának megváltoztatására*. Ez a törvény az anyag „tehetetlenségét”, „inerciáját” fejezi ki.

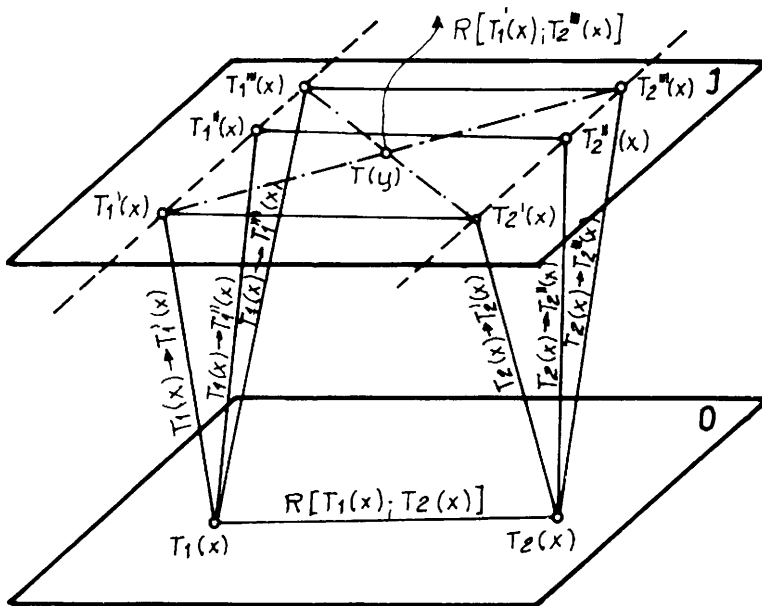
Összegezve az idealizációnak mint folyamatnak a struktúrájáról felvázolt jellemzésünket, megállapíthatjuk, hogy *öt szakasza* különíthető el. Az idealizáció e struktúrája a megismerés reális folyamatában nyilvánvalóan módosulhat: az egyes szakaszok összefolyhatnak, így bizonyos szakaszok kieshetnek, vagy beépülhetnek más szakaszokba. Az adott jellemzés azonban úgy véljük fő vonalaiban visszaadja az idealizáció folyamatának bonyolult struktúráját.

2.3 Az objektum és az idealizált objektum viszonya $R(I O; O_i)$

Mindeddig nem tanulmányoztuk még az idealizációs eljárás eredményeképpen nyert idealizált objektumnak az „eredeti” objektumhoz való viszonyát, holott ez is lényeges gnoszeológiai problémákat rejt, hiszen ez képezi az alapját annak, hogy az idealizált objektum közvetítésével új ismeretet szerezzünk az „eredeti” objektumról.

A viszony elemzésénél mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a viszony a két pólus között *nem tételez fel tényleges anyagi kölcsönhatást, reális kapcsolatot*. A pólusok között a megismerés folyamatában a szubjektum létesít összefüggést, amely bizonyos értelemben feltételezett összefüggés. Ily módon potenciálisan és aktuálisan is *magába foglalja a szubjektumnak az objektumhoz fűződő viszonyát*. Ez azt is jelenti, hogy *idealizált objektumról csak a megismerés folyamatában beszélhetünk*. Tehát nem önmagában létező, hanem az eredeti objektumhoz és a szubjektumhoz való viszonyában létezik. Pl. az euklideszi geometria axiómáit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy ezek lényegében a „pontról”, az „egyenesről” és „a síkról” mint ideális objektumokról alkotott ítéletek. A fizikai világban azonban ilyen objektumok nincsenek. Így a geometriát nem lehet a fizikai, anyagi világ objektumait közvetlenül leíró elméletnek tekinteni, tétellei csak bizonyos idealizált objektumokra vonatkoztatva teljesülnek egzakt módon.^{2,3} De éppen az idealizált objektumok és az eredeti objektumok szubjektum által közvetített viszonya segítségével a geometria állításai olyan interpretációt kapnak, amelynek segítségével a reális fizikai világ térbeli tulajdonságaira vonatkozó állításokba mennek át. Így vehetők össze a geometriai rendszerek az objektív valósággal.

Az $R [IO; O_i]$ -reláció mint konkrét viszony az objektum és az idealizált tárgy közötti *objektív megfelelés*, amelyet az idealizáció során objektív tulajdonságaik és viszonyaik alapján a szubjektum állapít meg. Ez azért lényeges, mert ha az objektum és az idealizált objektum között nem létezne az objektív megfelelés, lehetetlen volna pl. hogy elvonatkoztatva a reális gáz és az „ideális gáz” különbségétől a molekuláris fizika számos fontos egyenletét, amelyet az ideális gázok tulajdonságainak és törvényszerűségeinek tanulmányozására alkottak, felhasználjunk a reális gázok tanulmányozásánál.

6. ábra

Ahol O – az „objektum síkja”; – I – az „idealizált objektum síkja”;
 $T_1(x); T_2(x)$ – az objektum tulajdonságai; $T(x) \rightsquigarrow T'(x)$
a tulajdonságokat az idealizált objektumra átvivő gondolati eljárások;
 $T'(x)$ -k tulajdonságok; $R[T_1(x); T_2(x)]$ – tulajdonságok közötti reláció.

Az IO és O_i közötti megfelelés *objektív oldala* tehát az, hogy az ideális objektum és az objektum közös vagy hasonló tulajdonságokkal rendelkezzen.

Az idealizált objektum lényegéből fakadóan *különbözik* is a tanulmányozott objektumtól, (ha nem különbözne, akkor ezzel egy ismeretlen helyébe kettő lépne, így alkalmatlan volna a lényeg feltárására) nevezetesen különböznie kell azon tulajdonságok tekintetében, amelyeket végsőkig fokoztunk, vagy csökkentettünk (vagyis az adott tulajdonság intenzitásában). Ez a *megfelelés szubjektív oldala*. A különbség hangsúlyozása lényeges, mert nem kis mértékben elősegíti a világnézeti konzekvenciák vizsgálatát.

A fentiek együttesen azt jelentik, hogy az objektum és az idealizált objektum viszonya nemcsak az objektumtól függ, hanem a szubjektumtól is. A szubjektum választja ki – természetesen nem önkényesen – az objektum tulajdonságait, amellyel az idealizált objektumnak szükségképpen rendelkeznie kell, ill. amelyek tekintetében el kell térnie. Így az objektumhoz való viszony tekintetében az idealizált objektum tulajdonságait a következő csoportokba sorolhatjuk: 1. *az előző csoport* az idealizált objektum azon tulajdonságai, amelyek hasonlóak, vagy azonosak az objektum tulajdonságaival; 2. *a második csoport*, amelyekkel az objektum nem rendelkezik, vagy nem ilyen intenzitással; 3. végül *a harmadik csoport* amelyekről még nem tudjuk, hogy az objektumra jellemzők-e és milyen intenzitással.

A szemléletesség kedvéért nézzük meg sematikusan, hogyan térünk át az idealizáció segítségével az objektumról az idealizált objektumok síkjára: (6. ábra)

Az O síkról az I síkra való áttérést és az I -n belüli mozgást az O sík determinálja, de csak annyiban, hogy ezeknek az akcióknak végső soron biztosítaniuk kell a $T_1(x)$ és $T_2(x)$ viszonyát – $R[T_1(x); T_2(x)]$. Ilyenformán az I síkon belüli mozgásnak, tevékenységi rendszernek meglehetősen sok „szabadságfoka” van. Ennélfogva az objektumnak az idealizált objektummal való összefüggése *nem egy-egy értelmű*. Egy és ugyanaz a tulajdonság, mondjuk $T_1(x)$ és $T_2(x)$ elvben különféle idealizált formát kaphat. A tulajdonságok közötti logikai kapcsolatok láncát különböző „kapcsolók” biztosíthatják. Az O síkon levő $T_1(x)$ $T_2(x)$ egyenesre nem egy, hanem sok olyan sík állítható, amelyek metszeni fogják az I síkot, mégpedig a $T_1''(x)$ $T_2''(x)$; $T_1'''(x)$ $T_2'''(x)$ egyenesek mentén. Ennek megfelelően más relációk is feltárhatók, pl. $\overline{R[T_1(x); T_2''(x)]}$ reláció, amelynek segítségével az objektum új tulajdonságait tárhatjuk fel. Sőt olyan tulajdonságai is lesznek, pl. $T(y)$ amelyekkel az objektum nem rendelkezik.

A fentiek alapján a kérdéskör relatív befejezéseként aláhúzhatjuk, hogy az objektum és az idealizált objektum viszonya *ellentmondásos*: az idealizált objektum egyfelől az objektummal közös tulajdonságokkal rendelkezik, másfelől szükségképpen különbözik is tőle. Mindez azt jelenti, hogy az $R(IO; O_i)$ -relációra *nem azonosság, hanem a megfelelés* a jellemző. A megfelelés részletes elemzésével itt nem foglalkozunk, jelen keretek ezt nem teszik lehetővé.²⁴

3. Az idealizáció szerepe, jelentősége a megismerés folyamatában

Az idealizáció funkcionális megközelítése további hasznos adatokat szolgáltat a lényegi sajátosságainak pontos feltárásához, hiszen e módszernek mint az objektummal való elméleti operálás egyik módjának a lényege éppen e folyamatban nyilvánul meg.

Miután a megismerés módszereit meghatározott megismerési feladatok ellátására dolgozzuk ki, a lényegi sajátosságok e funkciók realizálódásában fejeződnek ki.

Nyikitin szerint²⁵ funkcionális szempontból a megismerés tudományos módszerei a funkciók mennyisége szerint is különböznek. Két csoport különböztethető meg: az *egyik csoportba* azok a módszerek sorolhatók, amelyek többé vagy kevésbé *szorosan kötődnek a megismerés egyik vagy másik szakaszához*; (pl. megfigyelés, kísérlet, magyarázat, előrelátás stb.) a *másik csoportba* azok a módszerek tartoznak, amelyek a megismerés bármely szakaszán alkalmazhatók, ezek az *univerzális módszerek* (pl. idealizáció, absztrakció, hipotézis stb.).

Az *idealizáció* tehát a tudományos megismerés univerzális módszere, amely a megismerés folyamatában *különböző funkciókat tölt be*. Univerzális jellege éppen a funkciók sokféleségében fejeződik ki. Nincs módunk a funkciók e sokféleségét elemzés tárgyává tenni, de *kiemeljük az idealizáció kognitív funkciót* és ezt vázlatosan megvizsgáljuk.

3.1 Az idealizáció kognitív funkciója

Az idealizáció leglényegesebb feladata, alapvető gnoszeológiai funkciója: *az objektív valóság megismerésének szolgálata*. Az eddigi vizsgálataink során láttuk, hogy az idealizáció során nyert idealizált objektum *képes új információt szolgáltatni a megismerés tárgyáról*. Láttuk azt is, hogy az idealizált objektumok létrehozása *nem öncél, olyan ismeretszerzésre törekedünk, amelyek transzponálhatók a valóságos objektumra*. Végül az is kitűnik, hogy a megismerés más eszközeihez (absztrakció) kapcsolódva az *objektum lényegének elméleti megragadását segíti elő*. Így az eddigiek alapján megállapítható, hogy *az idealizáció legjelentősebb gnoszeológiai funkciója az objektív valóság megismerésének szolgálata, a direkt módon nem realizálható gondolati átmenetek közvetítése, valamilyen kognitív »összekötő«
láncszem előállítása*.

Az idealizáció kognitív funkciója koncentráltan magában foglalja valamennyi lényeges ismertető jegyét: csak úgy válhat ugyanis a megismerés valóban hatékony eszközévé, ha megfelel mindazoknak a követelményeknek, amelyeket az idealizáció ismertetőjegyeinek, az idealizáció folyamata egyes szakaszainak vizsgálatánál megfogalmaztunk.

Az idealizációnak a specifikuma éppen a valóságos objektum „helyetteseként” fellépő idealizált objektum *sajátos formájú létrehozása*. (Határesetre való gondolati átérés.) Az idealizáció előnye másodsorban abban foglalható össze, hogy a *megismerés objektumának „tisztá formában”, idealizált objektum formájában való tanulmányozását teszi lehetővé*. „Az idealizációt alkalmazva, az absztrahálás magas fokára emelkedve, lehetőség nyílik, hogy olyan feladatokat oldjunk meg, hogy olyan tárgyak közötti kapcsolatokat tárjunk fel, amelyek nem oldhatók meg és nem tárhatók fel a tanulmányozott objektumok közvetlen érzékelése alapján.”²⁶

Az idealizáció kognitív funkciójának szubjektív és objektív feltételei vannak. Ilyen SZUBJEKTÍV FELTÉTELEK: 1. *a szubjektum absztraháló képessége*, amelynek segítségével elvonatkoztat az objektum adott vonatkozásban mellőzhető tulajdonságaitól. „Egy idealizált séma összeállítása – írja Gorszkij –, mint azt a gyakorlat is mutatja, igen bonyolult dolog, amely nemcsak ennek vagy annak a matematikai algoritmusnak az elsajátításával kapcsolatos . . . hanem függ az absztraháló tevékenységben való jártasságok, készségek fejlettségétől is.”²⁷ 2. az idealizáció szubjektív oldala fejeződik ki abban, hogy *az idealizált objektum a szubjektum tevékenységének eredménye*, függ azoktól a céloktól, amelyet a megismerés adott szakaszán követünk. (Természetesen ennek objektív alapját az alkotja, hogy az objektum bizonyos létfeltételeinek monoton változtatására bizonyos

más tulajdonságok szintén monoton módon változnak, vagy nem változnak.) 3. nem utolsósorban az idealizáció kognitív funkciójának szubjektív oldala abban fejeződik ki, hogy *az idealizációban mint megismerő tevékenységben a szubjektum viszonylagos önállósága, aktivitása ölt testet.*

Az idealizáció kognitív funkciója azonban *objektív tartalommal rendelkezik*, amely az idealizált objektum és a valóság objektum(ok) közötti megfelelés. Ily módon az idealizált objektum (az idealizáció eredménye) akkor válhat az objektum megismerésének hatékony eszközévé, ha az objektummal közös tulajdonságokkal (legalábbis hasonló) az objektum létfeltételváltozásai tendenciájának megfelelő (de az gondolatilag folytató) tendenciákkal rendelkezik.

Miután a megismerés lényege a valóság visszatükröződése, az idealizáció kognitív funkciója mindenekelőtt *a tükröző funkciójában fejeződik ki: az idealizáció az objektum visszatükrözésének sajátos eszköze.* Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a visszatükrözött (az idealizált objektum) objektum tulajdonságainak (létfeltételeinek) a képmásba történő közvetítésének (transzponálásának) az eszköze.

Az idealizáció tükröző funkciója másodszor azt fejezi ki, hogy *az objektum visszatükrözésének sajátos formája*, azaz az eredményben mindig visszatükröződik – legtöbbször megváltozott formában – a vizsgált objektum struktúrája, néhány vonatkozása, meghatározott funkciója. „A jelenség, a valóság valamennyi oldalának *összessége és ezek (kölcsonös) vonatkozásai* – ebből tevődik össze az igazság. A fogalmak vonatkozásai (átmenetei, ellentétei) logikai fő tartalma, *amikoris e fogalmak (és vonatkozásaik, átmeneteik, ellentéteik) úgy vannak bemutatva, mint az objektív világ visszatükröződései. A dolgok dialektikája hozza létre az eszmék dialektikáját, nem pedig fordítva.*”^{2 8}

Összegezve az eddigieket megállapítható, hogy az idealizáció, az annak eredményeként létrejövő idealizált objektumok valóban sokoldalú és jelentős szerepet játszanak a tudományos megismerésben, az objektív valóság törvényszerűségeinek a feltárásában.

3.2 Az idealizáció jelentősége

Minden eléggé szigorú tudományos elmélet csak az idealizáció, a sajátos idealizált tárgyak képzése mellett lehet alkotó. Ez a szükségszerűség felmerül a tudományos elméletek alkotásának folyamatában is, a tudomány tételei, fogalmi rendszerezésének, általánosításának a kiindulópontján is, de ezen elméletek fejlődésének, általánosításának a folyamatában is.

Az idealizáció jelentősége mindenekelőtt azzal függ össze, hogy *lehetővé teszi a valóság olyan tartományainak és szintjeinek a tanulmányozását és megismerését, amelyek közvetlenül nem közelíthetők meg.* Az idealizáció eredményeként megvalósulhat a gyakorlatilag nem lehetőségessé váló operálás, ezen keresztül olyan új ismeretek nyerése, amelyeket más úton nem, vagy csak nehezen szerezhetünk meg. Látni kell azonban, hogy ezek az új ismeretek csupán annyiban érvényesek a valóságra, amennyiben ezen ideális objektumok ősképei (eredetijei) a valóságban megtalálhatók, amennyiben az idealizált szituáció analóg bizonyos valóságos szituációkkal.

Tehát az idealizáció jelentőségének vizsgálata kapcsán utalni kell arra is, hogy az alkalmazott idealizációknak meg vannak a korlátai is.

Az eddigieket is figyelembe véve minden, a tudományban felhasználandó idealizáció viszonylagos jellemzése megadható a következő értelemben:

1. *A megismerés folyamatában a bevezetendő idealizációkat szabatosan (a fentebb vizsgált követelményeknek megfelelően) határozzák meg, továbbfejlesztik, „pontosabbá” teszik, helyettesítik másikkal.* „Nagyon gyakran az idealizációkat konkretizálni kell a

tanulmányozott tárgyakkal az idealizációt gazdagító olyan oldalával és sajátosságaival, amelyektől elsődlegesen elvonatkoztatunk, »elvezettük őket a nullához«²⁹. Ugyanis a korábbi idealizációk ellentmondásba kerülhetnek a gazdagodó tudományos ismeretekkel.

2. Az idealizációk a megoldott tudományos elméletek és feladatok összességének konkrét figyelembevételével jönnek létre. „A tudás fejlődésének folyamatában keletkezhetnek olyan feladatok, amelyeknek megoldásához éppen azok a mozzanatok fontosak, amelyek a megfelelő idealizáció képzésénél nullához tartók voltak.”³⁰ Így például olyan idealizációkat, mint „anyagi pont” a bolygók Nap körüli mozgásának tanulmányozásánál használhatók, de saját mozgásuk leírásánál már nem.

3. Sokszor az adott idealizáció alapján alkotott elméletek alkalmazásának folyamatában kiderül az idealizációk leegyszerűsítő, korlátozott sajátossága. Arról van tehát szó, hogy az alkalmazás során az elmélet csupán megközelítően (ismert mértékben) valósul meg. Így a valamely idealizált szituációra alkalmazva megfogalmazott törvénynek be kell vezetni az alkalmazás során bizonyos korrekcióit.

Az idealizálás a megismerés folyamatában különböző területeken, különböző mértékben bír jelentőséggel és játszik szerepet. Ezek közül is a leglényegesebb a tudományos felfedezésekben, az elméletalkotásban, a matematizációban, a modellalkotásban mutatózó jelentősége. Jelen keretek nem teszik lehetővé ennek részletes elemzését, csupán egy példán keresztül szeretnénk utalni az idealizációnak a tudományos felfedezésben, a matematizációban játszott szerepére.

Nézzük az indukciós törvény felfedezését. Amikor Maxwell (1831–1879), Faraday (1791–1868) kísérletére az idealizáció módszerét alkalmazta, lehetősége nyílt az indukció problémájának megfogalmazására, amely az elektromágneses mező struktúráját írja le. Ez a következő példával magyarázható: A Faraday-kísérlet lényege: Legyen egy áramforrás nélküli tekercs mágneses térben (a vezeték zárt). Addig, míg a tér változatlan, addig a vezetékben nem fog áram jelentkezni. Mihelyt megváltozik a tekercsen átmenő erővonalak száma, például a tekercs mozgásakor, az áramkörben áram keletkezik. Ebből a kísérletből vonta le Faraday (1831) a következtetést. Változó mágneses erőterek elektromos mezőt kísér. Maxwell az idealizációt alkalmazva továbbment, most egyre kisebb menetszámú tekercset képzeljünk el, amelyet fokozatosan közelítünk egy olyan kis tekercshez, amely a tér bizonyos pontját foglalja csak magában. Határesetben, amikor a zárt kör a tér egy pontjába sűrűsödik össze, joggal vonatkoztatunk el a tekercs formájától és menetszámától, nagyságától. Ily módon lehetőség nyílik olyan törvények megfogalmazására, amelyek a mágneses és az elektromos erőterek változását a tér bármely pontján egymással kapcsolatba hozzák, mint ezt Maxwell is tette (1865). A Maxwell-féle egyenletek egyike az indukciós törvény³¹ azt fejezi ki, hogy a mágneses tér időbeli változása elektromos erőteret hoz létre – ez az elektrodinamika egyik axomatikus jellegű alaptörvénye.

Ily módon Maxwell indukciós törvényének megfogalmazásához két lépés vezetett: Az egyik lépés annak kimutatása, hogy a mágneses és az elektromos erőtereknek, erővonalnak egy pontba kell összegyülniök (Oersted 1820, és Faraday 1831 kísérletei), a második lépést pedig magának a mezőnek az olyan tárgyalása jelenti, mintha a mező valamilyen létező lenne (Maxwell 1865). Az első lépés idealizálással valósítható meg, alkalmazva Faraday kísérletére az idealizálás módszerét. Az idealizáció egyik igen lényeges jelentősége tehát az, hogy segítségével új összefüggések felfedezése lehetséges.

Miután a különböző tudományokban a matematika egyre inkább tért hódít, a matematika ideális objektumai, sémái rendkívül fontosak. Az egzakt tudományokban, ahol a feltárt törvényszerűségek matematikai kifejezést kapnak, a tárgyak közötti kapcsolatokat nemcsak absztraháljuk, hanem idealizáljuk is. Az idealizációnak tehát nagy

szerepe van a *matematizációban is*, ami azt is jelenti, hogy az *idealizáció a matematika alkalmazhatóságának egyik meghatározója*. Attól függően, hogy egy tudomány mennyire képes idealizálni, kerülhetnek alkalmazásra a matematikai módszerek.

Az idealizáció egyre intenzívebb alkalmazását *korunkban* tehát részben a *tudományos megismerés mai szintjének sajátosságai*, a tudományok fejlődésének mai problémái és részben az *idealizációnak mint sajátos gondolati eljárásnak a jellemzői, főleg UNIVERZÁLIS jellege, vagyis az határozza meg, hogy a megismerés különböző szakaszán egymástól eltérő feladatok és funkciók ellátására is alkalmazni lehet.*

JEGYZETEK

- [1] „Az absztrakció mint megismerési folyamat” című tanulmányomban (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XIII. 1975.) részletesen vizsgálom az absztrakció különböző típusait. Az idealizáció mint az absztrakció egy típusa szintén szerepel ebben a tanulmányban, jelezve, hogy vizsgálható úgy is, mint sajátos önálló gondolati eljárás.
- [2] Stoff: Modell és filozófia. Kossuth, 1973.
- [3] Stoff: I. m. 210. oldal.
- [4] A gondolatkísérletnek általában négy lépését szokás megkülönböztetni: 1. a tanulmányozandó tárgyat helyettesítő idealizált „kvázi objektum” meghatározott szabályok szerinti megalkotása. 2. a helyettesítő „objektum”-ra ható ideális feltételek megteremtése ugyanezen szabályok szerint. 3. a feltételek és hatásuknak tudatos változtatása. 4. az objektív törvények tudatos és pontos alkalmazása a gondolatkísérlet valamennyi szakaszán. (Lásd részletesebben Stoff: I. m. 271–291. oldal.)
- [5] Természetesen ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy a gondolatkísérlet és a modellezés azonosak, hasonlóságuk ellenére különböznek is. (Lásd: Kocsondi András: Modell-módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben. Akadémiai Kiadó, 1976. 111–140. oldal.)
- [6] Gorszkij: Problémü obszej metodológiji nauk i gualekticsenkoj logiki. Izdatyelsztvo „Müszl” Moszkva 1966. 36. oldal.
- [7] Természetesen az idealizáció és a megismerés között a közös vonások mellett *különbségek is vannak*, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni. Éppen ez az egység és különbség teszi lehetővé, hogy az idealizáció és a megismerés viszonyáról beszéljünk.
- [8] Kocsondi: I. m. 35. oldal.
- [9] Engels: „A természet dialektikája”. MEM 20. kötet. Kossuth, 1963. 502. oldal.
- [10] Gorszkij: Id. mű 33. oldal.
- [11] Stoff: Id. mű 135. oldal.
- [12] Kocsondi: Id. mű 104. oldal.
- [13] Vizsgálatunk során elsősorban Stoff és Kocsondi eredményeit használjuk fel (lásd Stoff: Id. mű; Kocsondi: Id. mű).
- [14] Természetesen határesetben a kettő egybe eshet.
- [15] Nem szólunk itt olyan különbségekről, amelyek abból fakadnak, hogy mi képezi az ideális objektum és a modell-alkotásának kiinduló bázisát, vagy az anyagi-modellek és az idealizált objektum különbsége.
- [16] Itt természetesen arról van szó, hogy az idealizációs módszer többlépcsős folyamatának (1. Probléma-szituáció – probléma megfogalmazása; 2. Az ideális objektum megalkotása (szűkebben értelmezett idealizáció); 3. Az idealizált objektum megismerése; 4. transzponálás (második lépcsőjét emeljük ki. Lábjegyre szorítva azonban a vizsgálatunk tárgyát képező szakaszt megelőző *Probléma-szituációval* kapcsolatban néhány gondolatot ki kell emelni. Ez a szakasz lényegében az *idealizáció szükségességének felvetődése*. Az objektum kutatása általában nem az idealizációval kezdődik, hanem az objektum meghatározott oldalainak a megismerés más eszközeivel és módszereivel való tanulmányozással. Ezen tevékenységek eredményeképpen meghatározott ismereteket nyerünk az objektumról. Eközben olyan határokhoz érkezhetünk, amelyeket az eddig alkalmazott eszközökkel nem tudunk átlépni. Ez az a probléma-szituáció, amelyben *felmerül az idealizált objektum megalkotásának szükségessége*, ez realizálódik problémamegoldásként a szűkebben vett idealizáció folyamatában, amelynek eredménye egy viszonylagos tudáshiány leküzdése. Az *idealizáció* így módon a tudományos megismerés egy szakasza, amely *szorosan összefügg a megismerés előző szakaszaival, amelyben az idealizáció szükségessége felvetődik.*

- [17] D. Gorszkij: „Voproszi absztrakcii i obprazoványije ponjatyij. Izdátyelnosztvo akadémiji Nauk SZSZSZR Moszkva 1961. 282. oldal.
- [18] Bár eltekinthetünk itt is az objektum olyan tulajdonságaitól is, amelyek nélkül reálisan nem létezhet, egy sor követelményt kell szem előtt tartani. Többek között figyelembe kell venni az objektumra vonatkozó megelőző empirikus és teoretikus ismereteket; szükségképpen ki kell emelni azokat a tulajdonságokat, amelyek megismerése a cél; valamint a tulajdonságoknak lényegesnek „kell” lenniük; a kiválasztott tulajdonságok az objektum megismerésének hatékony eszközei legyenek stb.
- [19] Lásd: Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. Kossuth, 1966. 147. old.
- [20] U. o.
- [21] Itt is további elvonatkoztatást hajtunk végre, amikor a tulajdonságok halmazát lényegében „lecsökkentjük” a „változtatott” és az erre „reagáló” tulajdonságok halmazára.
- [22] Ujemov: I. m.151. old.
- [23] Lásd: (részletesen) Ruzsa: A matematika és a filozófia határán. Gondolat, 1968.
- [24] Olyan kérdéseket kellene megvizsgálni, hogy a reláció reflexív-inreflexív, szimmetrikus-aszimmetrikus; tranzitív vagy nem-tranzitív; homorfia vagy izomorfia a jellemző, az idealizált objektum képmásnak tekinthető-e és ha igen milyen képmásnak stb.
- [25] B. A. Glinszkij; B. Sz. Grajov; B. Sz. Dünyin; E. P. Nyikitin: Modeliroványije kak metod naucsnava iszledoványije. Moszkva. 1965. – Idézi Kocsondi: Id. mű.
- [26] Gorszkij: Voproszi absztrakcii i obrazoványije ponjatyij. Moszkva 1961. 288. oldal.
- [27] U. o. 290. oldal.
- [28] Lenin összes művei, 29. köt. 161. oldal.
- [29] Gorszkij: Id. mű 38. oldal (Problémü obszcej. . .)
- [30] U. o.
- [31] Az első törvény a gerjesztési törvény általánosított alakja, amely azt fejezi ki, hogy az elektromos áram és az elektromos tér időbeli változása mágneses teret kelt. Ezen kívül még további három törvényt fogalmaz meg.

IRODALOMJEGYZÉK

- F. Engels: Anti-Dühring. – A természet dialektikája. MEM 20. Kossuth, 1963.
- D. Gorszkij: Voproszi absztrakcii i obrazoványije pontjatyij. Akadémija Nauk SZSZSZR Moszkva, 1961.
- D. Gorszkij: Problémü obszcej metodologii nauk i dialekticseszkoj logiki Moszkva, 1966.
- Hársing László: A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája. Akadémiai Kiadó, 1971.
- Hársing László: Tudományelméleti vázlatok. „A filozófia időszerű kérdései”.
- G. Havas Katalin: Formális logika. – Kossuth Kiadó, 1973.
- P. Kopnyin: Dialektika, logika, tudomány. – Kossuth Kiadó, 1974.
- Kocsondi András: Modell – módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben. Akadémiai Kiadó, 1976.
- Lenin: Filozófiai füzetek. Lenin összes művei, 29. kötet.
- K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I–II. Kossuth Kiadó, 1972.
- Müller Antal: Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás. Kossuth Kiadó, 1971.
- A. Rakitov: A tudományos ismeret anatómiája. Kossuth Kiadó 1971.
- Ruzsa Imre: A matematika és a filozófia határán. Gondolat Kiadó 1968.
- V. Stoff: Modell és filozófia. – Kossuth Kiadó, 1973.
- V. Stoff: A tudományos megismerés empirikus és teoretikus szintjeiről. Magyar Filozófiai Szemle, 1972/5–6.
- A. L. Szubbotyin: Idealizáció kak szredsztvo naucsnava poznányia »Problémü logiki naucsnava poznányija« Moszkva 1964.
- Ujemov: Dolgok, tulajdonságok, viszonyok. Kossuth Kiadó, 1966.

A MOZGÁSFORMÁKRÓL ÉS A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁRÓL VALLOTT ENGELSI NÉZETEK ELEMZÉSE „A TERMÉSZET DIALEKTIKÁJA” ALAPJÁN

DR. SZILVÁSI LAJOS

Közlésre érkezett: 1977. február 4.

I. BEVEZETÉS

A filozófia gazdag történetében a marxizmus megjelenése előtt is találunk zseniális gondolatokat, előremutató megállapításokat az *anyag és mozgás elválaszthatatlanságának, kölcsönhatásának* kérdésében. Ebből a gazdag hagyatékból néhány gondolatot emelünk ki csupán, s tesszük vizsgálat tárgyává.

A filozófusoknak és természettudósoknak hosszú időn keresztül sok fejtörtést okoztak Zénon apóriái.¹ Filozófiájában kiemelt helyet foglalnak el a mozgás létezése ellen irányuló érvek. Apóriáiból a *repülő nyíl* problémáját vizsgáljuk meg csupán. Zénon szerint lehetetlen, hogy a *kilőtt nyíl* mozogjon, lehetetlen a mozgás, érzéki csalódás, mivel a nyíl minden pillanatban *valahol van*. Egy meghatározott időben *itt is van*, egy adott helyen, meg *nincs is itt*. Ha itt van, akkor nem repülhet, hanem nyugszik. Ha a tér másik pontján van, vagyis *ott van*, akkor ismét nem repül, hanem nyugszik.

A kilőtt nyíl mozgása úgy jellemezhető, hogy egy adott időpillanatban itt is van és nincs is itt a tér meghatározott pontján – az ittből csak → átmegy az ottba.

Ebben a filozófiai rendszerben a mozgás sajátos értelmezést kap, mivel alaptörvénynek az *azonosság törvényét* tekintette. Az *azonosság logikai törvényének* felfedezése nagy jelentőségű, de Zénonnál ennek a törvénynek érvényességi körén túlra történő kiterjesztése hibás, metafizikus szemléletet jelent. Ezért sorolja a kilőtt nyíl mozgását a lehetetlenség világába.

Meg kell jegyezni, hogy ez a zénoni aporia önmaga ellenére dialektikus, miközben a mozgás létét tagadja, rámutat annak *dialektikus jellegére*.

Matematikai elemzéssel tudunk olyan megoldást adni ennek az apóriának, amely materialista szempontból elfogadható.²

A nyíl apóriát halmazelméleti beállításban vizsgáljuk meg. Első kérdés, hogy pályáját *diszkrét* vagy *folytonos* rendezésű halmaznak tekinthetjük-e. Ha diszkrét rendezést tételezünk fel, akkor van ellentmondás. A folytonos rendezés esetén az apória értelmetlenné válik. A megoldásra irányuló érvelésnél sokan egyidejűleg tételezték fel a diszkrét és folytonos rendezést, melyek azonban egymást kizárják, s így logikai ellentmondáshoz vezetnek.

Valószínű, Zénon azt próbálta kimutatni, hogy a tér és idő atomos szerkezetének tételezéséből a mozgás lehetetlensége következik. Ezekkel az apóriákkal kapcsolatban Ruzsa Imre három lehetséges álláspontot képvisel:³

Első: Materialista értelmezés szerint a természeti törvényeket sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet logikai úton.

Mivel az apóriák bizonyos természeti törvényeket cáfolnak (nemcsak a kilőtt nyíl apóriáját értelmezve), ezért ez az álláspont elvetendő!

(De nem zárja ki, hogy a logika ne segíthessen természeti törvények felfedezésében!)

Második: Az apóriák a tapasztalatnak ellentmondó eredményekhez vezetnek, melyek rámutatnak a választott modell alkalmazhatatlanságára az adott probléma vizsgálatánál.

Ezek az apóriák tulajdonképpen a természeti jelenségekre készített modellek, s e modelleken belül végeznek logikai következtetéseket.

Harmadik: Az apóriák belső logikai ellentmondást nem tartalmaznak, mivel egyiken sem szerepel egy állítás és annak tagadása.

A filozófia történetében Hegel tárja fel először helyesen a mozgás *ellentmondásos* természetét. Ezt írta: „Maga a külső érzéki mozgás az ellentmondás közvetlen létezése. Hogy valami mozog, nem azt jelenti, hogy ebben a pillanatban itt van és a másik pillanatban amott, hanem azt, hogy egyazon pillanatban itt van és nincs itt, hogy egyazon helyen egyszerre van és nincs.”⁴

Hegelnél az *elvont azonosság* elvének következetes kritikájával találkozunk. Az absztrakt azonosság helyébe a *konkrét azonosság* törvényét állítja, melynek lényege: az *azonosság* és *nem-azonosság* AZONOSSÁGA. Két egymással összefüggő, összekapcsolódó véglet jelenik meg ebben a formulában. Az egyik véglet az *azonosság*, a másik ennek kontradiktórikus tagadása, a *nem-azonosság*. A kettő közötti kapcsolatot ismét az *azonosság* teremti meg.

Zseniális Hegelnél annak hangsúlyozása, hogy nem elég felismerni a kontradiktórikus ellentétet, hanem el kell jutni a kontrer ellentétéhez, amely már nemcsak egyszerű tagadást jelent.⁵

A dialektikus szemléletmód tárja fel a mozgás ellentmondásos természetét. Ennek lényege: egy bizonyos helyben levés a mozgó testnek tulajdonsága, amellyel rendelkezik, de ugyanabban az időpontban el is veszíti azt. A mozgó testről nem állítható, hogy az „adott helyen” van, mivel minden pillanatban ott is van és nincs is ott: *A is és nem A is*.⁶

Engels a következőt írja: „Maga a mozgás ellentmondás; már az egyszerű mechanikai helyváltozás is csak azáltal mehet végbe, hogy valamely test egy és ugyanazon időpontban egy helyen és egyszerre mind egy másik helyen, egy és ugyanazon a helyen és nem azon a helyen van. És az ellentmondásnak folytonos létesülése és egyidejű megoldása teszi éppen a mozgást.”⁷

A továbbiakban Engels: A természet dialektikája című 1873–1882 között írott művét vizsgáljuk meg.

Marx és Engels állandóan figyelemmel kísérték a természettudományok fejlődését és filozófiai síkon összegezték vívmányait. A legrészletesebb elemzés az említett engelsi műben található, igaz csak vázlatosan. Engels nem fejezte be a természet dialektikájáról tervezett munkáját, sőt életében azt az anyagot sem rendszerezte, melyet a témáról megírt. Befejezetlensége ellenére nagy jelentőségű ez a mű. Kora természettudományának eredményeit ismeri és filozófiai szempontból elemzi, s részletes vázlatot ad a természettudományok fejlődéséről. Kifejti a dialektikus materialista világnézet természettudományos alapjait; a világegyetem végtelenségét térben és időben, feltárja az anyag mozgásformáinak gazdagságát, az anyag teremthetlenségét és elpusztíthatatlanságát, szakadatlan változását.

Az egész művön végigvonul az anyag különböző mozgásformáiról, azok kölcsönhatásáról, „kölcsonös” átmenetükről szóló tétel. A természettudományok osztályozását is a mozgásformák egymásba történő átmenete alapján végzi el.

A természettudományok elemzése során sok kérdésben messze megelőzte korát, *például:* az élet keletkezése lényegének feltárásában, a kémiai elemek atomjait a kor

helyet. Kepler felfedezte a bolygók mozgásának törvényeit, Newton pedig az anyag általános mozgástörvényeit. Mayer és Joule kísérletileg is kimutatta a hő átalakulását mechanikai energiává, a mechanikai energia átalakulását hővé. (Rumford ágyúkísérletei alapján.)

DALTON óta a vegytan gyors fejlődésnek indult és bebizonyította, hogy törvényei a szervetlen és szerves testekre egyaránt érvényesek. A sejt felfedezésével (1838, Schleiden) a biológiai kutatás is gyors fejlődésnek indult. Darwin 1859-ben a fajok állandóságának felfogását döntötte meg.

A modern természettudomány a filozófiából átvette a mozgás elpusztíthatatlanságáról szóló tételt. Az elméleti természettudomány a természetről vallott nézeteit szintézisbe hozza. Ebben a szintézisben az anyag mozgása nemcsak mechanikai mozgás – helyváltoztatás, hanem hő és fény, elektromos és mágneses feszültség, kémiai egyesülés és szétválás, élet és tudat. Ezek a tények szemléletesen igazolják az anyag és mozgás elválaszthatatlanságát és elpusztíthatatlanságát.

„... megvan az a bizonyosságunk – írja Engels –, hogy az anyag örökké, minden változásban ugyanaz marad, hogy egyetlen attribútuma sem vesztet el soha, hogy tehát ugyanazzal a vasszükségyszerűséggel, amellyel a Földön legnagyobb virágát, a gondolkodó szellemet valaha ki fogja irtani, máshol és más időben újból létre kell azt hoznia.”¹⁰
„Causa finalis (végső ok) – írja Engels – az anyag és tőle elválaszthatatlan mozgás.”¹¹

1. Az anyag mozgásformái

Legáltalánosabb értelemben véve a mozgás az anyag létezésének elidegeníthetetlen része „... a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magába foglal, a pusztá helyváltoztatástól a gondolkodásig.”¹² – írja Engels.

A mozgás természetének vizsgálatánál Engels a legegyszerűbből kiindulva jut el a magasabb, bonyolultabb formához. A természettudomány története is igazolja ennek az útnak a helyességét, hiszen először az égitestek és földi tömegek *mechanikáját* dolgozták ki a természettudósok. Ezt követte a *fizika* a molekuláris mozgás elmélete (hő-, fény-, elektromos és mágneses mozgásformák), majd ezzel párhuzamosan fejlődve, vagy helyenként megelőzve, az atommozgás tudománya: a *vegytan* – a XIX. századi engelsi terminológiát használva. Az atommozgás eredményeként megváltozik az anyag kémiai összetétele.

Engels a mozgás természetét vizsgálva az *élettelen természet* mozgásformáival foglalkozik, kora természettudománya fejlettségének figyelembevételével. Hangsúlyozza, hogy az életfolyamatokat alkotó mozgásformák tanulmányozásához csak az élettelen természetben található mozgásformák vizsgálata után lehet hozzáfogni.

Feltárta a mozgásformák kölcsönös összefüggését és a mozgások belső struktúráját.

A *mechanikai mozgást* vizsgálja meg először, mivel minden mozgás helyváltoztatással kapcsolatos: az égitestektől, földi tömegektől, molekuláktól az atomokig, vagy éterrézecskeig. Azt is kiemeli, hogy minél magasabb rendű mozgásformáról van szó, annál kisebb lesz a helyváltoztatás. Ezt a következtetést abból a felismerésből vonta le, hogy a világegyetem a *testek rendszere, összefüggése*. Ehhez a felismeréshez a filozófia jutott el először, s ezzel kétszáz évvel megelőzte a természettudományt.

A *helyváltoztatás* közelítésből vagy távolodásból állhat, a testek vonzzák vagy taszítják egymást. (A közöttük ható erők centrálisak.) Minden mozgás végső soron vonzás és taszítás *kölcsönhatásából* áll. A világegyetemben lévő valamennyi vonzásnak és taszításnak egyensúlyozni kell egymást. A dialektikus felfogás értelmében belátható, hogy nem lehet szó a vonzás és taszítás részleges *kiegyenlítéséről*. Azt is végigvezeti Engels, hogyan

jelenik meg a *mozgás* a vonzás és taszítás kölcsönhatásában: a földi mechanikában emelünk és leejtünk, s ezt csak mesterségesen, emberi, állati, víz-, gőzerővel lehet létrehozni. A földi mechanikai mozgás folyamatában nehéz tömeg felemelésével a mozgás a tiszta mechanika számára eltűnik, mivel a felemelt testre az emelés által átvitt taszítás semmisül meg mechanikailag. Az esés által *hő* áll elő, s ezáltal a tömegtaszítás *molekuláris* taszítássá változik át.

„A hő a taszítás egyik formája. Rezgésbe hozza a szilárd testek molekuláit, ezáltal meglazítja az egyes molekulák összefüggését, míg végül bekövetkezik az átmenet folyékony állapotba. . .”¹³

Itt is kiemeli Engels, hogy a mozgás formái bizonyos körülmények között átmennek egymásba: a *mechanikai tömegmozgás* hőbe, elektromosságba, mágnességbe megy át, a *hő* és az *elektromosság* vegyi bomlásba, a *vegyi egyesülés* hőt, elektromosságot, mágnességet fejleszt, majd a hő és elektromosság ismét *mechanikai tömegmozgást* „termel”, hoz létre. Ebben a folyamatban meghatározott mozgásmennyiségnek a másik formájú mozgás meghatározott mennyisége felel meg.

„Ezzel eljutottunk az energia megmaradásnak J. R. Mayer által 1842-ben megalapozott és azóta nemzetközileg oly fényes sikerrel kidolgozott elméletéhez. . .”¹⁴

A *fizikai mozgás* vizsgálatánál abból a tényből indul ki, hogy az ütközésnél a mechanikai mozgás egy része *hővé* alakul át. (Boyle és Newton is megállapították, hogy a „*hő mozgás*”, sőt Boyle szerint molekuláris mozgás.)

A XIX. századi fizika fejlődését meghatározta annak felismerése és megértése, hogy a mechanikai mozgás hőmozgássá, a hőmozgás mechanikai mozgássá alakul át. Az Engels kori fizikai kutatás a *hőt mozgásformának* fogta fel, amely jelentős eredmény. Ennek a felismerésnek a következménye a termodinamika és a gázok kinetikai elméletének megalkotása.

A fizikai kutatás bizonyítja, hogy a gázoknál a tömegmozgás közvetlenül *átmegy molekuláris* mozgásba, s a halmazállapotok azok a *csomópontok*, ahol a mennyiségi változás minőségibe csap át, Coulomb az „elektromosság részecskéiről” beszél, melyek „távolságuk négyzetével fordított arányban taszítják egymást.”¹⁵

Faraday mondta ki először, hogy az *elektromosság mozgásforma*. Wiedemann írja le az elektromos szikrának a vegyi szétbomlásra és új vegyületek alakulására gyakorolt hatását, de kijelenti, hogy ez a vegytanra tartozik. „A vegyészek pedig ugyanebben az esetben kijelentik, hogy ez már inkább a fizikára tartozik. Így jelenti ki magáról a molekulák tudományának és az atomok tudományának érintkezési pontjain mindkét fél, hogy nem illetékes, holott éppen *itt várhatók* a legnagyobb eredmények.”¹⁶ Ez a gondolat a határtudományok jelentőségének felismerése Engelsnél legalább száz évre előremutató volt.

A körülményektől függően a molekuláris mozgás differenciálódik, s átmegy vegyi „változásba”, mozgásba. Ennél az átmenetnél felismerte a *kémia* és az *elektromosság* kapcsolatát. A mechanikai és hőmozgás kapcsolatát 1840–60 között felfedezték, az *elektromechánikus* folyamatokat azonban csak találgatták. Engels is csak annyit tudott róla mondani, hogy a kémiai és fizikai (elektromos) *kölcsönös áthatásának* területe.

Engels korában a molekuláris elmélet a fizikában, az „atomisztika” elmélete a vegytanban jelentett új korszakot. Az új „atomisztika” nemcsak azt állítja, hogy az anyag „diszkrét részekből” áll, hanem azt is, hogy a „különböző diszkrét részek (éteratomok, vegyiatomok, tömegek, égitestek) különböző *csomópontok*, amelyek az általános anyag különböző minőségi létezési formáit feltételezik. . .”¹⁷

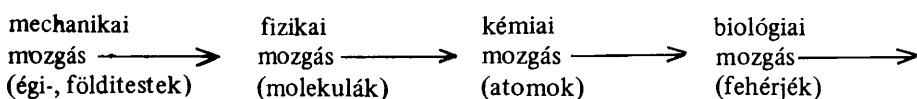
Továbbá bizonyítja, hogy a vegyi reakció megváltoztatja a test összetételét, megújul, ha a test újabb mennyiséggel gyarapodik.

A kémiáról az *életre* való átmenettel kapcsolatosan Engels korában csak hipotézisek léteztek. Még csak feltételezik, hogy össze kell majd kapcsolni a kémiai és biológiai mozgásformákat. Ez az engelsi hipotézis beigazolódott és továbbfejlődött a biokémia létrejöttével. Itt ugyanaz a helyzet állt elő, mint az elektrokémiánál – az elektromos és kémiai mozgásformák kapcsolatánál.

„Csak a szerves test reagál önállóan – természetesen ereje határain belül – úgy, hogy itt a szerves testnek önálló reagáló ereje van; az új reakció csak közvetítésével érvényesülhet.”¹⁸ – írja Engels. Az átmenet itt is megteremtődött, amikor a vegyi mozgás átmegegy biológiai mozgásba.

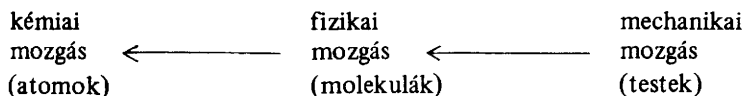
Engels végül a természetben végbemenő mozgásformák társadalmi mozgásba történő átmenetével foglalkozott. Figyelmét az antropogenezis problémájának kidolgozására fordította, s megalkotta munkaelméletét az ember származásáról.

Ezzel kialakult az engelsi mozgásformák lineáris sora, melyet az alábbi sematikus ábra mutat – az anyagi hordozók feltüntetésével:

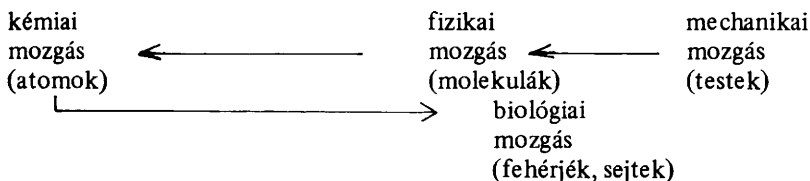
Engels a konkrét anyagot egyre kisebb részekre osztotta: testek – molekulák – atomok, s fokozatosan sorba kapcsolta az anyag mozgásformáit: mechanikai–fizikai–kémiai (az élettelen természetben). Az élettelen test felosztásánál minőségi határhoz érkezve megállapította az átmenetet az egyik mozgásformáról a másikra; a *molekuláknál* a mechanikai mozgásformáról a fizikaira, az *atomoknál* a fizikai mozgás áttér a kémiai mozgásformára.

A testek egyre kisebb részekre osztásának útja *fordítottja* az *anyag* fokozatos fejlődésének. Az anyag az egyszerűtől az összetett felé, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé halad. Ezt a fordított utat az alábbi sematikus ábra mutatja a mechanikai, fizikai, kémiai mozgásformáknál, nyíllal jelölve az átmenetet:¹⁹

Engels gondolatmenete a kémiai mozgásnak → biológiai mozgásra történő átmeneténél a fejlődéssel megegyező irányban halad. A földi testek és a molekulák közé állítja a sejtet, mint közbeesőt.

Ezt a gondolatmenetet a következő sematikus sor ábrázolja:

Az anyag mozgásformáinak és anyagi hordozóinak összekapcsolásánál világosan látható, hogy ellentétes irányból tükrözik a természet fejlődésének folyamatát.

Engels koncepciójában azok a *csomópontok* játszanak fontos szerepet, melyek egységes sorba kapcsolják össze az anyag különböző mozgásformáit. Ezekben a csomópontokban történik a minőségi ugrás a természet egyik területéről a másikra, miközben a mozgásformák átmennek egymásba. Ezzel kapcsolatosan írja Kedrov: „A tudomány története világos bizonyítékait adja annak a ténynek, hogy a magasabb rendű, összetettebb mozgásforma lényege gyakran akkor tárul elénk, amikor felismerjük az egyszerűbb, alacsonyabb rendű mozgásformával való összefüggéseit és egymásba való átmenetét.”²⁰

Például a *hő* lényegét a XIX. század közepén ismerték meg, amikor feltárták a *hő mechanikai természetét*, a *gázok kinetikai* elméletét – addig a fizika a hőt is elszakította a mechanikai mozgástól (flogisztonelmélet)²¹

Engels a dialektikus materializmus kidolgozása folyamatában új módon határozta meg az alapvető mozgásformák sorát, az egyes mozgásformák jellegét és a szomszédos formákkal való kapcsolatát. Dolgozatunkban a szomszédos mozgásformák kapcsolatát a fizikai és kémiai mozgásformáknál vizsgáljuk.

2. A fizikai és kémiai mozgásformák kölcsönös összefüggése és anyagi hordozóik

Engels a *fizikai mozgást*, mint a molekulák mozgását határozta meg, s ezen elsősorban a molekuláris fizikát, főleg a *hőtant* értette. A hőtant a kor természettudósai is a molekulák mechanikai mozgásaként értelmezték, majd ebből következett a *gázok*, a folyékony és szilárd testek *molekuláris-kinetikus* elmélete.

Engels hangsúlyozta azt is, hogy ez az értelmezés nem öleli fel az akkori fizika egész történetét. A *kémiai mozgást* az atomok fizikájának nevezi. Ezzel a meghatározással a két mozgásforma kölcsönös kapcsolatát mutatta meg. A molekulákról az atomokra átvitt mozgás már nem fizikai, hanem kémiai mozgás, s minőségileg különböznek egymástól. A *fizikai mozgásról* → a *kémiai mozgásra* történő átmenet megfelel a molekulák mozgásáról az atomok mozgására való átmenetnek, amely változást idéz elő a molekulák összetételében, felépítésében és minőségében. Ebben a felfogásban a kémiai mozgásforma a molekulák belső, minőségi változása. A kor kémikusaival összhangban a kémiai folyamatokat Engels az anyag különleges, minőségileg meghatározott mozgásformájaként értelmezte. Amikor a kémiát az atomok fizikájának nevezte, egyúttal tiltakozott a kémia mechanikára való redukálása ellen. „Tovább menni, a kémiát ugyancsak egyfajta mechanikaként kifejezni, ez meg nem engedhetőnek tűnik előttem.”²²

Az anyag mozgásformáinak Engels által feltárt kölcsönös viszonyáról írja Kedrov: „... Engels műveiben az anyag mozgásformáira vonatkozó konkrét természettudományos tételek, amelyeket 80–90 évvel ezelőtt fejtettek ki, óhatatlanul elavultak. De a tételek elvi alapja, a kérdés felvetésének és megoldásának a módja, az a közelítési mód, ahogyan Engels az egyes mozgásformákat és általános összefüggéseket értelmezte, a mai természettudományban is megtartotta jelentőségét.”²³

A valóság megismerése szempontjából jelentős az engelsi módszer. Olyan általános módszertani elvet állított fel, amelynek segítségével egyrészt a vizsgált mozgásformától lehet haladni a konkrét „diszkrét anyagfajta”, vagyis az anyag struktúrájának feltáráshoz, másrészt a jelenségtől a lényeghez haladva mélyebben lehet feltárni az adott mozgásforma természetét.

A fizikai felfedezéseknél is alkalmazzák ezt a módszert, amikor megállapítják a felfedezett „diszkrét anyagi képződmény” és a korábban már ismert, vagy újonnan felfedezett mozgásforma viszonyát.

Vonatkozott ez például olyan nagy horderejű fizikai felfedezésre, mint 1932-ben a *neutronnak* – az anyag új magfizikai mozgásforma hordozójának a felfedezésére.

3. A mechanizmus bírálata és történelmi szerepe

Engels mutatott rá arra a tényre, hogy a természetkutatók a mozgást mindig magától értetődően azonosnak tartották a mechanikai mozgással, s ebből következik az a törekvésük, hogy mindent a mechanikai mozgásra redukáljanak – ezáltal elmosva a többi mozgásforma sajátos jellegét.

Engels írja ezzel kapcsolatosan: „... éppúgy, ahogy a magasabb mozgási formák egyidejűleg más mozgási formákat is termelnek, kémiai akció nem lehetséges hőmérsékleti és elektromos változás nélkül, szerves élet, mechanikai, molekuláris, kémiai, elektromos stb. változás nélkül. De a mellékformák jelenléte nem meríti ki a mindenkori fő forma lényegét.”²⁴ Ez az álláspont a dialektikus materializmus általános tételére épül, amely kimondja a természeti tárgyak és mozgásformáik *menntiségi* és *minőségi* oldalainak *kölcsönös viszonyát*, elválaszthatatlanságát. Egyrészt hangsúlyozza, hogy nem szabad az alacsonyabb és magasabb rendű mozgásforma összefüggését a magasabb mozgásforma minőségi specifikumainak tulajdonságaként értelmezni, másrészt nem megengedhető az az értelmezés, amely a magasabb mozgásforma lényegét az alacsonyabb rendű formára való visszavezetéssel kimerítettnek tekinti. Ez mechanikus értelmezés.

A természettudományban a mechanizmus sokféle formában jelentkezik – három legjellegzetesebb megjelenési formája:

1. Minőségi különbségek tisztán mennyiségire való redukálása. Ebben a felfogásban a fejlődést egyszerű növekedésként, vagy csökkenésként tételezik, értelmezik.
2. A magasabb rendű visszavezetése az alacsonyabb rendűre, az összetettebb visszavezetése az egyszerűbbre.
3. Az egész visszavezetése a részek összegére. Ez a felfogás ellentétben áll a *kölcsönhatás* elvével, amely megmutatja a minőségileg új, magasabb rendű forma kialakulásának folyamatát.

Ez a szemlélet a XVII–XVIII–XIX. században is hatott, elvileg megengedhetőnek tartotta a mozgásformák mechanikai mozgásra történő redukálását.

A visszavezetés koncepcióját eszményinek tartották a mechanizmus képviselői, mivel a *klasszikus mechanika* a mechanikai mozgást csak mennyiségi vonatkozásban, a minőségi sajátosságoktól elvonatkoztatva tanulmányozza.

A XIX. században a mechanikai mozgást a legegyszerűbb, legalacsonyabb rendű, kiinduló formának tekintették – az erre történő visszavezetés a legegyszerűbbre való redukálást jelentette. Az *additivitás elve* általában a testek közötti mechanikai viszonyok esetén érvényesül – mivel a mechanikai összefüggés nem ad új minőséget, csak a mechanikailag összekapcsolt testek egyszerű összege – azonos a részek egyszerű összegével.

Engels elvetette ezt a metafizikus koncepciót tudománytalan volta miatt. Kimutatta, hogy a mechanizmus a *biológiai mozgásformát* fizikai és kémiai mozgásformára, a *társadalmi mozgásformát* biológiai mozgásformára redukálja. „Az elmondotakból látható – írja Kedrov –, hogy a mechanizmus a tudományban nem azonos általában bármiféle leegyszerűsítéssel, nem kötelezően az egész természet redukálása a makrotestek mechanikai mozgására, hanem nagyon is konkrét, meghatározott, a modern tudomány viszonyai között elvileg hibás módszertan.”²⁵

A mechanizmusnak a tudományos megismerésben játszott szerepének tisztázásához szükségszerűen a különböző mozgásformák egymást követő rendjének vizsgálatából kell kiindulnunk. Engels a következőket írja erről: „A mozgás természetéről való vizsgálódásnak magától értetődően a mozgás legalacsonyabb, legegyszerűbb formáitól kellett kiindulnia, és ezeket kellett megértenie, mielőtt a magasabb és bonyolultabb formák magyarázatába valamit nyújthatott. Ily módon azt látjuk, hogy a természettudományok

történeti fejlődésében elsőnek az egyszerű helyváltoztatás elméletét az égitestek, valamint a földi tömegek mechanikáját alakítják ki.”²⁶

Ezt a gondolatot továbbfejlesztve megmutatta, hogy mi a jelentősége a magasabb rendű mozgásformák tanulmányozásánál a benne rejlő „mellék mozgásformák” megismerésének. Így ír erről: „Minden mozgás valamilyen helyváltoztatással kapcsolatos, akár égitestek, akár földi tömegek, molekulák, atomok, vagy éterrészecskék helyváltoztatása az. Az illető mozgás természetét semmiféleképpen sem meríti ki, de elválaszthatatlan tőle. Ezt kell tehát mindenekelőtt megvizsgálnunk.”²⁷ Más megvilágításban ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg a következő idézetben: „Minden mozgás mechanikai mozgást, az anyag legnagyobb, vagy legkisebb részének helyváltoztatását foglalja magában, és első, de csakis első feladata a tudománynak, hogy ezeket megismerje. De ez a mechanikai mozgás nem meríti ki a mozgást egyáltalában. A mozgás nem csupán helyváltoztatás, a mechanikán túli területeken minőségváltozás is.”²⁸

A tudományos kutatás kezdetén a mechanizmus egyoldalúan eltúlozza a tudomány első sikereit a vizsgált jelenségek feltárásában – itt a mechanikai oldal eltúlzásáról van szó.

A XVII. század előtt a természeti jelenségek okai teljesen ismeretlenek maradtak, ezért agyaltak ki „rejtett tulajdonságokat”, „szubsztanciákat”. Az empirikus tudósok később ugyanezt az utat járták, amikor különféle erőket „fluidumokat”, „flogiszton” stb. agyaltak ki a megfigyelt jelenségek magyarázatára, melyek igazi okát nem ismerték.

A XVII. században Harvey az élő szervezetekben végbemenő folyamatok *mechanikai* oldalát vizsgálva fedezte fel a vérkeringést, s ez volt az első lépés a vérkeringés lényegének felismerésében.

Pascal a légnyomás felfedezésére ugyancsak a *mechanikai* oldalt vizsgálva jutott el.

A XIX. században Dalton ezt a módszertani utat követve jutott el a gázok parciális nyomás törvényének felfedezéséhez, majd ezt továbbfejlesztve a többszörös súlyviszony törvényéhez, amely alapja a kémia egész atomisztikájának. Ezekhez a felfedezésekhez a gázdifúzió mechanikai oldalának vizsgálata révén jutott el.

Ezekben az esetekben a *mechanikai mozgás* vizsgálata hozta meg az új felfedezést, s ennek a mozgásnak a megismerése a tudomány mérföldköves fejlődését jelentette. Úgy gondolták, hogy a jelenség feltárt mechanikai oldala kimeríti a jelenség egész lényegét, mivel a XVII–XVIII. század tudósai nem lehettek birtokában a *dialektikus gondolkodásmódnak*.

Kedrov jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „Az összes természeti jelenség mechanikára való redukálásának kísérlete azzal magyarázható, hogy a XVII. és XVIII. században, valamint a XIX. század első harmadában a jelenségek mechanikai oldala volt az első és egyetlen amit e jelenségek mechanikai lényegéről ismertek. Ilyen feltételek között a mechanizmus haladó jelenségnek számított abban az időszakban, sőt, jelentős mértékben a természettudományos fejlődés formája volt. A tudományos megismerés további haladása során bebizonyosodott korlátozottsága . . .”²⁹

Minden olyan kísérlet tehát, amely a vizsgált jelenség lényegét arra az oldalra kívánja redukálni, melyet először megismert – mechanizmus. S ez volt a jellemző a tudomány legkorábbi fejlődési szakaszára.

A tudományokban is erős gyökerei vannak azon hagyományoknak, melyek a mechanisztikus irányzatot a XIX. század első évtizedéig fenntartották. Ezután már ez a szemlélet gátolta a természettudományok fejlődését. A dialektikus módszer alkalmazásával lehetett és lehet számítani a mechanizmust a természettudományok területéről. Segítségünkre van tehát a dialektika, amellyel megoldható a mozgásformák összefüggésének kérdése. Engels elemző tevékenysége fényes bizonyítéka e módszer alkotó, ered-

ményes felhasználásának. A dialektikáról írja: „De a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődésének valamely általános törvényét általános érvényű formájában először kimondani: mindig világtörténelmi jelentőségű tett.”³⁰ – s ez igaz Engels egész életművére.

III. A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁNAK, RENDSZEREZÉSÉNEK KÉRDÉSE, KÍSÉRLETE ENGELS NÉL

A XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben a tudományok, elsősorban a természettudományok gyors fejlődése volt a jellemző. Az empirikus, adatgyűjtő szakaszt felváltja a szintetizáló, összefüggéseket, kölcsönhatásokat kutató szakasz. Társadalmi igényként jelentkezik a természettudományok rendszerezésének feladata. Ezt a feladatot csak úgy lehetett eredményesen, előremutatón elvégezni, ha a jelenségeket *összefüggéseikben, kölcsönhatásaikban* vizsgálják.

Engels írja ezzel kapcsolatban: „Az empirikus természetkutatás olyan óriási tömegű ismeretanyagot halmozott fel, hogy egyszerűen elháríthatatlanná vált annak szükség-szerűsége, hogy ezt az anyagot minden egyes vizsgálati területen rendszeresen és belső összefüggése szerint rendezzék. Épp ilyen elválaszthatatlanná válik az is, hogy az egyes ismereti területeket egymás között a helyes összefüggésbe hozzák. Ezzel azonban a természettudomány az elméleti területre lép . . .”³¹

A tudományok osztályozásával a marxizmus klasszikusai közül Engels foglalkozott. Ezt az osztályozást a következő elv szerint végzi el: „A tudományok osztályozása, amelyek közül mindegyik egy bizonyos mozgásformát, vagy összetartozó és egymásba átmenő mozgásformák egy-egy sorát elemzi, ilyenformán maguknak e mozgásformák-nak belső sorrendjük szerint való osztályozása, elrendezése, és ebben rejlik a fontossága.”³² A tudományok osztályozását a mozgásformákkal összefüggésben végzi el. Ezt az összefüggést, mint az egymásba átmenő mozgásformák sorát jellemzi. Bebizonyítja, hogy a tudományoknak ugyan úgy egymásból kell következnie, mint ahogyan az egyik mozgásforma a másikból következik, kifejlődik. Ez a megállapítása korának tudományos színvonalát messze túlhaladó, előremutató volt. Módszere itt is kritikai, amely Comte és Hegel osztályozási kísérletével kapcsolatosan kimutatható: *Comte* a természettudományok rendszerezésének feladatát nem tudta megoldani. Alapvető célja a tanítási eszközök és a tanmenet rendszerezése volt. Ebben a felfogásban a tudományok egymástól mereven elkülönülve állnak.

Hegel eredeti osztályozását, felosztását nemcsak elfogadhatónak, hanem tökéletesnek is tartja Engels: mechanizmus, kemizmus, organizmus. „Mechanizmus—tömegmozgás; kemizmus—molekuláris mozgás (mert a fizikai is bennfoglaltatik és mindkettő – fizika és a kémia is – ugyanahhoz a rendhez tartozik) és atommozgás; organizmus – olyan testek mozgása, amelyekben az előző kettő elválaszthatatlan.”³³

Az organizmus egyesíti magában a mechanikát, fizikát, kémiát, mint egymástól elválaszthatatlan egészet. Így folytatja: „Minden csoport ismét kettős, mechanika: 1 égi, 2 földi; molekuláris mozgás: 1 fizika, 2 kémia; organizmus: 1 növény, 2 állat.”³⁴

Ebben a folyamatban és felfogásban megteremtődött az átmenet lehetősége a kémiából a szerves természetbe.

A hegeli felosztással kapcsolatban jegyzi meg Engels: „De most, amikor már kimutatták a természetben a fejlődés általános összefüggését, az anyag külsőleges, egymás mellett való elrendezése éppoly kevésbé kielégítő, mint Hegel mesterséges dialektikus átmenetei.”³⁵

A továbbiakban azt hangsúlyozza Engels, hogy az átmenetnek természetesnek kell lenni és maguktól kell létrejönniük, „Ahogyan az egyik mozgásforma a másikból fejlődik ki, úgy tükörképeinek, a különböző tudományoknak is szükségszerűen kell egymásból következniük.”³⁶

Engels kora tudományos életének fejlettségét figyelembe véve mutatja meg a tudományok összefüggését, folyamatosságát – bemutatva a különbséget is ebben az átmenetben. A *fizikát* – a molekulák mechanikájának, a *vegytant* – az atomok fizikájának, a *biológiát* – a fehérjék vegytanának nevezi. Meghatározza a tudomány első feladatát is, amely nem lehet más, mint a mechanikai mozgás lényegének felismerése. Hangsúlyozza azonban, hogy a mozgás fogalmát nem meríti ki a mechanikai mozgás.

„...nem tartom megengedhetőnek, hogy ennél tovább menjünk,³⁷ hogy a vegyant ugyancsak a mechanika egy fajtájának mondjuk. . .”³⁸ – írja Engels.

A XVIII. századi materializmusra jellemző egyoldalú mechanikai felfogás a fizika, vegytan, biológia tudományok adott fejlettségéből is következett. Ez a felfogás minden változást a helyváltoztatásból magyaráz. Minden minőségi különbséget mennyiségiből értelmez. Nem veszi figyelembe a mennyiség és minőség viszonyának kölcsönhatását és elválaszthatatlanságát.

A tudományok korabeli fejlettségi szintjén Engels által bizonyított tétel, hogy az anyag és mozgás nem teremthető, hogy egymástól elválaszthatatlan, hogy végső oka önmagának. Az anyag fogalma azonban gondolati alkotás, absztrakció, s anyag, mint ilyen, nem létezik, csak konkrét anyagi képződmények, anyagfajták, „diszkrét anyagi képződmények” léteznek.

Ha a természettudomány az elvont, egységes anyagot kutatja, az anyagot csak mennyiségileg tekinti meghatározottnak és minőségileg eredendően azonosnak tartja, visszamegy a XVIII. századi francia materializmus álláspontjáig, felfogásáig. Engels a természettudományok rendszerezésének lényegét a jelenségek bonyolult összefüggésének felismerésében találja meg. Ebben az összefüggésben látható a tudományok egymásba való átmenete és a mozgásformákkal való kapcsolata:

A *mechanikai mozgás* két test érintkezésével végződik. Amikor a tömegmozgás átváltozik molekulák mozgásává, akkor lépünk át a fizika területére.

A vegytan akkor lép a *szerves élet* területére, amikor az első *fehérje* előállításával túlhalad önmagán. Ennek az elvi lehetőségét Wöhler teremtette meg, amikor a karbomid előállításával a szerves és szervetlen élet közötti kapcsolatot igazolta.

Sematikusan ábrázolva a tudományok kapcsolatát – nyíllal jelölve az átmeneteket:

Fizika —→ Kémia —→ Biológia
(vegytan)

„A fiziológia természetesen az élő test fizikája és különösen vegytana, ezzel azonban már nem is speciálisan vegytan többé, egyrészt megszünteti körét, de ebben a körben aztán magasabb fokra emelkedik.”³⁹ – írja Engels.

JEGYZETEK

- [1] Zénon ókori filozófus (i. e. V. század), az eleai iskola képviselője, Parmenides gondolatainak védelmezője, Herakleitos filozófiájának tudatos ellenfele.
- [2] Ruzsa Imre: A matematika néhány filozófiai problémájáról. Tankönyvkiadó. Bp. 1966. 62–67. oldal.
- [3] Idézett Ruzsa mű 62–67. oldal.
- [4] Hegel: A logika tudománya. Bp. 1957. 52. oldal.
- [5] Hegel: A szellem fenomenológiája című műben az úr és szolga viszonyának felfogása.

- [6] Lásd részletesebben: G. Havas Katalin: Az azonosság törvénye a hagyományos és a modern formális logikában. Akadémia Kiadó, Bp. 1964.
- [7] Engels: Anti-Dühring. Szikra. 1948. 115. oldal.
- [8] Herakleitosz töredékeiből. Filozófiai Szöveggyűjtemény, I. kötet, 24. oldal. Tankönyvkiadó, 1958.
- [9] Engels: A természet dialektikája. 50. oldal. Szikra, 1952.
- [10] Idézett mű 51. oldal.
- [11] Idézett mű 253. oldal.
- [12] Idézett mű 79. oldal.
- [13] Idézett mű 86. oldal.
- [14] Idézett mű 88. oldal.
- [15] Idézett mű 298. oldal.
- [16] Idézett mű 301. oldal.
- [17] Idézett mű 303. oldal.
- [18] Idézett mű 304. oldal.
- [19] Ezekkel a kérdésekkel részletesebben foglalkozik B. M. Kedrov: A természettudomány tárgya és kölcsönös kapcsolata című műve. (Kossuth, 1965.) A mozgásformák és az anyag fajtái c. fejezetben.
- [20] B. M. Kedrov: A természettudomány tárgya és kölcsönös kapcsolata. 149. oldal.
- [21] *Flogiszon-elmélet*: alapja: flogiszon=elégett. Az égés különböző formáit már régen megfigyelték. Másként égett a fa, a szén, a fémek és ettől lényegesen különbözött a szervezetben lejátszódó folyamat. A tűz felcsapódó lángjai valami eltávozását jelentették. 1700 körül Stahl alkotta meg ezen elméletet. Ennek alapján minden éghető test flogisztont tartalmaz, amely égéskor eltávozik, ill. az érchez flogisztont adva az érc a flogisztont felveszi és fémmé válik. Ez több mint alkémia, mert a flogiszon előállítását meggyorsította a kísérleti kémia fejlődését és az anyagot, mint összetett valamit értelmezte: pl. fém=fémrész+flogiszon. A végső megoldást Lavoisier és Lomonoszov mérésein alapult kísérletek jelentették, akik a tömegmegmaradás elvét felismerték.
- [22] Engels: A természet dialektikája. Marx–Engels művei. 20. kötet. 521. oldal.
- [23] Idézett mű 156. oldal.
- [24] Engels: A természet dialektikája. Marx–Engels művei. 20. kötet. 518. oldal.
- [25] Idézett mű 161. oldal.
- [26] Engels: A természet dialektikája. Marx–Engels művei. 20. kötet. 364. oldal.
- [27] Idézett mű 334. oldal.
- [28] Idézett mű 522. oldal.
- [29] Kedrov: A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata. 166. oldal.
- [30] Engels: A természet dialektikája. Szikra, 1962. 78. oldal.
- [31] Engels: A természet dialektikája. Marx–Engels művei, 20. kötet. 343. oldal.
- [32] Idézett mű 259. oldal.
- [33] Engels: A természet dialektikája. 260. oldal. Szikra, 1952.
- [34] Idézett mű 260. oldal.
- [35] Idézett mű 259. oldal.
- [36] Idézett mű 259. oldal.
- [37] Ezzel a gondolattal azt kívánja bizonyítani, hogy megengedhetetlen a vegytan mechanikára történő redukálása. Pontosabban fogalmazva: egy magasabb rendű mozgásforma lényegét nem határozhatja meg, nem meríti ki egy mellékmozgásforma. Engels világosan megfogalmazza, hogy a *vegytant az atomok fizikájának* tartja.
- [38] Idézett mű 261. oldal.
- [39] Idézett mű 266. oldal.

IRODALOM

- Engels: A természet dialektikája.
(Szikra, 1952. és MEM 20. kötet. Bp. 1963.)
- B. M. Kedrov: A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata.
(Kossuth Kiadó, 1965.)
- Szigeti József: A Marx előtti filozófia története.
(Tankönyvkiadó, 1964.)
- G. Havas Katalin: Az azonosság törvénye a hagyományos és a modern formális logikában.
(Akadémiai Kiadó, 1964.)
- Ruzsa Imre: A matematika néhány filozófiai problémájáról.
(Tankönyvkiadó, 1966.)

A NEOKOLONIALISTA GAZDASÁG ÉS IDEOLÓGIA KONCEPCIÓINAK FŐBB KÉRDÉSEI

(Különös tekintettel a Német Szövetségi Köztársaságra)

DR. ILLÉNYI DOMONKOS

(Közlésre érkezett: 1977. május 18.)

I. BEVEZETÉS

„A mai kor rendkívüli. És mi rendkívüli veszéllyel állunk szemben. . . A szabadság védelméért és elterjesztéséért folytatott harc színhelye jelenleg Ázsia, Latin-Amerika, Afrika és a Közép-Kelet, a feltörekvő népek országai. Forradalmuk az emberi történelem legnagyobb forradalmi. Arra törekednek, hogy a jogtalanságnak, zsarnokságnak, kiszákmányolásnak véget vessenek. De ezen túl új világ kezdetét is jelenti mindez. Forradalmukat a hidegháborútól függetlenül támogatnunk kell, eltekintve attól is, hogy a szabadság felé milyen politikai utat és gazdasági módszereket választanak.”¹

A beszéd írója, az USA volt elnöke, J. F. Kennedy érzékelte, hogy a fejlődő világ új kor hajnalához érkezett. Nem mindegy sem az imperialista hatalmaknak, sem a fejlődő országoknak, sem a szocialista világrendszer országainak, milyen ez az új kor, az amerikai impérium, a „gall kakas” vagy a „birodalmi sas” kiterjesztett szárnyai alatt „növekszik”; vagy „gyámkodás” nélkül – ha kezdetben botladozva is –, de önállóan teszi meg első lépéseit.

A szóban forgó politikus az imperialista függés útját jelölte ki a fejlődő világ lakóinak, mert a beszédben említett „szabadság”, az imperializmus frazeológiájában, a fejlődő országok számára legjobb esetben ma is, egyenlőtlen „társkapcsolatok” kialakításának szükségességét jelenti. Ez a megfontolás készítette arra ma a kollektív és magánvállalkozást, az állammonopolista tőkeerőt és multinacionális nagyvállalatot, hogy taktikai eszközök, módszerek, tervezetek tömegét dolgozzák ki a gazdaság; a „koncentrált gazdaság”, tehát a politika és az ideológia területén. Ezek áttételesen vagy nyíltan annak a fő és alapvető feladatnak, stratégiának rendelődnek alá, amely a kapitalista termelési mód alapjainak megtartását, a szocialista világrendszer térrnyerésének megátlását szolgálja.

Az 1944-es Bretton Woods-i konferencia a fejlődő világ problémáit már az új szellemben, a neokolonialista módszerek szellemében és a fenti stratégia aspektusából kívánta megoldani. „Közvetlenül is meghatározó az a tényező, hogy a rossz élet-körülmények a vizsgált fejlődő országokban a kommunizmus táptalaját képezik és a jobb feltételek megteremtése egyúttal a forradalmi energiák levezetését is jelenti.”²

Az új korszak, a második világháború utáni nemzetközi helyzet már fogékonyabbá tette az imperializmust a fejlődő világ nehézségeinek megértésére. A konferencia napjainkig meghatározó érvényű igazságot tárt fel a fejlődő világ ábrázolásával, s ez drámai erővel kényszerítette az imperializmust új történelmi felvonás megírására.

Mégis abban régi maradt, hogy új módszerekkel kívánta a profitérdekeket az adott fejlődő országban biztosítani, abban azonban tényleg új, hogy igyekszik rendszermeg-tartó, rendszert meg- és átmentő funkcióját is érvényesíteni.

Végül is ez az új funkció inherens módon, gazdasági, politikai, ideológiai koncepció kialakításának forrása lesz, amely a szocialista világrendszer komplex befolyása alól szeretné önmagát kivonni; s a fejlődő országokkal együtt, de azok doyenjeként kívánja látni befolyásának, erejének kiterjesztését.

Az új funkció, a régi antikommunizmus mellett tehát, egyszerre két mozzanatra terjed ki. A szocialista orientáció és a fejlődő országok prekapitalista maradványai ellen egyaránt irányul. Az első korábban, az utóbbi a második világháború után, a fejlett tőkés országok gazdasági struktúrájában bekövetkezett változás miatt erősödött fel, amely a fémipart, gépipart, vegyipart, szállítóeszközök gyártását stb. szorgalmazta, viszonylag elmaradott könnyűipar mellett.

A tőkés újratermelési folyamatnak azonban a könnyűiparon kívül a nyersanyag-kitermelés és szállítás is az előfeltétele. Tehát be kell a fejlődő országokat is kapcsolni a fenti két tényező miatt. A megtermelt javakat azonban el is kell adni. Ez a „harmadik világ” több százmilliónyi lakossága nélkül, illúzió. Így az imperializmusnak ismét észre kellett venni a fejlődő országok lakóiban a potenciális fogyasztót. „A fejlett kapitalizmusnak nemcsak a kvalifikált munkások nagy számára van szüksége, hanem fogyasztókra is.”³

Az imperializmus a fenti gazdasági érdekektől vezetve új stratégiai-taktikai vonal kidolgozását tartotta szükségesnek. Ennek egyik komponense volt a szocialista világrendszer gazdaságában, politikájában való „réstalálás”, a másik a fejlődő országok forradalmi útja eltorlaszolásának irányába hatott. Ezt a katonai, politikai, ideológiai eszközökön túl ismét neokolonialista újdonsággal, „struktúrapolitikával” kívánta elérni.

A hazai burzsoázia bekapcsolása azonban kétélű fegyvernek bizonyult. A fejlődő országok burzsoáziája hajlik az együttműködésre, a belső reformok bevezetésére. De természetéből adódóan a külföldi burzsoáziát és a hazai mozgalmat is szeretné kihasználni. A kettő harcából azonban mindig vagy ellenforradalmi, vagy reformista, a kapitalista termelési viszonyokat előkészítő és védő lényegéből adódó funkciója, kerül ki győztesen.

Ma is igaz Leninnek az a megállapítása, amely kifejlett formájában és hosszabb távon, a nemzeti burzsoázia antiszociális magatartására hívta fel a figyelmet. „Amikor a polgári demokratikus mozgalomról beszéltünk, az a vád ért bennünket, hogy minden különbséget igyekszünk elmosni a reformista és forradalmi mozgalom között. Holott éppen ez a különbség az utóbbi időben az elmaradott, gyarmati országokban világosan megmutatkozott, mert az imperialista burzsoázia erejének megfelelően igyekszik az elnyomott népeknél reformista mozgalmat létrehozni. A kizsákmányolt országok burzsoáziája és gyarmattartó országok burzsoáziája között egyfajta közeledés észlelhető úgy, hogy az elnyomott országok burzsoáziája gyakran, bár a nemzeti mozgalmat támogatja, ugyanakkor az imperialista burzsoáziával egyetértésben, azaz vele, minden forradalmi mozgalom és forradalmi osztály ellen harcol.”⁴

Ha a hazai burzsoázia természetéből ez a kettősség következik, akkor csak a nemzetközi proletármozgalom áll maradéktalanul a fejlődő országok progresszív erői mellett. Lenin mindezzel azonban nem elégedett meg; a dialektikus tagadásban az új út megjelölése is megfogalmazódik. Tehát az, hogy az elmaradott országok fiai számára a kapitalista stádium elkerülhető. A burzsoá gazdaság és ideológia csak mennyiségi különbséget lát az imperialista és nemzeti burzsoázia között, amelynek az egyetlen mértékegysége az egy főre eső nemzeti jövedelem. Pedig a gyengén fejlettség nem az egy főre eső nemzeti jövedelemre redukált állapot, amelyet a kapitalizmus nem képes megszüntetni a maga eszközeivel. Abszurd dolog lenne azt állítani, hogy egy folyamat – a gyengén fejlettség –, amely a kapitalista fejlődés elkerülhetetlen eredményeként, a kolonialista

kizsákmányolás melléktermékeként jött létre, ugyanazon kapitalista fejlődés által megszüntethető. Az imperializmusnak közismerten ellenkező céljai vannak. Mindenekelőtt a kapitalista rendszer magatartása ezt igyekszik nagyszámú elméleti konstrukcióval, de mindig apologétikus jelleggel, alátámasztani. Ezért mondhatjuk, hogy „tiszavirág életű” időtartam után lényegében hatástalanul tűnnek el ezek, mert a fejlődő országok tényleges érdekeit nem tudják és nem is akarják megragadni.

Ameddig a tőke, korunkban a monopoltőke, mint döntő gazdasági faktor jelen van, addig a gyengén fejlettség „újratermelődése” reális veszély, amint azt az 1960-as évek „fejlesztési dekádterveinek” – lényegében – eredménytelensége is leleplezi.

A kolonializmus kora lezáródott. A kolonializmus romjaiból új nemzeti államok születtek, szegényen, elmaradottan, kirabolva. Fő feladatunknak „ezen országok gazdasági, szociális fejlesztését tekinthetjük, de ez csak az imperializmustól való tényleges függetlenség útján, mélyreható demokratikus és forradalmi átalakulás eredményeként valósítható meg.”⁵

Korunkban, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején, a forradalomelmélet minden részterülete aktuálpolitikai tartalommal telítődik meg. Így a szövetségi kérdés elveinek helyes megfogalmazása a munkásosztály világméretű győzelmének előfeltétele. Előfeltétele akkor, ha a szövetségesek száma, szervezettsége, öntudata, politikai aktivitása, gazdasági alkotóképessége jelentős vagy éppen most van kibontakozóban. Hosszabb távon a szövetségi kérdés az a forradalomelméleti és politikai fókusz, amelyben minden részfeladat, a gazdasági, a politikai, az ideológiai harc a gyakorlat szintjén kulminál, amióta a fejlődő országok politikai függetlensége a társadalmi fejlődés új törvényszerűségeinek a kiinduló pontjává vált.⁶

II. A NEOKOLONIALISTA GAZDASÁGPOLITIKA FŐBB IRÁNYAI ÉS CÉLJAI

A békés egymás mellett élés politikája magába foglalja a neokolonializmus, a kolonializmus és az apartheid elleni harcot is. Ez egyben annak a minőségi változásnak az alkotó része, amely a kapitalizmus általános válságának fejlődésében beállt, amelynek egyre erősödő szimptomája a fejlődő országok és imperialista országok közötti éleződő viszály (az olajkérdésben, export–import arányok körül folytatott vitában stb.).

A békés fejlődés nemcsak a szocialista világrendszer érdeke, hanem a gyarmati háborúk tömegét átélte, gazdaságukat éppen szervezni készülő, fejlődő országoké is. A Szomáli Népköztársaság külügyminisztere a béke fontosságát abban látja, „hogy a szovjet békeprogram a békés együttműködés mellett, a számunkra létfontosságú országépítő munkával kötődik össze. Ez rendkívül fontos a fejlődő országok számára, amelyek életük fel- és átépítésén fáradoznak. A béke és biztonság atmoszférája ezeknek kedvez a leginkább.”⁷

Ilyen helyzetben a neokolonialista stratégia arra irányul, hogy a bevezetőben vázoltaknak megfelelően, új szociális bázist alakítson ki és megfelelő politikai és elméleti koncepcióval, intézkedésekkel, primér és szekundér jellegű kapitalista termelési viszonyokat szilárdítson meg.

Ezeknek kellene a fejlődő országokban a magánkapitalista vállalkozást az imperializmus égisze alatt szorgalmazni, politikai, ideológiai és szociális klímát teremteni. Ezt segíti elő a modern polgári ideológia behatolása, amelynek később tárgyalandó fontosabb premisszái: antikommunizmus, szovjetellenesség, reakciós nacionalizmus stb.

Ennek a szociális stratégiának az alapja az állammonopolista rendszer, amely a központi államapparátust, a külpolitikát, a gazdaságot, a tudományt és kultúrát, félállami szervezetek egész hálózatát alakítja ki a stratégiai cél érdekében.

Taktikai eszközei: technikai segély, agrársegély, szociális struktúrasegély.

Stratégiai eszközei: a szocialista világrendszer megvádolása, a békés egymás mellett élés politikájának lejáratása, a nem kapitalista fejlődési út diszkreditálása.

Potenciális szövetségesek: főként a hazai burzsoázia és bizonyos, a „tőke brutalitásától megvadult” kispolgári rétegek.

A fejlődő országok burzsoáziáját, a „kereskedelmi burzsoáziát” és a „bürokratikus burzsoáziát”, mint fő szövetségest igyekeznek az imperializmus kezelni. Bár a hazai burzsoázia érdeke a tőkefelhalmozás és újratermelés saját gazdasági rendszerben; az erőviszonyoktól függően, bizonyos remanens szimpátiával nézi a külföldi tőke terjeszkedését, benne a maga lehetőségeit is keresve.

Azt is észre kellett azonban venni, hogy az új viszonyokhoz való alkalmazkodás kényszere igen erős. Elsősorban azért, mert az imperializmus elvesztette korábbi erejét. A tudományos technikai forradalom következtében a termelőerők növekedtek, a növekedés a tőke és a termelés internacionalizálását sürgette és a fejlett tőkés országok közötti gazdasági kapcsolatok internacionalizálását irányába hatott. De ennek következtében megváltozott ezen országok gazdasági struktúrája. Ez a kevésbé jövedelmező ágak kihelyezését segítette, de a kihelyezésre infrastrukturálisan nem volt a fejlődő világ jó része felkészülve, így az elmaradottság a gazdasági fejlődés, de a tőkés befektetés gátjává is vált a monopóliumok számára. Ezért a „képzési segélyben” megfogalmazott elvek a feldolgozó ipar szintjének emelése mellett, a jövedelemstruktúrában meglévő éles különbségek lebontását, kvalifikáltabb káderek képzését szorgalmazták, hogy a belső igények, a belső piac növelésével az extenzívről az intenzív kizsákmányolásra térhessenek át.

Az intenziválódás egyik fontos feltétele a jelenlevő tőkeerő minősége, mennyisége és politikai „szalonképessége”. Ezeknek a kívánalmaknak is igyekeznek a tőke nagy alkalmazkodóképessége révén megfelelni. A tőke és a termelés internacionalizálásának a jelenségéről van szó, s a fejlődő országok tőkeigénye kedvez a kollektív behatolás tendenciájának.

Ezt teszi lehetővé a Világbank és leányvállalatainak tőkeereje és burkoltabb profilérdekeket kifejező mechanizmusa. A Világbank a részvénytársaságokhoz hasonló felépítésű multinacionális vállalkozás (International Bank for Reconstruction and Development), amely 75 százalékban tőkés részesedésű. Az innen felvett kollektív államkapitalista kölcsönnek majdnem mindig politikai feltételei is vannak, ha nem is olyan nyíltan megfogalmazottak, mint a nyugatnémet imperializmus ún. „Wohlfverhalten” klauzulája (amely a kölcsönt a felvevő politikai magatartásához köti).

A Világbank két legfontosabb leányvállalata az IFC (Internationale Finanz-Corporation) és az IDA (Internationale Development Agency).

A neokolonializmus harmadik szervezeti fellegvárát az ún. „társulások” képezik (Assotiationen). [Ilyen pl. az afrikai államok „társulása” (19) az Európai Gazdasági Közösséghez.] A szervezet „fejlesztési alapja” (Entwicklungsfonds) a „fejlesztési segélyprogram” legfontosabb finansziális központja.

Végül a neokolonializmus igen jelentős szervezeti egységei az ún. „információs csoportok”. Ilyen pl. a Haager-Klub – nyolc európai kapitalista ország részvételével. A Pariser-Klub, amely az agentív pénzügyi élet egyik hangadója, míg az előbbi a brazil külföldi tőkeexpanziót koordinálja, az Indian-Pakistan Konsortium, az 1966 óta fennálló Tokio-Klub stb. Ebből a típusból fejlődött ki történelmileg a „közös társulások” rendszere, amely nem azonos a fentebb említett „associação”-val. Ez az imperialista

infiltráció módszere, amely az államosítás veszélye ellen a „közös helyi érdekelttség elvét” ültette át a gyakorlatba. Az imperialista „beszűródés” tipikusan új módszerét főként az NSZK alkalmazza: pl. W. Scheel, az egykori fejlesztési miniszter, indiai missziója során, az új kölcsönt vegyes vállalatok alapításának, működésének további engedélyezéséhez kötötte.⁸

A meglehetősen gazdag nyugatnémet gazdasági irodalom felsorolja a vegyes vállalatok összes variánsait. Ezek a különböző munkákban talált „moduszok” alapján a következőképpen foglalhatók össze:

A vegyes vállalatoknak két alapvetően új típusa alakult ki:

I. Az egyik résztvevő mindig az adott nemzeti állam, a másik a külföldi tőke. Itt elméletileg négy variáns képzelhető el:

- a) A nemzeti állam tőkéje és a külföldi magántőke együtt.
- b) A nemzeti állam tőkéje és egy külföldi állam (vagy államok) közös tőke-részesedése.
- c) A nemzeti állam tőkéje, a külföldi monopoltőke és a nemzeti burzsoázia magántőkéje együtt.
- d) A nemzeti állam tőkéje és a nemzeti burzsoázia tőkéje együtt.

II. A második típusú vállalkozásban a nemzeti államnak nincs részvénytőkéje, „csak” gazdasági és politikai érdekképviselője van.

Mindegyik típusnak és változatnak azonban a közös célja az imperialista kontroll fenntartása, kiterjesztése (pl. Libériában, ahol a vasérc kibányászása a magas vastartalom miatt nagyon rentábilis, nyugatnémet, svéd, amerikai stb. vállalatok végeztetik a munkát).

Ilyen értelemben a vegyes üzem „új gazdasági kategória”, amelyben a kapitalista országok és a nemzeti állam közötti ellentmondás egységével és harcával kell számolni, a megegyező és antagonisztikus érdekek, egyrészt restaurációs, másrészt önálló irányba fejlődni kívánó tendenciái miatt.

Az önálló irányba való fejlődés igénye látszik meghatározóbb tendenciának. A fejlődő országok offenzívája a 70-es években ugyanis olyan mértékű, hogy az egyenlőtlen gazdasági kapcsolatok egészét, nemcsak néhány területét fogja át igen kritikusan. Ezt példázza az 1974 áprilisában New Yorkban megtartott ENSZ-értekezlet anyaga is, amelyben a fejlődő országok panaszt emeltek a kapitalista országok fentebb említett „praktikái” ellen.

A gondolatot továbbfejlesztve, ezen az értekezleten két igen fontos okmányt fogadtak el:

I. „Új nemzetközi gazdasági rendszerről szóló deklarációt”.

II. „Akcióprogramot”.⁹

Az elsőben megfogalmazódik, hogy a technikai haladás szerény potenciált teremtett a fejlődő országokban, de az idegen és gyarmati uralom maradványai, a neokolonializmus minden formájában változatlanul a teljes szabadságért, haladásért küzdő népek törekvéseinek legnagyobb akadályát képezi.

Az akcióprogram felhívás volt az objektív lehetőségek jobb kihasználására a gazdaság és társadalom gyorsított ütemű fejlesztésében, ugyanakkor határozott, közös fellépést sürgetett, követelt a neokolonializmus csoportos expanziója ellen.

A neokolonializmus elleni fellépés erősödésének szimptomája volt 36 afrikai kormányképviselő közös akciója 1973 júliusában, az Európai Gazdasági Közösség brüsszeli konferenciáján. Követelték, hogy a tőkés és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatait vizsgálják meg, ugyanakkor utaltak a szocialista világrendszer önzetlen segítségére.

A neokolonializmus elleni két- és többoldalú fellépés az imperializmust védekezésre és bizonyos fokig alkalmazkodásra kényszerítette. Ez viszont a politikai, gazdasági céljai közötti új viszony kialakításához vezetett. Egy történelmi példával: míg korábban a természeti kincsek, piacok, természetes és emberi tartalékok közvetlen kizsákmányolása valósult meg – és a gyarmati rendszer jelentette, testesítette meg a kirablás mechanizmusát – addig ma az imperializmus fő törekvése: megtartani a fejlődő országokat a kapitalizmusnak. A neokolonialista stratégia arra irányul, hogy a fejlődő országokra a kapitalista utat rákényszerítse, hogy ezeket az államokat a polgári rendszer kereteiben tartva, ott saját gazdasági pozícióját megtartsa és ezeket az államokat az imperialista külpolitika vontatókötelére fogja. Ezt több tényező is elősegíti, pl. az új államok erős gazdasági kötődése a korábbi anyaországhoz, segélyakciók, a burzsoázia nyugatbarátsága, földbirtokosok, kisárutermelők szerepe stb.

A fentiekből kiderült, hogy a neokolonializmus áramába valamennyi fejlett tőkés ország bekapcsolódott, vagy mint „kollektív gyarmatosító”, vagy mint állammonopolista-vagy magántőkeexportőr. Ebben kivette és kiveszi a részét az NSZK is, amely 1945 után közvetlenül nem, de „visszatérése után a szabad piaccgazdasághoz”, (Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt – Ludwig Erhard által írt munka 1954-ben, amely 1945–53 közti szakaszt tekinti át a polgári ökonómus módszerével és külön hangsúlyozza a fentieket), pszichológiai előnnyel indult a többi volt gyarmattartóval szemben. Az NSZK az „Antikolonialmacht” szerepében lépett fel, s ez sok politikus számára elfogadhatóvá tette a német tőke befogadását. Az expanzió teljes kibontakozása a 60-as évek második felére esik. A Deutsch Bank A.-G. elnökének szóvivője, F. H. Ulrich, a Kieli Gazdasági Intézetben a finánc-tőke meghívott képviselői előtt a következőkben jelölte meg az új perspektíva főbb pontjait:

„Rendkívül praktikus út a termelés külföldre való áthelyezése; alacsony bérnívó, a nyersanyag közelsége és ezen előnyök kombinálása miatt. A komplett saját termelés mellett itt megemlíteném az alacsony bérekből adódó értéktöbbletet, másrészt a résztermelést, amelynek termékeit az NSZK-ba vagy egy harmadik országba exportálják és szerelik össze. Ha egyes cégek egész készletükkel külföldre mennek (pl. Rollei Singapurba, Bosch Indiába vagy Tajvanba), akkor az eddigi szállítókat is érinti majd a strukturális változás. De ezen túl ipari pozícióink megerősödését is jelenti ez a nemzetközi piacon, nem beszélve a „know-how” és más kapitalista titkok megismeréséről”¹⁰

A „technológiai neokolonializmus”, ahogyan a korábban idézett F. H. Ulrich és mások propagálják, a „brain drain” analógia alapján „labour drain”-nak is nevezhető. A nyílt rendszerű termelés azonban nemcsak a „munkaerő elszívását” jelenti, hanem az új iparágak teljes kivonását is a nemzeti újratermelés folyamatából. De ezen túl a fejlődő országokban idegen termelési ciklus kapitalista relációban pótolható alkotó-elemeiként fungálnak, amelyek a nemzetközi monopóliumok számára értékesek és működésüket is ezek a szervezetek határozzák meg.

Ezekből adódnak a „technológiai neokolonializmus” mindkét formájára egyaránt jellemző közös funkciók:

1. A fejlődő országok munkaerő-potenciáljának a profitnövelés érdekében történő maximális kihasználása.
2. A fejlődő országok extenzív kizsákmányolásának, amely a „nyersanyag-kolonializmusban” öltött testet, elsősorban új, intenzív módszerekkel való felváltása.
3. Minőségileg új profitforrások feltárása.
4. A technológiai fölény és az imperialista ipari államok egyeduralmának biztosítása a fejlődő országokkal szemben.

5. „A technológiai olló” növelése és ezzel a termelékenységi és jövedelemszint közti különbség megtartása.
6. A neokolonialista politika álcázása, mivel a „technológiai kolonializmus” úgy jelenik meg az imperialista ideológiában, mint a fejlődő országok iparosítási törekvéseinek tett engedmény vagy áldozat.

A „technológiai neokolonializmustól” eltérően a „korlátozott termelési kooperáció” formája is igen elterjedt, amely a nemzetközi trösztök és fejlődő országok között lényegében bérmunka jellegű. Az új gazdasági stratégia egyik speciális formája a technikai- lag fejlett termékek résztermelése a fejlődő országokban. Itt „vendég- vagy idegen- termelésről” (Gast- oder Fremdenproduktion) van szó, amely nem, vagy kevéssé kap- csolódik az illető ország nemzeti újrátermeléséhez. (Pl. a Benz-cég hűtőgéppalkatrészeket gyárt Singaporé-ban.)

A neokolonialista stratégia célja az imperialista rendszer megőrzése, ehhez használja fel a monopoltőke az állami apparátust, saját szervezeteit és intézményeit. Ebből viszont az következik, hogy konszernek nem engedik át a neokolonialista politika kivitelezését teljesen, csak segítséget keresnek és találnak is az imperialista államban. Kölcsönhatás van közöttük, de ellentét is. Az állam mint a neokolonialista politika előkészítője jelenik meg, összmonopolista érdekeket képvisel, amit úgy kell értelmeznünk, hogy a legnagyobbaké a primér szerep, de szekundér monopolista érdekek képviselőjével olykor ellentétbe is kerülhetnek a legnagyobb monopóliumok érdekei. Gyakran azokban az intézkedésekben, amelyet az imperializmus „fejlesztési segélyként” posztulál, az állam közvetve a fejlődő országok kizsákmányolására, illetve neokolonialista „befolyásolására” is vállalkozik.

Ezen túl azonban a különböző politikai, ideológiai, gazdasági, kulturális, katonai és technikai intézkedések átfogó rendszeréről van szó:

1. Stratégiai-taktikai variánsok kidolgozása és a neokolonialista politika ideológiai megalapozása.
2. Speciális reklám, biztosító és támogató apparátus megteremtése a monopoltőke gazdasági expanziójának a támogatására.
3. A neokolonialista multilaterális pénzügyi intézményekben való részvétel (Világ- bank, IFC, IDA, OECD stb.).
4. Katonai és biztonsági erőkre való befolyás kiterjesztése, hogy a neokolonialista kizsákmányolás folyamatosságát, ha kell, ellenforradalmi erőkkel tudják biztosí- tani.
5. Félig állami és magánszervezetek, intézmények bevonása (egyház, szakszervezet, pártok, alapítványok, vállalkozói szövetségek, „kulturális szövetségek” stb.) a politikai manipuláció bonyolult rendszerében, a közvélemény befolyásolására.
6. Tanácsadói hálózat kiépítése (szakértők, tanácsadók stb.) a fejlődő országok társadalmi életének egyes területein.

A neokolonialista politika gazdasági elveinek, támogatóinak körén túl szükséges e politika főbb megjelenési formáiról beszélni. A leginkább ismert eszköz a „fejlesztési segély”. Ennek a magánkapitalista és állami (vagy állami!) forrásai ismertek. Nagyságáról rendszeresen tájékoztatják a világot, egyrészt a kapitalista „érdemek” kiemelése érdeké- ben, másrészt a két világrendszer versenyében kívánják maguk számára biztosítani az első helyet, statisztikai adatok segítségével, ha másként nem lehet.

A „fejlesztési segély” összege igen magas, mert azokat a kiadásokat is beszámítják, amelyeket „know-how”-ra, kémkedésre és szubvencióra fordítanak. 1971-ben az összes „fejlesztési segély” 17,4 Mrd dollár volt, amelynek majdnem fele (48,3%) magántőke- exportból állt. A többi (51,7%) állami eszközökből jött össze, amelynek kb. a felét az USA adta, alárendelve ezt közismert agresszív katonai doktrínájának. Mivel a „fejlesztési

segély” nem hozta meg a várt sikert, ezért az imperialista burzsoázia a 70-es évek elején részben taktikát változtatott, amennyiben a gazdasági eszközöket a kapitalista termelési módon belül maradt ún. „súlyponti országok” támogatására fordították.

Ezzel az állami tőkeexport erősebb politikai-gazdasági determináltságát kívánták elérni, anélkül, hogy a katonapolitikai célkitűzések vesztettek volna jelentőségükből. Az USA, NSZK, Franciaország, Nagy-Britannia latin-amerikai politikája éppen azt mutatja, hogy az imperializmus kombinálja ezeket a módszereket. (Pl. 1961. „Szövetség a haladásért” és 1973 szeptember – a chilei ellenforradalom aktív támogatása.)

A neokolonializmus további formája a világgiazi mechanizmus és tőkeexport által történő kizsákmányolás. A nem szocialista világ ellentétes tényezői között sokrétű gazdasági kapcsolatok eredménye ez, amelyben a fejlődő országok függősége, másrészt a kapitalista világgiazi állammonopolista módon megszervezett profitérdekei – jutnak kifejezésre. Ennek a következő fő formái léteznek:

I. Neokolonialista tőkeexport, amelynek legfontosabb expanziós szférája a nyersanyagsektor. Itt szenvedte el az imperialista neokolonializmus eddigi legnagyobb vereségét.

A tőkeexport egyrészt a nyersanyagok közvetlen „megvételére” irányul, másrészt a gyorsan növekvő nemzeti piac kihasználásával, a hatalmassá nőtt posztkoloniális igényeket elégíti ki olyan gyorsan, hogy azt a nemzeti ipar versenyképtelensége miatt, sokszor ennek pusztulása követi.

Minden külföldi tőkebefektetés fele a nyersanyag-kitermelésre és a kőolajipar működtetésére irányul. Az exportált tőke egyharmadát a különböző iparágakba fektetik és az onnan származó profit nagy részét a nemzetgazdaságtól elvonva „repatriáltatják”. Egy bizonyos része azonban az adott fejlődő országban marad, itt „reinvestálódik”, tehát további tőkeképzés eszköze lesz. Az így előállt veszteség a fejlődő országokban 1970-ben 70 Mrd dollárt tett ki. Az említett veszteségek a tőke profitját gazdagítják évente cca. 5–10 Mrd dollárral. Ezt az ENSZ nyilvánosságra hozott, export–import cserearányokat (terms of trade) jól szemléltető jelentése is alátámasztja. E szerint, ha egy ország 1965-ben egy meghatározott készterméket importált, ezért 1/5-ével több nyersanyagértéket kellett fizetnie, mint tíz évvel korábban. A kizsákmányolás mértéke 1965 után sem csökkent, ezt mutatja az egyik NSZK-publikáció is: „Aktion für Entwicklung und Partnerschaft.” A publikáció szerint csak 1965–70 között a fejlett tőkés országok nyeresége 30 Mrd dollárt tett ki.¹¹

II. Egyenlőtlen kereskedelem. Tehát a külkereskedelemben a monopóliumok a fejlődő országokat a neokolonialista árólló segítségével zsákmányolják ki:

- a) Nem a fejlődő országok határozzák meg a legfontosabb exportcikkek árát, hanem a nyersanyag-monopóliumokat kezükben tartó árutőzsdé urai a tőkés országokban. Magas tőkekoncentrátságuk és uralkodó helyzetük miatt a tőkés gazdaság mozgását, a keresletet és kínálatot messzemenően szabályozni tudják, nagy tartalékokat képezve és a kereslet idején piacra dobva, neokolonialista kereskedelmi profitra tesznek szert. Ennek következtében a nyersanyag világgiazi árai esnek. A nagy exportveszteségek mellett legalább ilyenek az importból származóak. Ez szintén a monopóliumok árdiktátumainak eredménye, amely a készáruk árát igen magasra tartja.
- b) Az exporthitelek túlzott igénybevétele szintén komoly fizetési gondokhoz vezetett. Az ötvenes évek közepe óta a rövid lejáratú szállítási hitelek felhalmozódása miatt, jó néhány országnak át kellett csoportosítania az adósságait. (Így pl. Argentínának, Braziliának, Chilének, Ghanának, Indonéziának stb.)

Az exporthitelek így a kizsákmányolás forrásaivá váltak, mert a tartozást igen rövid idő alatt 8–12 százalékos kamattal kellett visszafizetni.^{1 2}

Az eladósodás mértékére jellemző, hogy 1972-ben elérte a 70 Mrd dollárt és az UNCTAD-konferenciák adatai, prognózisa szerint ez csak növekedni fog (1980-ig cca. a duplájára).

Ezek a tények azonban újabb neokolonialista függőségi viszony kialakítását hozhatják, amit az állami és magántőke messzemenően ki is fog használni, az eddigi gyakorlatnak megfelelően. Az adósság törlesztésére felvett összegek olyan „circulus viciosus”-állapotot teremthetnek, amely a neokolonializmus állandó melegágyává változik. A már idézett Pearson-jelentés szerint is, a fejlődő országok eladósodása a törlesztés miatt lesz egyre nagyobb teher. Ezért állandó fizetési válságokkal lehet számolni, és a jelenlegi helyzet vizsgálata is arra utal, hogy a törlesztés ezen országok csekély nemzeti jövedelme miatt a közeljövőben még súlyosabb pénzügyi-politikai válság oka lesz.

Ez a tényező nehezíti a fejlődő országok pénzügyi helyzetét, amelyet a külföldi pénzcsoportok részbeni, majd teljes kikapcsolásával, a nemzeti ipar, valutarendszer stb. kiépítésével; végeredményében a neokolonializmus minden megnyilvánulásának kiküszöbölésével lehet megoldani. S ez pillanatnyilag igen nehéz feladat. A volt gyarmati országok tőkeigényes „nemzeti fejlesztési programok” előtt állnak, a fejlett tőkés országok viszont nagy tőkeerővel rendelkeznek, mint pl. a Német Szövetségi Köztársaság is. Ráadásul nem korlátozza a német tőke mozgását olyan pszichológiai teherrel a fejlődő világ előtt, mint a brit, a francia vagy az amerikai tőkéét.

Különösen 1960–61-től erősödtek fel a nyugatnémet monopóliumok expanziós törekvései. Az NSZK monopóliumainak expanziós ereje a következő tényezőktől függ:

1. Milyen nagy a monopóliumok ereje az NSZK-ban, amely a termelés és tőke monopolizáltsági fokában fejeződik ki.
2. Milyenek az értékesítési feltételei más országokhoz viszonyítva.
3. Milyen nagy a nyugatnémet állammonopolista kapitalizmus effektivitása, amelybe a konszernek beágyazódnak.
4. Mennyire tudnak az NSZK-konszernek rugalmasan reagálni a külső-belső változásokra.
5. Milyen a konszernek struktúrája, ereje, a külföldi piacokon a nemzetközi tartalékokat hogyan tudják felhasználni és monopolizálni.

A Chicago-ban megjelenő „Fortune” rendszeresen közli a világ legnagyobb konszernjeinek ranglistáját, amelyet a forgalom, a foglalkoztatottak száma és az aktívák alapján állítanak össze. A 200 legnagyobb forgalmú konszern országonként a következőként oszlik meg:^{1 3}

	1960	1970	1971	1972
USA	127	123	119	118
Nagy-Britannia	25	18	18	18
NSZK	20	15	17	18
Franciaország	7	13	13	12
Japán	5	13	16	16
Egyéb	16	18	17	18

Tőkeerő szerint a tíz legnagyobb konszern forgalma 1962 és 1972 között:

	1962 (Mrd USA dollár)		1972 (Mrd USA dollár)	
Nagy Britannia	20471	47,7%	50118	34,6%
NSZK	10624	24,7%	35646	24,6%
Franciaország	6078	14,2%	24492	16,8%
Japán	5760	13,4%	34790	24,0%

A táblázatból megállapítható, hogy az NSZK, a konszernek számát illetően csak 1972-ben éri utol Nagy-Britanniát, de ezek tőkeereje, főként pedig mozgékonyasága, a holding-rendszer miatt, semmiben sem marad el a brit nagyvállalatokétól.

Míg a 15 legnagyobb NSZK-vállalat 1960-tól 1971-ig 158%-kal növelte részvénytőkéjét, addig az export 230%-kal nőtt. A világ 50 legnagyobb tőkeerővel rendelkező konszernje között 18 NSZK-konzern van, ezekre esett az 50 legnagyobb monopólium összeforgalmának 40%-a.¹⁴

A fent idézett IPW-jelentés közli az 50 legnagyobb ipari konszern adatait, így forgalmát és foglalkoztatottjainak számát. Ebből megállapítható a konszernek tőkeereje és várható politikai aktivitása is, amely teljesen sohasem esik egybe tényleges vagyoni hatalmukkal.

Az 50 mammutvállalat közül 22-nek 10%-nál nagyobb a külföldi érdekeltsége, fiáléi és részvényvállalatai nemcsak a „márkát” közvetítik befelé, hanem a nyugatnémet monopóliumok hatalmát, akaratát kifelé is igyekeznek érvényesíteni. A vállalatok között van néhány amerikai is, meg kell azonban jegyezni, hogy az amerikai német érdekeltségek lényegesen nagyobbak, mint a táblázaton látható amerikai monopóliumok anyagi erői.¹⁵ (1. sz. melléklet.)

Hogy a legjelentősebb cégekről és az összefonódásról képet kaphassunk, az öt legnagyobb vállalatról „szociológiai mintát” vettünk, amely lehetővé teszi, hogy adatai alapján általánosítsunk. „A gazdasági formák analízisét nem mikroszkóppal, sem kémiai reagensekkel nem lehet elvégezni. Mindkettőt az absztrakció erejével kell pótolni”¹⁶ – írta Marx A tőkében.

Ennek alapján a gazdasági bázist és a társadalmi struktúrát szükséges elemezni, hogy az állammonopolista rendszer lényegéhez közelebb jussunk.

A gazdasági bázis az összeolvadások révén rendkívül centralizált és koncentrált néhány nagy monopólium hatása alatt áll.

1. Az IC. Farben-Nachfolger Gesellschaft 1971-ben 47 Mrd DM-et forgalmazott. 500 ezer munkást alkalmazott, ebből 130 ezer külföldön működő vállalat dolgozója volt.
2. A Thyssen/Mannesmann csoport (Krupp igen közel áll hozzájuk!) 33 Mrd DM-et forgalmazott, 370 ezer embert foglalkoztatott.
3. A Siemens, AEG–Telefunken+Bosch együtt szintén 33 Mrd DM forgalommal és 1971-ben 640 ezer emberrel dolgozott, amelyből 120 ezer leányvállalat alkalmazottja volt.
4. A Flick, Volkswagen, Haniel, Quandt konszernek összeolvadtak, de a Flick-csoport vezet. 47 Mrd DM-et forgalmaztak és 600 ezer embert foglalkoztattak a fenti időpontban.
5. A Hoesch-konzern 1972 óta együttműködik a holland Noogovens-konzernnel – Estel-konzern néven. Forgalmuk 8 Mrd DM-et tesz ki és kb. 100 ezer embert foglalkoztatnak.

Ez összesen 170 Mrd DM. Az NSZK iparának 30%-a. Külföldi vállalatainkban több mint 2 millió ember dolgozik, de a vállalatok ennél jóval nagyobb befolyási szférával rendelkeznek.^{1 7}

Igen jelentős a belföldi befolyásuk is. Az államháztartás több exponense, a különböző társ- és vegyesvállalatok több tisztségviselője tartozik közvetlenül hozzájuk. Ilyenek pl. a Ruhrkohle-konzern, a Metallgesellschaft (Degessa-konzern, a Messerschmid-Bölkow-Blohm repülőgépkonzern, a VFW-Fokker és így tovább).

A koncentráció fő formái:

1. A lukratív nagyvállalatok részvényeinek tömeges felvásárlása.
2. „Nagy fúziók” – tehát kartellszerű kooperációs kapcsolatok létesítése.

A fentiekből következik, hogy a fináncstőke stratégiája az NSZK-ban a nemzetközileg strukturált ipari konsernek kialakítására irányul, elsősorban a „vezető” iparágakban. (Pl. a vas-, acél-, vegyipar, gépgyártás, járműgyártás, színesfémipar stb.) (Lásd 2. sz. melléklet.)

W. Spröte és G. Hahn megállapítása szerint a fináncstőke stratégiájának realizálhatóságát azzal lehet magyarázni, hogy a nyugatnémet állam a „Wegbereiter” szerepét játszotta és játssza ma is. A megállapítás teljesen jogos, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy 1961 óta bel- és külföldi szervezetek egész sora szolgálja ezt a célt, a gazdaság vagy az ideológia területén. (A mai napig 103 ún. Goethe-Institut működik az öt kontinensen, amelyek a német „gazdasági és kultúrscsoda eredményeit” propagálják stb.)

A neokolonialista gazdasági expanzió bázisa az igen fejlett német állammonopolista kapitalizmus. „A német monopolstőkének ma olyan bázisa van, amely sok szempontból erősebb, mint a fasizmus idejében volt.”^{1 8}

A gazdasági és politikai hatalom „egysége” az imperialista államok közül – minden válságjel ellenére – leginkább az NSZK-ban testesül meg, ami azt jelenti témánk szempontjából, hogy az államháztartás újrafelosztási funkciójánál fogva, óriási anyagi támogatásban részesíti a fináncstőkét. A fináncstőke gazdasági potenciálját felhasználva külföldi terveinek megvalósításába kezd, felhasználva két tényezőt: a korábban bemutatott kollektív neokolonialista módszert (EGK, Szövetség a Haladásért stb.) és az állam előkészítő tevékenységét. Ez implicite a szocialista világrendszer és a fejlődő világ elszakításának a tervét is jelenti a tőke számára, „természetes” profitérdekeken túl, amely „hosszú távon épp oly fontos, mint a honvédelem”. W. Schulz, a DEMAG elnökségének tagja nem rejti véka alá a fináncstőke fő célját: „Ennek a fejlesztési segélynek karitatív jellege nincs. Ennek politikai oka van, mégpedig az, hogy ezeket az országokat (fejlődő országokat! Kiem. I. D.) és ezzel magunkat is megvédjük a kommunizmustól.”^{1 9}

Az NSZK neokolonializmusa 1968–69-ben érte el azt a szintet, amit korábban idézett programjában meghirdetett; a legnagyobb tőkeexportőr lett a tőkés világban. (A hosszú lejáratú tőkeexport 1969-ben 23 030 Mo. DM-et ért el, amelyből 21 139 Mo. DM a magángazdaságé volt. Közli: BMWS, Tagesnachrichten vom 11. 2. 1970.)

A német fináncstőke tehát újra ott van a legnagyobb imperialista hatalmak között, segédkezet nyújtva a nemzetközi imperializmusnak a tőkés kizsákmányolástól úgy is sokat szenvedett fejlődő világ neokolonialista „piacgazdaságában”. Ennek jelentőségét dr. W. Guth, a Deutsche Bank volt elnöke, a következőkben foglalta össze:

1. A külföldi tőkebefektetés az új piacok feltárásának és a régi megtartásának legbiztosabb eszköze.
2. A tőkebefektetés saját nyersanyagbázis biztosításának lassan egyetlen lehetősége.
3. A külföldi termelés alkalmat nyújt a különböző „know-how” és a nemzetközi tőke machinációinak a megismerése.

A neokolonializmus egyik legexaktabb megfogalmazását kaptuk meg a Deutsche Bank egykori elnökétől, s ha országának gyakorlati politikáját vizsgáljuk, akkor statisztikai adatok segítségével, a politikai szakirodalom anyagával bizonyítani tudjuk, hogy a Kruppok utóda nemcsak frázisokat mondott. Már 1967-ben 1140,4 Mrd MD „fejlesztési segélyt” nyújtott az NSZK, ebből 546,8 Mo. DM volt az állami tőke.²⁰

A „fejlesztési segélyt”, vagy lényegét tekintve a nyugatnémet tőke, expanzióját főként 15 nagy konzern bonyolítja le, amelyek közül néhány ma már késztermékének több mint felét külföldön állítja elő. Elsősorban alacsony munkabéru országokban, vagy ott, ahol nagy nyersanyagforrásokat azonnal lehet hasznosítani. Vannak alacsony vámmal csalogató fekete afrikai országok (Csád, Nigéria stb.), vagy éppen a törvényhozás kedvező a tőkeelhelyezésre. Ezek egyben a tőke hasznosításának legfontosabb feltételei is.

Mindezt az NSZK a következő régiókban igyekszik biztosítani monopóliumainak:

1. Európai kapitalista országok – az EGK-en belül és kívül.
2. Észak-Amerika (a legnagyobb részvénytőkével, 1,6 Mrd DM-mel!).
3. A latin-amerikai országok (pl. Brazília 1 Mrd DM-mel).

Az egyes nagyvállalatok főbb érdekszférái:

1. IG–Farben–Nachfolger Bayer: Belgium, USA, Kanada, Brazília, Spanyolország.
2. BASF-konzern: USA, Kanada.
3. Hoechst: Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia.
4. Flick és VW: Brazília, Argentína, Chile stb.

A külföldi konkurensekhez képest a nyugatnémet vállalatok alaposan megerősödtek az utóbbi években. Szerepük megerősödésük arányában a kapitalista világ szemében egyre nő, a fejlődő világ népeinek szemében egyre csökken.

A neokolonializmus gazdasági eszközökkel is politikát akar teremteni, a kapitalista habitus politikáját és a fejlődő világ a rendelkezésére álló politikai eszközökkel kíván gazdaságot, de önálló, imperialista behatolástól mentes, független gazdaságot teremteni. Ebben kell a fejlődő világot segíteni.

Összességében megállapítható, hogy az imperialista és fejlődő országok közötti kapcsolat a 70-es években válságos szakaszhoz érkezett. Ennek jegyei:

1. Az imperializmus politikai, katonai veszteségei, amelyek óvatosságra kényszerítik az agresszió erőit.
2. A fejlődő országok gazdasági erőfeszítései, az önálló nemzetgazdaság létrehozásának igénye, ellentétek forrásává vált, mert a fejlődő országok új „világ-gazdasági rendszer” bevezetését sürgetik, amely nem kedvez a profitszerzésnek.
3. A fejlődő országok többségében kapitalista fejlődés ment végbe, de ez nem jelent „megbízható” neokolonialista alapú társ kapcsolatot a fejlődő országok és a fejlett tőkés országok között. A nemzeti függetlenség és szociális előrelépés programját együtt kell megvalósítani. Ennek alapfeltétele: a külföldi tőke kikapcsolása.

Az ellentmondás a tőke törekvései, céljai és az azt elősegítő „képzési segély”, „fejlesztési segély” stb. címszó alatt megjelenő, alapjában neokolonialista módszer; azaz a profitérdekeket kifejező tartalom és a „demokratikusabb” színezetű, de a tartalmat megváltozott körülmények között is kiszolgáló módszer között van. Ez az ellentmondás bizonyítja a neokolonialista expanzió taktikájának tarthatatlanságát az új világpolitikai és gazdasági történetet jobban figyelembe vevő imperialista stratégián belül, amelynek végcélja önmagában is irreális: egy reakcióssá vált, élőködő, de még nagy gazdasági erővel rendelkező társadalmi és világrendszer megmentése.

III. JEGYZETEK

- [1] John F. Kennedy: Dämme gegen die Flut. Reden und Erklärungen. Herausgegeben von John W. Gardner. Frankfurt, Hamburg 1964. 47. old.
- [2] Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 163. k. 1. f. 1951. febr. 23. old.
- [3] A. Gorz: Zur Strategie der Arbeiterbewegung im Neokapitalismus. 3. unveröff. Auflage. 1968. Sammlung „res noves“. – Veröffentlichungen zur Politik, Wirtschaft, Soziologie und Geschichte. 51. kötet. Frankfurt am Main 1968. (Közli dr. Gerhard Juckenburger ea. 4. old.)
- [4] V. I. Lenin: Werke, 31. k. Berlin, 1959. 230. old.
- [5] Internationale Beratung der kommunistischen und Arbeiterparteien. Moskau, 1969, 40. old.
- [6] S. A. Tjulpanov: Politische Ökonomie und ihre Anwendung in den Entwicklungsländern. Verlag Die Wirtschaft. Berlin 1972. 56. old.
- [7] P. Friedländer, G. Liebscher: Neokolonialismus ohne Maske. Staatsverlag der DDR, Berlin 1974. 8. old.
- [8] J. L. Schmidt: Die Entwicklungsländer. Ursprung, Lage, Perspektive. Verlag, Die Wirtschaft, Berlin 1974. 11. old.
- [9] P. Friedländer, G. Liebscher: Neokolonialismus ohne Maske. Staatsverlag der DDR, Berlin 1974. 11. old.
- [10] F. H. Ulrich: Strukturveränderungen in der Wirtschaft. Tübingen, 1973. 13. old.
- [11] Gert Von Paczensky: Wieviel Geld für die „Dritte Welt“? Bonn, 1972. 97. old.
- [12] Der Pearson-Bericht. Bestandaufnahme und Vorschläge zur Entwicklungspolitik. Wien–München–Zürich, 1969. 147. old. (Megj.: Pearson-jelentés alatt a Világbanknak készült jelentést értjük, amely az egykori kanadai miniszterelnök vezetésével az imperialista államok eddigi „fejlesztési segélypolitikájáról” íródott.)
- [13] IPW–Forschungshefte 1974/4, 33–34. old. T. Fortune Chicago, 1963. aug. 140. old. és 1973. szept. 204. old.
- [14] IPW–Forschungshefte 1973/4. BRD–Monopole auf Kurs zu internationalen Dimensionen. 91–104. oldalig.
- [15] IPW–Forschungshefte 1973/4. ua. 110–11. oldalig.
- [16] K. Marx: Das Kapital. MEW 23. k. 12. old.
- [17] IPW–Bericht. 1973/4 ua. 51. oldal.
- [18] W. Ulbrichts Referat und Entschliessung der 11. Tagung des ZK der SED. Diets-Verlag, Berlin 1961. 95. old.
- [19] Wirtschaftsdienst. 1960. Heft 1. 14. old. „Die Rolle der Grundstoffindustrie bei der Industrialisierung von Entwicklungsgebieten“. 14. old.
- [20] Marxistische Blätter 2. sz. Für Probleme der Gesellschaft, Wirtschaft und Politik. Frankfurt am Main, 8. évf. 1970. márc.–ápr. 54–55. oldal.

IV. MELLÉKLET

1. sz. melléklet

Tart.: Az NSZK ötven legnagyobb forgalmú ipari csoportja illetve konszernje 1970-ben.

Szám	Konzern neve	Forgalom Mo. DM-ben	Foglalkoztatottak száma a bányászatban és feldolgozó iparban
1.	Konzerngruppe I. G. Farben–Nachfolger	37790*	426,5*
	Ebből: Bayer-Konzern	12540*	152,5*
	BASF-Konzern	12000*	112,0*
	Hoechst-Konzern	13250*	162,0*
2.	Konzerngruppe Thyssen-Mannesmann	19155*	198,9*
	Ebből: Thyssen-Konzern	12423*	106,9*
	Mannesmann-Konzern	6730*	92,0*
3.	Flick-Gruppe	18950*	229,0*
	Ebből: Daimler–Benz-Konzern	11835*	145,1*
4.	Volkswagen-Konzern	15837*	189,3*

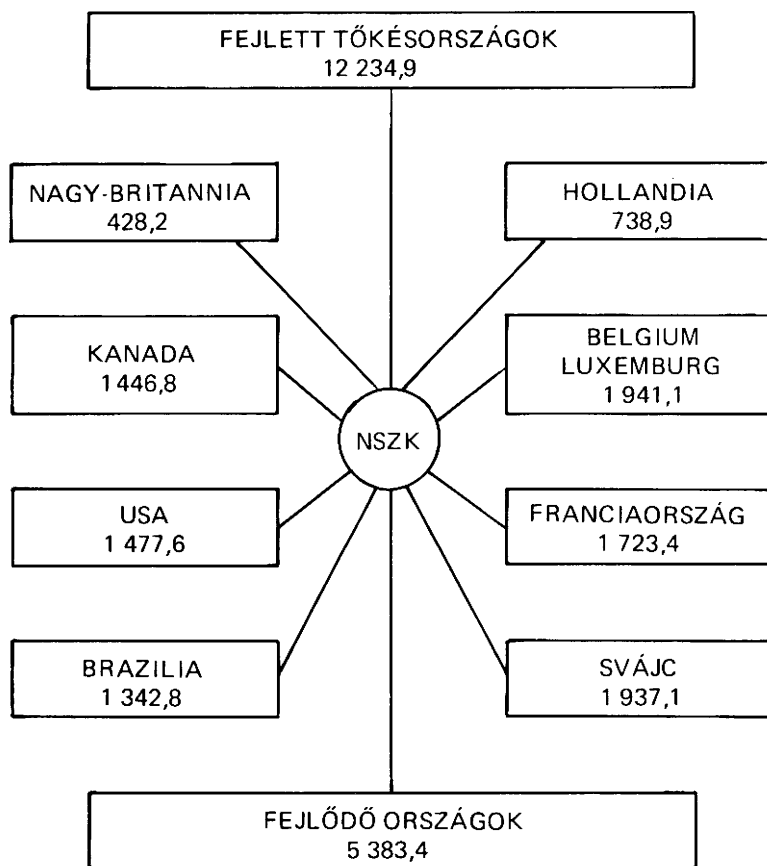
Szám	Konzern neve	Forgalom Mo. DM-ben	Foglalkoztatottak száma a bányászatban és feldolgozó iparban
5.	Siemens-Konzern	14200*	330,0*
6.	AEG–Talafunken-Konzern	10341*	201,8*
7.	Ruhrkohle-Konzern	7479*	186,0*
8.	Hoesch-Konzern	7017*	72,2*
9.	Konzerngruppe Metallgesellschaft/Degussa	6890*	59,2*
	Ebből: Metallgesellschaft-Konzern	3893*	39,8*
	Degussa-Konzern	2997*	19,4*
10.	Krupp-Konzern	6233*	82,8*
11.	Klöckner-Konzerngruppe	5701*	78,9*
12.	Bosch-Konzern	5500*	119,5*
13.	Esso AG. Hamburg (Standard Oil of NJ. USA)	5274	5,2
14.	RWE-Konzern	5260	34,3
15.	Haniel Konzern	5179*	101,1*
16.	Adam Opel, Rüsselsheim: (General Motors-Konzern USA)	5129*	56,9
17.	Rheinstahl-Konzern	4766	70,2
18.	Ford-Werke AG. Köln (Ford-Konzern USA)	4643	53,4
19.	Deutsche Shell AG. Hamburg (Royal Dutch/Shell Konzern, brit-holland)	4586	5,8
20.	Univeler-Konzern, Niederlande Grossbritannien	4453	45,1
21.	Quandt-Konzern	4161*	70,4*
22.	Salzgitter-Konzern	4096	48,4
23.	Reemtsma-Konzern	3783	6,4
24.	British Petroleum-Konzern (Grossbritannien)	3240	5,4
25.	Henkel-Konzern	3200	32,0
26.	Konzerngruppe Wolf/Stumm	3143	36,9
27.	IBM Deutschland GmbH, Hamburg (IBM-Konzern, USA)	3067	22,5
28.	Philips-Konzern (Hollandia)	2797	44,6
29.	Deutsche Texaco AG. Hamburg (Texaco-Konzern, USA)	2738	8,5
30.	Veba-Konzern	2697	19,1
31.	BAT. Zigaretten-Fabriken GmbH, Hamburg (Britisch-American-Tobacco-Konzern, Grossbritan.)	2420	4,7
32.	Glanzstoff AG, Wuppertahl (AKZO-Konzern, Holl.)	2300	28,6
33.	Röchling-Konzern	2170	32,9
34.	Brinkmann-Konzern	2061	5,3
35.	Oetkar-Konzern	1900	25,0
36.	Brown, Boveri Cie, Mannheim (BBC-Konzern, Schweiz)	1888	38,5
37.	Standard Elektrik Lorenz AG. Stuttgart (ITT-Konzern, USA)	1117	35,8
38.	VIAG-Konzern	1680	22,7
39.	Continental Gummi-Konzern	1591	28,1
40.	ARBED-Konzern (Luxemburg)	1588	33,8
41.	DEMAG-Konzern	1520*	27,4*
42.	Mobil Oil AG. Hamburg (Soconil Mobil Oil-Konzern, USA)	1475	2,3
43.	Saarbergwerke-Konzern	1367	29,1

Szám	Konzern neve	Forgalom Mo. DM-ben	Foglalkoztatottak száma a bányászatban és feldolgozó iparban
44.	Pressag-Konzern	1270	19,5
45.	Freudenberg-Konzern	1251	14,8
46.	Babcock Wilcox (Grossbritannien)	1198	21,4
47.	Metzeller-Konzern	1193	24,9
48.	Grundig-Konzern	1105	28,7
49.	Carl-Zeiss Konzern	1050	33,9
50.	Boehringer-Konzern	1040	15,0

A *-gal jelzettek a külföldi- és leányvállalatok, valamint a részvénytársaságok adatait is tartalmazzák! (IPW-Berichte im. 110-111. oldal.)

2. sz. melléklet

Az NSZK közvetlen külföldi tőkebefektetései (1969-70. 17618,3 Mo. DM*)

*Bundesanzeiger. 1970. máj. 6. Bonn. – Újabb adatok szerint a közvetlen tőkebefektetések 1970. június 30-ig elérték a 19,3 Mrd DT-t. Közli: Der Imperialismus der BRD. Berlin, 1973. 437. old.

A CSALÁDI ÉLETRE NEVELÉS NÉHÁNY AKTUÁLIS PROBLÉMÁJA

DR. NAGY ANDOR

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

A párválasztás előkészítésének múltjáról

Jelenünkben pedagógiai közhelynek számít, hogy az emberi életnek milyenségét, az ember boldogságát vagy boldogtalanságát, attitűdjét stb. jelentős mértékben befolyásolja az a tény, hogy mennyire volt sikeres a pályaválasztása, illetve hogyan sikerült a párválasztása.

Közismert az is, hogy a nevelésközpontú iskola megvalósításának programja egyre közelebb kerül a ma gyakorlatához, bár ez általánosnak még egyáltalán nem mondható.

Az életnek, a mindennapok realitásának problémáival számolni tudó, a problémákat megoldani, feloldani törekvő személyiség harmonikus fejlesztése nagyszerű feladat, az egész társadalmat mozgósítani kész törekvés. A pedagógiai gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az előbb említett alapvetően lényeges kérdések megválaszolását legkevésbé igyekezett elősegíteni nevelésünk. A gyermeki képességek alapos megismerését követő pályorientációt, a tudatos pályaválasztást alig képes eredményesen szolgálni nevelésünk. Mindmáig döntő tényező általában a pályaválasztásban a szülő, akinek akarata akkor is érvényesül, ha a pályaválasztási tanácsadó intézetekben dolgozó, speciálisan képzett szakemberek teljesen más javaslatot adtak.

A helyes párválasztásra való felkészítéssel kapcsolatban, ha lehet, még az előzőnél is rosszabb a helyzet. A hagyományokhoz való ragaszkodás ez esetben azt is jelentette, hogy az iskolákban továbbra sem volt az téma, a hagyományokkal való szakítás viszont azt eredményezte, hogy a szülői házban korántsem tulajdonítottak olyan jelentőséget a fiatalok párválasztásának, mint előbb, amikor még a szabályt erősítő kivételnek számított a szülők beleegyezése nélkül, vagy annak ellenére kötött házasság.

Hogyan készültek fel a múltban a fiatalok a családi életre? Tudatosan alig. Előttük volt általában szüleik jó példája, amiből le lehetett vonni bizonyos konzekvenciát. A szülők nagyobb részének ún. „példás” családi élete maga formálta a fiatalok szemléletét, akik hasonló családot szerettek volna kialakítani. Számukra a család az otthon fogalmával kapcsolódott össze, amely egyet jelentett az érzelmi kötődéssel, a tartós kontaktussal, a boldogsággal, a szeretettel, a biztonságérzettel stb.

Természetesen a jó példa sem hatott minden esetben pozitív irányba. Az is igaz, hogy számos család csupán látszólagos közösség volt, formális társulás, amelyet az idegenek előtti képmutatás, az egyházi esküvő, illetve a gyermekért érzett felelősség tartott össze.

Közismert, hogy a családi életben jelentős szerepet kap a szexualitás, aminek szinte kizárólagosan csak a fajfenntartással összefüggő funkciója nyert előbb szerepet. A vallás törvényei a szexuális élet örömszerző szerepét elítélték. Ennek is tulajdonítható szexuális

kultúránk alacsony foka, számos félresiklott házasság, az indokolatlanul nagy létszámú családok kialakulása. . .

A családi életre nevelésnek szerves részét képezi a nemi nevelés, amelyről ténylegesen éppúgy nem beszélhettünk, mint ahogyan a szexualitásról általában. Tabu téma volt, nem illett róla szólni. Jellemző, hogy a gyermek előtt „hálószoba titokról” beszélni bűnnek számított még akkor is, amikor a gyermek számára a „titok” már régen megfejtést nyert. A függöny, a fátyol mintegy misztikumot leplezett, olyan valamit, ami a felnőtt-séggel függ össze, a házaselethez kapcsolódik.

A sokgyermekes családoknál, a falusi miliőben számos szexuális kérdés magától oldódott meg a gyermek előtt. Nagyon sok olyan fogalommal, folyamattal ismerkedtek meg a nemi élettel kapcsolatban, ami az egyik, illetve városi gyermekek számára sok esetben a házasságkötésükig rejtély marad.

Hagyományosan nem adták át a szülők a tapasztalás útján nyert szexuális ismereteiket, idegenkedtek attól, hogy a nemiséggel kapcsolatos kérdésekről beszélgessenek gyermekeikkel, úgy vélték, hogy az még korai, hogy majd megtudják ők is valakitől, valahogyan, hogy az az ő titkuk, ami csak rájuk tartozik. . . Ha a szexualitásról szóló irodalom egy-egy családban a gyermekek kezébe került – ha egyáltalán beszélhetünk erről –, azt csak titokban olvashatta, valahová elrejtőzve. A gyerekek nagyobb része a szülőktől hiába kérdezett, választ ritkán nyertek, ha kaptak is kérdéseikre feleletet, azok irreálisak voltak, hiányzott belőlük az őszinteség. A gyermekekben felhalmozódott kérdéseket az említett okok miatt a barátok, barátnők választották meg, amiben sokszor nem volt köszönet. Mindennek egyenes következménye volt az első menstruáció és magömlés okozta félelem, szégyenérzet, a tapasztalatlanság miatti terhésség, a másik nemhez való viszony helytelen irányú alakulása, a szülőkkal, felnőttekkel szembeni zárkózottság stb.

A múltban folyó nemi nevelés legfeljebb a szexuális felvilágosítást jelentette, ami az iskolaorvos, ill. a védőnő feladatai között kapott helyet. A „felvilágosítás” tartalma is említést kíván, hiszen az általában leszűkült a nemi betegségek ismertetésére és következményeinek elrettentő vázolására. Így lett a nemi élettel való első tudatos találkozás nagyon sok fiatal számára szorongást, félelmet, gátlást kiváltó problémaforrás.

Szexuális forradalom?

Az utóbbi években az élet szinte minden területén tapasztalható változás nem hagyta érintetlenül a szexualitást sem. Olyannyira nem, hogy korunkat a gyorsuló idő, a tudományos-technikai forradalom mellett, a szexuális forradalom korának is nevezik egyesek, amit elsősorban azzal magyarázhatunk, hogy a szex divatjelenség lett. Az történt ez esetben is, ami általában. Amiről nem beszéltünk előbb, arról sokat, talán túlságosan is sokat beszéltünk később!

Elsősorban a nyugati országokban szerzett személyes tapasztalatok, valamint az idevágó szakirodalom (l. Walter Hollitscher: Szexualitás és társadalom. Kossuth, 1974, illetve legutóbb Amerika jelenéről szóló riportokat tartalmazó Lidércnyomás c. kötet, megj. Kossuth K. 1976. és Minerva Családi Évkönyv megj. Bp. 1976., ez utóbbiban Szilágyi Vilmos tanulmánya stb.) egyértelművé teszi azt a megállapítást, hogy a szexualitás a világ különböző országaiban egyre inkább hódít. A tömegközli eszközök, és nem utolsósorban az idegenforgalom jóvoltából igen gyorsan terjednek a különböző erotikus, pornográf jellegű kiadványok, az ún. szexműsorok. . . A reklám is nagy jelentőséget tulajdonít annak az Egyesült Államoktól Nyugat-Németországig. A szórakoztató ipar jó üzletet nyert a szexualitásban. Az ún. szabadszerelem, a hippi-kommuna, az időnkénti nyilvános partnercsere éppen olyan ismert fogalommá válik jelenünkben, mint az „együttjárás”, amely a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is jelenti.

1. Gyermekáldás a boldogság forrása

A sokak által vitatott szexuális forradalom *Kinkerdall* amerikai szexológus szerint egyet jelent az erkölcs romlásával, a házasság előtt nemi életet élők számának szaporodásával, amíg *I. Sz. Kon* szovjet szociológus szerint az a nemi kapcsolat egyre növekvő szabadosságát jelenti, ami együtt járhat a családok felbomlásával.

Emlékeztetek még azok a vádak, amelyekkel a kommunistákat, ill. a jövő társadalmát illették a burzsoák. Figyelemre méltó ilyen szempontból is a Kommunista Kiáltvány számos megállapítása, amelyek között a következők olvashatók: „Egyébként semmi sem nevétségesebb, mint burzsoáinak magasztos erkölcsi felháborodása a kommu-

nisták állítólagos hivatalos nőközösségén. A kommunistáknak nem kell a nőközösséget bevezetniök, mert az majdnem mindig létezett.” (1)

„Burzsoáink nem elégednek meg azzal, hogy proletárjaik feleségei és leányai rendelkezésükre állanak, a hivatalos prostitúcióról nem is beszélve, hanem fő gyönyörűségüket abban lelik, hogy egymás feleségét elcsábítják.” (2) „A polgári házasság a valóságban feleségközösség.” (3)

Marx és Engels Amerikáról szólva ún. feleség-csere folyamatról („swapping wives”) ír. *Alfred C. Kinsey–Wardel B. Pomeroy–Chyde E. Martin: Sexual Behavior in the Human Male* című tanulmányában arról olvashatunk, hogy „az Egyesült Államokban akkoriban a nők mintegy 26%-a folytatott házassága idején házasságon kívüli nemi érintkezést, mégpedig 1/3 részük kettőtől öt férfivel, több mint a fele 1-gyel. – Ilyen pontosan ezt még a „Kiáltvány” persze nem tudta!” (4)

Mindez természetesen csak egy kép a múltból. A jelen sok vonatkozásban lényegesen problémásabbnak látszik, hiszen pl. az előbb idézett Lidércnyomás c. kötet szerzői szerint Amerikában az egyik feszültség forrása az, hogy a családokon belül a nők átvették a vezető szerepet a nemi élet irányításában, amiből számos konfliktus származik. Említést kíván a perverzitás, a homoszexualitás terjedése . . . , ami többek között szintén az előző okkal is magyarázható.

A modern nyugati ipar a szexualitás egy sajátos jelentkezéséhez, a modern maszturbációhoz is segítséget nyújt. A műanyagból készült eszközök választéka éppen olyan nagy, mint akár a fogamzásgátlóké. Az üzletek kirakataiban e számunkra idegen áruféleségeket éppen úgy reklámozzák, mint nálunk akár a mosóport. Nyilvánvaló, hogy mindezekkel a nyugati világban sem ért egyet mindenki. Igen sok a kritika, a bíráló megjegyzés. A nyugati világban jelentkező problémák egy az egész világon elindult folyamat okozta konfliktusok koncentrációját adják. A kritikákra érdemes odafigyelni. Ma ott, nálunk esetleg már holnap jelentkezhetnek, nyilvánvalóan sajátos formában.

Tagadhatatlan, hogy bizonyos jelekkel már a ma magyar valóságában is szembe kell néznünk. Itt a divatnak való behódolás mellett feltétlenül szerepet kap a valláserkölcis kötelékétől való felszabadulás éppen úgy, mint az új szocialista-kommunista erkölcsi normák aránylag lassú térhódítása.

Tényként állapítható meg, hogy a nemiség, annak megítélése ma már régi mércével nem mérhető. A golya-mese mosolyra deríti a gyermeket is. Amit a szülő szégyell, az a gyermeke számára már természetes. Magától értetődik az is, hogy amiről régen nem beszéltünk, arról ma szólni kell! A szexhullám vagy egyéb tényező okozta a változást a magyar családok életében, nem feladatunk eldönteni, de a válaszok számának alakulása, a felbomlott házasságok, a széthullott családok statisztikája megdöbbentő.

Figyelmet érdemel az a tény is, miszerint az 1970-es népszámlálás hazánkban 62 ezer házasságon kívüli együttélést jegyzett fel, ami minden bizonnyal a valóságban több.

„Régen a nemi élet a nő számára a teherbe esés kockázatával járt, s e kockázatnak a házasságon kívüli vállalása nem volt könnyű, mert a házasságon kívül teherbe esett nőt a társadalom határozottan elítélte. Ma a fogamzásgátló szerek elterjedése és a születésszabályozási gyakorlat általánossá válása következtében megváltozott a helyzet: a házasság-nélküli rendszeres nemiéletet folytatók kapcsolatát nem kell, hogy feszültté

¹ Marx–Engels Művei III. köt. 329.

² U. o.

³ Marx–Engels Művei IV. köt. 457.

⁴ W. Hollitscher: Szexualitás és társadalom, Kossuth Kiadó, 1974. 102.

tegye a nem kívánt terhességtől való félelem, ezért nem is kerülik annyira, mint régebben.” (1)

A fiataljaink egy részének szexuális szabadossága számos probléma forrása, ami egyenes következménye többek között ismereteik hiányos voltának, kulturáltságuk alacsony színvonalának. Az sem véletlen, hogy az egyes nőgyógyászati osztályokon ún. „kulcsos gyermekekről” beszélnek, akiknek szülei nyugodtan adták át a lakáskulcsot azzal a meggondolással, hogy amíg ők dolgoznak, a gyermek hadd végezze otthon munkáját, ne kelljen egész napját az iskolában töltenie, órák után a napköziben vagy a tanulószobán. Az is tény, hogy még mindig sok a művi úton történő terhességmegszakítás, jóllehet a fogamzásgátlók családja nagymértékben bővült. Saját vizsgálataink is igazolják, hogy fiataljaink közül számosan úgy kerülnek egymással nemi kapcsolatba, hogy különösebb érzelmi vonzódást nem mutatnak, sok esetben „csak” kíváncsiságukat igyekeznek kielégíteni.

Kétségtelenül megváltozott a szexualitás szerepének megítélése is. Jellemző módon előtérbe került annak örömszerző funkciója. A gyermek „vállalása” jó bizonyíték akár a változásra is. A gyermekek egy része kétségkívül nemcsak szerelmi kapcsolat, de külső motívum eredményeként születik a családtervezés időszakában is. A koci vagy kicsi vita nem egészen egyértelműen zárult. A „gyermekáldás” sokakban félelmet kelt, a fogamzásgátlás, a terhességmegszakítás... köznapi fogalmakká váltak, a családok egy részét sajnálatos módon igen laza kötelék tartja össze.

2. Egy jellemző jelenet a nagy sikert aratott Helga című filmből

¹ Cseh-Szombathy László: A házasság nélküli párkapcsolatok. Élet és Tudomány. 1977. 3. 76–77. 1.

Vannak olyan vélemények, melyek szerint Magyarországon napjainkban újra a próbaházasság korát élik egyesek. Próbálkoznak a házasság előtt álló fiatalok, hogy bizonyosságot szerezzenek választottjuk szexuális kultúrájáról, partnerszerepének milyenségéről és próbálkoznak a házasságot kötők is: amennyiben nem sikerül a frigy, másik, vagy harmadik házasságban keresik a megoldást. Mindezt látva, többen kérdőre vonják azokat, akik hisznek a nevelés, így a családi életre nevelés szerepében, erejében, jóllehet az alig vitatható.

Vannak, akik a családot konzerválni akaró törekvéseket eleve sikertelen vállalkozásnak tekintik, saját tapasztalataikból vonva le azt a következtetést, hogy a család már túlélte önmagát. Olyan történelmi kategória, amely a múlté lett. Hivatkoznak többen olyan nyugati szociológusokra is, akik az új kategória, a család helyébe lépő kísérleteket, törekvéseket kutatva, arra a következtetésekre jutnak, hogy a család történelmi szerepe lejár.

A családi életre nevelés bevezetésének okairól

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1970-től folyó közoktatásunk és nevelőmunkánk problémáit, elsősorban fogyatékosságait feltárni igyekvő I. számú témabizottság foglalkozott először behatóan a házasságra és a családi életre előkészítés kérdéseivel, vizsgálva az ifjúság, a leendő szülők testi-lelki egészségét, gyermeknevelési kultúráját, családalapítási szokásait. E bizottság is felismerte azt a tényt, hogy a munkára, a hivatásra, valamint a szocialista közéletben való aktív részvételre nevelés mellett feltétlenül tervszerűbben kell felkészíteni minden magyar fiatal a családi életre is.

A Központi Statisztikai Hivatal, valamint a tanácsok egészségügyi és művelődésügyi osztályainak statisztikai adataira, és a vizsgálat alatt szerzett tapasztalatokra támaszkodva mutatott rá a bizottság a problémákra. Az akkori állapot tarthatatlanságára való rámutatás, főleg az iskolában folyó nevelőmunka hiányosságait vette célba. Megállapította, hogy a pedagógusok felkészületlenek e feladat végzésére, az orvosi és a pedagógiai gyakorlat, tapasztalat összevetése hiányos, a feladat végzését elodázzák, kibúvókat keresnek, az ide vonatkozó követelményrendszer teljesen kidolgozatlan, az oktatáscentrikus szemlélet e téren is érezteti káros hatását, a módszertani kulturáltság alacsony fokú, személyiségre szabott nevelés alig van, az érzelmi élet sivársága a nevelés hiányosságaiból következik, a tömegtájékoztató is gyenge a nemi élet, a házasságra való előkészítés vonatkozásában. . .

A vizsgálat javaslatai között helyet kapott az egységes álláspont kialakításának szükségessége, a pedagógusképzés reformjának sürgetése, a családi életre nevelés c. tantárgy bevezetésének tanulmányozása, és a megfelelő módszerek feltárása, kikísérletezése.

A vizsgálat tapasztalatait összegző 1972-es párthatározat szellemében 1973-ban minisztertanácsi határozat született (1040/1973.), amely a családi életre nevelés megszervezésének igényét a következőkben fogalmazta meg:

„A lakosság, különösen pedig az ifjúság körében sem mennyiségben, sem minőségben nem eléggé elterjedtek azok a biológiai, egészségügyi, etikai, morális ismeretek, amelyek elengedhetetlenek a harmonikus, kívánatos emberi kapcsolatok, a kiegyensúlyozott családi élet megteremtéséhez és ennek során a korszerű családtervezés megvalósításához. Ezért az állami oktatás minden formájában, továbbá a lakosság körében végzett ismeretterjesztő tevékenységben a családi életre való felkészítést szolgáló intézkedéseket kell tenni.”

Ismeretes, hogy az egészségnevelésnek, már korábban is egyik kiemelt feladata volt a családi életre nevelés, jóllehet annak hatékonysága messze elmaradt a várakozástól.

A határozatot követően több vizsgálatot végeztek hazánkban, amelyek szintén az intézkedések szükségességére mutattak rá. A minisztertanácsi határozat komplex feladatot fogalmaz meg. Az egészségügyi-biológiai kérdések mellett fontosnak tartja az etikai-morális kérdések megválaszolását is. A népesedéspolitikai határozatnak közismerten csak része az ember nemiségével, a szexualitással és annak következményeivel kapcsolatos problémák feltárása, az egészségügyi és erkölcsi feladatok is nagyon jelentős szerepet kapnak abban.

A határozat értelmében kezdődött meg hazánkban 1974-ben kísérleti jelleggel a családi életre nevelés bevezetése néhány általános és középiskolában, majd az 1975/76-os tanévtől valamennyi magyar iskolában.

A családi életre nevelés célja és feladatai

A családi életre nevelés intézményes bevezetését előkészítendő az Egészségügyi és a Művelődési Minisztérium 1974-ben közös Irányelvekben fogalmazta meg az ifjúság (a tanulók és a tanulmányaikat már befejezett fiatalok) családi életre történő felkészítésének célját, feladatait és tartalmát.

Az osztályfőnöki órák kötelező témakörein belül szereplő családi életre nevelés hatékonyságát segíteni akaró dokumentumok hangsúlyozzák, hogy az újként ható nevelési feladat szerves része kell legyen a személyiségformálás komplex folyamatának, nem szabad azt valamiféle pluszfeladatként értelmezni, kampányfeladatnak tekinteni.

A cél nem lehet más mint az, hogy a szocialista humanizmus szellemében felnövekvő nemzedéket tudatosan készítsük fel a humanista együttélésre, a felelősségteljes szexuális magatartásra, a párválasztásra, a családalapításra, a gyermekek örömmel és tudatosan történő vállalására és felelős nevelésére, a család funkcióinak betöltésére.

Nem lehet vitás, hogy az ismertetett célt számos részfeladat eredményes megvalósításával lehet csak elérni. Ilyen részfeladat pl. az emberi szükségletek humanizált, az egyén jól felfogott akaratától függő kielégítésére való nevelés, a szükségletek fölötti uralom biztosítása, az érzelmi élet fejlesztése, a tudatformálás, az ifjúság új ismeretekkel való gazdagítása (a család fejlődésének állomásai, a nemek biológiai-egészségügyi sajátosságai, az egészséges nemi élet, a családtervezés, az utódok létrehozásához és az egészség biztosításához szükséges tudnivalók, a család funkciói. . .), a közösségi életre vonatkozó erkölcsi normák tudatosítása, gyakorlati megvalósítása, a társadalom általános célkitűzéseinek megfelelő eszmények központba állítása és az aktív egészségnevelés.

A családi életre nevelés feladatainak lényegét a következőkben határozták meg: „megoldásukkal szemlélet- és magatartásváltozást kell elérnünk a felnövekvő nemzedékeknél a családi élettel, a szexuális élettel kapcsolatos érzelmi viszonyulásában, állásfoglalásában, gyakorlatában. Észre kell venni a fiataloknak, hogy e konzervatív-tekintélyi családmódel túlháladott, a nemek kapcsolatában a dogmatikus tabu-elmélet felszámolandó, a prűdériának véget kell vetni. Ugyanakkor azt is látniuk kell, hogy az anarchista, teljesen felelőtlen, minden kötöttség nélküli kapcsolatok, köztük nemi kapcsolatok is, teljességgel antihumánus jellegűek.” (OPI dok. kézirat.)

A családi életre nevelés tehát szerves része kell legyen a személyiségfejlesztésnek, az életprogramra való felkészítésnek, a teljes emberré nevelésnek, az élet egyik alapvető létformáját meg kell ismertetni a fiatalokkal, azt ugyanis, hogy szülők lesznek, családot fognak alapítani és ez olyan feladat, amire nagyon tudatosan kell felkészülni.

A családi életre nevelés tartalma és folyamata

A célhoz vezető utat jelentő feladatok egyértelműen határozzák meg a programot. Minden osztályban (az általános iskola felső tagozatában, a középiskolai és a szakmunkás-képző iskolákban) a tematika a következőkben ismertetett témakörök feldolgozására épül:

1. A család fogalma, helye a szocialista társadalom közösségeinek rendszerében, a szocialista családmódel, a családtervezés.
2. A gyermek helye a családban, az anyákkal és a családdal kapcsolatos magatartás követelményei, a szülők pótolhatatlan nevelési feladatai, a szocialista családi nevelés alapvető ismeretei.
3. A fiúk és a lányok kapcsolatának erkölcsi alapjai, esztétikai és magatartási követelményei.
4. A nemek sajátosságai, fejlődése, a fogamzás és a születés anatómiai és élettani alapjai, a nemi higiénia és az egészséges nemi magatartás szabályai.

A fenti témák a leglényegesebb kérdésekre próbálnak úgy válaszolni, hogy a tanulók tudását, ismereteit bővítsék. A legfontosabb problémák újra és újra teret kapnak, vissza-visszatérnek, hogy más módon, újabb oldalról mutassanak rá a lényegre.

A tematika ún. spirális felépítésű, ami lehetővé teszi az életkori sajátosság figyelembevételét is. E mellett a másik lényeges jellemzője a keretjelleg. Az osztályfőnöknek lehetősége van az adott témát úgy feldolgozni, hogy osztályközössége érettségéhez, fejlettségéhez, a konkrét feladatokhoz tudjon alkalmazkodni.

Az osztályfőnöknek természetesen támaszkodnia lehet, sőt kell tanítványai előző ismereteire, tapasztalataira is. A család esetében eleve olyan fogalommal kerül szembe a tanítvány, amiről konkrét vélemény van, legfeljebb az adott vélemény szubjektív, és sajnálatos módon nem mindig egyeztethető azzal a képpel, amit a gyermek tapasztal abban a folyamatban, amelyben a nevelésnek ő volt a tárgya. A szexuális problémák is, mire az iskolába szóba kerülnek, a gyermekek egy részénél a megszerzett ismeretek közé tartoznak, legfeljebb azzal kell számolnia az osztályfőnöknek, hogy azok az ismeretek nagyon ritka esetben tudományos megalapozottságúak.

A családi életre nevelés folyamata, mint általában nevelésé, a gyermek fejlődését kell hogy segítse, irányítsa. Rendkívül helytelen lenne az a vélemény, amely arra építene, hogy mivel az iskolában az ötödik osztálytól foglalkoznak a családi életre neveléssel, így az előbb szóba se kerülhet, ill. hogy az iskola átvette a szerepkört is, mintegy tehermentesítendő a szülőket.

Még napjainkban is vannak olyan szülők, akik attól tartanak, hogy a nemiséggel kapcsolatos információk kárt okozhatnak a gyermek lelkében, hogy a szexualitáshoz a kisgyermeknek semmi köze. Ez a szemlélet a múltban is helytelen volt, de jelenünkben azt csak elmarasztalni lehet.

Az e téren tapasztalható problémák egyenes következményei a káros szemléletnek. Az a tény, hogy a férfiak jelentős részére jellemző a szexuális kultúra hiánya, ill. a nők gátlásossága – amely a nem kívánt terhességtől való félelem, a nemi betegségtől való aggodalom –, egyszóval a felkészületlenségből származnak. Mindezek a tények tengernyi konfliktus forrásai a családban és azon kívül. A szexualitás vonatkozásában kulturálatlan szülők nem törődnek gyermekeik nemi nevelésével sem, ill. ha igen, akkor helytelen irányban alakítják a gyermekek szemléletét, károsan befolyásolják őket. A különböző tiltások, az esetleges büntetések, a félelmet keltő ijesztgetések nagyon sok felnőttkori szexuális probléma forrásai.

3. Nagy esemény az óvodában: Mónika néninek gyermeke lesz

A tapasztalatok arra is rámutatnak, hogy a szexualitással kapcsolatos gondok a pubertásban jelentkeznek leginkább. A helytelenül nevelt gyermek hamar elszakad családjától, másutt keres választ kérdéseire, szinte mindenütt jobban érzi magát, mint odahaza. A barátok, szélsőséges esetben a bandák (galerik) oldják fel feszültségét, világosítják fel.

A családi életre nevelés folyamata a családban kell hogy elkezdődjön, és semmiképpen nem szabad azzal megvárni a serdülőkort. A nemiséggel kapcsolatos kérdéseket éppen olyan természetességgel kell kezelni, mint az élet bármely más problémáját. Minél őszintébb a család tagjainak viselkedése, egymáshoz való viszonya, annál evidensebb, hogy a gyermekben felvetődő kérdésekre az életkorának megfelelő válaszokat kap. A nyíltság, őszinteség, természetesség jellemezte családban nincs misztikum, sügdolódzás, titkozatosság. A gyermekek óvodába kerülve további információkhoz jutnak a nemiséggel kapcsolatban. Jellemző szemléletünkre, hogy számunkra rendkívül merésznek tűnik pl. az olyan nemi nevelés, ami egyes országok óvodáiban már hosszú ideje folyik. A Gyermeünk c. folyóirat 1977. januári száma pl. „Monika néninek gyereke lesz” címmel egy nyugat-berlini óvó néniről közöl képes riportot, aki saját teste változásán mutatja be óvodásainak, hogy gyermeket vár, aki jelenleg a szíve alatt, a hasában van.

A három-hat éves gyermekek tájékozottsága egyre jelentősebb lesz az élet különböző területein. Felfedezi a nemek közötti különbséget. . . Az utcákon, a tv-ben, a moziban, a képes folyóiratokban, könyvekben és nem utolsósorban a családi házban és a baráti körben, mint megannyi forrásban már az iskoláskor előtt gazdagon merítenek a gyermekek a nemiséggel kapcsolatos ismeretekből is.

A jövő családjainak alakulása nagymértékben függ a jelen családjaitól. A lányok babázása, a fiúk és a lányok bevonása a háztartási munkák végzésébe, a kölcsönös felelősségvállalás kialakítása, a hivatásszeretet ébresztgetése, a nemiséggel kapcsolatos biológiai folyamatok megismertetése, a helyes szokások kialakítása, a szabad idő helyes megszervezése. . . mind-mind elősegíti az iskolában nyerhető családi életre nevelés megalapozását.

Az osztályfőnöki órák rendszerében helyet kapó szexuális élettel kapcsolatos információk, a nemi felvilágosítás. . . összefonódik a tanulók jövőjét jelentő családmodellek megismerésével, a család szerepének bemutatásával. Tilalomfák állítása helyett okos szóval, nevelői példamutatással, értékes, magasrendű jellemvonások (pl. felelősségérzet stb.) kialakításával, a szülők partnerré fejlesztésével és ezzel együtt a helyes szemlélet alakításával formálódik a jövő.

A családi életre nevelés tényezői

A dokumentumok rámutatnak arra a tényre is, hogy e komplex feladat eredményes végzéséhez a nevelőtényezők összefogására és tartós együttműködésére van szükség. Az egészségügyi dolgozók példás részvétele a családi életre nevelés feladatainak megvalósításában ösztönzően hatott a pedagógusokra is, akik számára végre eldőlt az éveken át tartó meddő vita, hogy kinek a feladata a családi életre nevelés részét képező nemi nevelés. A tömegkommunikációs eszközök, főleg a televízió komoly szerepet vállalt szintén a feladatokból. Sajnos az első számú tényező, a család, a szülők felzárkózása, részvétele túlságosan lassúnak tűnik, jóllehet szerepe alapvető lenne.

A szülők feladata e téren minden más nevelési feladatnál fontosabbnak látszik, mivel a szülő példája, a szülők által kialakított családi élet, a családban kialakított jó vagy rossz szokások spontán hatása is rendkívül nagy. A család ill. nevelés a fiatalok ún. intim szféráját is érinti, a legbensőbb énjüket alakítja, ami elképzelhetetlen érzelmi és értelmi kontaktus nélkül. Magától értetődik, hogy a családi élettel kapcsolatos helyes szemléletet leginkább a családban, a jól megszervezett, harmonikusan rendezett családi életben lehet elsajátítani.

Eleve látszott az is, hogy az ún. kettős nevelésnek újabb lehetőségeit rejt magában a családi életre nevelés, hiszen a pedagógus hiába igyekszik vonzó képet rajzolni a családról tanítványai előtt, ha a tanulóknak otthoni élményei, a családdal kapcsolatos tapasztalatai negatívak. Előbb kevésbé látszott, de ma már egyre inkább, hogy a szülők milyen hiányos ismeretekkel rendelkeznek e téren. Ma már nyílt titok, hogy a szülői ház és az iskola közötti újabb konfliktus egyik sajátos jelentkezése a családi életre nevelés tartalmával függ össze.

A tömegközli eszközök szerepe szintén nagyon jelentős e nevelési program megvalósítása vonatkozásában is.

A szülők egy része eddig is a tömegközli eszközöktől várta gyermekei nevelését, a szexuális felvilágosítást. Nagy jelentőséget tulajdonítva a folyóiratoknak, a könyvnek, a filmnek és nem utolsósorban a televíziónak. Sokkal kényelmesebbnek tartották egy-egy ide vonatkozó szakkönyvet (pl. Hogyan születik a kisbaba?, Gólya hozza. . .?, Mit mondjunk a kicsinyeknek?, Tinédzserek könyve, Ifjúság és szerelem, A felnőttkor

küszöbén, Ő meg én. . .) megvásárlását és elolvastatását, mint az ún. kényes kérdések megválaszolását.

Az Élet és Tudomány különösen jó például szolgált a családi életre neveléshez tartozó ismeretek közérthető, érdekesen feldolgozott tanulmányok közlésével. A szexualitásról, valamint a televíziós műsorhoz is kapcsolódó Születésünk titkai sorozat népszerűsége, talán semmi mással nem vetekedhet. Mindkét sorozat önálló kötetekben is megjelent (A szexualitásról, Az öröklődés titkai címmel). Ez utóbbi utalással arra is hivatkozhatunk, hogy könyvkiadásunk nagy léptekkel igyekszik pótolni eddigi elmaradását. *Dr. Buda Béla, Gál Erzsébet, dr. Szilágyi Vilmos* és más szerzők tanulmánykötetei nagy példányszámban megjelenve is, hamar gazdára találtak. A filmművészet indirekt módon hat inkább, bár az utóbbi években több olyan, célunkat szolgáló film is készült, ami elismerésre érdemes (pl. Helga, ill. Helga és Mischel). Kisfilmek vonatkozásában valamivel jobb a helyzet, bár ezekre a családi nevelés nem építhet.

A rádió szintén felismerte a téma fontosságát. Számos műsorával formálja a helyes szemléletet, terjeszti a tudományos ismereteket, nyíltan, őszintén tárja fel a szexualitás, a családi élet problémáit is.

A televízió a könyvkiadás mellett a legtöbbet vállalta a nemi nevelésben, a szexuális felvilágosításban az elmúlt esztendőben a tömegkommunikációs eszközök közül. Az Iskolatelevízió „Szülők, nevelők egymás közt” című műsorsorozata éveken át igyekezett az intimitás, a misztikum bűvköréből kiemelni a nemi problémákat. A Laci és Zsó személye köré szőtt történetek, majd a bemutatókat követő elemzések igen hatásosak, tanulságosak voltak. Nagy népszerűségnek örvend a szülők körében a „Családi kör” című műsorsorozat is, amelynek magazin jellege lehetőséget ad az alkotóknak arra, hogy élményszerűen dolgozzák fel a közvetítendő ismereteket.

A „Családi kör” 1976-ban hónapról hónapra jelentkezve, foglalkozott minden olyan lényegi problémával, ami helyet kapott a családi életre nevelés programjában. A nagyon sok magyar családot jelképező Kovács család által bemutatott sztorik, nevelési szituációk, majd *dr. Ranschburg Jenő* pszichológus szakszerű, lényegre mutató elemzése, telitalálat volt minden esetben. *A Kelemen Endre* vezette műsorsorozatban ritka „bátorságról” tett tanúbizonyságot a gyermeknőgyógyász, illetve a szociológus is, akik szereplésükkel egyben arra is rámutattak, hogy nincs ún. kényes téma. Még a televízió óriási nyilvánossága előtt is lehet, sőt kell intimnek tűnő kérdésekről is szólni.

A nézők számára bizonyára emlékezetes marad *dr. Czeizel Endre* műsorsorozata is, amelynek nagy közönségsikerére jellemző, hogy a műsor után könyvben is megjelentetett munka, szinte napok alatt elfogyott.

A szülők és a tömegkommunikációs eszközök mellett nagyon jelentős szerep jutott a családi életre nevelés feladatainak végzésében, sőt irányításában, koordinálásában az iskolának, a pedagógusoknak. Az előzetes tervek között szerepelt e nevelési feladat önálló studiumként való beiktatása („Családtan”) is az iskolai tantárgyak közé. A Családtan programjában szerepeltek volna a következő fejezetek:

1. a család fogalma és története
2. családjogi ismeretek
3. a családi együttélés erkölcsi normái
4. a házassági kapcsolat szerelmi kultúrája, beleértve a szexuális kultúrát is.

Erre adott ösztönzést több nyugati ország mellett a lengyelországi példa is, ahol kétéves tantárgy lett a „Felkészülés a szocialista családi életre”.

Hazánkban az a vélemény alakult ki, hogy teljesebb lesz a feladat vállalása, ill. gyorsabban vezethető be általánosan a családi életre nevelés, ha az általános iskola 5. osztályától a középfokú iskolák záró osztályáig minden évfolyam az osztályfőnöki órák

keretében meghatározott számban és témában kap helyet. Így az általános iskola felső tagozatában, valamint a középiskolák 4 évfolyamán összesen 20–22 órát, a szakmunkásképző iskolák 3 évfolyamán összesen 7 órát vettek számításba.

A kísérleti esztendőnek számító 1974/75-ös tanév, amikor 60 általános és 32 középiskolában folyt még csak a családi életre nevelés, azt igazolta, hogy a tervek szerencsések, általánosan bevezethetők.

A tényezők között az egészségügy, a művelődésügy dolgozóival együtt végzi feladatát, a pszichoszexuális fejlődés biológiai és egészségügyi vonatkozásainak feldolgozását. Az orvosok és a védőnők, az Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosítási Központja irányítása alatt dolgozó megyei intézmények munkatársai nagyszerű partnerei, sok helyütt irányítói a pedagógusoknak. Nem „besegítő”, ahogyan egyesek értelmezik, hanem tudatos részt vállalók a családi életre nevelésben.

Tapasztalatok, következtetések

Tekintettel arra, hogy kevés az az idő, ami eltelt azóta, hogy általánossá vált a magyar közoktatásban a családi életre nevelés, nagyon sok tapasztalat nem áll még rendelkezésre. A merész általánosításoktól éppen ezért tartózkodni kell. Viszont éppen ezért, mert minden tapasztalat hasznos lehet, keresnünk kell a következtetésre alkalmas helyes gyakorlatot.

Az Oktatási Minisztérium Önálló Ifjúságpolitikai Csoportja által irányított vizsgálatok éppen olyan jelentősek, mint az Egészségügyi Felvilágosítási Központ, valamint a Vöröskereszt és a Hazafias Népfront felmérései. Számunkra, a pedagógusképzésben és továbbképzésben dolgozók számára olyan lehetőség is adódik, hogy gyakran találkozhatunk különböző rendezvényeken szülőkkel, pedagógusokkal és egészségügyi munkatársakkal, akik közvetlen tapasztalataikkal, azok közlésével, jó szolgálatot tesznek közös ügyünknek.

A családi életre nevelés bevezetésének tapasztalatait a következőkben összegezzük:

Sajnos, a szülők általában még nem vállalnak partner szerepet az iskolával. Sokan kifogásolják az új nevelési feladat programját, úgy vélekednek arról, hogy nem veszi kellően figyelembe a gyermekek életkori sajátosságait. Problémát jelent az is, hogy a szülők e téren általában kevés ismerettel, főleg nevelésmódszertani kulturáltsággal rendelkeznek. A családmodell elmélete messze nem hasonlít a gyakorlathoz. A gyermekek előtt sok a rossz példa, a károsan ható tényező.

A fentiek alapján olyan következtetés vonható le, hogy helyes lett volna a családi életre való nevelés bevezetése előtt a szülőket jobban felkészíteni e feladat tudatos végzésére, a partnerszerepre. A jelenünkben viszont levonható olyan konzekvencia is, hogy sokkal többet kell tennünk e vonatkozásban, mint eddig. Keresnünk kell az alkalmakat a szülői munkaközösségek, a TIT, a Hazafias Népfront bevonásával, hogy minél több szülőhöz juthassunk el. Az iskolában tanítandó ismeretek sok esetben a szülők számára is újként jelentkeznek. Az ismeretek mellett azonban nagyon fontos feladat a módszertani kulturáltság fejlesztése a szülők körében. Folytatni kellene a televízióban és a rádióban a szülők felkészítését erre a nem könnyű feladatra, ill. az olyan könnyen hozzáférhető, népszerű kiadványok megjelentetését, mint amilyen • pl. Gál Erzsébet–Ortutay Zsuzsa: Családi életre nevelés a szülői házban és az iskolában című kötet, Szilágyi Vilmos: Nemi nevelés a családban stb.

Az iskolában folyó neveléshez az osztályfőnöki órák megfelelő keretnek látszanak. A keretet azonban nem egyforma eredményességgel töltik meg tartalommal a nevelők.

Vannak olyan pedagógusok pl. akik végig beszélnek az órákat, nem hagyva időt a kérdések feltevésére. Számosan még ma is idegenkednek e témák tárgyalásától, ami elsősorban a felkészületlenséggel magyarázható. Problémaként jelentkezik, hogy egyesek pusztán anyagként fogják fel a tematikát, hogy nem képesek azt rugalmasan alkalmazni, az osztály konkrét viszonyait figyelembe venni. A legtöbb gondot a pszichoszexuális fejlődés biológiai vonatkozásai, a fiatalok házasság előtti szexuális életének etikája és a szocialista családmódellem témájának feldolgozása jelentette.

A tematikát általában megvalósíthatónak tartják a gyakorló pedagógusok. A programnak mintegy 30%-át kitevő pszichoszexuális fejlődéssel foglalkozó órák váltották ki a tanulóknál a legnagyobb érdeklődést. Jellemző, hogy a pedagógusok szinte egybehangzó véleménye szerint az érdeklődés szempontjából az első helyre kerültek azok a témák, amelyek a tanulók családjukban és a világban elfoglalt helyzetét, szerepét tárgyalták, a második helyre a fiúk és a lányok közötti kapcsolatokat, azok etikai tartalmát, esztétikai és magatartásbeli következményeit tartalmazó témák kerültek, amíg a harmadik helyre a nemiség konkrét problémái.

A program megvalósítása szempontjából gondot okozott a pedagógusoknak a fiúk és a lányok „fejlődési ütemkülönbsége”. Például az általános iskolában az 5. osztályos lányok érdeklődése e téren lényeges eltérést mutat a fiúkéhoz képest. Jellemző az a tény is, hogy számosan korainak tartják az 5. osztályban a serdülés biológiai és egészségügyi kérdéseinek áttekintését.

A tapasztalatok arra is rámutatnak, hogy a pedagógusok a javasolt módszereket sikeresen tudták alkalmazni. Az eredményesség zálogaként emlegetik, az osztályfőnök nagyon jól kell hogy ismerje tanítványait, azok családi környezetét, őszinte, közvetlen kapcsolatot kell kialakítani a gyermekkel, fiatalokkal, alkalmakat kell teremteni arra is, hogy az egyéni érdeklődés is kielégítést nyerjen. Az előadás helyett a beszélgetés, a vitatkozás, a művészi élmények közös elemzése, bizonyos gyűjtőmunka végeztetése látszik célhoz vezetőnek.

Nagyon fontosnak tartják az iskolaorvosok közreműködését a program megvalósításában mind a pedagógusok, mind a szülők. Az orvosok tekintélye, felkészültsége, széles körű kapcsolatai egyszerűen kamatoztathatók.

Az első tapasztalatok figyelmet érdemlő eredményről számolnak be, jóllehet a fentiek is azt igazolják, hogy egyáltalán nem problémamentes a jelenlegi helyzet. Egyértelműen beigazolódott, hogy „nagyon sokat tehet az iskola, a pedagógus, de csak akkor, ha nem tantárgyként kezeli a családi életre nevelést. Ahhoz, hogy a tanítványok előhozakodjanak igazi problémáikkal, a gyerekeknek teljes bizalmat kell érezniük. Erre nyilvánvalóan nem alkalmas az a pedagógus, aki nem tud olyan közel kerülni diákjaihoz, hogy azok elmondják neki családjuk gondjait. Márpedig enélkül elképzelhetetlen a családi életre nevelés. A tanár rátermettségén kívül legalább olyan fontos a szakmai felkészültsége is. Akiben a kettő szerencsésen ötvöződik, az nyugodtan állhat az osztály élé.”⁽¹⁾

¹ Várdai Gábor: A társadalmi hatások közvetítője a család. Köznevelés, 1977. jan. 21. 6.

IRODALOMJEGYZÉK

- A család és a házasság a mai modern társadalomban
(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.)
A családi élet iskolája. Bp. 1974. Magyar Vöröskereszt
A jó házasság. Bp. 1972. Kossuth Könyvkiadó
Akceleráció és szexuális nevelés. Bp. 1968. TK. Kiadó
A mi gyermekünk kívánt gyermek. Egészségügyi Minisztérium kiadványa 1973.
Andry, Andrew C.–Schepp, Steven: Hogyan születik a kisbaba? Bp. 1971. Medicina
A népesedéspolitikai társadalmi feladatok. Kossuth Kiadó 1974.
Árkus József: Egy szexóráról, kissé zavartan
Népszabadság, 1973. X. 14.
Aszódi–Brencsán: A házasság ABC-je, Bp. 1974. Medicina
Babát várunk. Bp. 1973. Medicina
Dr. Bacsó Jenő: Házasság–család–gyermek, Bp. 1975. Magyar Nők Országos Tanácsa
Baróti D.–Mátrai L.: Mámor. Medicina Kiadó
Dr. Bágyoni Attila: Szex, szerelem, család. Medicina 1974.
É. F. Bender: Helga, Medicina Kiadó
Borrmann Rolf: Ifjúság és szerelem. Bp. 1967. Kossuth
Dr. Buda Béla–Hajnal Albert: A család természetéről. Bp. 1971.
Dr. Buda Béla: A szexualitás modern elmélete. Bp. 1972. TK. K.
Buda–Szilágyi: Párvalasztás. Bp. 1974. Gondolat K.
Bródi György: Fiúknak lányokról. Bp. 1966. Medicina K.
Breinholst, Willi: Apák könyve. Bp. 1967. Kozmosz K.
Családi lap (a Magyar Vöröskereszt havi lapja)
Csoma Gyula: A 14–18 évesek nevelése a családban. Kossuth K.
Demény Dezső: Család és termékenység. Kossuth K.
Dessewffy László: Az egyke-életforma. Valóság 16. évf.
Dobos László: Az apák felelőssége a nevelésben. Bp. 1972. Kossuth K.
Dobos László: Munkamegosztás a családban. TK. K.
Fekete György: Élünk magunknak? Szépirodalmi Kiadó
E. Fischer: A fiatal nemzedék problémái. Gondolat K.
Gál Erzsébet: Felelőség. Bp. 1975. Népművelési Propaganda Iroda kiadványa
Gál Erzsébet–Ortutay Zsuzsa: Családi életre nevelés a szülői házban és az iskolában. Bp. 1975. HNF
Dr. Genovieva Painter: Tanítsuk a kisbabát. Medicina 1974.
Hantos János: A Vöröskereszt társadalompolitikai szerepe MVK 1975.
Harsányi István: A jó házasság. MNOT
Harsányi István: A fiatalok szexuális életének kérdései. Élet és Tudomány 1967. 47/48. sz.
Harsányi István: Házasságpszichológia. Élet és Tudomány 1968. 29–31–33–37–46–50. szám
Havas Ottóné: Serdülőkről. TK. K.
Dr. Hermann Alice–dr. Varga Éva: A derék gyermekek családi hátteréhez. Ped. Szle. 1971. 11. szám
Hooz István: A házasságok stabilitásának hatása a nők termékenységre. Demográfia 1970./1. sz.
Huszár István: Népesedéspolitikánk időszerű kérdéseiről. Társadalmi Szle. 1973/8–9. szám
Illés Lajosné: Akceleráció és a szexuális nevelés. TK. K.
Dr. Jenei György: Népesedéspolitikai feladataink. Pártélet 1973. 13. sz.
Katona Katalin: Ifjúságunk problémái. Bp. 1967. Gondolat K.
Károlyi István: Nemi élet, nemi erkölcs, nemi betegségek. Bp. 1970. Medicina K.
Kemény István: A szexuális élet szociológiája. KJK.
Dr. E. Kent: Asszony lesz a lányból. Medicina K.
Kertész Magda: Mai házasságok
Klenn, P. G.–Hoffmann: Összinté szó a szerelemről. Bp. 1966. Kozmosz K.
Komlói Sándor: Újabb vizsgálatok a családi nevelés tényezői köréből. Bp. 1968. Tanulmányok a neveléstudomány köréből
Kontra György: A gyermek egészséges fejlődése. Bp. 1974. Kossuth K.
Kósa Erzsébet: A szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdéseire. Társ. Szle. 1974./3–7. szám
Kovács András: Nővédelem–anyavédelem–családtervezés. Bp. 1974. Medicina K.
Kovács Judit: „Szaporodjatok és sokasodjatok”. Bp. 1969. Kossuth K.
Dr. Kovács L.: A nőorvosnál. Medicina K.
Dr. Kovács L.: Szerelem, házasság, gyermek. Medicina

- Losonczy Ágnes: Életmód és társadalmi változások Szociológia. 1972/2. sz.
 Lócsi Pál: Család és házasság a mai magyar társadalomban. KJK.
 Ludás M. László: A szexualitásról, a fogamzástól a felnőtté válásig. TK.
 Lukács Tibor: Szerelem, házasság, család. Bp. 1968. Kossuth K.
 Marx–Engels–Lenin: A nőkérdésről és a családról. Bp. 1974. Kossuth K.
 Mohács Livia: Mit tudsz önmagadról? Móra K.
 Nagylányok iskolája. Bp. 1974. Magyar Vöröskereszt
 Dr. Németh Gyula: Lelki egészségünk. Medicina K.
 Népesedéspolitikai, a világ népesedési problémái. Bp. 1974. Kossuth.
 Ortutay Zsuzsa–Kovács András–Seregély György: A családtervezés. Bp. 1969. Medicina K.
 Dr. Pap Tibor: Társadalmi igények és a családjogi törvény. Jogtudományi Közlemény, 1973./X. sz.
 Dr. Ranschburg Jenő: Az emberi szeretet genezise. Valóság 1973/10.
 Dr. Ranschburg Jenő: Félelem, harag, agresszió. TK. 1973.
 H. Sas Judit: A gyermekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi, társadalmi változások. Szociológia 1972/2. sz.
 H. Sas Judit: Életmód és család. Tár. Szle. 1974. 6. sz.
 Seelmann, Kurt: A gólya hozza? Bp. 1969. Medicina K.
 Serdülőkről. Bp. 1970. TK. K.
 Seregély Gy.: Fogamzástól. Medicina K.
 Spock Benjamin: Csecsemőgondozás, gyermeknevelés. Medicina K.
 Spock Benjamin: Tizedszerek könyve. Bp. 1973. Medicina K.
 Strmenová, Jirina: A gólya hozott? Prága, 1971. Mladé letá
 Szabady Egon: A családtervezési vizsgálatok egyes kérdései. Bp. 1967. Statisztikai Kiadó
 Szabady Egon: Készerű foglalkozás és anyaság. Tár. Szle. 1971. 6. szám
 Szekeres Katalin: Az ösztönök támadása. Medicina K.
 Székely J.: A kegyetlen jelszó. IM 1972. 12. szám
 Székely J.: Bódult muslincák. IM 1973. 2. szám
 Dr. Székely Lajos: A családi élet iskolája. Magyar Vöröskereszt
 Dr. Székely Lajos: Egészségvédelem kézikönyv a szakoktatók egészségnevelő munkájához. FÖV. Egészségnev. Központ 1974.
 Dr. Székely Lajos: Nagylányok iskolája. Magyar Vöröskereszt
 Szendei Ádám: A szexuális nevelés. „Gyermekünk” c. képeslap 1973–1974. évi számaiban
 Szilágyi Vilmos: Bevezetés a szexuálpedagógiába. Bp. 1973. TK. K.
 Szilágyi Vilmos: Hogyan látják a pedagógusok a szexuális nevelést. Köznevelés 1973/40. szám
 Szilágyi Vilmos: Tudománytörténeti áttekintés a szexológiáról. Valóság 1973/4. sz.
 Szilágyi Vilmos: Világnézet és párválasztási érettség. Világosság 1975/3. sz.
 Szülők kislexikona. Bp. 1974. Kossuth K.
 Varga Károly: Mit csinál ébredéstől lámpaoltásig? Új Írás 1970/6.
 Dr. Victor András: A fogadóóra. „Gyermekünk” c. lap 1973/1–6. sz.
 G. D. Weber: Ő meg én. Medicina K.
 Dr. Zoltán Zsófia: Bébi napló. Medicina 1–6-ig

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ДУХЕ УВАЖЕНИЯ К СЕМЕЙНЫМ ТРАДИЦИЯМ

Д-р Надь Андор

В начале статьи пишется о необходимости подготовки учащихся к семейной жизни. Партийные органы заинтересованы этим актуальным вопросом, в 1972 году в новой Программе обучения школьников принято постановление о воспитании учащихся в духе уважения семейных традиций. В этом отношении автор критически анализирует воспитание в прошлом и осуждает педагогическую практику, затрагивающую поверхностно вышеуказанный вопрос. В статье говорится о повышении количества неудачных браков, которое является плохим примером для учеников. Далее автор затрагивает вопрос о недостаточном знании учащихся вопросов повседневной жизни. Традиции и религия стали на пути просвещения учащихся.

В статье трактуется сущность „сексуальной революции“. Эта сущность основана отчасти на спецлитературе, отчасти на впечатлениях, произведенных на автора в западных странах. „Секс-волна“, секс, как мода — анализируется в этой статье. Автор указывает, что в Венгрии увеличивается количество пар, живущих вместе долгие годы без законного бракосочетания.

В дальнейшем говорится о причинах введения в программу вопроса воспитания в духе уважения к семейным традициям. Д-р Надь Андор ссылается на документы, статистические данные. В работе объясняется сущность постановления совета министров от 1973 года, согласно которому в 1974 году был введен экспериментальный предмет „семейное воспитание“. Спустя год этот предмет стал обязательным.

Далее раскрываются новые воспитательные цели Программы и указывается на важную роль семейного воспитания в развитии личности учащихся и в подготовке их к жизни. В статье говорится также о содержании, процессах и факторах семейного воспитания.

В заключении публикуется накопленный автором опыт и делаются выводы, основанные на фактических данных.

A FIATAL ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANÁROK TÁRSADALMI ÉS TANTESTÜLETI BEILLESZKEDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

(Részlet a 9/c. téma: „A fiatal pedagógusok tanításon kívüli
iskolai és iskolán kívüli elfoglaltsága” c. fejezetből.)

DR. MÁK MIHÁLY

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

Az elmúlt években több tanulmány került közlésre a fiatal értelmiség, s közöttük a fiatal pedagógusok társadalmi és szakmai beilleszkedésének problémaköréből. Nemcsak a szűkebb értelemben vett szakirodalom, hanem a napisajtó is sokat foglalkozott e témakörbe tartozó kérdésekkel. E rövid kis tanulmány hosszabb ideig tartó kérdőíves felmérés néhány részletének elemzésével kíván hozzájárulni az eddigi adatokhoz, tapasztalatokhoz.¹ A kérdőív második kérdéscsoportjára adott válaszokat mutatjuk be rövid elemzésekkel és néhány tanulság közlésével a fenti alcímnek megfelelő témakörben. Az áttekinthetőség érdekében melléketben közöljük a kérdőív említett fejezetét.² E kérdőívet személyes beszélgetések is kiegészítették, melyre helyenként hivatkozunk.

Amint a kérdőív II. kérdéscsoportjából kiderül, elsősorban azokra a tényezőkre kívántunk itt választ kapni, amelyek nem a közvetlen oktató-nevelő munkát, hanem egyéb, részben az iskolán belül és azon kívül végzett mozgalmi, társadalmi tevékenységet érintik és számos olyan feladatot jelentenek, melyeknek megoldása komoly erőfeszítést igényel nemcsak a kezdő fiataltól, hanem az idősebb kollégáktól is.

A fent elmondottak ellenére mégis az iskolai oktató tevékenységre kérdezzünk rá először, mert ez a téma szoros kapcsolatban van a további kérdésekkel még akkor is, ha egy rövid tanulmány keretében ezek a kapcsolatok nem elemezhetők teljes nagyságrendjükben. Hasonlóképpen a téma néhány kérdése is elüt az alcímbe felvett területtől, valójában azok is szoros kapcsolatban vannak a tantestületi és társadalmi beilleszkedést motiváló tényezőkkel. Hogy ki milyen társadalmi munkát választ, de hozzátehetjük, ki milyen újságot olvas, vagy az egyéb kérdésekre adott válaszok egy bizonyos morális állapotot tükröznek, s ezek jól mutatják a beilleszkedés minőségét is.

1. A visszaérkezett, felhasználhatóan kitöltött 520 db kérdőív arra a kérdésre, hogy milyen tárgyakat tanít, a következő számszerű adatokat tartalmazza.

	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
szaktárgyát	72	60	23	54	37	96	342
nem a szaktárgyát tanítja	1	2	—	—	—	8	11
vegyesen	28	18	8	13	8	27	102
napköziben dolgozik	1	3	—	—	1	6	11
nem tanít GYES miatt	7	3	—	—	8	27	102
tanácsadóban dolgozik	—	—	—	—	2	2	4
	109	87	32	81	55	156	520

A kapott adatok szerint a fiatal tanárok többsége, több mint 60%-a saját szaktárgyait tanítja. Ez a körülmény igen jelentős a kezdő, szaktárgyaikat szerető fiatalok szakmai és társadalmi beilleszkedése szempontjából. A kérdőívek tanúsága szerint nagyon sokat segít a biztonságérzés megeremtésében; a tanítási munkához és a kollégákhoz; a tantestülethez való jó viszony kialakításában. *A saját szaktárgyaiban elért eredmények – igen jelentősek* nemcsak az *említett munkahelyi beilleszkedés*, hanem az adott helység megszeretésében is. Mindenképpen egyik jelentős összetevője a fiatal pedagógus jó közérzetének, illetve a jó közérzethez tartozó pszichikus tényezők kialakításának.

2. Aligha vitatható, hogy az iskolán belüli különböző megbízások is jelentős ambíciónövelő hatással vannak a fiatalokra – természetesen az iskolán kívüliek is. (Ezekről később lesz szó.) Elsősorban azt kell itt megvizsgálnunk, hogy az iskolán belül milyen funkciókat töltenek be a fiatal – 10 éven belül végzett pedagógusok.

Semmiképpen nem lebecsülendő az a tény, hogy a vizsgált hat megyében a vizsgálatra önként jelentkezők közül 9 fiatal iskolaigazgató, 25 igazgatóhelyettes, 52 fő úttörőcsapat-vezető, és 343 fő úttörő rajvezető. Könyvtárosi funkciót 115 személy lát el; szertáros 161 fő, összesen tehát 705 iskolai funkciót lát el az 520 fiatal. Ez a szám egyúttal azt is jelzi, hogy minden harmadik embernek 2 funkciója is van: rendszerint igazgatóhelyettes és úttörőcsapat-vezető vagy rajvezető és könyvtáros, illetve szertáros.

E kérdés második felében azt vizsgáltuk, hogy az említett, szorosan az iskolai tevékenységhez kapcsolódó elfoglaltságon túl milyen, *az iskolával összefüggő egyéb társadalmi tevékenységbe kapcsolódtak be a fiatal pedagógusok*. A kérdőívekből és a beszélgetésekből kiderül, hogy a hat megyében pártvezetőségi tag 20 fő; pártbizalmi 18 fő; párttitkár 5 fő – s érdekes, hogy csak két megyében jutottak ehhez a funkcióhoz, Borsod és Pest megyében.

Rendelkezésünkre állnak a kérdőívet kitöltötték párttagságára vonatkozó adatai is, de ezt a témát is egy másik tanulmányban szeretnénk részletesen feldolgozni.

A szakszervezeti tevékenységben, vezető testületekben való részvétel már nagyobb arányokat mutat, bár itt is nagyobb aktivitásra számítottunk annál is inkább, mert a szakszervezet mint érdekvédelmi szervezet igen sokat segíthet a fiatalok letelepedési gondjain, munkaügyi problémáin és még jó néhány egyéb területen, amely az említett szervezet hatáskörébe tartozik elsősorban. A kapott adatok szerint az 520 főből 35 szakszervezeti bizalmi; 19 szakszervezeti vezetőségi tag. Összesen tehát a vizsgált réteg egyhatoda tölt be párt-, illetve szakszervezeti funkciót. Itt természetesen számoltunk azzal, hogy a fiatalok többsége nem párttag, viszont a szakszervezetnek szinte kivétel nélkül valamennyien tagjai. Ebből érthető a nagyobb arányú részvétel, ami sajnos, szakszervezeti vonatkozásban így sem tartható kielégítőnek.

Az iskolai munkát tekintve jelentős a fiatalok részvétele a következő területeken. *Szakmai munkaközösség-vezető* közülük 65 fő, mintegy 8%. Ebből érdekes az a megosztás, ahogy egyes megyékben jelentkeznek ezek a megbízások. Így pl. Borsod megyében 28 fiatalnak van ilyen funkciója, Heves megyében pontosan a felének, 14 főnek, Nógrádban mindössze 4, Szolnok megyében 9, Komárom megyében 3, Pest megyében 7 fő lát el ilyen megbízatást. Részletesebb helyi tanulmányozást igényelne azon okoknak a kiderítése, hogy miért vannak ilyen viszonylagos aránytalanságok. Itt talán csak annyit jegyeznénk meg, hogy pedagógusellátottság tekintetében Borsod megye eléggé nehéz körülmények között van, a még mindig funkcionáló nagyszámú kis falusi iskola miatt. A többi megyében valószínű jobb a helyzet, bár mindezek részletes elemzése még a későbbi kutatómunka feladata lesz.

Az úttörő rajvezetői funkció ellátása mellett a legtöbb fiatal osztályfőnökként tevékenykedik. A statisztikák szerint 317 fő, megyénkénti elosztásban a következő létszámokkal: Borsod megyében 76, Heves megyében 45, Nógrád megyében 22, Szolnok megyében 42, Komárom megyében 30, Pest megyében 112 fő. A felsorolt adatok arra utalnak, hogy a kérdőívet kitöltött 520 pedagógus jelentős munkaköröket tölt be iskolai funkciókban. Az iskolán belül egyéb feladatok ellátását jelölték meg a hat megyében 125-en. Ha az ellátott feladatokat összeadjuk, akkor derül ki igazán, hogy számszerűen mennyi funkciót kell ellátniuk a tíz éven belül végzett fiataloknak. *Az egyéb megjelölés* alkalmi iskolai tevékenységre vonatkozik, olyanokra, mint a *szakkörök*, *színjátszóköri vezetése*, vagy alkalmi megbízások, amelyekből igen sok van az iskolákban. Összevetve tehát a kérdőívet kitöltött tanárok számát az ellátott funkciók számával, ami 1340 funkciót jelöl, kiderül, hogy minden fiatal tanár tíz éven belül átlag számítva 2,3 funkciót lát el. Érthető ez, hiszen alkotóerejük legjobb időszakában tevékenykedő fiatalokról van szó, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nagy többségnél ez a családalapítás időszaka, az összes anyagi és erkölcsi, szociális vonatkozásaival együtt.

A hat megyéből mindössze négyen jelezték, hogy a tanítási órán kívül semmi egyéb elfoglaltságuk nincs. Az okokat az iskolában, vagy a személyekben is lehetne keresni, de az elenyésző létszám miatt ettől ez esetben eltekintünk. A kérdőívnek e kérdéscsoportjára mindössze hatan nem válaszoltak. Ez szintén elhanyagolható körülmény, mert a lényegen, a nagy többségre vonatkozó adatokon ez sem változtat.

Nem nehéz kiszámítani, hogy heti 22 óra tanítás mellett a felsorolt munkákkal együtt heti átlagban kb. 35–40 órai konkrét elfoglaltsággal számolhatunk 310 fiatal pedagógus esetében. Ebben nincs benne a napi munkára való felkészülés s a családdal való foglalkozás, és még sok minden egyéb, ami a fiatal emberek életmódjához hozzátartozik (baráti kapcsolatok, rokonok, szülők meglátogatása, otthoni munkák elvégzése, rendszeres önképzés, színház-, mozilátogatás és még sok minden egyéb, ami egy kulturált pedagógus eredményes tevékenységéhez hozzátartozik).

Mind ez utóbbiak természetesen a nem pedagógus foglalkozásúak életének is természetes velejárói. Nem is arról van szó, hogy a pedagógusokat valamiféle kiemelt kategóriaként kezeljük, de meg kell jegyezni, hogy az önművelés, az igen széles körű tájékozottság ennél a rétegnél egyrészt kulturális igényei, másrészt szakmai színvonalának emelése miatt fokozottabban jelentkezik. A széles körű szakmai, politikai és kulturális tájékozottság nemcsak a mindennapi munka feltétele, hanem a szakmai továbbjutás is.

Az úttörő rajvezetői feladatokat szinte az első évtől látják el; *úttörőcsapat-vezetők* az első év végén lesznek többségükben. *Osztályfőnöki beosztást* is szinte mindenki már az első évben kap. Mindezek a kezdő pedagógusnak a viszonylagos jó képzés ellenére is egy kicsit a „mélyvízbe dobást” jelentik. Igen nagy önállóságra és nagyon sok energiára van szüksége ahhoz, hogy sikerélményeket is szerezzen kezdő éve elején. Az egyéni beszélgetések alkalmával kiderül, hogy sok esetben ezek a túl korán kapott megbízások, különösen ha egyszerre két-három, vagy esetleg több is jelentkezik, meghaladják a fiatal pedagógus erejét, teljesítőkéességét és nagyon sokuknál kiábrándulást, közömbösséget, esetleg felületességet okoz.

Mindenképpen megfontolandó tehát elsősorban a tantestület, az iskolák igazgatói részéről az *első évek terhelésének egyenletes megosztása*. Az egyenletes terhelés mellett a *rendszeres segítség* sem hanyagolható el. Sokféle panasz elhangzott ezzel kapcsolatban, de úgy gondolom, ennek többségét minden tantestületben ismerik. Az igazgatók is tudják és helyel-közzel megoldják a legfőbb panaszokat. *A nagyobb tervszerűsége* azonban igen sok helyen szükség van, s erre szeretnénk a nevezettek figyelmét irányítani.

A következő kérdéscsoporttal azt kívántuk felmérni, hogy *milyen mértékben vesznek részt a fiatal pedagógusok az iskolán kívüli párt-, KISZ-, tanácsi és egyéb munkákban*. A kérdőívek tanúsága szerint a felmérés időpontjában az alábbi volt a helyzet:

	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
párttitkár	—	—	—	1	1	5	7
pártvezetőségi tag	3	5	—	—	2	5	15
KISZ-titkár	3	—	—	1	1	4	9
KISZ vezetőségi tag	9	2	1	—	1	8	21
tanács vb-tag	—	3	1	1	—	3	8
tanács tag	5	5	1	1	3	—	15
HN-aktíva	11	10	4	1	1	3	30
nőtanács aktíva	5	10	2	2	2	7	28
TIT vezetőségi tag	4	4	1	—	—	9	17
MHSZ-oktató	3	5	1	6	1	9	25
egyéb	26	27	9	9	3	13	87
nincs funkciója	61	39	17	69	43	108	337

Összesen tehát 262 funkciót látnak el. Hangoztatjuk a funkciót és nem a személyek számát, mert a szöveges válaszokból kiderül, hogy egyesek két vagy több funkciót is ellátnak, és mindegyiket aláhúzták a kérdőív kérésének megfelelően. A jelzett 262 funkciót 183 fő látja el. Ennyien adtak erre a kérdésre választ és ezek közül húztak alá többen két vagy több funkciót is. Ilyeneket, hogy községi KISZ-titkár és tanács tag, KISZ-titkár és pártvezetőségi tag stb. A tíz éven belül végzett fiataloknak tehát több mint egyharmada végez jelentős iskolán kívüli tevékenységet is.

Az egyéb kategória alatt felsoroltak rendszerint nem állandó jellegűek, bár rendszeresen kapott megbízások. KISZ-csoportok patronálása, közönségszervezői feladatok, kultúrcsoportok patronálása és hasonló, mindenütt megtalálható feladatok.

Ezt a statisztikát több vonatkozásban lehetne elemezni. E tanulmány keretei között csak néhány lényeges pontra szeretnénk rámutatni.

Az első, ami kiemelését kíván itt is, a funkciók megyénkénti egyenlőtlen osztódása. Borsod és Pest megyékben van a legtöbb, igaz, hogy a két legnagyobb megyéről van szó. De még így is érdekes a megyei vezetéseknél, helyi irányító hatóságoknak, párt- és KISZ-szervezeteknek jobban körülnézni a fiatal pedagógusok között. Nagy számban található közöttük vezető funkcióra is alkalmas ember, aki sokat lendíthet iskolai munkája mellett egy-egy párt-, vagy KISZ-szervezet munkájában, kultúrcsoportok patronálásában és még sok egyébben is. Persze ügyelni kell ebben a vonatkozásban is a túlterhelés elkerülésére, és éppen ezért mind az iskolával, mind a kiválasztott személyekkel előre tervezetten néhány évi helybenlakás után kell a megbízásokat realizálni.

Másodikként, az elsőnek mintegy folytatásaként, szeretnénk kiemelni, hogy az említett megbízások a szociális problémák megoldása mellett *morális kötöttséget is jelentenek*. Hozzájárulnak nemcsak a szakmai szeretet elmélyítéséhez, a pedagógiai ambíciók fokozásához, hanem ezek révén a beilleszkedés érzelmi tényezőkkel való motiválásához is.

E témán belül egy másik tényező vizsgálatára áttérve, érdekes adatokat kaptunk. Megkérdeztük ugyanis, hogy milyen régen látják el a nevezett funkciót. A funkciók részletes elemzése nélkül csak az ellátás idejét vizsgálva, a következő adatokat kaptuk.

Bár a tíz éven belül végzett fiatalok adatait kértük, elég sokan voltak, akik a kérdőív visszaküldése idején már betöltötték a tíz szolgálati évet. Ennek ellenére három fő jelezte, hogy tíz éve látja el funkcióit. Kilenc éve funkciót ellátó fiatalot nem találtunk. Ahogy haladunk visszafelé az években, azt tapasztaljuk, hogy az évek számának emelkedésével az ellátott funkciók száma nem növekszik. Hét éve dolgoznak 11-en, hat éve 10, öt éve 20, négy éve 16, három éve 37, két éve 45, és egy éve van a jelzett funkciójában 48 fiatal. Hasonló jelenség található az iskolai funkcióknál is.

Ezek az adatok egy, már más vonatkozásban említett sajátos tényezőre mutatnak. Arra, hogy nemcsak az iskolai külön funkciókkal terheljük éppen a legnehezebb kezdő évben a fiatalokat – hiszen a felsorolt legnagyobb létszám nagy része egy-két éve végzett fiatalokat takar –, hanem a társadalmi munkákkal is. Ez nem lenne baj, ha megkapja hozzá a *szükséges szociális és morális segítséget és figyelembe veszik egyúttal a funkcióra való rátermettségét is*. Sajnos ez nagyon sok esetben nem így van. Az iskolában is a funkciók nagy részét odaadják a kezdőnek, mondván, hogy „friss erő vagy, nincsenek családi gondjaid” stb. Hasonló a helyzet sajnos sokszor egy-egy kultúrcsoport-vezetői megbízatás esetén, de fel lehetne sorolni még jó néhány olyan külső megbízatást, amely sok utánajárással, jelentős többletmunkával jár és senki sem szívesen vállalja. Senkit nem akarunk a tanulmányban vádolni, de – amint említettük – a kérdőívek erre is elég sok adatot tartalmaznak. Minden választ feldolgozunk ugyan, de egy részét nem kívánjuk statisztikailag sem publikálni, mert elsősorban ezek csak a kutatás számára érdekes, másrészt nagyon sok bennük a szubjektív elem is és igazságtalanok lennének ha ezek alapján ítélnénk.

Számunkra a kérdőívek elsősorban abból a szempontból értékesek, hogy milyen pedagógiai, pszichológiai és szociológiai tényezők motiválják a fiatalok beilleszkedését, hivatásba való bevalását és az eddig megjelent tanulmányok néhány következtetését is e célból adtuk közre.

4. *Kérdőívünk negyedik kérdéscsoportjával* arra kívántunk választ kapni, hogy a fiatal pedagógusok közül – a kitöltőket értve ezen természetesen – mennyien kaptak szakfelügyelői megbízást az eltelt tíz éven belül. Ha abból indulunk ki, hogy a kérdőíveket kitöltők kb. egyötöde dolgozik 8 vagy 10 éve iskolában, akkor is túl kevésnek tűnik a következő statisztika. *A fiatal pedagógusok közül mindössze egy személy volt szakfelügyelő Nógrád megyében és kettő Pest megyében. Jelenleg ilyen megbízása Heves megyében két, és egy tanárnak Pest megyében van. Mindössze hat fő szerepelt tehát ebben a funkcióban. Ha hozzátesszük, hogy a kérdőívet kapottak fele küldte vissza használható módon a kérdőívet, akkor is legfeljebb még hat fő lehetne, a fiatal pedagógusok adott mélyékbéli létszámához képest pedig legfeljebb még három fő, ami szintén nem túl sok. Vissza kell térni erre a problémára egy alkalmas időben mind a fiatalokkal folytatott beszélgetés, mind az illetékes vezetők tanácskozásain.*

5. *Az ötödik kérdéscsoportban* az iránt érdeklődünk, hogy milyen szakmai és ideológiai továbbképzésben vesznek részt a fiatalok. Az adatokból kiderül, hogy jelentős százalékuk: az 520 főből nagyjából megyénként arányos beosztásban 210 fő vesz részt szakmai továbbképzésben, heti egy órától heti 12 óráig terjedő időtartammal. Ez utóbbi magas óraszámú részt vevők száma mindössze 5 fő, és napi rendszeres tanulásban tanfolyamon és nem egyes előadásokon való részvételt jelent.

Az ideológiai továbbképzésben a legkülönbözőbb tanfolyamokon 183 fő vesz részt. Valamivel kevesebb, mint a szakmai tanfolyamon részt vevők létszáma, viszont jóval nagyobb a huzamosabb ideig tartó, heti 12–20 órás tanfolyami elfoglaltság. 16 fő jelentett be ilyen nagy óraszámú elfoglaltságot.

Ha a két számot összeadjuk, kiderül, hogy a fiatal pedagógusok jóval több, mint kétharmada összesen 393 fő képezi magát valamilyen formában tovább alig hogy elhagyta

az iskolapadokat. Mind ezt is hozzá kell adnunk a már korábban jelzett elfoglaltságokhoz.

Meg kell jegyezni, hogy sokan szóban kifejezték egyet nem értésüket e témákban két dolog miatt. Az egyik az, hogy még a diplomájuk „ki sem hült”, már újra iskolába, tanfolyamra járnak. A másik pedig, hogy az egyes előadások színvonala nem éri el a kívánt szintet és a főiskolán többe, magasabb színvonalon tanultak. Egyes foglalkozások legfeljebb arra jók, hogy segítenek „felszínen tartani bizonyos tudásanyagot,” adnak valami újat azoknak, akik nem szaktárgyaikat tanítják, de a tanfolyamok időigényessége miatt a befektetett energia és költség aligha rentábilis.

Ezek a megjegyzések eléggé arra utalnak, hogy valóban nem ártana felülvizsgálni a továbbképzés területén néhány dolgot. Az egyik, hogy az igazgatók a tényleges szükségletnek megfelelően „iskolázzanak be” továbbképzésre és ne csak azért, mert „valakit küldeni kell a tanfolyamra”. Egy-egy fiatal esetében nyilvánvaló, hogy lehetnek szakmai, pedagógiai hiányosságai, de aligha hihető, hogy ezekben egy-egy továbbképzési tanfolyamon minőségi változás történjék. *Hogy egy-egy fiatal munkaerő milyen pedagógus szakember, ahhoz minimálisan egy év rendszeres megfigyelése, segítése szükséges* és ha kiderül, hogy valóban vannak jelentős hiányosságai, akkor iskolázzuk be, de olyan területen, amely tényleg segíthet a hiányosságok felszámolásában. *Az első évben legyen képzésének vagy továbbképzésének színtere az iskola, az osztály*

A másik felülvizsgálandó terület a *továbbképzés színvonalának emelése*, mert a legtöbb esetben a tanult tananyag valamiféle más szempontú ismétléséről van szó. Ha nem tudunk újabbat, a tanultaknál korszerűbbet adni, inkább ne képezzünk tovább, vagy keressük meg a módját annak, hogy ezek az alkalmak színvonalas, valóban tartalmas új pedagógiai, szakmai, és hozzátenném: politikai ismereteket nyújtsanak.

Kérdőívünk további kérdéseire adott válaszokból csak a statisztikai adatokat közöljük igen kevés kommentárral. Itt a számokat megint úgy kell tekintenünk, hogy egyesek többet, vannak akik csak egy lapot olvasnak. Az anyag végleges feldolgozásakor lesz alkalmunk bemutatni a részleteket is.

6. *Arra a kérdésre, hogy milyen folyóiratokat olvas, a következő statisztikát állítottuk össze a válaszok alapján:*

Megnevezés	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
Köznevelés	106	42	32	72	45	132	429
Pedagógiai Szemle	42	36	15	28	22	89	232
Magyar Pedagógia	3	1	1	15	4	31	55
Társadalmi Szemle	24	15	5	14	7	22	87
Valóság	18	13	3	15	17	8	74
Világosság	6	4	3	7	15	7	42
egyéb	3	—	—	—	—	—	3
semmit	2	—	—	—	—	—	2

Az *egyéb* azt jelenti: más szaklapot, illetve folyóiratot is olvas, pl. Élet és Tudomány. A „semmit” megjegyzés 2 személynél fordult elő, pontosabban arról van szó, hogy nem írt be semmit. Vagy tényleg nem olvas, vagy nem kívánta valamilyen oknál fogva kitölteni ezt a rovatot.

7. Arra a kérdésre, hogy *melyik folyóiratoknak* az előfizetője, a következő válaszokat kaptuk:

Megnevezés	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
Népszabadság	67	53	20	56	30	109	335
Népszava	16	6	6	—	12	21	61
Magyar Nemzet	2	—	—	—	3	10	15
Magyar Hírlap	9	4	1	2	3	17	36
Pedagógusok Lapja	26	8	7	13	9	—	63
helyi vagy megyei lap	30	42	16	14	10	18	150
egyéb	72	60	25	39	35	57	288
semmit	1	1	—	1	1	1	5

8. Szaktárgyai metodikáját olvassa-e c. kérdésre az alábbi adatokat kaptuk:

Válasz	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
igen	107	78	32	79	53	150	499
nem	2	9	—	2	2	6	21
	109	87	32	81	55	156	520

Néhány személyes látogatás során volt alkalmunk meggyőződni részben a kollégákkal, a megkérdezettekkel, azaz a kérdőívet kitöltőkkel és az igazgatókkal folytatott beszélgetéseink során a fenti statisztika valóságáról, bár joggal vetheti fel az olvasó, hogy esetleg nem a reális helyzetet tükrözi. Tény azonban, hogy minden iskolában megtalálhatók a szaklapok és az üres órákban alkalom nyílik azok forgatására, másrészt sokan ehhez nyúlnak segítségért az órákra, vagy előadásokra való felkészüléskor. Azt nem kérdeztük, hogy hányszor forgatják és ebben lehet a statisztikai adatokkal vitatkozni. Ehhez azonban további vizsgálatok szükségesek.

A kérdés második felére adott válaszok ugyan már jóval eltérőbbek, de ez a tény inkább az elsőt erősíti azzal, hogy számszerűségében itt is nyilvánvaló az őszinteség. A kérdés arra kíváncsi, hogy *előfizetője-e valamelyik szakmethodikai folyóiratnak?* A válaszok a következőképpen alakulnak.

Előfizet Borsodban 32, Hevesben 34, Nógrádban 6, Szolnokban 15, Komáromban 22, Pest megyében 20 fiatal pedagógus. Összesen tehát 129 fő előfizető van. Nem fizet elő a megyék előbbi sorrendjében 77, 53, 26, 66, 33, 136, azaz összesen 391 fő.

9. E kérdés arra vonatkozik, hogy *milyen önképzési lehetőségei vannak lakó-, illetve munkahelyén?* Sajtóról, szaksajtóról, a szervezett továbbképzésről már volt szó. Itt tehát csak az iránt érdeklődtünk, hogy milyen egyéb lehetőségek állnak rendelkezésükre. A beküldött válaszok az alábbiakat mutatják.

Válasz	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
rádió	65	60	24	48	37	118	352
televízió	99	78	27	62	48	137	451
csak rádió	34	—	—	—	—	—	34

Válasz	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
ismeretterjesztő							
foglalkozás	29	28	14	34	18	59	182
egyéb	30	18	10	18	13	29	118
semmi	2	—	—	—	—	—	2

A statisztikához hozzátartozik az, hogy rendszerint a kezdők nem rendelkeznek rádióval lakásukban, mert nagyrészüket albérlő és meglehetősen szerényen kell élnie részben az albérlétek drága volta miatt, részben pedig azért, mert a tulajdonos, vagy a főbérlő nem nézi jó szemmel az otthoni rádiózást, még akkor sem, ha ő esetleg rendelkezik ezzel az eszközzel.

Az iskolák mind a rádió, mind a – valóban nem a fiatalok jövedelméhez méretezett – televízió használatában jelentős segítséget nyújthatnak. Ma már ugyanis alig van iskola, ahol legalább rádió ne állna rendelkezésre.

10. Ebben a kérdéscsoportban az iránt érdeklődtünk, hogy vajon *a fiatal pedagógusok hány százalékában található olyan ambíciót, hogy valamilyen irodalmi tevékenységet fejtsen ki*, saját szakjával kapcsolatosan. Sajnos az eredmény nem túlságosan kecsegtető. Statisztikailag az alábbiakat lehetett kimutatni.

Válasz	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
igen	4	1	2	1	—	3	11
nem	105	86	30	80	55	153	509
Összesen:	109	87	32	81	55	156	520

Összesen tehát 11 tanulmány jelent meg, valamennyi a helyi újságokban, melyek elsősorban iskolai kérdésekről szólnak. Valószínű, hogy e témában is jobban lehetne ambicionálni elsősorban a már néhány éve tanító kollégákat.

11. *Egyetemet akar-e végezni?* Itt már jóval nagyobb a jelentkezési létszám. Kiderül, hogy szeretne egyetemen tovább tanulni 109 fő. Egyetemi tanulmányait máris megszervezte 18 fő, folyamatban van 14 fő tanulmányainak megszervezése.

A kérdés második fele az iránt érdeklődik, hogy miért akar egyetemen tovább tanulni?

Okokként a következőket jelölték meg a továbbtanulni szándékozók:

52 fő *ismereteinek bővítése céljából*;

41 fő *a szakma mélyebb megismerése, érdeklődésének kielégítése céljából*;

19 fő *tudományos ambícióit szeretné kibontakoztatni*;

4 fő *új pályára szeretne lépni*. Itt megjegyezzük, hogy szeretnének nem pedagógus pályán elhelyezkedni az első kettővel szemben, akik továbbra is pedagógusok szeretnének maradni.;

23 fő *egyéb okokra*, de ezeket nem közölve szeretne egyetemet végezni.

12. Nagyon érdekes válaszokat kaptunk a *pályaválasztási motivációkat* illetően, ahol szintén nagy a szóródás.

A statisztika érthetősége érdekében megjegyezzük, hogy a táblázat elején álló számok a kérdőívben meglehetősen hosszasan leírt pályaválasztási motíváló tényezőket jelzik.

Válasz	Borsod	Heves	Nógrád	Szolnok	Komárom	Pest	Összesen
1	11	8	1	5	8	32	65
2	45	40	7	29	31	87	239
3	66	42	16	36	36	68	264
4	76	75	29	63	38	97	378
5	21	18	14	32	24	19	128
6	34	26	13	32	20	20	145
7	10	9	2	17	7	37	82
8	15	10	—	10	1	52	88
9	5	7	3	1	6	15	37

13. Arra a kérdésre, hogy kíván-e foglalkozást változtatni, a hat megyéből mindössze öten válaszoltak igennel. Ez a körülmény több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt jelzi, hogy a szakmaszeretet, a pedagógus hivatástudat az egészen elenyésző kisebbségtől eltekintve, legalábbis jónak mondható.

Másfelől jelzi azt, hogy a beilleszkedés ha nem is az adott helyen, de a pedagógiai munkában lényegében rendben levőnek tekinthető.

14. A kérdés második felében indokolást kértünk arra, hogy miért akar a pedagógus pályáról elmenni. Az öt főből egy arra hivatkozott, hogy *nem értékeli anyagilag eléggé a munkát az adott iskolában*. Két fő a *nem kielégítő erkölcsi értékelés* miatt. Egy fő úgy érzi, hogy *más munkaterületen alkotóbb munkát* tudna végezni. Egy fő az okot nem jelölte meg.

E témához ez a 14 programozott kérdés tartozott. Kísérletet tettünk nem annyira az adott válaszok részletes elemzésére és értékelésére, hanem inkább azok bemutatására. A részletes elemzés és értékelés is folyamatban van, ez azonban csak akkor tekinthető majd teljesnek, ha az egész anyagot a legkisebb részletéig feldolgozzuk. Ez a meglevő lehetőségeink mellett — nem vagyunk kutatóintézet — legalább még egy évet vesz igénybe. Az eddig megjelent, és a téma egyes részletkérdéseit tárgyaló tanulmányok is körülbelül ennyit tudtak bemutatni.

Nyilvánvaló, hogy az 1974-ben befejeződött kérdőíves felmérés nem a mai helyzetet tükrözi. Erre csak azt tudjuk mondani, hogy egy adott statikus állapotot tudtunk rögzíteni, amely *számszerűségében* napjainknak talán már nem felel meg, de *elvi tanulságaiban* még sokáig használható lesz.

Befejezésül annyit említenénk még, hogy nem csak statisztikai állapotát akartuk rögzíteni, sőt elsősorban nem is ezt. Azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezők segítik vagy hátráltatják a pályakezdő fiatalok beilleszkedését a tantestületbe és a társadalmi életbe. Ez a követelmény egyúttal azt is jelenti, hogy a meglevő anyag alapján javaslatokat tegyünk az illetékesekhez a felderíthető esetleges nehézségek kizárására. Erre e dolgozatban is próbálunk utalni, de sokkal kidolgozottabb formában szereténk a végleges feldolgozás után.

JEGYZET

A téma feldolgozása a rendelkezésünkre álló 520 kérdőív alapján szakaszosan történik. Az eddigi feldolgozás menetét és eredményeit, következtetéseit, javaslatait az alábbi bibliográfia közli. Ide felvettük a témával kapcsolatos irodalom másutt megjelent tanulmányait, ill. ezek közül a pedagógusokra vonatkozó írások jelentősebb részét.

1967 óta folytak a főiskolánkon az ún. „öregdiák-találkozók”. Ezekről részletesebben az alábbi megjelölt irodalomban találhatunk adatokat.

Mák Mihály: A fiatal általános iskolai tanárok társadalmi beilleszkedése és hivatásban való bevalásuk. . . Felsőoktatási Szle. XXII. évf. 6. sz. 340–344. o.

Mák Mihály–Kerey Miklós: Az egri tanárképző főiskolán végzett tanárok beilleszkedése az iskolai életbe. Az általános iskolai tanárképzés 25 éve című jubileumi kiadv. Bp. 1973. 455–464. o.

Mák Mihály: Néhány kutatásmetodikai probléma a 9/c. téma köréből.

Az egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1975. 81–101. old.

V. ö. Ferge Zsuzsa: A pedagógusok képe az iskola társadalmi szerepéről. Valóság, 1973. 2. 18. 31. o.

Tánczos Gábor: Mit olvasnak a pedagógusok? Valóság, 1973. 2. 51–60. o.

Sipos Istvánné: Kutatási beszámoló: A fiatal középiskolai tanárok szakmai beilleszkedése. Bp. 1972. FPK. kiadás.

Garami László: Fiatal diplomások falun. Magyar Nemzet, 1974. I. 27.

MELLÉKLET

1. MILYEN TÁRGYAKAT, MELYIK OSZTÁLYOKBAN, HÁNY ÓRÁBAN TANÍTOTTA AZ a) 1973/74. és tanítja b) az 1974/75. TANÉVBEN?

a) tantárgy	osztály	heti óraszám
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

2. A TANÍTÁSON KÍVÜL MILYEN EGYÉB ELFOGLALTSÁGA VAN MÉG AZ ISKOLÁBAN?

1. Igazgató, 2. Igazgatóhelyettes, 3. Úttörőcsapat-vezető, 4. Rajvezető, 5. Könyvtáros, 6. Szerktáros, 7. Pártvezetőségi tag, 8. Pártbizalmi, 9. Párttitkár, 10. Szakszervezeti bizalmi, 11. Szakszervezeti vezetőségi tag, 12. Szakszervezeti titkár, 13. Munkaközösség-vezető, 14. Osztályfőnök, 15. Egyéb, éspedig:

(Az alább kipontozott helyekre valamely fent felsorolt funkció ellátása esetén szíveskedjék a funkció fenti számát és alá azt az időpontot beírni, amióta ellátja.)

Funkció száma:

Ellátásának évei:

3. MILYEN EGYÉB, ISKOLÁN KÍVÜLI TÁRSADALMI FUNKCIÓKAT LÁT EL?

1. KISZ-vezetőségi tag, 2. KISZ-titkár, 3. Pártvezetőségi tag, 4. Párttitkár, 5. Tanácsstag, 6. Tanácsi vb-tag, 7. TIT-vezetőségi tag, 8. MHSZ oktatója, 9. Hazafias Népfrent aktíva, 10. Nőtanács aktívája, 11. Egyéb, éspedig:

(A funkciót és ellátásának idejét a fentebb ismertetett módon szíveskedjék az alábbiakban jelölni.)

A funkció száma:

Ellátásának éve:

4. ELLÁTOTT-E MÁR ÁLTALÁNOS VAGY SZAKFELÜGYELŐI FUNKCIÓT, ILLETVE JELENLEG VANE ILYEN MEGBÍZÁSA?

Ha igen 1. Általános felügyelői évig, 2. Szakfelügyelői évig. Jelenleg 3. Általános felügyelői éve, 4. Szakfelügyelői éve.

(Ha a megbízást évek óta folyamatosan látja el, és jelenleg is, értelemszerűen csak a 3. és 4. pontokra kell válaszolni.)

5. RÉSZT VETT-E a) az 1971/72., illetve b) a jelen tanévben valamilyen szakmai, vagy ideológiai továbbképzésben?

Ha igen, jelölje meg az alábbiak szerint, hogy milyen jellegűben heti, havi hány órában

szakmai:

a) igen – nem

b) igen – nem

heti (havi) óraszám:

a)

b)

ideológiai:

igen – nem

igen – nem

heti (havi) óraszám:

.....

.....

6. SZAKMAI, PEDAGÓGIAI ÖNKÉPZÉSE ÉRDEKÉBEN AZ ALÁBB FELSOROLT FOLYÓ-
IRATOK KÖZÜL MELYIKET OLVASSA RENDSZERESEN?
1. Köznevelés, 2. Pedagógiai Szemle, 3. Magyar Pedagógia, 4. Társadalmi Szemle, 5. Valóság,
6. Világosság.
(A lap olvasását az előtte levő szám bekarikázásával, amennyiben ELŐFIZETŐJE valamelyiknek,
ezt a tényt aláhúzással is szíveskedjék jelölni.)
7. ELŐFIZETŐJE-E AZ ALÁBB FELSOROLT NAPI-, ILLETVE HETILAPOK KÖZÜL VALAME-
LYIKNEK?
1. Népszabadság, 2. Népszava, 3. Magyar Nemzet, 4. Magyar Hírlap, 5. Pedagógusok Lapja, 6. Helyi,
megyei újság, 7. Egyéb, éspedig:
8. OLVASSA-E RENDSZERESEN A SZAKTÁRGYI METODIKÁT, ILLETVE ANNAK FEJ-
LŐDÉSÉT FIGYELEMMEL KÍSÉRŐ SZAKLAPOT (pl. Matematika-tanítás)? IGEN –
NEM.
ELŐFIZETŐJE-E VALAMELYIK METODIKAI FOLYÓIRATNAK?
IGEN – NEM.
9. A FENT FELSOROLTAKON TÚL MILYEN LEHETŐSÉGEI VANNAK AZ ÖNKÉPZÉSRE?
1. A rádió szakmai és pedagógiai, 2. A televízió műsorának rendszeres hallgatása, illetve nézése,
3. Ismeretterjesztő előadások hallgatása, 4. Egyéb, éspedig:
10. JELENT-E MÁR MEG TUDOMÁNYOS – VAGY MÁS JELLEGŰ, PL. ISMERETTERJESZTŐ,
IRODALMI CIKKE VAGY KÖZLEMÉNYE? (Ha igen, szíveskedjék annak címét, a megjelenés
helyét, melyik újságban – és idejét közölni.):
11. KÍVÁN-E A KÖZELJÖVŐBEN EGYETEMI VÉGZETTSÉGET SZEREZNI?
IGEN – NEM – FOLYAMATBAN VAN.
HA IGEN, MILYEN MEGFONTOLÁS ALAPJÁN?
1. Szakmájának alaposabb megismerése, 2. Valamely tudományág iránti fokozottabb érdeklődés,
3. Tudományművelési szándék, 4. Pályaválasztási indítékok, 5. Egyéb, éspedig:
12. A FŐISKOLÁRA TÖRTÉNT JELENTKEZÉSEKOR MILYEN SZEMPONTOK MOTIVÁLTÁK
PÁLYAVÁLASZTÁSÁT? (Az alább felsoroltak közül válassza ki a motiváló tényezőket és
fontossági sorrend szerint szíveskedjék a kipontozott helyen 1., 2., 3. stb. számokkal jelölni!)
1. Nagyobb valószínűség felsőoktatási intézménybe való felvételre, 2. Szélesebb körű műveltség
elsajátításának lehetősége, 3. Valamelyik szaktárgya iránti tudományos érdeklődés, 4. A tanári
pálya iránti vonzódása, 5. Szülei hatása, kívánsága, 6. Tanárai hatása,
7. Barátai hatása, 8. A viszonylag kötetlen elfoglaltság lehetősége 9. Egyéb,
éspedig:
13. KÍVÁN-E A KÖZELJÖVŐBEN FOGLALKOZÁST VÁLTOZTATNI?
Igen – nem – folyamatban van.
14. HA IGEN, MIVEL INDOKOLJA ELHATÁROZÁSÁT? (Az alább felsoroltak közül válassza ki a
megfeleelőket, és fontossági sorrend szerint szíveskedjék 1–2–3. stb. számokkal rangsorolni!)
1. Nem találja meg a helyét a pedagógus pályán, 2. Nem értékeli eléggé a munkáját
anyagi vonatkozásban, 3. Nem értékeli erkölcsi vonatkozásban sem, 4. Nem,
vagy csak nehezen tudja áthidalni az oktató-nevelő munka során jelentkező nehézsé-
geket, 5. Úgy érzi, hogy más pályán, vagy más beosztásban eredményesebben tudna
tevékenykedni 6. Egyéb okok, éspedig:
-
-
-

A TÁRSADALMI MOBILITÁS HATÁSA A DEVIÁNS VISELKEDÉSRE, A GYERMEK- ÉS IFJÚKORBAN HEVES MEGYÉBEN

DR. BODNÁR LÁSZLÓ

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

A II. világháború után szerte a világon az érdeklődés homlokterébe kerültek a gyermek- és fiatalkori bűnözés problémái. Szociológusok, pedagógusok, jogászok, közéleti személyiségek vitatkoznak a jelenségek okairól.

Hazánkban az 1950-es évek közepétől kezdve felmerül a bűnözés szociológiai tanulmányozásának a követelménye, megindulnak az empirikus vizsgálatok. Minthogy a vizsgálati igény a bűnügyi tudományokban fogalmazódik meg, a kriminálszociológia a hagyományos kereteket hasznosítja, és kriminológia formájában elevenedik meg.

A bűnügyi tudományokban megindult fejlődést kiegészítette, alátámasztotta és megerősítette a jogszociológia szerveződése, csakúgy, mint a filozófiáról leváló általános szociológia. Tekintettel arra, hogy a kriminálszociológia a bűnügyi tudományok berkeiből indult ki és a bűnügyi tudományok által közvetített társadalmi szükségletet fejez ki, szakszociológiaként kezelhető.

Magyarországon a meginduló kriminálszociológiai vizsgálatok kezdetben a bűnözés egy-egy kitüntetett jelenségére irányultak. Ezek közül is fiatalkorúak bűnözése került előtérbe. A vizsgálatok elsősorban a fiatalkori bűnözésnek az általános létfeltételekkel való kapcsolatát mutatták be, de reagáltak a csoportos bűnözés (galéri-bűnözés) sajátos jelenségeire is, kiterjedtek az intézeti nevelés körülményeire, és felhívták a figyelmet a nagyvárosi életforma, valamint a büntetőintézeti életrend keretei között kialakuló, a bűnözést igazoló nézetrendszer létezésére.

A visszaeső bűnözést elemző vizsgálatok bemutatták a bűnözés sajátos önmozgását, önreprodukcióját.

A kriminológiai és kriminálszociológiai, valamint kriminálstatisztikai vizsgálatok tematikai gazdagodása, összegyűjtött nagy mennyiségű információi, a hagyományos kutatási eszközök mellett a matematikai-statisztikai módszerek megjelenése együttesen lehetővé tették egy összegező, összefoglaló vállalkozás megindítását. Ez a vizsgálat a bűnözés társadalmi természetéből indult ki, a társadalmi-gazdasági viszonyok és a bűnözés kapcsolatát nem spekulatív és statikus, hanem empirikus és dinamikus módon fogta fel, a kapcsolat jellegének megítélésében pedig a társadalmi-gazdasági tényezőkkel való kölcsönhatásokat hangsúlyozta.

A vállalkozás nagy nemzetközi összehasonlító kutatásba illeszkedett, amelynek tárgya a fiatal korosztályok (fiatalkorúak és ifjú felnőttek, tehát 14–18 évesek és 18–24 éves korcsoportok) bűnözése és a társadalmi-gazdasági fejlődés összefüggése volt.

A gazdasági növekedés társadalmi követelményeinek megragadására legalkalmasabb a népesség foglalkozási struktúrájának vizsgálata.

A gazdasági növekedés és a foglalkozási struktúra változásai közötti összefüggés alkalmas volt arra, hogy megértsük a hazánkban végbemenő gazdasági-társadalmi folyamatokat. A gazdasági növekedés nem pusztán közgazdasági, hanem szociológiai fogalom is, amely magában foglalja a népgazdasági ágak arányainak megváltozását, az aktív népesség foglalkozási szerkezetében és ezzel együtt a társadalom osztályszerkezetében bekövetkezett változásokat, felöleli a népesség átrétegződésével kapcsolatos társadalmi mobilitás folyamatait csakúgy, mint a városiasodás fejlődését és a településszerkezetben bekövetkezett változásokat.

A társadalmi mobilitás a fejlődés szükségszerű velejárója és így pozitív jelenség. A gazdasági életben megnyilvánuló egyenlőtlen fejlődés, a képzési, továbbképzési hiányosságok, a pályaválasztási nehézségek, a szakmai és a foglalkoztatási struktúra átalakulásában felmerülő egyenlőtlenségek, az urbanizáció eltérő foka, a művelődési, kulturális lehetőségek különbözősége stb. feszültségeket okozhatnak a különböző társadalmi rétegek, csoportok között, amelyek a deviáns magatartáshoz vezethetnek.

Heves megyében a felszabadulás után jelentős ipari beruházásokra került sor. Az aktív keresők aránya az iparban az 1960. évi 22,8%-ról 1970-re 34,8%-ra emelkedett, hasonló jellegű volt a fejlődés üteme az építőiparban és a terciér ágazatokban is. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma jelentősen csökkent, az 1960. évi 46,7%-ról 29,1%-ra redukálódott 1970-re.

Az ipari koncentráció a vándormozgalmat szabályozó vonzó bázis nemcsak térbelileg növekedett, hanem – és ez jelentősebb változás intenzitásában is – a mezőgazdaságban, a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel jelentős munkaerő szabadult fel. A migráció keretében különböző irányba, különböző okokból, eltérő feltételek között, különböző személyek vándorolnak, így a migráció hatása eltérő mértékben, módon és feltételek között érvényesül.

A migráció alapvető iránya a faluról városba irányuló áramlás. Heves megyében 1949–1959 között 2,47%-ot tett ki a falukról elköltözők aránya, 1960 és 1970 között már ennek többszöröse – 10,35% – érvényesült.

A legújabb kutatások foglalkoznak a társadalmi mobilitás hatásával az egyik társadalmi rétegből a másik társadalmi rétegbe átkerült személyre. Kimutatták, hogy a mobil személyek között gyakoribbak a mentális zavarok (elmebetegség, neurózis stb. – Hollingshead, A. B. Ellis, R., Kirby, E.: *Social mobility and mental illness. American Sociological Review.* 1954. 19. 577–584. p.).

Hazánkban az összбүнözésben számszerűségét tekintve jelentős a fiatalok бүнözés aránya, ezen belül speciális helyet foglal el az utánpótlást jelentő gyermekбүнözés. A gyermekkor бüntethetőséget kizáró ok. A gyermekkor cselekmény azonban annak ellenére, hogy az alanyi oldalon nem minősül бüntettnek – sok esetben alkalmas lehet a közrend és közbiztonság veszélyeztetésére. A gyakorlatban nemegyszer találkozunk olyan gyermekkorú által elkövetett бüntettel, illetve olyan бүнelkövetési formával, amely megdöbbenést vált ki a felnőttekben.

A gyermekбүнözés alatt értjük azon társadalmi jelenségek összességét, amikor is a 14 éven aluliak követnek el olyan társadalomra veszélyes cselekményeket, amelyek az alanyi oldalon fennálló бüntethetőséget, vagy felelősségre vonhatóságot kizáró ok fenn nem forgása esetén a hatályban levő törvények szerint бüntettnek minősülnek.

Olyan cselekmények összessége tehát, amelyek a társadalomra objektíve veszélyesek, de бüntetőjogi eszközzel ellenük fellépni nem lehet.

Hazánkban a gyermekбүнözés 1962 óta emelkedő tendenciájú. Nem teljesen pontos adatok szerint a rendőri szervek 1964-ben 4000 gyermekkorú által elkövetett – egyébként бüntettet megvalósító – cselekményt regisztráltak.

Tapasztalatok azt mutatják, hogy a 10 éven aluliak viszonylag ritkán követnek el ilyen cselekményeket.

Az ügyészégi vizsgálatok szerint az ismertté vált bűnelkövetők száma 1975. évben országosan 2557 fő volt, míg 1974-ben 1885 fő (35,6%-os növekedés).

A 10 ezer gyermekre eső elkövetői arány 13,8 és ez 4,1%-os növekedést mutat. Ezeknek a cselekményeknek 91%-a vagyon elleni bűncselekmények tényállását valószínűsítette meg, ezen belül 35,8% vitt véghez betöréses lopást.

Heves megyében 1974-ben 29 gyermekkorú követett el a társadalomra veszélyes bűncselekményt – ez az összбүнözés 1,5%-át adta. 1975. évben 55 fő, tehát emelkedő tendenciát mutat a gyermekбүнözés aránya –, az összбүнözésen belül a gyermekбүнözés 2,2%-ot képvisel.

1974-ben a megyék között Heves megyében volt legalacsonyabb a gyermekбүнözés átlaga.

1975-ben Vas megyével a 18–19. helyet foglalja el Heves megye. A gyermekkorú elkövetők többsége személyi és társadalmi tulajdon sérelmére követett el lopásokat, betöréses lopásokat és rongálódásokat.

A gyermekkorú elkövetők nagy része rendezetlen, vagy kimondottan veszélyeztetett családi környezetben él. A szülők (nevelők vagy gondozók) a gyermekek iskolai tanulmányi eredményeivel, magatartásával, erkölcsi nevelésével, felügyeletével, ellenőrzésével keveset törődnek, számosan közülük osztályismétlők, a tanulásban elmaradtak és notórius iskolakerülők.

A gyermekбүнözők jelentős részénél kimutathatók azoknak a fiatalokéknak – egyes esetekben felnőtteknek – a csábítása és felbujtása, akik már nem először kerültek összeütközésbe a törvénnyel és a бүнözés terén megfelelő „tapasztalatra” tettek szert.

A gyenge akaratú, magukra hagyott gyermekeket könnyen tudják befolyásolni. felvilágosítják őket, hogy még a бűncselekmény elkövetése esetén is büntetlenséget élveznek, tehát nincs „rizikó”. A könnyű pénzszerzés lehetősége, a tudatosan hamis irányba terelt kalandvágy sok gyermekkorút taszít a зüllés útjára.

Az állami gondozott, intézetben elhelyezett gyermekek jelentős arányt képviselnek a gyermekбүнözésben. Mindez visszautal az iskolai, nevelőotthoni nevelés elégtelenségére, ezen intézmények túlszűfoltságára, egyéb személyi és tárgyi jellegű problémákra, az intézeti differenciáltság megoldatlanságára.

Jelentős helyet foglal el az összбүнözésen belül a fiatalokú бүнözés (14 és 18 év közötti korosztályra értendő), itt már a büntetőjogi eljárásokat a Btk. alapján alkalmazzák. Az 1970. évi népszámlálás alapján a gyermek- és fiatalokú népesség száma a megyében 93 883 fő volt, ebből fiatalokú 28 883 fő. Ez utóbbi az összlakosság 8,3%-át tette ki.

A fiatalokúak közül Egerben lakott 4057 fő, a megye fiatalokú lakosságának 14%-a, Gyöngyösön 2862 fő (9,8%), Hatvanban 6,4%, a községekben pedig 20 061 fő, a megye lakosságának 69,8%-a. A területi fertőzöttség 1973. és 1974. év összehasonlításában az alábbi képet mutatja a járási és városi rendőrkapitányságok adatai alapján:

Megnevezés	1973		1974	
	nyomozás elrend.	gyanúsított	nyomozás elrend.	gyanúsított
Eger	69	113	50	74
Gyöngyös	44	59	37	54
Heves	30	46	19	26
Füzesabony	13	19	18	24
Hatvan	16	20	18	28

A galeri-bűnözés a megyében nem jellemző. 1972-ben egy bűnöző galeri volt 14 taggal, akik ellen erőszakos jellegű bűncselekmények miatt indult büntető eljárás. 1973-ban galeri-bűnözés nem fordult elő.

Az urbanizáció a bírói ítélkezés tapasztalatai szerint a fiatalkori bűnözésre nincs olyan nagy hatással, mint ott, ahol nagyobb városok vannak. Heves megyében csak „kis városok” vannak (Eger, Gyöngyös, Hatvan), így az urbanizáció káros hatása tisztán nem érzékelhető. Igaz, el lehet tűnni, rejtőzni, galerikbe szerveződni, de hatékony belügyi és társadalmi ellenőrzés eredményeképpen tipikus galeri nem alakult ki.

1972-ben a fiatalkorú bűnelkövetőknek 13%-a volt általános és középiskolai tanuló. Az ipari tanulók aránya 12,5%. 1973-ban a fiatalkorú elkövetők 16%-a volt általános és középiskolai tanuló, 14%-a ipari tanuló.

A gyermekkorúak jogsértéseinek 85–90%-a vagyon ellen irányult. Ezek az elkövetők általában kis értékű lopást, személyi tulajdon lopást, társadalmi rongálását követték el.

A megyében 1972-ben 96 fő, 1973-ban 80 fő gyermekkorúval szemben hoztak a rendőri szervek nyomozást megtagadó, vagy megszüntető határozatot, büntethetőséget kizáró ok miatt.

A gyermekbűnözés aránya a nyári és a téli szünetek alkalmával a legmagasabb. A gyermekeknek csak egy része jut napközibe, ahol biztosítva van a megfelelő felügyelet. A többség, közöttük is a veszélyeztetett és hátrányos helyzetben levő gyermekek felügyelet nélkül maradnak. Ezek idejük nagy részét a város, a község terein, utcáin töltik, nem mindig hasznos játékkal, elfoglaltsággal. 1973-ban a fiatalkorúak által elkövetett bűncselekmények során 422 ezer Ft kár keletkezett, 1974-ben ez az összeg 317 ezer Ft-ra redukálódott.

A fiatalkorú bűnelkövetők nemek szerinti megoszlására jellemző, hogy 1973-ban a bűncselekményt elkövetők közül 91,1% volt a fiú. Ez az arány minimális változást mutat 1974-ben. Itt a bűnelkövető fiatalok 91,3%-a volt fiú, 8,7%-a a lány. A fiúk által elkövetett bűncselekmények igen széles skálán mozognak, míg a lányok jogsértései a társadalmi és személyi tulajdon elleni lopásokban merülnek ki.

Szociális származás szerint csoportosítva az állapítható meg, hogy magas a bűnözésben a munkásszülők gyermekeinek aránya. Ez a jelenség évek óta jellemzője a megye fiatalkorú bűnözésének.

Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy a megye intenzíven iparosodik, egyre nő az iparban foglalkoztatottak száma. Az ipartelepítéssel, a decentralizációval, nagyobb építkezéseknél (Gagarin Hőerőmű, Thorez Külfejtéses Bányauzem, Bélapátfalvai Cementgyár stb.) alkalmaznak olyan munkaerőket is, akik az ország más területeiről „vándoroltak be” a megyébe. Ezek között sok olyan „problémás” fiatalkorú is munkát vállalt, akik később jogsértésben találtak menedéket.

1973-ban 50%, 1974-ben 49% volt a munkás szülők gyermekeinek részvétele a fiatalkorú bűnözésben. A tsz-tag szülők gyermekei közül 1973-ban és 1974-ben 11% volt a bünt elkövetők aránya.

A munkásfiatalok mellett igen magas és jelentős arányt képeznek a bűncselekményt elkövető cigányfiatalok is. 1973-ban 36%, 1974-ben 33,5% volt a bűnözésben a részvételük aránya. Elszomorító a kép akkor, ha 1965-höz viszonyítjuk az arányt, mert ekkor a cigányfiatalok 13%-ban követtek el bűncselekményeket.

Foglalkozásukat tekintve 1973-ban a fiatalkorú elkövetők 34%-a iparban dolgozó, 34%-a foglalkozás nélküli eltartott volt.

A fiatalkorú és gyermekkorú elkövetőknek kb. fele szerepel a gyámhatósági nyilvántartásokban. A bűnelkövetők egy jelentős része viszont nem Heves megyei lakos,

illetve ebből a célból jött a megyébe, bízva a földrajzi adottságokból eredő elrejtőzés lehetőségében. A megyében a városok közül a legtöbb fiatalkorú bűnözés Hatvanban fordul elő. Adódik ez abból, hogy az Aszódi Javító Intézetből a szökött fiatalok már a legközelebbi helyiségben bűncselekményeket követnek el megélhetésük biztosítására.

A járások közül a megyében legfertőzöttebb a hevesi. Heves nagyközségben nagy létszámú cigánykolónia van, primitív körülmények között élnek, negatív lakáskultúra, életvitel, rendszertelen munkavállalás jellemző rájuk. A fiatalok és a felnőttek kapcsolata sok esetben a bűnözésre és a bűnpártolásra vonatkozik, iskolázatlanok stb. Az erkölcsi normák kezdetlegeseek, sok esetben antiszociálisak.

Fertőzöttek azok a települések is, ahol a cigányszármazásuk nagyobb számban élnek együtt. E téren Bükkszenterzsébet, Tarnalelesz, Átány, Kisköre, Pétervására, Halmajugra községek emelkednek ki.

A rendszeres ellenőrzés és az elszámoltatás hiányzik, sok a munkanélküli, csavargó, a többszörösen büntetett előéletű személy, akiknek a példáján a fiatalabbak is felbátorodnak. Korábban fertőzött terület volt Felsőtárkány és Bélapátfalva is. A községi szervek összefogásával, az italboltok egy részének felszámolásával a jellegzetes testi sértéses bűncselekmények szinte megszűntek Felsőtárkány községben. A két utóbbi községben elért eredmények arra vezethetők vissza, hogy a helyi szervek a fiatalok sportolási, művelődési lehetőségeivel többet foglalkoznak, a KISZ-szervezetek is aktívak. Míg a korábban felsorolt községekben, ahol számos fiatalkorú bűnözés fordult elő, hanyagolják ezen problémák megoldását.

A fenti adatok és értékelések is azt bizonyítják, hogy valós társadalmi problémákról van szó, s mindaz a pozitív fejlődés, amely a cigánylakosság élet- és munkakörülményeiben bekövetkezett, megalapozóan a Párt Politikai Bizottságának 1961-ben hozott határozatával indult meg.

A megyei párt-, tanácsi és társadalmi szervek intézkedési tervben rögzítették a tennivalókat. A decentralizálás elvén alapuló tanácstörvény a nagyközségi tanácsok feladatkörében is rögzítette a községek társadalmi problémáinak megoldását, az időközben már megvalósult intézkedések legjellemzőbben az oktatási intézmények munkájában éreztetik hatásukat, amennyiben a tankötelezettség törvényének betartása a cigánytanulók körében is javuló tendenciát mutat.

Példaképpen kiemelhetők azok a helyi, hatósági és társadalmi összefogásból megszülető kezdeményezések, amelyek a tárgyi feltételek biztosításával alapozták meg a cigánylakosság, illetve gyermekeik tanulását. Jó példa Füzesabony cigány-napközis osztálya, de említhető még Kömlő, Tarnasáday, Tarnaórs, Gyöngyösoroszi, Eger-Felnémet és Gyöngyös városában is cigányosztály működése. E községekben, városokban a cigányosztályok szervezését a nagyobb cigánypopuláció tette szükségessé. A művelődésügy mellett egészségügyi, munkaügyi és gyámhatósági hatáskörben is centralisabban kezelték az egész cigánykérdést.

A gyermek- és ifjúságvédelmi munkában az állami gondozás témájánál is szembe-tűnő a cigányszármazásuk jelenléte, az 1972/73. tanévben 905 állami gondozottból 407 fő volt a cigányszármazású gyerek, ill. fiatalok. Ez az arány 44,9%-ot tett ki.

A nagyon valós napi gondokból megállapítható, hogy a cigánylakosság társadalmi, erkölcsi arculata mennyire érezteti hatását mind a megelőzés, mind a speciális gyermekvédelemben, de a bűnelkövetésben is.

A megyei helyzetképpel összefüggésben a fiatalkorú bűnözés tendenciái országosan is hasonlóképpen alakultak, amelyet az alábbiak bizonyítanak:

Az országban a fiatalkorú bűnelkövetők száma az 1973. évben az 1972. évhez képest 15,6%-kal, az 1974. évben az 1973. évhez viszonyítva 12,7%-kal csökkent. Az

1975. évben viszont az 1974. évhez viszonyítva 7,5%-kal emelkedett. A fiatalok bűnelkövetők az 1973. évben az összes bűnelkövetők 10,2%-át, az 1974. évben 9,7%-át, az 1975. évben 10,1%-át tették ki.

10 ezer lakosra az elmúlt 11 év alatt 1975. évben a legkedvezőtlenebb a fiatalok bűnelkövetők előfordulási aránya (128,8%), 1974. évben ez a szám 107,9% volt, míg 1973. évben 123,5%. A tiltott határátlépést elkövetők közül 1971. évben 29,5%, 1972. évben 26,2%, 1973. évben 22,4%, 1974. évben 17,6% és 1975. évben 21,2% volt fiatalok.

A fiatalok bűnelkövetők részesedési aránya legnagyobb a betöréses lopásoknál. Ők követték el 1971. évben a társadalmi tulajdont károsító betöréses lopások 44,1%-át, 1972. évben 40,7%-át, 1973. évben 33,5%-át, 1974. évben 29,0%-át, 1975. évben pedig 34,4%-át.

Személyek javai ellen: 37,5% (1971); 34,5 (1972); 29,4% (1973); 31,7% (1974); 31,6% (1975) a bűnözés aránya labilitást mutat. Hasonló tendenciák mutatkoznak az erőszakos nemi közösülés büntetett elkövetők között: 26,5% (1971); 20,3 (1972); 20,8% (1973); 22,3% (1974); 19,7% (1975).

A megyében előforduló bűncselekményeket vizsgálva a családi helyzetére, környezetére vonatkozó adatok alapján az alábbiak összegezhetők:

Megnevezés	1972	1973
A szülők közös háztartásában él:	115 (77%)	146 (77%)
egyik szülő háztartásában él:	21 (14%)	22 (11%)
rokon háztartásában él:	1	—
idegen háztartásában él:	—	2
ipari tanulóotthonban él:	2	1
egyéb intézet (munkásszállás)	6 (4%)	13 (7%)
saját háztartásban él:	4	4

A szülők társadalmi státusza általában az átlagosnál alacsonyabb szintű, a családok életmódja is ennek felel meg. Kevés értelmiségi vagy szakmunkás szülő gyermeke követ el bűncselekményt, inkább a segédmunkás, alkalmi munkás szülők gyermekei bűnöznek. Paraszt származású egészében alig van.

A szülők ismeretei és egyéb igénye, illetve igénytelensége kihat a fiatalok igényeire, tanuláshoz való hozzáállására. Általában a szülők foglalkozása szerint tanul vagy nem tanul tovább az ifjú.

A nevelési hibák vonatkozásában az elkényeztetés, az elfogultság inkább gondatlan cselekményeknél figyelhető meg, különösen a közlekedési ügycsoportban. Számos ügyben a szülői gyengeség, a kényeztetés, a vak bizalom miatt nem vették észre a gyermek eltorzult magatartását, s ennek az eredménye bűncselekmény lett.

A fenti problémákra már korábbi országos felmérések is felhívták a figyelmet. A Legfőbb Ügyészség a gyermekbűnözés 1965. évi adataiból reprezentatív vizsgálatot végzett. Kiderült többek között, hogy az elkövetési okok között első helyen a szülői felügyelet, ellenőrzés hiánya áll 28,6%-kal, ezt követi a baráti környezet hatása 22,5%-kal, majd a kedvező alkalom 12,4%-kal, a rendezetlen családi körülmények 11,5%-kal.

Ismeretes, hogy az MM utasítása 1964-ben jelent meg az iskolai megelőzés feladatairól, az eltelt több mint egy évtized alatt nagyot változott a pedagógusok

szemlélete a hátrányos és veszélyeztetett helyzetű gyermekek megítélésében. Az új dokumentumok is konkrétan fogalmazzák meg az iskolák ilyen jellegű ténykedését.

A gyermek- és fiatalokorú bűnözésben speciális helyet foglalnak el az intézeti szökések. Szökés esetén a vádlott pénz nélkül, valamint élelem nélkül „távozik”, rokonait nem meri felkeresni, viszont az utazáshoz és létfenntartáshoz lopást követ el. A szökések a megye intézeteiben egyediek és szórta fordulnak elő, mégis a gyermekek életében súlyosabb szituációt teremt, mint amiben az állami gondozásba vételnél volt. A Legfőbb Ügyészségnek a nevelőotthonokban végzett vizsgálata is arra int, hogy a nevelőotthoni nevelőmunka hatékonyabbá tételével a szökések számát is csökkenteni kell.

A nevelőotthonok „rákfénje” a monotonia. Éppen ezért a differenciált, egyéni bánásmód is társuljon a gyermek védeltségét biztosító családi hangulathoz.

Hozzáteve a fentiekhez azt is, hogy tennivalónk van az MM Gyermekvédelmi Osztály által kiadott „Irányelvek a nevelőotthonok korszerűsítéséhez” c. kiadványban lefektetett célkitűzések megvalósítása érdekében.

Sajnos intézeteink betelepítésénél a heterogén összetételű gyerekanyagból eredő visszahúzó szálak is nehezítik az előbbre lépést, (túlkorosság, gyógypedagógiai határ- esetek, magatartási rendellenességek, ideggyógyászati problémák stb.).

A megyében a felderítő tevékenység szervezeten folyik. Minden gyámhatóság igen jó és széles körű információs kapcsolattal rendelkezik, melyhez párosul az is, hogy 1970 óta a járási, városi gyámhatóságok mellett tiszteletdíj fejében pártfogó tevékenykedik.

A gyámhatóságokhoz tartozó pártfogók elsődleges feladata, hogy a járási és városi gyámhatóságok irányításával a társadalmi és hivatásos pártfogók, valamint a társadalmi és tömegszervezetek gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységét koordinálják, a társadalmi pártfogókat feladataik ellátásában segítsék, a társadalmi pártfogói hálózatot szervezzék, tovább bővítsék.

A gyámhatósági tiszteletdíjas pártfogók munkája eredményeként csaknem háromszorosára emelkedett a társadalmi pártfogók száma, és aktivitásuk is nőtt.

Eger városban a társadalmi pártfogók egy részét a Tanárképző Főiskola felsőbb éves hallgatói közül szervezték meg. A pedagógusjelöltek felelősségteljesen, nagy gonddal, hivatásszeretettel végzik munkájukat. A Főiskola Gyermekvédelmi speciálkollégiuma – tanáraik vezetésével – a legújabb tudományos kutatások eredményeit figyelembe véve és elemelve szakmai segítséget nyújtanak a gyámhatóságoknak.

Az egri főiskolások a nyári szünidőre is vállalják pártfogói feladataikat, a vidékiek vakációja alatt gyámhatósági és hivatásos pártfogó kíséri figyelemmel a pártfogoltakat. Így a pártfogói felügyelet alá helyezett gyermek nevelése folyamatosan, megszakítás nélkül biztosított.

A gyámhatóságok kapcsolata a tanács más szakigazgatási szerveivel, művelődésügyi, egészségügyi intézményekkel, a rendőrséggel jónak mondható.

Kiemelhető a Heves megyei Rendőr-főkapitányság eredményes megelőző tevékenysége, melyet az is bizonyít, hogy a fiataloknak és szülőknek jogpropaganda előadást, az iskolákban osztályfőnöki órákat tartanak. Az ifjúságvédelmi önkéntes rendőri csoportok aktívan és eredménnyel működnek közre nemcsak a felderítésben, hanem az azt követő nevelési munkában is.

Nem megfelelő a gazdasági szervezetek, termelőüzemek jelzési készsége. E téren további erőfeszítéseket kell tenni. A gyámhatóságok védő- és óvóintézkedései a megyében évről évre differenciáltabbak.

Az Oktatási Minisztérium megállapítása arra sarkall, hogy a deviáns viselkedés redukálására továbbra is nagy felelősséggel kell szervezni a felderítő tevékenységet –

figyelembe véve és elemezve – az élet által felvetett újabb és újabb jelenségeket – és hatékonyságában növelni kell a prevencióra irányuló koordinált tevékenységet.

Kiemelve a Heves megyében egyre gyakrabban alkalmazott intézkedéseket, amelyeket megítélésem szerint helyes továbbra is szorgalmazni, ezek a következők:

- a családok lakáshoz juttatása gyámhatósági segítséggel,
- iskolai, kollégiumi, napközi otthoni, bölcsődei elhelyezések,
- ifjúgárda csoportokkal közös ellenőrzések,
- tartásdíj megállapítási perek indítása,
- szülői felügyeleti jog megszüntetésének kezdeményezése,
- a segélyezési jog nem spontán, hanem tervszerű gyakorlása,
- a cigánycsaládok tudatformálásában a segélyezés nevelési jellegének kidomborítása.

Összefoglalva:

A bűnözést nem lehet csupán a régi társadalom tudati maradványaira, a kapitalista környezetre, az ellenséges ideológiai hatásokra, valamint a fellazító tevékenységre visszavezetni. A bűnözésnek a mi viszonyaink között még egyéb objektív és szubjektív okai vannak.

A gazdasági növekedés társadalmi következményeinek megragadására legalkalmasabb a népesség foglalkozási struktúrájának vizsgálata. A gazdasági növekedés és a foglalkozási struktúra alkalmas arra, hogy hazánkban, így a megyében is végbemenő folyamatoknak, a szocialista iparosodásnak, a mezőgazdaság további fejlesztésének és ezek társadalmi következményeinek vizsgálatát lebonyolítsuk.

A gazdasági növekedés tehát nem pusztán közgazdasági, hanem szociológiai fogalom is, amely magában foglalja a népgazdasági ágak arányainak megváltozását, az aktív népesség foglalkozási szerkezetében és ezzel együtt a társadalom osztályszerkezetében bekövetkezett változásokat, felöleli a népesség átrétegződésével kapcsolatban a társadalmi mobilitás folyamatait, csakúgy, mint a városiasodás fejlődését és a településszerkezetben bekövetkezett változásokat, a népesség kulturális, egészségügyi viszonyaiban, valamint a fogyasztási-keresti viszonyaiban bekövetkezett változásokat is.

A bűnözés növekedése ugyan nem jár együtt szükségképpen a gazdasági növekedéssel, de a bűnözés területi megoszlása, méretei és szerkezete kifejezetten ezekre a folyamatokra vezethetők vissza. Ezen belül a következő három összefüggés érdemel különös figyelmet:

- a) az iparosítás következtében kialakult az ipari centrumokban és körülöttük egy agglomerációs gyűrű, amelynek bűnözése magas (nem városias népsűrűség növekedés) – Gyöngyöshalász, Gyöngyössolymos, Andornaktálya, Felsőtárkány, Gyöngyösoroszi községekben,
- b) az iparosítás következményeként a foglalkozási szerkezetben kialakult változásokat nem követi a településszerkezet megfelelő szerkezeti átalakulása, ami erőteljesen megnöveli az ún. ingázást, és ott a legmagasabb a bűnözési aktivitás, ahol a legmagasabb a területi mobilitás. Ezt az alábbiak dokumentálják:

1975. évben az *ismertté vált közbűnösök* bűncselekmények az elkövetés helye szerinti rangsorolásban az ország 92 járása közül a füzesabonyi a 62. helyet, az egeri a 86., a gyöngyösi a 87., a hevesi járás a 88. helyet foglalja el.

A *vagyoni elleni* bűnözés rangsora: 51. a füzesabonyi, 79. a hevesi, 80. a gyöngyösi, 81. az egeri járás.

A járások társadalmi tulajdon elleni bűnözési rangsora: 37. a füzesabonyi, 63. az egri, 74. a gyöngyösi, 75. a hevesi járás.

Személyek javai elleni bűnözés rangsora: 58. a füzesabonyi, 75. a hevesi, 80. a gyöngyösi, 85. az egri járás.

A fentiek azt is bizonyítják, hogy a megyében a társadalmi mobilitással összefüggésben járásonként a bűnözés arányszáma a személyek javai elleni bűnelkövetők szerinti rangsorolásán kívül – ahol a füzesabonyi járás a 38. helyet foglalja el – a megye területei, járásai, községei az országos helyzethez viszonyítva kedvező helyzetben vannak.

A fentiek azt is dokumentálják, hogy a gyermek- és fiatalkorú bűnözés reálisan tükröződik a felnőtt bűnözésben.

c) Az iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása megjavítja a kereseti, jóléti viszonyokat; a tulajdon elleni bűnözés éppen ott a legmagasabb, ahol kedvezők a kereseti viszonyok (több a bűnelkövetési lehetőség, megnövekedett szükséglet, kielégítetlen igények stb.).

Az agrárterületeken – elsősorban a füzesabonyi és a hevesi járásban – a fiatalkori bűnözést a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó mobilitás és ennek következményei kondicionálják.

A mobilitás a szülők részéről a gazdasági tevékenység kapcsolódik, és a család életére a gazdasági funkció domináns szerepe nyomja rá bélyegét.

A kétlakosság, a szerzés, a gazdagodás központi funkciót, szerepet tölt be, és ez magyarázza a dolgozó, korán munkába álló fiatalok büntetteit.

A korai munkába állás és az iskolai pályafutás korai megszakadása az egyes térségek, községek elmaradottságának a következménye, viszont a családok mobilitása a fejlett területek vonzására vezethető vissza.

A mobil családfő és a vertikális mobilitásban megrekedt fiatalok – ez a jellemző kép. Ezeken a területeken a bűnözés társadalmi probléma és nemcsak pedagógiai kérdés.

A fentiek azt is bizonyítják, hogy a bűnözési okok a társadalmi, gazdasági fejlődésnek megfelelően változnak és a fejlődés egyes szakaszaiban különbözőek lehetnek. A bűnözés, mint tömegjelenség okai – bármilyen eredetűek is legyenek azok – érvényesülése, hatályosulása szempontjából alapvető és determináló jelentősége a szocializmus adott valóságának, az adott időszakra jellemző szocialista viszonyoknak van.

IRODALOM

Andorka R., Buda B., Cseh-Szombathy L. (1974): A deviáns magatartások szociológiája. Gondolat Könyvkiadó.

A fiatalok bűnözéséről cikkgyűjtemény (1966). BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség, Bp.

A fiatalok bűnözéséről cikkgyűjtemény (1970). BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség.

A gyermek- és fiatalkori bűnözés helyzete, a megelőzés feladatai Heves megyében (1974) – kézirat. Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Eger.

Dr. Gödöny J. (1976): A társadalmi-gazdasági fejlődés és a bűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Huszár T. (1965): Erkölc és társadalom. Kossuth Könyvkiadó.

Huszár T. (1964): Fiatalok bűnözők. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kulcsár K. (1960): A jogszociológia problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kulcsár K. (1969): Az ember és társadalmi környezete. Gondolat Könyvkiadó.

Kulcsár K. (1975): A szociológia ágazatai. Kossuth Könyvkiadó.

Molnár J. (1971): Galeribűnözés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Vermes M. (1971): A kriminológia alapkérdései. Akadémia K.

Vigh J. (1964): A fiatalok bűnözés és a társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.

Vigh-Göncöl-Kiss-Szabó: Erőszakos bűncselekmények és elkövetőik (1974). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ПОДВИЖНОСТИ НА ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В ДЕТСКОМ И ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТАХ, В ОБЛАСТИ ХЕВЕШ

Д-р Боднар Ласло

Общественная подвижность является необходимым спутником развития и таким образом позитивным явлением. Неравномерное развитие в хозяйственной жизни, недостатки образования и усовершенствования, трудности в выборе профессии, неравномерности возникающие в переобразовании профессиональной и занятости структуры, неравномерная степень урбанизации, различия культурных возможностей и т. д. могут проявлять напряжённости среди разных общественных слоёв и групп, и они могут вести к девиантному поведению.

В 1975-ом году область Хевеш вместе с областью Ваш занимали 18—19-ые места в преступности детей. Тенденции преступности в юношеском возрасте формируются подобно общегосударственному положению. С точки зрения преступности высоко стоит пропорция детей родителей — рабочих. Внутри рабочей молодёжи представляют большую пропорцию цыганская молодёжь и иждивенцы без профессии. Значительны географические различия территориальной заражённости. Разведывательная деятельность в нашей области идёт организованно. Профессиональная и общественная сети покровительства соответственно выстроены и для превентивной деятельности и для дополнительного ухода. Причины преступности изменяются по общественному и хозяйственному развитию и могут быть различны на отдельных этапах развития. Детерминирующую роль имеет данная деятельность социализма, т. е. характерные для данного этапа социалистические условия.

KORSZERŰ ANYANYELVI NEVELÉS, KORSZERŰ IDEGEN NYELVI OKTATÁS*

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. február 1.)

Előadásom témájával kapcsolatban először arról kell szólnom, miért ítéljük hasznosnak, sőt elengedhetetlenül fontosnak, hogy „*A laboratórium szerepe a nyelvoktatásban*” témakör keretében a korszerű anyanyelvi nevelés és a korszerű idegennyelv-oktatás időszerű problémáiról, az *anyanyelvi nevelés és képzés alapjáról* kiindulva, mondjuk el szerény véleményünket.

E konferencia tematikáját tanulmányozó szakemberek talán azt a kérdést is megfogalmazták magukban, beleillik-e egyáltalában ebbe a témakörbe előadásunk problémafelvetése. Ha az eddigi gyakorlatot tekintjük, sajnos, a hagyományos anyanyelvi oktatás, nyelvtanítás, nyelvmuvelés alig élt azzal a lehetőséggel, hogy a nyelvi laboratóriumot is felhasználja az anyanyelvi képzés hatékonyságának fokozására. Ez a konferencia – reméljük – bizonyos áttételekkel ható erő lesz abban is, hogy mind több, a magyar nyelvet tanító szaktanár, aki egy személyben gyakran idegen nyelvet is oktat, kötelességének tekintse azt is, hogy az anyanyelvi képzés lehetőségei, korszerű formái, módjai közé a nyelvi laboratóriumi munkát is beiktassa.

A kommunikációelméleti, illetőleg az információelméleti vizsgálódás és gyakorlat egyenesen arra ösztönzi az anyanyelvet tanító szaktanárt, hogy *központi helyet kapjon a beszéd vizsgálata és gyakorlása* is az anyanyelvi nevelés keretében. Az anyanyelvi beszédtevékenység gyakorlásában, illetőleg a nyelvi működés szabályainak tudatosításában a laboratóriumi munka is igen nagy szerepet vállalhat. Az *élő beszéd*, a *hangos nyelv* általában minden verbális tevékenység, a különböző konkrét beszédhelyzetekben nemcsak programozható elérendő céljainknak megfelelően, hanem a pontosan megtervezett gyakorlati formákban, így pl. az *utánzásban*, az *ismétlésben*, a különböző transzformációs alakzatok bemutatásában a nyelvi laboratóriumi munkának is fontos szerepe lehet. Az anyanyelv *hangtani oldaláról* kiindulva, a beszédképesség kialakulásának automatizált elemeinek, a lélegzésnek, az ajakmozgásnak, a hangerőnek, az időtartamnak, a különböző hangtálalkozások okozta változásoknak bemutatása, gyakorlása az anyanyelvi oktatás hatékonysága érdekében mind gyakrabban történjen a nyelvi laboratóriumban is. Annál is inkább, mert az utóbbi időben azt tapasztaltuk, hogy tanulóink anyanyelvük hangjainak hallásában is sok hibát vétenek. Nagyon sok kiejtési hibájuknak forrása a nem megfelelő beszédhallás, s így nem képes az önellenőrzésre sem a tanuló. Ennek az *önellenőrző készségnek* a kialakításában ismét csak a laboratóriumi munka adhat számunkra nagy segítséget. A *hamis hallás* ugyanis nemcsak az anyanyelv és az idegen nyelv interferenciájá-

*„A laboratórium szerepe a nyelvoktatásban” című témakörrel foglalkozó konferencián elhangzott előadás.

nak egyik sajátos formája, hanem mind az anyanyelvi, mind az idegen nyelvi kiejtési hibák előidéző oka. Az a tanuló, aki saját anyanyelve fonémarendszerében sem tud eligazodni megnyugtató módon, nehezebben tanítható meg arra, hogy anyanyelve és az idegen nyelv fonémarendszerének különbözőségeit jól érzékelje. Sokat gondolkoztunk azon is, hogy a grammatizálódó dallamformák külön funkciójának tudatosítására és annak gyakorlására milyen korszerű formákat, módokat kellene felhasználnunk. A különböző magyar hang-lejtésformák köznyelvi és főleg népnyelvi változatainak szalagravétele s a nyelvi laboratóriumban való felhasználása állandó gyakorlás céljából nemcsak a korszerű anyanyelvi beszédművelésnek céljait szolgálná, hanem az idegen nyelv oktatásának hatékonyabbá tételét is. Mind az anyanyelvi nevelésben, mind az idegen nyelv oktatásában érdemes a nyelvi laboratóriumi munkával azt is tudatosítani a tanulóknak, hogy a nyelvek akusztikus összetevőinek vannak olyan pankronikus jellegű, tehát sem időhöz, sem konkrét nyelvrendszerekhez nem köthető sajátosságai, főleg a nyelvek dallamkészletében, amelyeknek jó ismerete kontrasztív nyelvi elemzésünket és tanításunkat is hatékonyabbá teheti.

A nyelv akusztikai összetevőinek tudatosítása és megfelelő gyakorlása után alkalmat ad a nyelvi laboratóriumi munka arra is, hogy bonyolultabb beszédművelési feladatokat is elvégezhesünk, illetőleg gyakorolhassunk a tanulókkal. Újabban arra is rá kellett jönnünk, hogy sokszor tanulóink bizonyos beszédhelyzetekben a kapott információt csak nyelvileg képesek dekódolni, értelmileg, mentálisan már kevésbé. A beszédalkétség úgynevezett technikai előfeltételeinek általában birtokosai tanulóink. Kevesebb a kiejtési hiba, s ugyanakkor azonban nem lett hatékonyabb a tanuló anyanyelvi tárgyalóalkétség, szerkesztőalkétsége. A laboratóriumi munka alkalmat ad arra, hogy a különböző beszédhelyzetekben (monologikus vagy dialogikus) érzékeltessük az egyes nyelvi elemek kommunikatív funkcióját, és azt, hogy a beszéd folyamatban mire érdemes figyelni, melyek azok a nyelvi tények a nyelvi formálásban, amelyek elengedhetetlenül szükségesek, relevansok, és melyek azok, amelyek kiiktathatók, illetőleg redundans elemek. Anyanyelvi viszonylatban történtek ugyan kísérletek ezeknek a követelményeknek a bemutatására és gyakorlására, de nagyon egyoldalú a megvalósítás. Központi és domináns szerepet a tanár kap, a tanuló pedig csak megfigyelőként vállalja a partnerszerepet. A beszéd folyamatba, a beszédtevékenységbe alkotó módon ritkán kapcsolódik be. Ebből a szempontból az idegen nyelv oktatása korszerűbben folyik iskoláinkban. Mennyivel könnyebb lenne az idegen nyelv tanárának a munkája, ha az általunk vázolt nyelvi laboratóriumi tevékenység az anyanyelvi oktatás viszonylatában is megvalósulna.

Napjainkban nagyon gyakran halljuk és olvassuk ezt a bölcs intelmet. Ne nyelvtant tanítsunk, illetőleg ne a *nyelvtani nézőpont* érvényesítésével folyjék anyanyelvi nevelésünk, oktatásunk, hanem a nyelvet oktassuk, s a helyes nyelvhasználatra neveljünk. Ha ez az intellemt azt jelenti, hogy az *öncélú grammatizálás* helyett törekedjünk annak megmutatására, hogy az egyes nyelvi tényeknek, eszközöknek milyen a szerepe a közlésben, akkor egyetértünk az intellemttel. Ha azonban ebben az intellemtben bármilyen csekély mértékben is bizonyos nyelvtanellenesség is hangot kap, akkor már fenntartással kell élnünk vele szemben.

Annál is inkább, mert a nyelv működésének gyakorlati modelljeit sem mutathatjuk meg a nyelv működése szabályrendszerének elméleti igényű megmutatása nélkül. Mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv tanítása szempontjából szükségünk van tehát olyan *nyelvtani alapra*, amely nélkül valóban korszerű és hatékony kontrasztív nyelvi elemzés és tanítást el sem képzelhetünk. A két követelmény, az *alapszerveleti* és a *célnyelvi* nyelvhasználati mechanizmus kialakítását célzó munkában az az idegen nyelvet oktató tanár, aki nem támaszkodik alapos ismeretek birtokában anyanyelvi nyelvtanára, illetőleg az oktatás folyamatába nem kapcsolhatja be tanulóinak anyanyelvi nyelvtani ismereteit,

akkor az idegen nyelv oktatásának hatékonysága is kárt szenved. Ebben a problémakörben sajnos nagyon kevés a valóban korszerű kutatás pl. arra vonatkozólag, hogyan tanulja a magyar gyerek anyanyelvét, anyanyelve nyelvtanát, és hogyan sajátítja el az idegen nyelvet, illetőleg annak nyelvtanát. Jó kezdeményezésekről már tudunk. Örömmel üdvözöltük a Szegedi II. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson *Hegedüs József* előadását, amelyben azt vizsgálta, milyen az anyanyelv viszonya az idegen nyelvekhez, s igazat kell adnunk annak az alaptételének, hogy valójában az anyanyelvi tudatmezőben dől el az idegen nyelvekben megteendő lépések sorozata is. Ehhez azonban az szükséges, hogy megfelelő és korszerű anyanyelvtani ismeretekkel rendelkezék mind a tanár, mind a tanuló. Ha az anyanyelv *viszonyítási alap és kiinduló pont* az idegen nyelvek tanításában, akkor már nem támaszkodhatunk arra az elvre és gyakorlatra, hogy teljesen iktassuk ki a nyelvtant, a grammatikát anyanyelvi nevelésünk folyamatából, és nem érthetünk egyet azzal a véleménnyel, hogy mivel a magyar gyerek anyanyelve szabályait készen kapja, nem is szükséges, hogy aktív részt vegyen abban az oktatási folyamatban, amely tudatosítja a grammatikai szabályokat. Az idegen nyelvet tanítók pedig éppen erre a folyamatra is nagyon tekintettel vannak. Szükséges tehát, hogy az anyanyelvi grammatika korszerűbb oktatására is gondot fordítsunk, mert az anyanyelv és az idegen nyelv közötti interferenciák és transzferjelenségek tudatosítása, illetőleg a kommunikatív értékű nyelvi tények, grammatikai kategóriák egybevetése csak akkor és úgy lehetséges, ha az anyanyelvet tanító szaktanár a magyar nyelvet, mint az egyetemes emberi nyelv értékes változatát is tanítja, s nem mulasztja el az alkalmat, hogy a magyar nyelv és az idegen nyelvek *közös és eltérő típusjellemzőit* is megmutassa. A korszerű magyar és idegen nyelvi nyelvtanítás ma már el sem képzelhető bizonyos *általános nyelvészeti*, illetőleg általános tipológiai ismeretek nyújtása nélkül. A jövőben törekednünk kell arra, hogy tanulóinknak anyanyelvükről összefoglaló jellegű szemléletük és korszerű tipológiai ismeretük is legyen. Ma már azt az elvet és gyakorlatot is propagálhatjuk, hogy a két nyelvnek, az alap, illetőleg anyanyelvnek és a célnyelvnek egymással funkcionálisan megfelelő vagy eltérő típusajátságaiból kell kiindulnia a modern, a korszerű anyanyelvi és idegen nyelvi nyelvtanításnak. Mi az eddigi tapasztalatunk? Ezt a feladatot az idegen nyelvet tanító szakemberek vállalják, a magyar nyelvet tanító szaktanár még nem nagyon, vagy csak a nyelvi rendszer egyes szintjén, főleg a fonéma-rendszer szintjén kísérletezik és próbálkozik vele. Pedig van előzmény erre vonatkozólag is a megfelelő magyar szakirodalomban és anyanyelvi nyelvtanítási gyakorlatban. *Gyarmathi Sámuel* pl. *Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester* című, Kolozsvárott 1794-ben megjelent nyelvtankönyvében azt is kiemelte, hogy az anyanyelv és az idegen nyelvek nyelvtani rendszerbeli típusajátságainak összevetése „*nagy világosságot és könnyűséget*” jelent a magyar nyelvtanításában is.

Kísérleti jellegű vizsgálódásunkban e témával kapcsolatban megkérdeztük hallgatóinkat is. A megkérdezettek nagyobbik része úgy vélekedett, hogy anyanyelve nyelvtanának jó ismeretében, az anyanyelvi nyelvtan minden részének alaposabb tudásában igen jó alapot kaptak arra, hogy könnyebben és gyorsabban megértsék az idegen nyelvet jellemző nyelvtani sajátosságokat, tényeket is. Ebből a felmérésből azonban az is kitűnt, hogy még mindig vannak középiskoláinkban olyan szaktanárok, akik nem szívesen tanítják az anyanyelv nyelvtanát. Egyik hallgatónk ezt így fogalmazta meg: „Gimnáziumi éveimben a nyelvtanórák úgynevezett *lógós órák* voltak, s meg lehetett élni azzal a nyelvtani tudással, amit az általános iskolában egy igen jól képzett s a nyelvtant is tanítani szerető tanárnő óráim elsajátítottam.” Ez a hallgató nem véletlenül szólt arról is, hogy a középiskolában nem támaszkodhatott magyar nyelvtani ismereteire a két idegen nyelv (az orosz és az angol) tanulásában.

Nagyon időszerű tehát az a követelmény, hogy a korszerű anyanyelvi nevelésnek, nyelvtanításnak vállalnia kell azt is, hogy jó nyelvtani alapot teremtsen a korszerű idegen nyelv oktatásához is. „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének tervezete” című elaborátumban erre vonatkozólag olvashatjuk a következőket: A magyar nyelvi nyelvtani ismeretek nyújtása során meg kell alapoznunk az idegen nyelvek befogadását is. Elő kell készítenünk ezzel az idegen nyelvek tanulását. Ennek a követelménynek azonban csak akkor és úgy tudunk eleget tenni, ha az anyanyelvi oktatás *korszerűsítésének folyamata meggyorsul*, és olyan formális és tételes ismereteket is magába olvasztó anyanyelvi grammatikai műveltséget nyújtunk tanulóinknak, amelyre a napjainkban egyre erősödő *kontrasztív nyelvtanítás és nyelvi elemzés* biztos támaszkodhat. A funkcionális szempontú kontrasztív nyelvtanítás ugyanis nemcsak az idegen nyelvet oktató tanárok ügye. Sajnos, az ilyen célkitűzésű feladatvállalást az anyanyelvet tanító tanárok jó része még nem érzi kötelességének.

„A nyelvészet alkalmazása az idegen nyelvek tanításában” című kérdéskörrel kapcsolatos konferencián is elhangzott ez a megdöbbentő kritika: „Jelenleg (1970) az a helyzet, hogy a magyar tanárok 70%-a rendszeresen nem tart nyelvtant.” Ennek a következménye az a tarthatatlan állapot, hogy a tanulók a megfelelő nyelvtani műszavak fogalmi tartalmát, illetőleg használati értékét sem ismerik. A nyelvtani terminológiában való járatlanság, az alapvető grammatikai kategóriák és szabályok nem ismerése eleve lehetetlenné teszi azt a célkitűzést, hogy *korszerű grammatikai nyelvtanszemléletre neveljük* tanulóinkat.

Nagyon jól tudjuk, hogy az anyanyelvi nyelvtanításnak is célja, hogy az élet kommunikációs feladataira is felkészítsük tanulóinkat. Ebből két követelmény adódik: először az, hogy minden öncélú grammatizáltatást ki kell iktatnunk a tanítás folyamatából, másodsor az, hogy a nyelvi tényeket, jelenségeket a nyelvhasználat szempontjából kell elsősorban megvilágítanunk, elemeznünk. Ugyanakkor, amikor az egyes nyelvtani jelenségek *művelteként, gyakoroltatással* tárnak fel a különböző beszédhelyzetekben, a legfontosabb nyelvtani szerkezetekkel kapcsolatban a megfelelő nyelvtani konstrukciók szabályrendszerét is be kell mutatnunk. Ha ezt elmulasztjuk az anyanyelvi nyelvtanórákon, akkor nehéz helyzetbe kerül a kontrasztivitás elvének és gyakorlatának szempontjait felhasználni kívánó idegen nyelvet oktató tanár is. Sajnos, az anyanyelvi nyelvtanórákon nagyon kevés ismeretet nyújtunk pl. a *szőrenddel* kapcsolatban, pedig éppen ezen a területen nagy az interferencia a magyar nyelv és idegen nyelvek szórendi formáit illetően. Mire alapuljon akkor a kontrasztív elemzés?

Komoly egybevetést igényelne anyanyelvi vonatkozásban a nyelvművelés, a nyelvvédelem és a nyelvhelyesség gyakorlata is. Ezekben a részterületeken sem végezhetünk komoly és hatékony munkát megfelelő nyelvtani alapvetés nélkül. Gyakran dobálódzunk pl. a „germanizmus” minősítéssel egy-egy magyar nyelvhasználati formával kapcsolatban, de a legritkábban mutatjuk meg alapos kontrasztív elemzéssel, hogy a nyelvi formát tekintve, mi a „német” benne. Az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásával kapcsolatban az úgynevezett *közelitő nyelvek, a magyaros német, a magyaros angol, a magyaros orosz* problematikája is megérdemli figyelmünket, elsősorban azért, mert ezzel kapcsolatban igen kevés a megfelelő magyar szakirodalom, másodsorban azért, mert több veszélyt rejt magában, ha nem megfelelő módon kapcsoljuk be a tanítás folyamatába a közelitő nyelvekre irányuló lépéseket, s ha egyoldalúan csak az idegen nyelv szabályszerűségének tudatosítására törekszünk, s elhanyagoljuk az anyanyelvi nyelvérzéket óvó típuszabályokat. Ilyenkor a szaktanár *magyar nyelvérzékének* is őrt kell állnia az oktatás folyamatában.

Befejezésül még egy problémáról. Előadásom címében szereplő *korszerű* jelzővel nem a *korszerűtlen*, hanem a hagyományos minősítés áll szemben. Az anyanyelv és az idegen nyelv oktatásával összefüggésben a hagyományos nyelvtanítás kereteiből tartalmi és módszertani szempontból egyaránt úgy kell kilépnünk, hogy bizonyos *interdiszciplináris együttműködéssel* a jövőben tervszerűbben kell egyeztetnünk azokat a lépéseket, amelyeket az anyanyelvi és az idegen nyelvi nyelvtanítás folyamatában követnünk kell. Felsőoktatási gyakorlatunkban még mindig az a szomorú tapasztalatunk, hogy a főiskolai leíró magyar nyelvtani studiumainkban alig támaszkodhatunk hallgatóink középiskolai anyanyelvi nyelvtani ismereteire. Tudunk arról is, hogy ugyanez a véleménye az idegen nyelvet oktató szakembereknek is. A témánkkal kapcsolatban megkérdezett hallgatók még arról is őszintén vallottak, hogy ha ugyanaz a tanár oktatta őket a magyar nyelvre és egy idegen nyelvre, általában alaposabb nyelvtani ismereteket szereztek az idegen nyelvi órákon tőle, s a magyar nyelvtani ismeretek tanítása már „nem volt annyira szívégye.” Természetesen ezt a tapasztalatot nem lehet és nem is szabad általánosítanunk, de annak itt is hangot kell adnunk, hogy ez az elv és gyakorlat ma már nem tartható. Igazat kell adnunk Szathmári Istvánnak is, aki a Pécssett megrendezett kontrasztív munkaértekezleten „a nyelvoktatás föltétlen kívánatos egyensúlyának” megteremtéséről is értekezett (Összevető Nyelvvizsgálat, Bp. 1972. 440.).

Előadásommal valóban két célt kívántam szolgálni. Először arra akartam a figyelmet felhívni, hogy mind az alsó-, mind a középfokú és felsőfokú iskolákban, intézményekben a nyelvi laboratóriumi munkát a jövőben gyakrabban kell felhasználnunk az anyanyelvi képzés hatékonyabbá tételére, s az erre vonatkozó megfelelő *útmutatókat, gyakorlati kézikönyvet*, példatárakat is el kell készíteni. Célunk volt továbbá annak megmutatása, hogy iskoláinkban kellő *egyensúlyt*, helyesebben *korszerűbb együttműködést* kell megteremtünk és kialakítanunk azoknak a szakembereknek a munkájában, akiknek az a feladata, hogy valóban korszerűbb és használhatóbb anyanyelvi és idegen nyelvi műveltséget és tudást nyújtsanak ifjúságunknak, de úgy, hogy az egyén nyelvi műveltségében az anyanyelvi öntudata, s az idegen nyelvekben való jártassága egymásra inkább erősítő tendenciával hasson. Ma is érvényes Révai Miklós belső izzásában és tartalmi igazságában is egyaránt szép versének intelme:

„Ó édes mieink! A külső nyelveket éppen
Meg nem kell vetnünk: szép, ha ki többre mehet.
Meg ne feledkezzünk az alatt csak drága hazánkról,
Annak nyelvét is gonddal emelje ki-ki”

(Révai: Elegyes versei 1787. VII. Alagya.).

A MAGYAR NYELVTANKÖNYVEK FELHASZNÁLÁSA AZ ISKOLAI OKTATÁSBAN
(Történeti áttekintés, 3. rész)*
1906–1946.
(Részlet)

DR. CHIKÁN ZOLTÁNNÉ

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

A magyar nyelvtanirodalom alakulásában jelentős tényező volt az 1905-i tanterv megjelenése.¹ Ez a tanterv a nyelvtani magyarázatokra szánt időt felére csökkentette, ennek folytán az anyagot is alaposan meg kellett szorítania. Ezzel az volt a célja, hogy „a grammatizálás túlságait kiküszöbölje a népiskolából.” Kimondta, hogy a grammatika tanítása a népiskolában főleg a helyesírást szolgálja. A fődolog, hogy a gyermekek egyszerű gondolataikat könnyen, világosan és szabatosan ki tudják fejezni szóban és írásban egyaránt.

Az új tanterv életbe lépése után dicséretes gyorsasággal jelentek meg új tankönyvek és régi tankönyvek új átdolgozásai. Már 1906-ban napvilágot látott *Komáromi Lajos* példatára.² Ez a valóban nagyon gyakorlati munka módszertörténeti szempontból is jelentős. Előszó helyett módszertani utasításokat, „figyelmeztetéseket” ad. Figyelmeztet pl. többek között arra, hogy a tanulókkal csak a megoldást kell leírni, a feladatot nem; minden dolgozatnak legyen címe; minden írásbeli feladatot először szóban készíttessünk el; stb. stb. Sok transzformációs feladatot ad: írják át a tanulók a verses szöveget prózára, tegyék át más igeidőbe stb. stb. Nagyon életszerűek a feladatai: a mondatalkotást pl. így gyakoroltatja: „Mondj egyszerű vagy összetett mondatot a következő nagy férfiúkról: Vörösmarty Mihály, Arany János, Kossuth Lajos, Széchenyi István.” – Szituációs gyakorlatok tömegével gyakoroltatja a közéleti fogalmazványok szerkesztését és a levélírást. – Érvényesíti a tantárgyi koncentrációt. A határozók tanításánál pl. ilyen feladatot ad: „Készítsetek fogalmazványt Magyarország bányái cím alatt a következő gondolatmenettel: Hazánk csak mezei terményekben gazdag-e? Ásványaink közül mik a legnevezetesebbek, mik fordulnak elő nagyobb mennyiségben? Hazánk mely vidékei azok, amelyekben a bányászat a lakosok főfoglalkozása?” (21. o.). – Nagy gondot fordít a nyelvhelyesség ápolására. Az idegen szavak helyett magyar szavak használatát javasolja. – A jó magyarságért azzal is harcol, hogy sok szólást, közmondást közöl kötete több részében.

Az ilyen gyakorlati jellegű könyvek mellett nagy számban jelennek meg gyakorlato-
kat nem is közlő, elméleti munkák. Ilyen *Acsay István*, *Bartha György* és *Madarász Flóris*
közösen írt nyelvtana.³ Meglehetősen száraz leíró nyelvtan ez. Bevezetéképpen adják a

*Az I. rész megjelent az Egrei Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben, Eger, 1972. X. kötet, 63–94. o. Külön is: Az Egrei Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetei, Eger, 1972. 556. A II. rész megjelent az Egrei Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben, 1974. XII. kötet. 43–72.

szerzők a hangtant, majd következik A mondat c. fejezet, ebbe beépítve A mondatrészek címen a szótan. A szófajtani – szóalaktani kérdéseket is itt tárgyalják. Pl. Az állítmány címszó alatt ilyen fejezeteket találunk: Az ige szerepe a mondatban. Az ige fajai stb.

A korabeli tankönyvírás igen jelentős egyénisége *Négyesy László*.⁴ Bár tankönyvei nem gyakorlati jellegűek, világos, logikus felépítésük alkalmassá tette őket arra, hogy a tanulók haszonnal forgathassák. A középiskolák I. osztálya számára írt könyvének bevezetőjében megállapítja, hogy az újabb nyelvtanok fő vonása induktív voltak. Ez óriási haladás a régi, mereven rendszeres és deduktív nyelvtanokhoz képest, azonban sok probléma forrása is. A tanuló olyan, mint aki háttal ül a menetiránynak: csak a megtett utat látja, a célt nem. Ezért ő nem induktív, hanem analitikus nyelvtant akar adni. Minden fejezetnek van „fejtegető része” (ez lényegében a nyelvi tény analízise), s a fejtegetés végén találjuk a megtanulásra szánt tételeket. Gyakorlatokat nem is ad, csak néhány, grammatizálási feladat akad helyenként. – A II. osztály számára írt könyv előszavában a szerző kifejti, hogy az első osztály a nyelvtanban főként alaktani, a második főként jelentéstani osztály. Az I. részben ezért a beszéd elemeiről szól: A hang és az írás, a mondatok, a szavak. Az ige. A névszó és a többi szófaj. – A II. részben szerepel a szóképzés, a szóösszetétel, a szavak jelentése, a szólások, a határozók, a szórend, az összetett mondat, az írásjelek. Négyesy látta azt, hogy még a középfokú oktatásba sem szabad a meg nem szűrt új elveket, nézeteket azonnal bevinni. Erről igen szépen így vall: „A magam újító kedvét különben mérsékeltem, noha . . . lettek volna mondanivalóim. A határozók tanításában is ragaszkodom a hagyományhoz, s megtartom a Simonyi felosztását.”

A magas szintű elméleti munkák mellett megjelennek kisebb terjedelmű gyakorlókönyvek is, ilyen pl. *Györffy János* gyakorlókönyve.⁵ Ez az ekkor már 10 kiadást megért, mindössze 16 oldalas kis könyv szöveg, szabály, gyakorlat meglehetősen mechanikus felépítésében foglalja össze a tudnivalókat. Pl.: V. Gyakorlat. (A magánhangzók jelentése és felosztása.) A család (6 soros szöveg). Szabály: Minden szóban kell magánhangzónak lenni. A magánhangzó vagy rövid vagy hosszú. Feladványok: A következő szavakban a vonások helyére írjatok magánhangzókat úgy, hogy értelmes szót kapjatok: l-, b-r, v-r stb. – Írjátok ki az olvasmányból a hosszú magánhangzókat stb.

Az új tanterv megjelenése után számos *módszertani kézikönyv* jelent meg, részben régebbi módszertanok új átdolgozásai a tantervhez igazodva, részben új kiadványok is. Így 7. kiadásban jelent meg *Kolumbán Samu* módszertana⁶, amelynek előszavában a szerző kifejti egyetértését az új tanterv szellemével, megállapítván, hogy végre kezd diadalra jutni a nevelők körében az a felfogás, hogy a nyelvtan szabályai nagyon elvont ismeretek, az elemi népiskolai tanulók értelmi fejlettsége ezért nem képes a nyelvtan szabályainak felfogására. Csak helyeselhető tehát, hogy az új tanterv csökkentette a tanítás anyagát, és a szabálytanítást sem jelölte ki célként. – Azt azonban még a század elején sem mindegyik nyelvtanírónk és vezérkönyvírónk ismerte fel, hogy minden nyelvnek megvannak a maga sajátosságai, a külföldi nyelvtanítási mintákon tehát csak okulhatunk, de a nyelvtankönyvek felépítését, a módszereket egyszerűen lemásolni nem lehet. Kolumbán is kijelentette előszavában, hogy munkájában felhasználta a legjobb kézikönyveket és tankönyveket, magyarokat és németeket egyaránt.

A vezérkönyvek, példatárak magukéva teszik a tantervnek azt a célkitűzését, hogy egyik legfőbb feladat a helyesírás megtanítása. Ilyen értelemben készíti el három fővárosi tanító: *Tóth Kálmán*, *Hunyady Béla* és *Vargha László* a maga közös vezérkönyvét.⁷ Kifejtik, hogy a „gyakorlati nyelvtanítás helyes irányja más módszert nem ismer, mint a folytonosan íratva és fogalmaztatva való tanítást.”

Borsodi László és Róvó Lajos „módszeres könyve”⁸ feladatának tartja, hogy új gondolatokat is hozzon, mert „új könyvnek csak akkor van értelme, ha újat ad.” Lényeges törekvésük, hogy olyan terminológiát alkalmazzanak, amelyet a gyermek könnyen megért. Hangoztatják, hogy a hangtannal kell kezdeni a nyelvtan tanítását, és úgy kell rátérni a mondattanra: „Előbb kell megismertetni a tojást, és nem akkor, amikor csirkepecsenye képében van előttünk” (Bevezető.).

A vezérkönyvek közül kiemelkedik *Weszely Ödön* munkája.⁹ Sok értékes gondolatából különösen azokat érdemes felidézünk, amelyek a gyakorlati módszer alkalmazását hirdetik. Ez az első fontos elv, amelyet szem előtt kell tartani. Ezt az elvet sokszor hangsúlyozták – írja –, de sehol sem mutatták be, milyen. Akik próbálkoztak vele, nem szerencsésen tettek. Bizonyításul példát is idéz: „E próbálkozások közül pl. megemlítem a következőt. Azt mondták a gyermeknek: most te leszel az alany; s elmész az asztalig. Most mit csináltál? Odamentem az asztalhoz. Nos látod, ez egy mondat. Mikor tehát az asztalhoz mentél, mit csináltál? Mondatot. – Azt hitték, hogy így bevitték a szemléltetést a nyelvtan tanításába... ez tévedés. Mert nem az a mondat, amit a gyermek cselekszik, az az ő cselekvése; a mondat csak annak kifejezése.”

Ilyenforma fogásokkal próbálták a nyelvtant gyakorlativá tenni. De ez csak játék s a dolgok félremagyarázása. Gyakorlativá csak azáltal tesszük a nyelvtanítást, ha a nyelvi jelenségeket gyakorlati úton sajátíttatjuk el, azaz beszélve s írva, folytonosan szemléltetve, számos – mégpedig analóg – példában. Az analóg példák sokasága végtelenül fontos momentum a nyelvtan tanításánál.” (16. o.) – *Weszely* azt hangoztatja, hogy a mondatból kell kiindulni a nyelvi jelenség szemléltetésénél, mert csak a mondattani elemzés értelemfejlesztő. (21. o.) – Felhívja a figyelmet arra is, hogy a német módszertanok kritikátlan átvétele hiba forrása lehet: „... nem kell a feleletnek egész mondatnak lennie. Ez is egy régi tévedés, melyet a német pedagógiától vettünk át.” (23. o.) – Majd arra is példát mutat, milyen legyen a gyakorlati nyelvtanítás: „Szemléltessük az ellentéteket pl. ilyen mondatokon: Az idő hűvös. Az idő már nem meleg. – Megmutatjuk: a tagadás nem egyenlő az ellentéttel. Az ilyen átalakításokkal éreztetjük a forma és a tartalom közti különbséget anélkül, hogy ezt elméletileg fejtegetnők.” (31. o.) – A transzformálás módszere mellett javasolja azt is, hogy különféle csoportosítási műveletekkel tegyük élőbbé a nyelvi anyagot a tanulók számára, és ezáltal gyakorlativá a nyelvtanítást. (34. o.)

A vezérkönyvek tehát már sok szempontból világosan jelölik meg az utat, de a nyelvtankönyvek anyagában még mindig sok a bizonytalanság. *Endrei Akos* megjelentet egy helyesírási tankönyvet.¹⁰ Elve: a helyesírást tisztán nyelvtani, tehát elméleti úton oktatni annyi, mint szárazon úszni tanítani. A lényeg: semmi elmélet, százféle gyakorlat.

A helyesírás tanítása mellett a stílus tanítása is feladata az iskolai nyelvtanításnak. Ezzel kapcsolatban különösen *Kulcsár Gyula* ad jól hasznosítható gondolatokat kortársainak.¹¹ Így fogalmazza meg a stílus tanításának gyakorlati követelményét: „Ne esztétikai, hanem esztétikus dolgozatok íratása legyen a célunk.” (547. o.) – Felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelv kezelését”, a stílust nem lehet addig tanítani, míg magát a nyelvet nem ismerik a tanulók. A grammatikát ellentmondás lelketlennek mondani, hiszen a nyelv a lélek megnyilatkozása. Hivatkozik a francia példára: ott is a nyelvtani tudásra alapítják az írásmesterség kezdetét. De meg kell mutatnunk: „mire valók, mire használhatók fel a nyelvtani szabályok és alakok.” (550. o.) – Néhány évvel később hasonlóképpen nyilatkozik *Úrhegyi Alajos* is¹²: „A nyelvtan sok tanító szemében az úgynevezett „száraz” tárgyak közé tartozik. S csakugyan, aki a nyelvtan anyagát teljesen formai alapon dolgozza fel, annak kezében unalmas, száraz tárggyá degradálódik. Aki azonban teljesen tisztában van a nyelvtanítás céljával s azt a tanítás művészetével

kifejezésre is tudja juttatni, annak iskolájában a nyelvtanítás az „unalmas” tárgyak köréből magasan kiemelkedik.” (206. o.) A nyelvtanítás célja: a nyelvnek öntudatos használata. Éppen ezért mindig a beszédet kell vizsgálnunk. „A gyermek vegye észre, hogy az a módhatározó nem azért van a mondatban, hogy ő a „hogyan miképpen, mi módon” kérdéseket megismerje s egy tartalom nélküli formával több legyen tudatában, hanem azért van a mondatban, mert anélkül a beszédünk hiányos volna, mert a cselekvés körülménye ismeretlen maradna a hallgató előtt. Így pedig gondolatot világosan nem fejezhetünk ki.” (207. o.)

A kontrasztív és a funkcionális szemléletű tanítási módszerek mellett hangot kap a játékos módszer követelése is: *Ligárt Mihály*¹³ arra figyelmeztet, hogy ami a felnőttek az élet, az a gyermeknek a játék. „Játékában utánozza a való életet, munkája pedig maga az élet.” (4. o.) A gyermekeket nem szabad a maguk világából kiszakítanunk, mert akkor nem lesznek cselekvő részeseivé a tanításnak. A játék felhasználása az oktatás céljaira nem megy a komoly munka rovására. – A nyelvtani alapot meg kell a gyermeknek adni. A gyermeknek ismernie kell a nyelv törvényeit nyelvtani alapon, de nem kell betanítani a szabályokat. – Ehhez az elvéhez hű is marad: katekizáló formában halad végig a nyelvi anyagon: a szabályszerűséget észrevéteti, de a szabályt nem fogalmaztatja meg.

A középiskolák felső osztályaiban már alig, illetve egyáltalán nem szerepel nyelvtani ismeret tanítása. *Szinnyei József*nek a középiskolák 7. osztálya számára már 6. kiadásban megjelenő tankönyve¹⁴ nyelvtörténeti ismereteket ad. Ezt fejezetcímei is mutatják. (A nyelv élete. Az irodalmi nyelv és a köznyelv. A nyelvújítás. A nyelvjárások. A régi nyelv. Idegen elemek. Nyelvünk rokonai). *Szinnyei* munkásságának, eredményeinek méltatása külön fejezetet érdemel. Magasztalói és elmarasztalói egyaránt felleptek, de sikerét, népszerűségét bizonyítja, hogy könyve további kiadásaira is szükség volt.¹⁵

Más tankönyvek is mutathatnak föl hasonló sikereket: 1912-ben 8. kiadásban jelent meg *Deme Károly* magyar nyelvtana.¹⁶ A szerző a szófajtant, a szóalaktant és a mondattant tárgyalja, a mai tankönyvek felépítéséhez hasonlóan: szemléltető szöveg alapján megállapítja a szabályt, és gyakorlatokat is közöl.

A sok előre mutató elv, elméleti megállapítás igen nehezen megy át a gyakorlatba. Ezt a tényt jól illusztrálják *Gálik Károly* szavai, aki a magyar nyelvtani oktatás válságát éppen ebben látja: „. . . egyes könyvek csak külsejükben látszanak újabbnak, a régi szellem, régi rendszer honol még azokban. Kedves emlékü, megúnt, ismerős egy-egy részlet, melyet gyermekkorunkból ismerünk, s talán apáink is sírtak, okultak egyes olvasmányok morálján. Egy-két sajtóhiba bájos, bosszantó régi ismerős.”¹⁷ – *Gálik* hírt ad munkájában arról is, hogy a Kalocsavidéki Tanítóegyesület országos pályázatot hirdetett meg a Népnevelőben (1910. december 18.) többek között annak megvizsgálására, hogy melyek azok az anyagrészek, amelyek nem szolgálják közvetlenül a helyesírást, és ki lehet-e hagyni ezeket a tantervből anélkül, hogy a nyelvoktatás kitűzött célja megrendüljön.

Az 1906-i tantervből a *Tanácsköztársaság*ig eltelt néhány évben inkább jelentős vezérkönyvek, mint jelentős tankönyvek láttak napvilágot. Ezek haladó eszméit is magáévá téve hozta létre a Tanácsköztársaság a maga tantervi tervezetét, mely lényeges pontként rögzíti a nyelvi művelődés jelentőségét. A reformbizottság tanterve *Simonyi Zsigmond* mondattani alapú felfogásához igazodott.¹⁸

A Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi rendszer természetesen nem valósította meg a tervezett reformokat, hanem az 1905-ben kijelölt úton akart továbblépni, illetve megállt azon. Az 1925-i népiskolai tanterv nem kíván mást, csak a természetes kifejezési ösztön fejlesztését. Az 1926-ban a gimnáziumok számára kiadott új

tanterv sem szaktárgyi szempontból ad újat: művelődési anyagában az 1899-i tantervre épül, új elem benne mindössze a vallásos alapon jelentkező erkölcsös és hazafias eszmék térhódítása.¹⁹

Az új tanterv megjelenése után a régebbi tankönyv- és vezérkönyvírók közül többen is átdolgozzák régebbi munkájukat. *Weszely Ödön* már 1926-ban kiadja a népiskolák V. és VI. osztálya számára példatárát és gyakorlókönyvét²⁰. Ebben a tipográfiaiailag is kitűnő megoldású könyvben elsősorban analitikus feladatokat találunk (pl. keresd meg az állítmányt, az alanyt a mondatban), de van benne transzformációs feladat is (cseréljük ki az állítmányokat a mondatban). — *Weszely* is felveszi a harcot a németesség ellen. — Szól a hibás képzésű és összetételű szavak ellen: okmány, építész, cukrászda, óvoda, jármű, menhely, munkaképes, véderő, indok stb. — Ezeknek a szavaknak a felsorakoztatása kommentár nélkül is tanúsíthatja, hogy a nyelv fejlődése mennyire függvénye a társadalomnak. *Weszely* könyve a maga korában igazán jól használható, széles látókörrrel összeállított, hasznos és célszerű munka volt.

A 20-as évek során több azonos felépítésű könyv jelenik meg: *Pintér-Sebestyén*,²¹ *Úrhegyi Alajos*²² és *Gergely-Jósvay-Szkalka* könyve²³ például az egyes fejezetek feldolgozását a következő lépésekben végzi: szemléltető szöveg, beszélgetés (kérdések a tartalmi feldolgozáshoz), összefoglalás (lényegében szabályelvonás), alkalmazás, tollbamondás, fogalmazás, helyesírás. — A gyakorlatok és a feladatok meglehetősen öncélúnak tűnnek: az alkalmazás is csak a megismert nyelvi tény analitikus felismerését célozza, pl. Keressünk mellékneveket a következő mondatokban, és állapítsuk meg, melyik képzett és melyik összetett (*Gergely-Jósvay-Szkalka*, 62. o.). Keressük meg a számnévi jelzőket a következő idézetekben . . (u. o. 65. o.). Előnyük viszont ezeknek a köteteknek, hogy jól szolgálják a szemléltetést: sok képet, ábrát tartalmaznak.

Ezeknél a munkáknál sokkal jelentősebb *Nagy J. Béla* nyelvtana mind tartalmi, mind módszeres szempontból.²⁴ Ma is sok tekintetben modern, igen gazdag, igényes anyagot dolgoz fel, végeredményben az egész leíró nyelvtanról ír. Közli a latin terminus technicusokat is, amit az indokol, hogy ez nagy segítséget jelenthet a latin grammatika tanulásában. — Nagy gondal foglalkozik a helyes kiejtéssel, szól arról, hogy a tájnyelvi formák sokszínűsége mellett szükség van a helyesírás egységességére. A helyes hangképzést ábrákkal mutatja be, ugyanígy a hangsúlyt, hanglejtést. — Feladatai életszerűek. — A mondatelemzési példák is magasszintűek. — Hogy könnyítse a tanulók dolgát, fejtörő kérdéseket is közöl, melyeknek megfejtése a tankönyv végén megtalálható.

Az új tanterv nyomán ismét kézikönyvek, segédkönyvek láttak napvilágot. Legtöbbje még ebben az időben is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gyermek még igen szemléletesen gondolkodik, ezért a nyelvtan megtanulhatatlanul nehéz a számára. A Néptanítók Lapja is ezt a szemléletet képviselte²⁵. De volt már ebben a korban is olyan szerző, aki világosan felismerte és meg is határozta a nyelvtanulás célját. *Karácsony Sándor* pl. így ír: „A nyelvtan, matematika, kémia, fizika, lélektan és logika azokat a törvényszerűségeket mutatják meg, amelyek keretében a körülöttünk elterülő világ és benne az ember élete lefolyik.”²⁶ Figyelmeztet a mechanizmus veszélyére: a mechanikus szemléletű oktatás lehetetlenné teszi a nyelvtan megértését.

Kehrer Károly és *Krehyay Béla* is a nyelvi magyarázatok jelentőségét hangoztatja.²⁷ Az 1925-i tantervből szólva a szerzők megállapítják: „Egy új szó is jutott be a tanítási tervbe: nyelvi magyarázatok. Bizonyára erre a mintára: vízimalom, emberi cselekedet stb. Világos, hogy a nyelvnek a magyarázatáról van itt szó. Nyomban nyer súlyban ez a kitérés, ha tudjuk, hogy pedagógusaink jelentékeny része ugyanezen tárgy alatt a nyelv, a beszéd érzékeltetését érti.” — Pedig a pusztá érzékeltetés nem elég: magyarázni is kell a nyelvet. — „Ha örökre számúzzuk a népiskolákból az alanyt, az

állítmányt stb., akkor hasonlók leszünk ahhoz a tanítóhoz, aki sohase mondja ki a gyermek nevét, csak azt hajtogatja, hogy no most te, most az a másik, a harmadik stb. jöjjön a táblához.” (12. o.) A szabályok megtanulása azonban nem cél – hangoztatja. Éppen ezért javasolja a játékos formák használatát. Erre ilyen példát ad: az egyik vezérkönyv (nem nevezi meg) a -t, -tt tanításánál abból indul ki: mi az ige? mi a főnév? A főnév tárgyi szerepben t-t kap, az ige múlt idejében -tt-t. Ez helytelen alap. Az új, a helyes: „Gyermekek, játsszunk tűz-víz játékot! Beszélj el, Jancsi, hogy játszottunk! – Az elbeszélésben lesz tárgy is, múlt idejű ige is. Ezeket különválasztjuk, gyakoroltatjuk, szabálymegállapítás nélkül.” (283. o.)

Ez a továbbképzési könyv tehát felvet néhány haladó hasznos gondolatot, hibája azonban, hogy mint a korabeli tankönyvek is általában, igen erőteljesen nacionalista-soviniszta szemléletű.

Hasonlóképpen továbblépést jelent módszeresség szempontjából *Barcsai József* néhány megállapítása a beszéd- és értelemgyakorlatok tanításáról szólva²⁸: Az új tanterv nyomán feladatként jelöli meg, hogy a tanítók ne pusztá ismereteket nyújtsanak, hanem készséget is fejlesszenek. – Haladó gondolata, hogy igen fontos feladattá teszi a nevelést. Hirdeti az „életszerűséget”: a népiskolába a való életet kell bevinni. Ennek érdekében az új tanterv „megcsappantotta a nyelvtan anyagát.”

Ugyancsak 1930-ban lát napvilágot *Dezső Lipótnak* a helyesírás-tanítás módszerével foglalkozó könyve.²⁹ Megállapítja, hogy az új tanterv megjelenése után a nyelvi magyarázatok tanításának módja okozza a legtöbb bizonytalanságot. De igen helyesen rögzíti: „Ha valamit nem jól tanítottak a múltban, akkor a jövő törekvése nem az, hogy azt a tantárgyat egyszerűen ne tanítsuk, hanem az, hogy keressük meg annak a módját, miként lehet az addig helytelenül tanított tárgyat helyesen, a modern követelményeknek megfelelően tanítani. A száraz szabályokat ezért kell pl. mese keretében tanítani.” – A meglátás jó, meséi azonban meglehetősen naivak.

A gyakorlati példák, a gyakorlás jelentőségét hangoztatják a többi vezérkönyvek is: *Teslery-Süle-Vargha* munkája emellett már arra is felhívja a figyelmet, hogy a költők, írók nyelvének szépségét is érzékeltetnünk kell.³⁰ – *Baráth Gyula-Könczöl Imre-Molnár János* is egészen gyakorlati módszert mutat be: a tanár egyszerűen közöl néhány alapvető tudnivalót, majd ezeket a tanulók másolás és gyakorlás útján magukévá teszik³¹.

A vezérkönyvek közül külön is érdemes foglalkoznunk *Múth János* 1933-ban kiadott kötetével³². – *Múth* a nyelvtanítás eredménytelenségének egyik okát abban látja, hogy míg más tárgyak tanítói külföldi példákból is tanulhattak, addig a magyar nyelv tanítója természetesen nem támaszkodhatott a külföldi módszeres szakirodalomra. Az új tantervvel vesztett ugyan anyagában a nyelvtanítás, de nyert az ifjúság a gyakorlatisággal, mely kétségtelenül közelebb juttatja őt az általános műveltség elnyeréséhez, mint az elvont nyelvtani megállapítások. A nyelvtan tanítása nem cél, hanem eszköz. Megállapítja, hogy a nyelvtan tanítása nem száraz, csak nehéz, ezért kevesen tudják jól tanítani. Sokan nem engedik a tanulót szóhoz jutni, maguk sorakoztatnak föl „szép” példákat, ami „némává teszi a gyermeket, mert megijed attól, és nem beszélni tanul meg, hanem hallgatni.” – Ne kössük magunkat sablonhoz, ne különítsük el az olvasmányt a nyelvtantól. – A szemléltetés lehetőségei közül különösen kiemeli a táblázatot.

Bírálja *Múth* a korabeli tankönyvek stílusát. Sok hasznos, ma is megszívlelhető módszertani tanácsot is ad. Sajnálatos azonban, hogy mindezt erősen nacionalista-soviniszta beállítottsággal teszi: a nyelvtant azért kell tanulni, mert a nyelv ismerete a nyelv katonájává avatja a tanulót, és így lesz erőssége a nemzetnek is.

Kókai Béla vezérkönyvében³³ lelkesen üdvözli a tanterv által sugallt új szellemet. Ezeket írja: „Az új népiskolai tanterv teljesen átalakította az eddigi oktatás célját, megváltoztatta a módszert, és új, modern alapokra helyezte a tanítást. A cselekvés középpontja a tanító helyett a tanuló lett, az előbbi csupán irányító, támogató eszközévé vált az utóbbinak. A tanító felkelti az érdeklődést, ráirányítja a figyelmet a tárgyra s akkor a tanulók keresnek, kutatnak, okot, okozatot, figyelnek s így állandó és maradandó ismereteket gyűjtenek. Megszűnt az otthoni gépies, fárasztó munka, szabályoknak és törvényszerűségeknek betanulása. Felváltotta a játékos, megfigyeltető, mesékkel, kirándulásokkal, tapasztalatok gyűjtésével állandósított ismeretek szerzése. Hangulatot, vidámságot kell erre az órára is iskolánkba bevinni, hogy a tanulók az állandó foglalkoztatással szinte versenyezzenek a megfigyelésben és a gyakorlati alkalmazás elsajátításában.

Feledve legyen mindörökre a régi, száraz, fárasztó nyelvtanóra”

Néhány kézikönyv egy-két jelentős gondolatának áttekintése után vegyük szemügyre a tankönyveket is: megvalósulnak, érvényesülnek-e bennük a kézikönyvekben ajánlott elvek, módszerek:

Nagy József nyelvtana³⁴ 1933-ban a korra jellemző szemlélettel rögzíti a nyelvtanulás célját. Miért szükséges magyar nyelvtant tanulnunk? Mert illő, hogy a művelt magyar ember ne csak hazája földrajzi viszonyait és nemzete történelmi múltját, hanem anyanyelvének sajátosságait, szerkezetét is minél jobban ismerje. Hiszen nyelvünk törvényei fajunk lelkivilágát, nemzetünk gondolkodásmódját is megismertetik velünk, táplálják a faji összetartozás érzését. — Ez a kötet tartalmában elég jól összefogja a nyelv legfontosabb elemeit, de nyelvhelyességi megállapításai több helyen hibásak, vagy legalábbis vitathatók. A kézikönyvek felhívták ugyan a figyelmet az árnyalt kifejezőmód megfigyeltetésére, használatára, *Nagy József* nyelvtankönyvében mégis ilyen megállapításokat is találhatunk: „Addig szaladt, míg a sarokig nem ért: helytelen, terjengős megfogalmazás. Helyesen: A sarokig szaladt.”

A nacionalista-soviniszta nézetek hangoztatása mellett a katolikus iskolák számára kiadott nyelvtankönyvek természetesen a klerikális álláspontot is képviselték. Jellemző példa erre *Gergely Ferenc–Jósvay Gábor–Szalka Lajos* 1936-ban már 7. kiadásban megjelenő nyelvtankönyve³⁵. Minden anyagrészt szemléltető szöveg vezet be sokszor a szemléltető szöveget magát is kép illusztrálja. A szövegek tartalma szolgálja a kor ideológiáját.

A tankönyvek mellett továbbra is számos módszerbeli jó tanácscsal látják el a pedagógiai írók az anyanyelvtant tanító tanárokat. *Tóth Mihály* az élőbeszéd tényeinek megfigyeltetésére hívja fel a figyelmet³⁶ *Tóth Pál László* a mondatok grafikai ábrázolásának célszerűségére mutat rá³⁷ (bár javasolt ábrái meglehetősen nehézkesek, bonyolultak, a gyermektől távol állók). A mondatalkotásról is szól a grafikai ábrázolás mellett, néhány túlzó, téves gondolatot is rögzítve. Pl. azt javasolja: ne így adjunk feladatot a tanulónak, mondj egy mondatot, mert erre ezt a választ fogjuk kapni: Pad. Ablak. — A helyes: figyeltessük meg a szófajokat hosszú gyakorlással, majd tisztázzuk, melyik mire való a mondatban. Így következhet az induktív mondatépítés: állítmánynak csak igét fogadhatunk el (6. o.). — Nem sokkal többet vár a gyermektől *Vincze László* sem, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy óvakodjunk a nyakatekert példamondatoktól. A nagy kutya ugat. A tábla fekete. Ilyenek az alkalmas mondatok.³⁸ Akadnak azonban a kor módszertan-írói között olyanok is, akik a hivatalos álláspont mellett megkockáztatnak egy-egy bátor megállapítást. Így pl. *Szántó Lőrinc* könyvéhez írt bevezetőjében *Sándor István* a nyelvtanítás eredménytelenségének egyik okát abban látja, hogy az anyanyelvtan tanítása mint a nemzetnevelés eszköze a legutóbbi évtizedekig egy lelkes, de tartalmában nem rendkívüli mélységekben dicsekvő szólamkincs terhét hordozta.³⁹ — Szántó a

következőekben rögzíti a nyelvtanítás legfontosabb feladatait: Nem szabad a latin mintájára tanítanunk. Nyelvtanításunkat meg kell tisztítani a logikai szörszálhasogatás lelket untató szellemétől. Nyelvtisztaságra kell törekednünk. Fel kell használnunk a nyelvtörténeti tényeket és a nyelvjárási sajátságokat is. (251–255. o.).

Az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny az 1930-as évek végén több írást közöl a nyelvtanítás problémáiról. Van, aki egyedül a helyesírás-tanításban látja a nyelvtanítás feladatát.⁴⁰ Mások ezt csak másodlagos célnak tekintik, és a logikus gondolkodásra nevelést tartják elsődlegesnek⁴¹. – De egy könyvismertetés ürügyén időszerű követelményként említi egyik szerző a nyelv művelést is: „... miképpen nevelhető a tanuló arra, hogy nyelvünk káros hajtásait tudatosan nyesegeesse.”⁴² Olyan is akad, aki – ma is megszívlelhető intelemként – az élőszó háttérbe szorítását fájlatja: „A beszéd sorsa a munkáltatva tanító iskolában mind mostohább és mostohább lesz, mert ezek az új jelbeszéddek, amelyek ábrákban, homokasztal-látványosságokban stb. kezdenek óráinkba bevonulni, pótolni kívánják az anyanyelv tősgyökeres, találó szavait, színes és plasztikus jellegű tulajdonságjelzőit, ércnél is acélosabb szókötéseit. A módszer kedvéért főleg a nem anyanyelvi szakos tanárok kezdenek mind kevesebb szívet és művészetet fordítani az anyanyelvre.” Ez a sok ábragyűjtemény, a berendezett laboratórium, az állandósult filmelőadás lassan el fogja hallgattatni az élőbeszédet az iskolában.⁴³ – A korabeli íráskor tanúsága szerint még mindig probléma, hogy többen a latinból indulnak ki a nyelvtanításban, és nincsenek tekintettel nyelvünk sajátos természetére.⁴⁴ Nagy fogyatékosága az is nyelvtanainknak, hogy nem keresik a kapcsolatot az élő nyelvvel, attól elszigetelten haladnak.⁴⁵

A sok hasznos és célszerű meglátás, amely a vezérkönyvekben hangot kapott, igen kevésbé érvényesült az iskolai oktatásban. Különösen a középiskolában ment ritkaságszámba egy-egy nyelvtanóra. Itt a nyelvtanítás teljesen háttérbe került. Jól példázza ezt *Biczó Ferenc* könyve⁴⁶. Biczó a magyar nyelv és irodalom korszerű tanítása címén adja ki kötetét, de a nyelvtani fogalmakat kizárólag stilisztikai eszközként vizsgálja: beszél az ígék, a mondatok stiláris szerepéről. Magának a nyelvtannak a tanításáról egy szót sem szól.

A népiskolákban valamivel jobb a helyzet. Az 1932-ben kiadott népiskolai tanterv szerint a magyar nyelv tanításának célja: „A gyermeket képessé tenni arra, hogy a magyar nyelv kifejező erejét, szerkezetének lényegét s a főbb törvényszerűségeket észrevegye és alkalmazni tudja.” *Farkas János* tanító ennek jegyében írja meg Könnyű tantárgy a nyelvtan c. kötetét⁴⁷, amelyben a nyelvtanítás és a gondolkodásfejlesztés összefüggésére mutat rá: „a beszéd nem más, mint gondolatszállítás.”

Az 1938-ban kiadott gimnáziumi tanterv így jelöli meg az anyanyelv tanításának célját: „Nemzeti nyelvünk és a magyarul olvasható irodalmi művek segítségével a tanulók erkölcsi magatartás, irodalmi műveltség és nyelvi kifejezőképesség szempontjából értékes magyar emberekké való nevelése.”

A tantervnek ez a célkitűzése csapódik le *Réhely Oszkár*nak a magyar nyelv tanításához készített gyakorlati útmutatójában,⁴⁸ amikor ezeket írja: A magyar nyelv tanításának célja, hogy a tanuló ezáltal beilleszkedjék a nemzeti közösségbe, „a nemzeti szellem leghatalmasabb megnyilvánulásának, a magyar nyelvnek mérhetetlen folyamába.” (13. o.). Hangsúlyozza, hogy az élő nyelvet, a beszédet és az írott szöveget tanulmányozzuk, a természetes nyelvhasználatra támaszkodunk. *Mindig a teljes magyar nyelvet tanítsuk, nem lehet külön irodalomtörténetre és nyelvtanra osztani a magyar-tanítást.* – Ezek a célszerű meglátások kevésbé célszerű módszerekkel kerülnek a gyermekek elé. Felhívja pl. a figyelmet arra, hogy elemzés közben használjunk különböző színeket: az állítmányt piros, az alanyt kék, a tárgyat sárga, a határozót zöld, a jelzőt

barna szín jelölje. Az összetett mondatokat is színes vonalakkal keretezzük be: a főmondat piros, a mellékmondat a jellegének megfelelő szín. Színes vonalakkal jelöljük az összefüggést is (11. o.).

A módszertani bizonytalanságot igen szemléletesen példázzák *Juhász Jenő* óratervei⁴⁹. A szerző így vall: „Egyes óraterveimben látszólag a nyelvtant a nyelvtanért tanítom: nem hivatkozom olvasmányokra. *A valóságban én sem kezdem így a tanítást* ahogy ezekben az óratervekben teszem. Én is olvasmányból, a tanulók házi feladatainak szövegéből indulok ki.” – A nyelvhasználat gyakorlati vonatkozásainak tanítását, megfigyeltetését különösen fontosnak tartja a polgári iskolában: „Polgári iskolai tanulónak, akiből úgymint iparos vagy kereskedő lesz, nem a magyar nyelv rendszerét kell tudnia, hanem a fogalmazást, a magyaros beszédet, a helyesírást és magyar anyanyelvének szeretetét” (27. o.)

Ugyancsak az élőbeszéd jelentőségét hangoztatja *Fekete János* a tanítóképzők számára írt módszertanában⁵⁰.

A színvonalasabb iskolai nyelvtankönyvek nagy jelentőséget tulajdonítanak a helyes kiejtés ápolásának is. Az *Alszegehy–Sik–Techert-féle* 1938-ban kiadott, igen sok iskolában használt nyelvtankönyv⁵¹ az előző évek tankönyveihez hasonlóan bevezetőképpen a beszéd egységeiről szól: a mondatról, a szóról, a szótagról és a hangról. Ezután helyesírás, helyes kiejtés címen közli: golya, golyó, király: Az ország nagy részében *j*, a Dunántúl egyes részein *l*, Váctól északra szabályos *ly* hangzik ezekben a szavakban. Ezért probléma sokszor a helyesírásuk. De szól a nyílt *e* és a zárt *e* ejtési különbségéről is. A hangsúly, hanglejtés kérdését kottás ábrákkal tisztázza.

Az ábécé-rendről szólva ilyen gyakorlati feladatot ad: „Keressük ki osztálytársaink nevéből azokat, amelyekben régies betű van!” – Sok helyen szól nyelvhelyességi kérdésekről, így pl. az alany–állítmány egyezésénél, az ikés ragozásnál.

Az anyag összefüggéseinek megértését összefoglaló táblázatokkal segíti (pl. az igeragozásról, a szófajok rendszeréről, a mondatrészek összefüggéseiről. – Az *Alszegehy–Sik–Techert-féle* könyv sok szempontból, különösen tárgyalásmódját tekintve – ma is mintaszerű.

A 40-es években a nyelvlogikai irányzatok mellett erőre kap a nyelvlélektan, és ennek iskolai érvényesítése mellett és ellen érvelők fejtik ki álláspontjukat.^{52, 53, 54,}

Minden társadalmi változás, fejlődés tükröződik a nyelv életében is és az iskola életében is. Természetes tehát, hogy a felszabadulás mélyreható társadalomalakító hatása érezte előnyös hatását az iskolákban is: a magyar nyelvtan tanítása rövidesen jelentőségének megfelelő teret kapott, és megjelentek az új, korszerű tankönyvek is.⁵⁵

JEGYZETEK

- [1] Vö.: Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében. Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VIII. Eger, 1970. 147–179. Külön is: Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetei, Eger, 1970. 505.
- [2] Komáromi Lajos: Magyar nyelvi példatár. Helyesírási és fogalmazási gyakorlatok a nyelvi magyarázatokhoz. Az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Az új tantervhez alkalmazta Szabó Dezső. Bp. 1906.
- [3] Acsay István–Bartha György–Madarász Flóris: Magyar nyelvtan mondattani alapon a polgári leányiskolák első osztálya számára. Bp. 1908.
- [4] Négyesy László: Magyar nyelvtan. Első rész. Középiskolák I. osztálya számára. Bp. 1911. 3., javított kiadás. – Magyar nyelvtan. Második rész. Középiskolák II. osztálya számára. Bp. 1910. 2., javított kiadás.
- [5] Gyórfy János: Magyar nyelvtani gyakorló-könyv a népiskolák II. osztálya számára. I. füzet. Esztergom, 1913. 10. kiadás.

- [6] Kolumbán Samu: Népiskolai neveléstan és módszertan. Tanító- és tanítóképző intézetek számára. Gyertyánffy István és dr. Kiss Áron A népiskolai módszertan c. művének felhasználásával. 7. kiadás. Bp. 1906.
- [7] Hunyady Béla, Tóth Kálmán és Varga László: Nyelvoktatási vezérkönyv és példatár a helyesírás és fogalmazás elsajátítására. Az új tanterv és utasítások szigorú figyelembevételével. Bp. 1906.
- [8] Borsodi László–Róvó Lajos: Magyar nyelvtanítás. Módszeres könyv tanítók részére. Eger, 1907.
- [9] Weszely Ödön: A magyar nyelvi oktatás módszeréről. Bp. 1908. – Weszely Ödön: A magyar nyelvi oktatás vezérkönyve az elemi népiskolák tanításanyagához. Bp. 1917.
- [10] Endrei Ákos: Vezérfonal a helyesírásnak gyakorlati úton való elsajátítására. Bp. – Ismertette: Sz. L. által, Magyar Középiskola, 1908:1
- [11] Kulcsár Gyula: A stílus tanítása az alsó osztályokban. Magyar Középiskola. 1908: 547–553.
- [12] Úrhegyi Alajos: Vezérkönyv a magyar nyelv tanításához. Bp. 1914.
- [13] Ligárt Mihály: Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításához. 2. kiadás. Bp. 1909.
- [14] Szinnyei József: A magyar nyelv rendszere. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. Bp. 1887, Nyolcadik, javított kiadás. Budapest, 1911.) – 13. kiadás: Bp. 1926. (Szinnyei munkáinak jegyzékét összeállította Gulyás Pál: M. Ny. XXIII. XIV–XXV.).
- [15] Vö.: Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai oktatásban. II. rész. 57–60. o.
- [16] Deme Károly: Magyar nyelvtan mondattani alapon a polgári iskolák I. és II. osztálya számára. 8. kiadás. Bp. 1912.
- [17] Gálík Károly: A magyar nyelvtani oktatás válsága. Kalocsa, 1913.
- [18] Vö.: Rácz Endre: Az anyanyelvi ismeretek oktatásának tervezetei a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. Király Péter szerk.: A nyelvtudomány a haladásért. Bp. 1969. 66–87.
- [19] Vö.: Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek váltakozása . . . 162–163.
- [20] Weszely Ödön: Magyar nyelvi példatár és gyakorlókönyv az elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. Az 1925. évi új tantervhez alkalmazott 2. kiadás. Bp. 1926.
- [21] Pintér Ignác–Sebestyén Manó: Magyar Nyelvkönyv az elemi iskolák IV. o. számára. 3. javított kiadás. Az Országos Izraelita Tanító-egyesület Kiadványai. XXXIII. Bp. 1922.
- [22] Úrhegyi Alajos: A magyar nyelv könyve. Eredmény- és példatár az osztott és részben osztott elemi népiskola negyedik osztálya számára. Bp. 1926.
- [23] Gergely Ferenc–Jósvay Gábor–Szkalka Lajos: Magyar nyelvkönyv a katolikus elemi népiskolák IV. osztálya számára. Bp. 1927.
- [24] Nagy J. Béla: Magyar nyelvtan a középiskolák I. osztálya számára. Bp. 1927.
- [25] Vö.: Quint József: Helyesírás és nyelvi magyarázatok. Néptanítók Lapja, 1927. XV–XVI. 25.
- [26] Karácsony Sándor: A tanulás mesterfogásai. Bp. 1929. (A református diák, 1.) 142. o.
- [27] Kehrer Károly és Krehnyay Béla: Pedagógiai szemináriumok. A magyar nyelv tárgyköre. Bp. 1930.
- [28] Barcsai József: Népiskolai Módszertani Közlemények I. A beszéd- és értelemgyakorlatok tanítása. Baja, 1930.
- [29] Dezső Lipót: A helyesírás és nyelvi magyarázatok új tanítási módszere mesékkel. Szentgotthárd, 1930.
- [30] Dr. Tesléry Károly–Süle Dénes–Vargha Ferenc: Az új tantervi Helyesírási és nyelvi magyarázatok összes anyaga tanításokban. Nyíregyháza, 1931.
- [31] Baráth Gyula–Könczöl Imre–Molnár János: Nyelvi magyarázat és helyesírás (példák az elemi iskola I. és II. osztály anyagának begyakorlására) Bp. 1932.
- [32] Múth János: A magyar nyelvtan módszeres megvilágításban. – A Gyakorló Polgári Iskola Könyvtára, VII. – Radnóti Dezsőné és Múth János: Életre nevelő anyanyelvi tanítás. Szeged, 1933.
- [33] Kókai Béla: Vezérkönyv a helyesírás és nyelvi magyarázatokhoz az elemi iskola I–III. osztályában. Mezőtúr, 1935.
- [34] Nagy József: Teljes magyar nyelvtan kérdés-felelet formában. Debrecen, 1933.
- [35] Gergely Ferenc–Jósvay Gábor–Szkalka Lajos: Magyar nyelvkönyv az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák V–VI. osztálya számára, 7. kiadás. Budapest, 1936.
- [36] Tóth Mihály: „Jó munkát!” Útmutató a tanításra való előkészülés munkálataihoz. Sárospatak, 1936. (A Gyakorlati Pedagógiai Könyvtár Füzetei).
- [37] Tóth Pál László: A mondatok grafikai ábrázolása. Budapest–Dombóvár, 1936. Vajthó László szerk.: A tanítás problémái. 15. sz.
- [38] Vincze László: Keveset, de jól a magyar nyelvtanból. Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny, XLIII. 1938. 56–59.

- [39] Szántó Lőrincz: A magyar nyelv és irodalom tanítása. A Gyakorló Polgári Iskola Könyvtára, XVII. Szeged, 1937.
- [40] vö. 38.
- [41] Molnár János: A magyar nyelvtan tanítása. Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny, XLIII. 1938–39. 390–392.
- [42] Réhely Oszkár ism.: dr. Juhász Jenő: Magyar nyelvtani óratervek a polgári iskolák számára. I. rész. I. o. Bp. 1939.
- [43] Dr. Barta Borbála: Hozzászólás az anyanyelv- és stílustanításunk kérdéséhez. Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny, XLII. 1937. 4.
- [44] Kollányi Ödön: A magyar nyelvtan és annak cselekedtető tanítása a polgári iskolában. Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny, XLIII. 1938–39. 175–184.
- [45] U. o.
- [46] Biczó Ferenc: A magyar nyelv és irodalom korszerű tanítása. Kaposvár, 1939.
- [47] Farkas János: Könnyű tantárgy a nyelvtan. Bp. 1939.
- [48] Réhely Oszkár: Gyakorlati útmutató a magyar nyelv tanításához. Bp. 1941. (Az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület kiadása).
- [49] Dr. Juhász Jenő: Magyar nyelvtani óratervek a polgári iskolák számára. I. rész. I. osztály. Budapest, 1939.
- [50] Fekete János: Népiskolai módszertan. Vezérfonal működő tanítók számára, segédkönyv a tanítóképző-intézetek IV–V. osztályában. Pécs, 1930. – Fekete János: Összefoglaló népiskolai módszertan. Pécs, 1941. Segédkönyv tanítónövendékek és tanítók részére.
- [51] Alszeghy–Sík–Techert: Magyar nyelvtan a gimnázium és leánygimnázium I. osztálya számára. Bp. 1938.
- [52] vö.: Balázs János: A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. Szathmári István szerk.: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). – Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 13–36.
- [53] Dr. Augusztinovicz Elemér: A magyar nyelv- és irodalomtanítás időszzerű kérdései. Országos Tanáregyesületi Közlöny 76. (1943): 102–104. – dr. Bence István: A magyar nyelv és irodalom tanítása. Bp. 1944. Pedagógiai Szakkönyvek, 9.
- [54] Karácsony Sándor: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest, 1938. Exodus kiadás.
- [55] Szende Aladár: Nyelvtankönyveink húsz éve és időszzerű didaktikai problémái. Magyartanítás, VIII. 1965: 62–69.

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ /МАТЕРИАЛЫ К ТЕМЕ "ЛЮБОВЬ К ПРОФЕССИИ"/

Ульянов Ю. П., Надаши Магдолча

Közlésre érkezett: 1977. január 30.

Тема "Любовь к профессии" завершает программный материал по лексике на втором курсе. Тема сложна и интересна, она дает возможность подготовить студентов к творческим сочинениям "Почему я выбрал профессию учителя" и "Каким должен быть современный учитель".

К сожалению, учебник по лексике для студентов второго курса пединститутов пока еще не издан, поэтому не только в разных вузах, но и разные преподаватели в одном и том же вузе изучают эту тему на разном текстовом и лексическом материале. Все зависит от того, какие тексты найдет преподаватель. Тексты, используемые при изучении данной /как и любой другой/ темы, играют важную роль в процессе обучения. Тексты должны иметь познавательное, образовательное и воспитательное значение. Кроме того, тексты, по нашему мнению, должны быть сюжетными, чтобы студенты могли их пересказать.

На протяжении последних трех лет члены кафедры русского языка Эгерского педагогического института имени Хо Ши Мина при изучении данной темы используют рассказ И. Жиликова "Учительница".^{1/} Текст довольно большой по объему, но к концу второго года обучения студенты уже должны быть подготовлены к работе с такими текстами. Текст "Учительница" хорош тем, что дает возможность поговорить серьезно о роли личности учителя в процессе обучения и воспитания подрастающего поколения. Этот текст не оставляет студентов равнодушными, заставляет задуматься о своей будущей профессии, о правильности выбора своего места в жизни.

Авторы данной статьи ставят перед собой задачу поделиться опытом работы над этой темой.

Учительница: И. Жиликов

Было раннее прохладное утро. Неяркое осеннее солнце заглянуло в окно учительской, пробежало лучом по выцветшей карте, висевшей на стене, по столу, покрытому старенькой тёмно-синей скатертью, и

¹ „Книга для чтения по русскому языку“. Для студентов национальных групп педвузов Узбекистана. Под ред. доцента Ю. П. Ульянова. Ташкент, 1969.

задержалось на серебряных волосах склонённой над журналом головы единственного человека, находившегося в комнате.

Игнатий Петрович, директор школы, пришёл пораньше, чтобы проверить классные журналы. Листая поочерёдно страницу за страницей, он на некоторых из них задерживал внимательный взгляд и вносил записи неторопливыми, уверенными движениями в лежащий рядом блокнот. Он никогда ничего не скрывал из своей деятельности перед учителями и потому продолжал оставаться здесь и проверять журналы и тогда, когда учительская начала наполняться пришедшими на занятия педагогами. Некоторых из них Игнатий Петрович тотчас же подзывал к себе, заговаривая обычным дружелюбно-деловым тоном. Другие подходили к нему сами, советовались по различным учебным делам. В учительской нарастал равномерный гул голосов. До звонка оставались считанные минуты. И вдруг среди этого смутного гула Игнатий Петрович ясно различил слова, поразившие его слух настолько, что ему сначала показалось, что он ослышался.

— Веры Денисовны сегодня не будет.

— А почему?

— Сына в больницу отвозит. Подозрение на брюшной тиф.

Раздались возгласы сочувствия. Но неожиданно среди них резким диссонансом прозвучали слова, произнесённые высоким голосом, в тоне которого звучала злая насмешка:

— Учитель не имеет права пропускать занятия. Он не имеет права выдавать свои горести и печали... Что ж, посмотрим!

Это, пародируя Веру Денисовну, говорила молодая преподавательница географии Агнесса Всеволодовна. Но никто не поддержал её слова, брошенные как вызов, никто не попытался улыбнуться. Все сделали вид, что не заметили бестактной выходки. Прозвенел звонок. Учителя разобрали журналы и направились в классы.

Игнатий Петрович пошёл в класс, где Вера Денисовна по расписанию должна была проводить урок литературы, на ходу продумывая задание для класса.

Он вошёл. Ребята вскочили и вытянулись за партами с видом тревожного недоумения. По детским лицам, казалось, пробегала одна и та же мысль: "Что случилось?" Одна нетерпеливая ученица не выдержала и воскликнула: "А Вера Денисовна?" — и очень смутилась.

Игнатий Петрович поднял руку успокаивающим движением и начал говорить. Но вдруг... совсем неожиданно вошла сама Вера Денисовна с журналом в руках. Она была очень бледна и немного взволнована. Извинилась за опоздание и прошла к своему месту.

Игнатий Петрович подумал и остался на уроке. Мало ли что могло случиться. Учительница, видимо, провела бессонную ночь: глубокие тени лежали под её запавшими за одни сутки глазами. У неё могла кружиться голова, ей могло стать дурно.

Короткий благодарный взгляд Веры Денисовны показал директору, что он понят ею. В то же время чуть заметная улыбка скользнула по усталому лицу учительницы.

Директор прошёл между рядами учащихся, сел за одну из последних парт, и сложив на крышку парты свои большие спокойные руки, приготовился слушать.

— Итак, ребята, сегодня мы приступаем к изучению творчества Алексея Кольцова — одного из любимейших наших русских поэтов. Вспомним сначала его биографию, годы детства и юношества. Как он жил, рос, как пришёл к творчеству.

Она стояла у доски такая же, как всегда. Мягким, добрым светом лучились глаза. Тёмные волосы были гладко причёсаны над красивым и умным лбом. На ней было то же, что и всегда, скромное чистое платье, а белый воротничок, как всегда, тщательно отглажен. А когда в ответ на первый её вопрос в классе поднялся лес рук, она нашла в себе силы улыбнуться особенно нетерпеливо тянувшему руку Васе Проклову.

И как опытный дирижёр руководит оркестром, так и она замечала всё, видела всех, всё учитывала, всех держала в поле зрения. Она видела тех, кто уверенно, спокойно или, наоборот, нетерпеливо ждал вызова, она видела и тех, кто украдкой торопливо листал книгу, гостываясь "на ходу" к ответу. Видела робкую Таню, горевшую желанием спросить что-то, видела и Колю Загребина, скрывавшего ладонью отчаянные зевки. Одних сама спрашивала, другим давала возможность сказать, третьим посылала укоризненный взгляд, и они, вспыхнув, поспешно захлопывали книгу.

— Коля, — обратилась она к Загребину, — ты выучил что-нибудь из Кольцова? Что ты выбрал?

— У меня мать больна, — угрюмо буркнул паренёк, тот, что зевал.

— Хорошо, Загребин, я верю тебе, — сказала учительница. — А что ты сделал вчера для своей больной матери?

— В аптеку ходил, — подсказал кто-то.

— Ну, ходил, — сердито буркнул Загребин.

— А ещё?

— Лекарство принёс. Чего ещё?

— Он всю ночь не спал, — сказал кто-то. Тихий смешок пробежал по классу: все знали, что хоть потоп вокруг будет, этот парень от сна не откажется.

— Чего не спать? Мать сама к вечеру заснула. А я-то что ж?

— Коля, — тихо и твёрдо сказала Вера Денисовна, взглядом заставив учащихся прекратить смешок, — если мама заболела, всё равно надо было позаниматься. Тем более надо было позаниматься. Твоей маме приятно было бы узнать, что ты можешь взять себя в руки, если случится трудность.

Да, она имела право говорить так. Игнатий Петрович сегодня знал это лучше, чем когда-либо раньше. А ребята, хотя и не знали, но внутренняя сила, звучащая в её голосе, какое-то особенное выражение её лица убеждали их лучше слов.

"Какая она! — восторженно думал директор, — хотя, впрочем, нет, она и всегда такая была. И я знал это, конечно, знал. Ещё тогда — с первого урока, когда она совсем молоденькой девушкой впервые пришла в школу... Так же стояла она у доски, с тем же строго сомкнутым ртом, и только против воли полыхавший на щеках румянец говорил о глубоко затаённом смятении... Я, пожалуй, напрасно остался, — прервал свои воспоминания Игнатий Петрович, — Вера Денисовна не подведёт..."

Звонкий детский голос произносил с неподдельным чувством:

Ах, ты степь моя,
степь привольная!
Широко ты, степь,
пораскинулась,
К морю Чёрному
понадвинулась . . .

Игнатий Петрович потихоньку, чтобы не мешать, вышел из класса.

Когда он заканчивал просмотр журналов, раздался звонок, возвещавший об окончании уроков. Первой в учительскую вошла Агнесса Всеволодовна в сопровождении трёх девятиклассников, нёсших за нею глобус и карту. Положив на стол лакированную сумочку, она обернулась и, улыбаясь, сказала "мерси" этим юнцам, которые смотрели на неё восхищёнными глазами.

"Как она одета! — подумал Игнатий Петрович. — Эта коротенькая юбочка, чересчур большое декольте, бантик в причёске. И как она смеет подобным образом держать себя с мальчишками-учениками?"

— Агнесса Всеволодовна, — страдальчески поморщившись, начал директор, как только ученики вышли, — вы не могли бы . . .

— Нет, не могу! — взвизгнула Агнесса Всеволодовна. — Не могу и не желаю проводить уроки вместо вашей (она так и сказала "вашей") Веры Денисовны.

— Да я не об этом, — сухо прервал её директор, — ведь я же, помните, просил вас: вы не могли бы поскромнее одеваться и держать себя?

— То есть как это? Почему?

— Потому что учительница, как мне кажется, это . . . ну, как бы вторая мать для учащихся . . .

— Может, ещё в бабушки запишете? — усмехнулась Агнесса Всеволодовна.

Продолжать этот разговор было невозможно: в учительскую входили другие учителя. Игнатий Петрович вышел и направился в свой кабинет.

День директора снова наполнился неотложными делами и хлопотами. Только к вечеру после уроков директор зашёл в учительскую. Лёгкий полумрак царил в комнате. Немая тишина сменила недавно царившее здесь оживление, но оно ещё, казалось, оставалось и в сдвинутой набок скатерти, и в пепельнице с окурками, и в отодвинутых стульях.

В углу, где стоял маленький столик с телефоном, темнела худощавая фигурка. Директор тотчас же узнал Веру Денисовну. Она сидела к нему спиной и, согнувшись, словно под бременем горя, держала трубку телефона, напряжённо вслушиваясь.

— Так не похоже на тиф? Точно не похоже? — Вера Денисовна глубоко, облегчённо вздохнула. — Ну, спасибо, спасибо . . . Высокая, говорите, а сколько? Я могу подежурить сегодня? Ну, как же не надо? Но я хоть ненадолго приду, посижу, можно? Я через полчаса буду там . . .

Она кончила говорить, встала вся во власти своих переживаний и торопливо прошла, почти пробежала мимо директора. Но, когда она уже была на пороге и взялась за ручку двери, до её сознания дошло, что это Игнатий Петрович и что она чуть было не ушла не простясь. Она остановилась и подняла на него смущённый взгляд. Он стоял, как всегда, — корректный, сдержанный, молчаливый.

— Я бегу к сыну. До свидания, — сказала Вера Денисовна.

— До свидания. Благодарю вас, — сказал директор. — Вы можете не приходите завтра. Я изменил расписание.

— Да? Спасибо вам. Мне и правда надо уснуть немного . . . А ночью я подежурю . . . Спасибо.

И Вера Денисовна вышла.

“Ваша” Вера Денисовна — вдруг вспомнилось директору, и он тихо усмехнулся. А между прочим, эта милая, эта необыкновенная женщина с её великим мужественным сердцем действительно была когда-то его мечтой, тайной и прекрасной, но она даже не подозревала об этом. Давно это было . . . пожалуй, лет десять тому назад. Как-то случилось, что она вышла замуж за другого, кажется, не очень удачно, и у неё родился ребёнок, который теперь учился в этой же школе, и его Игнатий Петрович каждый день видел, любил и иногда поглаживал по головке, такой же чёрненькой, как у матери. А теперь этот мальчик — её сын, её и как-то чужого человека — был тяжело болен, и он, Игнатий Петрович, так мало мог помочь ей.

Да, теперь она была “наша” Вера Денисовна, наша школьная. Ей принадлежала любовь многих людей — учащихся, родителей, многих учителей. И она дарила им всем в ответ свою душевную, тихую, неиссякаемую привязанность. И теперь в одну из труднейших минут своей жизни она ничем не уронила себя, не заставила изменить к ней отношение.

Игнатий Петрович всё стоял в учительской, глядя на полураскрытую дверь.

Слова и выражения.

неяркий /-ая, -ое/	— halvány, fakó	
выцветший /-ая, -ое/	— kifakult, fakó	
задержаться	} где /на чём/ /П./	— megáll, megpihen (egy rövid ideig)
задерживаться		— lapozgatva
листая /листья/		— записывал /в блокнот/
вносил записи		
вносить	} во что /В./	
внести		
блокнот		— notesz, jegyzetömb
начала наполняться		— kezdett megtelni (benépesedni)
наполняться	} кем-чем /Т./	
наполниться		
тотчас		— немедленно, сразу
дружелюбно-деловой тон		barátságos-hivatalos hang
нарастал гул голосов		— усиливался, становился сильнее

смутный		— zavaros, nyugtalan
поразивший /-ая, -ое/		— amely meglepte
поразить	} кого-что /В./ чем /Т./	
поражать		
подозрение на брюшной тиф		— подозревают, предполагают брюшной тиф
сочувствие		— részvét, rokonszenv
насмешка		— gúny, gúnyolódás
пародируя /пародировать/		— kifigurázva, parodizálva
бестактный		— tapintatlan
недоумение		— zavar, értetlenség
скользнула улыбка		— átsuhant a mosoly (az arcán)
скользнуть	} по чему /Д./	
скользить		
держала в поле зрения		— видела всех
украдкой		— lopva, titokban
робкий		— bátortalan, félénk
вспыхнув /вслыхнуть/		— покраснев /от волнения, смущения/
		— morog, dörmög
буркнул		
буркнуть	} что /В./	
буркать		
потоп		— áradás, árvíz (vízözön)
полыхавший /-ая, -ое/		— горевший ярко
полыхать	}	
полыхнуть		
смятение		— zavar, zavartság
взвизгнула /взвизгнуть/		— (fel)üvölt, (fel)vonít
неотложные дела		— дела, которые необходимо выполнит, немедленно
неиссякаемый /-ая, -ое/		— kifogyhatatlan, kimeríthetetlen

Задания.

Задание 1. Найдите в тексте следующие выражения: запавшие глаза; слова, брошенные как вызов; добрым светом лучились глаза; поднялся лес рук; чересчур большое декольте. Объясните значение этих выражений и составьте с ними предложения.

Задание 2. Прочитайте текст по ролям.

Задание 3. Ответьте на вопросы:

1. Что делал Игнатий Петрович в учительской?
2. Как отнеслись учителя к беде своего товарища?
3. Почему директор пошёл в класс?
4. Что произошло в классе?
5. О чём разговаривал директор школы с учительницей географий?
6. Как относился директор школы к Вере Денисовне?
7. Нравится ли вам директор школы? Почему?
8. Нравится ли вам Вера Денисовна? Если да, то почему?
9. Нравится ли вам Агнесса Всеволодовна? Если нет, то почему?

Задание 4. Перескажите содержание текста.

Задание 5. Ответьте на вопросы:

1. Как выглядит Вера Денисовна? Как она одета?
2. Как одета Агнесса Всеволодовна?
3. Как должен одеваться современный учитель?

Задание 6. Найдите в тексте описание разговора директора школы с учительницей географии после уроков. Какие черты характера Агнессы Всеволодовны проявились в этом разговоре?

Задание 7. Ответьте на вопросы:

1. Хотели бы вы работать в школе, где директором был бы такой человек, как Игнатий Петрович?

2. Можем ли мы сказать о Вере Денисовне, что у нее слова не расходятся с делом?

3. Можем ли мы считать, что коллектив этой школы живет по принципу "человек человеку — друг, товарищ и брат"?

Задание 8. Составьте диалог. Используйте в нем слова "У нее слова не расходятся с делом."

Задание 9. Как вы понимаете слова "учительница... как бы вторая мать для учащихся"?

Задание 10. Как вы понимаете слова А. П. Чехова "В человеке должно быть всё прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли"? Можно ли эти слова отнести к Вере Денисовне? А к Агнессе Всеволодовне?

Задание II. а/ Объясните смысл следующих пословиц:

1. Не место красит человека, а человек место.
2. Не всё золото, что блестит /или: не всё то золото, что блестит/.
3. Скромность украшает человека.
4. По одежке встречают, по уму провожают.
5. Слово—серебро, мольчанье—золото.
6. Язык мой — враг мой.
7. Кто вчера солгал, тому и завтра не поверят.

б/ Найдите, если это возможно, венгерские эквиваленты этих пословиц.

Задание 12. Составьте короткие диалоги, употребив пословицы:

1. Язык мой — враг мой.
2. Скромность украшает человека.
3. Не место красит человека, а человек место.

Задание 13. Ответьте на вопросы:

1. Можно ли считать Агнессу Всеволодовну типичным явлением среди современных учителей?

2. Как вы считаете, может ли Агнесса Всеволодовна стать хорошим воспитателем?

Задание 14. Выпишите из первых двух абзацев глаголы, поставьте их в инфинитиве, определите вид. К глаголам совершенного вида подберите глаголы несовершенного вида, а к глаголам несовершенного вида — совершенного вида.

Образец: Заглянуло /заглянуть/ — сов. вид,
заглядывало /заглядывать/ — несов. вид.
Задерживал /задерживать/ — несов. вид,
задержал /задержать/ — сов. вид.

Задание 15. Выпишите из текста предложения с обособленными причастными оборотами. Замените, где это возможно, причастные обороты определенными придаточными предложениями.

Образец: И вдруг среди этого смутного гула Игнатий Петрович ясно различил слова, поразившие его слух настолько, что ему сначала показалось, что он ослышался. — И вдруг среди этого смутного гула Игнатий Петрович ясно различил слова, которые поразили его слух настолько, что ему сначала показалось, что он ослышался.

Задание 16. Составьте предложения со словами: подать заявление /о приёме на работу, на курсы, об уходе с работы/, поступить на работу — уйти с работы, уволиться /по собственному желанию/, уволить с работы, снять с должности, перевести на другую работу, объявить выговор, благодарить /за что?/, получать зарплату, любимое дело.

Задание 17.¹ Дайте ответное высказывание, используя слова в скобках.

а. Образец:

— Серёже Иванову очень легко даётся английский /математика/.
— Да, с английским у Серёжи всё в порядке. А вот математика у него хромает.

1. Наташе Петровой необычайно легко даётся французский /физика/. 2. У Кати Алексеевой прекрасно идёт литература /химия/. 3. У Пети Пирогова большие способности к математике /биология/. 4. Серёжа Петров прекрасно поёт по русскому языку /немецкий/.

б. Образец:

— Моему сыну, Николай Петрович, трудно даётся математика. Нет у него способностей к этому предмету /литература/.

— Да, с математикой у него действительно неважно. Но вы не расстраивайтесь. Зато он по литературе хорошо поёт.

1. Моему сыну, Анна Владимировна, трудно даётся геометрия /русский язык/. 2. Моей дочери, Сергей Иванович, никак не даётся физика /история/. 3. У моего сына, Нина Петровна, очень плохо идёт химия /география/. 4. Моя дочь, Алексей Николаевич, плохо поёт по алгебре /биология/.

Задание 18. Присоединитесь к высказанному мнению.

Образец: а.

— Виктор прекрасно решает арифметические и алгебраические задачи.

— Да, у него вообще удивительные способности к математике.

б. — Виктор очень плохо решает арифметические и алгебраические задачи.

— Да, у него вообще нет способностей к математике.

1. Таня великолепно знает советскую литературу, хорошо разбирается в поэзии, пишет прекрасные сочинения.

2. Боря прекрасно поёт, хорошо играет на скрипке, дирижирует пионерским оркестром.

3. Саша не знает грамматики, плохо пишет диктанты и изложения.

¹ Задания 17—20 взяты из „Заочного курса повышения квалификации зарубежных преподавателей русского языка“, выпуски 1—4, М., 1975.

4. Нина очень неважно учится. Ей плохо даётся и математика, и физика, и русский.

5. Маша свободно владеет английским и французским, неплохо говорит по-испански, может читать по-немецки.

Задание 19. Дайте два варианта ответной реплики: согласитесь с собеседником или возразите ему.

Образец:

— Вот увидите, из Саши получится хороший инженер.

1. — А я и не сомневался. У него есть все данные, чтобы стать хорошим инженером.

2. — Ну что вы, какой из него инженер! У него нет для этого никаких данных.

1. Вот увидите, из Коли выйдет прекрасный учитель. 2. Вот увидите, Маша будет хорошим преподавателем. 3. Вот увидите, Боря станет прекрасным вожатым. 4. Вот увидите, из Маши получится неплохой лингвист. 5. Вот увидите, Витя обязательно станет биологом. 6. Вот увидите, из Юры выйдет неплохой литературовед.

Задание 20. Составьте диалоги по образцу, заменяя выделенные слова словами и выражениями, данными ниже.

Образец:

— Что нового в школе?

— По химии пятёрка.

— Ну, с химией-то у тебя всё в порядке. А вот как с английским?

— Да, я учил, учил слова...

— И ничего не выучил. Вечная история!

— Не даётся мне английский.

— Да уж, видно, полиглота из тебя не выйдет.

1/ Черчение, литература, писать сочинение, написать, писатель; 2/ ботаника, рисование, рисовать, нарисовать, художник; 3/ русский, алгебра, решать примеры, решить, математик.

Задание 21. Напишите сочинение на одну из данных тем:

1. Моя любимая учительница.

2. Каким должен быть современный учитель.

3. Почему я выбрал профессию учителя.

На изучение текста и выполнение заданий следует отвести 8 часов /из них один час на письменное сочинение в аудитории/.

Из 21 задания только 2 носят чисто грамматический характер. Текст насыщен причастными оборотами /как обособленными, так и необособленными/, поэтому мы считали возможным ввести задание 15-е. На занятиях по синтаксису этот материал уже пройден, так что есть возможность закрепить на связном тексте знания студентов, полученные по грамматике. Задание 14-е дано на виды глагола. Виды глагола трудно усваиваются студентами-венграми, поэтому этот материал всегда должен быть в центре внимания на любом занятии по русскому языку.

1 занятие /1 час/. Изучение рассказа "Учительница" можно начать с краткого изложения содержания преподавателем. Однако, чтобы вызвать у студентов интерес к этому рассказу, лучше, если преподаватель прочитает /или расскажет/ текст до слов "Это, пародируя Веру Дени-

совну, говорила молодая преподавательница географии Агнесса Всеволодовна". Затем проводится словарная работа.

Дома студенты работают над текстом. Они должны усвоить содержание текста, выучить новые слова и выражения и научиться выразительно читать текст. Письменно выполняется задание 1.

2 занятие /2 часа/ начинается с выяснения понимания содержания текста. Выполняется задание 3 /первые 6 вопросов/. Затем студенты читают текст по ролям. Следует отметить, что студенты читают довольно плохо, так как вслух они читают редко, так что надо обязательно прочитать текст до конца.

После чтения текста выполняется задание 3 /7—9 вопросы/. Затем проводится работа по описанию портретов Игнатия Петровича, Веры Денисовны и Агнессы Всеволодовны /задания 5—7/.

Дома студенты выполняют задания 8—10 и 15, а также готовят пересказ первой половины текста близко к языку автора.

На 3-ем занятии /2 часа/ вначале выполняются задания II—13, затем 16—18.

Дома студенты выполняют задание 14 /письменно/ и 19—20 /устно/, а также готовят пересказ второй половины текста.

На 4-ом занятии /2 часа/ студенты пересказывают текст и выполняют задание 21.

Дома они готовятся к сочинению на тему "Моя любимая учительница" /или "Почему я выбрал профессию учителя"/.

На 5-ом занятии /1 час/ студенты пишут сочинение на одну из названных выше тем.

Для внеаудиторного чтения можно рекомендовать студентам рассказ Ю. Нагибина "Зимний дуб" /"Обыкновенные истории". Тексты для чтения с упражнениями по лексике и развитию речи. Для иностранцев. Под ред. Г. А. Битехтиной. Изд. МГУ, 1967/.

A SZÖVEGFELDOLGOZÓ MUNKA TAPASZTALATAIRÓL (A „HIVATÁSTUDAT” C. TÉMÁHOZ)

Uljanov J. P., Nádasi Magdolna

A szerzők a lexika órákon alkalmazott szövegfeldolgozó munka módszereit ismertetik.

Közismert tény, hogy a nyelv- és stílusgyakorlat jegyzetek vagy megkésvé, vagy egyáltalán nem jutnak el minden orosz szakos hallgatóhoz. A tanárnak kell gondoskodnia arról, hogy megfelelő olvasmányokat adjon a hallgatók kezébe, amelyek érdekesek, tanító-nevelő jellegűek, alkalmasak az elmondásra.

A szerzők Zsiljakov I. „A tanítónő” c. rövid elbeszélését dolgozták fel. A szöveg alkalmas arra, hogy a hallgatók komolyan elgondolkodjanak, elbeszélgessenek arról, hogy milyen is az igazi tanáregyéniség, milyen szerepet tölt be az oktatásban, nevelésben.

Az olvasmányhoz 21 feladatot állítottak össze (kérdés-felelet, mondatalkotás adott kifejezésekkel, szemantizálás, inszenálás, dialógus összeállítás, közmondások értelmezése, különböző feladatok az igék köréből, fogalmazás adott témára stb.).

A szerzők remélik, hogy e rövid cikk is elősegíti az orosz szakos tanárok munkájának eredményességét.

AZ OROSZ NYELVI BESZÉD TANÍTÁSA ÉS GYAKORLATAI A NYELVI LABORATÓRIUMBAN

DR. BÉKY LORÁND

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

A nyelvnek, *mint a kommunikáció eszközének* a tanítása a metodika világszerte elfogadott céljává vált. Ez azt jelenti számunkra, hogy tanítványainkat meg kell tanítanunk folyékonyan, helyes kiejtéssel beszélni, s elsődleges fontossága van annak is, hogy megtanítsuk a beszélt nyelv megértését.

A *beszéd* egy dinamikus folyamat, különféle szituációkhoz igazodó és mindenkor konkrét, tudatos, individuális tevékenység, amely a maga céljainak megfelelően használja és veszi igénybe az elvont jelrendszer (a nyelv) egyes elemeit. (1:6)

A beszédnek mint aktív tevékenységnek két összetevője van:

a hallás utáni megértés (a beszédértés) és

a beszéd.

E két tevékenység együttesen biztosítja, hogy a nyelvet az érintkezés eszközeként használjuk, vagyis a gondolatainkat közöljük beszélőszerveink útján, illetve mások beszédét felfogjuk, megértjük.

Milyen tevékenység játszódik le tudatunkban a beszédértéskor és a beszédkor?

Az előbbi egy receptív, auditív tevékenység. Kocsis (5:153) azt írja, hogy az idegen nyelvi beszédet hallva felismerjük az elhangzott szavakat, azok kölcsönös viszonyait és megértjük az egész közlés gondolati tartalmát. Minthogy a beszéd gyors folyamat, annak megértéséhez automatizált ismeretekre van szükség. Így tudjuk figyelmünket a gondolati tartalomra irányítani.

A beszéléskor pedig felidézzük a szükséges szavakat, csoportosítjuk a beszédhelyzetnek megfelelően, formába öntjük a grammatika, és kimondjuk a fonetika szabályai szerint.

Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a beszéd és a hallás utáni megértés készsége nem feltétlenül jár együtt, nem fejlődik korrelatív módon. Ugyanis a nyelvismeret egy bizonyos szintjén gondolatainkat már úgy-ahogy ki tudjuk fejteni, vagyis meg tudjuk magunkat értetni, de másokat még nem értünk meg. A két készség egymással szorosan összefügg, de sajátos folyamat, s tervszerű gyakorlást igényel (2:170)

1. A hallás utáni megértés tanítása

Az idegen nyelvet tanuló a beszéd megértésének különböző szakaszain megy át. Az első kapcsolatkor az idegennyelvi mondatok úgy érik a fülét, mint differenciálatlan zörejáradat. Amint odafigyel, a zörejben lassanként felismer bizonyos rendet: a hang-

magasság emelkedésének, illetve ereszkedésének és a lélegzetvételi egységeknek a rendszerességét. Majd, amint megtanulta az illető nyelv néhány tetszőleges kapcsolatát, elkezdji felismerni az akusztikai és szintaktikai modellrendszerét. A beszéd tömegéből felismeri az ismerős elemeket, de a teljes hangsorozat összefüggését még nem tudja felismerni, nem érti meg teljesen a közlést. Sok gyakorlás után megszerzi azt a képességet, hogy felismerje azokat a döntő elemeket, amelyek a közlést meghatározzák. Megérti a lényegét, de nem tud visszaemlékezni arra, amit megértett. Mindez azért van, mert nem tudja figyelmét kellő ideig a közlemény döntő elemeire koncentrálni. Mivel számára a nem nagyon ismerős hangsorozatok nagy mennyiségű információt tartalmaznak, nincsen elegendő kapacitása az emlékezetben tartásra. (9:6). Megfelelő gyakorlattal eljuthat odáig, hogy mások közlésében elégséges lesz csak a „kulcsszavak” percipiálása, képes lesz a redundáns elemek kiszűrésére, s így az adott szituációban, összefüggésben a hallottak lényegét megérti, s emlékezetében tartja.

Az idegen nyelv hallgatását két tevékenységszintre bonthatjuk fel, s ezek mind-egyikét tanítanunk kell. Az első a felismerés szintje, felöleli a szavak, kifejezések, grammatikai formák azonosítását. A második szint a szelekció, itt a hallgató kivonja a közöltekből azt, amit a közlemény velejének tart, vagyis a hallottakat tartalmilag megérti. Sok tréningre van szüksége a felismerő szinten is, sok gyakorlásra, hogy a hangok folyamatából a specifikus részleteket képes legyen kiválasztani. Az első szint tanítása lényegében nyelvi gyakorlatokon keresztül folyik, amelyeknek meg kell előzniük a beszédgyakorlatokat. Csak olyan szövegek tartalmi megértését kívánhatjuk meg, melyek nyelvi elemeinek helyes érzékelését, felismerését és megkülönböztetését már begyakorolták.

A hallás utáni megértés tanításának legfőbb eszköze a sok orosz beszéd hallgatása a megfelelő gyakorlatokban. A különböző metodika könyvek több-kevesebb részletességgel a beszédértés fejlesztésének alábbi lehetőségeire mutatnak rá:

Az első órától kezdve fordítsunk nagy gondot az *utasítások megértésére*, s azt tervszerűen és fokozatosan bővítsük.

Második lépésként ugyancsak fokozatos és tervszerű munkával fejlesszük tanulóink *kérdés-megértés* képességét. Kérdések a feldolgozott anyaghoz, majd kérdések az ahhoz hasonló szituációkra, elsősorban a tanulóval kapcsolatos személyes vonatkozásban, s végül a váratlan kérdések jelentik a fokozatosságot. Jól segíti a kérdésmegértés képességének a kialakítását a *dialogusok tanítása*, ahol nem az a fő feladat, hogy a tanuló a dialogus mondatcsoportait tökéletesen tudja, hanem tudjon azonnal és megfelelően válaszolni a dialogus minden egyes egységére.

Ezután az *elbeszélés megértése* következik, a szóbeli elbeszélés egyszerű kis mondataitól a kisebb történetek megértéséig.

Végezetül meg kell követelnünk a *felolvasott szöveg megértését* is. S mivel az előbbi gyakorlat egyszerűbb szövegét a tanuló könnyebben megérti, mint a terjedelmesebb mondatokból álló felolvasott szöveget, ez utóbbit nagyobb teljesítménynek is tudjuk be.

Ezek a gyakorlatok azonban már a szelekció szintjén segítik a megértési képesség kialakulását. Hogy idáig eljussanak tanulóink a *felismerési gyakorlatok* egész sorát kell elvégeznünk. (A Módszertanok egyelőre alig tesznek említést ezekről a gyakorlatokról, de a legújabb tankönyvekben (12) már találunk ilyeneket.)

A hallás utáni megértés képességeinek fejlesztése tehát rendszeres gyakorlást igényel fokozatosan nehezebb anyaggal, s a nyelvtanulási időn belül egyenletes elosztással. Végezetül a beszédgyakorlat közben koncentrált figyelem szükséges, s annak mind a nyelvi közlés formájára, mind a tartalmára ki kell terjednie.

Miután a figyelemkoncentráció legnagyobb a nyelvi laboratóriumban, a hallás utáni megértés tanítása ott igen eredményesnek bizonyult.

2. A beszéd tanítása

Ahhoz, hogy a tanulók gondolataikat orosz nyelven ki tudják fejezni a következők szükségessége:

- jól kell ismerniük bizonyos mennyiségű fonetikai, lexikai és grammatikai anyagot,
- ki kell alakítani bennük azt a képességet, hogy az elsajátított nyelvi anyagot fel tudják használni megértésre és közlésre, továbbá, hogy
- intuitíve, a fordítás kikapcsolásával legyenek képesek kombinálni a nyelvi anyagot mind a megértésre, mind gondolataik kifejezésére.

Ez utóbbi jelenti a legnagyobb nehézségeket. Az elsajátított és automatizált nyelvi anyag csak eszköz a beszédhez, amelyek kombinálása adja meg az aktív beszédet.

Ahhoz, hogy tanulóink eljussanak az aktív beszéd szintjére, a beszéd jártasságai kifejlesztésének egész sor gyakorlatát kell elvégeztetnünk, melyek a következők lehetnek:

A beszéd tanítása ún. *memorizáló* gyakorlatainak elsősorban a *sztereotíp* beszédfordulatok, a társalgási nyelv dialógusainak elsajátításában van nagy szerepük.

A *variatív gyakorlatokkal* az a célunk, hogy bizonyos nyelvi kategóriákat sajátíthassunk el a mondatminta alapján. A mondatminta (beszédmodell, mintamondat) olyan mondat, amely adott beszédhelyzetben maga is szinte változtatás nélkül felhasználható, ugyanakkor mintául is szolgál olyan nyelvi anyag alkalmazására, amely magában a beszédmodellben előfordul, továbbá jellemzője, hogy határozott, konkrét szituációt fejez ki, ezért könnyen emlékezetben tartható. A benne lévő szavak variálhatók pl. más szavakkal hasonló beszédhelyzetben (5:149). Pl.: Коля пошёл в кино, (в школу, в театр и т. д.).

A *szabad beszédgyakorlatok* azt kívánják meg a tanulóktól, hogy a tanult nyelvi anyagot a szükséges átalakítások után bármely valóságos, vagy elképzelt szituációban fel tudják használni, s ahol a tanulók figyelme már a beszéd tartalmára irányul.

3. A beszéd, a beszédértés és a beszélés tanítása a nyelvi laboratóriumban

Igen bonyolult sokrétű tevékenységet kell folytatnunk ahhoz, hogy gondolatainkat idegen nyelven kifejezhessük.

Amint láttuk a beszédhez és a beszédértéshez nélkülözhetetlen bizonyos nyelvi anyag ismerete, melynek használatában jártasságra kell szert tenni. A jártasságok, készségek kimunkálása sok-sok céltudatos ismétlést, gyakorlást igényel, melynek legjobb gépi segítője a *nyelvi laboratórium*.

A laboratórium a tanár számára nagy időmegtakarítást jelent, és arra is szolgál, hogy felmentse valamely gyakorló anyag újra és újra való elismétlésével járó „vesződségtől” (7:6).

Mivel a laboratóriumi gyakorlatok elsősorban készségfejlesztő gyakorlatok, fontos, hogy a nyelvoktatás tudatosító, elméleti, megalapozó részét a tanórán végezzük el – laboratóriumban új anyagot nem tanítunk! – és készítsük elő a labormunkát. A laboratóriumi és az osztálytermi munka így lesz a tanítás-tanulási tevékenység „fej” és „írás” része. (8:7) Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a laborgyakorlat nem csupán ismétlés, hanem olyan tudatosan irányított gyakorlatrendszer, amely a tanulókat aktív tevékenységre, alkotó jellegű szellemi munkára kényszeríti (3:477).

A laboratóriumi gyakorlatoknak 2 tagja van, a stimulus és a válasz. A gyakorlatok lehetnek 2, 3 vagy 4 fázisúak, de gyakoribbak a négyfázisúak, amely a következőképpen épül fel:

1. fázis: a magnó megadja a stimulust (kijelöli a feladatot),
2. fázis: a tanuló válaszol,
3. fázis: a magnóról elhangzik a helyes megoldás,
4. fázis: melyet most már a tanuló mindenképpen helyes válasza követ.

A. Wakeman (11:2) ugyan azt mondja, hogy a 3 fázisú gyakorlat talán jobb, mert gyorsabb ütemet diktál és jobban ösztönzi arra a tanulót, hogy már az első próbálkozásnál megtalálja a helyes választ. A négyfázisú gyakorlat ugyanakkor lehetővé teszi az önkorrekciót, a tanulónak módjában áll, hogy feleletét összehasonlítsa a tanár feleletével, s ha nem volt jó, a negyedik fázisban javíthatja azt.

A beszéd tanításához milyen típusú – laboratóriumban végezhető – gyakorlatokat hívhatunk segítségül tanári munkánkban?

a) A beszédértés tanításánál is a laboratóriumban a fülhallgató a figyelem nagyfokú koncentrációját kényszeríti ki, és fokozva az auditív percepciót, növeli a magnetofon hatásfokát, segíti a megértést.

A gyakorlatok, mint majd látni fogjuk egyrészt *felismerési gyakorlatok*, amelyek szavakból, szókapcsolatokból vagy mondatokból állnak, másrészt *utasítások*, különböző *gyakorlatok a kérdésmegértés képességének fejlesztésére*, továbbá *dialógusok*, *kisebb-nagyobb elbeszélések*, *történetek*, *tréfák* orosz szövegei.

Miután a gyakorlatok többsége nem a szó klasszikus értelmében laborgyakorlat, a hallás utáni megértés képességeinek kimunkálásánál fontos kérdés a kontroll problémája is. Az ellenőrzéshez különböző, jó módszerek állnak a rendelkezésünkre, mint pl. a tanulók kézzel adott jelzései, a fejükkel való intés, az igen-nem, vagy teljes mondattal adott válasz, a megfelelő illusztráció kiválasztása, a fordítás s végül a tanulók mosolya, amely arról tanúskodik, hogy megértették az elmondottakat. Ismerkedjünk meg a fent említett gyakorlatfajtákkal.

Felismerési gyakorlat lehet pl. a következő:

Задание. №. . . Укажите слова, обозначающие жидкости!
суп, чай, рыба, вода, колбаса, соль, молоко, кофе, яблоко, хлеб, сыр.

vagy

Задание. №. . . Укажите словосочетания, где есть слова, отвечающие на вопрос "чья"?

Большая семья, наша семья, твоя сестра, широкая улица, новая квартира, грязная тетрадь, русская книга, моя книга.

A felismerési gyakorlatok sokrétűségéről a 4. pontban foglaltakból győződhetünk majd meg részletesebben.

Ami az *utasításokat* illeti, csak azokat a gyakorlatokat célszerű, (illetve lehetséges) laborban is végezni, amelyek nem járnak helyzetváltoztatással. (v. ö. 2:175). A példákat a 131. oldalon találjuk.

A *kérdés-megértés* képességének fejlesztését az alábbi típusú gyakorlatok segítik elő.
Pl.: **Задание. №. . .** Ответьте на вопросы по образцу.

Образец:

Скажите, январь — первый месяц? — Да.

Январь — второй месяц? — Нет.

Какой месяц январь? — Первый. Январь первый месяц.

Март — третий месяц? — Март — четвертый месяц? — Какой месяц март? И т. д.

Elbeszélések, történetek, tréfák orosz szövegének közvetítésével segítjük az *elbeszélések, felolvasott szövegek* megértését, melynek kontrollját az előbb említett ellenőrzési eljárások biztosítják.

b) A beszéd tanításánál (és a nyelvi anyag elsajátításánál) Stack (10:138) a laboratóriumban végezhető gyakorlatok fajtáit így különbözteti meg: 1. szubsztitúciós, 2. transzformációs, 3. analógiás, 4. kiegészítő és, 5. modellpár gyakorlatok, valamint 6. kérdés-felelet és 7. fordítás.

A feladatsoroknak legalább 8 egyforma tagból kell állniuk. Nézzük meg ezeket a feladatokat a gyakorlatban:

A szubsztitúciós (behelyettesítéses) gyakorlatoknál a tanuló az utasítás szerint a mondat egyes szavait másokkal felcseréli.

Pl.: М: Павел идет в театр. У: Павел идет в школу.

Ha a stimulus-mondat szerkezetét kell megváltoztatnunk, transzformációs gyakorlathoz beszélünk, amelyek a következő átalakításokat jelentik:

- tagadó, kérdő, felkiáltó, felszólító mondatból való átalakítás,
- cselekvő szerkezetből, szenvedő és fordítva,
- egyszerű mondatokból összetett mondatok stb.

Pl.: М: Учитель спрашивает.

У: Учитель спрашивает?

М: Я видел Ивана. Он шёл по улице.

У: Я видел Ивана, когда он шёл по улице.

Az *analógia drill* stimulusa mindig egy kijelentés, amelyet kérdés követ. A kérdésnek az a funkciója, hogy meghatározza a felelet formáját. A gyakorlat nagyon alkalmas az igeragozás, a főnév és melléknév végződéseinek gyakorlására. Az igeragozásnál pl. az igét, és az időt megadja az első rész, a kívánt személyt pedig a második rész szügerálja.

Pl.: М: Я иду в кино. А Янош?

У: Он тоже идёт в кино.

A *kiegészítő* gyakorlatoknál a tanuló egy meghatározott kifejezést egy kibővítésre alkalmas stimulussal kapcsol össze.

Pl.: Kezdd minden mondatot – он сказал – kifejezéssel!

М: Я каждое утро делаю зарядку.

У: Он сказал, что каждое утро делает зарядку.

Mondatpárgyakorlatok mindegyike két rövid mondatból áll, melyeket valamilyen meghatározott módon kell összekapcsolnunk. (Ezt tekinthetjük a transzformációs gyakorlatok egyik sajátos változatának is.) A feleletmondatok viszonylag hosszúak, ezért a gyakorlatokat a nehezebbek közé soroljuk.

Pl.: М: Янош смотрит телевизор.

Пётр приходит к нему.

У: Янош смотрел телевизор, когда пришёл к нему Пётр.

Kérdés-felelet formájában gyakorolhatjuk az igenlő, tagadó válaszokat, és a különböző kombinációjú gyakorlatokat, mint pl.:

Felelj a következő kérdésre tagadóan, de tedd hozzá, hogy te meg fogod tenni azt, ami a kérdésben van. Vagy: tedd hozzá, hogy amit kérdeznek tőled, te már megtetted.

М: Купит он себе билет в театр?

У: Нет, но я куплю себе.

vagy:

М: Вы часто ходите в кино?

У: Нет, но я раньше часто ходил.

Ами a *fordítási gyakorlatokat* illeti, az idegen nyelv tanulásánál általában kerülendő az anyanyelv használata, s ezért laboratóriumban csak ritkán alkalmazzuk ezt a formát, többnyire pl. a szimultánfordítási gyakorlatok esetében.

4. Laboratóriumi gyakorlatok a beszéd jártasságainak és készségeinek fejlesztésére a 9–14 évesek orosz nyelvoktatásában

a) *A hallás utáni megértés gyakorlatai.* Említettük, hogy a hallás utáni megértés készségeinek fejlesztése rendszeres gyakorlást igényel a nyelvtanulási időn belül egyenletes elosztással. A gyakorlatok – ellentétben a beszédkészség fejlesztésének gyakorlataival – nem épülnek az egyes tankönyvi leckékre, csak nyelvtanilag és többnyire lexikailag igazodnak hozzájuk. Osztályonként kb. 20–25 alkalommal, tehát általában minden negyedik órán –, mintegy 5–10 percig dolgozunk a laborban, végezzük a hallás utáni megértés fejlesztésének speciális gyakorlatait. Ezekből ismertetünk néhányat.

Felismeréses gyakorlatok:

5. osztály. Az alábbi gyakorlatot a szóbeli kezdő szakaszban végezzük el:

Задание №. . . Укажите слова, отвечающие на вопрос „Кто это?”

Мальчик, да, он тоже, бабушка, или, ты, класс, учебник, говорит ученик, домой, дедушка, играет, кошка.

Ennek mintájára készítettünk olyan gyakorlatokat, amelyekben a „что это?”, „как” stb. kérdésre felelő szavakat kell kiválasztanunk.

6. osztály. A lejjebb ismertetett gyakorlatot 2. lecke elvégzése után dolgozhatjuk fel.

Задание №. . . Укажите словосочетания где есть слова, отвечающие на вопрос „чья”?

Большая семья, наша семья, твоя сестра, широкая улица, новая квартира, грязная тетрадь, русская книга, моя книга, новая рубашка, большая квартира.

Természetesen összeállítottunk olyan gyakorlatot is, ahol a kérdés „чей?” vagy „чье?” vagy „чи?”.

7–8. osztály. Említettük már, hogy egyre nehezebb gyakorlatok szükségesek a tanulók hallás utáni megértésének fejlesztéséhez, s ezért az előzőekhez hasonlóak mellett újabbakat is megoldatunk:

Задание №. . . Дайте краткие ответы на следующие вопросы:

Образец: Иван идёт домой? — Да, домой.

Иван идёт домой? — Да, Иван.

1. Он говорит по-русски? Он говорит по-русски?

2. Сегодня вторник? Сегодня вторник?

3. Вы любите молоко? Вы любите молоко? **Вы** любите молоко?
4. Ты учишь новые слова? — Ты учишь новые слова?
5. У тебя есть ручка? У тебя есть ручка? **У тебя** есть ручка?
6. Театр находится там? **Театр** находится там?
7. Москва — столица СССР? **Москва** — столица СССР?
8. В классе идёт урок русского языка? В классе идёт **урок русского языка**?

Továbbá:

Задание №... Что добавлено во втором предложении каждой пары?

1. У неё есть друзья. У неё есть хорошие друзья.
2. Вот новые фотографии. Вот мои новые фотографии.
3. Здесь играют дети. Здесь играют маленькие дети.
4. Там находится старое здание. Там находится красивое, старое здание
5. Здесь учатся иностранные студенты. Здесь учатся советские и иностранные студенты.
6. Маша — учительница. Маша — молодая учительница.
7. Вечером Виктор занимается. Вечером Виктор много занимается.

Utasítások. Bár a tanterv szerint a felszólító móddal az általános iskolában nem foglalkozunk, az előbeszéd nem nélkülözheti a felszólítást. Szervezési szavakban, kifejezésekben a tanórán is gyakran használjuk, s a tapasztalat azt bizonyítja, hogy ezt jól is értik az előfordulás gyakorisága következtében tanulóink. Olyan utasításokat adjunk tehát, amelyek szokatlanok a tanulók számára.

Pl. Откройте учебник венгерского языка!

Покажи, что у тебя в кармане!

Назови фамилию твоего соседа!

Возьмите свой носовой платок!

Читайте последнее слово в учебнике на 65-ой странице!

Скажите какое число следует после семнадцатого!

Gyakorlatok a kérdés-megértés készségének fejlesztésére

1. *Kérdések a feldolgozott anyaghoz*

5. *osztály* (A 15. lecke után)

Упражнение №... Ответьте на вопросы по образцу!

Образец: Скажите, мел белый или чёрный. Мел белый. Он белый.

Это доска чёрная или зелёная?

Стены белые или жёлтые?

Ленинград большой город, или маленький?

Это комната большая или маленькая?

Этот карандаш хороший или плохой?

Это окно чистое или грязное?

Эти стулья старые или новые?

Яблоко красное или зелёное?

6. *osztály*

Упражнение №... Ответьте на вопросы по образцу.

Образец:

Вы хотите спать? — Нет.

Вы хотите есть? — Да.

Что вы хотите делать? — Я хочу есть.

Кто хочет есть? — Я. Я хочу.

1. Вы хотите спать? — Вы хотите есть? — Что вы хотите делать?
— Кто хочет есть?
2. Вы хотите читать? — Вы хотите смотреть телевизор?
— Что вы хотите делать? — Кто хочет смотреть телевизор?
3. Вы хотите слушать радио? — Вы хотите спать? — Что вы хотите делать? — Кто хочет спать?
4. Вы хотите отдыхать? — Вы хотите работать? — Что вы хотите делать?
— Кто хочет работать?
5. Вы хотите писать письмо? — Вы хотите гулять? — Что вы хотите делать? — Кто хочет гулять?
6. Вы хотите говорить по-немецки? — Вы хотите говорить по-русски? —
Что вы хотите делать? — Кто хочет говорить по-русски?
7. Вы хотите читать? — Вы хотите писать? — Что вы хотите делать? —
Кто хочет писать?
8. Вы хотите петь? — Вы хотите танцевать? — Что вы хотите делать?
— Кто хочет танцевать?

7. osztály

Упражнение №. . . Ответьте на вопросы по образцу.

Образец:

— Скажите, вы любите танцевать?

— Нет, не люблю.

— Вы любите петь?

— Да.

— Что вы хотите делать?

— Я люблю петь.

1. Вы любите танцевать? — Вы любите петь? — Что вы любите делать?
2. Вы любите работать вечером? — Вы любите отдыхать вечером? —
Что вы любите делать вечером?
3. Вы любите слушать радио? — Вы любите смотреть телевизор? —
Что вы любите делать?
4. Вы любите рассказывать о себе? — Вы любите читать? — Что вы любите делать?
5. Вы любите рисовать? — Вы любите фотографировать? — Что вы любите делать?

2. Kérdések a tanulóval kapcsolatos személyes vonatkozásban

Упражнение №. . . Ответьте на вопросы!

Скажи, кто ты? Ты пионер? Ты говоришь по-русски? Где ты живёшь?
Ваша квартира большая или маленькая? Что там стоит?

Будалешт большой город? Ты был уже там?

Упражнение №. . . Ответьте на вопросы!

У тебя есть друг? Он русский или венгр? Он учится или работает? Где вы познакомились?

Когда ты встаёшь? Что ты делаешь утром? Ты любишь гулять?
Часто ты смотришь телевизор?

Упражнение №... Ответьте на вопросы!

Какая сегодня погода? Какое время году ты любишь больше зиму, весну, лето или осень? У нас бывают сильные морозы? Зимой часто идёт снег? У тебя есть зимнее пальто? Где вы отдыхали летом? Как вы чувствовали себя там?

És így tovább. Tulajdonképpen minden tankönyvi lecke után szerkesztünk olyan kérdéseket, amelyek a tanulókhoz kapcsolódnak.

3. *S végül a váratlan kérdések közül néhány*

Упражнение №... Ответьте на вопросы!

Ты любишь спорт? В воскресенье был у нас футбольный матч? Когда ты был на стадионе? Сколько стоит билет на футбол? Какие команды играли в воскресенье? Какая команда выиграла? В газете писали об этом матче? Ты любишь читать о спорте?

Упражнение №... Ответьте на вопросы!

Когда ты был в этом магазине? С кем ты был там? Что ты купил в магазине? Можно там купить туфли и костюм? А хлеб и молоко? Этот магазин новый и большой? Где он находится? Ты любишь делать покупки в этом магазине?

A hallás utáni megértés készsége fejlesztésének utolsó gyakorlatai a *dialógusok, kisebb történetek, elbeszélések* orosz szövegeinek megértése. Ezekből mutatunk be néhányat.

Упражнение №... Прослушайте текст.

Перерыв. Преподаватель и ученики отдыхают. Они разговаривают. Они всегда говорят по-русски.

Ответьте на вопросы (да, нет)

Сейчас идёт урок? Сейчас перерыв? Преподаватель и ученики занимаются? Они отдыхают? Они разговаривают? Они разговаривают по-венгерски? Они разговаривают по-русски?

Упражнение №... Прослушайте текст.

Письмо

Здравствуйте, дорогие мама, папа, брат и сестра!

Я живу хорошо. У меня уже есть русские друзья. Мы разговариваем по-русски. Как всегда, я много фотографирую. Вот мои новые фотографии.

Это Красная площадь. Здесь находятся Кремль и Мавзолей Ленина.

Это центр. Это улица Горького. Здесь магазины, театры, рестораны, кафе. Идут машины и автобусы. Спешат люди. Они всегда спешат.

А это Ленинские горы. Здесь находится Московский государственный университет. Здесь учатся советские и иностранные студенты. Здесь учусь и я.

Это метро. Московское метро очень красивое.

Москва — большой и красивый город. Здесь широкие, чистые улицы, большие площади и бульвары, высокие новые дома.

Москвичи всегда говорят гостям: „Добро пожаловать, дорогие друзья!”

До свидания. Целую. Ваша Мари.

Ответьте на вопрос! Какие фотографии послала Мари домой?

És egy tréfa:

Здание №. . . Прослушайте текст!

Учитель музыки спросил мать ученика:

— Почему вы учите сына играть на рояле? Ведь у него нет слуха!

— Мальчик и не будет слушать, — ответила мать. — Он сам будет играть.

b) *A beszéd tanításának gyakorlatai*

A tananyagtervezésbe-írásba a vezetésünk alatt álló Metodikai Tudományos Diákkör is bekapcsolódott. Különböző témákhoz – Szovjetunió, a tanuló otthoni környezete – készültek gyakorlatok s ez utóbbiból (6:15) ismertetünk néhány gyakorlatot.

Az otthoni környezet témát az 5. osztályban a 2. „Дома”, а 6. „В комнате” és a 13. „Квартира” с. leckék, а 6. osztályban а 15. Что я делаю каждый день?, а 7. osztályban а „Вера и Габор накрывают на стол” és а 8. osztályban а У Болоди дома с. leckék tárgyalják. Ezekhez készültek а gyakorlatok 5. *osztály*: 2 *lecke* 3. óráján dolgozandó fel а következő szubsztitúciós gyakorlat:

Utasítás: Helyettesítsd а főnevet személyes névmással!

1. М: Мама дома. У:

М: Она дома. У:

2. М: Папа дома. У:

М: Он дома. У:

3. М: Вот Клара. У:

М: Вот она. У:

4. М: Вот Юра. У:

Вот он. У:

5. М: Там Вова. У:

М: Там он. У:

6. М: Это Наташа. У:

М: Это она. У:

7. М: Вот Петя. У:

М: Вот он. У:

8. М: Это Надя. У:
М: Это она. У:

5. *osztály*: 6. *lecke* első és harmadik órájában végezzük el az 1. analóg gyakorlatot, a második és negyedik órájában a 2. variatív gyakorlatot.

1. gyakorlat:

Упражнение №... Повторяйте предложения за диктором!
Utasítás: Hallgassátok meg és válaszoljatok a kérdésekre a példa alapján!

Образец

М: Здесь папа. А где мама?
У:

М: Папа и мама здесь.
У:

1. М: Люба дома. А Юра?
У:

М: Люба и Юра дома.
У:

2. М: Бабушка сидит. А дедушка?
У:

М: Бабушка сидит, и дедушка сидит.
У:

3. М: Люба сидит на стуле. А Юра?
У:

М: Люба сидит на стуле и Юра сидит на стуле.
У:

4. М: Бабушка смотрит телевизор. А дедушка?

М: Бабушка смотрит телевизор. И дедушка смотрит телевизор.
У:

5. М: Люба пьёт молоко. А Юра?
У:

М: Люба пьёт молоко. И Юра пьёт молоко.
У:

6. М: Телевизор там, и радио?
У:

М: Телевизор там, и радио там.
У:

7. М: Здесь диван. А где шкаф?
У:

М: Диван и шкаф здесь.
У:

8. М: Здесь стул. А где кресло?
У:

М: Стул и кресло здесь.
У:

2. gyakorlat

Упражнение №... Дайте отрицательный ответ на вопросы!
Adjatok tagadó válaszokat a feltett kérdésekre!

1. М: Это Юра?
У:
М: Нет, это не Юра.
У:
2. М: Это Наташа?
У:
М: Нет, это не Наташа.
У:
3. М: Это кресло?
У:
М: Нет. Это не кресло.
У:
4. М: Бабушка слушает радио?
У:
М: Нет, она не слушает радио.
У:
5. М: Стёпа смотрит телевизор?
У:
М: Нет, он не смотрит телевизор.
У:
6. М: Мама сидит в комнате?
У:
М: Нет, она не сидит в комнате.
У:
7. М: Мама видит молоко на столе.
У:
М: Нет, она не видит молоко на столе.
У:
8. М: Папа видит мяч на ковре?
У:
М: Нет, папа не видит мяч на ковре.
У:

13. Квартира с. leckét 5. órában dolgozzuk fel, melyet 3 laborgyakorlat könnyít meg: Az 1. és 2. gyakorlat reprodukтив gyakorlatok, amelyek bizonyos mondatok, illetve szerkezetek biztos elsajátítását vannak hivatva szolgálni.

Упражнение №... Повторяйте предложения за диктором!

1. М: В комнате папа и мама разговаривают.
У:
2. М: Дома дедушка и папа играют в шахматы.
У:
3. М: Бабушка гуляет во дворе.
У:

4. М: В комнате Люба пишет письмо.
У:
5. М: Дома Юра не играет, а читает.
У:
6. М: Стёпа читает на диване.
У:
7. М: Мама в комнате и слушает радио.
У:
8. М: Папа тоже сидит в комнате и слушает радио.
У:

2. gyakorlat

Упражнение №... Прослушайте предложения и повторяйте!

Utasítás: Hallgassátok meg és ismételjétek meg a mondatokat!

1. М: Папа и мама дома работают.
У:
2. М: Папа теперь не читает, а работает.
У:
3. М: Мама тоже не читает, а работает.
У:
4. М: Мария теперь слушает радио.
У:
5. М: В комнате Юра и дедушка играют в шахматы.
У:
6. М: Во дворе мальчики играют в мяч.
У:
7. Бабушка гуляет во дворе.
У:
8. Наташа дома пишет письмо.
У:

A 3. gyakorlat analóg gyakorlat a beszédfordulatok, a kérdésre való reagálás elsajátítására.

Упражнение №... Прослушайте предложения, и ответьте на вопросы!

Utasítás: Hallgassátok meg a mondatokat és válaszoljatok a feltett kérdésre!

1. М: Папа и мама дома работают. А ты?
У:
М: Дома я тоже работаю.
У:
2. М: В комнате папа и дедушка играют в шахматы. А ты?
У:
М: В комнате я тоже играю в шахматы.
У:
3. М: Мария теперь слушает радио. А Клара?
У:
М: Клара теперь тоже слушает радио.
У:

4. М: Юра дома читает и пишет. А ты?
У:
- М: Дома я тоже читаю и пишу.
У:
5. М: Папа теперь не читает, а играет в шахматы. А дедушка?
У:
- М: Дедушка теперь тоже не читает, а играет в шахматы.
У:
6. М: Во дворе мальчики играют в мяч. А вы?
У:
- М: Во дворе мы тоже играем в мяч.
У:
7. М: Папа едет домой на автобусе. А мама?
У:
- М: Мама тоже едет домой на автобусе.
У:
8. М: Бабушка гуляет во дворе. А Люба?
У:
- М: Люба тоже гуляет во дворе.
У:

6. osztály 15. lecke: Что я делаю каждый день? 7 óra alatt dolgozandó fel. Az első – behelyettesítő – gyakorlat a számnév és a főnév kapcsolatának elsajátítását segíti, a második – reprodukzív – pedig a lexikai ismeretek megszilárdítását.

1. gyakorlat

Упражнение №... Замените число следующим большим!

Utasítás: Cseréld ki a számot a következő nagyobbal!

1. М: Утром я встаю в 6 часов. А ты?
У:
- М: Утром я встаю в 7 часов.
У:
2. М: Юра каждый день завтракает в 7 часов. А ты?
У:
- М: Я каждый день завтракаю в 8 часов.
У:
3. М: Петя обедает дома в 12 часов. А ты?
У:
- Я обедаю дома в час.
У:
4. М: Каждый день Ева идёт домой в 3 часа. А Мария?
У:
- М: Мария каждый день идёт домой в 4 часа.
У:
5. М: Дома Клара получила 20 форинтов. А Ева?
У:
- М: Ева дома получила 21 форинт.
У:

6. Вова уже прочитал 24 книги. А Иван?
 У:
- М: Иван прочитал 25 книг.
 У:
7. М: Здесь на столе 29 форинтов. А там?
 У:
- М: Там на столе 30 форинтов.
 У:
8. М: Габор в 9 часов уже спит. А ты?
 У:
- М: А я в 10 часов сплю.
 У:

2. gyakorlat

Упражнение №... Повторяйте предложения за диктором!

1. М: Утром я встаю в 6 часов.
 У:
2. М: Каждый день я делаю зарядку.
 У:
3. М: После зарядки я умываюсь и одеваюсь.
 У:
4. М: Перед завтраком я помогаю маме, а потом завтракаю.
 У:
5. М: Я иду в школу пешком.
 У:
6. М: В час или 2 часа я обедаю в школе.
 У:
7. М: Я иду домой в 3 или в 4 часа.
 У:
8. М: После обеда я помогаю маме и делаю уроки.
 У:
9. М: Вечером мы ужинаем в 7 часов.
 У:

A hetedik és nyolcadik osztály leckéihez további hasonló felépítésű és különböző típusú gyakorlatok készültek, amelyek a nyelvi anyag elsajátítása mellett elsősorban a beszéd tanításának eszközei.

Dolgozatunk első részében kifejtettük, hogy az ún. *szabad beszédgyakorlatok* kívánják meg a tanulóktól a tanult nyelvi anyag szükséges átalakítását valamely valós vagy elképzelt szituációnak megfelelően, s ahol a tanulók figyelme már beszéd tartalmára irányul. Ilyen a 8. osztály 6. leckéjéhez készült alábbi gyakorlat: A tanulók egy hurokfilmet látnak, amely egy reggeli jelenetet is ábrázol. A mama és Júra beszélgetnek. A hurokfilm és a párbeszéd bemutatásával példát nyújtunk a tanulóknak, hogyan lehet az eddig tanult ismereteket természetes szituációban alkalmazni.

A párbeszéd feldolgozása a következőképpen történik:

1. A tanulók kétszer megnézik a filmet, illetve meghallgatják a párbeszédet. A feladat a szöveg megértése.

2. Meghallgatják a párbeszédet és a szöveget mondatonként ismétlik. Ezt addig ismétlik, amíg jól nem megy.
 3. Újra a filmet vetítjük magnó nélkül, és a tanulók mondják hozzá a szöveget.
 4. Végül el is játszik azt.
- A párbeszéd feldolgozását az ismertetett lépések szerint három órában javasoljuk.

A dialógus a következőképpen hangzik:

Мама: Юра, ты ещё спишь?

Юра: Нет, мама, я уже делаю зарядку.

А ты уже встала?

Мама: Да, я уже умываюсь и чищу зубы.

Юра: Мама, слышишь, какая хорошая музыка по радио?

Мама: Да, слышу, а скажи сколько времени?

Юра: 7,30. Мама сегодня после уроков я играю в футбол, поетаму приду домой в 4 часа.

Мама: Хорошо, но не забудь купить в магазине хлеб и колбасу на ужин!

Юра: Мама, что ты, сегодня так долго собираешься?

Я уже убрал и комнату и повторил уроки.

Мама: Хорошо, скоро и завтрак будет готов.

Юра: Но я уже опоздаю, мне надо идти.

Мама: Это невозможно! Тогда возьми с собой хлеб с маслом!

Юра: Спасибо, До свидания!

Мама: До свидания! Но не беги!

A gyakorlatok kipróbálása jelenleg Heves megye 8 általános iskolájában folyik. Így a tapasztalatokról a későbbiekben számolunk majd be.

IRODALOM

1. Dr. Balogh István: Készség-e a beszédkészség? INYT 1964. 1. sz.
2. Banó–Kosaras: Az orosz nyelv oktatásának metódikája. Tankönyvkiadó, 1972.
3. Duzs János: Az audiovizuális nyelvoktató berendezések fejlődésének iránya. Audiovizuális Közlemények 1969/5.
4. Fischer, Wolfgang K. H.: Az idegen nyelvi laboratórium. Metódikai olvasókönyv. Tankönyvkiadó, 1973.
5. Kocsis Károly: Az orosz nyelv tanítása. Tankönyvkiadó, 1965.
6. Konyha Zsuzsa: Az orosz nyelvi beszéd jártasságának és készségeinek tanítása nyelvi laboratórium-ban. Szakdolgozat. Eger. Ho Si Minh Tanárképző Főiskola.
7. Primsleur P.: A nyelvi laboratórium funkciói. Fordítás, OPK D 19040.
8. Probyn, H. E.: A tanár szerepe a nyelvi laboratórium-ban. Fordítás, OPK D 20253
9. Rivers, Wilga M.: A hallás utáni megértés. The Modern: Language journd 1966. No.: 4.
10. Stack, E. M.: Das Sprachlabor im Unterricht. Az eredeti angol mű német fordítása. Cornelsen Verlag, Berlin, 1969.
11. Wakeman, A.: A nyelvi laboratórium, mint az oktatási program szerves része. Fordítás. OPK D. 20311.
12. Vaszilenko, E.–Zamm Z.: Мы учимся слушать понимать и говорить по-русски. Изд. Русский язык. Москва 1975.

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI KÉMIAOKTATÁS KORSZERŰSÍTÉSE

DR. SZŰCS LÁSZLÓ–DR. SÁRIK TIBOR

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

Bevezetés

Mindenki előtt ismert, hogy az MSZMP KB 1972. június 15-i határozata (1) értelmében az általános iskolákban az 1978–79-es tanévtől fokozatosan új tantervet vezetnek be. Így lehetővé válik a már hosszabb idő óta aktuális *korszerűsítés* megvalósítása.

Az új, korszerűbb kémia tanterv kidolgozásához kívánt segítséget nyújtani az Oktatási Minisztérium Pedagógusképző Osztálya által támogatott *tantervi kísérlet*, amelyet a *tanárképző főiskolák kémiai tanszékei* és az *Országos Pedagógiai Intézet Kémiai Tanszéke* évek óta közösen folytattak.

A kémiai szakbizottság és az OPI szakemberei a tantervi kísérlet gondolatát 1973. július 8-án a Szegeden tartott szakbizottsági ülésen vetették fel. Ez volt az új tanterv kidolgozásának kiindulópontja.

A tantervi kísérlet beindításáról A Kémia Tanítása című módszertani folyóiratban már 1973-ban hírt adtunk (2), a kísérlet lefolyásáról, eredményeiről, problémáiról néhány dolgot ugyancsak az említett folyóiratban közöltünk (3, 4, 5). Most, a kísérlet befejezése után részletesen is szeretnénk beszámolni e nem kis feladatot jelentő kísérletről.

Ahhoz, hogy a korszerűsítési törekvéseinket érzékeltetni tudjuk, szükséges egész röviden áttekinteni az általános iskolai kémiaoktatás fejlődését 1946-tól napjainkig.

Az általános iskolai kémiaoktatás fejlődésének rövid áttekintése 1946-tól 1962-ig

A kémiaoktatás terén is jelentős változás következett be 1945 után. A felszabadulás után megjelenő új iskolatípus az általános iskola minőségileg magasabb rendű, mint a Horthy-korszak elemi iskolája, de a működéséhez szükséges tárgyi és személyi feltételek megteremtése, valamint a megfelelő tantervek kialakítása nem kis feladatot jelentett.

Az 1946-tól 1962-ig terjedő időszakot általában az jellemzi, hogy a kémiát önálló tárgyként oktatják az általános iskola 8. osztályában heti 3 órában, a fejlődés általában felfelé ívelő, de gyakoriak a tantervi változások és módosítások, ez tulajdonképpen az útkeresés időszaka.

1946-ban jelent meg az *első általános iskolai tanterv* és óraterv. Ez a tanterv gyorsan készült és nem tudott elszakadni a régi polgári iskola IV. osztályának ásványtan és vegytan tantervétől, főleg leíró jellegű szerves és szervetlen kémiai anyagokból áll (16).

1948-ban adták ki az *első általános iskolai kémia tankönyvet*, amelyet szintén az egyoldalú leíró jelleg és a sokféle gyártási eljárás elbeszélő ismertetése jellemez. Mind a tanterv, mind a tankönyv hiányossága a határozott vezető szempont kialakítatlansága és az elméleti alapvetés hiánya (6).

Az 1950-ben megjelent tanterv igyekezett az előző tantervek hibáit kiküszöbölni. Elhagyta a kristálytani (ásványtani) részeket. Célkitűzésében megfogalmazta a dialektikus materialista világnézet kialakításának igényét, de az anyag kiválasztásában ezek nem tükröződnek megfelelően.

1953-ban *módosították* az 1950-es tantervet és új kémia tankönyv is megjelenik. A módosított tanterv fő célkitűzése a szilárd kémiai alapfogalmak lerakása és a termelés felé való fordulás (politechnikai képzés) volt.

Az új tanterv kiemelte a kémiai alapfogalmakat és mind a szervetlen, mind a szerves vegyületeket genetikai kapcsolataik alapján tárgyalta. Az anyagválogatás, a tantervbe beillesztett kísérletezés a világnézeti nevelést, az első alkalommal beiktatott tanuló-kísérletezés főleg a politechnikai nevelést szolgálta. Ez a tanterv és tankönyv fordulatot jelentett a kémiaoktatásban, de figyelembe véve a korszak tárgyi és személyi feltételeit pozitívumai mellett is maximalistának mondható. (Különösen a szerves kémiai részek és a kémiai számítások tanítása okozott sok gondot.)

Az újabb, 1958-as tanterv igyekezett az előző tanterv maximalizmusát megszüntetni. Egyebekben nemigen tért el jelentősen az 1953-as tanterv koncepciójától. A szervetlen ismeretanyag vezérfonala továbbra is genetikai tárgyalás maradt (elem, oxid, bázis, sav, só); a szerves kémiaanyag tárgyalásánál azonban szakít a genetikus szemlélettel és a gyakorlatilag fontos anyagokat állítja előtérbe. Több szerves kémiai anyagrészt és a kémiai számítások is kimaradnak.

Az általános iskolai kémiaoktatás fejlődése 1962-től napjainkig

Az MSZMP VII. kongresszusának határozata alapján 1962-ben készült el az általános iskolák ún. *szocialista tanterve*, amely hosszabb időre meghatározta a kémiaoktatás célját, követelményeit, tartalmát (16). Ez a tanterv is fordulópont az általános iskolai kémiaoktatás történetében, mert optimálisabb időt biztosít a kémia tanításához; a 7–8. osztályokban heti 2–2 órában taníthatjuk a kémiát.

Az 1962-től napjainkig terjedő időszakot általában úgy jellemezhetjük, hogy a munkát nem zavarja gyakori tantervi változás (csupán 1973-tól némi módosítás, tananyagcsökkentés), jelenleg (1977-ben) is e tanterv szerint dolgozunk. A jelzett időszakra általánosan jellemző még a módszerbeli kísérletezés és előrelépés.

Az 1962-es tanterv alapján a *7. osztályban* az alapfogalmak és az oxidáció-redukció fogalmának kialakítása és ennek alapján a tüzelés problematikája kerül előtérbe, valamint a szerves kémiai alapismeretek.

A *8. osztály* anyaga nagyrészt a régebbi gondolatmenetben az elem-oxid, bázis, sav, só csoportosításban genetikai alapon rendszerezi a szervetlen kémiai ismeretanyagot, majd külön tárgyalja két fontos fém, a vas és alumínium tulajdonságait, nagyipari előállítását és felhasználását (6).

Az MSZMP KB 1972. június 15-i határozata értelmében elrendelték a *tanterv-módosítást*, amelynek célja a tanulói túlterhelés csökkentése a lexikális emlékezetre épülő anyagrészek kihagyásával. A csökkentés a 7. osztályban A legfontosabb tüzelőanyagok; A háztartási és ipari tüzelés és az Építőanyagok c. részt érintette. A 8. osztályos anyagból

A kontakt kénsavgyártás, A műtrágyák, valamint Az ércek és a kohászat c. anyagrészek maradtak ki.

Az 1962-es tanterv pozitívumai mellett jelentős problémákat is tartalmaz, ezért jó ha kissé részletesebben elemezzük.

Pozitívumok

A tanterv érvényesíti a dialektikus materializmus alapelveit az oktatásban. Az elmélet és gyakorlat kapcsolatát jól kihangsúlyozza. Határozott vezérfonala van (lásd előző fejtegetéseket). Kísérletezésre épül, nem leíró jellegű.

Problémák

A tanterv legalapvetőbb problémája, hogy teljes egészében a daltoni atom-molekuláris szinten folyik az általános iskolai kémiaoktatás. A daltoni atom-molekuláris szemlélet a tudományos igazság kritériumainak nem felel meg, eredeti alakjában ma már nagyrészt tudománytalan és korszerűtlen. A tanulók ezért a középiskolában nem tudják megfelelően hasznosítani az általános iskolai anyagot, annak nagy részét mint felesleges koloncot viszik magukkal. A szerves kémia tárgyalásánál a genetikai kapcsolatok helyett jobb lenne alapul venni az elemek természetes rendszerét, a periodos rendszert. A szerves kémiai anyag rész a 7. osztályban túl korai és a jelenleg tanított anyag túl kevés. Nem tárgyalja a szerves savakat, alkoholokat, műanyagokat. Teljesen leíró jellegű. A daltoni koncepcióból még sok más probléma is adódik. Szerkezeti képletekkel íratjuk fel pl. az ionvegyületeket, problematikus az egyenletek tanítási módja stb. Majdnem teljesen hiányoznak a kémiai számítások.

Összefoglalva: a jelenlegi tanterv részletes elemzése és a környező országok tanterveinek tanulmányozása azt mutatta meg, hogy az általános iskolai kémiai tantervünk jelentősen elmaradt a korszerű követelményektől. A külföldi tantervek is (7–13) szinte kivétel nélkül korszerűbbek, mint a mi jelenleg érvényben lévő tantervünk, tehát az előrelépés számunkra is elodázhatatlan kötelességgé lett.

A tantervi kísérlet lefolyása

1. A tantervi tervezet összeállítása

A tantervi kísérlet első lépése volt a tantervi tervezet összeállítása. A tantervi tervezet összeállításánál az volt a fő szempontunk, hogy az a lehetőséghez képest korszerű, tudományos legyen, de ne legyen maximalista. Ez az elv konkrétan is megfogalmazódott az alábbiak szerint:

„Még akkor se tanítsunk szakmailag téveset, túlhaladottat, szemléletében hibásat, ha életkori sajátosságokra, vagy didaktikai megfontolásokra hivatkozva sokan úgy tartanák jónak.” (14)

A tantervi tervezet kimunkálásában név szerint az alábbiak vettek részt: dr. Balázs Lóránt kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (OPI Kémiai Tanszék); Bari Róbert főiskolai adjunktus (Szeged); dr. Bessenyei János főiskolai docens, mint a szakbizottság titkára (Eger); Deák György főiskolai adjunktus (Nyíregyháza); dr. Korcsmáros Iván tanszékvezető főiskolai tanár (Pécs); dr. Nagy Pál kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (Szeged); Palatinszki Vilmos főiskolai docens (Pécs); Sárdi Béláné majd Szabolcsi

László tanszékvezető docensek (Nyíregyháza); dr. Sárík Tibor főiskolai docens (Eger); Simonkovics Sándorné felelős szerkesztő (Tankönyvkiadó); dr. Szűcs László kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár, a szakbizottság elnöke (Eger); dr. Victor András főiskolai adjunktus (OPI).

Az OPI és a tanárképző főiskolák kémiai tanszékének dolgozói megfeszített munkával alakították ki az új tantervet. Munkájukért e helyről is köszönetet mondunk.

2. A tantervi tervezet vázlatos felépítése

7. osztály

II. Kémiai alapismeretek

A kémia tárgya; A vegyszerek és a laboratóriumi eszközök használata; Kísérleti rendszabályok. Az anyagok és változásaik. Az anyagok csoportosítása. Az oldatok. Keverékek szétválasztása. Néhány fontos anyag (levegő, oxigén, víz, hidrogén).

II. Elemek és atomok

Az elem és az atom. Az atom szerkezete: atommag és elektronburok. Proton, neutron, elektron tömege, töltése. Rendszám. Atomtömeg. A vegyjel. A vegyjel mennyiségi jelentése. A mól. Az atomok hosszú periodusos rendszere.

III. Kémiai kötések

Ionok képződése atomokból; az ionok jelölése. Ionkötés, ionvegyület, ionkristály, ionvegyérték. Ionvegyületek képlete. Kovalens kötés. Kovalens vegyérték. Molekulaképlet. Szerkezeti képlet. A képlet mennyiségi jelentése; a molekulatömeg, mól. A kovalens kötés polaritása: dipólusmolekulák. A fémes kötés. A fémek áramvezetése. A halmazállapotok és a halmazállapot változások kötésszerkezeti magyarázata.

IV. A kémiai reakciók, kémiai számítások

A kémiai reakció fogalma. A reakció jelölése; a kémiai egyenlet. A tömegmegmaradás törvénye. Redoxi reakciók. A reakciók sebességét meghatározó tényezők. Egyszerű kémiai számítások.

8. osztály

I. A 7. osztályos anyag ismételése és kiegészítése a sav-bázis reakcióval.

II. A szerves kémia alapjai

a) A nemfémes elemek és vegyületeik

A VII. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a klór és vegyületei).

A VI. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a kén és vegyületei).

Az V. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a nitrogén és vegyületei).

A IV. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a szén és vegyületei).

b) A fémes elemek és vegyületeik

Az I. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a nátrium és vegyületei).
A II. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen a kalcium és vegyületei).
A III. főcsoport elemeinek általános jellemzése (részletesen az alumínium és vegyületei).

A vas, vasércek, vasgyártás.

III. Szerves kémia

A szénvegyületek általános jellemzése.

A szénhidrogének (földgáz, kőolaj).

Alkoholok, aldehidek, szerves savak.

Észterek (zsírok és olajok).

Szénhidrátok; Aminosavak, fehérjék; Műanyagok.

Mint látható a tervezet leglényegesebb része, hogy az anyagszerkezet alapjait, a kémiai kötések stb. már a 7–8. osztályban lerakjuk, mert csak erre épülhet a korszerű középiskolai kémiainstruktúra. A tanulók e témakörből (anyagszerkezet) igen sok információt kaptak eddig is a tv-ből, a rádióból, újságokból, folyóiratokból, ezt éppen csak az általános iskola nem adta meg, illetve nem fejlesztette tovább. A matematika és a többi tantárgyak fejlődése ma már biztosítja azt a logikai alapot, amelyre építve ezek a nagyrészt elvont fogalmak megfelelő szinten eredményesen kialakíthatók a 7–8. osztályban.

A felszabadulás óta az általános iskolában több tantervi változás is volt. (Lásd előző fejtegetéseket.) De még *egyetlen tanterv sem hozott olyan döntő, szinte forradalmi változást, mint amit most szeretnénk elérni*. Ezért is volt olyan döntő fontosságú, hogy a tantervet a bevezetés előtt a gyakorlatban kipróbáljuk, tehát szükséges volt a tantervi kísérlet.

Ha a tantervi tervezetünket hasonlítjuk össze a környező országok tanterveivel (7–13), akkor viszont már azt mondhatjuk, hogy tervezetünk a korszerűbbek közé tartozik. A szovjetek, németek, románok, jugoszlávok egyaránt tanítják az atomszerkezetet a 7. osztályban, de a kémiai kötések pl. a németek csak a 8. osztályban tanítják, így a 7. osztályos tantervben kénytelenek sok fogalmat (pl. vegyérték, reakció-típusok stb.) hagyományosan tárgyalni. A sav-bázis reakciót (a Brönsted-elmélet alapján) egyik országban sem tárgyalják. Nem véletlen, hogy éppen e két pontban a kémiai kötések és a Brönsted-elmélet alapjainak tanításánál nagy viták voltak a bizottságon belül is. A gyakorlat azonban, mint később erről szó lesz, nem igazolta a pesszimista álláspontot.

3. Tankönyvpótló jegyzetek és ellenőrző feladatlapok készítése

A kísérleti munka második lépéseként a főiskolák tantárgypedagógusai ún. *tankönyvpótló jegyzeteket* állítottak össze a tantervi kísérletben résztvevő tanárok (10 fő) és tanulók (kb. 400 fő) részére. E munkában mint jegyzetírók részt vettek: Bari Róbert, Palatinszki Vilmos, Sárdi Béláné és dr. Sárík Tibor; s mint bírálók: dr. Balázs Lóránt, dr. Bessenyei János, dr. Szűcs László, dr. Victor András. A kísérleti jegyzetek írói is részletesen bírálták egymás munkáit. A kísérleti jegyzeteken kívül minden fejezet után ún. ellenőrző feladatlapokon mértük fel az eredményt. Az ellenőrző feladatlapok készítői: Deák György, dr. Sárík Tibor és dr. Victor András voltak.

Két és fél év leforgása alatt mintegy 200 oldal terjedelmű kísérleti (tankönyvpótló) jegyzetet írtunk meg a 10 kísérleti iskola tanulóinak részére, melyhez kb. 100 oldal ellenőrző

feladatlap készült. 1976-ban a 7. osztályos kísérleti tankönyv is megjelent két részben, 160 oldal terjedelemben. Megjelenés alatt áll a 8. osztályos kísérleti tankönyv első és második része is.

A kísérleti jegyzetek és ellenőrző feladatlapok sok problémát tartalmaztak. Nem voltak mindig egységesek (több író), sokszor maximalisták voltak stb. Mégis jó és gazdag kiindulási alapot jelenthetnek az esetlegesen elkészülő új tankönyvek és ellenőrző feladatlapok megírásához.

4. A tantervi tervezet kipróbálása

A harmadik fő lépés a *kísérleti iskolák és tanárok kijelölése* volt. Az 1974/75 tanévben ugyanis megindult a konkrét kísérleti oktatás az új kísérleti tanterv alapján az ország tíz általános iskolájának 7. osztályában és az 1975/76 tanévben tovább folytatódott a munka a 8. osztályokban. A kísérleti oktatásban a kémiai tanszékek irányításával az alábbi iskolák és nevelők vettek részt:

Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Kémiai Tanszékének irányításával:

- a) az egri főiskola 2. sz. gyak. ált. iskolája (tanított: dr. Sárík Tibor)
- b) az ózdi Bartók Béla úti Ált. Iskola (tanított: Kormos Lajosné)

A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Kémiai Tanszékének irányításával:

- a) a nyíregyházi főiskola 1. sz. gyak. ált. iskolája (tanított: Kulcsár Katalin)
- b) a Vásárosnaményi Ált. Isk. (tanított: 1974/75-ben Deák Györgyné, 1975/76-ban Deák György)

A Pécsi Tanárképző Főiskola Kémiai Tanszékének irányításával:

- a) pécsi főiskola gyak. ált. iskolája (tanított: dr. Székely Istvánné)
- b) a pécsi 39-es Dandár úti Ált. Iskola (tanított: Wéber Béláné)

A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kémiai Tanszékének irányításával:

- a) a szegedi főiskola 2. sz. gyak. ált. iskolája (tanított: dr. Mosonyi Kálmánné)
- b) Szeged-Algyői Ált. Iskola (tanított: Péntek Lászlóné)

Az OPI Kémiai Tanszékének irányításával:

- a) a Budakeszi Ált. Iskola (tanított: dr. Rozgonyi Jánosné)
- b) a budapesti Marcibányi téri Ált. Iskola (tanított: Somogyvári Egonné).

A kísérleti anyagot oktató és irányító kartársak az OPI Kémiai Tanszékén negyedévenként rendszeres előkészítő eligazítást kaptak a jegyzetíróktól, és ugyanakkor beszámoltak a munkájukról. A jegyzet ugyan a kartársak rendelkezésére állt, de szabad kezet kaptak az anyag formálásában és így munkájuk sok esetben igazán alkotó jellegű volt. Munkájukért e helyről is köszönetet mondunk, mert lelkiismeretes és odaadó tevékenységükkel a gyakorlat oldaláról nagyban hozzájárultak a kísérlet eredményességéhez, illetve a problémák felfedéséhez.

A kémiai szakbizottság a kísérlet három éve alatt évenként minden alkalommal kibővített ülésen – az alkotók és tanítók teljes bevonásával – részletesen elemezte és vitatta a kísérlet éves eredményeit és gondjait. Javította, utasításokat adott, újra íratott anyagokat stb.

A kísérlet központi összefogását a szakbizottság megbízásából az egri főiskola kémiai tanszéke végezte. Az OM Pedagógusképző Osztálya hathatós anyagi támogatással segítette a kísérletet, melynek sikerén 3 éven keresztül mintegy 30 kolléga dolgozott.

A kísérlet hivatalos eredményeivel és elemzésével először 1976. június 29-én Kecskeméten a kémiatanárok VII. Országos Konferenciáján léptünk a nyilvánosság elé.

A kísérlet eredményei

A kísérlet alapvető feladata nem a tankönyvpótló kísérleti jegyzetek bírálata volt, hanem annak az eldöntése, hogy bizonyos fogalmak egyáltalán levihetők-e a 7–8. osztályokba. Az eredményeket a kísérleti oktatást vezető tanárok jelentései, az ellenőrző feladatlapok értékelése, valamint a kísérleti munkát irányító látogatók véleménye alapján az alábbiakban összegezhetjük:

- a) A tantervi tervezet anyagát a tanárok korszerűnek, logikusnak, taníthatónak tartják.
- b) A tananyag sorrendjében több helyen lényeges módosításokat, cseréket javasoltak.
- c) A tankönyvpótló jegyzeteket alapjaiban jónak találták, de néhány esetben maximalistának, bőnek ítélték meg.
- d) Az ellenőrző feladatlapok (tesztek) eredményei nem voltak semmivel sem rosszabbak, mint jelenlegi tanterv anyagából íratott tesztek eredményei.
- e) A tanulók többsége igen nagy érdeklődéssel és szívesen tanulta az atomszerkezetet, és érdekes módon a kémiai kötések és a Brønsted sav-bázis elmélet alapjainak megtanítása sem jelentett különösebb problémát.

A tantervi kísérlet bebizonyította, hogy a korszerűbb kémia eredményesen tanítható az általános iskolában.

A tantervi tervezetet a pedagógusok széles körű társadalmi bírálata is döntő százalékban jónak találta. Örömmel elmondhatjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Oktatási Bizottsága is jónak minősítette a kísérleti eredményeinket (5).

A tantervi kísérlet eredményei és a társadalmi bírálatok elemzése után – figyelembe véve a javaslatokat – az Országos Pedagógiai Intézet Kémiai Tanszéke készítette el a *végleges tantervet*, ami az ismertetett tantervi tervezet alapján készült ugyan, de részleteiben sok változáson ment keresztül. A tanterv végleges bevezetésére az 1979/80-as tanévben kerül sor az ország összes 7. osztályaiban, a következő tanévben pedig a 8. osztályokban.

További feladatok

A kísérlet pozitív eredménye még nem jelenti az új tanterv eredményes oktatását is. Ehhez még nagyon sok szervnek nagyon sok feladatot kell megoldania. Csak a legfontosabb tennivalókat említjük:

- a) A jelenlegi (1976/77-es) tanévtől kezdve az ország kb. 80 általános iskolájában folyik már az új tanterv szerinti kísérleti oktatás, most már a tankönyvpótló jegyzetek alapján készített kísérleti tankönyvvel (15), kb. 2000 tanuló részvételével. Erre többek között azért van szükség, hogy a pedagógusok már a bevezetés előtt alaposan megismerkedjenek az új tantervvel és szélesebb körű visszajelzéseket kapjunk a tanterv taníthatóságáról.
- b) Az Országos Pedagógiai Intézet Kémiai Tanszékének részletesen ki kell dolgozni a tanterv nevelési vonatkozásait, valamint el kell különítenie a törzsanyagot a kiegészítő anyagtól.
- c) Talán még a jó tantervnél is fontosabbak a jó tankönyvek és a tanárok és tanulók munkáját segítő színvonalas segédanyagok (munkafüzetek, ellenőrző feladatlapok stb.). E téren nagy feladat hárul a Tankönyvkiadó Vállalatra.
- d) Szoros együttműködés szükséges az OOK-val (Országos Oktatástechnikai Központ) a megfelelő vizuális és audiovizuális anyagok (fóliák stb.) elkészítéséhez.

- e) Nagy feladat vár a TANÉRT Vállalatra is a különböző szemléltető eszközök elkészítésében (modellek, makettek stb.).
- f) Óriási feladat a kémiát oktató szakos és főleg a nem szakos tanárok továbbképzése. Ezt szervezeten is meg kell tenni (ez a tanárképző főiskolák feladata), de buzdítani kell a kémiát oktatókat az egyéni önképzésre is jó kiadványokkal.
- g) Fel kell használni a televíziót is erre a munkára. Az ITV-nek már jelenleg is vannak jó adásai, amit jelenleg a kísérleti osztályok, később az összes osztályok felhasználhatnak. Ezt a jó kezdeményezést tovább kell fejleszteni.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a tantervi kísérlet feltétlen szükséges és eredményes volt. Ennek alapján az új tanterv nem csupán íróasztal mellett készült, hanem tapasztalatokra, megfigyelésekre, mérésekre épül.

Szeretnénk, ha az új tanterv, amely első ízben születik a tanárképző főiskolák tanszékeinek aktív közreműködésével, lehetőleg minden tekintetben korszerű és eredményesen oktatható lenne.

A további feladatok megoldása is csak a korábbi, már jól bevált kooperáció alapján lehetséges.

IRODALOM

1. Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. (Az MSZMP KB 1972. június 14–15-i ülése.) Kossuth Könyvkiadó, 1972.
2. *Dr. Szűcs L.*: Közös felelősséggel az általános iskola korszerűbb oktatásáért. *A Kémia Tanítása* 5, 133–135 (1973).
3. *Dr. Balázs L.*: A kémia reformtanterveiről. *A Kémia Tanítása* 1, 1–2 (1976).
4. *Dr. Victor A.*: Az általános iskolai kémia tanterv-tervezetről. *A Kémia Tanítása* 1, 3–5 (1976).
5. A kémia tanterv-tervezetek társadalmi vitájáról. *A Kémia Tanítása* 2, 33–44 (1976).
6. *Dr. Garami K.*: Kémiaoktatásunk fejlődése a felszabadulás óta. *A Kémia Tanítása* 3, 65–74 (1965).
7. Szervetlen kémia tankönyv a 7–8. osztály számára. Ragyanszka Skole Kiadó Kijev, 1973. Uzgorod.
8. *Chemie Lehrbuch für Klasse 7.* Volk und Wissen Volkseigener Verlag Berlin, 1975.
9. *Chemie Lehrbuch für Klasse 8.* Volk und Wissen Volkseigener Verlag Berlin, 1975.
10. Kémia tankönyv a 7. osztály részére. Editura didactica si pedagogica Bucuresti, 1974.
11. Kémia tankönyv a 8. osztály részére. Editura didactica si pedagogica Bucuresti, 1975.
12. Kémia a kilencéves alapiskolák 8. osztálya számára. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo Bratislava, 1975.
13. Kémia tanterv a jugoszláviai magyar iskolák 7–8. osztályai részére. Ismertette a Kémia Tanárok 1975-ös Kecskeméti Konferenciáján.
14. Útmutató az általános iskolai 7. osztály részére készülő kémia tankönyvek és munkafüzetek megírására pályázóknak. (OPI, 1976).
15. Kísérleti kémia tankönyv az általános iskolák 7. osztálya részére. (Bari Róbert, Palatinszki Vilmos, Sárdi Béláné és dr. Sárík Tibor kísérleti jegyzetének felhasználásával készítette dr. Sárík Tibor) OPI sokszorosítás, 1976.
16. *Sárdi Béláné–dr. Sárík Tibor*: A kémia tanítása. Főiskolai jegyzet. Tankönyvkiadó, 1975.

Az általános iskolai kémiaoktatás korszerűsítése

(Összefoglalás)

DR. SZŰCS LÁSZLÓ–DR. SÁRIK TIBOR:

A cikk röviden elemzi a jelenlegi általános iskolai kémiai tanterv problémáit, majd részletesen tárgyalja azt a tantervi kísérletet, amelyet az Oktatási Minisztérium megbízásából a *tanárképző főiskolák kémiai tanszékei és az OPI Kémiai Tanszéke közösen végzett 1973-tól 1976-ig*, és amelynek eredményeképpen megszületett az új általános iskolai tanterv.

A MECHANIKA OKTATÁSÁNAK VILÁGNÉZETI PROBLÉMÁI

KOVÁCH LÁSZLÓNÉ

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

A fizika múlt század végén megindult forradalmi átalakulása filozófiailag a dialektikus materializmust szüli a fizikában, a vajúdas melléktermékeként jelentkező idealista nézeteket pedig kiveti magából. Erre már egy fél évszázaddal ezelőtt mutatott rá Lenin, és a fizika fejlődése azóta is objektív szükségszerűséggel vezet a dialektikus szemléleti mód terjedéséhez és továbbfejlődéséhez. A fizikának a filozófiához való viszonyát az jellemzi, hogy a fizika az egyik szaktudomány, amely az objektív valóság általános összefüggéseinek megállapításához anyagot szolgáltat a filozófiának, másrészt az általános filozófiai megállapítások próbakövéül szolgál. Azonban a fizikai kutatás sem nélkülözheti a filozófiai ismereteket, s az új elméletek helyes értelmezése megköveteli a filozófiai megalapozást.

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a modern fizika – éppen a feltárt jelenségek bonyolultsága miatt – lehetőséget adott idealista nézetek kialakítására. Ezeket a nézeteket itt nem részletezem, de felhívom a figyelmet veszélyességükre. Lenin is nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a „fizikai” idealizmus elveinek megcáfolása sikeres legyen, s ő maga is támadta e nézeteket „Materializmus és empiriokriticizmus” című művében (1908–1909), majd 1922-ben „A harcok materializmus jelentőségéről” c. cikkében. A természettudományok és a marxista filozófia szövetsége a tudományok fejlődésének alapfeltétele, így okvetlenül szükséges, hogy magas világnézeti követelményeket állítsunk főiskolai természettudományos oktatásunk elé. Ennek megfelelően a fizika oktatása során ki kell használnunk a természettudományokban rejlő világnézeti vonatkozások lehetőségeit, amelyet a szaktárgy oktatása során kell valósággá formálnunk. Semmiképpen sem helyes a hallgatókra bízni a világnézeti tartalmak megtalálását és a világnézeti következtetések levonását. Segítsünk nekik, és rövidítsük meg a valóban helyes világnézetük kialakításának folyamatát.

A fizika minden területén számos olyan problémát találhatunk, amely a tárgy oktatójának lehetővé teszi minden erőszakosság és mesterkedtség nélkül, a fizikán belül a dialektikus szemlélet kialakítását. Most a fizika egy területének, a mechanikának világnézeti problémáival kívánok foglalkozni. A mechanikán belül sem törekszem teljességre, inkább csak egyes filozófiai fogalmak fizikai tartalmával szeretnék a dialektikus gondolkodás tükrében foglalkozni.

A tárgyalandó mechanikai fogalmak felsorolását és ismertetését a dialektikus materializmus négy alapvető kategóriája különösen áttekinthetővé teszi. E négy kategória a következő: anyag, mozgás, tér, idő.

I. Az anyag

A mechanikai anyagfogalom a mindennapi tapasztalatok alapján a közvetlenül érzékelhető testek megismeréséből alakult ki. Newton eredeti megfogalmazásában összefüggést lát a tömegfogalom és az anyagfogalom között, a tömeg azonban – mint ismeretes – az anyagnak csak egyik tulajdonsága, tehetetlenségének mértéke. Föltétlenül szükségesnek tartom tehát már itt a mechanikában – ahol az anyagfogalom éppen a mechanika által vizsgált jelenségek miatt nem lép túl a szűk anyagfogalmon – rámutatni arra, hogy az anyag filozófia és fizikai fogalma sokkal tágabb fogalom. Így nem fordulhat elő, hogy hallgatóinkban a mechanisztikus szemlélet alakuljon ki. Mivel már középfokú fizikai ismeretekkel rendelkeznek, itt feltétlenül erre támaszkodva rámutathatunk, hogy az anyagnak a mechanikai jelleg (testiség) nem alapvető tulajdonsága.

A mai fizikai szemlélet alapján nem lehet a testeket elsődleges létezőknek, a fizikai terek (mezők) hordozójának tekinteni, hanem az utóbbiak is az objektív természeti folyamatok testekkel egyenrangú elemei. Ehhez szükséges viszont az erőterek objektív realitásának bizonyítása. A mechanikában konkrétan arra gondolok, hogy a tér jellemzőit (tézerősség, potenciál, erővonalfluxus stb.) a gravitációs térnél is be kellene vezetni az oktatásban is. Meg kellene változtatni az erővonalakra vonatkozó szokásos szemléletmódot. Sok tankönyvben ma is az erővonalakat úgy fogják fel, mint a tér ábrázolásának formális eszközeit. Ez a felfogás a mechanisztikus anyagszemlélet maradványa: ami nem test, nem kézzelfogható, az nem létezik. Valójában pedig az erővonalak objektív realitással bírnak, nevezetesen a gravitációs térben, mint a magára hagyott objektum lehetséges pályái.

Ennek a ténynek a hangsúlyozásával az oktatásban is nyilvánvalóvá tehetjük az erőterek és korpuszkulák egyenértékű realitását, s elősegíthetjük a mechanisztikus anyagszemléleten való túllépést: az objektív lét nemcsak a testek sajátossága.

Lenin már a századforduló után rámutatott, hogy a korpuszkulák nyugalmi energiájának sugárzó energiává alakulása nem filozófiai probléma, mert az objektív anyag egyik megjelenési formájának egy másik formába való átalakulását jelenti. Valójában tehát a dialektikus materialista anyagszemléletet támasztja alá, amely elveti, hogy a filozófiai értelemben vett anyagot egyik, vagy másik konkrét fizikai megjelenési formájával azonosítsák, amint azt a klasszikus mechanisztikus materializmus tette, amikor az anyagot filozófiai szinten is a mechanikai testekkel azonosította.

A megmaradási tételek döntő szerepet játszanak a modern anyagszemlélet helyes kialakításában. Kétségtelen, hogy a fizika oktatásában a legdöntőbb szerepet az energiamegmaradás törvénye játssza. Ez a törvény nyilván nemcsak a mechanikában szerepel, hanem a fizika, sőt a kémia valamennyi területén végigkísér. Felhívhatjuk a hallgatók figyelmét annak univerzális jellegére, mivel valamennyi ma ismert energiafajtára érvényes. Helytelen azonban, ha a világ időbeli végtelenségére vonatkozó következtetést csak erre a tételre támaszkodva vonjuk le, elhanyagolva a többi megmaradási tételt. Ennél a tételnél viszont igen fontos kiemelni, hogy a különböző energiafajták egymásba való átalakulásai éppen a világ anyagi egységét támasztják alá. Hangsúlyozom viszont, hogy feltétlenül gondot kell fordítanunk a többi megmaradási tétellel kapcsolatos világnézeti problémákra is.

Gondolok itt konkrétan mechanikában pl. az impulzusmegmaradás tételére. Ha sikerül a hallgatókban kialakítani a dialektikus materialista anyagszemléletet, amely szerint a tömeg, energia, mozgásmennyiség az egységes anyag különböző tulajdonságai, akkor filozófiai értelemben is jogos valamennyi megmaradási tétel alapján az anyag örökkévalóságáról szóló következtetést levonni. Nyilvánvaló ugyanis, ha az anyag minden

konkrét tulajdonsága eleget tesz egy-egy megmaradási tételnek, akkor jogos az anyagmegmaradás törvényét, mint az anyag konkrét tulajdonságaira vonatkozó megmaradási tételek szintézisést – filozófiai értelemben is kimondani.

II. *A mozgás*

A mozgás általában az anyag létezési módja. Az anyag speciális fajtájának meghatározott mozgásforma felel meg. Már Engels foglalkozott az alapvető anyagfajtákkal és nekik megfelelő mozgásformákkal. Engels a mechanikai mozgást, mint legegyszerűbbet, úgy tekinti, mint minden egyéb mozgásforma közös mozzanatát. A fizikának Engels kora óta történt fejlődése erősen differenciálta, s meg is változtatta a mechanikai helyváltoztatásról szóló nézeteket. A relativitáselmélet és kvantummechanika kifejlődése bebizonyította, hogy a nagy sebesség esetén, ill. a mikrofizikában a mechanikai mozgás törvényei mások, mint a newtoni mechanikában. A hallgatókban ezt már a klasszikus mechanikai tanulmányaik során tudatosítani kell, hogy a mechanikai mozgás törvényei különböző anyagfajtákra nézve különbözőek. Azonban az einsteini relativisztikus mechanika kis sebességeknél, a kvantummechanika a makrovilágban olyan kevésbé módosítja a klasszikus mechanika értékeit, hogy az eltérések elhanyagolhatók. A fizika modern eredményei, s ezek filozófiai értelmezése azt támasztják alá, hogy a mechanikai mozgásforma olyan általános jellegű (s maga is differenciált) mozgásforma, amely minden más mozgásforma meghatározott mozzanata.

1. *Mozgás és nyugalom*

Az oktatás során, és főleg a sztatikában, igen fontos a nyugalom viszonylagosságának hangsúlyozása. A sztatika – problémakörénél fogva – azt a veszélyt rejt magában, hogy a hallgatók a tárgyalásra kerülő jelenséget azonosítják az abszolút nyugalom állapotával. Ezért feltétlenül szükséges kísérleteket és feladatokat úgy elemezni, hogy mennyiben áll fenn a nyugalmi helyzet, illetve mennyiben a mozgás. Rá kell mutatni a nyugalom absztrakciójának szükségességére is. Hiszen a sztatikában a nyugalom absztrakciója feltétlenül jogos, és objektív viszonyokat tükröz, s megengedett az „abszolútizálása” is szaktárgyi kutatás „szintjén”, de téves átvive ismeret-elméleti síkra. A mechanika oktatásában erre feltétlenül ügyelni kell, a nyugalom relatív voltát hangsúlyozzuk ki, hiszen ez természettudományos szinten is könnyen belátható.

A kinematika során se rekedjünk meg a mechanikai mozgásformáknál. Ez azért igen fontos, nehogy a hallgatókban valamilyen mechanikus materialista szemléletmód kialakulása kezdődjék meg. Támaszkodjunk a hallgatók – mikrofolyamatokban lejátszódó mozgásformákról, a molekuláris, atomi mozgásformákról – már megszerzett ismereteire, s így elmélyíthetjük azt a gondolatot, hogy a nyugalom valamely mozgás (pl. makroszkopikus mozgás) időleges és viszonylagos megszűnését jelenti. Ugyanakkor számtalan más makró- és mikro-mozgásforma megmarad, s hogy el sem érhető olyan állapot, ahol minden mozgásforma megszűnik. Ebből is nyilvánvalóvá válik, hogy a mozgás az anyag elidegeníthetetlen tulajdonsága.

2. Dialektikus ellentmondások a mechanikában

A makromechanikában – amely általános jellegű és a dolgok külső oldalát absztrahálja – a dialektikus ellentmondások is áttételesen találhatóak meg. A mechanikai mozgás alapvető dialektikus tartalma, mint a mozgásban lévő ellentmondás „pillanatfelvételeit” tudjuk megragadni. A mozgó test minden időpillanatban „itt van” és „nincs itt” megfogalmazás meglehetősen mereven fejezi ki a mozgásban lévő dialektikus ellentmondást. A mechanikának a newtoni törvényekben jelentkező dialektikáját a hatás – ellenhatás ellentétpárjában közelíthetjük meg. Az egymásra ható testek egy mechanikai rendszert alkotnak, amely zárt rendszeren belül fellépő belső erők egymás ellentettjei, s a kölcsönhatás objektivitásain belül ezen erőpár valóban egységet alkot. A rendszeren kívül eső objektum, amely az adott rendszer számára mint „külső erő” szerepel, belsővé válik egy tágabb zárt rendszeren belül. Ezen kérdések fizikai jellegű elemzésére a mechanikában számos példát találhatunk: Newton törvényeinek, a mozgásmennyiség és megmaradása törvényének, Archimedes törvényének stb. tárgyalásakor.

III. A tér és idő

Azt hiszem, az nem kétséges, hogy a tér és az idő fogalmának kialakulása egyidős az emberi tudattal. Nem valami tudatos tér–idő szemléletre gondolok, hanem arra, hogy az embert mindennapi tevékenysége arra kényszerítette, hogy bizonyos tér- és időproblémákkal foglalkozzon. (pl.: földmérés, távolságok mérése, térformák alkalmazása építkezésnél, események egymásutánosságának, időtartalmának megismerése stb.) Kialakult tehát egy ösztönös tér–idő szemlélet. Az újkori fizika, pontosabban a mechanika fejlődése hozta magával annak fontosságát, hogy a jelenségek leírásában és azok megértésében a térbeliség és az időbeliség explicit formában megjelenjen.

Ez azért volt a klasszikus mechanika számára fontos, mert ez a tudományág alkalmazta elsőként a kvantitatív kísérleti megismerés, illetve a kvantitatív matematikai leírás módszerét. Azonban a klasszikus mechanika szempontjából nem volt szükséges a tér és idő lényegének kutatása, hiszen a klasszikus mechanikai jelenségek körében semmi sem mutatott arra, hogy a testek mozgása, állapotváltozása során a tér struktúrája, vagy az idő struktúrája változást szenvedne. Valójában a fizikai mérések tapasztalatát találjuk Newton tér–idő felfogásában, mely szerint:

„Az abszolút éter lényegénél fogva közömbös bármely külső körülmény iránt, és mindig egyforma és mozdulatlan marad”.

„Az abszolút, igazi matematikai idő, magában véve és lényegéből eredően minden külső körülménytől függetlenül, egyenletesen múlik”. A legújabb fizika e definíciókat alapjaiban ingatja meg, hiszen egyrészt az abszolút lét, az eleve adottság kérdésében, másrészt a térben és időben lejátszódó folyamatoktól, illetve az anyagtól való függetlenségének kérdésében is új eredményeket tárt fel. Newton tulajdonképpen, mivel elismerte a tér és idő objektív létezését, materialista álláspontra helyezkedett. Ellenben az abszolút teret és időt különválasztotta a reális dolgoktól, így e fogalmaknak metafizikai jelleget adott. Lényegében pedig már a klasszikus mechanika egyes tapasztalatai is arra utalnak, hogy a térbeliség és az időbeliség nem csupán az események leírásában játszik fontos szerepet, hanem része maguknak a természeti eseményeknek is. A mechanikai események időbelisége nyilvánvalóan igen sok körülménytől függ. Az az idő, amely pl. ahhoz szükséges, hogy egy test egy adott pályát befusson, függ a testre ható erőtől, a test tehetetlenségétől. Lényegesek azok a mozzanatok is, amelyek az erők tanulmányozása

kapcsán adódtak. A fizikai terek struktúrája általában nem statikus, hanem dinamikus. Ahhoz azonban, hogy ezen jelenségek – s a klasszikus fizika más területein adódó hasonló jelenségek –, alapján levonhassák a térre és időre vonatkozó helyes konklúziókat, egy nagy horderejű lökésre volt szükség. Ezt a tér és idő vonatkozásában, mint ismeretes, a Michelson–Morley kísérlet negatív eredménye, illetve annak einsteini értelmezése adta meg. Nem kívánom most a relativitáselmélet tér–idő szemléletének filozófiai problémáját ill. magának a relativitáselmélet elveinek elemzését és ismertetését adni, hiszen ez egy külön téma is lehetne. Ehelyett inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a klasszikus mechanika jelenségeinek elemzése is elősegítheti és megalapozhatja a hallgatók modern tér–idő szemléletét. Pl. vizsgáljunk meg egy nagyon egyszerű mozgást, a szabadesést. Mint ismeretes, a megtett út és idő kapcsolatát az

$s = \frac{g}{2} \cdot t^2$ összefüggés fejezi ki. Grafikusan ábrázolva az eredmény parabola. Itt a parabolának, mint térformának, nincs közvetlen fizikai realitása, hiszen a szabadon eső test pályája egyenes vonal. Ha azonban a térbeli értelemben vett egydimenziós jelenséget az idő figyelembevételével, mint folyamatot ábrázoljuk, tér–időbeli lefutása már valóban parabola. Ezen a szinten tehát a reális lehetőség az, hogy a modern tér–időszemlélet alapjait kialakítsuk a hallgatókban, megértessük, hogy a természet dolgainak térbelisége nem csupán alakot és távolságot jelent, hanem a folyamatok, változások térbeliségét, s hogy a tér és az idő már a klasszikus folyamatokban is elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással.

Természetesen nem mondtam el mindent arra vonatkozóan, hogy a mechanika oktatása során mennyi lehetőség kínálkozik a hallgatók dialektikus materialista szemléletének kialakítására. Csupán arra kívántam rávilágítani – a mechanika oktatása tükrében – hogy a természettudományok a dialektikus materialista világnézet legalapvetőbb, legáltalánosabb kérdéseit érintik, s hogy ezeknek a kérdéseknek a mély megértését hogyan segíthetjük elő a fizika oktatásával.

IRODALOM

- Glezermann–Kopnyin–Kuznyecov: A marxista filozófia alapjai. Kossuth Kiadó, Budapest 1959.
Fáy Gyula: Korunk fizikai világgképének alapjai. (Világnézeti nevelésünk természettudományos alapjai III.) Tankönyvkiadó, 1966.
Bíró Gábor–Müller Antal–dr. Bóna Ervin: A matematika-, fizika- és kémiaoktatás világnézeti kérdései. Országos Pedagógiai Intézet, 1968.
Fényes Imre: Fizika és világnézet. Kossuth Kiadó, 1966.
Sas Elemér: Beszélgetések a fizikáról. Magyar Rádió–Minerva, 1975.
Jánosy Lajos: Fejezetek a mechanikából. Magyar Rádió–Minerva, 1975.
Elek Tibor: A fizikai tudományok egyetemi oktatásának néhány világnézeti problémája. (Társadalmi Szemle XVI. évf. 7. sz.) Kossuth Kiadó 1961.

AZ ATLÉTIKAI MOZGÁSOK OKTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN MOZGÁSTANULÁSI SZEMPONTBÓL

PETROVAI JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1976. november 20.)

Az atlétika mozgásanyaga természetes emberi mozgáson alapszik. Az alapmozgás jegyei fellelhetők a legbonyolultabb atlétikai mozgás technikájában is. Ez a tény a mozgásoktatás szempontjából részben előnyös, részben pedig komoly veszélyt is rejt magában. Előny, hogy a mozgás alapelemei már kisgyermek kortól előfordulnak a mindennapi életben és ezekből az ösztönös elemekből tudatos, tervszerű munkával könnyebben kialakítható a sportági technika. Veszélyt jelent viszont az, hogy sokan – még szakemberek körében is – túlbecsülik ezen ösztönös alapelemek meglétét. Úgy gondolják, hogy az atlétika mozgásanyaga éppen a természetességénél fogva olyan, hogy nem is nagyon kell tanítani. Ezt gondolják és sajnos eszerint is kezelik ezt a kérdést és az eredményt nézik csupán. Számszerű eredmény itt-ott még így is mutatkozik, de a teljes kép legtöbb esetben nagyon siralmas.

E tanulmány célja, hogy a mozgástanulás jelentőségére és az oktatás, tanulás során jelentkező problémákra ráirányítsa a figyelmet és némi támpontot adjon a munkához az atlétika sportág keretén belül. Dolgozatomban az alábbi gondolatmenet alapján kívánom összefoglalni ismereteimet, elmondani véleményemet:

- tanulás – mozgástanulás
- reflex-ívtől a körmodellig
- a testnevelés, mint bipoláris tevékenység
- az atlétikai mozgások oktatásában jelentkező sajátos problémák
- az oktatás módszerei
 - a) az ismeretközlés
 - b) az ismeretközlés menete
 - c) gyakoroltatás, hibajavítás
 - d) ellenőrzés, értékelés, motiválásösszefoglalás

Tanulás–mozgástanulás

A tanulás célirányos tevékenység, célja a megismerés. A megismerés útja a lenini ismeretelméleti tétel alapján: az eleven szemlélettől az elvont gondolkodásig és ettől a gyakorlathoz. Ennek megfelelően tehát a tanulás során kiválasztjuk a lényeges információkat, amelyek megfelelő információs struktúrába kerülve különböző analitikus és szintetikus folyamatok hatására elrendeződnek és ennek helyességét a gyakorlat, tehát a

cselekvés dönti el. A tanulás tehát valójában a cselekvés és a megismerés egységét jelenti. Nem spontán tevékenység, mindig külső követelmények hatására megy végbe.

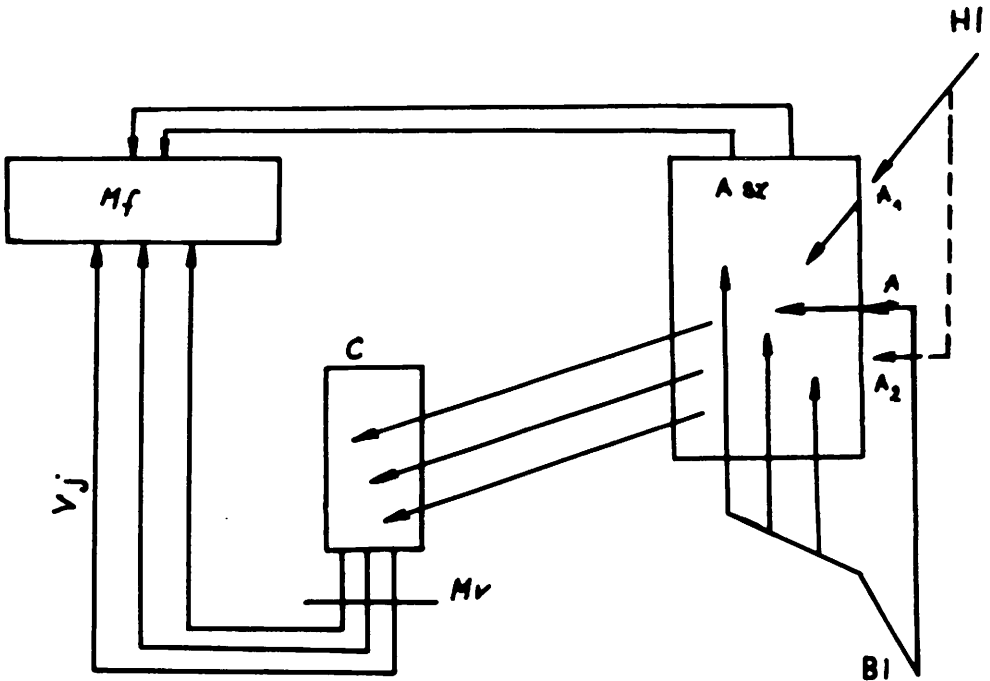
A tanulás fogalmát még ma is igen sokan túlságosan is szűk értelemben használják. A tanulás sokaknál egyet jelent az értelem csiszolásával. Lényegében tehát a tanulást megfosztják egyik alkotójától, a cselekvéstől.

A tesinevelés és sport területén a tanulás igen bonyolult tevékenység. Nagyon röviden fogalmazva mozgásos cselekvéstanulás. Célja a korszerű mozgásműveltség kialakítása. (Kálmánchey Zoltán 1972.). Kálmánchey szerint a mozgásműveltség tartalmát három tényező határozza meg:

1. mozgásos cselekvőképesség
2. cselekvés—alkalmazkodás képessége
3. a testgyakorlatok (sportágak) speciális cselekvésformájának ismerete.

Reflex-ívtől a körmodellig

A tanulási folyamat belső lényegének feltárása régóta foglalkoztatja a kutatókat és a gyakorlati szakembereket. Kezdetben a tanulási folyamatot egyszerűen ingerválasz problémának tekintették, teljesen figyelmen kívül hagyva a közbeeső belső folyamatokat. (S = inger – R = válasz). Az S–R modell tarthatatlansága hamar nyilvánvalóvá vált. Az inger és a válasz közé beiktatnak egy közbeeső változót, a KV-t. A „KV” mintegy

1. ábra

M _v – mozgásválasz	V _j – visszajelentés
C – cortex	HI – helyzetinger
M _f – mozgásfogadó	Bl – beindító inger
Asz – affarens szintézis	

összekötő kapocs szerepel és az „S” és az „R” viszonyát fejezi ki. Az „S” a „KV”-n keresztül alakul „R”-ré. Sok tekintetben tehát ez a változat már előrelépést jelentett ugyan, de még mindig nem nevezhető körfolyamatnak. A klasszikus reflexív elmélet valójában egyszerű lineáris kapcsolatnak tekintette a tanulást. Hamarosan rájöttek azonban, hogy a kérdés ilyen egyoldalú megközelítése nem vezethet eredményre. Nem elég csupán az inger és válasz viszonyában vizsgálni a folyamatot, hanem a válaszból kiindulva is el kell végezni a vizsgálódást. Az elképzelés járható útnak bizonyult és hamarosan tisztázódott, hogy az „S” ingerre adott „R” válasz visszahat az „S”-re. Egyértelművé vált tehát, hogy a tanulás során körfolyamatról van szó. Az alábbiakban egy olyan tanulási modellt mutatok be, amely a mozgásos cselekvéstanulás korszerű felfogását tükrözi. (1. ábra.)

A folyamat ennek alapján a következőképpen megy végbe: a külső ingerek (afferens) BI és HI eléri a hozzájuk tartozó analizátorokat. Az analizátorok jelzései következtében megindul az afferens szintézis és ennek, valamint a már elraktározott mozgásképzetek alapján kialakul a mozgásról egy elképzelés, amely a mozgásfelfogató központba mint mozgásterv kerül. A kialakult elképzelés alapján a kapott ingerekre végbemegy, megtörténik a válasz. A válaszról visszajelentés megy a mozgásfelfogató központba és ha a válasz megfelel a mozgástervnek, a folyamat befejezt nyer. Amennyiben a válasz nem megfelelő, korrekcióra, újabb afferens szintézisre van szükség. Nagyon leszűkítve ilyen körfolyamatban végbemenő láncreakciónak tekinthető a mozgástanulás.

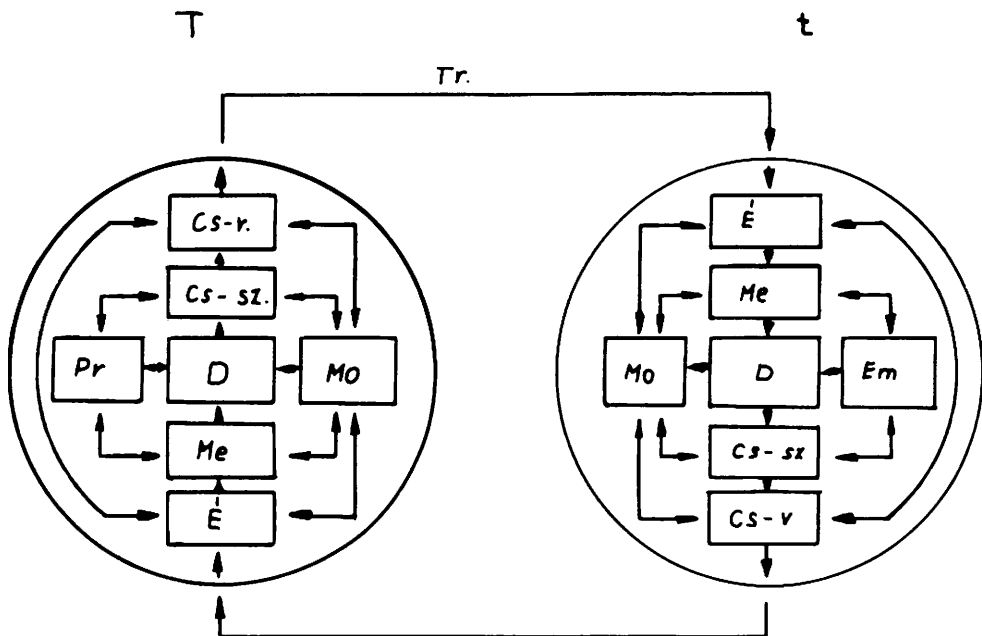
A mozgástanulás, mint bipoláris tevékenység

Az előbbieken a mozgástanulást csupán egy szempontból, magában a tanulóban végbemenő szenzomotoros folyamat alapján vizsgáltuk. A mozgástanulásnak azonban a testnevelésben nem még egy másik oldala is. Ez a tanári oldal. A testnevelés ugyanis bipoláris tevékenység, a tanár és tanítvány kölcsönös, szoros egységet alkotó viszonyában jut kifejezésre. A két oldal ennek megfelelően két folyamatot is jelent. A tanár viszonylatában csakúgy, mint a tanulónál, egy teljes körfolyamat zajlik le, azzal a különbséggel, hogy ez a folyamat a tanulónál végbemenő folyamatnak éppen a fordítottja. A tanár esetében ugyanis a beindító ingert a tanuló mozgásválasza jelenti. A kapott inger szintéziséje alapján kialakult válasz azután mint újabb inger jut el a tanulóhoz.

A tanulási folyamat két oldala között valójában nagyon szoros és semmiképpen sem elválasztható összefüggés áll fenn. Ezt az összefüggést elsőként Anohin szovjet fiziológus fogalmazta meg. A kapcsolat szemléltetésére szolgáljon a(2. ábra.)

Sajátos problémák az atlétikai mozgások oktatásában

Az atlétika mozgásanyagát a futások, ugrások és a dobások alkotják. Ezek mindegyike – amint már az előbb említettem – alapjaiban az ember természetes mozgásaira vezethető vissza, azonban az eredményesség érdekében történt változások következtében ma már nagymértékben inkább stilizált mozgások. A mozgások célja azonban nem változott. Cél az idő, a távolság, a tér leküzdése. Ennek eredményes megoldására fel kell készíteni a tanulókat. E tanulmány keretén belül a képességfejlesztés problémájával nem kívánok foglalkozni, de szeretném hangsúlyozni, hogy enélkül mozgástanulással, illetve tanítással érdemben foglalkozni nem lehet. Ahhoz, hogy bármilyen mozgásanyag oktatását a siker reményében elkezdhessük, feltétlen ki kell alakítani a végrehajtásához szükséges képességeket, biztosítani a feltételeket. Most a mozgásokat a tanulás szempontjából vizsgálom.

2. ábra

Pr – program	D – Döntés
T – tanár	Cs-sz – Cselekvés szervezés
t – tanuló	cs-v – Cselekvés végrehajtás
Tr – Tanári ráhatás	Mo – Motiváció
É – Érzékelés	Em – Emlékezés
Me – Megértés	

Mindenekelőtt egy általános kérdés: mi az általános iskolai atlétika oktatásának a célja? Az e, hogy egy-egy mozgást a legapróbb részletekig megismerjenek, besulykoljanak a tanulók, vagy az, hogy a mozgás lényegét ismerjék meg? Például magasugrásnál magát az elrugaszkodást és a ritmust hajtják végre helyesen. Minden mozgásnál az a lényeg, amely az eredményesség szempontjából döntő. Egyszerűen fogalmazva, tanuljanak meg futni, ugrani és dobni. Véleményem szerint ez kell, hogy legyen a célunk és ne gondolja senki, hogy ez kis dolog.

Ezek után néhány olyan sajátos problémával szeretnék foglalkozni, amelyek a mozgásoktatás során többé-kevésbé minden sportágnál jelentkeznek, az atlétikánál azonban kifejezetten. Egyik ilyen probléma a mozgások technikájának kérdése. Az oktatásban döntő szerepe van a tanár mozgásról alkotott elképzelésének, mivel ezt az elképzelést igyekszik tanítványaiban is megvalósítani. Az elképzelés azonban igen sok esetben szubjektív alapokra épül. Ebből adódik, hogy ugyanazt a mozgást két ember egészen másképp értékeli. Mi tehát a feladat? Az, hogy a mozgásról alkotott elképzelésnek, a mozgásmintának minél több legyen az objektív alapja. Ehhez jelentős segítséget nyújtanak a tanár számára az egyes mozgásokkal kapcsolatban végzett biomechanikai kutatások. Segítséget jelent a világ legjobbjaiból készült képsorok és filmek tanulmányozása. Az atlétikai mozgásoknál is sztenderdizálódási folyamat megy végbe. Ez korántsem jelenti

azt, hogy az egyéni sajátosságokból adódó jegyek eltűnnének, csupán a mozgás alapvető szerkezetében megmutatkozó egységet jelenti.

A mozgásokat mindig a legkorszerűbb elvek alapján kell oktatni, de sohasem egy idealizált, hanem az optimális mozgásminta kialakítása legyen a cél. (Bácsalmási–Koltai). Az egyéniség túlzott hangsúlyozása veszélyes lehet. Sokan a hibák, a hiányosságok álcázására használják.

Sajátos problémát jelent az oktatásban illetve a tanulásban az, hogy a mozgásokat viszonylag nagy sebességgel kell és lehet végrehajtani. Gondoljunk csak az elugrásra vagy bármelyik szer kidobására. Egy villanás az egész. Néhány adat: távolugrásnál az elrugaskodás ideje 0,13 mp, magasugrásnál 0,21 mp, gerelyhajításnál a kidobás ideje 0,12 mp, súlylökésnél 0,19 mp. Ez nem kis gondot jelent, sem a tanár, sem a tanuló számára. A tanár munkáját segíti ezen a téren:

- a mozgások alapos ismerete
- lényegre irányuló mozgáslátás képessége (gyakorlat)
- jó helyezkedés a megfigyeléshez.

A tanuló munkáját segíti:

- a vezetőmozzanatok tudatosítása
- a lehetőségeknek megfelelően alkalmazott könnyített feltételek
- a helyesen alkalmazott oktatási módszer.

Az atlétikai mozgások külső képe nem ad mindig teljes képet a mozgásról. Annak csak egyik külső oldaláról ad tájékoztatást és a belsőről, a mozgás dinamikai szerkezetéről már nem. Az eredményesség érdekében az lenne a jó, ha a két oldal egységét sikerülne kialakítani. Gyakran látni ugyanis, hogy egy-egy ugró vagy dobóatléta szemre, tehát külső képét tekintve azonos módon hajtja végre a mozgást, az eredményei mégis eltérőek lehetnek. Ez feltétlen a két oldal közötti labilis helyzetet mutatja. Sajnos ma még nincsenek meg a lehetőségek, hogy a mozgásnak ezt az igen lényeges belső összetevőjét objektív módon értékeljük és ennek megfelelően irányítsuk. A gyakorlott szakember azonban a külső kép alapján is hasznos következtetéseket képes kialakítani a mozgásról, amely a további munkájában segíti.

Az atlétikai mozgások oktatása során ugyanazt a mozgást többször is látja a tanár. Ez a tény azt a veszélyt rejt magában, hogy a megszokásból adódóan szinte automatikusan ugyanazokat a hibákat veszi észre, ugyanazokat a mozgásokat javítja. Ez látszólag nem nagy, de gyakorlati probléma, ami a mozgástanulás szempontjából fontos. Ha ez a helyzet tartós, a tanítványokban előbb-utóbb kétséget ébreszt, elvesztik a tanár iránti bizalmukat, ami további gátló tényező forrásává válhat. Arra kell tehát törekedni, hogy a mozgástanítás is sokrétű, változatos legyen. Ez egyrészt kiküszöböli a fenti helyzet kialakulását, másrészt szilárdabbá teszi magát a tanult mozgást is.

Ezek után nézzük meg részleteiben az atlétikai mozgások oktatásának folyamatát a fő mozzanatok alapján.

Az ismeretközlésről

Mint bármely más sportág oktatása során, az atlétikában is elsődleges és fontos szerepe van a megismerésnek. A megismeréshez különböző információk útján jutnak el a tanulók. Ezek az információk az atlétika oktatásában nem különíthetők el egymástól, hiszen a feldolgozás, a szintézis során az analízatorok szoros kapcsolatba lépnek egymással. Ha a továbbiakban mégis elkülönítve foglalkozom velük, csupán didaktikai megfontolásból teszem.

A mozgások vezérlésében és szabályozásában az információ mennyisége és minősége döntő tényező. Nagyon fontos tehát, hogy minél több analizátort kapcsoljunk be és hogy az információknak lényegét jelentő legyen. Ezek után röviden azokat az információk lehetőségeit kívánom elemezni, amelyek az oktatás folyamán leggyakrabban előfordulnak.

Szöbeli információ

A szóbeli információknak a tanulás során pótolhatatlan jelentősége van, mintegy összekötő kapocs átfogja a többi analizátor jelzéseit. Éppen ebből következően, mert a kapcsolatok jelzéseit képviseli, eltérést mutat a valóságtól, ítéletet is jelent. Kettőst feladatot kell betöltenie: egyrészt világos elképzelést kell kialakítani a mozgásról, másrészt motiváljon is a mozgás végrehajtására. Legyen mindig tömör, lényegét érintő. Mindig igazodni kell a tanítványok életkorához. Ungerer pontos matematikai számítások alapján kimutatta, hogy a különböző életkorú gyerekek hány szóbeli egységet képesek a mozgásban helyesen feldolgozni. Megállapította például, hogy a serdülőkor kezdetén bizonyos csökkenés mutatkozik. A 7–12 évesek még az öt egységet is jól dolgozták fel a mozgásban, a 12–15 évesek pedig a négy egységet is csak hiányosan. A szóbeli információknak jelentős szerepe van ezen túlmenően a mozgás tudatosításában is.

Vizuális információ

Az atlétika oktatásában a vizuális információknak, a szemléltetésnek igen fontos szerepe van. Általában a szóbeli információval együtt, azzal szoros kapcsolatban alkalmazzuk, de szerepelhet önállóan is. Két alapformája ismeretes: a bemutatás és a képes ábrázolás. A két alapforma szorosan összefügg, de különösen a kisebbek esetében jobb, ha külön alkalmazzuk és csak a nagyobbaknál kapcsoljuk össze a kettőt.

A bemutatás hatékonyságát fokozza a mozgásnak a tanár által történő bemutatása. Akár részmozzanat, akár teljes mozgás bemutatásáról legyen szó, a tanár minden esetben közelebb tudja vinni a gyerekeket a mozgáshoz, hangsúlyozottan tud kiemelni fontos részeket. Például: magasugrásnál az utolsó három lépés ritmusa, vagy kislabdahajításnál a szer egyenes vonalú vezetése. Az atlétikai mozgások oktatásánál az ilyen momentumoknak nagy jelentősége van. A tanári bemutatás ugyanakkor mint motiváló tényező is jelentős. Vannak helyzetek, amikor a tanár helyett egy-egy jobb képességű tanítvány mutatja be a mozgást. Ezt a módszert olyan esetekben alkalmazzuk, amikor a mozgás végrehajtását szóbeli közléssel akarjuk még érthetőbbé tenni. Mindkét esetben az a legfontosabb követelmény, hogy a bemutatás mintaszerű legyen.

A szemléltetés másik formája a képes ábrázolás napjainkban már igen sokrétű és változatos. Leggyakrabban használt módozatai a következők:

- képek
- képsorok
- filmek

Képek segítségével a mozgás egy fontos mozzanatát tudjuk bemutatni. A sorozatok a mozgás minden jelentős fázisát rögzítik és bár nem adnak teljes képet a mozgásról, igen hatásosak és hatásosak. Legkorszerűbb képes ábrázolás a film. Az atlétikai mozgásokat – mint már előbb említettem – a viszonylag nagy sebességgel történő végrehajtás jellemzi. Még a tanári bemutatás sem képes ezeket a mozgásokat úgy a tanulók elé tárni, hogy megfelelő alapossággal tudják követni az egyes részmozzanatokot. A lassítható film és az úgynevezett hurokfilmek megoldást nyújtanak erre a problémára is. A tanulóknak

módjuk van a legapróbb részletek megfigyelésére az egész mozgásfolyamaton belül, ami lehetővé teszi a mélyebb megértést. A képes ábrázolásnak, mint a szemléltetés egyik formájának az alkalmazása tekintetében osztom véleményemet Bakó Ferencsel, aki szerint a képes ábrázolás, ezen belül is a film alkalmazása célszerűbb akkor, ha a tanulóknak már van a mozgásról élményük, végrehajtották azt néhányszor. Ebben az esetben a film vagy megerősíti ezeket a képzeteket, vagy korrigálja azokat.

Kinesztetikus információ

Nemcsak a szakemberek, de minden logikusan gondolkodó ember számára nyilvánvaló, hogy a testnevelésben, a mozgástanulásban az izmok mozgásérzékelésének milyen fontos szerepe van. Minek tulajdonítható e fontos szerep? Annak, hogy:

- a vezető pályák nagy vezetési képességgel rendelkeznek,
- a receptorok közvetlen a mozgásszervekben helyezkednek el,
- a jelzés közvetlen,
- a visszajelentés is közvetlen,
- a mozgásanalizátor működése során szorosabban függ össze más analizátorokkal, mint azok egymással,
- nincs más analizátor által szerzett információ, amelyben ne lenne kinesztetikus érzékelés.

Kinesztetikus információ nélkül, bármily tökéletes is legyen a verbális és vizuális információ, nem alakulhat ki teljes kép a mozgásról. Ehhez szükség van arra, hogy a tanulók maguk is végrehajtsák a mozgást, miáltal a látással és hallással nyert érzékelést izomérzékeléssel egészíti ki. Ezáltal alakul csak ki a tanulóknak a mozgás teljes képe, amely a résztvevő analizátorok szoros egységén alapul.

Mozgásemlekezés, mozgásképzetek

Az új mozgások tanulásánál fontos szerepe van a már ismert mozgásoknak, vagyis a tapasztalatnak. Amikor a tanuló egy új mozgást tanul, a szintétizálás során az elraktározott emlék között keresi a megfelelőt, a hasonlót. Az emlék, mint egy belső modell, lehetővé teszi, hogy a mozgásfolyamat lejátszódjék a végrehajtás előtt. Amikor a tanuló egy mozgást elképzeli, nem az egyéntől független mozgásra gondol, hanem saját magát helyezi a folyamatba, térben és időben. A jó mozgásemlekezés tehát ideomotorikus végrehajtást jelent. Arra kell törekedni, hogy a tanítvány ne általában képzelje el a mozgást, hanem jól és koncentráltan. Erre nevelni kell a gyerekeket.

Az ismeretközlés menete

Az atlétikai mozgásanyag a tantervben koncentrikus elrendezésű, ami azt jelenti, hogy ugyanaz a mozgás minden évben szerepel, de egyre magasabb szinten. A mozgással kapcsolatos ismeretek köre állandóan bővül, a követelmény emelkedik. Ez az atlétikai mozgások természetéből adódik hiszen a távolugrás távolugrás marad függetlenül attól, hogy azt az általános iskola 5. osztályos tanulója, vagy egy élvonalbeli távolugró hajtja végre. Természetes, a kettő között minőségi különbség van. Azt, hogy egy atlétikai mozgást évente újra kell tanítani, egyrészt a mozgások összetettsége, másrészt a természetes fejlődés indokolja. Az évi korlátolt óraszám nem teszi lehetővé, hogy egy-egy mozgást részleteiben is alaposan megismertessünk a tanulóval, de nem teszi ezt lehetővé a tanulók fejlettségi szintje sem. Ugyanakkor évről évre változik a tanulók fizikai és pszichikai

képességszintje, amelyhez a mozgásoktatásnak idomulnia kell. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy még egy élvonalbeli atlétának is minden évben bizonyos fokok újra kell tanulnia a mozgást, hisz ami az elmúlt évben megfelelő volt, az idén nem biztos, hogy jó.

Az atlétikai mozgásanyag oktatásával kapcsolatban ezek után felmerül a kérdés: hogyan oktassuk hát egészében vagy részeire bontva? Nem állíthatom, hogy az oktatás módszerét tekintve a szakemberek véleménye egységes lenne, azt azonban, hogy az oktatás folyamán a globális vagyis az egészében történő oktatása a vezető szerep, mindenki elismeri. Az én véleményem az, hogy az atlétikát globális módszerrel lehet és kell tanítani. Tehát a mozgást teljes egészében oktassuk és az életkornak megfelelően egy-egy lényeges mozzanatra irányítva a figyelmet. Ez nem azt jelenti, hogy egy-egy részmozzanat iskolázásával ne foglalkozzunk, különösen a nagyobbak (12–13 évtől) esetében, de véleményem szerint ez sohasem cél, csupán eszköz. Az, hogy egy mozgást az oktatás során módszeresen, fokozatokban építünk fel, nem mond ellent ennek az állításnak: Az egyes fokozatok vagy részmozzanatok kiemelése csupán eszköz arra, hogy a célt, a teljes mozgást megtanítsuk. Így ezek csupán cél- és rávezető gyakorlatoknak tekinthetők, mint ahogy véleményem szerint annak fogható fel dobások esetében a helyből végrehajtott dobás is. A módszertani fokozatok és az egyes részmozzanatok iskolázásánál nagyon körültekintőnek kell lenni. Mindig a célt, a teljes mozgást kell szem előtt tartani. Ne akarjuk a részeket tükörsimára csiszolni, hanem a lényeg felismerése után minél előbb iktassuk azt az egészbe.

A gyakorlás és hibajavítás

Az atlétika oktatásában a gyakorlásnak éppen úgy, mint más sportágakban az a célja, hogy a tanulók a megismert mozgást elsajátítsák, megszilárdítsák, sajátukká tegyék. Ehhez tervszerű és rendszeres munkára van szükség. Az atlétika oktatásában a gyakorlat-helyzetben és a feladatmegoldó helyzetben történő gyakorlási mód is megtalálható. A gyakorlóhelyzetben történő tanulásnál a mozgás végrehajtási módja előre meghatározott. Az elsajátítás többszöri ismétléssel szinte mechanikusan történik. Az ismétlések során kiépül egy idegizom-kapcsolat, amelynek alapján a mozgás megszilárdul. Ez a folyamat fokozatosan megy végbe, és a tanulók egyre inkább képesek – természetesen az életkornak megfelelően – a mozgás egy-egy részletére figyelni, míg nem a teljes mozgás automatizálódik. A megszilárdult mozgást jellemzi, hogy a tudat szerepe lényegesen megváltozik. A mozgás irányítása, szabályozása a kéreg alatti részekre tevődik át és a tudat már nem elsősorban a mozgás végrehajtására irányul, hanem annak célszerű alkalmazására, az eredményességre. Az atlétikai mozgások oktatásában ez a módszer dominál. A gyakorlás módja a feladatmegoldó helyzetben történő tanulásnál a következő: csak a feladat adott és a végrehajtás módja csak részben vagy egyáltalán nincs előre meghatározva. A gyakorlásnak ezt a módját az oktatás minden szintjén alkalmazzuk és kell is alkalmazni, hiszen célunk nem a mozgás gépies elsajátítása, hanem egy célszerű sportmozgás kialakítása. A két módzat nem szemben áll egymással, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást.

Mint hogy a gyakorlás célja az elsajátítás, a mozgás finomítása, feltétlenül szükséges a tanár jelenléte. A mozgástanulás – mint az előbb már említettem – kettős folyamat, a tanár és tanuló együttes tevékenysége. A tanár feladata, hogy a tanulókat segítse a mozgás elsajátításában. Ez a segítség atlétikában főleg közvetett formában – megjegyzések, instrukciók – nyilvánul meg és ritkábban közvetlen úton, például testhelyzet vagy egyes testrészek helyzetének beigazítása. A legfőbb segítséget természetesen a mozgás végre-

hajtásában mutatkozó hibák javítása jelenti. A hibajavításnál mint általában az alábbi út a célra vezető:

1. a hiba felismerése
2. a hiba okának feltárása
3. a javítás módjának ismerete
4. a javítás

A hibák javításánál az alábbi szempontokat tartsuk szem előtt:

- mindig a lényeges, a mozgás vezető mozzanatában levő hibákat javítsuk először,
- egyszerre csak egy hibát javítsunk,
- a javítás legyen konkrét,
- ne sértse a tanulót.

Ellenőrzés, értékelés, motiválás

Az atlétikai mozgások oktatásának a célja általános iskolában az, hogy elősegítse a tanulók sokoldalú fejlődését, alapvető mozgáskészségeket (futás, ugrás, dobás) alakítson ki, amelyeket egyrészt a sportág, másrészt a mindennapi élet különböző területein képesek hasznosítani. Ahhoz, hogy ezt a feladatát betöltsse, a tanulás során megfelelő követelményeket kell a tanulók elé állítani, és mindenképpen kerülni kell az öncélú gyakorlást. A követelmények legyenek differenciáltak, alkalmazkodjanak a tanulók képességszintjéhez. Ne állítsa a tanulókat megoldhatatlan feladat elé, de ne legyen könnyen teljesíthető sem.

A követelmények felállítása önmagában véve azonban még kevés. Szükséges, hogy annak teljesítését, vagy már a hozzávezető út egy-egy állomásán ellenőrizzük a tanulók munkáját. Ellenőrzés, még hozzá rendszeres ellenőrzés nélkül nem lehet eredményesen tanítani. Célja, hogy a tanár és a tanítvány együttesen felmérje, hol tartanak, hol van még szükség további javulásra. Az ellenőrzés eredményét minden esetben közölni kell a tanulókkal, tehát értékelni kell. Az értékelés akkor vezet eredményre, ha a valós helyzetet tükrözi. Helytelen a hibák elhallgatása, a túlértékelés, de ugyanígy hiba az elért eredmények semmibevétele is. Az ellenőrzésnek és értékelésnek a mozgástanulás eredményességét kell szolgálnia. Cél tehát, a további készítés, motiválás. A motivációnak az atlétika oktatásában is nagy szerepe van. Nem közömbös az, hogy a gyerekek szívesen, kedvvel végzik-e a gyakorlatokat vagy kényszerből. A motiválás kérdése nagyon összetett, bonyolult probléma. Részletesebb elemzésére éppen ezért e tanulmány keretén belül nem is kerülhet sor. Jelentőségének hangsúlyozására csupán néhány gondolatot kívánok felvetni. Az eredményes tanulás érdekében mindig tudatosítani kell az illető mozgás szükségességét, meg kell szeretetni azt a tanulókkal. Ennek érdekében fel kell használni mindazokat a lehetőségeket, amelyek ezt lehetővé teszik. Melyek ezek? A számtalan lehetőségből – amelyeket sokszor a körülmények is meghatároznak – csupán néhányat említek.

- a tanár egyénisége (viszonya az atlétikához)
- az atlétika helyzete az iskolában
- az ismeretközlés
- foglalkozások megszervezése
- a foglalkozások terhelése
- megfelelő követelményszint
- lehetőség biztosítása a tanult mozgások alkalmazására (versenyek)

Összegzés, következtetések

Az atlétika oktatásában a sportág sajátos jellegét figyelembe véve a mozgástanulás általános elveit kell szem előtt tartani. Cél, hogy a tanulás folyamán kialakított futó-, ugró- és dobókészség fokozza a tanulók mozgásos cselekvőképességét, emelje a mozgásműveltségük színvonalát. A tanulási folyamat sikere és eredményessége jelentős mértékben függ attól, hogy mennyire tudjuk a folyamatban biztosítani a tanulók tudatos és aktív részvételét. Az atlétikai mozgásokat globálisan, tehát teljes egészében oktatjuk. Ennek megfelelően már a mozgástanulás első szakaszában is a teljes mozgást hajtják végre a tanulók, függetlenül attól, hogy a teljes mozgáshoz esetleg több fokozat útján jutottak el. Fontos, hogy a tanulás kezdetén helyes kép alakuljon ki a tanulóknál a mozgásról. Ebben a szakaszban a döntő, vagyis a mozgás eredményes végrehajtását meghatározó mozzanatokra kell a figyelmet összpontosítani. A második szakasz: a csiszolás, a finomítás, tehát a gyakorlás szakasza. A rész és egész viszonyát a gyakorlásnál feltétlen figyelembe kell venni. A részmozzanatok gyakorlásánál sohasem szabad megfeledkezni arról, hogy azok az egésznek csupán alkotóelemei, de nem önálló részei. A gyakorlás legyen tudatos és rendszeres. A mozgástanulás ne legyen öncélú. A tanultakat alkalmazzák is a tanulók, miáltal az stabilizálódnak, ugyanakkor a sikeres alkalmazás, mint motiváló tényező elősegíti a továbbhaladást is.

A gyakorlás során a tanulók többször hajtják végre ugyanazt a mozgást. Erre bizonyos határokon belül szükség is van, hiszen a mozgás csak az ismételt végrehajtások során éri el a stabilizációs szintet. A tanárnak azonban feltétlen figyelembe kell vennie a gyerekek monotonia tűrő képességét. Erre a korosztályra az idegrendszer nagyfokú labilitása jellemző. Hamar fáradnak, különösen pedig ha a terhelésre a monotonia jellemző. Ezt a gyakorlás során mindig szem előtt kell tartani. A gyakorlás csak addig segíti elő az adott mozgás eredményes elsajátítását, míg a szervezet működési szintjében visszaesés nem mutatkozik. Akár idegi, akár fizikai fáradtság jelentkezése esetén a gyakorlást abba kell hagyni.

Az általános iskolában nem lehet célja a testnevelőnek, hogy futó-, ugró- vagy dobóatlétát neveljen, de feladata, hogy kialakítsa tanítványaiban az általános futó-, ugró- és dobókészséget. Az általános iskolai testnevelésnek, mint egésznek az atlétika csak egyik eszköze. Ebből természetesen következik, hogy célja – a tantervben szereplő más sportágakkal együtt – elősegíteni a testnevelés fő célkitűzéseinek megvalósítását. Járuljon hozzá a tanulók egészségi szintjének emeléséhez, személyiségük sokoldalú fejlődéséhez. Segítse a rendszeres mozgás iránti igény, az egészséges életmód kialakítását. Ez a legfőbb feladatunk a most felnövekvő fiatalokkal szemben és ez megegyezik a sportág, de az egyetemes magyar sport érdekeivel is.

IRODALOMJEGYZÉK

- Dr. Bácsalmási P.–Koltai J.: Atlétika (TF tankönyv – Sport 1962.)
Dr. Bácsalmási P.–Koltai J.: Az atlétika oktatásának módszere (TF tankönyv – Sport 1967.)
Dr. Kardos A.–Gaál L.: Atlétika (főiskolai tankönyv – Sport 1965.)
Dr. Sir József: Atlétika (Sport 1962.)
Vasziljev Ozolin: Atlétika I. (Sport 1955.)
Dr. Nádori László: Az edzés elmélete és módszertana (Sport 1972.)
Dr. Nádori László: A mozgástanulás problémái (A sport és testnevelés időszerű kérdései 1973/1.)
Dr. Rókusfalvi Pál: Sportpszichológia (Sport 1974.)
Dr. Nagy György: Sportpszichológia
Dr. Nagy György: Motiválás és igénykeltés az iskolai testnevelésben (Testnevelés tanítása 1970/3.)

II.

TANULMÁNYOK A NYELV-, AZ IRODALOM- ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

COMENIUS ORBIS PICTUSA KÉPANYAGÁNAK ÉS SZÖVEGÉNEK FORRÁSÁIRÓL TEMPERANTIA – MÉRTÉKLETESSÉG

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. február 1.)

1. Comenius az Orbis Pictus CXII. fejezetében a *mértékletesség* fogalmának érzékeltetésére és értelmezésére igen tanulságos képi ábrázolást használt föl (vö. 1. kép). A jól megszerkesztett kép jelmotívumai, illetőleg rajzi elemei külön-külön és együttesen arra szolgálnak, hogy a képhez társított szöveg legfontosabb mondanivalóját kiemeljék, s vizuális síkon is értelmezzék.

1. kép

A kép és a szöveg egymást erősítő elemeihez kapcsolt comeniusi értelmezés azonban nemcsak a mértékletességnek, e „sarkalatos” erénynek fogalmát állítja központba, hanem azokat a formákat, módokat is, amelyekből kitűnik, hogy a kiegyensúlyozott, az egészséges élet alapjának, a mértékletességnek nem csak fogalmi tartalmát kell jól ismernünk, hanem azokat a nagyon is emberi összefüggéseket is, amelyek segítik az

embert abban, hogy tudjon kellő mértéket tartani ételében, italában, tetteiben és vágyaiban; viselkedésében s egyéni és közösségi életének minden megnyilvánulásában. A szöveg és az ábrázolás arról is szól, hogy a mértékletesség olyan erkölcsi tulajdonság, emberi erény, amely csak az állandó „gyakorlás” révén válik természetünké. A képi megoldásban a rajzi elemek konkrét helyzetekben azt mutatják be: miben és hogyan vétenek az emberek a mértékletesség, a mértéktartás ellen. Így párba állnak a szöveg és a kép segítségével a tanulók tudatában ezek az ellentétes értelmű fogalmak és megnevezések is: *mértékletes–mértéktelen; mértékletesség–mértéktelenség; mértéktartó–féktelen, tobzódó* stb.

Comenius a szövegben és a szimbolikus ábrázolásban olyan jelmotívumokat és nyelvi formákat sorakoztat fel, amelyek mind a megfelelő ikonológikus és emblematikus ábrázolásokon, mind az emblémákhoz társított lemmákban, illetőleg mondásokban és szólásokban nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak, de ezeket Comenius didaktikai megfontolásokból az egyéni és a közösségi követelményekhez is szabott összefüggésekben és a gyakorlati tevékenységek jellemző megnyilvánulásaiban mutatja be és értelmezi. A szöveg szavaihoz kapcsolt számok, mind a képi, mind a nyelvi közlést egyértelműbbé teszik azzal, hogy a tanulók értelmileg és vizuálisan együtt kapnak segítséget a megfelelő ismeretek megszerzésére és a megfelelő tanulságok levonására.

2. Comenius szövege ezeket a gondolatokat tárja fel: „A’ mértékletesség (1) módot szab az ételben és italban (2), és meg-tartóztatja a kívánságot, mintegy zabolával (3): és e-képpen meg-mértékel mindenket, hogy mód-nélkül ne legyen valami. A’ tobzódók (részegesek) részegeskednek (4), tántorognak (5), ikölnődnek (hánnak, okádnak) (6) és garázdálkodnak (7) (összevésznek). A’ részegségből (tobzódásból) származik (vé-szen eredetet) a’ fajtalanság; ebből a’ buja élet, a’ latrok (8) és a’ szajhák között (9) csókolgatással, tapogatással, ölelgetéssel és táncolással (10)”. (Orbis Pictus. Coronae, 1675.).

A szövegből kitűnik, hogy Comenius a *temperantia*, a *mértékletesség* fogalmát és megnevezését a következő rokonértelmű képzet- és szósor tagjának tekinti: *continentia*, (önmegtartóztatás), *modestia* (szerénység), *abstinentia* (tartózkodás a bő ételektől, a sok italtól), *moderatio cupiditatis* (a vágyak mérséklése), *mediocritas* (a közép-szer követése), *modus* (mértéktartás) stb.

A comeniusi szöveg nagyon tömör és célratorő megfogalmazása azt is tükrözi, hogy Comenius jól ismerte azokat a szólásszerű nyelvi formákat, amelyek hosszú évszázadok tapasztalatait sűrítették bele a tömör mondatokba, s nem az elvontság síkján szólnak a mértékletesség fogalmáról, hanem elsősorban gyakorlati relációkban tárják fel a mértékletesség fogalmának jellegzetes tartalmi jegyeit. A magyar megfelelők jól példázzák, mire gondolunk: *Nincs jobb az mértékletességnél* (Decsi); *Mértékletesség legjobb örökség; Mértékletesség kívánt egészség* (Kis-Viczay); *Mértékletesség többet ér az orvosságnál* (Ballagi). *Többet ér orvosnál a mértékletesség; Jó mértéket tartani* (Erdélyi) stb., stb.

A szólások megfogalmazása mértéktartóbb, mint Comenius szövege: ebben ugyanis elsősorban az *ellentétes értelmű* fogalmak és tevékenységi formák jutottak nagyobb szerephez. Ezt sugallta az ábrázolás képi elemtára is. Az etikai követelményekre tekintettel Comenius az egyes jejelemekből úgy formált teljes ábrázolást, hogy a képi elemek értelmes kombinációjából ne csak arra legyen képes a tanuló, hogy felfogja és értelmezni tudja a mértékletesség fogalmát, hanem arra is, hogy megtanulja, mi származik abból, ha valaki nem tart kellő mértéket az ivásban, az evésben, a szerelemben és a szórakozásban stb.

A képi jejelemeket Comenius két forrásból merítette: egyrészt az elődök és kortársak emblémáinak rajzi eszköztárából, másrészt a valóság elemeiből. Az ábrázolás

megkomponálása azt mutatja, hogy Comenius elsősorban empirikus szemléleti alapról kiindulva bízott a hagyományos képi jelelemekre sajátos közlő funkciót.

Vegyük most sorra az egyes képi jelelemeket, s vizsgáljuk meg, milyen forrásból merített Comenius, s hogyan formálta át a hagyományos értelmezési formákat, milyen új ábrázoló és értelmező elemeket társított hozzájuk.

3. Az ábrázolás központi alakja a *mértékletességet* szimbolizáló fehérruhás nő. A hagyományos emblematikus rajzokon ugyanis a *mértékletesség*, a *mértéktartás*, a *szereénység*, jelzésére szolgált a *fehér ruha* is: „*Modestiae signum alba vestis*” (Val. Pierius: Hieroglyphica. Lib. XL., Cap. XXV.).

2. kép

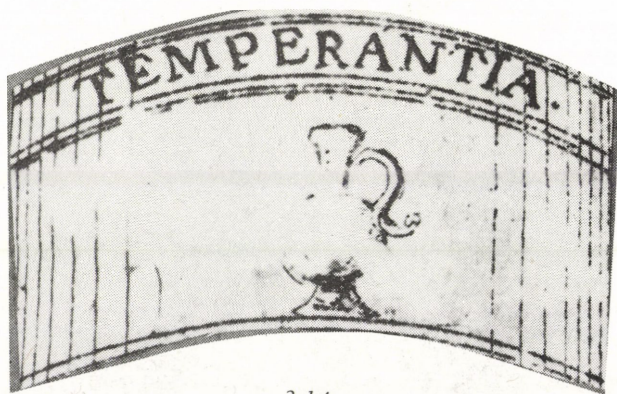
A központi alakhoz társított jejelemek, rajzi formák (a két edény, a kancsó, a szelence, a kehely) a cselekvés, az *elegyítés* fontos mozzanatának is eszközei. Az *elegyítésnek* ezzel az ábrázolásával a kép mozgalmasságot is sugall. E jejelemek alapformáiról és szimbolikus jelzéséről Rimaynak ez a verssora árulkodik: „*Bort vízzel elegyít a Mértékletesség.*” (Rimay: *Encomia virtutum* II.). Rimay teljesebbé teszi a mértékletesség erényét ábrázoló kép mondanivalóját ezekben a sorokban:

„Mértékletesség is közli hivatalját,
 Vakmerőségektől távoztatván magát,
 Olajával kenni az sebnek fájdalmát,
 Ha látja, hogy ecte toldja daganatját.
 A rossz természetet csigázza, fészíti
Borának erejét vízzel elegyíti.
 Részségséggel vérét nem fűti, hevíti”

(Rimay: *Encomia et effecta virtutum*).

Rimay idézi azt a mondást is, amely segítséget nyújt a szimbolikus ábrázolás teljesebb értékű értelmezéséhez: *Ecet olajjal szór Mértékletesség.*

Az ábrázolás képi eszköztárának e jejelemei jutnak közlő, szimbolizáló szerephez az esztergomi palotának a négy erényt ábrázoló allegórikus freskóján is (vö. 2. kép). Ez volt tehát az általános jejelem. Ismerünk azonban olyan képi formát is, amelyen a teljes képi eszköztárnak csak egy-egy eleme szolgál motívumként. Weber munkájában is pl. csak egy képi elem (vö. 3. kép) szimbolizálja a mértékletességet. (Weber: *Lectio Principum*, 1665.).

3. kép

4. Comenius inkább bővítette a képi eszköztárt, és ezzel a jelmotívum körét is gazdagította. A központi nőalak képéhez társította, mint jellemző attributumot pl. a *zabola* rajzát is. Ez a jejelem segíti értelmezni a szöveg e mondanivalóját: *A mértékletesség megtartóztatja a kívánságot mintegy zabolával.* Különböen ezt a jejelemet is a hagyományból vette át Comenius. Az emblematikus ábrázolásokon ugyanis a *zabola* a mértékletességet is szimbolizálja: „*Fraenum temperantiam et moderationem significat*” (Val. Pierius: *Hieroglyphica*, Lib. XLVIII. Cap. 20.). A *zabola* mint jejelem igen gyakran vállalt önálló szerepet is az ikonológikus ábrázolásokon. Ilyen funkciót teljesít pl. Lackner egyik emblematikus ábrázolásában (Vö. 4. kép.) is (Vö. *Coronae*, 1615).

5. Ha megfigyeljük az *Orbis Pictus* 1669-iki kiadásának a mértékletességet szimbolizáló képét (vö. 5. kép), egy egészen sajátos funkciót betöltő képi elemet fedezhetünk fel

benne. Úgy áll szerepkörében a női alak, hogy a mértékletesség ellen vétőket szemmel tarthassa. Comenius tehát alkalmas demonstrációs szögben mutatja be a női alak szimbolikus tevékenységét is. A nő karján lévő zabola jelmotívumként vizuális síkban, ezt a szóbeli mondanivaló közvetíti:

„Viselje zabláján nyelvét és beszédét,
Tobzódással magát senki se terhelje” (Rimay: Leges mensales).

4. kép

5. kép

A hagyományos emblematikus szöveg latinul így hangzik: „Fraenum admonet, modum serva, os cohibe”. (Val Pierius: Hieroglyphica Lib. XXXVI. Cap. XLII.). A mértékletességet szimbolizáló ábrázolásokon jelelemként szerepel a *bor és a víz* is, illetőleg a *vízzel elegyített bor*, a józanság, az ivásban való mértéktartás szimbólumaként.

6. Didaktikai megfontolások vezették Comeniust abban, hogy a *mértékletességet* ábrázoló hagyományos képi eszköztárból nem használt fel olyan jelelemeket, rajzi formákat, amelyek távol estek a tanulók életének körétől, illetőleg a körülöttük zajló valóságnak mindennapi jelenségeitől, elemeitől. Nem használta fel pl. az *elefánt* rajzát sem jelelemként, pedig a hagyományozódó szimbolizálásokon igen gyakran vállalt ez a képi motívum is közlő funkciót. Két emblematikus ábrázolást idézünk ennek bizonyítására. (Vö. 6–7. kép). A képekhez társított szövegek értelmezéseiből megtudjuk, hogy az *elefánt* rajzával azért szimbolizálhatták a mértékletességet, mert úgy tudták, hogy mértékkel él az elefánt a takarmánnyal, s csak annyit eszik, amennyi szükséges a napi táplálására: „Tantum pabulum assumit, quantum quotidiana consuetudine pascere sit institutus” (Val. Pierius: Hieroglyphica. Lib. II. Cap. VII.: Temperantia.). Boudard

6. kép

7.kép

művében található embléma (vö. 6. kép) *elefánt* jelelemének szöveges értelmezése is erről beszél (J. B. Boudard: *Iconologie*, 1759. III. k. 155.).

A *temperantia*, a *mértékletesség*, illetőleg az *abstinentia* képi attirubutumai között gyakran szerepel a *teve* képe is (Vö. Val. Pierius: *Lib. XII. Cap. XXXIV.*). Comenius ezt a motívumot is mellőzte.

7. Most azt vizsgáljuk meg, melyek azok a rajzi elemek és jelmotívumok, amelyeknek Comenius a hagyománytól eltérően nagyobb szimbolizáló értéket és szerepet adott az *Orbis Pictus* ábrázolásában. Elsősorban azok, amelyeknek segítségével az etikai, a morális vonatkozásokat emelhetette ki, de velük és általuk mégsem csupán a moralizáló tanulságokat kívánta vizuális síkon a tanulók elé vetíteni: a rideg valóság képeinek felmutatásával arra kényszerítette a tanulókat, hogy a megfelelő tanulságokat is vonják le

8. kép

a kép és a szöveg együttes hatására. Olyan tükröt tartott Comenius eléjük, amelyből igen szemléletes kép tárult fel: mire vezet, ha valaki nem tart mértéket pl. az ivásban, a féktelen mulatozásban, táncolásban és tobzódásban. Még ezekben a valóságot valóban jól tükröző rajzi elemekben is feltűnnek olyan motívumok, amelyek a hieroglifák, az ikonikus közlő formák képi elemeiben, jelmotívumaiban is hasonló jellegű közlő funkciót teljesítettek. Nem véletlen pl. hogy a jelemek között jelentkezik a *sertés*, a *dísznő* (vö. a *részeg dísznő* nyelvi formát!) képe is. Val. Pierius is utal arra, hogy az egyiptomiak a sertés képével (vö. 8. kép) is szimbolizálták a szertelen ivást, a gyönyörökben való tobzódást: „Aegyptii sacerdotis delicias, victus luxum et lasciviam ex porci simulacro significant” (Lib. IX. Cap. XIII.).

8. Comenius ábrázolásának megkomponálásáról azt is meg kellett állapítanunk, hogy mind a teljes ábrázolásra, mind a képi elemrészekre vonatkozólag meríthetett az

előd és kortársi illusztrációk és emblemikus és ikonikus ábrázolások rajzi eszköztárból is. Erre vonatkozólag két forrásjellegű ábrázolást mutatunk be. *Ortelius „Theatri Orbis Terrarum Parergon”* című, s Antwerpenben 1584-ben és 1624-ben megjelent művének egyik illusztrációjára utalunk elsősorban (vö. 9. kép). Az analóg rajzi eszköztárt, a lugast, az ivó és táncoló alakok rajzát s ezek egységes képpé szervezését Comenius feltétlenül mintául használta fel az *Orbis Pictus* ábrázolásának megszerkesztésében.

9. kép

10. kép

Ugyancsak forrásként tarthatjuk számon *Boissardus* egyik emblemájának ábrázolását is (vö. 10. kép). *Boissardus* művének (*Theatrum Vitae*, 1596. Cap. XLIII.) „*Ebrietas et luxus*” című emblémája szövegében és képi eszköztárának jelmotívumaiban a felelőtlen, a mértéktelen ivást, a tobzódást ítéli el. Az emblémának az „ikölődést” oly verisztikusan megjelenítő képi elemét párosítva a sertés jelmotívumával, feltétlenül jól ismerhette *Comenius* is. Véleményünk szerint *Comenius* az *Orbis* szövegének megfogalmazásában is mintául vette az embléma képi eszközeit. Hatott rá *Boissardus* az embléma képéhez társított lemmájának, képértelmezésének e részlete is: „*Vae tibi, qui insano celebras convivia luxu: Vae tibi, qui potu nocte dieque vacas.*”

9. Összefoglalásul még egyszer tekintsük át *Comenius* ábrázolását (Vö. 11. kép). Figyeljük meg, hogyan teljesíti illusztrációs és didaktikus szerepét a képi eszköztár és a jelmotívumsor. Különösen feltűnő, hogy *Comenius* jó pedagógiai érzéssel konkrét helyzetekbe ágyazva beszélteti a rajzi elemeket. A negatív jellegű képi jelelemek sem véletlenül jutottak központi szerepükhöz. *Comenius* ebben az ábrázolásban is példát nyújtott arra, hogy a rajzos szemléltető példák nemcsak arra valók, hogy ismereteket közvetítsenek, hanem arra is, hogy a képet szemlélő és értelmező tanulóknban érzelmeket is ébresszenek, s így életüknek további szakaszában tevékenységüket is motiváló erő lehessen mindaz, amit elméleti anyagként az iskolában megtanultak. Az ábrázolás azt is sugallta, hogy a képi eszköztárt nemcsak szemlélni kell látványként, vizuális ismeretanyagként, hanem meg is kell érteni a teljes ábrázolást éppen úgy, mint annak összetevőit, a külön is fontos funkciót teljesítő képi elemeket. *Comenius* az *Orbis* képeivel arra is megtanította a pedagógusokat, hogy képesek legyenek a szimbólumrendszereket is megérteni és helyesen értelmezni.

11. kép

10. Forráskritikai vizsgálódásunk éppen ezért irányul elsősorban az *Orbis Pictus* szimbolikus értékű és értelmű képeinek forrásanyagára. Ma még sok hibás vélemény is olvasható erről a filológiaiag is fontos problémakörrel, nem is szólva arról, hogy nagyon töretlen utat kell megjárunk, mert mind a hazai, mind a nemzetközi *Comenius*-filológia legelhangyaltabb kutatási témájáról van szó. A vizsgálódást tehát folytatnunk kell: a fónikus, a nyelvi, a verbális jellegű ismeretterjesztő formák elemzését ki kell egészítenünk a vizuális közlési módok feltárásával és megszólaltatásával.

ZENEI SZAKSZAVAK ÁTVITT ÉRTELMŰ HASZNÁLATA

DR. RAISZ RÓZSA

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

I.

Ismeretes, hogy a nemzeti nyelv szóanyagát a múlt században még számottevő mértékben gazdagította a nyelvjáráások egyes szavainak elterjesztése. Mai köznyelvi szókincsünkbe újabb tájszavak már csak elvétve kerülnek be, ellenben erősen hat köznyelvi, irodalmi nyelvi szóállományunkra egy másik nyelvi réteg: a szaknyelv. Egyre több terminus technicus válik olyan szóvá, amelyet a művelt magyar emberek nagy része magáénak mondhat: az orvostudomány, a műszaki vívmányok – az űrhajózás, a távközlés –, a művészetek stb. szakszavainak egy része (a tudomány, a technika, a művészet világa iránt megnyilatkozó érdeklődés folytán) beáramlik a köznyelvbe, az irodalmi nyelvbe.

A folyamat következő stádiuma az, hogy a szakszavak a köznyelvben az eredeti, a szakmában járatos értelmüktől – alkalmilag – eltérő értelemben is megjelennek, s ezek az alkalmi, metaforikus használatok állandósulhatnak. Ilyenfajta változás természetesen nemcsak a szaknyelv–köznyelv viszonylatában folyhat le, hanem az egyes szakmák is felhasználják egymás szavait, így új műszavak is jönnek létre.

Az egyik nyelvi rétegből a másikba vándorlás folyamán a szavak csak ritkán veszítik el teljesen az eredeti környezetükhöz való kötődésüket, ebből eredő stílushatásukat, választékoságukat, tehát alkalmasak lehetnek – a kettős tartalmi, hangulati kapcsolódás folytán – bonyolult tartalmaknak stílusosan árnyalt, pontos kifejezésére.

Az itt vázolt jelenség nem új a magyar nyelvben, de a mi korunkban vált gyakoribbá és széles hatókörűvé. Különösen feltűnik a zenei szakszavaknak gyakori átvitt értelmű használata. Az utóbbi években folytatott gyűjtés során 73 olyan zenei szakszót találtam (néhányukat száznál is több előfordulásban), amely átvitt értelemben szerepel napi- és hetilapjaink cikkeinek, a rádió- és a televízióbéli kommentároknak, riportoknak szövegében, művészeti, kulturális, társadalomtudományi folyóiratok tanulmányaiban, irodalomtörténeti és -elméleti, esztétikai, műelemző és stilisztikai munkákban. (A szépirodalom nyelvében előforduló zenei műszavakat itt szándékosan rekesztettem ki a vizsgálatból.) A részletes feldolgozásban nem szerepel teljes példaanyagom, s a válogatás nem tükrözi az egyes szavak előfordulásának gyakoriságát. Ehelyett inkább a jellegzetesnek tartott példák kiemelésére törekedtem. Maga a gyűjtés sem öleli fel valamely időszak vagy sajtóorgánium teljes anyagát, az azonban még így is kiderül, hogy a jelenségben a mai magyar nyelv szóhasználatának jellemző (bár nem teljesen új) vonását kell látnunk. Az Akadémiai Nagyszótár adata szerint pl. az ott is zenei műszóként nyilvántartott *intonál* Tóth Béla Emlékek című kötetében, amely 1877-ben jelent meg, s nem zenei tárgyú mű, így szerepel: „minden második mondatát ezzel *intonálta*: Már Perikles korában. . .”

A gyűjtött szóanyag több tekintetben is változatos. Ha fogalmi körök szerint vizsgáljuk, megállapítható, hogy vannak köztük a zenei formában tartozó kifejezések: *ária, deviza, főtéma, nyitány, melléktéma, tematikus kompozíció, tétel*; összehangzattani műszók: *akkord, alaphangzat, diszharmónia, disszonáns, domináns, ellenpont, hangnem, hangzat, hármashangzat, harmónia, homofónia, kontrapunkt, moduláció, szekvencia, transzponál*; előadási utasítások: *arpeggio, crescendo, forte, fortissimo, legato, piano, staccato*; zenei műfajok a megnevező szók: *etűd, oratórium, rapszódia, szimfónia*; egyéb, a zene vagy a zenei előadás fogalmait jelölő szavak: *dallam, eufónia, hangol, kamarazene, koncert* stb.

A 73 szó közül 38 – a meghonosodás különböző fokán álló – idegen, illetve nemzetközi szó (pl. *akkord, ária, deviza, etűd, kontrapunkt, szekvencia*), 33 magyar szó (*dallam, hangnem, összhangzattan, szólam, változat* stb.), kettő pedig magyar és még érezhetően idegen szónak összetétele (*vezérmotívum, záróakkord*).

A feldolgozás során kritériumot kerestem annak eldöntéséhez, hogy a zenéből kölcsönzött szavak közül melyik milyen mértékben maradt meg zenei műszónak, illetve mennyire került be a köznyelvbe. E célból megvizsgáltam, hogy a szavak a zenei lexikonon, illetve szótáron kívül előfordulnak-e köznyelvi szótárainkban, és milyen jelentés(ek)ben. (A felhasznált lexikonok, illetve szótárak: Böhm László: Zenei műszótár, Bp. 1955.; Szabolcsi Bence–Tóth Aladár: Zenei lexikon. Átdolgozott, új kiadás. I–III. Bp. 1965.; A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. k. Bp. 1959–62.; Magyar értelmező kéziszótár Bp. 1972. A hivatkozásokban: Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz. A lapszámokat nem adom meg – betűrendes elrendezésű művekről lévén szó.) A következő fokozatokat állapítottam meg:

1. Nem közkeletű műszoí értékű szó (szókapcsolat), csak a zenei kézikönyvek tartalmazzák, az értelmező szótárak nem: *crescendo, deviza, legato, orkeszter, oszttinátó, prelűdium, staccato, szekvencia, tematikus kompozíció*.

2. Ismertebb műszó; az értelmező szótárak is tárgyalják, de csak zenei jelentésben: *alaphangzat, ária, c* (zenei hang), *ellenpont, hangszerel, hangszerelés, hármashangzat, kamarazene, kontrapunkt, moll, polifónia, vezérszólam*.

3. Olyan zenei műszó, amelyet – néha zenei vonatkozásától függetlenül – más területen is használnak szakszóként: *moduláció* (hangtan, távközlés), *oratórium* (vallás), *rapszódia* (irodalom), *skála* (műszaki), *szólam* (nyelvtan), *szinkópa* (nyelvtan, orvostudomány).

4. A szó alapjelentése nem zenei, de az értelmező szótárak zenei szakszoí jelentését is felveszik: *domináns, leüt, leütés, téma, tétel, változat, variáció, zárótétel*.

5. A köznyelvbe való bejutás folyamatában levő szavak: az értelmező szótárakban a zenei jelentés áll első helyen, amellettt azzal összefüggő nem zenei mellékjelentésben vagy jelentésárnyalatban is szerepelnek: *akkord, dallam, disszonáns, etűd, eufónia, hangnem, hangol, harmónia, homofónia, intonáció, koncert, nyitány, piano, szimfónia, szólam, transzponál*.

6. Zenei fogalmakat jelölő szók, az értelmező szótárak zenei jelentésben tárgyalják őket, de a zenei kézikönyvekben önálló szócikket nem kapnak: *diszharmónia, egyszólamú, kétszólamú, kontrázás, sokszólamú, záróakkord*.

A teljes szóanyag részletes feldolgozására és bemutatására ebben a keretben nincs mód, ezért hűsz – jellegzetesnek ítéltt – szónak jelentéseit (jelentésárnyalatait) és válogatott példaanyagát sorakoztatom fel, további következtetések levonása érdekében. Az anyagot a tárgyaltt szavak betűrendjében rendezem el, közlöm az előfordulásait az említett kézikönyvekben, zenei és nem zenei értelmezését, valamint példákat nem zenei használatára. Rövid elemzéseim nem szótári szócikkek: azok gyakorlatától lényeges

pontokon kénytelen vagyok eltérni: egy egységben tárgyalom a szavak különféle származékait, ugyanis ezek jórészt az eltérő mondatbeli használatok változó szófaji követelményeinek megfelelően alakulnak¹, pl. *disszonáns, disszonancia; hangszerel, hangszerelés* – sőt néha a szónak egy-egy alkalmi összetételét is szerepeltetem a példák között (*szín-hangszerelés*), emellett néhány helyen együtt tárgyalom az egymásnak megfelelő magyar és nemzetközi műszót. Ezt a megoldást azért választottam, mert néha a szövegekben is együtt, egymást váltva szerepelnek, jelentéseik, jelentésárnyalataik azonosak, s mivel műszók, hangulati értékük sem igen tér el egymástól (*akkord~hangzat, kontrapunkt~ellenpont*). A zenei kézikönyvek is egymás változatának tekintik őket, utaló szócikkkel jelezve összetartozásukat.

Ha a szó és származékai eltérő szófajúak (pl. főnév és melléknév, főnév és ige), az általánosabban használtat szerepeltetem címszóként. Az értelmezés(eke)t a címül írt szó szófájának megfelelő megfogalmazásban adom meg.

II.

AKKORD, HANGZAT (fn.) Akkord: Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz. Hangzat: Böhm utaló címszó, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

Mind a nemzetközi, mind a magyar szó közismertnek számít, értelmező szótárainkban is szerepel 'harmónia; általában több különböző magasságú hang egyidejű hangzása, ilyen viszonyban álló hangok mint önálló egység' értelemben. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. a zenei jelentés mellett átvitt értelmét is számon tartja az *akkord* szónak, az ÉrtSz.-beli körülírásból, a használati kötöttség jelzéséből és az idézett költői példából kiderül, hogy irodalmi nyelvünk a szót 'záró, befejező mozzanat' értelemben használja, s különösen valamely kapcsolat megszűnésére szokás alkalmazni 'záróakkord' jelentésben: „minden Ibsen-darab disszonáns *akkord*dal végződik².”

Műelemző szövegekben a szó használói jobban visszanyúlnak az eredeti, zenei értelméhez. Egy rádióvitában, amely Benjámín László költészetéről hangzott el, az *akkordot út meg* szókapcsolat '(valamilyen stílusban) megszólal' értelemben áll: „Városiasan népies hang, amely többféle módon üti meg a maga *akkordjait*³.”

Széles Klára tanulmányában, amely Kassák „A ló meghal, a madarak kirepülnek” című poémájáról szól, az *akkord* és a *hangzat* metaforikus használata kitűnően jellemzi a Kassák-vers sokrétűségét, szuggesztivitását: „erőteljesen leütött kezdő-*akkord*, amely hirtelen felszakítja a szóló akarás zárjait. Egyúttal mintegy összebogozódva fakadnak föl mindazok a *hangzatok*, amelyek majd a vers során, külön szólamok formájában megjelennek⁴.”

ÁRIA (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A zenei műveltség terjedésével közismertté vált zenei szakszó: szólóénekhangon megszólaló, a dalnál szélesebb, drámaibb műformát jelöl. Átvitt értelmű használata a köznyelvben nem alakult ki, esszé- és szakcikkíróink egyéni használatában egyszerű metaforaként is, műszószerűen is megjelenik. Szabolcsi Bence szép metaforát alkotott vele múlt századi klasszikusaink, Kossuth, Petőfi, Jókai prózájának jellemzésére: „Nagyobb zenei formák körvonalai derengenek itt, s talán elmondhatjuk, hogy a zenében egészen soha meg nem valósult magyar *ária*. . . éppen itt kezdett kibontakozni, a nyelv, s éppen a próza ritmikus és metodikus elemein keresztül⁵.”

Kemény Gábor egy közléstípust nevez áriának (a belső monológ egy fajtáját), tehát mintegy műelemzési műszóként él vele: „Krúdynál egy ötödik, speciális közléstípus is

előfordul: az *aria* azaz a szereplőknek képileg és emocionálisan túltelített, parttalanul áradó szózuhatagjai.” – „Az útitárs 14. fejezetének képektől hemzseggő, összesen huszonhárom elemi képmozzanatot tartalmazó reflexiója a 15. fejezetben hatalmas *ariává* teljesedik ki az érzelmi feszültség csúcspontján⁶.”

CRESCENDO (hsz.) Böhm, Zenei Lex.

Igazi műszó: köznyelvi szótáraink nem említik. Zenei értelme szerint a zenei előadás dinamikájára vonatkozó utasítás ’fokozatosan nagyobb hangerővel’; alkalmazása folytán a hang expresszívebbé válik, feszültséget kelt a hallgatóban.

Átvitt értelmű használatát hangulati metaforának tartjuk, mert – bár az eredeti és az új jelentés között van tartalmi kapcsolat – a szó nem zenei összefüggésben főleg eredeti környezetéből fakadó érzelmi színezetével hat: Péczely László József Attila Ódájának elemzésében ’fokozás, a nyelvi kifejezésmód erőteljesebbé, szélesebbé válása’ értelemben használja: „Az »Óh mennyire szeretlek téged« mondattal intonált 2. rész érzelmi lángolásának megfelelően az előző rész pianóját egy erős *crescendo* váltja fel⁷.” A Népszabadságnak egy színházi kritikájában ’erősödés, fokozódás’ értelemben áll: „Az általános vigjátékiség ellenállhatatlanul sodorja a harsányság *crescendó*jába az egész együttest⁸.”

DEVIZA (fn.) Böhm, Zenei Lex.

Ezzel a zenei műszóval újabban a da capo áriáknak azt a fajtáját nevezik a zenei formában, amelyben a kezdőmotívum (vokális megszólalása előtt) hangszereken, mintegy jellegként, előre bocsátva megszólal. Fónagy Iván ezzel a szóval jelöli azt, hogy „a vers hangjai előre megsejtenek egy szavakkal csak később megfogalmazandó gondolatot”: „A vers többszólamúsága a legkülönfélébb zenei játékokra ad lehetőséget. Egyet emelnék ki ezek közül. *Devizának* nevezik a zenei formában egy motívum előrefutását, korai felbukkanását. Ilyenkor még csak sejtethető a kifejtetlen motívum⁹.”

DISSZONANCIA (fn.), DISSZONÁNS (mn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A zenei műszótár melléknévi, a többi kézikönyv főnévi alakjában dolgozza fel a szót. A *disszonancia* egyike azoknak a zenei műszavaknak, amelyek a zenetörténet folyamán több (bár egymástól csak kissé eltérő) értelmet kaptak. Magának a zenei jelenségnek – a hangok konszonancia nélküli együtt hangzásának – az „értéke” is más a mai, mint a régi muzsikuskor, sőt a nem zenész zenehallgató megítélésében. Századunk zenéjében a disszonancia a feszültség, a feloldatlanság, a nyugtalanság kifejezésének természetes velejárója, s a disszonancia fokának megítélésében is nagyot változott a közízlés: régen elviselhetetlen hangzatok ma expresszív és nélkülözhetetlen kifejezőeszközöknek számítanak.

A *disszonancia* közkeletű idegen szó a magyar nyelvben, mindkét értelmező szótárunk tartalmazza átvitt, köznyelvi jelentéseit is. Az ÉrtSz. három nem zenei értelmét ismerteti: (ritk. vál) Hangzavar, zűrzavar, lárma – (átv, ritk. vál) összhang hiánya, egyenetlenség, nézeteltérés – (átv, irod., műv) Aránytalanság, meg nem felelés, valaminek egyenetlen, felemás volta, az összhang hiánya.

A gyűjtött példáimban a következő jelentéstípusokat különböztetem meg: ’Egyenetlenség, nézeteltérés’: „a stilsztika és a verselemzés terén eddig uralkodó nagyon bőséges *disszonanciát* előbb-utóbb feloldja¹⁰.” ’Nyugtalanság, feszültség’: [Vörösmarty költészete] „nem csupa könnyű harmónia, hanem *disszonancia* is sokszor, tépettség is. . .¹¹” ’Feloldatlanság (feloldatlan)’: „A pessimizmus: *disszonancia*, a közelről hallgatott zűrzavaros lárma *disszonáns* hangja. A művészet csúcán feloldódik a *disszonancia*.”

Ebből a magasságból megérezzük jónak és rossznak – Arany szavával élve – magasabb harmóniáját¹².” Meg nem felelés, ellentmondás’: „Kétségtelen, hogy a mai edzett olvasó is meghökken e [durva] szók olvastán, . . . *disszonanciát* érez használatuk, valamint a lírai részletek és a költői stílusrétegek közt¹³”.

Érdekes és jellemző, hogy a modern – a XX. század érzésvilágában, zenéjén, művészetén nevelkedett – tanulmányírók pozitív tartalmú jelzőket kapcsolnak a *disszonancia* szóhoz. Szőke György verselemzésében a *lány disszonancia*, egy rádióbeli irodalmi műsor szövegében a *jóleső disszonancia* kifejezés hordoz nagyfokú expresszivitást: „S e csókban nyernek feloldást a vers lány, »debussys« *disszonanciái* is: nem véletlenül rokonították Ahmatova költészetét Debussy zenéjével¹⁴” „a forma és a tartalom jóleső *disszonanciája*¹⁵”.

Rába György a szó használatakor visszautal a zenei jelentésre, amikor a rím hangzó mivoltát jellemzi a *disszonancia* szövegbe illesztésével: „a fanyar asszonáncok vagy kancsal rímek *disszonanciája* (halkan – itt van; fordul – az új) eltávolító funkciójú. Babits azt tartja rímeiről: mint ág végén a virág, úgy nőnek ki a sorból, tehát *disszonáns* sorvégeinek formszerkezeti szerepe különleges¹⁶”.

A *disszonancia* szó a zenéből nemcsak a köznyelvbe, irodalmi nyelvbe, hanem egy másik szaknyelvbe is átvándorolt, s egy másik szóval összekapcsolva műszói szerepet vett fel. A *kognitív disszonancia* a pszichológiában a tudatban keletkezett ellentmondás fogalmának jelölésére szolgál. Ez a műszó nem a magyar pszichológiai szaknyelvben alakult ki: nemzetközi használatú, Leon Festinger nevezte így elméletét (L. Festinger, A Theory of Cognitive Dissonance. New York, 1957). A szóhasználat a magyar (nyelvű) szakirodalomba is bekerült¹⁷.

DOMINÁNS (mn.) Böhm, Zenei Lex. ÉrtSz., ÉKsz.

A szó első jelentésében (’uralkodó helyzetű v. szerepű’) nem zenei fogalmat hordoz, de ebből vezethető le zenei jelentése: ’a dūr v. a moll skála ötödik hangjára, fokára épülő (hangzat)’.

A zenei műszó átvitt értelmű használata egyéni – szinte költői – megoldás Vitányi Iván szövegében: a *domináns zengés* kifejezés valamely fenséges akkord akusztikus élményét sugallja, miközben megéretteti Kassák stuttgarti élményeinek központi szerepét a poéma megalkotásában: „pontosan ez [mint a Kékszakállúé] a szerkezete a Kassák versnek [!] is. . . Pesttel kezdődik és Pesttel végződik, de ez a végső Pest nem azonos a kezdővel. Közte van az utazás íve. Ennek az ívnek a felezőpontján valóban Stuttgart található, a szerelmi jelenet vagy szerelmi álom *domináns* zengésével, s a Bartóknál hozzátapadó vérrrel együtt¹⁸”.

ETÜD (fn. írva *etüd* is) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A szó olyan hangszeres zeneművet jelöl, amely elsősorban a technikai készség fejlesztésére alkalmas, de önálló zenei gondolatot kifejező, virtuóz előadói készséget kívánó zenei műfaj neve is.

Az ÉKsz. szótározza nem zenei, átvitt értelemben is: a sajtó nyelvében ’vázlat, tanulmány’ értelemben, választékos stílusban is előfordul.

Példáimban is publicisztikai műfajokat jelöl az *etüd*; a szerzők címben vagy alcímben használják. Abody Béla az *Etüdek* címet adta a Nők Lapjában megjelent, rövid írásokból egészébe összeálló cikkének¹⁹, egy tíz percnyi időtartamú televízióbeli dokumentumfilm, Eck T. Imre alkotása pedig ezt a hangulatkeltező címet viseli: „A mindennapi kávénk. *Dokumentum-etüd* egy kávépörkölő mesterről és a kávézókról²⁰”.

HANGNEM (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

'Valamely dallam v. zenei műalkotás hangjainak magasság szerinti rendje; tonalitás.' – E mellett a zenei jelentés mellett mindkét köznyelvi szótárunk ismerteti a szónak nem zenei jelentését ('Valamely irodalmi mű v. megnyilatkozás hangulata, stílusa'). A műelemzések során főként a szövegekről alkotott általános kép jellemzésére élnek vele: „Hagyományos versek esetében pl. igen alkalmas lehet a munkát a *hangnem* vagy a szembetűnő műfaji sajátosságok megmutatásával indítani. . .²¹”

HANGSZERELÉS (fn.), HANGSZEREL (ige) stb. Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A *hangszerelés* a hangszerek alkalmazásának és kombinációjának művészete: instrumentálás. Nem zenei jelentésben egyik szótárunk sem értelmezi. Az értekező prózában változatos jelentésárnyalatai alakultak ki. Az orosz formalista iskola, majd a prágai kör használta először műelemzési-stilisztikai műszóként. Ennek történetéről a következőt tudjuk meg Wellek–Warren Az irodalom elmélete (magyar nyelven: Bp. 1972., 232–3. 1.) c. híres monográfiájából: a szót René Ghil alkalmazta először a költészetre (*instrumentation*), tőle Valerij Brjusov orosz szimbolista költő vette át (*insztrumentovka*), az ő szóhasználata hatott az orosz formalistákra, akiknek használatában a szó értelme körülbelül ez: a költői szöveg hangzásának alakítása, a szöveg hangzásának formálása oly módon, hogy akusztikai hatása művészivé váljék, a hangszimbolika jelensége érvényesüljön benne. Így használja Sklovszkij: „Sterne regénye és a szokványos regény között az a különbség, ami egy *hangszerelt* egyszerű vers és az értelmén túli nyelven írt futurista vers között²².” Jan Mukařovský tanulmányának magyar fordításában is így áll: „Hogy mi hívja életre ezt a jelentésváltozást, teljesen világos. Elsősorban a vers ritmusa, továbbá az eufonikus *hangszerelés* (például az egymás után következő három verssor szótagjainak hosszú i-je. . .)²³.”

E műszói használat mellett a mai magyar értekező prózában több, a zenei értelmet néha igen közel hozó jelentésárnyalat alakult ki: 'megformálás, megalkotás, megkomponálás': „Ahmatova lírája kétségkívül nem harci kürtökre van *hangszerelve*²⁴.” A szerző ennek a mondatának megformálásakor a kép árnyalatosságához, pontosságához azzal is hozzájárul, hogy zenei környezetével együtt idézi fel a *hangszerel* fogalmi tartalmát. „Igaz ugyan, hogy a színek folyamatosan, megszakítás nélkül jelen vannak a filmen, nem úgy pl. mint a zene, ezért a »szín-hangszerelés« még sokkal bonyolultabb; hisz a részvétel kivételesen finom árnyalatairól van szó²⁵.”

A 'megformálás' mellett a 'színezés' több szerephez jut a következő szövegben: „olvasmányosan, színesen, gazdag *hangszereléssel*. . . idézi fel a magyar könyv múltját²⁶.”

Szokatlan a szó használata személyre vonatkoztatva, *valakire hangszerel* határozószervezetben. Itt már erősen eltávolodik zenei képzetkörétől, elveszti hangulatfelidéző hatását, s bizonyos keresettség érezhető a szövegben: „már a forгатókönyv írásakor rám *hangszerelte* Kata alakját²⁷.”

'Ihletetlen művészi rendezés': „Major Tamás rendezői művészetének legmegragadóbb értékei sűrűsödnek össze a szavaló-éneklő-táncoló kórus *hangszerelésébe*²⁸”. 'Hangvétel, stílus': „A regénytéma feldolgozására . . . a Kathángy-helyek nagy népszerűsége ösztönözte, amelyek 1893–94-ben jelentek meg a Pesti Hírlapban, mintegy korábbi parlamenti tudósításainak folytatásaként, persze más formában, más *hangszerelésben*²⁹.”

INTONÁL (ige), INTONÁLÁS (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A szó a zenében 'hangot ad, megszólaltat', ritkábban 'meghatározott zenei hanghordozással ad elő <valamit>' értelemben használatos. A nyelvészetben a beszéd prozódiai

jelenségeit (különösen a hanglejtést) jelölik vele. Az ÉKsz. szerint a sajtó nyelvében 'valamilyen alaphangot megütve ad elő valamit' átvitt értelme is kialakult. Ez a használat az értekező próza legigényesebb válfajaiban is gyakori: „A belépő Csongor elvágyódásának esőhaja . . . a romantika mélyéről *intonálja* a drámát³⁰.” – „A költő szinte eposzi hangvétellel, egyetlen mondatban *intonálja* mondanivalóját . . .²¹”

A modern stilsztika ezt a szót is műszóként használja. Példánk Szabó Zoltán tanulmányából való, a szöveg értelmezi is a szót műszói értékében: „Ezt a fókusz értékű integráló mondatot Ady néhány olyan verséből mutathatjuk ki, amelyeket az »intonálás«, vagyis az jellemez, hogy a vers első sorába belesűrűsödik a költemény stílusis lényege. . .³²” Ebben a használatban a zenei jelentés átviteléről van szó.

LEÜT (ige), LEÜTÉS (fn.) Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A *leüt* ige kétféle, a zenével kapcsolatos mozdulatot szokott kifejezni: a karmesternek, a karvezetőnek azt a mozdulatát, hogy vezénylés közben a levegőben lefelé üt, billentyűs hangszerezen játszó muzikusnak azt a cselekvését, hogy a billentyűnek ujjával való lenyomásával a hangot megszólaltatja. Az utóbbiból alakul ki az az egyéni jelentés, amelyben Rácz Endre használja József Attila-elemzésében: „Az első kép – az első versszak maga – a mezei munkáé: az aratásé s talán egy kicsit a cséplésé is; bár rendkívül hatásos kezdő *leütése* a *kasza* egyszerű metaforájával akár a forradalomra is utalhatna. . .³³” (L. még a 3. sz. idézetet.)

MODULÁCIÓ (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉKsz.

A *moduláció* a zenében valamely hangnemből egy másik hangnembe való átmenetet jelent. Az ÉKsz. a *modulál* igét (a zenén kívül) a beszédtechnikában és a távközlésben is ismert szakszóként szótározza. A műelemző és a művészetkritikai tárgyú írásokban az *átmenet*, *váltás* finom, választékos szinonimájaként fordul elő: „a vers hangsúlyos ütemrendjét időmértékes, enyhén trochaikus, néhol choriambikus lebegés szövi át. Ez a jelenség hatásában árnyaltabb, tartózkodóbb, mint fordítottja, az időmértékes metrumok hangsúlyos *modulációja*³⁴.”

MOLL (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A *moll* az ún. „lány” hangsor, illetőleg hangnem megjelölése a zenében, fő jellegzetessége a dúr hangúsággal szemben, hogy a hangsor harmadik foka az alaphangtól számított kisterc. A zenei hangulatfestésben az erőteljes, kemény, vidám dúrral szemben a *moll* melankolikussabb, líraibb, borongósabb melódiák és harmóniák kialakítására alkalmas. Ez az alapja metaforikus használatának. Itt Ranódi László filmjéről szóló cikk címében áll találóan: „Árvácska – *mollban*³⁵.”

POLIFÓN, POLIFONIKUS (mn.), POLIFÓNIA (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A lexikon és a szótárak szerint *polifón* az olyan több szólamú zenei szerkesztéssel létrehozott zenei alkotás, amelyben a szólamok önálló dallamvezetésűek. A többszólamúságnak tehát bonyolultabb, művészibb változata, s összefügg a kontrapunktikus szerkesztéssel.

Átvitt értelmű használatában többnyire a 'kettős(ség), sokjelentésű(ség), sokértelmű(ség)' különféle árnyalatai fejeződnek ki: „[Töröcsik Mari] művészetének *polifóniájánál* is jelentősebb az az egyszerű természetesség, ahogy ezt az összhatást megteremti³⁶.”

A modern módszerű műelemzésekben – Roman Ingarden lengyel esztéta, a fenomenológiai esztétika megteremtője nyomán – műszóként használatos 'több rétegű, egybe-

hangzó, bár heterogén rétegekből álló,' sokjelentésű' értelemben: „Mivel [Ingarden szerint] a rétegek heterogének és funkciójuk szempontjából is különbözök, a mű nem egyhangú alakulat, »hanem lényegében *polyfon* jellege van«. Ez azt jelenti, hogy »az egyes rétegek sajátos volta következtében mindegyikük a maga módján lesz az egészben láthatóvá, és valami sajátossal járul hozzá az egésznek összhangjához és összjellegéhez, anélkül, hogy ezáltal ennek fenomenológiai egységét megsértené«³⁷.”

Ugyancsak műszószerűen, 'kettősség, kettős közlés' értelemben használja Fónagy Iván a szót. „A költői nyelv *polyphoniája*” fejezetcímét így értelmezi: „A költői nyelvben a hangok kétszeresen kapcsolódnak a tartalomhoz, a szón, a mondaton keresztül és közvetlenül, a hang és a tartalom közötti természetes kapcsolat révén«³⁸.”

Írástörténeti műszóként 'sok olvasatú, több hangértékű' értelmet hordoz: „A legtöbb ékjel több, s némelyik igen sok olvasattal rendelkezik (*polyfónia*). . . Ugyanakkor valamely hangcsoport többféle módon is leírható, más-más ékjellel (*homofónia*)«³⁹.” Ez azonban bizonyára nem a zenei műszók átvitele, inkább ugyanannak a két görög szónak más értelmű használata.

A szónak egyéni, metaforikus alkalmazásával is több ízben találkozunk: 'Változatosság': „Építészeti *polyfóniáról*, kulcsoknak és tornyoknak valóságos orkeszteréről beszélhetnénk«⁴⁰.”

Egy kissé zavaros képet hoz létre a szó alkalmazása a következő szövegben, azáltal, hogy a szerző jelzős szerkezetben összekapcsol két (egymással csak távoli összefüggésben levő) zenei szakszót: a *ritmust* és a *polyfóniát*. A *polyfonikus* szó (zenei értelmétől elválva) itt körülbelül 'differenciált' értelemben áll: „az egész objektív valóság – ha szabad ezt a szót használnom – *polyfonikus* ritmusképlet szerint mozog, létezik. A ritmus tulajdonképpen nem más, mint a »van« és a »nincs«, illetve a »van« és a »más valami van« szabályos váltakozása«⁴¹.”

STACCATO (hsz.) STACCATIKUS (mn.) Böhm, Zenei Lex.

Zenei utasítás: 'röviden, szaggatottan, az egyes hangokat élesen elkülönítve'. Nem zenei értelemben csak egyéni metaforaként fordul elő. Műszói jellegét őrzi eredeti, nem magyarosodott írásmódja is. 'Nem egészében, szétszakítva': „Az európai ember csakugyan megszokta, hogy – Németh László metaforájával – »legato« szemlélje azt a jelenségsort, melyet a vad ember »*staccato*« szemlél. . . «⁴².”

A *staccato* határozószóból képzett *staccatikus* melléknév a 'szaggatott, ütemesen ismétlődő' szinonimájaként (a hallási képzet érzékletessé tételére) áll a következő szövegrészekben: „Az egy szótagú szavak ismétlődése természetesen monotonná teszi a költeményt. Éppen ezért a szöveg ritmusa szaggatott, *staccatikus* ritmus.” – „A 17 verssor közül 13 versornak egyforma a felépítése: a hangsúlyos szótagok egyenletesen, »*staccatikus*an« ismétlődnek«⁴³.”

SZEKVENCIA (fn.) Böhm, Zenei Lex.

A *szekvencia* az összhangzatban, illetve a zenei szintaxisban valamely motívumnak más hangmagasságban, ill. hangfokon való megismétlése, a dallamszövés, illetve formaépítés technikai eszköze.

A szó átvitt értelmű használatában is műszói értékű: Hankiss Elemér kifejti, hogy az orosz formalisták már a század 10-es, 20-as éveiben felfigyeltek az ismétlésre mint az irodalmi szöveg fontos sajátására. Az ő körükből indult Roman Jakobson arra az eredményre jutott, hogy „a nyelvi jelek Folyamatosságának[!] (Kontiguität) és Hasonlóságának[!] (Ähnlichkeit) állandó váltakozása nemcsak a parallelizmusoknak, hanem minden

költői-irodalmi jelsornak (dichterische *Sequenz*) alapvető, meghatározó sajátossága⁴⁴”. Ilyen értelemben megtaláljuk a szót Jakobson magyarul megjelent kötetében is: „Az ismétlés lehetősége, amit az egyenértékűség elvének a *szekvenciára* való alkalmazása eredményez, a költői közleménynek nem csupán összetevő *szekvenciáit* teszi megismételhetővé, hanem az egész közleményt. Az akár közvetlen, akár későbbi megismételhetőségnek ez a képessége, egy költői közleménynek és összetevőinek ez a tárgyiasítása, a közleménynek ez a maradandó dologgá való átváltoztatása, mindez valóban a költészet belső és valóságos tulajdonsága⁴⁵.”

A cseh strukturalista Jan Mukařovský egy versszerkezeti sémát nevez *szekvenciának*: a két félsor között semmiféle hangrendi hasonlóságot nem találunk, legfeljebb egy-egy félsoron belül vannak bizonyos hangrendi törvényszerűségek, s így az egyik félvers teljesen elkülönül a másiktól⁴⁶.

Henryk Markiewicz a nyelvi jelek és jelentések fölött álló magasabb jelentésegységek egyikét nevezi *szekvenciának*: „Az egyes szakaszok egy vagy több tárgyú *szekvenciákba* rendeződnek, melyek a színre lépő tárgyak változásaival, a «történes» jelle gével és helyével, vagy időbeli szünettel különülnek el egymástól (a legkönnyebb a *szekvenciákat* egymástól megkülönböztetni a klasszikus felépítésű drámában, ahol jelenetenként válnak el egymástól). A *szekvenciák* különböző mértékben tagoltak; különösen az epikában feltűnő a rövidítésszerű előadásmód és a részletező-megjelenítő ábrázolás közti különbség. Itt is meg kell jegyezni, hogy néha már egy szakasz kiad egy *szekvenciát*.”

A *szekvenciák* viszont az olvasás folyamán egyidejűleg több irányban integrálódnak. . .⁴⁷.”

A magyar kutatók közül többek között Kemény Gábor, Martinkó András, Péczely László él ezzel a műszóval⁴⁸, s bekerült a szó a filmesztétika szókincsébe is 'egy drámai akciót hordozó filmképsor' értelemben⁴⁹. Valószínű, hogy ez az utóbbi nem a zenei jelentéssel van összefüggésben, hanem a szónak régi 'sorozat' értelmével. (Bakos Ferenc: Idegén szavak kéziszótára. Bp. 1965.)

SZIMFÓNIA (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A töbttételes nagyzenekari műforma nevét az ÉrtSz. szerint 'több vagy sok hangból keletkezett hangzás, zengés, zene' átvitt értelemben is ismeri az irodalmi nyelv. Egyéni használatban 'fenséges látvány': „Együtt az egész félsziget a természet rapszodikusabb oldalait tárja fel, méltó zárótétele a nápolyi öböl *szimfóniájának*⁵⁰.” – illetőleg 'életkép, riport' (alkalmi!) jelentésben is előfordul: „Ellentétek *szimfóniája*. Zenés képek Japánról⁵¹.”

SZINKÓPA, SZINKOPÁLÁS (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A szó a zenében a metrikailag súlytalan ütemrésznek az utána következő súlyos ütemrésszel való összekötését jelenti. Ez a hangsúly eltolódásával, a szokásostól eltérő metrikai és dinamikai tagolással jár, s a zenének feszült, nyugtalan jelleget ad. A szónak köznyelvi átvitt értelmű használata nem alakult ki. Hangtani és orvosi szakszói értelme nincs közvetlen összefüggésben a zenei műszóval.

Irodalomelméleti műszóként használják, a zenei jelentéstől csak árnyalatban térve el, a vers metrikájának, ritmikái sajátosságainak jellemzésére: „A »zenei« teoretikusok . . bizonyos bonyolult jelenségeket a *szinkopálás* fogalmával tudnak megoldani⁵².” – „A fájdalmas lemondás melodikusan árnyalt, *szinkópás* metrumszerkezetű, rövid szótagokkal futtatott szakaszából két, ismétlésekkel nyomósított kulcsszó emelkedik ki. . .⁵³.”

SZÓLAM (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

A *szólam* a zenében olyan dallamvonal, amelyet csoportos muzsikálás alkalmával külön-külön énekesek vagy hangszerjátékosok szólaltatnak meg, több más szólammal egyidejűleg. Értelmező szótáraink felsorakoztatják a szónak nem zenei jelentéseit is, ezek mind nyelvi jelenségeket jelölnek ('egy hangsúllyal egységbe fogott szócsoport' – 'frázis' – 'a beszéd, a kifejezés módja' – 'szólás, szólásmondás'). Bizonyítani sem kell, hogy a szó alábbi, átvitt értelmű használatai nem ezekből, hanem közvetlenül a zenei értelméből magyarázhatók, a zenei jelenségre utalnak vissza, igen változatos jelentésárnyalatokkal:

'Réteg': Kettős *szólam*ban bontja ki Mikszáth az esküvő képét: Káprázatokig növekvő látszat uralkodik a rajzon, de a kép mögött ott kísértenek a valóság zörejei, s halk, el-elmosódó gyanúval ellenpontozzák a csillogást⁵⁴.' 'Motívum': „játékos hangulati keretbe ágyazza a témát; a befejezés ugyanazokat a *szólamokat* idézi vissza, amelyekkel indult az elbeszélés⁵⁵.' 'Alkotóelem': Ezek a mozzanatok azonban s a belőlük szőtt melabús motívum, csak egyik *szólama* a költeménynek⁵⁶. 'Tényező': „A stílus a nyelvi közlést kísérő második *szólam*, a nyelvi közlemény kiegészítője, ambiguitása ezért viszonylag kevés zavart okoz⁵⁷.' 'Közlés, mondandó': „A kötet [Szabó Lőrinc: Te meg a világ] három nagy *szólama*: a követelő elégedetlenség, a rombolásra szító illúziótlanság s a kivezető út felé tapogatódzó önmarcangolás⁵⁸.'"

A következő példában az egyéni jelentés ('téma?') és a *megpendit* ugyancsak zenei fogalmat hordozó szó kapcsolódik össze (*szólamot pendit meg*), és hoz létre egyéni képet: „a könyvesztétika *szólamát* is megpendítve idézi fel a magyar könyv múltját⁵⁹.'"

Egy-két színházkritika zsúfolt, diszes szövegében eléggé nehezen körvonalazható a *szólam* értelme. Az elsőként következő idézetünkben talán érzelmet, hangulatot, a másodikban talán a játék hangvételét ábrázolja: „két, sőt három emberi *szólamot* is egyszerre képes megzengetni, mint az operák⁶⁰.'” – „a szerep elején elindított kettős dallamot – a nevetetőt és a könnyeztetőt – hamarosan csak groteszk *szólamra* cseréli fel⁶¹.'"

VEZÉRMOTÍVUM (fn.) Böhm, Zenei Lex., ÉrtSz., ÉKsz.

Dramai helyzetet vagy személyt jellemző zenei motívum, amely a zenemű folyamán karakterizáló és emlékeztető jelleggel vissza-visszatér. Az ÉrtSz. szerint a sajtó nyelvében átvitt értelemben használatos; olyan eszmét, gondolatot, elvet jelölnek vele, amely valamilyen cselekvésnek állandó ösztönzője, irányítója.

A műelemzések nyelvhaszználatában a szó átvitt értelme közelebb áll az eredetihez, a zenében megszokotthoz: ismétlést, motívumismétlést jelent, melynek a jellemzésben és a stílus alakításában fontos szerep jut: „Ha a regény többször vizsgálta, úgynevezett *vezérmotívumait*. . . kiragadjuk abból a helyzetből, szövegösszefüggésből, amelybe az író illesztette, néha valóban unalomig ismétlődő, semmitmondó töredéket kapunk. . .⁶².'” – Egy tudományos diákköri dolgozat címében a szerző találoán jellemzi a szóval Thomas Mann stílusát, Wagner-vonzalmára, stílusának zenei építkezésére is utalva vele: „Thomas Mann: Buddenbrooks. *Vezérmotívum*, ismétlés, párhuzam és irónia⁶³.'"

III.

Összefoglalásul a következőket mondanám el a bemutatott anyagról:

1. Az 59 példából 39 – tehát a kétharmad rész – irodalomtörténeti, irodalomelméleti, stilisztikai tárgyú vagy műelemző szövegből való. Irodalom és zene, különösen vers és zene belső rokonságából fakad, hogy ezekbe a szövegekbe általában természetesen simulnak bele a zenéből kölcsönzött szavak, nem érezzük „disszonánsnak” a nyelvi

megformálást. A zenei szakszavak átvitt értelmű alkalmazása folytán sem fogalmi zavar, sem stílustalanság nem jön létre, még ha nagyobb mértékű is néhány szónak a zenei értelmétől való eltávolodása. Vannak példák, amelyekben a zenére utalás olyan találó kifejezést eredményez, amely hosszas fejtegetésekkel, körülírásokkal volna csak helyettesíthető – s még akkor is nélkülözőné a zenei képzetkör felidézése által adódó hangulati hatást. Ezt a szerzők sokszor azzal is fokozzák, hogy egy-egy mondaton vagy rövid szöveg-egységen belül több zenei szakszót is alkalmaznak. (L. pl. a 7, 9, 12, 50, 54-es számú idézeteket.)

2. Az is magyarázza a zenei szakszavaknak az irodalmi tanulmányokban való gyakoriságát, hogy találóan és árnyaltan lehet velük kifejezni a sokértelműség, sokrétűség, jelentésgazdagság, párhuzamosság és ellentét meglétét a műalkotásokban (*polifónia*, a *szólám* és összetételei, *ellenpont*, *konzonancia*, *disszonancia*; vö. József Attila híres mondásával: „Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konz[onancia] nem egyéb megértett disszonanciánál⁶⁶.” Más szavak pedig fontos és bonyolult formai sajátosságok érzékletes, a tényeknek egyszerűsítés nélküli bemutatására alkalmasak (*moduláció*, *osztinató*, *szekvencia*, *szinkópa*).

3. Példatárból kiderül, hogy néhány irodalomelméleti, stilisztikai irányzat műszóként használ zenei kifejezéseket – megváltozott jelentésben. A *hangszerelés*, a *szekvencia*, a (korábban részletesen elemzett) *kontrapunkt~ellenpont* (Nyr. 97: 44–51.) műszói használata az orosz formalistáktól ered („a verset a rendes beszédrítmus és a rákényszerített metrum közötti bonyolult *kontrapunktos* rendszernek fogják fel [az orosz formalisták]. . .⁶⁴”, a *polifónia* átvitt értelmű, de műszói használatban Roman Ingarden-nél, a *szinkópa* angolszász verstanban szerepel műszóként stb.

4. Ezek a szavak műelemző-stilisztikai-irodalomelméleti műszóként is megtartották választékos, hangulatkeltő mivoltukat, stilisztikai differenciáltságukat. (Ha azonban valamely zenei szakszóval műszaki nyelvi, fonetikai, pszichológiai, orvosi stb. műszó esik egybe, azok megmaradnak a stilisztikai közömbösség szférájában.)

5. A 2–4. pontban említett szók mint műszók nem váltak szélesebb körben ismertté, szótárak, lexikonok csak zenei értelmükben tárgyalják őket. A tanulmányok, amelyekben műszóként szerepelnek, eléggé szűk szakmai közönség érdeklődésére tartanak számot.

6. A szűkebb értelemben vett publicisztikában (különösen a kulturális sajtóban) gyakori – szinte divatos – a zenei szavak átvitt értelmű használata. Hasznos és találó szinonimák is keletkeznek így (vö. a bevezetésbeli 5. ponttal), de bizonyos körülmények között zavaros nyelvi formák jönnek létre: például ha a szó szinte teljesen elszakad zenei értelmétől (27. sz. idézet), ha össze nem illő zenei fogalmak kapcsolódnak össze (pl. 41. sz. idézet). Nem tartjuk szerencsés megoldásnak azt sem, ha egy zenei metafora allegorikusan végigvonul az újságcikknek egy nagyobb szövegrészén. Például egy napilapban megjelent színházkritikának átlagos terjedelmű bekezdésnyi (154 szavas) részletében 15 zenei szakszó szerepelt (*versenymű*, *szólóhangszer*, *magánszólám*, *mellékszólám*, *ellenpontoz*, *főtéma*, *variációs kiegészítés*, *piano*, *rubato* stb.) Az ilyen stílári fogás – úgy gondoljuk – nem szolgálja a publicisztika közérthetőségét.

7. A bemutatott példák között vannak tehát egyéni invencióból fakadó, egyszeri átvitelek (*crescendo*, *domináns*, *staccato*), már közösségivé vált átvitelek (*akkord*, *disszonancia*, *szólám*), s olyanok, amelyek zenei kifejezésből valamely más művészeti ág vagy művészettel foglalkozó tudomány műszavává váltak (*deviza*, *szekvencia* stb.). A három fokozatban elkülönülő szavak azonban abban egységesek, hogy zenei eredetüknek megfelelő hangulati értéküket, képszerűségüket megtartották, így – helyes használatban – expresszív nyelvi eszközök.

JEGYZETEK

- [1] Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp. Tankönyvkiadó, 1974. Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. 112. 1.
- [2] Benedek Marcell: Az olvasás művészete. Bp. 1970. 161. 1.
- [3] Beszéltetés Benjámin László költészetéről. 1968. nov. 27. Petőfi adó, 21.30.
- [4] Széles Klára: A Kassák-vers szerkezeti vezérelve. Formateremtő elvek költői alkotásban. Bp. 1971. 70. 1.
- [5] Szabolcsi Bence: A romantika prózaritmushoz. Vers és dallam, Bp. 1959. 173 1.
- [6] Kemény Gábor: Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában. Nyr. 98: 309. 1.
- [7] Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe. Bp. 1973. 183. 1.
- [8] Koltai Tamás: Szék, ágy, szauna. Csurka István vígjátéka a Thália Színházban. Népszabadság, 1972. márc. 22. 7. 1.
- [9] Szathmári István: A hangszimbolikáról. Nyelvészeti Dolgozatok 98. Szeged, 1970. 79. 1. – Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. 262. 1.
- [10] Barta János: Elnöki megnyitó. Formateremtő elvek. . . 8. 1.
- [11] Héra Zoltán: A Szózat költője mai szemmel. Népszabadság, 1975. nov. 30.
- [12] Benedek Marcell: Az olvasás művészete. Bp. 1970. 162. 1.
- [13] Kovalovszky Miklós: Kassák versének stílusrétegei. Formateremtő elvek. . . 24. 1.
- [14] Szőke György: Anna Ahmatova: Folyócska ballag. Miért szép? Bp. 1973. 168. 1.
- [15] Kamocsay Ildikó: Mezei András: Csillagok tábora. Kritikusok fóruma, Kossuth adó, 1972. márc. 2. 19.25.
- [16] Rába György: Párhuzamok és ellentétek a két vers struktúrája között. Formateremtő elvek. . . 36. 1.
- [17] Buda Béla: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Bp. 1974. 31–32. 1. – Bojko: A hatékonyság vizsgálatának kétféle módja az amerikai és az angol tömegkommunikációs kutatásokban. MRT Szakkönyvtár 15. k. 79. 1.
- [18] Vitányi Iván: A két vers „zenei” struktúrája. Formateremtő elvek. . . 414. 1.
- [19] Abódy Béla: Etűdök. Nők Lapja, XXVII. 26. sz. 8. 1. (1975).
- [20] Magyar Televízió, 1976. április 1. 21.20, 1. műsor.
- [21] Szappanos Balázs: A lírai vers elemzésének módszere. Tanulmányok a műelemzés köréből. Bp. 1973. 88. 1.
- [22] Idézi: Nyíró Lajos: Az orosz formalista iskola. Irodalomtudomány. Szerk. Nyíró Lajos. Bp. 1970. 180. 1.
- [23] Jan Mukařovský: A költői kép szemantikájához. Helikon, 1970. 3–4, 340. 1.
- [24] Szőke György: Anna Ahmatova: Folyócska ballag. Miért szép? Bp. 1973. 167. 1.
- [25] Biró Yvette: A film formanyelve. Bp. 1964. 39. 1.
- [26] Fitz József: „A magyar könyv története” c. művének kiadói előszavából. Bp. 1959. 5. 1.
- [27] Körmenyi Judit: Készül Mészáros Márta új filmje. Film, Színház, Muzsika. 1975. 2. sz. 10. 1.
- [28] Somlai Péter: Politikai pantomim. Kritika, 1971. 1. 35. 1.
- [29] Németh G. Béla: Túrelmetlen és késlekedő félszázad. Bp. 1971. 207. 1.
- [30] Bécsy Tamás: A drámaelemzésről. Tanulmányok a műelemzés köréből. Bp. 1973. 152. 1.
- [31] Kovács Sándor Iván: Vers a felszabadulásról. It. 1970. 2. 379. 1.
- [32] Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. Nyr. 100: 168.
- [33] Rácz Endre: József Attila: Eső. Nyr. 98. 291.
- [34] Kecskés András: A Babits-vers komplex ritmikái elemzése. Formateremtő elvek. . . 164. 1.
- [35] Kamocsay Ildikó cikke, Ország–Világ, XX. évf. 11. sz. 20. 1. (1976).
- [36] Sándor Iván: Szerelem. Film, Színház, Muzsika, 1971. január 23.
- [37] Vajda György Mihály: Fenomenológia és irodalomtudomány. Irodalomtudomány, Szerk. Nyíró Lajos, Bp. 1970. 307. 1. L. még: uo. 310, valamint Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe, Bp. 1973. 13. 1.
- [38] Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. 241. 1.
- [39] Komoróczy Géza: Sumer és magyar? Bp. 1976. 66–67. 1.
- [40] Zolnay László: Városépítés, városszépítés Budán. Művészettörténeti Értesítő 1970. 1.
- [41] Bicskei Gábor: Lesz-e Maigret ma este? A tömegkommunikáció ritmusproblémái. Valóság, 1974. 4. sz. 69. 1.
- [42] Hernádi Miklós: A közhely természetrajza. Bp. 1973. 144. 1.
- [43] Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp. 1974. 35. 1.
- [44] Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp. 1969. 44. 1.

- [45] Jakobson, Roman: Hang–jel–vers. Bp. 1969. 245. 1.
- [46] Sziklay László: A cseh strukturalizmus. Kritika, 1963. 3. sz. 52. 1.
- [47] Markiewicz, Henryk: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968. 66–67. 1.
- [48] Kemény Gábor: Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában. Nyr. 98. 162; Martinkó András: Próza, ritmikus próza, vers, szabad vers. Formateremtő elvek. . . 55.; Péczely László: A ritmus mint kompozíciós tényező. Nyelv és Irodalom 1971. 48.; Uő.: Bevezetés a műelemzésbe, Bp. 1973. 89–90., 112. stb.
- [49] Pl. Bíró Yvette: A film formanyelve. Bp. 1964. 24–25. 1.
- [50] Fajth Tibor: Itália. Panoráma, Bp. 1967. 147. 1.
- [51] Sebestyén János rádióműsora, Kossuth adó, 1974. aug. 25.
- [52] Wellek, René–Warren, Austin: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 246–7. 1.
- [53] Kecskés András: A Babits-vers komplex ritmikái elemzése. Formateremtő elvek. . . 164. 1.
- [54] Kovács Kálmán: Mikszáth Kálmán. A magyar irodalom története. 4. k. 731. 1.
- [55] U. o. 720. 1.
- [56] Kiss Ferenc: Juhász Gyula: Tiszai csönd. Miért szép? Bp. 1967, 99. 1.
- [57] Fónagy Iván: A stílus hírértéke. Általános nyelvészeti tanulmányok I. Bp. 1963. 122. 1.
- [58] Illyés Gyula: Iránytűvel. II. Bp. 1975. 210. 1.
- [59] Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. A kiadó előszavából. 5. 1.
- [60] Dalos László: Rezeda Kázmér szép élete. Film, Színház, Muzsika. 1976. február 14. 6. 1.
- [61] Molnár G. Péter: Nyaralók. Népszabadság, 1975. febr. 19. 7. 1.
- [62] Horváth Mária: A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető? Nyr. 89: 169–70. 1.
- [63] Sziklay Judit (ELTE) dolgozata, bemutatta a XII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekcióján, KLTE, Debrecen, 1975. április 6–10.
- [64] Wellek–Warren: I. m. 252. 1.
- [65] Barta András: Colbert. Németh László drámája a Madách Kamaraszínházban. Magyar Nemzet, 1976. febr. 14.
- [66] József Attila Ő. M. III. 277; idézi Török Gábor: Lírai igeüggyények stilisztikája. Bp. 1974. 129.

RÉSZLET „A HORVÁT IRODALOM TÖRTÉNETE” C. KÉSZÜLŐ MUNKÁBÓL

DR. LŐKÖS ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1977. február 11.)

A horvátok letelepedése. A horvát állam kialakulása

A mai jugoszláv népek (szerbek, horvátok, szlovének) ősei az i. sz. V–VI. évszázad fordulóján, tehát a népvándorlás korában jelentek meg a Balkán félszigeten. A több hullámban történt betelepülés során főleg a félsziget középső vonalán, valamint a Dráva és a Száva folyók határolta térségben állapodtak meg. A mai Jugoszlávia területén élő szláv népcsoportok közül a szlovének már feltehetően az i. sz. I. évszázadban átkeltek a Dunán, ám egységes fellépésüket csak a VI. század végére teszik a források. Ekkor vezettek hadjáratokat Isztria és Észak-Olaszország városai ellen. *Paulus Diaconus provincia Sclavorum* néven már említi birodalmukat.

A szerbek és horvátok letelepedése *Konsztantinosz Porphyrogennetosz* szerint i. sz. 630–640 körül történt meg. A hagyomány úgy tartja, hogy a horvátok hét nemzetségben jutottak el a ma is általuk lakott területekre. *Konsztantinosz* szerint a X. században már tizennégy *župa* (feltehetően egy-egy nemzetség szálláshelyét nevezték így) található az Isztria, a mai tengermellék (Primorje), a Kulpa, a Száva és a Cetina folyók határolta térségben. Ő tesz említést arról is, hogy a horvátok ebben az évszázadban már mintegy 160 000 főnyi hadsereggel rendelkeztek.

A horvát állam kialakulásának folyamatáról sajnos igen keveset tud a történetírás. A szükséges forrásokból nagyjából az alábbiak hámozhatók ki. A VII. század elején már létrejött a horvát törzsszövetség, ám a IX. század kezdetétől az általuk lakott területet Nagy Károly vonta fennhatósága alá. 819-ben *Ljudevit Posavski* vezetésével felkelés tört ki, de 822-ben a frankoknak újra sikerült visszaállítani korábbi pozíciójukat. Ezt követően *Trpimir* fejedelemnek (i. sz. 845–864) sikerült néhány évre biztosítani birodalma függetlenségét. Egyébként ő nevezi magát első ízben *horvát fejedelemnek* (dux Chroatorum iuvatus munere divino), Klissában (Kliss) lévő várában fejedelmi udvartartása volt, a fejedelmi ranghoz illően világi és egyházi udvari személyiségekkel vette magát körül. Valójában birodalma székvárosává tette Klissát, ahonnan sikeres támadásokat indított a szomszédos, bizánci fennhatóság alá tartozó városok ellen, talán Split és Trogir voltak ezek, s a görög hadsereg fölött győzelmet is aratott.

Ez a korabeli nagyhatalmaktól (Bizánc és a frank birodalom) való függetlenség nem tartott sokáig, 875 után az alig megerősödött horvát fejedelemség ismét idegen hatalom, ezúttal bizánci fennhatóság alá került. Ez a függőség pedig csak *Tomislav* uralkodása (910–928) idején szűnt meg, aki következetesen *királynak* (rex) nevezte magát s akit 925-ben *X. János pápa* is annak titulált. Az ő uralkodása idején a dalmáciai püspökségek

igyekeztek elszakadni a bizánci kereszténységtől és a pápa fennhatósága alá kerültek. Maga Tomislav két döntő rendelkezést is hozott: 925-ben eltiltatta a Dalmáciában akkor még virágzó ószláv nyelvű liturgiát a templomokban, majd pedig megszüntette a Ninben alapított horvát püspökséget. Mindez a balkáni szlávság bizánci kultúrájától való elszakadást segítette, egyben – bár még nem véglegesen – a latin nyelvű keresztény kultúra terjedésének nyitott utat.

Tomislavot gyenge kezű uralkodók követték a trónon, ami a feudális anarchia kiszélesedésének teremtett jó feltételeket, ez viszont szükségszerűen az ország erejének, politikai, katonai tekintélyének és ütőképességének gyengülését eredményezte. Csak *III.* és *IV. Krešimirnek* sikerült újra megerősíteni a horvát állam pozícióját és tekintélyét, ami a kulturális fejlődés vizsgálatakor sem elhanyagolható momentum, ui. *IV. Krešimir* (1058–1074) alatt az 1060-ban összeült spliti zsinat véglegesen száműzte az ország területéről a bizánci kereszténységet, amelynek jelentősnek mondható bázisai még mindig működtek a horvát területeken. A zsinati határozat értelmében a szláv nyelvű liturgiát használó templomokat bezárták, a latinul nem tudó papokat elűzték, megtiltották a papságnak a nőülést s a szakáll viselését s az egyházi posztokat a latin nyelvű keresztény kultúrával rendelkező papokra bízta. A zsinati határozatok végrehajtása természetesen nem ment zökkenők nélkül, a királynak azonban végül is sikerült a lázadókat megfékezni.

A *Krešimir* által támogatott egyházi átszervezést *Zvonimir* (1076–1089) király vitte tovább, aki *VII. Gergely* pápa támogatását élvezte s így kötelességévé is lett a reformok további végrehajtása. Ő már évi 200 bizánci arany fizetésével hűbérurának is elfogadta a római pápát. Az egyházi ellenzék mindezek ellenére még az ő uralkodása idején is igen erős lehetett, több momentum vall arra, hogy ő maga is e csoport összeesküvésének lett áldozata. A *Zvonimir* halálakor felújuló belviszályok is eredményezték, hogy a XII. század hajnalán – egy a tizenkét horvát főúri nemzetséggel kötött megegyezés nyomán – 1102-ben *Kálmán* magyar királyt koronázták meg horvát királlyá a Zadar (Zára) közelében lévő Tengerfehérváron (Biograd na moru). Ezzel viszont már új fejezet kezdődött a horvát állam s így a horvát nemzeti kultúra – beleértve az irodalmat is – fejlődésében.

A szláv írásbeliség kialakulása

Cirill és Metód

A balkáni szlávság nyelvi jellemzőinek ismertetése előtt szükségszerűen azokról a személyekről kell szólnunk, akik ennek az írásbeliségnek megteremtői lettek s a közös szláv kultúra fejlődésének feltételeit megteremtették.

A „két szláv apostolként” ismert és emlegetett hittérítő, *Konstantinosz-Cirill* (kb. 813–869) és *Methodiosz* (kb. 826–27–885) Szalonikiben született. Testvérek voltak, egy magas rangban lévő görög állami tisztviselő gyermekei. *Cirill* szerzetes volt, *Metód* előbb az állami közigazgatásban dolgozó tisztviselő s csak később lépett be a szerzetesi rendbe. Szláv nyelvi ismereteiket a szülővárosuk környékén élő szláv anyanyelvű lakosság körében szereztek. Ezzel a nyelvtudással már térítő munkájukat megelőzően jó szolgálatokat tettek a bizánci császári udvarnak azzal, hogy egyfelől létrehozták a szláv (*glagolita*) ábécét, másfelől pedig lefordították *ószláv nyelvre* a legfontosabb liturgikus szövegeket s a keleti keresztény egyház térítő munkájában részt vettek. Hittérítőkként kerültek a Nagymorva Birodalomba is, Raszisztzláv fejedelem hívta be őket, miután korábban hiába kért segítséget hittérítő törekvéseinek megvalósításához I. Miklós pápától. Raszisztzláv III.

Mihály görög császárhoz fordult személyesen a kéréssel, aki 863-ban örömmel eleget is tett ennek és *Cirillt* és *Metódot*, mint „két legmegbízhatóbb hittérítőjét” küldte Morvaországba – azt is remélve természetesen, hogy „... ezzel ez a fontos közép-európai terület nem Róma, hanem az ő érdekszférájába kerül.” (Sziklay László)

Nem érdektelen megemlíteni, hogy működésük óriási hatása tükröződik abban a tényben, hogy mindkettőjükéről – valószínűleg már a IX. század végén – *legenda* is keletkezett, amelyeket általában *Pannóniai legendák* gyűjtőnéven említenek. Küldetésük körülményeit foglalja össze az alábbi részlet: „Amikor a filozófus örvendezett az Istenben, ismét egy másik ügy merült fel, s nem kisebb mint az előző. Mert Raszisztzláv, a morva fejedelem, Istentől buzdítva tanácskozni kezdett hercegeivel s a morvákkal, és követséget küldött Mihály császárhoz, így szólván: »Miután népünk letért a pogányságról, és a keresztyén törvényt tartja, nincs senkink, aki nekünk a mi nyelvünkön magyarázza meg a keresztyén hitet, hogy – ezt látván – mások is csatlakozzanak hozzánk. Ezért küldj nekünk, felség, püspököt és ilyen tanítót, mert tetőled mindig jó törvény származik mindenfelé.«

A császár összehívá tanácsát, maga elé idézte Konstantint, a Filozófust, és elmondatta neki ezt a beszédet. És így szólt: »Tudom, Filozófus, hogy fáradt vagy, de el kell oda menned, mert e dolgot senki más úgy nem tudja elvégezni, mint te.«

A Filozófus így válaszolt: »Fáradt is vagyok, testem is beteg, de örömmel megyek oda, ha a nyelvüknek vannak betűik.«

De így szólt hozzá a császár: »Nagyapám is, apám is és sokan mások is kerestek ilyesmit, de nem találtak, hogyan találjak hát akkor én? «

A Filozófus így szólt: »Ki tud a vízre szavakat írni, és ki veszi magára az eretnek nevét? «

Ismét válaszolt neki a császár: Bárddal, a nagybátyjával együtt: »Ha akarsz, Isten megadhatja ezt néked, hiszen ő ad mindenkinek, aki kételkedés nélkül kéri őt, s a zörgetőknek megnyitattik.«

Elment a Filozófus s a régi szokás szerint imának adta át magát más segítőtársaival együtt. Nemsokára megjelent neki az Isten, meghallgatván szolgálóinak imáját, s mindjárt betűket alkotott, és elkezdte írni az evangélium szavait: »Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az ige« – és így tovább.” (Ford.: Sziklay László).

Az ószláv írásbeliség kialakulása

A népvándorlás korában a Balkánra betelepült szlávok a letelepedés idején még egy végső soron egységesnek tekinthető közös nyelvet beszéltek, amely az ún. *ószláv* nyelvből fejlődött ki. Az egymástól távolabb letelepedő szláv népcsoportok tagjai legfeljebb minimális eltérésekkel használták ezt a közös nyelvet, ami még a két szláv apostol, *Cirill* és *Metód* működése idején is jellemző volt: őket a Nagymorva Birodalom lakói éppúgy megértették, mint a Dél-Európában letelepedett szlávok tagjai. Az idők múlásával jóformán annyi változás történt, hogy az egyes területeken kialakultak az ún. „kulturális nyelvek” vagy másként „nyelvjáráások” ám a közösnek mondható *ószláv* nyelv továbbra is érvényben maradhatott, sőt a IX. századra annyira megerősödött, hogy a szláv írásbeliség kialakulásában is döntő szerepe lett. A szaktudomány többféle elnevezést használ az *ószláv* nyelv megjelölésére: hol az *ószláv* (orosz: старославянский язык; szerb–horvát: staroslavenski jezik; cseh: staroslověnština; bolgár: старославянски език; lengyel: starosłowiański język), hol az *óbolgár*, hol pedig az *óegyházi szláv* nyelvvaltozattal találkoznunk a szakirodalomban; legújabban viszont az *ómacedoszláv* elnevezés lett használatos.

Az ószláv nyelv illetően való felerősödése természetesen nem előzmények nélkül történt. Mivel írásbelisége a Balkánon született, számolni kell egyfelől egy közös déli szláv ősnyelv kialakulásával, másfelől meg a szláv írásbeliségnek a Balkánon jelentkező korai változataival. Ezt a feltevést támasztja alá egy *Chrabr* nevű szerzetesnek *Az írásról* c. ószláv értekezése is, amely szerint a Balkánon letelepedett szlávok a kereszténység felvétele után már *Cirill* és *Metód* fellépése előtt használták a latin és görög írásjegyeket „bez usztrojenija”, tehát anélkül, hogy azokat a szláv hangtanhoz igazították volna. Ezt írja: „Régebben a szlávoknak, amíg pogányok voltak, bizonyosan nem volt írásuk, hanem bevágásokkal és rovásokkal számoltak és beszéltek. Midőn azonban megkeresztelkedtek, igyekeztek a szláv beszédet módosítás nélküli római és görög betűkkel leírni.”

Chrabr értekezésében már arról is szó esik, hogy a szláv írás problémáját a „Filozófusnak” nevezett *Konsztantinosz-Cirill* oldotta meg, aki a görög kurzív írás alapjaira építve megalkotta a legrégebbi szláv ABC-t, amelyet *glagolita* ábécének, az ezzel írott szövegemlékeket a glagolita írásbeliség emlékeinek neveznek. Mindebből aztán az is következik, hogy a szláv írásbeliségben még ma is használt *cirill* ABC a *glagolitánál* fiatalabb, későbbi keletkezésű. Mindenképp utalnunk kell azonban itt arra is, hogy a régi szláv írásbeliség kutatói között máig is vita folyik arról, hogy a kettő közül, melyik írás volt valóban a korábbi keletkezésű. A vita egészét figyelembe véve úgy tűnik, változatlanul több érv szól a *glagolita* írás elsőbbsége mellett. „A glagolita szövegek nyelvileg archaikusabbak, közülük a legrégebbek cseh-morva területről származnak, ahol a cirill–metódi irodalom fejlődése elindult; sok olyan palimpszeszt maradt fenn, amelyben az eredeti glagolita szöveg helyébe cirillikával írt került stb.” (Karel Horálek)

A *cirill* írást valószínűleg a szükséglet hívta életre, hisz a glagolita ABC nehézkes volt, használata feltehetően sok gondtal járt. Azt máig sem döntötte el a szaktudomány, hogy az ószláv nyelvű írásbeliség gyakorlatában mikor kezdték használni a *cirill* írást, csupán annyi bizonyos, hogy az első szöveg- és szórványemlékek a IX. század végéről (Bulgária) és a X. század elejéről (Oroszország) valók. A legrégebbi emlék Sámuel bolgár cár sírfelirata 933-ból. A *cirill* ABC az unciális, tehát a görög nagy betűsor felhasználásával készült, amelyet külön írásjelekkel is kiegészítettek.

A *cirill* írás egészen bizonyosan a *Cirill* és *Metód* működése utáni korszakban keletkezett; máig sem került elő olyan bizonyíték, amely arra vallana, hogy „... a cirillika abban az alakban, ahogyan legrégebbi, cirillikával írt emlékekből ismerjük, már a Cirill és a Metód előtti időkben létezett volna” (Karel Horálek) Ezt az írásformát viszont később átvette és kanonizálta valamennyi görögkeleti szertartású szláv egyház s így hagyományozódott napjainkig.

Az ószláv írásbeliség és a horvátok

A Balkánon letelepedett horvát törzsek az állammá szerveződés folyamatában hosszabb ideig kapcsolatban voltak a bizánci birodalommal, így törvényszerű volt az innen eredő szláv írásbeliség elterjedése a horvátok lakta területeken. A rendelkezésre álló adatok szerint a Cirill által készített *glagolita* ABC kb. egy évszázadnyi idő leforgása alatt terjedt el az egész horvát királyságban. Erre utaltak már azok a történelmi adatok is, amelyek a szláv nyelvű liturgia visszaszorításával kapcsolatosak, nevezetesen Tomislav király 925-ben kiadott rendelkezése, amely először tiltotta meg az ószláv nyelvű liturgiát a vallásgyakorlatban, majd pedig az 1059/60-as spliti zsinat határozata, amely még keményebb és határozottabb fellépést sürgetett az ószláv nyelvű istentiszteletekkel szemben. Ha ilyen erőlyesen kellett fellépni a római érdekszférához igazodó uralkodóknak az ószláv nyelvű vallásgyakorlat ellen, akkor nyilván igen erős bázisról lehetett szó.

A *glagolita* írásbeliség ilyen erős kiterjedtségét nemcsak az olykori közvetlen bizánci szomszédság segítette, hanem az is, hogy amikor a Balaton környéki Kocelj fejedelemségből Metódnak és tanítványainak el kellett menekülni (Rasztiszlávot ui., aki a hittérítőt behívta, időközben Szvatopluk megbuktatta s ettől kezdve a bizánci kereszténység híveit a Nagymorva Birodalomban üldözték) – rövid morvaországi tartózkodás után a tanítványok egy része horvát földön talált menedéket.

A fokozatosan erősödő, a glagolita írásgyakorlatot és vele az ószláv nyelvűséget visszaszorítani igyekvő tendenciák ellenére a glagolita írásbeliség számos emléke fennmaradt, sőt egészen a XVI. századig használatban maradt. Az első, 1100 körül készült glagolita szöveg, a *Bašćanska ploča* a glagolita irodalmi emlékek egész sorát nyitotta meg. Ezekről külön fejezetben szólunk majd.

A délszláv népek és nyelvek

A letelepedésük idején még nagyjából egységes nyelvet beszélő délszlávok a történelmi fejlődés determinációjaképpen fokozatosan differenciálódtak. Így jött létre a mai Jugoszlávia területén élő négy délszláv nyelv- és népcsoport: a szlovén, a horvát, a szerb és a makedón. A *szlovének* a mai Jugoszlávia északnyugati részén, a Szutla folyótól nyugatra élnek. Az ő nyelvük különbözik leginkább a többi népcsoportétól – jöllehet, a Szlovéniával határos, ún. *kaj-horvát* nyelvterület dialektusa igen közel áll hozzá. A *horvátok* a történelmi Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és a tengermellék (Primorje) területeit lakják, de jelentős lélekszámban élnek Bosznia-Hercegovinában is. Szórványszerűen megtaláljuk őket még a Vajdaságban (sokácok és bunyevácok). A *szerbek* Szerbia területén kívül a Vajdaságban és Bosznia-Hercegovinában élnek. A negyedik népcsoport, a *makedón* a Szerbiától délre és Crna Gorától (Montenegro) keletre eső országrészben él. Crna Gora lakói, a crnogoracok is a szerb-horvát nyelvet beszélik.

A szerbek és horvátok a lényegében egységes, *što*-dialektusú szerb-horvát (horvát-szerb) nyelvet beszélik, amelyen belül három kiejtésbeli változatot különböztetnek meg. Ezek az *ekavski*, *ijekavski* és *ikavski*, ami annyit jelent, hogy az egyes szavakban az egykori *ě* (je) hang helyén *e* (pl. mleko – tej), *je* (esetleg *ije*) (pl. mlijeko – tej), vagy *i* (mliko) áll. A mai szerb-horvát irodalmi nyelvet alkotó, az imént jellemzett *što* nyelvjárás mellett még van két másik dialektus is, ezeket *ča*- és *kaj-horvát* nyelvjárásnak nevezik. Az elnevezés a *mi?*, *mit?* kérdőnévmás változatain alapszik. Az említett kérdőnévmások jelentése a *što*-nyelvjárásban: *mi*, *mit?* = *što*, a *kaj*-nyelvjárásban ugyanez *kaj*, a *ča*-nyelvjárásban *ča*. Pl. *Mi ez?* = *Što* (v. *šta*) *je to?*, *Kaj je to?*, *Ča je to?* A *što*-dialektus csak a XIX. század első felétől lett egységes irodalmi nyelv.

A *makedón* nyelv is – miként a szlovén – jelentős mértékben különbözik a szerb-horváttól. Sokkal több közös vonása van viszont a bolgár nyelvvel a grammatika tekintetében. Szókincsében elég nagy a szerb-horvátra emlékeztető réteg.

A négy délszláv (*jugoslovenski* v. *jugoslavenski*) népcsoport szórványait a jugoszláv állam határain kívül is megtaláljuk. Jelentős számban élnek szlovének és horvátok Ausztriában (az utóbbiak Burgenlandban); szlovének, horvátok, szerbek Magyarországon; szerbek Romániában; makedónok Görögországban. Valamennyi népcsoport hosszabb idő óta az adott ország nemzetiségű lakosságának egy-egy rétegét képezi.

A szerb-horvát irodalmi nyelv

A ma használt szerb-horvát vagy horvát-szerb nyelv (*srpskohrvatski* ili *hrvatskosrpski jezik*) csak a legújabb időkben lett a két, különböző történelmi, gazdasági és kulturális feltételek között fejlődő délszláv nép irodalmi nyelve. A délszláv romantika korának nagy egyénisége, *Vuk Stefanović Karadžić* hirdette meg a XIX. század első felében azt a reformprogramot, amelynek megvalósulásával az új irodalmi nyelv polgárjogot kapott. A reform végrehajtása is jórészt az ő érdeme volt. 1814-ben egy szerb nyelvtant szerkesztett, majd 1818-ban közreadta 26 000 szót tartalmazó szótárát (*Srpski Rječnik*), amelyet a konzervatív egyházi körök ellenségesen fogadtak, ám ez nem törte meg Vuk akaraterejét, a munkát továbbfolytatta s 1827-ben már a megreformált szerb ábécét is közzétette, amely jelentősen leegyszerűsítette az írást, az addigi negyvenhat betű helyett mindössze huszonkilencet tartalmazott. 1852-ben szótárát második kiadásban is megjelentette, jelentősen kiegészítve annak szókincsanyagát (47 000).

Nyelvi reformjának alapelvét saját maga fogalmazta meg tömören: „*Írj, ahogyan beszélsz és olvasd, ahogy leírtad!*” A reform lényege különben az volt, hogy Karadžić a beszélt népnyelvet emelte irodalmi rangra és ezzel végérvényesen elvetette az ortodox egyház által hivatalosnak tekintett szlavjanoszerb nyelvet. Elképzelését, törekvéseit tudományos alapossággal valósította meg. Kiválasztotta azt a *što* nyelvjárást (hercegovinait), amely a Bosznia valamint Dalmácia, Szlavónia területén már régebben használt *što* irodalmi változatokhoz a legközelebb állott s így alkalmasnak bizonyult arra, hogy az új irodalmi nyelv bázisa legyen. Mindez azt is jelenti, hogy a Vuk-féle törekvéseknek a XVII–XVIII. században a horvát irodalomban is voltak már előzményei (*Pavao Ritter-Vitezović*, *Andrija Kačić Miošić* és *Antun Matija Reljković* is a *što* dialektus használatát szorgalmazta), így nem meglepő, hogy a kortárs horvát irodalmi és szellemi élet képviselőinek körében is hívekre talált Vuk reformja. *Ljudevit Gaj*, a horvát romantika jellegzetes egyénisége, az ún. illír mozgalom egyik vezetője maga is kísérletet tett a nyelvi reform terén, 1830-ban közreadta *A horvát-szláv helyesírás rövid alapja* (*Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja*, Buda, 1830.) c. művét, amelyben szintén az egységes délszláv nyelv megteremtésének szükségességét hangsúlyozta.

Vuk munkáját 1850-ben igazi siker koronázta: Bécsben a kor legjelentősebb szerb és horvát írói: *Duro Daničić*, *Ivan Kukuljević*, *Ivan Mazuranic*, *Dimitrije Demeter*) találkozóra gyűltek össze azzal a céllal, hogy az egységes irodalmi nyelv kérdésében egységre jussanak. Meg is történt s kimondták, hogy a *što* nyelvjárás *ije*-változatát fogadják el közös irodalmi nyelvként. Jellemző momentum a kérdést illetően az is, hogy a közös nyelv tudományos rendszerezését horvát nyelvtudós, Tomo Maretić végezte el *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* c. művében, amelynek első kiadása 1899-ben jelent meg.

A *ča* és a *kaj* nyelvjárás

A XIX. századot megelőző időszakban a ma már regionalitásba szorult, illetve népnyelvi változatként élő *ča* és *kaj* nyelvjárás is az irodalmi nyelv funkcióját töltötte be hosszabb-rövidebb ideig. A XIV. századig a horvátok lakta területek jóval nagyobb hányadán használták e két dialektust, mint ma. A jelenleg a *kaj*-nyelvet használók lakta területeken túl valószínűleg a *kaj* dialektus volt használatban Szlavónia jelentős részén is, a *ča* változatot pedig a tengerparttól a Kupa folyóig terjedő részen, Közép-Dalmáciában és Nyugat-Boszniában beszélték. A XIV. század után meginduló lassú visszaszorulást a *što*

dialektust beszélők bevándorlásával lehet magyarázni, akik a török elől menekülve jöttek az északibb országrészekbe, valamint a XVII. században Ausztria által létrehozott *határörvidék* kialakításával, ami szintén a lakosság jelentős mérvű átrétegződését eredményezte. A *ča* nyelvjárás ennek ellenére a XVI–XVII. században jelentős szépirodalmat felnevelő dialektus volt, amely Šiško Menčetić, Juraj Baraković, Ferenac Črko, Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan életművében öltött testet.

A *kaj* dialektus a XVI. században az észak-horvát nyelvterület egy részén (a Kupa folyótól északra lévő régi horvát vármegyékben, a varazsdban, a zágrábiban, a bjelovár-kőrösiben, valamint a Muraközben s még néhány helyen szórványszerűen) vált irodalmi nyelvvé. A század hetvenes és nyolcvanas éveiben néhány humanista műveltségű horvát író tudatos tevékenysége hívta életre jelentős eredményekkel. Ivan Pergošić varazsdi jegyző pl. Werbőczy *Tripartitumát* fordította le erre a nyelvre, Antun Vramec zágrábi kanonok egy magyar és olasz forrásokból kompilált világhíradót jelentetett meg, de fennmaradt ebből az időből *kaj*-horvát nyelvű történeti tárgyú epikus ének is. Még nyomda is segítette a *kaj*-irodalom kibontakozását, a muraközi Nedeliscsén a Zrínyi György által fenntartott Hofhalter-féle nyomda működött. A XVII. században talán még szervezettebbé lett ez az irodalom, a horvát barokk kultúra számos értéke kötődik hozzá. Juraj Habelić pl. *kaj* horvát-latin szótárt szerkesztett s egy moralizáló célzatú gyűjteményt állított össze, Matija Megdalenić Nyéki Vörös Mátyás műveinek egyikét dolgozta át *Zvončac (Csengetyű)* címmel, Gabriel Jurjević pedig egy *kaj* horvát episztoła-gyűjteményt adott közre. Még a XVIII. században is van néhány jelentős képviselője a *kaj* nyelvű irodalomnak. Csak a XIX. század első felében, az illir mozgalom idején szorul majd háttérbe.

Érdemes megemlíteni azonban, hogy regionális irodalmi nyelvként mindkét dialektus ma is használatos. A *ča* nyelvjárásban írott költészetnek olyan kiválóságai vannak, mint Marin Franičević és Šime Vučetić, a *kaj* dialektushoz pedig a XX. század legnagyobb horvát lírai műve kötődik, ezen a nyelven írta meg Miroslav Krleža híres verseskötetét, a *Petrica Kerempuh balladáit*. Arra is bőséggel van példa, hogy a két nyelvjárás szókincs anyaga, de grammatikai sajátosságai is beleolvadnak az irodalmi *što* dialektusban írott művek nyelvi anyagába.

BIBLIOGRÁFIA

- Brabec–Hraste–Živković: Gramatika hrvatskosrpskog jezika. Zagreb, 1961.
Horálek, Karel: Úvod do studia slovanských jazyků. Praha, 1962. Magyarul is: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Ford. dr. Sipos István. Bp., 1967.
Kombol, Mihovil: Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. 2 izdanje. Zagreb, 1961.
Šišić, Ferdo: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb, 1962.
С. Д. Никифоров: Старославянский язык, Москва, 1955.
Djela Vatroslava Jagića IV. Prirედio Dr. Slavko Ježić. Zagreb, 1953. 207–267.
Hensel, W.: Slowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1956.
Čulinović, Ferdo: Državopravna historija jugoslavenskih zemalja. Zagreb, 1961.
Barac, Antun: Jugoslavenska književnost. 2. izdanje. Zagreb, 1959.
Csuka Zoltán: A jugoszláv népek irodalmának története. Bp., 1963.
Juhász–Sipos: A bolgár irodalom története. Bp.
Sziklay László: A szlovák irodalom története. Bp., 1962.
Angyal–Iglói–Niederhauser–Ondruš–Sulán: Szláv népek és nyelvek. Bp., 1962.
Perényi–Arató: Jugoszlávia története. Bp., 1961.
Janez–Ravbar: Pregled slovenske književnosti. Maribor, 1965.
КОНЕСКИ, Б: Граматика на македонскиот јазик I—II. Скопје, 1954.
САВКОВИЋ, МИЛОШ: Југословенска књижевност. Београд, 1956.

ADY ÉS A SZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM

DR. CS. VARGA ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1977. január 28.)

Az Ady-örökséghez való viszony vízvázlatzó nemcsak a hazai, hanem a kisebbségi magyar irodalomban is. Ady felszabadító hatásáról egész életművében vall igazolója a magyar prózában: *Móricz Zsigmond*. Versét „törvényre” avatta *József Attila*, költői örökségének legfőbb letéteményese. Tanulmányok sorozatában tudatosította eszmei-költői jelentőségét *Németh László*... *A Helikon-kör* és különösen az *Erdélyi Fiatalok* kulturális és szociális mozgalma merített sokat forradalmi demokratizmusából. Nem véletlen, hogy a balszárny a munkásmozgalomhoz csatlakozott és a *Korunknak* is kiváló munkatársakat adott. A mozgalomból kiágazó, *Jancsó Elemér* vezette *Ady Társaság* már névadóként is őt írta zászlajára. Tudatosító és megtartó erő volt a *Szenteleky Kornél* vezetésével szerveződő jugoszláviai magyar irodalomban is. Az „Ember az embertelenségben” élményét megfogalmazó, az emberiséget világméreteken is az elsők között megélt Ady volt az egyik fő eszméltetője a szlovákiai *Sarló* mozgalomnak, a legnagyobb példaadó *Fábry Zoltán*, *Győry Dezső*, *Balogh Edgar* számára.

Korforduló és impériumváltozás

Az 1918-as impériumváltozással a magyarság sorsában soha nem tapasztalt változás történt: mintegy 3 milliónyi magyar jutott többségi helyzetből kisebbségi sorba. A magyar uralkodó osztályok képtelenek voltak az új helyzetet reálsan elemezni. Passzív rezisztenciába, túlhajtott negativizmusba menekültek, részben ennek eredményeképpen az új állam még a békeszerződésben vállalt kötelezettségeket is a magyar kisebbség megkérdése, meghallgatása nélkül értelmezte. A fiatalok arra ébredtek, hogy szervezetlen a magyar kisebbség szellemi, gazdasági élete. A magyar értelmiség nagy része elhagyta Szlovenszkrét, repatriált. A huszonéves fiatalok vállalták az új élet feladatait, a megmaradás követelményeit.

Ady, *Móricz*, *Szabó Dezső* nevében szerveződik a csehszlovákiai magyar értelmiség ifjúsági mozgalmanak legjelentősebb csoportja: a *Sarló*. Példaképük közt találjuk *Bartókot*, *Kodályt*, akik a zenében képviselték a néptestvériség gondolatát, *Kassák Lajost*, az első jelentős magyar proletárlírikust, akinek életútja a Felvidékről indult. A közvetlen indítást *Szabó Dezső Új ideológia felé* című tanulmányából kapták a fiatalok. A *Prágai Szent György Kör* tagjai (a Kolozsvári testvérek szobrától származik a névadás!) *Szabó Dezső* paraszti-népi koncepciója révén bontották ki 1926/27-ben az első regősmozgalmat. *Szabó Dezső* a csehszlovákiai magyar ifjúsághoz intézett egyik levelében írja: menjetek szét a magyar falvakba, járjatok szét a magyar paraszt között.

A Magyar Tanácsköztársaság leverése után az emigrációba szorultak közül *Jászi Oszkár*, *Balázs Béla*, *Barta Lajos* is nagy híve volt a cserkészmozgalomból kiinduló, egyre több szociális, társadalmi jelleget hordozó Sarlónak. A példaképek csillagképében Ady volt a legnagyobb példaadó. 1928 májusában a Budapesten rendezett Ady-ünnepségen részt vettek a szlovákiai magyar fiatalok képviselői is. Beszédet mondott Győry Dezső. Az ifjúsági mozgalom főszervezője, Balogh Edgár pedig „*Ifjú szívekben élek*” címmel szerkesztett röpiratot. A Dunatáj népeinek nemzeti szalagjaival díszített koszorú, a közös sors jelképe a magyar uralkodó osztály ellenkezését hívta ki.

A csehszlovákiai egyetemi városokban, Prágában, Pozsonyban, Brnóban magyar szemináriumokat tartottak a fiatalok, hangsúlyozva az egyetemi ifjúság önevelésének fontosságát. A mozgalom kirajzó fiataljai látteleket készítettek a korabeli Szlovenszkóról. Szociográfiai jellegű írásokban (1930-tól) számolnak be az Ipoly mellékének, a Bodrogköznek, Gömörnek életéről. Felismerik, hogy a szakadék nem magyar és szlovák, hanem kizsákmányoló és kizsákmányolt között húzódik. Nevezetes eredményei ennek a szociográfiai vállalkozásnak *Balogh Edgár*, *Dömötör Teréz*, *Háber Zoltán*, *Morvay Gyula*, *Ilku Pál*, *Sellyei József*, *Száraz József* írásai. *Fábry Zoltán* *Az éhség legendája*¹ című művével adott gyakorlati útmutatást a valóságirodalom művelésére. A magyar szociográfia szlovenszkói előzményeiként tartjuk számon ezeket a műveket, amelyek megelőzték a hazai falukatatók első könyvének, az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*nak megjelenését.

A diákmozgalomból a gombaszögi táborozáskor született *Sarló* fiataljai leszögezték: „A magyar produktív munkában testesül meg az igazi magyar fajiság, mely nem vérbiológia, nem névcikornya, hanem maga az egészséges és igaz értelmű magyar demokrácia.” A *Sarló* folyton erősödő, nagy sodrású szellemi-közéleti mozgalommá vált. Bölcsője, központja a pozsonyi Lőrincskapu 24-es szám alatti ház volt. A házat az idő ítélte lebontásra, neveltjeit a lélekcserélő idők szórták szét a szélrózsa minden irányába. A közös eszme- és élménykör, a közösségi erények életet meghatározónak bizonyultak. Egységük – amint a hazai népi írói mozgalomé sem – nem lehetett hosszú életű. A belső eszmei fejlődés eltérő üteme és a külső, súlyosbodó körülmények tagozódáshoz, majd szakadáshoz vezettek. A résnyi repedések mélyültek, az utak elváltak: a *Sarló* radikalizálódott. Legjobbjai a munkásmozgalomhoz csatlakoztak. Vezetőik Balogh Edgárral az élen váltak tüntetések, megmozdulások szervezőivé, résztvevőivé. Legtálálabbban *Forbáth Imre*, a csehszlovákiai magyar avantgarde költészet legjelesebbje jellemezte a Sarlót, ő nevezte: „csodálatosan összetákoltt gondolatvilágnak”.

Fábry Zoltán Ady-élménye

Szülőfalujának mánta-német, magyar, szlovák lakói internacionalista örökséget, vallási, nemzetiségi türelmet mondhatnak magukénak. Fegyvergyártó őseik, a kardok, török mesterei szívósan őrizték mánta-német nyelvüket és szabadságszeretetüket. Rákóczi szabadságharcában kurucok, Kossuth hívó szavára negyvennyolcasok, a cseh polgári köztársaság idején vörösök voltak.² A második világháború a férfiak java részét partizánként hurcolták el a németek. Ennek a falunak, Stóznak a szülőtte Fábry Zoltán, a szlovákiai magyar irodalom legnagyobbja.

1915-ben katonának jelentkezett, frontra került. Megismerte a rettenet, az emberölés iszonyatosságát. A háborúból súlyos betegen szerelt le. Az életét megmentő orvosok a Tátrába küldik tüdőbaját gyógyíttatni. Az egykori budapesti Eötvös kollégista, aki Babits Ady-előadásait hallgatta diákként, szüleit veszttve, világtalan nővérével maradt egyedül. Sorsszerűen találkozott egy később kilombosodó nagy élménnyel, Adyval. *A halottak*

életét magával vitte a tisztí szanatóriumba. A háború, a pusztulás tudatosítója lett Ady. Nemcsak léthelyzetre döbrentő pillanatnyi élmény, hanem egész életét és életművét átható, fokozatosan kiteljesedő emberi és eszmei követelmény. Fábry nem úgy döbben rá Ady igazára, mint a Dunatájon a törökkel viaskodó Descartes a maga hivatására vagy Rousseau a Párizs és Vincennes közti úton egy vízió, egy kiváltságos pillanat tisztánlátásával arra, hogy ő filozófusnak született. Ő fokozatosan jut el legnagyobb példadójának emberi-eszmei teljességéhez.

Az államfordulat hatására kialakult életérzést így jellemzi: „1920-ban partra vetett, levegő után kapkodó halként, a talajtalan, hazát, történelmet vesztett magyar szólt belőlem”.³ Erről a mélypontról indult el az eszmei-világnézeti és írói fejlődés útján. Trianon napján még tisztí uniformisban, a sapkarózsa helyére gyászkokárdát tűzve sétált dacosan a stószí utcán, hogy a cseh csendőrök elvigyék, s majd egy emberséges bíró hazaküldje. Később maga mond ítéletet groteszk, gyermekded demonstrációjáról összevetve azt Ady hittevésével, aki néma, öngyöttrő és mégis méltósággá fegyvelmeztett fájdalommal halálos betegen „gyúrte, tépte ujjáival betegágya paplanát és motyogta: Erdély . . . fáj nagyon.”⁴

1920-ban első írásai „nagyon szomorú, elárvult emberek”-ről szólnak. A kassai állomáson a sínek mellett várakozó székely foglyokról, akik haza indulnak Erdélybe . . . Kosztolányi mottójának hangulata, életszemlélete illik rájuk: „Mint aki a sínek közé esett . . . És általérzi tűnő életét . . . És lát, ahogy nem látott soha még.” A Páll Józsefek sorsáról ír 1921-ben, akik öngyilkosok lettek elkeseredésükben, nem bírták tovább Erdély szomorúságát.⁵ Majd egy vigaszként küldött üzenet kerül írása élére: *Mária, olvasd Arany Jánost*. Visszhangozza Szabó Dezső Kolozsvárra küldött üzenetét, hogy 1922-ben már Aranyt idézze mottóként: „Az ember tiszte, hogy legyen / békében és harcban ember.” A belga Albert Servaes példáját idézi, az „elátkozott Krisztus-festőt, aki a passió mélységeit megmutatva olyan gyönyörűt alkotott, hogy abból életeri árad: „Es ist so wunderschön, er gibt Glauben an jeden Mensch der zu Ihn Glaube sucht”⁶. („Oly gyönyörű az, hogy hitet ad mindenkinek, aki hinni akar benne”). Fábry, a mánta és magyar ősök utóda jelképben akar hitet és megtartó erőt találni. Ady lesz ez a jelkép, eszmei öröksége lesz a megtartó erő.

A *Kassai Napló*ban az Ady-könyvekről ír, amelyek Miskolcon maradtak, az Avass mögött egy gyalulatlan ládában: „Az én Ady-könyveim élet az életemből, az árvaság percének kincsei.”⁷ A könyvek elvesztek, de segítettek megőrizni emberhitét. 1925-ben, Ady halálának emlékünnepevel kapcsolatban írja, mintegy a későbbi nagy élmény magját sűrítve egy körmondatba: „És ha Szent-Ivány a magyar faj, a magyar nép képviselője, újra és újra ismétlődik és igazolódik Ady létezésének magyar igazsága: önmagát becsüli, értékeli és ékesíti a magyarság – ha végre lassan rátalál, meglátja és elfogadja az ajándékot, ha büszkén vállalja és létté harsogja minden magyar bűn és erény emberi jövőeredőjét, a kinyilatkoztatás keserű és mégis örök szépségű igazságát: Ady Endrét.”⁸ Az egykori katona, dalia letört Fábryban, és amilyen mértékben a katonamundér darabjai lekoptak, úgy „öltöttem magamra Adyt, hogy most már egy életen át vele, általa éljek, szóljak”. Szerelmi lírája, szimbolikája után a teljességet érezte meg: „a háború, az embertelenség tényére döbbenve, találkoznom kellett a kiérett Adyval: az imperialista háború egyik legnagyobb világirodalmi vétőjével, az emberség gyógymódjának legpotenciálisabb magyar tudatosítójával.” „Ez a találkozás lett életem, szellemfogantatásom, embervoltom döntő alapélménye.”⁹

Történelmi névadás volt az „Ember az embertelenségben”. A kinyilatkoztató, összegző megnevezésből „varázsszó” lett, amely Fábryt látóvá, hallóvá, a vox humana elkötelezettjévé tette. Erkölcsi érvényű mondanivalót talált Adyban, eszméltetőt, meg-

tartót akkor, amikor a másfél milliő kivándorolt után, az uralkodó osztályok németet kiszolgáló vaksága következtében kisebbségbe hullott minden harmadik magyar: „A dyban sorsdöntőn és sorsfordítón és immár elválaszthatatlanul találkozott a magyarság az emberrel, és ezzel e kapcsolat megtartó magatartásként emberséggé lényegült.”¹⁰

Nagy moralistaként kapcsolja össze a létkérdéseket az etikával. „Erkölcseileg vállalt kultúra nélkül nincs patriotizmus . . . Csak a patrióta Ady lehetett példázó internacionalista oly korban, amikor ennek még nem volt gyakorlati talaja. Adyban a legnemesebb patriotizmus invokálta a legnemesebb internacionalizmust: a szocialista emberséget.”¹¹ A legszebb igazoltságot a sárospataki emigránsban, Comeniusban találja, aki a magyar és minden anyanyelv védőügyvédje volt.

Fábry örök küzdelmet folytatott, hogy Adyhoz fűződő viszonyát, az Ady-örökség jelentőségét definiálja. Benne ünnepelte az etikum és az etnikum találkozását. A magyarországi progresszió nehéz éveiben a szlovákiai magyarság vállalta legszebben Ady eszméit, híres sorait szállóigeként ismételve:

Ékes magyarnak soha szebbet
Száz menny és pokol nem adhatott:
Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból élő és makacs halott.

Egyetlen teljes magyar örökségként értékelte Adyt: „Indítónk volt ő, és megtartónk lett, folytonosságunk és mértékünk.”¹² Kiáltó strázsának, az őrszerepet is örökül hagyónak, a magyarság legpontosabb eredőjének és összegzőjének, a humánumban kiteljesedett magyarság példaképének¹³ látta Adyt, aki azt mondta: „Amit adtam örökség, s nem divat”. Ady, mint mag a hó alatt, úgy élt a levert forradalmak után és a „rendeltetés hitével” éledt újra emberségével, magyarságával, amint jövendőlte:

Hős emberségem, várakozz,
Szép álmokat aludj, lefénylet
Jós és jó magyarságom,
Hívni fog az élet
S a föltámadások örök Rendje.

A világháborús apokalipszisben, halálos betegen létkérdésekkel viaskodó Ady látta:

Véres, szörnyű lakodalomba
Részegen indult a Gondolat,
Az Ember büszke legénye,
Ki, íme, *senki* béna volt. . .

A „másért”, idegen érdekekért vérző magyar öntragédiájára ébred: „Prédák, szegények, jők voltunk . . . / Mi voltunk a földnek bolondja, / elhasznált szegény magyarok.” Örökérvényűen határozza meg sorstragédiánkat, értékeli léthelyzetünket: a forradalomban élő magyarságra Gyógyítónak hozták a háborút, a Rémet, a sírjukban is megátkozott gazok.

A levert forradalmak után a magyar burzsoázia a proletárdiktatúrát tette meg bűnbaknak. Fábry Ady szellemében, marxista igénnyel értékeli 1919-et: a szomszéd burzsoá államoknak, nyugati támogatóiknak „Így ezeket a döntő erőket a Magyar

Tanácsköztársaság ellen kellett felvonultatni”. „Szovjet-Magyarország elbukott, de segít megmenteni a Szovjetunió életét: a minden szovjetek alapját és védbástyáját, a szocializmus zálogát és győzelmét a föld egyhatodán. A magyar proletáriátus itt, ebben a konstellációban lett először világtörténelmi tényező.” Magára vonta a nyugati imperializmus keleti büntetőexpedícióját, ezzel tehermentesítve a Szovjetuniót. A vesztes háború, a levert forradalom után „Európa szivaccsal és vonalzóval köszönte meg Magyarország történelmi védbástya szerepét Trianonban.”¹⁴

Az Ady-örökség és a vox humana

Adytól tanulta: a magyar megváltás elválaszthatatlan a szociális forradalomtól. A Petőfi, Ady, József Attila nevével jelzett forradalmi örökség indítójának Csokonait tartja, akit kora legeurópaibb kultúremlőnek, a „civilizáció énekesé”-nek nevezett Ady: „Csokonai Vitéz Mihály unokájának érzem és tudom magam: veszettül európaiatlan magyarnak, aki kacagató fanatizmussal él-hal Európáért.”¹⁵ Csokonait ébreszti, aki írt „a huszadik vagy huszonegyedik századnak, annak a komak, amelyben a magyar vagy igazán magyar lesz, vagy igazán semmi sem.”.

Csokonai, híres Vitéz Mihály,
Mindnyájunknak atyánknál atyábbja. . .
Öleled e kis magyarságot,
Te örök, ó s új hunn poétaság,
Óh ébredj, valahányszor ébresztünk.

Önjellemző mindaz, amit Adyról írva kiemel Fábry. Ady „Észak beszél . . . ember beszél” hittételét is perdöntő tanúként bizonyítja: „Ibsen és Ady mint «északi ember»: európai plusz-tényező.” Ibsen, a grimstadi patikussegéd, szolidaritását a magyar szabadságharc mellett versben fejezte ki. Emberség és szabadságvágy összekapcsolódását, Ady „Északi emberének” eredetét látja Ibsenben. Március, május: a tavasz, a forradalmi megújulás ünnepei. Ady, a „kidalolatlan magyar nyarak” dalosa a „tűz ünnepét”, pünkösdöt is a forradalomhoz, a magyar sorshoz köti:

Nekünk kevés pünkösdöt hoztál
Kevés szentlelket, Uramisten. . .

Önnön-valónktól félve félni
S elvegyülni törpe gyávákka,
Halva élni:
Ezt adtad, Te, nekünk.

Hajlongani emerre, amarra,
Bús sorsot mértél, Uramisten,
A magyarra.

A forradalmi ünnepet, a munkásság nemzetközi szolidaritásának a napját kisajátította, meggyalázta a hitleri barbárság. „Fegyveravatási tavaszünnep”, a háborúavatás örömmünnepe lett a náci Németországban.

Adyban ismerte fel: „A költő lehet egyszerre a magyarság és emberiség lelki ismerete. Egyszerre és együtt, mert lénye, indítéka és összegzője a humánium.” Adyt és Ady-élményét minden más hatásnál nagyobbak, életet eldöntőnek vallja: „Ady a legnagyobb magyar. Széchenyi, Kossuth és Petőfi korhatványon. Összegzően, eldöntően, maradandóan, mert Ady az emberség teljességének tudatos hordozója.” A körülmények, az idő változását is jelzi, hogy „Adynál az ember világhelyzete, Fábrynál politikai sorsa áll előtérben.”¹⁶ A politikai sors változásai, az eszmei hatások sokasága a 30-as évek legelején Fábryt is próbára teszik. Téves Ady-értelmezések váltják ki elégedetlenségét, amely Adyt sem kíméli szenvedélyes igazságkeresésében. „Fábry ezekben az években kevésnek találta Adyban azt, ami Magyarországon soknak bizonyult.”¹⁷ De Fábryban, ha ellentmondásosan érvényesült is, termékeny volt az Ady-örökség. Az ellentmondásos kor iszonyú szorításában bizalommal fordulhatott hozzá József Attila. Verseinek helyet adott *Az Útban*, amikor méltánytalan vádak érték és kiszorult a hazai folyóiratokból. Egyedül kelt *Hašek Švejk*-ének a védelmére, amikor egy cseh irodalmár „cseheskedéssel” vádolta a remekművet.

Ady németellenessége újult meg Fábryban, amikor a világra nyitott stózi házban „oltárőrzként” (Illyés Gyula kifejezése) *Fegyver s vitéz ellen* szólt, amikor tanúságtévőként *Palackpostában* üzent a jövőnek, amikor a náciizmusnak „ennek a zoológiai fajrületnek”, „öserdő morálnak”, a horogkereszt egész ösztönbeli és eszmebeli zűrzavarának leleplezését végezte el – Veres Péter kérésétől, útmutatásától is bátorítva – kitűnő német nyelvtudására és hatalmas ismeretanyagára, tapasztalatára támaszkodva.

Ő is az értelemhez, az időhöz fellebbezett. Petőfi és Ady „eldöntőnek”, „törvényt mondónak”, „beteljesítőnek”, Marx az „emberi haladás terének” nevezte az időt. Fábry azt hirdette, hogy az erkölcsöt beteljesítő időben nincs helye a fasiszmusnak. A világkultúra ismerője és letéteményese létszenvedéllyel perelte vissza az európai kultúrörökséget a fasiszta kisajátítóktól. Hirdette: „Lényeges intellektualizmus egyjelentésű a lényeges szocializmussal . . . A tudatos szocializmus: tudatos intellektualizmus, a fasiszmus első számú ellensége: az intellektualizmus.”

A tanító, moralista Fábry műfajt akart teremteni az antifasiszusból. „Ami kifelé antifasiszmus, az befelé igény. A kifelé publicista Fábry befelé esztéta.”¹⁸ Nevezhetjük irodalompublicistának, gondolati publicistának, a történelmi esszé művelőjének, az „oltárőrző” Fábry Zoltán mindig a vox humana, az emberi méltóság szószólója marad. Értette, élte a korparancsot, ezért írhatta joggal: a korparancs: „Változni és változtatni. Változtam és változtattam . . . tanú és tanulság én vagyok.”

A szlovákiai Ady-kultusz értékes része az Ady örökség utóéletének. Büszkén idézi Bölöni György 1934-ben megjelent Ady-életrajzában utolsó lapjáról azokat a sorokat, amelyek a „Hol keressék Adyt?” kérdésre válaszolnak: „Hol keressék Adyt? . . . Szlovenszók ifjúságában, ahol még a legtisztábban él, mint a nyugati magyar szellem, a magasságok felé törekvő emberi egyetemesség emléke, mint költői nagyság és írói forradalmiság. Magyarország új uralkodó osztályának soraiban semmi esetre sem. Itt parasztot senyvesztenek, proletárt akasztanak, pedig Adyt parasztkaszák egyenesítésére kellene felhasználniuk.”¹⁹

Az Adyt támadókkal szemben idézi az Ady–Goga viszony lezáró fejezetét, hangsúlyozva, hogy Goga elbukott a vizsgán, illúziók rabja lett. A nacionalizmusba zuhanó Gogával szemben Ady a legragikusabb időben is megőrizte emberségtudatát, internacionalizmusát: „Ezt az undok játékot (a háborút) se játékosként, se kibicként nem bírom. Én változó hangulattal nézem ezt a nagy földi komédiát. De nekem fáj a szerb komitácsi szíve is, melybe Skoda vagy Weiss Manfréd golyója beletalált. . . Nem vagyok büszke arra, hogy magyar vagyok, de büszke vagyok, hogy ilyen tébolyító helyzetekben is

megsegíti a magam letagadhatatlan magyarsága. Terhelten és átkozottan e levethetetlen magyarságtól, azt üzenem Gogának Bukarestbe, hogy nekem jobb dolgom van. Egy nemzet, aki súlyos Shakespeare-i helyzetben s terhelt teli magyarságával a legszigorúbb napokban is hisz a legfölségesebb internacionalizmusban, nem lehetetlen jövő nemzet. Amelyik nemzet ma internacionalista fényűzéseket engedhet meg magának, nyert ügyű. Igazán nem jó magyar poétának lenni, de higgye el nekem Domnul Goga, hogy lelkiismeret nem cserélnék vele.”²⁰

A kisebbségi helyzetben küldetéstudatot vállaló Fábry élete alkonyán arról beszél, hogy „zsenipotenciájának megfelelően – a magyarság nem élt Adyval. Háromszor tagadták meg: életében, halálában és utókorában.” Életében, amikor „gögben egyedül” „tábor” maradt, halála után, amikor az ellenforradalomban nem akkumulálta forradalmi erővé, amikor az ellenforradalom próbálta kisajátítani. Utókor: „sem a jelenben nem avatta és adaptálja háborúellenes ható tényezővé: a magyar béketudat világkövetévé.”²¹

A vox humana költője: Győry Dezső

Győry Dezső az Eötvös-kollégium képviselőjében diákként vett részt Ady temetésén. A Tanácsköztársaság leverése után Fábryhoz hasonlóan a kisebbségi sorshelyzet lett osztályrésze. Eszméltetője, öntudatra ébresztője neki is az „Ember az embertelenségben” Adyja. Átélt a forradalmak élményét, a háborúk rettenetét. Trianon után úgy érezte, hogy „paplan alól hült bokorba”, azaz kisebbségi sorba került. Nemcsak költői eszközei idézik a nagy példaadót, alkati hasonlóságuk, osztályhelyzetük néhány vonása is rokon. Saját osztályukat megtagadva vívódnak a magyar sorskérdésekkel, mindkettőjüket szorongatja a Duna kilesett titka, az „egysors-árva” népek jövője. Ady internacionalizmusát, magyarságtudatát vállalja, azt az örökséget, amelyet a kisebbségi írók új igénnyel ébresztenek. Értékkörzésük új értékteremtésnek lesz forrása.

Jelszó és lobogó Ady. Az ő jegyében indul Győry Dezső pályája. Örökölte a küldetéstudatot, a vátesz-magartartást, legáradóbb költői forrásként a magyarságélményt. Erre a közös vonásra mutat rá Móricz Zsigmond, amikor a kincstalálók örömeivel szól a Nyugatban Győry Dezső *Újarcú magyarok* című verskötetéről: „Elsősorban és teljesen politikai költő”. „Csak Ady élte ennyire magyar voltát, ilyen kínlódva, ilyen verejtékesen, ilyen imádsággal, ennyire minden pillanatában, ennyire sorsküldötten.”²² – írja Móricz a költői nagyságrend különbözőségének tudatában.

Az elrendeltetés hitével ajánlja *Praedestinatio* című versét a losonczi *Madách Körnek*, az embert nevelő, emberséget növelő közösségnek: „Vagyok, leszek: hit, harc vagy erény, vad vétek, / isteni jelentés, emberi botlások / akárcsak a többi bolond messiások”. Küldetéstudattal vallja: „Százados adósság fizetődik bennem”, „az indult ős-nedv bennem ért virágba”. Romantikus messianizmussal a *Kisebbségi Génuszban* fogalmazott életprogramot nemzedéke számára. Kisebbségi sorsából kovácsol erényt, körvonalaz romantikusan homályos frazeológiával egy új, humánus magartatást, amelyet szózatként intéz az ifjúsághoz: „*Szeressétek az elnyomottakat, tegyetek úgy, ahogy akarjátok, hogy veletek tegyenek. Legyetek ti minden lelki és testi kifosztás legerősebb ellenségei* Ti legyetek a legszélesebb emberi szolidaritás, a leggazdagabb lélek, legszebb humanitás, legélhetőbb szabadság, legfőbb jog, legbátrabb becsület.” Expresszív lírai önvallomásban hirdeti önmaga és a kisebbségi magyarság elhivatottságát. Életcél magába sűrítő zárószorai jelmondatként visszhangoztak a szlovenszkói magyar fiatalokban: „*Teljes férfi, értékes magyar, emberi ember akarok lenni.*”²³ A *Sarló* programadója lett az *Újarcú magyarok* költője. Konkrét és cselekvő humanizmusra, a kisebbségi magyar

progresszió védelmére hívott fel minden gondolkodó fiatalt a fasizmus, antiszemitizmus ellenében.

A szétszóródás előtt című Ady-vers víziójával perel. A „vele hívőknek” egy „Láthatatlan gárdá”-ról beszél, a népi megújulás lehetőségeit fürkészi. Új víziót lát Szlovénzón, a csak vátesz-szemmel látható, de előőrseiben már néven nevezhető „Láthatatlan gárda” tagjait, élükön Balogh Edgárral, a marxista közíróval. A prágai újságíró Győryt Balogh Edgár ismertette meg a gyülekező gárda tagjaival. A Pozsony fölötti *Zergehegyen* történt a találkozó, 1927 nyarán.²⁴ Csillagtalán estén táborúzz mellett olvasta fel nevezetes versét:

Csodálatos fényű csillagok, botorkáló fiatal szikrák,
más fényű, más lángú, más színű tüzek,
csillogjatok, égjetekek, szálljatok erre,
szálljatok arra, szálljatok szerte,
vár az ég, komor ég, fekete magyar ég.
.....
... s új arcotok nagy missziós tűzével...
kezdjétek roppant rendeltetéteket!

(Újarcú magyarok)

A szülőfájának és népének elkötelezett költő írhatta csak: „minden sírásom a tiétek: / egysorsú, kicsi, árva népek.” Győry minden népet féltett attól, amitől féltette a magyart. Kis népeket összefűző ezüstszalagnak látta a Dunát is. Kötelező érvényű, kijelentésszerű igazsággal állapítja meg: „a sors értelme: nép lenni a népek / s ember lenni az emberek között.” Balogh Edgár, aki nagyon fiatalon jutott el Ady Duna-völgyi programjához, az 1929-es pozsonyi Győry-est megnyitó beszédében állapította meg: „Győry Dezső azt jelentette a Sarlónak, amit Ady a Galilei-körnek: a forrongás poézisét.”²⁵

„Ady és Szlovákia”

Ady költői fellépése jelképesen Dévénynél kezdődik. A magyar líra páratlan hatású intonációja, egy új életérzés, új magyarságtudat, új költészet nyitánya a *Góg és Magóg*, a „mégis morál” verse, amelyben hadat üzen Pusztaszernek. Ady magyarok és nem-magyarok összefogását sürgette, a „magyar, oláh, szláv bánat” egy-gyökerűségét az osztályki-zsákmányoltságban látta. Jakobinus dalára a Dévényhez legközelebb álló Hviessedoslav válaszolt a nem-magyarok közül:

Igen, te heroldja a Derűsebb időnek:
vágyunkból váljék közös akarat,
vágyunkból, mely az elárvultak vágya:
hogy szíveink – bár egy Keservet nyögnek –
ha Isten és a bátrak sorsa úgy kívánja,
holnap már együtt vigadozzanak.

(Petneházy Ferenc fordítása)

Ady és Hviessedoslav kézfogása a magyar és szlovák sorsközösség, szellemi hídverés jelképe lett. Hviessedoslav, aki Miskolcon, Késmárkon magyar iskolákba járt, és első irodalmi kísérleteit is magyarul írta, a szlovák irodalom egyik legnagyobbja „hajnallos korszak hőseként” köszöntötte Adyt, aki a századkezdeti szlovák lírának egyik színezője, ihletője

lett. Hatását Hviadoslav lírája is mutatja: Ady háborús versei hatottak a *Véres szonettek*re.

Nemcsak a magyar, de a közös sorsbölcsőben eszmélkedő szlovák költők közül is többen Ady-jegyében kezdik pályájukat. Emil Boleslav Lukač doktori disszertációt írt Ady költészetéről. Verseinek és a magyar költészetnek is avatott tolmácsolója. Életművének közös magyar-szlovák része, fél évszázad magyar irodalmi élményeinek összegzése az a fordításgyűjtemény, amelyet Ady nyomán *A Duna vallomása*²⁶ (Spoved' Dunaja) címen adott ki 1976-ban.

Hviadoslav, Emil Boleslav Lukač után szinte egy egész szlovák költőnemzedék a költő-művész Ady felé fordult: Vladimír Roy, Borin-Načiu, Žarnov, Ján Rob Poničan, Novomeský. Kitűnő fordítója Adynak Štefan Krčméry és Ján Smrek.

Ady neve nemcsak a kezdővers jogán kapcsolódik Szlovákiához, a század nagy koronatanúja járt a Felvidéken is. Nyaralt és gyógykezelte magát a Tátrában, az újfűredi Szontágh-szanatóriumban. Egyszer odamenet, két vonat közt Kassán az akkori Andrássy-kávéházban – délelőtt! – megivott egy üveg pezsgőt. Tátrai nyomait kutatva bukkanunk egy beszédes, emberien jelképes nyomra. 1919-ben a fürdőtulajdonos Szent-Iványi József vendégeként Csorbatón is megfordult.²⁷ Egyik este együtt vacsorázott a fürdő előkelő vendégserege. Egyszerre csak az ablakhoz rohant mindenki, hogy egy „rettenetesen” szép látványban gyönyörködhesen: messze lent a lipitói síkon egy falu égett. A tulajdonos elkiáltotta magát: „Menjünk tüzet oltani!” A szmokingos úrinép közül csak két ember jelentkezett: egy angol újságíró és Ady Endre. Másnap a tűzkárosultak megsegítésére rendeztek „művészestét”, amelyen Ady elszavalta az ez alkalomra írt *Piros köd-tályogok* című versét. Valóságos és jelképes a csorbatói epizód: Ady nagybetegen is kész a szlovák nincstelének segítségére kelni.

Súlyosan tévedett Gábor Andor, amikor a szlovákiai magyarság Ady-kultuszáról ezt írta: „Ebből az Ady-szerelemből ma csak torzszülött gyermek származhat, mert Ady ma az utóállamok magyarságának száján csakis az irredenta egy modernebb eszközévé aljasítható.”²⁸ Ady ezzel szemben Szlovákiában diákok, cserkészek, ifjúmunkások dala, demokratikus jelszava lett. Indítója és eszmei éltetője a *Sarlónak*, egy forradalmasító és humanizáló folyamatnak. Adyt tartották pajzsul a kettős – német és szlovák – fasizmus ellenében a pozsonyi diákok is 1944 januárjában. Nem a demokrácia hívei, hanem a fasiszták félték Adyt, háború- és németellenes szellemi örökségét. Erről tanúskodik a Hlinkagárda főparancsnokának, a Tiso-kormány belügyminiszterének, *Šaňo Machnak* az írása is: „Ami minket szlovákokat illet, tudatában kell lennünk, hogy mindenekelőtt a világirodalomban kell tájékozódnunk, ahol jelentős hiányaink vannak és nem a másodrendű irodalomban, a beteg, destruktív jelenségek körében, amelyek semmi pozitívumot nem tudnak nekünk nyújtani. Itt Ady Endrére gondolunk például... Ez a szlovákok számára teljesen idegen szellem, a mi egészséges nemzeti lelkünkötől távol álló, sőt elleneszenes költő, néhány sznob érdeme folytán bekerült fordításirodalmunkba.”²⁹

Adyt a szlovákiai magyar és szlovák írók legjobbjai vallották eszmei ideálnak. Dévénynél tört be, ahol a dévényi sziklán az 1919-ben ledöntött Árpád szobor állt, nyugatra nézve fogadott mindenkit, aki a Dunán a Kárpátok felé közeledett. Az ezeréves magyar végvár, a dévényi vár morva-szláv erődítmény helyére épült, ószláv kápolna, magyar lovas sírja fölé. A szűzet jelentő *Dévény* szóban a szlávok nyelvük emlékéit, történelmük ízeit ízelelik, a magyarok az Ady-versek dallamát.³⁰ Szimbolikus emlékhely, népek, kultúrák találkozásának színhelye: a Duna balpartján az Alpok nyúlványai, a jobbparton a Kárpátok vonulata kezdődik: itt tört be új idők új dalaival, jakobinus eszméket hozva az Ifjú szívekben élő Ady Endre váteszként jövendőve sorsát:

Örök virágzás sorsa már az enyém
.....

Szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény,
De virágzás, de Élet és örök.

Az Ady-örökséghez való viszony népek, nemzedékek lelki vizsgája volt és marad.

JEGYZETEK

- [1] Vö.: *Az Éhség legendája* címen gyűjtemény jelent meg Turczel Lajos válogatásában és értékes bevezető tanulmányával, a pozsonyi Madách Kiadónál 1975-ben.
- [2] Vö.: Fábry Zoltán kortársai szemével. (Bratislava, 1974.) című tanulmánygyűjteményben B. Nagy László: Stósz mérték című esszéjét, 466–505.
- [3] Vö. Fábry Zoltán: Vigyázó szemmel. Bratislava, 1971. 5–55.
- [4] Uo. 168.
- [5] Uo. 18–19.
- [6] Uo. 35–40.
- [7] Uo. 69.
- [8] Uo. 89–91. (Vö. még a *Stósz délelőttök*, 80. Szent-Ivány későbbi pályafutása szinte cáfolja az Adyval való találkozást. Lásd még: *Kúria, kvaterka, kultúra* c. könyv Szentiványi Kúria című tanulmányát és *Emberék az embertelenségben*, 237–238.)
- [9] Uo. 317–318.
- [10] Uo. 331.
- [11] Uo. 332.
- [12] Uo. 314.
- [13] Vö. Uo. 310–314.
- [14] Uo. 168.
- [15] F. Z.: *Stósz délelőttök*. Bratislava, 1968. 40.
- [16] Fábry Zoltán kortársai szemével. Bratislava, 1974. Bori Imre: *Az Út* keletkezése és helye a csehszlovákiai sajtóban. 351.
- [17] Görömbei András: Ady és Fábry. *Studia Litteraria*. Debrecen. 1975. 190.
- [18] Fábry Zoltán kortársai szemével. Tózsér Árpád: Az igénytelenség: halál. A Harmadvirágzás ürügyén c. tanulmány, 221.
- [19] F. Z.: *Stósz délelőttök*. 74.
- [20] Uo. 77. és vö.: Feodoszj Vidrasku: Petru Groza című regényének eszmei vonatkozásaival, amelyek Ady igazát mutatják fél évszázad után is. (Megjelent: *Molodaja gvargyija* 1976., két részben közölte a *Novij mir*. 1976. 10–11. szám.)
- [21] F. Z.: *Vigyázó szemmel*. 309.
- [22] Idézi Szeberényi Zoltán: *A vox humana* poétája. Bratislava, 1975. 83–84.
- [23] Uo. 77–78.
- [24] Vö.: Győry Dezső: *Férfiének*. Bp., 1975. Czine Mihály bevezetője, 19.
- [25] Balogh Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd*. Budapest, 1976. 604.
- [26] E. B. Lukač: *Spoved' Dunaja*. Bratislava, 1976.
- [27] F. Z.: *Stósz délelőttök*, 77–81.
- [28] Uo. 80. L. Csukás István: *Ady Endre a szlovákiai irodalomban*. Bp. 1961.
- [29] Uo. 82.
- [30] Balogh Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd*, 380–382.

VIKTOR ROZOV PÁLYAKEZDÉSE (RÉSZLETEK EGY TANULMÁNYBÓL)

DR. HEKLI JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

I. Bevezetés

Viktor Szergejevics Rozov a mai szovjet drámairodalom egyik legjelentősebb és legnépszerűbb képviselője. Azzal aratott sikert, ami egész művészetére jellemző, az embert igyekezett megmutatni minden oldalról, s mindazt ábrázolni, ami emberi. Színműveinek többsége a felnövekvő nemzedék útkereséséről, morális töprengéseiről szól. Rokonszenves, egy magasabb rendű etika vonzásában felnövő fiatal hősei sorsát a mindennapok történetébe ágyazva bontja ki az író, együttérző lírával s árnyalt lélektani motivációkkal. A katartikus, néha a tragédia felé tendáló sorsfordulatok elemzésével sem marad adós. Színpadi műveiben izgalmas változatossággal keverednek drámai és komédiai elemek, de az utóbbiak talán túlsúlyban vannak.

Rozov drámairói tevékenysége az 1950-es évek elején bontakozott ki, s ez nem tekinthető véletlennek. Az író sajátos témájával, jellegzetes hőstípusával mintegy bele-robant a századközép irodalmába. Az önálló élet küszöbére érkezett fiatalokat a lélektani elemzés finom módszereivel, egyéni, kedves humorával érzékletesen tudta megjeleníteni, akik nem akarnak kész sémákat, régimódi útmutatásokat elfogadni, hanem mindent a saját erejükből szeretnének elérni és megszerezni. Műveiben az író nem mond ki szentenciákat, csak eseményeket vázol fel, jelenségeket ábrázol, aztán mintegy félbehagyja azokat, de az olvasóban és nézőben – akarva akaratlan – tovább élnek a megvillantott gondolatok.

Viktor Rozov útja a drámai műfajokhoz különlegesnek és szerencsésnek mondható. Különböző utakon lehet eljutni a drámairáshoz. A legtöbben először más műfajban próbálták szerencsét, vagy korábban „csak” újságírók s kritikusok voltak. Rozov a drámából lépett a drámairodalomba, vagy úgy is fogalmazható, hogy a színpadról került az irodalomba. Az irodalmár, az író diadalmaskodott a színész felett. Rozov hosszú évekig alakította, értelmezte a drámai szituációkat, aztán kedvet kapott ahhoz, hogy maga teremtsen dramaturgiát. 1949-től, első darabjának, Az ő barátai-nak megjelenése óta napjainkig tizennégy színpadi művet alkotott és egy filmnovellát, amely később egyik drámai alkotásának alapszövegéül is szolgált. Rozov műveinek többsége sikert aratott, s a siker nyilvánvalóan abban gyökeredzett, hogy bennük nyíltan szó esett mindarról, ami az embereket izgatta; az élet izgalmas választójairól, a hamis eszmékről, az ifjú nemzedék önállósuló kísérleteiről, az érzelmi élet kitágult és merészebb határaitól, az elavult erkölcsi koloncokról, a rosszul leplezett tisztességtelenségről és karrierizmusról, valódi és vélt ellentétekről és sok egyéb aktuális problémáról. A Rozov-művek irodalmi értéke nem utolsósorban közvetlenségükben, fesztelenségükben rejlik, és abban, hogy az író a mindennapok és a magánélet kis drámáiban igyekezett a kor nagy kérdéseit tetten érni.

A szovjet irodalomban az 1940-es évek legvégén – Viktor Rozov irodalmi jelentkezésekor – merev stílus uralkodott, amely a személyi kultusz hivatalos következményeinek megfelelően akarta láttatni az eseményeket, a múltbelieket, s a jelenbelieket egyaránt. Trenyov, az ismert író, az adminisztratív eszközökkel dolgozó irodalompolitikai korszak, a 30–40-es évek sematikus darabjait szellemesen úgy jellemezte, hogy azokban „élő emberek helyett foglalkozások és tisztségek, eleven élet helyett kimódolt véletlenek és előkészítetlen fordulatok vannak. A befejezést, a legszörnyűbb sablont előre látja a néző is”. (1) Az analómig sematikus, a szögletesen illusztratív művek korában Rozov kissé gyermekes, de friss, egészséges hangvételű darabjai valami újdonságot jelentettek. Ifjú hősei, többségükben gyerekek, akkoriban szokatlan módon mondtak le a kész sémákról és idejétmúlt útmutatásokról, s a maguk eszével és erejével próbálták megtalálni helyüket a világban. Ily módon a kezdő drámaíró egyike volt azoknak, akiknek a műveiben a pozitív hős lassan „emberi” formát öltött. De nem lennének igazságosak, ha nem említenénk meg olyan – már régebben elismert – írókat, mint Alekszej Arbuzov, Nyikolaj Pogogyin, Leonyid Maljugin, Alekszandr Stein, Leonyid Zorin, hogy csak a legközismertebb nevekből soroljunk fel néhányat, akiknek alkotásai az 50-es években nem csekély mértékben járultak hozzá a szovjet drámai irodalom eszmei és dramaturgiai megújuláshoz.

A szovjet drámai irodalomban – különféle stílusirányzatok mellett – a csehovi drámaavonallal ihlető szerepe mind a mai napig erőteljesen érződik, elsősorban Konsztantyin Trenyov, Vszevolod Visnyevszkij, Alakszandr Vampilov és Viktor Rozov műveiben. Az utóbbi drámaírói munkássága különösen jól példázza ezt, hiszen műveiben a csehovi dramaturgia több sajátos jegye is fellelhető. Rozov – akárcsak eszményképe Csehov – sokszor nem fejezi be darabjait az utolsó felvonás zárómondatával, hanem nyitva hagy mindig egy ajtót, hogy mindig egy lehetőséget az életnek, hogy az beavatkozhassék a hősök sorába, néha az írói szándék ellenére is, a másik legfontosabb rokon vonás pedig az, hogy a mindennapi élet békés menete az író számára – amint példaképénél is – nem egyszerű környezet, háttér és nem is a cselekmény kiinduló pontja, hanem az élet kisebb-nagyob drámájának a szférája, az alkotó tevékenység közvetlen és alapvető objektuma.

Az 1950-es évek közepétől kezdve műveiben viszont egyre jobban előtérbe kerülnek a jellegzetes rozovi vonások. A cselekmény helyének családi környezetre való korlátozása, a nagy tettek hiánya, bizonyos familiáris atmoszféra, a csendesen áradó írói hang, az önálló élet küszöbére érkezett ifjak – mint a művek főhősei – túlsúlya a más korú és egzisztenciájú figurákkal szemben, a belső, lelki drámák iránti fogékonyság, a kérdőjeles és megoldatlan megoldások, a színpadszerűség, a kamarajelleg – mindez a rozovi dramaturgia jellemzője.

Viktor Rozov köznapi történetekben ágyazva ábrázolja kora eszmei és erkölcsi konfliktusait. Fesztelenül mélyed el a magánélet dolgaiban, s nem tartózkodó a közélet problémáinak bolygatásában sem. De művei többségében a közéleti mondanivaló – a látszólag szűkebb családi élet keretein belül való mozgás ellenére – kitetszően dominál. A politikumot gyakran mélyebbre ágyazza és onnan művészi érzékkel felsugáratja.

Drámai építkezése színházszerű (hiszen mondhatni a színházban nőtt fel!), kitűnően ismeri a színpad törvényeit, s drámai műveiből a többségükben jól megszerkesztett konfliktusos és élvezetes dialógusok mellett nem hiányzik a lírai hangulatok halk derűje sem. Cselekménybonyolítása legtöbbször érdekes és jól áttekinthető.

Színpadi műveinek többsége kamarajellegű, egyébként is előszeretettel viseltetik Rozov a kamarafORMA iránt. Műfajukat illetőleg magának az írónak a megjelölése szerint, napjainkig színműveket, drámákat, vígjátékokat, egy filmnovellát és egy mai történetet

alkotott. Legtöbb művében – bármilyen jellegűek is – a drámaíró ráértett a modern kor ritmusára, lüktetésére. Újat elsősorban hőseivel és a szituációkkal hozott, a forma tekintetében általában tradicionális maradt. Nem mindig sikerült rangos művet alkotnia, többször írt középszerű, közepes értékű, sőt gyengébb minőségű, de lényegében színpadszerű, általában elég jól megszerkesztett és könnyen eljátszható darabokat. A megszokott, a jellegzetes rozovi témavilág és mondanivaló mellett újabb darabjaiban mindig volt valami művészi többlet is.

Rozov drámaírói útját elemző értekezés nem lenne teljes és pontos, ha nem ejtenénk szót az író és a színház kapcsolatáról. Viktor Rozov, köztudottan, szoros kapcsolatban állt és áll több színházzal – hazaival és külföldivel egyaránt – elsősorban a moszkvai Központi Gyermekszínházzal és a Szovremennyikkel. Alkalmanként éppen színházi megrendelésre írta műveit. Másrészt előfordult az is, hogy a már készre formált darabját a próbákon látottak és hallottak alapján itt-ott átdolgozta, s így egynemely epizód, akár egy fontosabb is, egészen újfajta kicsengést kapott. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy néhány neves és invenciózus rendező, mint Knebel, Efrosz, Jefremov, Ljubimov, milyen jelentős szerepet töltött be Rozov írói munkásságában. A velük való szoros kapcsolat, mondhatni barátság, igen inspirálólag hatott a drámaíróra. Az sem közömbös – Rozovnak a legkevésbé –, hogy több darabjának a szélesebb körű megismertetését és sikerét éppen a színházi szakembereknek köszönheti. Mert a legfinomabban megkomponált drámai mű is egészen más hatást tesz olvasva, mint színpadon látványosan és érzékletesen megjelenítve. Az eddigi rozovi életmű alapos elemzése során éppen a pontosabb és árnyaltabb analízis céljából alkalmanként elengedhetetlennek tűnik egy-egy rövid színházi vonatkozású kitérő-kitekintés.

Eddigi drámaírói művészetében három főbb korszakról beszélhetünk. Az első (1949–1954) a témák és a kifejezési eszközök keresésének a kora. Rozov pályakezdő darabjai már szemmel láthatólag különböznek a negyvenes évek megszokott, s végeredményben már unalmassá vált sablonos műveitől, ugyanakkor érthető módon még érződik rajtuk az „iskolás” dramaturgia éveinek néhány jellegzetes vonása is.

Rozov a második alkotó korszakában (1954–1966) már kimondottan jellegzetes, mások műveivel össze nem téveszthető darabokat alkotott, s végleg elkötelezte magát az ifjúság életének sorsdöntő, vagy legalábbis igen jelentős életpillanatainak az ábrázolására. Az összes ma élő szovjet drámaíró közül Viktor Rozov maradt a leghívebb és legkövetkezetesebb a fiatalság izgalmasan változó életéből vett témákhoz. Szinte minden alkotása – így vagy úgy – a fiatalok életútját elemzi.

A harmadik alkotó korszakában (1967–), Rozov tovább szélesíti témavilágát, de emellett továbbra is hű marad az ifjúság és a nemzedékváltás problémaköréhez.

Viktor Rozovról már nagyobb sokat írtak, de eddigi munkásságának minden oldalú elemzését még nem végezte el a szovjet irodalomtörténet. Két nagyobb szabású, mélyre ásó tanulmány készült Viktor Rozov írói pályájáról, az egyik M. G. Vologyina, a másik A. N. Anasztaszjev tollából, de ezek az igen figyelemre méltó és gondolatgazdag művek csupán az 1960-as évek közepéig hatoltak.

A hazai kritikai irodalmunk pedig kimondottan mostohán bánt a neves drámaíróval. Születtek cikkek, recenziók, főleg a Rozov-darabok magyarországi bemutatói alkalmával, de egy összefoglaló és átfogó jellegű munka mind a mai napig várat magára. A jelen nagyobb lélegzetű tanulmány szerzője éppen ezért megkísérli, hogy Viktor Rozov immár negyedszázados írói pályájáról – a tőle telhető alaposítással – igényes és sokoldalú elemzést adjon, s újszerűen világítsa meg a jeles drámaíró eddigi alkotó tevékenységének főbb állomásait és művészi sajátosságait.

II. A PÁLYAKEZDÉS NEHÉZ ESZTENDEI

Viktor Rozov, mint drámaíró „kétszer született”. Először a negyvenes években, amikor még színész korszakában írt egy darabot, másodszer pedig 1954-ben, mikor a kezdő, de különleges tehetségű rendező, Anatolij Efrosz, színre és sikerre vitte a harmadik, de végeredményben első igazán jellegzetes művét, a Fel nőnek a gyerekek-et. De tartunk sort, s elsőként elevenítsük fel az író életútjának főbb állomásait.

Viktor Szergejevics Rozov 1913. augusztus 21-én született a sok szép műemlékkel rendelkező Volga-parti Jaroszlavban.

A kis Viktor gyermekkorában igen sokat betegeskedett, s születi már nem is nagyon bíztak abban, hogy valaha ember lesz. A világháborús években a család sokat éhezett és küszködött, s mindezt tetézte, hogy 1918-ban a fehérgárdisták feldúlták Jaroszlav-ot, az író szülővárosát, s Rozovéknak is menekülniök kellett. Így kerültek egy rövid időre a természeti szépségekben bővelkedő Vetlugába, majd hamarosan egy másik kedves Volga-parti városba, Kosztromába költöztek. Ez utóbbiban fejezte be a fiatal Rozov általános iskolai tanulmányait, s beiratkozott a technikumba. A tanulás azonban nem nagyon kötötte le. Egy véletlen aztán teljesen új fordulatot hozott életében. Tizenhat éves múlt, mikor a helybeli színház statisztákat keresett, Rozov is jelentkezett, s be is került a kiválasztott húsz közé. Ily módon tagja lett a kosztromai TRAM-nak (Tyeatr rabocsej mologyozsi), a munkásifjúság szinkörének. A színház lelkes fiataljai mindent maguk csináltak, nemcsak szerepeltek, hanem kosztümöket fabrikáltak, színpadképeket terveztek, sőt takarítottak is. Az ország több városában működött TRAM, s tagjai leginkább amatőr színjátszók voltak, de soraikban szép számmal akadtak félhivatásos, sőt még hivatásos színészek is.

A kosztromai munkásszinkör minden tekintetben alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az ifjú Rozovban olthatatlan vágyat ébresszen a színészi pálya iránt, másrészt lehetőséget nyújtott arra is, hogy tehetségét némiképp próbára tegye. Ez idő tájt Rozov az írással is megpróbálkozott. Írt néhány csikorgó verset, s pár jelentéktelen jelenetecskét. Kezdetleges kis dialógusaival csupán a TRAM repertoárját – amint kollégái is tették – akarta bővíteni. Mindezek az írások végül is egy szinkörben forgolódo lelkes ifjú jó szándékú megnyilatkozásai voltak.

Az 1930-as évek elején a kosztromai munkásifjúság szinköre feloszlott, de a városban hamarosan életre hívták a Tyuz-t (Tyeatr junovo zriyelyja), az Ifjú Nézők Színházát.

Rozov, ifjú barátaival egyetemben, az Ifjú Nézők Színházában folytatta „művészi” pályáját. A színház izgalmas légköre egyre jobban megszedítette a fiatalembert, aki gondolt egy merészet és nagyot, kimaradt a technikumból, otthagyta Kosztromát és színészi ambíciótól feltüzelve Moszkvába utazott. 1934-et írtak ekkor, és a vállalkozó szellemű ifjú huszonegy esztendőös volt.

Moszkvában Rozov beiratkozott a Forradalmi Színház stúdiójába. A stúdióban az elméleti oktatás mellett a színinövendékek alapos gyakorlati képzést is kaptak. Gyakran kellett a „nagyok” mellett statisztálni, sőt esetenként kisebb szerepeket is rájuk osztottak. Rozov így emlékszik vissza a tanulóévekre: „Elsőéves koromtól szerepeltem a színház előadásain. Tömegjelenetekben. A színészi játék, a színpad jó iskola volt. Drámaírás közben sokszor gondoltam halálával azokra az esztendőkre.” (2)

Rozov, a leendő színész, irodalmi hajlamainak is tovább hódolt Moszkvában. Írogatott bohóctréfákat, egy Vurossz nevű ismerősével együtt a cirkusz műsorába, rövid jeleneteket és kisebb betéteket szerkesztett a már kész művekhez. E néhány mondatos írásait a színházak alkalmanként fel is használták az előadásaikban. Maga a dolog nem

jelentős, de már jelez valamit, hiszen egy szükre szabott s poénokra élezett dialógus megalkotásához is szükséges némi dramaturgiai érzék.

Négy évig tanulta Rozov szorgalmasan a színészmesterséget és 1938-ban a vizsgadarabban, a Két úr szolgájában Bartalo doktort alakította. Sikeresen vizsgázott, és megkapta a színészdiplomát. Ezután még majd három évig a Forradalmi Színház művésze maradt. Rozov nem lett híres színész, de a rábizott kisebb szerepeket becsülettel eljátszotta.

Mikor 1941-ben kitört a háború, Rozov éppen Kiszlovodszkban vendégszerepelt színházi társulatával. A fiatal színész a kiszlovodszki vendégszereplést haladéktalanul félbeszakította, és önként jelentkezett a frontra. Csupán három hónapig tudott részt venni a harcokban, mert súlyosan megsebesült, bajtársai hat napon keresztül – életüket kockáztatva – hurcolták végig a frontszakaszon, míg elértek vele a vlagyimiri katonakórházba. Széttronsolt lábát a kórházban azonnal le akarták amputálni, de végül is a csodával határos módon sikerült a súlyosan megsérült lábat megmenteni. Vlagyimirből hamarosan a kazanyi kórházba került és hosszú ideig gondos kórházi ápolásra szorult.

A kórházban töltött hosszú hónapok során akadtak különleges és kedves élmények is. Ilyen volt 1942 szilvesztere, amikor a kényszerpihenőre kárhoztatott színész begipszelt lábbal, összetört lélekkel, de a lehetőségekhez képest vidáman, a lovagot játszva, az ápolónókkal együtt ünnepelte az új év kezdetét, bízva abban, hogy az új esztendő talán örömteli változásokat hoz.

1942 végén Rozov elhagyhatta a kórházat, de a nehezen járó, a még mindig bicegő színész nem térhetett vissza a harcmezőre. Beiratkozott viszont a moszkvai Irodalmi Intézet levelező tagozatára, majd otthagyta a főiskolát, és rövid időre hazatért Kosztromába.

1943-ban a harmincéves Rozov Moszkvába költözött, Kosztroma nincs messze a fővárostól, alig négyszáz kilométerre. Rozov nyughatatlan természet volt, nem tudott megállapodni, s megkezdődtek életében a színházi vándorévek. Először egy tájoló társulattal járta a Moszkva környéki helyeket, aztán a frontszínház tagja lett, s azzal egyre távolabbra merészkedett.

Közvetlenül a háború befejezése után Rozov feleségül vette régi szerelmét, Nagyevsda Kozlova színésznőt. 1946-ban visszatért Moszkvába és a Vasutasok Központi Klubja mellett működő színháznál töltött két évet színész-rendezőként. Ezzel a „mozgószínházzal” beutazta szinte az egész hatalmas országot, Belorusszjától Közép-Ázsiáig és a Kaukázustól az Északi-tengerig. Rozov – mint már említettük – eléggé nyughatatlan ember volt, mindig valami újat akart, és ezért egy idő után többször összekülönbözött a „vasutas-színház” maradi nézeteket valló és elavult darabokat színre vivő vezetőivel. A megismétlődő nézeteltérések vége az lett, hogy az „izgága” színésznek mennie kellett a társulattól. Rendkívül nehéz időszak kezdődött ekkor életében. Hiába kilincselte különböző helyeken, a lázadó híreben álló s egyébként sem neves színész egy ideig nem talált munkát. Az állástalanság és reménytelenség napjaiban, az anyagi csőd szélén, hogy talán némi jövedelemhez juthasson, Rozov elkezdett írni egy darabot.

A darab, Az ő barátai (1949) néhány hét alatt elkészült, bár végeredményben elég gyenge és kidolgozatlan maradt, számtalan hibája szembeszökő volt, mégis az akkori, a negyvenes évek végén megjelent sablonos, sematikus művek többségéhez mérten valami frissebb szellemet árasztott.

Az író színműve alapeszméjét egy megtörtént esetből merítette, amelyről az újságból értesült. Az újsághír arról szólt, hogy egy medika elvesztette szeme világát, de barátjánője önfeláldozó segítsége folytán – aki felolvasta neki a tananyagot – elvégezhetette az egyetemet, sőt évek múltán – egy szerencsés műtéttel – visszanyerte látását is. E nem

mindennapi esemény hatása alatt Rozov egy hasonló történetet komponált dramatizált formában.

Az ő barátai-ban két témaszál fut egymással párhuzamosan. A mű középpontjában a tizedik osztályos Ljuda Sarova sorsa áll, aki nem sokkal tanulmányai befejezése előtt kezdett megvakulni, s érthető módon teljesen kétségbe esett. Ekkor tanárai és osztálytársai a kislány segítségére siettek, felolvasták neki a tananyagot, vele tanultak. Ljuda a sikeres érettségi vizsga után beiratkozott a Tyimirjavez Főiskolára. Később egy moszkvai orvosprofesszornak sikerült visszaadni a kislány látását. A mű főtémaszájának a története lényegében megegyezik az említett újságcikk tartalmával. Az ő barátai-ban azonban található egy mellékszál is, mondhatnánk úgyis, egy másodlagos konfliktus. E másik szálon Ljuda barátnőjének Szeptelána Butovának édesanyjához való durva viszonyát, nevetlen magatartását bontja ki az író. A két rész szerves összekapcsolása nem sikerült Rozovnak. Ez az alapvető konstrukciós hiba természetesen erősen éreztette hatását a jelenetek felépítésében és a jellemelek megformálásában is. Ezen felül a két gyengécske – egymástól igencsak távolálló – konfliktus mesterkéltége is kihatott az epizódokra és a figurákra.

Az ő barátai-ban a másik cselekményszál középpontjában – mint már mondtuk – Szeptelána Butova sorsdarabja áll. Rajta keresztül az író az egyéni, individualista és közösségi vonások összeütközését igyekezett ábrázolni. A lányban a nemes és elitelendő vonások vegyesen keverednek. Az okokat, amelyek ilyené tették Szeptelánát, a lelki durvaság forrásait, az édesanyjával szembeni csúnya magatartás gyökereit nem tárja fel mélyebben a drámaíró. Rozov megelepszik az irodalomból jól ismert motívumok – az apa gyakori távolléte, a mama kényeztetése – jelzésével. A darab végén Szeptelána Butova – a barátok és az események hatására – megváltozik, de a hirtelen átalakulás dramaturgiailag nincs kellően motíválva. A lánynak és iskolatársának, Vologyának a közeledése, barátkozása, majd szerelme pedig már erőltetettnek hat. Az író végül is Szeptelána Butova kiragadott sorsdarabjával kívánta illusztrálni, hogy a jó példa legtöbbször átfomálhatja az embert. A tétel maga igaz, de dramaturgiai bizonyítása a darabban erőtlennek tűnik.

A kezdő író – a tehetségéhez és a lehetőségekhez mérten – igyekezett természetes atmoszférát teremteni első művében, és megpróbálta a tragikus történet kapcsán a mindennapi élet színeit is felvillantani. A darab legfőbb gyengéje az igazi drámai konfliktus hiánya, és helyette inkább könnyen megoldódó összecsapások, súrlódások találhatók benne. A bevált sablon szabályai is minduntalan előbukkantak a műben. Az író a barátokat – Tányát, Vologyát, Petyát s a többieket – sok szép tulajdonsággal ruházta fel, de a sematikus ábrázolás árnya mindenütt kísértett. Bizonyos keresettség és szimplifikálás érződik az egész művön, amely – amint már utaltunk rá – természetesen kihatott az egész kompozícióra, a kezdetleges konfliktusra és a jellemelek megformálására is, mégis azt kell mondanunk, hogy a látványosan ünnepire lakkozott, sekélyesen sematikus, „darabosan” hömpölygő színművek korában. Az ő barátai, minden dramaturgiai hibájával együtt, újszerűnek hatott, és néhány természetes, életszerű jelenetével, egyéninek tűnő hangvételével megtalálta az utat mind az olvasók, mind a nézők értelméhez és érzelméhez.

Mikor egészen rövid idő alatt elkészült Az ő barátai, Rozov egy hirtelen ötlettől vezérelve – bár maga sem bízott műve irodalmi és színpadi sikerében – felajánlotta azt a moszkvai Központi Gyermekszínháznak, ahol a Rozov-mű nem várt nagy sikert aratott, s ez igen ösztönzőleg hatott a szárnybontogató drámaíró munkásságára.

Az 1949-es év kétszeresen is jelentős volt Rozov számára, mert a sikeres színházi debütáláson túl, ugyanebben az esztendőben ismét felvették az Irodalmi Intézetbe, a korábbi tanulmányaira való tekintettel, rögtön a második évfolyamra.

1952-ben Viktor Rozov már oklevelet szerzett az Irodalmi Intézetben, s diplomamunkája – egyúttal második színpadi műve – *Az élet egy lapja* (1952) volt. A színmű egy időben *A te utad* címmel is ismertté vált. A kezdő író hosszas töprengés és vívódás után fogott hozzá újabb darabjához. Egyrészt nem talált megfelelő témát, másrészt attól tartott, hogy első színművének sikerét nem tudja megismételni. A teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Rozov nem nagyon bízott önmagában és tehetségében sem.

Ahogy Rozov belemerült a munkába, úgy szerette meg fokozatosan a választott témát. A kezdetben idegennek tűnő szűzsé mind közelebb férkőzött az íróhoz, sőt nem egyszer személyes környezetanulmányt is folytatott a téma valósabb, realisabb kibontása érdekében. Az élet egy lapja a második világháború utáni időket eleveníti fel. Nánya és Borisz Bogatirjov a tragikus történelmi vihar után szülők és támasz nélkül maradt. A fiú egy gyárban talált munkát, s rövid időn belül a kvalifikált mechanikusok közé küzdötte fel magát. Jól keresett, s vállalta, hogy hűgát, Nanyát tisztességgel taníttatja. A két testvér teljes egyetértésben folyó életét egy látszólagos semmiség zavarta meg. Az üzemben egy kényes, felelősségteljes feladatot nem Boriszra – bár már több hasonlót sikerrel megoldott – hanem egyik munkatársára bízták. Az eset nyomán a fiatal szakmunkás alaptalanul mélyen sértve érezte magát, s csak volt kedves tanárnője, Jelizaveta Pavlova szavai ébresztették rá arra, hogy az ilyen s ehhez hasonló szituációk után nem annyira megbántódní, mint inkább elgondolkodni érdemes. Bogatirjov lassan belátja, hogy a technikai fejlődés egyre gyorsuló világában már kevés a hét osztály, s ezért beiratkozik a dolgozók iskolájába. Sok nehézséggel és kellemetlenséggel kell a fiatal embernek szembenéznie, hiszen a tanulás sem megy már neki túl könnyen, ezt tetézi még az is, hogy Anatolij Tyihonov személyében egykori iskolatársa lesz egyik tanára, egy másik barátja, Kosztya Poletajev pedig folyton élcélődik az „öreg” diákkal, s mindezt betetőzi, hogy régi osztálytársai, barátai már a főiskolát is elvégezték. A sok bonyodalom és kényelmetlenség láttán Borisz újra félbeszakítja tanulmányait, de végül is a volt tanárnője, s főleg annak bájos unokája, Natasa hatására, akibe szerelmes is lesz, sikerül a fiúnak leküzdeni önmagában a kishitúséget és a kételyeket. Ezzel a biztató képpel zárul a darab.

Rögtön le kell szögeznünk, hogy Rozov második darabja sem remekmű, ellenkezőleg, csekélyebb művészi értékű, szerényebb alkotás, amelyen a kor sok tipikus jegye érződik. A kiagyalt, nehezen hihető álkonfliktusok, az egysíkú jelenetek, a deklaratív szólamok, a kellő motiváció nélküli gondolatsorok bizony nem szolgálnak a darab előnyére. Egyik kedvenc témáját, a hősök útkeresését, még nem tudta a kezdő író kellő mélységben kibontani. A mű lényegében ifjúkori dramaturgiai ujjgyakorlat.

Az élet egy lapjában sincs igazi konfliktus, helyette inkább külsődleges, könnyen leküzdhető akadályok vannak. A figurák többsége ismét eléggé sematikus, de jellemző az íróra, hogy főleg tisztességes, jó szándékú, becsületes embereket sorakoztat fel már korai darabjában is, akik többé-kevésbé élni merik a saját sorsukat.

Bár gondos munkával készült a dráma, mégis erőteljesen érződik rajta az írói tapasztalatlanság. Ez elsősorban a jellemelek megformálásában mutatkozott meg. Borisz Bogatirjov figurájában csak a pillanatnyi érzelmek dominálnak, hiányzik a kellő pszichológiai megalapozottság. Belső emberi értékei néha ellentmondanak tetteinek és szavainak. Jól példázza ezt az az eset, mikor az ominózus munkát nem rá, hanem másra bízták. Borisz hirtelen felfuvalkodik, majd ugyanolyan gyorsan meg is emészti a kényes ügyet. Főleg érzelmileg, indulatilag változik, kevésbé gondolja végig az egész eseménysort.

Az élet egy lapja többi figurája is eléggé sablonos és egysíkú. Különösen feltűnő az Anatolij Tyihonov esetében. A volt osztálytársból lett tanár ugyanis az akkor illő dogmatikus kifejezéseket ismételteti állandóan a darabban. A mű egyik jellemző jelene-

tének „pikantériáját” az adja, hogy Tyihonov akkor „ragyogtatja” bölcsekedő, pedagógiai szentenciáit Borisz előtt, amikor Natasa is jelen van, akit mindketten nagyon szeretnek. Ez az epizód is eléggé keresettnek hat.

A műben Kosztya Poletajev alakjának a megformálása sikerült viszonylag a legjobban. Benne található a legkevesebb megszokott illusztratív vonás, személye nem valamilyen funkció hordozója, hanem viszonylag természetes, törekvő ember. Az író igyekezett rövid, de nagyon jellemző epizódokat kiragadni hőse életéből, és ily módon elfogadható összképet adni róla. Az ambiciózus Kosztya titokban egy találmányt készített, de mások megelőzték, s kétségbeesésében, a hiúságán esett csorba miatt esztelenségbe menekült, a tűzbe vetette találmányát, közben maga is égési sebet kapott. A fiatal feltaláló lassan összeszedi magát, de ezt a hosszadalmas folyamatot – nagyon helyesen – Rozov nem ábrázolja részletesen, csupán sejteti Kosztya lelki újjászületését.

Bár az elmondottakból világosan kitetszik, hogy Az élet egy lapja irodalmilag eléggé szürke, gyengébb művészi kvalitású mű, két szempontból mégis megkülönböztetett figyelmet érdemel. Az egyik, hogy a darab – minden hibája ellenére – mégis megmutatta, hogy Rozovnak van tehetsége és idővel válhat belőle hivatásos drámaíró. A másik pedig az, hogy Az élet egy lapjában ismét olyan jellegzetes rozovi vonások bukkannak minduntalan fel, amelyek a későbbi, nagy sikerű, dramaturgiailag is jól felépített műveiben tovább élnek illetve előnyösen átalakulnak.

Első darabját, Az ő barátaít Viktor Rozov még jó ösztönétől vezéreltetve írta, a másodikat, Az élet egy lapját már – ha nem is kellő – tapasztalatai alapján. Ezért Az élet egy lapjában érdemei és gyengéi is jobban szembetűnnek. Vannak benne olyan epizódok, amelyek vontatottak, unalmasak és az első művével rokonítják, de találhatóak a darabban olyan jelenetek és mozzanatok is, amelyek már a harmadik mű szerzőjét sejtetik.

A szárnybontogató korszakot ezzel lényegében lezártnak tekinthetnénk, de Rozov harmadik színpadi műve, a Felnőnek a gyerekek talán az igazán korszakzáró darab, amely egyrészt betetőzi az első alkotó periódust, másrészt az izgalmas vígjáték valami újat is kezd, egy újabb korszakot, amelyben benne van a kezdő író egyéni hangjának megtalálása éppúgy, mint az írói pálya további tartalmas kibontakozásának sokat sejtető ígérete. Éppen ezért a Felnőnek a gyerekek (1954) az első írói korszak olyan összefoglaló főműve, amely egyúttal félreérthetetlenül és pregnánsan előre is mutat, és újszerű gondolataival hosszú évekre kijelöli Rozov további írói útját is. Vígjátékában olyan kényes helyzeteket vázolt fel az író, amelyek csak bizonyos idő elteltével váltak mindennapossá és tipikussá. A még fiatalnak számító, negyvenéves Rozov az elsők között volt, akik új szellemet és mondanivalót vittek az 50-es évek drámairodalmába. Nemcsak azzal vált újjáévvá, hogy a Felnőnek a gyerekek-ben a szovjet ifjúság erkölcsi arculatában beállt változások egyik legelső irodalmi megjelenítőjévé vált, hanem azzal is, hogy az ifjú nemzedéknek az életről vallott újfajta felfogásának érzékeny és értő interpretálójává lépett elő. Azt is bátran ki kell mondanunk, hogy Rozov vígjátéka – néhány gyengéje ellenére is – egyik mérföldköve lett az ötvenes évek szovjet drámairodalmának. Az addigi divatos és előírásos konfliktusmentes darabokkal szemben – amelyekhez hasonlóan korábban ő maga is írt – a Felnőnek a gyerekek-ben Rozov feszült drámai összeköttetéseket teremtett, ugyanakkor életteli epizódokat, akkor korszerűnek számító életképeket és érdekes, szókimondó hősöket vonultatott fel. A vígjáték egy csapásra áttörte a megszokott dramaturgiai és formális korlátokat. Abban az időben a komédiái és drámai elemek olyasfajta merészebb elegyítése, mint azt Rozov a darabjában tette, irodalmi újdonságnak számított. A Felnőnek a gyerekek-ben feltűntek Rozov jellegzetes ifjú hősei is, a „rövidnadrágosok”, akik először kezdenek az életben önállóan gondolkodni, érezni és cselekedni. Ezt szokás Rozov nagy felfedezéseként értékelni.

A Felnőnek a gyerekek főtémája a „rövidnadrágosoknak” az önálló élet küszöbére érkezése és a hogyan tovább-ja. Rozov a fiatalság örök nyugtalanságáról, útkereséséről és önmagára találásáról vall a vigjátékban. Andrej Averin, a frissen érettségizett fiatalember, a neves professzor fia, az egyetemi felvételi vizsgájára készül. A vizsgára készülési lázas napjaiban váratlanul betoppan Averinékhöz Alekszej, a szibériai unokaöccs, aki szintén tovább szeretne tanulni. A két egykorú fiatal között meleg barátság szövődik. A felnőtt, egészséges gondolkodású Alekszej jó hatással van a lelkileg még kialakulatlan s könnyen befolyásolható moszkvai unokatestvére. Andrej fővárosi barátai a szép és hiú Gálja, az elkényeztetett, túlzottan magabiztos Vagyim bizony nem nagyon állják az összehasonlítást a távoli rokonnal. Anasztaszija Jefremovna, az anya, az Averin család igen tevékeny „feje”, viszont nem jó szemmel nézi a két fiú újdonsült, hirtelen barátságát, s ebbeli véleményének többször is hangot ad. A két fiatalat mindez nem zavarja és nagy egyetértésben, immár közösen szorgalmasan tanulgatnak. A felvételi vizsgán azonban mindketten kudarcot vallanak. Bár Andrej szülei egy másik főiskolán biztos „hátsó ajtót” akarnak biztosítani fiúknak, de az „engedetlen” gyermek erre nem tart igényt, és általános elképedésre úgy dönt, hogy Alekszejel együtt Szibériába utazik, és ott próbálja megelni helyét a társadalomban.

Andrej sorsdarabjával párhuzamosan, de gyengébb intenzitással egy másik történet is beépült a vigjátékba. Arkagyij Averin, Andrej huszonnyolc éves színész bátyja is elégedetlen önmagával és művészi pályafutásával, ezért bosszúját a mindenben ártatlan szerelmén, Mása Poljakován tölti ki. Arkagyij sorsa másképp nyer megoldást, mint Andrejé, hiszen a fiatal színész visszavonja felmondását a színházban, és feleségül veszi a szeretett lányt, aki a legnehezebb lelki válságban is hűen kitartott mellette.

A Felnőnek a gyerekek-ben tehát két témaszál fut egymás mellett, akárcsak a már elemzett műben, Az ő barátai-ban. A döntő kompozíciós különbség a két darab között azonban abban van, hogy amíg a korábbi Rozov színműben két egymással szervesen nem összefüggő cselekménysort láthattunk, addig a Felnőnek a gyerekek-ben az író már elfogadható módon tudta egyesíteni a két történetet. S ez feltétlenül az író dramaturgiai továbbfejlődését jelezte.

A Felnőnek a gyerekek – mint általában Rozov többi műve is – egy család életén keresztül ábrázolja a kort s annak jellemző vonásait. Már nem elégszik meg azzal az író, hogy a megszokott sémákból rak össze kis családi epizódokat, hanem igazi konfliktust teremt, amely a való élet bonyolultságának egyenes következménye. A konfliktus Rozovnál nem két szembenálló tábor harcában realizálódik, hanem az a hősök lelki-világában, legbensőbb énjében – jelen esetben Andrej Averinben – játszódik le. Ez a fajta konfliktus jellemző Rozov többi műveire is. Az ellentétek tehát a szereplők jellemvonásain keresztül jutnak kifejezésre. Kompozíciós szempontból igen jellemzőnek és érdekesnek tűnik, hogy bár a konfliktus a maga teljességében kibomlik, bonyodalomról nemigen beszélhetünk, inkább a kulminációs pont a szokatlanul erős és újszerű momentum a műben. A darab végén nincs teljes feloldás. Valami feszültség marad a levegőben. Ez is tipikus rozovi fogás, amelyet végeredményben klasszikus mesterétől Csehovtól tanult.

Ha Rozov írói fejlődését a jellemrajz tekintetében szemléletesen kívánnánk ki-fejezni, akkor úgy fogalmazhatnánk, hogy első darabjában hősei kontúrjait rajzolta meg, a másodikban vázlatait, míg a harmadikban a Felnőnek a gyerekek-ben már kész portréit. A Felnőnek a gyerekek központi hőse kétségkívül Andrej Averin. Az író nagy szeretettel formázta meg kedvenc „rövidnadrágos” hőseit. Andrej rokonszenves, jó szándékú ifjú, akiben a gyermeki kedvesség felnőtt gesztusokkal keveredik. Szereti a vidámságot, van érzéke a humor iránt, de tud megfontolt is lenni. A fiatalember – az események és

Alekszej hatására – lassan felismeri, hogy életét önállóan kell irányítania, s a jó szándékú de idejétmúlt, kispolgári ízű normák alapján gondolkodó édesanyjával szemben is erősnek és határozottnak ajánlatos mutatkoznia. Andrej előtt többféle példa van, bátyjéé, az elégedetlen színészé, Másáé, a mindent eltűrő, vakon szerető menyasszonyé, Vagyimé, az okos de nagyképű baráté és Alekszejé, a céltudatos, erős akaratú unokatestvéré, aki végül is döntő hatást tesz a fiúra. Sok-sok lelki harc után az ifjú hősből kemény szavak törnek elő, de ezek egyúttal a vígjáték alap gondolatának kifejezői is: „HÁT AZ A LEGFONTOSABB A VILÁGON, HOGY MI LESZEK? HOGY MILYEN LESZEK – AZ A LEGFONTOSABB!! Különböző utak lehetnek az életben. Ha van valami érték bennem, akkor majd felszínre kerül. Feltétlenül kibontakozik. Tanulni is fogok, Állandóan tanulni akarok . . .” (3) Ezek a komoly szavak, amelyeket Rozov ifjú hőse szájába ad, a több mint két évtizedes távlatból is igen időszerűnek hangzanak.

Andrej Averin figurájában tehát egy újfajta hőstípus jelentkezett az irodalomban, és a kedvenc lázadó hősből az író meg tudta mintázni a kedves semmirekellőt éppügy, mint a maga erejében bízó és akaratosan önállóvá serdülő fiatalembert, egyszóval az új nemzedék pszichológiai arculatát.

A második vonalban lévő „rövidnadrágosok” életét nem bontja ki az író részletesen, de néhány jelenetben találó képet fest az ifjúság különféle típusairól. Az Alekszejjel Moszkvába érkezett fiatalok, Kátya és Misa csak egy-egy villanatra bukkannak elő az események során, de az a tény, hogy őket minden protekció nélkül felvették az egyetemre, sok mindent elmond róluk. Vannak a vígjátékban kissé egysíkúra sikeredett figurák is, mint Vagyim és Mása, de ezek a kisebb írói bizonytalanságok és futólag elötűnő sablonok a mű tényleges értékeit nem veszélyeztetik. Arkagyij Averin figurája ugyancsak vázlatos maradt, s sorsának hirtelen jobbra fordulása nincs kellően motiválva. Ennek ellenére betölti az író által neki szánt dramaturgiai funkciót, nevezetesen azt, hogy a főhős, azaz a testvéröccs számára egy életstílus illusztrátora lesz.

Averin professzor és felesége, Nasztya néni figuráin keresztül az író a különféle szülői magatartásokat boncolgatja. A tudós tanár, bár szemmel láthatóan mindig a könyveibe merül, de a maga csendes, finom modorával mégis mindenről értesül. Tapintatos és megfontolt, ahogy egy professzorhoz illik, de végül is „passzív” magatartásával Andrej tisztességes választását segíti elő. Jóval bonyolultabb Anasztaszija Jefromovna alakja. Az anyában a kritikátlan szeretet fia iránt keveredik a kispolgári nézeteivel. Számára csak a sikeres ember létezik, mint férje is, s minden áron hasonlót akar csinálni Andrejből is. Ezért olyan erőszakos és feldúlt, mindenre hajlandó – még nem egészen tisztességes dolgokra is – elszánt és meggondolatlan, mikor gyermeke jövőjéről van szó.

Amint már korábban is megállapítottuk, most is szeretnénk újra hangsúlyozni, hogy Rozov e kamara jellegű vígjátéka újító nyitánynak számított a későbbi hasonló művek sorában. Olyan jelentős irodalmi küldetést teljesített, mint a másik „alapító” darab Alekszandr Vologyin Gyári lánya (1956).

A Felnőnek a gyerekek annak idején kirobbanó sikert aratott, s ez abban gyökeredett, hogy Rozov nem egy tendenciát, nem egy elméletet akart igazolni, hanem felmutatta magát az életet, annak megváltozott lüktetését, akkori gondjaival, örömeivel egyetemben, minden szépítgetés és csiszolatás nélkül.

Nem maradt el a színházi siker sem.

A vígjáték premierjét megint a Központi Gyermekszínházban tartották, a darab rendezője az akkor még ismeretlen – de azóta viharos művészi pályát befutó – fiatalember, Anatolij Efrosz volt. A Felnőnek a gyerekeket megnézte Nyikolaj Pogogyin, az akkori idők egyik legnevesebb drámaírója is. Röviddel a premier után ezt írta Rozovról a Lityerturnaja Gazetában: „Minden kertelés nélkül, egyenesen ki kell mondani, hogy

sorainkban egy új, nagy drámaíró tehetség tűnt fel.” (4) Ezek a rendkívül hízelgő szavak nem tették a fiatal kezdő író elbizakodottá, nem vett fel semmilyen pózt, tovább alkotott szorgalmasan, csendesen.

Rozov első darabjainak a híre hamar túljutott a főváros határain, s neve viszonylag rövid idő alatt – főleg a színházak révén – ismert lett. Már első műveiben is, beleértve a mesterségtanulás „döccenőit”, s még hiányos írói fegyverzet buktatóit, kétségkívül kitapinthatók a tehetség bizonyos jegyei. S minden kétséget kizáróan érződik is az első zsengekben, hogy az író több irányban is próbálgatja tehetségét és lázasan keresi, kutatja azokat a témákat és dramaturgiai megoldásokat, amelyek a legjobban megfelelnek egyéniségének és viszonylag későn megmutatkozó talentumának.

JEGYZETEK

- [1] A színház világtörténete II. kötet Budapest. 1972. Gondolat (993. old.)
- [2] T. I. Beszélgetés Viktor Rozovval, Új Írás 1961/10. (920–921. old.)
- [3] Viktor Rozov: Fel nőnek a gyerekek, Szovjet drámák 1939–1961 II. kötet (457–458. old.) Budapest. 1974. Európa (Benedek Árpád fordítása)
- [4] Николай Погодин: „В добрый час”
Литературная газета 29. января 1955.

IRODALOM

A) Общие работы

1. А. Крон: Рождение драматурга Театр 1955/5
2. М. Туровская: О пьесах В. Розова
в кн. Москва театральная Москва 1960
3. И. Соловьева: Герои и темы Виктора Розова Новый мир 1960/8
4. А. Анастасьев — К. Рудницкий и др: Новаторство советского театра Москва 1963.
5. В. Кардин: Судья по имени время. О герое советской драмы Москва 1964.
6. М. Володина: Поиски (Ранние пьесы В. С. Розова)
В кн. Вопросы русской литературы Ташкент 1965.
7. И. Соловьева: Спектакль идет сегодня (Сборник статей)
Москва 1966.
8. А. Анастасьев: Виктор Розов. Очерк творчества Москва 1966.
9. А. Гозенпуд: Центральный детский театр (1936—1961)
Москва 1967.
10. Вл. Пименов: Занавес на опущен. Литературные портреты
Москва 1968.
11. Виктор Розов: Процесс созидания
Новый мир 1968/8.
12. Л. Селиванова: Вечер Виктора Розова
Театр 1969/3.
13. М. Володина: Драматургия В. С. Розова 1949—1964 годов.
Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филолог. наук.
Ташкент 1969.
14. Н. Хаустов: В Розов о творчестве драматурга
Учень. зап. Том университета 1973. №. 83.
15. Виктор Розов: Ориенты поведения
Неделя 1973/50
16. Виктор Розов: Наблюдения во время работы
Вопросы литературы 1974/3.

Б/ Книги, статьи, рецензии об отдельных пьесах В. С. Розова

1. ”Её друзья”.
а/ И. Вишневская: Виктор Розов и его герои
Театр 1963/6.

- б/ Е. Калмановский: О драматургии вообще и в частности
Звезда 1965/3
2. "Страница жизни"
а/ М. Кнебель: Вся жизнь
Всерос. Театр. Общество М. 1967
- б/ М. Кнебель: О действенном анализе пьесы и роли
М. 1961. Искусство
3. В добрый день
а/ С. Владимир: Драматург и современность
М.-Л. 1962. Сов. писатель
- б/ Н. Погодин: В добрый час
В кн. Н. Погодин: Собрание сочинений
В ч-х ТТ. Т. 4.
М. 1973. Худож. лит.
- в/ Е. Сурков: Проблемы века-проблемы художника
М. 1973. Сов. писатель
- г/ С. Туманов: Советы режиссера к постановке пьесы
"В добрый час" М. 1955.
- д/ С. Цимбал: Рождение характера
Л.-М. 1960. Искусство

О раннем драматургическом творчестве
Виктора Розова
(Резюме)

Д-р Хекли Йожеф

Виктор Розов — один из наиболее видных популярных драматургов современной советской литературы. Его пьесы с большим успехом идут во многих театрах Советского Союза и за рубежом. В. Розов пришёл в драматургию из театра, со сцены. С течением времени литератор победил в нём актёра, хотя актёрская судьба осталась для него в дальнейшем заманчивой. Его приход в литературу в самом конце 40-ых годов вызвал большие литературные споры. Каждая новая вещь драматурга рождала живой интерес.

Уже в раннем драматургическом творчестве В. Розова явно заметно, что молодой драматург ищет своё место, свои темы и своих героев, хотя и следует во многом традициям Чехова. Однако следует признать, что для Розова источник драматизма и поэзии находится там, где открыл его Чехов, — в повседневной жизни людей. В обыденности событий, в естественности, в непреднамеренности действия не выходя из сферы семейных отношений, Розов находит путь в большой мир.

Драматургическое творчество В. Розова делится на три основных периода. К первому периоду (1949—1954) относятся пьесы „Её друзья“, Страница жизни“ и „В добрый час“. Самые значительные вещи второго периода (1954—1967) „Неравный бой“. В дороге, „В день свадьбы“, две самые интересные пьесы третьего периода (1967—) „Традиционный сбор“ и Четыре капли“.

В настоящей статье рассматривается первый период творчества драматурга, в ней детально анализируются важнейшие художественные приёмы и характерная для него писательская манера. Первая пьеса „Её друзья“ (1949) написана В. Розовым в бытность студентом литературного института. В ней он изображает небольшой период из биографии Людмилы Шаровой. В пьесе ещё немало драматургических недостатков, догматизма, Второе произведение Розова „Страница жизни“ (1952) стало его дипломной работой в литературном институте. В нём показаны уже более сложные процессы жизни, главным образом через судьбу Богатырёвых. В основном пьеса „Страница жизни“ повторяет художественные недостатки первого его произведения. Третья пьеса В. Розова „В добрый час“ выдвинула автора в первые ряды советских драматургов. В ней драматург изобразил молодое поколение, его вступление в самостоятельную жизнь. 18-летний Андрей Аверин и его ровесники хотят решать свою судьбу самостоятельно, без помощи родителей. Андрея и его друзей В. Розов наделил характерными чертами современной ему молодёжи.

Во всех рассмотренных пьесах главный герой молодой современник (школьник, студент, рабочий), который ищет место в жизни.

Камерные пьесы В. Розова характеризует точность деталей, бытовая достоверность. Он умеет найти в обыденности красоту человеческих чувств.

Уже первые пьесы В. Розова, несмотря на некоторые их драматургические недостатки и иллюстративность свидетельствовали о том, что в драматургию пришёл талантливый художник.

THE EARLY PLAYS OF VICTOR ROZOV

BY DR. JOSEPH HEKLI

Victor Rozov is one of the most important and popular representatives of contemporary Soviet dramatic literature, the ingenious continuer of the Chekhovite traditions. His plays are box-office hits in his native country as well as abroad.

Rozov stepped into dramatic literature from the drama, or one could say, he got into the theatre from the stage. The man of letters, the playwright triumphed over the actor. His dramatic career began in 1949 with *Her Friends* (Ее друзья), in which he portrays the interdependence of individuality and community through the fate of Ljudmilla Sarova. Though the signs of schematism could be felt in the play, making an impact on the whole composition and the formation of characters, it differed from the enamelled contemporary plays in containing realistic scenes.

His second play *One Page of Life* (Страница жизни 1952) was at the same time his diploma work at the Literary Institute. In this drama he also shows the more intricate phenomena of life through the life of the Bogartiryon family, but at the same time the weaknesses of his first dramatic work are also repeated.

His third play *Children Grow Up* (В добрый час 1954) brought him fame and success. Through the life of the 18-year-old Andrei Averin and his friends the comedy shows that the young want to decide on their own lives independently without the interference and help of the parents.

It becomes clear from Rozov's early plays that the young dramatist, searching for his plots and characters, continues the traditions of Chekhov. Victor Rozov – similarly to his ideal, Chekhov – portrays the moral and intellectual conflicts of his age as well as the fate of his young heroes in everyday stories. In his camera-like theatrical works there is a mixture of tragic and comic elements, though the latter is preponderant. In spite of their dramaturgical shortcomings his early plays presage the appearance of a genuine playwright in Soviet dramatic literature in the early 50s.

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

ГРАММАТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА Ф. И. БУСЛАЕВА

Ю П УЛЯНОВ

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

Федор Иванович Буслаев — выдающийся русский филолог. Ему принадлежит целый ряд замечательных работ в области языкознания, истории русской литературы и устного народного творчества (былинного эпоса), а также в области древнерусского искусства. Эти труды в свое время составили эпоху в русской науке и в известной мере не утратили своего значения до сих пор.

Вопросами языкознания Ф. И. Буслаев занимался главным образом в первый период своей научной деятельности (40—60-е годы XIX века). Основательную подготовку по языкознанию Ф. И. Буслаев получил еще во время обучения в Московском университете. Уже здесь, а также в первые годы по окончании университета Буслаев изучает целый ряд языков, как древних, так и современных. В университете учителями Буслаева были И. И. Давыдов, М. П. Погодин, С. П. Шевырев и др. По поручению проф. И. И. Давыдова Буслаев, будучи студентом, переводит "Общую грамматику" французского филолога Дю-Саси в немецкой переделке И. С. Фатера (изд. в Галле и Лейпциге в 1804 г.) и дополняет ее примерами из русских и старославянских памятников письменности. Впоследствии Ф. И. Буслаев вспоминал: "Эту книгу я перевел всю сполна и добавил грамматические подробности Дю-Саси и Фатера русскими и церковнославянскими".¹ Для проф. С. П. Шевырева Буслаев составил систематический свод грамматик М. Смотрицкого, М. В. Ломоносова, академической грамматики 1802 г., грамматик Н. И. Греча и А. Х. Востокова, грамматики старославянского языка И. Добровского. В библиотеке проф. М. П. Погодина Буслаев изучает древние памятники по рукописям. Еще студентом Буслаев знакомится также с достижениями западноевропейской лингвистики.

В 1844 г. Буслаев издает книгу "О преподавании отечественного языка", которую акад. А. А. Шахматов считал самой увлекательной книгой о русском языке.

В 1858 г. Буслаев издал "Опыт исторической грамматики русского языка". Грамматика эта является исторической по материалу, но по своим теоретическим положениям и определениям она логическая. В

¹ Ф. И. Буслаев, Мои воспоминания, М., 1897, стр. 131.

дальнейшем этот труд, подвергшийся некоторой переработке, издавался под названием "Историческая грамматика русского языка" /последнее издание вышло в 1959 г./.

Из основных лингвистических трудов Буслаева следует назвать рецензии на лингвистические труды Г. П. Павского "Филологические наблюдения над составом русского языка"/, К. С. Аксакова "О русских глаголах"/, И. И. Срезневского. "Мысли об истории русского языка"/. В 1861 г. Буслаев издает "Историческую хрестоматию церковнославянского и древнерусского языков", а в 1869 г. выходит "Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянской".

В начале 60-х годов Буслаев отходит от проблем языкознания и занимается главным образом древнерусской литературой и устным народным творчеством.

Понимание и оценка лингвистических взглядов Ф. И. Буслаева не возможны без учета исторического фона, на котором возникла и сложилась его общелингвистическая концепция.

Лингвистическая деятельность Ф. И. Буслаева началась в тот период, когда в европейском языкознании наметилось значительное оживление. В связи с общим подъемом национального самосознания в первой половине XIX в. повышается интерес к развитию культуры каждого отдельного народа, в том числе и к языку как к форме "национального духа". В это время в языкознании утверждается новый и чрезвычайно плодотворный сравнительно-исторический метод, основы которого были заложены в трудах Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Гримма, А. Х. Востокого. Большое влияние на развитие европейского языкознания этого времени оказали также идеи В. Гумбольдта о языке как непрерывном творческом процессе и вместе с тем как о целом, все части которого связаны между собой. О своем впечатлении о работах Ф. Боппа, В. Гумбольдта и особенно Я. Гримма Ф. И. Буслаев писал в книге "Мои воспоминания": "Вместе с капитальным исследованием Вильгельма Гумбольдта о сродстве и различии индо-германских языков я изучал сравнительную грамматику Боппа... Но особенно увлекся я сочинениями Якова Гримма и с пылкой восторженностью молодых сил читал и зачитывался его исторической грамматикой немецких наречий, его немецкой морфологией, его немецкими юридическими древностями. Этот великий ученый был мне вполне по душе. Для своих неясных, смутных помыслов, для искания оцупью и для загадочных ожиданий я нашел в его произведениях настоящее откровение."^{2/}

В своих лингвистических исследованиях Ф. И. Буслаев опирался также на значительные к тому времени достижения в области славянского языкознания. В трудах известных славистов /И. Добровский, А. Х. Востоков, В. Копитар, П. И. Шафарик, Ф. Миклошич/ ставились и находили определенное решение проблемы исторического изучения фонетики и грамматического строя отдельных славянских языков и славянских языковых групп, а также вопросы о происхождении и судьбах старославянского языка как общего источника при изучении отдельных славянских языков. Все это позволило Ф. И. Буслаеву рассматривать русский язык на фоне других славянских языков.

^{2/} Там же, стр. 281.

Деятельность Ф. И. Буслаева как исследователя русского языка определилась также развитием русского языкознания первой половины XIX века и успехами, достигнутыми русскими учеными в этой области. В этот период в русском языкознании продолжается начатое ещё М. В. Ломоносовым изучение грамматического строя русского литературного языка, а также ставятся вопросы, связанные с историей языка.

Под влиянием изучения отечественной и зарубежной филологической литературы у Ф. И. Буслаева выработалась своеобразная роман- тико — историческая концепция на развитие языка. Ф. И. Буслаев представлял себе систему языка следующим образом: "Язык можно уподобить какому-нибудь старинному городу, в котором остатки дох- ристианских развалин перестроены частью в храмы, частью в жилые дома, и в котором, рядом с античным, греческим или римским порта- лом, уютно и скромно стоят хижины новейшего изделия. Описать такой город — значит изложить его историю."³ Язык, как видим, Ф. И. Бус- лаев понимает как мирно сосуществующую смесь разновременных явлений.

Романтическая идеализация старины сказалась во взгляде на нее не как на "одно отжившее", но и как на "основу всему последующему". "Историзм Ф. И. Буслаева был не только условен, но и лишен социоло- гических основ. В историко-романтической концепции Ф. И. Буслаева разные стороны истории русского языка приспособлялись и повертыва- лись к общим тенденциям развития всякого языка вообще",⁴ — пишет акад. В. В. Виноградов.

Ф. И. Буслаев не удовлетворяли современные ему теории и дос- тижения философской грамматики, которая, по его мнению, "легко применяется ко всякому языку". Однако во всеобщей, или философс- кой, грамматике Буслаев находил и достоинства: 1/ взгляд на язык как на "органическое, живое и целое произведение духа человеческого; 2/ признание теснейшей, неразрывной связи между этимологией и син- таксисом; 3/ точнейшее определение частей речи; 4/ систематическую разработку синтаксиса".⁵ Но эта грамматика односторонне освещает и обобщает явления языка. "Она видит в языке только одну логику, опуская всю многосторонность народной жизни".⁶

Ф. И. Буслаев считал основным направлением русского языкозна- ния направление М. В. Ломоносова и отрицательно относился к грам- матическим работам Н. И. Греча. Буслаев⁷ писал: "Ни свойства русс- кого языка, ни историческое его развитие не давали русскому грамма- тисту права принимать в образец схоластическую методу французов. Как нельзя лучше понимал это еще Ломоносов, положив в основу своей грамматики чисто народные и своеземные начала...". "К сожалению,

³ Рецензия на "Мысли об истории русского языка" И. И. Срезневского. — "Отечест- венные записки", 1850, № 10, стр. 142.

⁴ В. В. Виноградов, Из истории изучения русского синтаксиса /от Ломоносова до По- тебни и Фортунатова, изд. МУ., 1958, стр. 225.

⁵ Ф. И. Буслаев, О преподавании отечественного языка, М., 1844, стр 3—4.

⁶ Там же, стр. 8.

⁷ Ф. И. Буслаев, О преподавании русского языка и словесности. — "Отечественные записки", 1856, кн. 12, стр 332—333.

г. Греч не только не последовал примеру великого преобразователя нашего языка и слога, но даже не почел нужным, через Ломоносова, признать за русской грамматической какие бы то ни было своеземные, народные предания. Не от Лаврентия Зизания, Смотрицкого, Ломоносова ведет он историю нашей филологии, а прямо от французов и немцев...". "Ни забыть о грамматике Ломоносова, ни отказаться от нее грамматист русский не может и не должен". По мнению Буслаева, филологическая, или практическая, грамматика устанавливала правила употребления книжной и устной речи, но не изучала законов языка. В "Предисловии к "Опыту исторической грамматики русского языка" Буслаев писал: "Она ограничилась речью писателей образцовых, преимущественно ближайших к современности, признав грубым, неправильным и недостоинным все то, чего не находила у них".^{8/} "Поэтому грамматика Ломоносова должна была уступить место руководствам, принявшим за образец речь карамзинскую; но дальнейшие успехи нашего языка в сочинениях Грибоедова, Крылова, Пушкина, уже не нашли себе оправдания в этих руководствах; вследствие чего, первый, художник и знаток русского слова, Пушкин увидел себя в страшном противоречии со многими параграфами принятой в его время грамматики".^{9/}

Старая практическая грамматика учила "тому, как должно употреблять грамматические формы родного языка, а не тому, как они действительно употребляются писателями образцовыми".^{10/}

В „новой лингвистике“, которая ставила своей задачей изучение языка как особого явления и законов его развития, сложилась сравнительная и историческая грамматика /Я. Гримм, Ф. Бопп, В. Гумбольдт и др./

По мнению Буслаева, попытка К. Беккера создать "округленную систему" на основе философской грамматики с привлечением отдельных достижений сравнительной лингвистики в общем не удалась: "Ограничившись общими понятиями о выражении мысли в формах языка, Беккер все внимание обратил на синтаксис, коснувшись этимологии слегка, только для полноты системы. Вследствии того, его синтаксис, не будучи основан на этимологическом разборе форм, оказался не наукою о языке, а отвлеченным рассуждением о применении законов логики к готовому материалу языка".^{11/}

Эти оценки существующих грамматик как бы определили содержание, цели и задачи "Опыта исторической грамматики русского языка" Ф. И. Буслаева: 1/ историческая грамматика ведет изучение русского языка в непрерывной связи с изучением церковнославянского языка; 2/ все свои выводы историческая грамматика основывает на данных не только письменных, но и устных памятников языка; 3/ в основе изучения языка лежит "подробный этимологический разбор форм языка, для того, чтобы из этого разбора извлечь грамматические законы, понятные и убедительные в теоретическом отношении, и, вместе с

^{8/} Ф. И. Буслав, Историческая грамматика русского языка, М., 1959. стр. 565.

^{9/} Там же, стр. 566.

^{10/} Там же, стр. 569.

^{11/} Там же, стр. 572.

тем, применительные к практике", „а в синтаксисе стремится определить правильнейшее отношение отвлеченных приемов логики к формам языка";^{12/} 4/ историческая грамматика соединяет филологический способ изучения языка с лингвистическим.

"Историческая грамматика русского языка", по замыслу Ф. И. Буслаева, должна была представлять собой учебник для средних учебных заведений, но из-за сложности содержания не была использована в школе. Эта работа не является систематической исторической грамматикой русского языка, так как Буслаев и не ставил перед собой такой задачи. Грамматика названа исторической только по использованному автором методу, но по своим теоретическим положениям она логическая. "Историческая грамматика русского языка" Ф. И. Буслаева — это грамматика русского литературного языка с историческими комментариями явлений современного для Буслаева строя русского языка.

I. СИСТЕМА ЧАСТЕЙ РЕЧИ У Ф. И. БУСЛАЕВА

Ф. И. Буслаев в "Исторической грамматике русского языка" учение о частях речи излагает в "Синтаксисе", полагая, что "образование как частей речи, так и изменений их основывается на законах синтаксических, ибо совершается по требованию мысли: следовательно, только в предложении получают свое значение отдельные слова и их окончания и приставки".^{13/}

Буслаев выделяет в языке девять частей речи: глагол, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, наречие, предлог, союз и междометие. Междометие вслед за своими предшественниками Буслаев выделяет в "особый отдел": "Междометие, по значению своему представляет особый отдел, потому что выражает не логические отношения и не разнообразие предметов речи, а ощущения говорящего; по образованию же относится либо к знаменательным, напр. о горе, спасибо; либо к служебным, напр. и, а, ну и пр."^{14/}

Остальные части речи он делит на знаменательные и служебные. "Знаменательными словами, — пишет Буслаев, — язык выражает разнообразие впечатлений, производимых природою и жизнью на человека; служебными — отвлеченные понятия и отношения лица говорящего к слушающему и к предмету речи".^{15/}

К знаменательным частям речи Буслаев относит имя существительное, имя прилагательное и глагол, к служебным — местоимение, имя числительное, предлог, союз и вспомогательные глаголы. Наречия по этой классификации, как и глагол, попадают в две группы: наречия, образованные от служебных частей речи /здесь, там, дважды, относятся к служебным частям речи, а образованные от знаменательных /внове, наискось/ — к знаменательным частям речи. Таким образом, членение слов на знаменательные и служебные не совпадает у Буслаева

^{12/} Там же, стр. 576.

^{13/} Там же, стр. 21.

^{14/} Там же, стр. 287.

^{15/} Там же, стр. 287—288.

с их делением по частям речи, так как наречия и глаголы он распределил между знаменательными и служебными частями речи.

Весьма интересно наблюдение Буслаева над закрытым характером списка служебных слов и открытым характером списка глаголов, существительных, прилагательных, наречий знаменательных, которых, по его словам, "в языке бесчисленное множество". Очень верно замечание Буслаева и о том, что "слова знаменательные исчисляются в словаре, служебные, ограниченные числом, — в грамматике".^{16/} Важно и наблюдение Буслаева над редкостью заимствования служебных слов.

Наиболее важным в отношении определения частей речи является утверждение Буслаева о том, что "для того чтобы составить себе полное понятие об отдельных словах, употребляемых в речи, должно их рассмотреть в двояком отношении: А/ в отношении к словарю и Б/ в отношении грамматическом.

В первом отношении обращается внимание на выражение представлений и понятий в отдельном слове; в последнем на значение и принадлежности каждой речи в отдельности."^{17/}

Это положение является, по существу, ключевым для определения понятия частей речи в современном языкознании. В этом и заключается тот довольно весомый вклад Ф. И. Буслаева в историю учения о частях речи в русской грамматической науке.

Принято считать, что в грамматической системе Ф. И. Буслаева лишь подводились итоги логико-грамматического направления. Но позиция Буслаева в действительности была сложнее, чем простое следование традициям логического направления. Он прекрасно понимал и правильно оценивал слабые стороны этого направления и стремился их преодолеть. В своей работе "О преподавании отечественного языка" он подверг критике логическую грамматику, которая механически использует "логические начала" и принципы, "ищет сущность вещей не в самом языке". При определении различных грамматических категорий Буслаев использует не только логические, но и морфолого-синтаксические критерии. Буслаев неоднократно подчеркивал, что язык "подчиняется не столько законам логики, сколько законам самого выражения". Буслаев называл их "внутренними законами развития языка".^{18/}

Однако Буслаев не смог до конца преодолеть противоречие между логикой и грамматикой, между логическим и грамматическим подходом к явлениям языка. Во многом Буслаев следует уже сложившейся грамматической традиции, но в традиционную грамматическую схему он вносит некоторые изменения. Так, классификация частей речи пополняется у Буслаева за счет выделения как самостоятельной части речи числительного; более отчетливо, чем в предыдущих грамматиках, ставится вопрос о делении частей речи на знаменательные и служебные. Основным критерием выделения служебных частей речи для Буслаева являются не собственно грамматические признаки /в первую очередь синтаксическое употребление/, а отсутствие конкретных лекси-

^{16/} Там же, стр. 288.

^{17/} Там же, стр. 289.

^{18/} Там же, стр. 506.

ческих значений. Это послужило причиной ошибочного отнесения к служебным частям речи местоимения, местоименного наречия, числительного и глагола-связки.

2. СИНТАКСИЧЕСКАЯ СИСТЕМА Ф. И. БУСЛАЕВА

Синтаксическая система Ф. И. Буслаева в основе своей логическая. Несмотря на то, что Буслаев неоднократно писал об опасности смешения понятий логики и грамматики при анализе фактов языка, его "Историческая грамматика русского языка" не свободна от подобных смешений. Логический подход Буслаева к синтаксису сказался прежде всего в определении предложения: "Суждение, выраженное словами, есть предложение". "Вся сила суждения, — утверждает Буслаев, — содержится в сказуемом. Без сказуемого не может быть суждения. Отсюда понятно, почему в языке есть предложения, состоящие только из сказуемого, без явно обозначенного подлежащего, каковы все, так называемые, безличные глаголы; напр., хочется, нельзя, нездоровится и проч.; но нет ни одного предложения, которое состояло бы только из подлежащего".^{19/}

Центром предложения для Буслаева является сказуемое, которое обязательно выражается глаголом: "Собственная и первоначальная этимологическая форма сказуемого есть глагол".^{20/} "Так как глагол составляет в предложении сказуемое, то учение о синтаксическом употреблении глагола будет вместе с тем и синтаксисом сказуемого".^{21/}

Исходя из того, что в суждении присутствуют обычно два члена, Буслаев рассматривает все типы предложения как двусоставные /в том числе и безличные/, совершенно отрицая именной тип предложений, т. е. тип безглагольных предложений. Буслаев пытается свести все другие типы предложений в русском языке к двусоставным, характеризуя их как восходящие к глагольным и получившиеся в результате сокращения или опущения глагола.

Уже А. А. Потебня находил в учении Буслаева о предложении двойственность, столкновение логической и грамматической точек зрения: "Дается определение предложения, заимствованное из логической грамматики, не заключающее в себе определения глагола, с таким же основанием применимое к языкам, вовсе не имеющим глагола, как и к нашему. Затем из наблюдения сообщается, что наше предложение без глагола невозможно. Если придать надлежащий вес последнему, то окажется, что первое определение предложения пусто и должно быть выкинуто; но этого не делают и тем производят туман".^{22/}

Буслаев считает, что логический состав предложения следует отличать от грамматического. С логической точки зрения в предложении только два члена — подлежащее и сказуемое. С грамматической точки зрения в предложении выделяются, кроме главных членов, другие слова,

^{19/} Там же, стр. 258.

^{20/} Там же, стр. 271.

^{21/} Там же, стр. 343.

^{22/} А. А. Потебня, из записок по русской грамматике, т. I—II, Учпедгиз, М., 1958, стр. 71

которые их объясняют и дополняют, так называемые второстепенные члены предложения.

В "Исторической грамматике русского языка" Ф. И. Буслаев дал развернутое учение о второстепенных членах предложения. Он писал: "Подлежащее и сказуемое именуются главными членами предложения, в отличие от других слов, которые их объясняют и дополняют, и называются членами второстепенными. Второстепенные члены предложения рассматриваются в двояком отношении: 1/ по синтаксическому употреблению и 2/ по значению".^{23/}

Разъясняя эту двойную классификацию второстепенных членов предложения, Булслаев писал: "По синтаксическому употреблению они суть не что иное, как слова, присоединяемые к главным членам предложения посредством согласования или управления. Присоединяемые посредством согласования именуются словами определительными; посредством управления — дополнительными... Сверх определительных и дополнительных, должно отличать еще такие члены предложения, которые не состоят в видимой синтаксической связи с словами, к которым присовокупляются, т. е. не согласуются и не управляются, напр., "очень хороший", "идти в город", "идти из городу". Такие слова именуются обстоятельственными".^{24/} У Буслаева, таким образом, получается: определения — это слова согласуемые, дополнения — слова управляемые, обстоятельства — слова несогласуемые и неуправляемые, т. е. примыкающие /термин, "примыкание" впоследствии был введен А. М. Пешковским/.

Характеризуя второстепенные члены по значению, Буслаев пишет: "Определительные присовокупляются к другим словам для означения признаков, по вопросам: какой? чей? который? сколько? ... Эти слова или согласуются с своими определяемыми, или не согласуются"^{25/} /примеры: добрый человек, эту книгу, восход солнца, человек пожилых лет и др./ "Дополнительными словами означаетсся отношение действия к предмету, который подлeжит действию, и к лицу действующему. Эти отношения выражаются помощью косвенных падежей, как без предлогов, так и с предлогами, т. е. в управлении непосредственным и посредственным"^{26/} /примеры: освещено солнцем, любовь родителей/. "Слова обстоятельственные употребляются в предложении для означения обстоятельств места, времени, образа действия или качества, меры и счета, причины".^{27/} К каждому виду обстоятельств Буслаев приводит соответствующие вопросы и примеры. При этом он указывает, что обстоятельственные слова "или 1/ сочиняются посредством управления с теми, к которым присоединяются, или же 2/ не состоят с ними в видимой синтаксической связи".^{28/}

Предложенная Буслаевым двойная классификация допускает отнесение одного и того же второстепенного члена в разные разряды. Отсутствие единства в своей классификации второстепенных членов предложения отмечал и сам Буслаев: "Напр., в выражениях: "во-йти в го-

^{23/} Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, М., 1959, стр. 273.

^{24/} Там же, стр. 273.

^{25/} Там же, стр. 274.

^{26/} Там же, стр. 274.

^{27/ 28/ и 29/} Там же, стр. 275.

род", "вы-ехать из города", "пере-ходить через мост", в город, из города и через мост, по значению, суть обстоятельства места, по управлению же — слова дополнительные, выражающие свою зависимость от глаголов соответствием предлогов в, из и через предлогам во-, вы- и пере-, с которыми сложены слова во-йти, вы-ехать и пере-ходить".^{29/}

С развернутой критикой учения Буслаева о второстепенных членах предложения в свое время выступил А. А. Потехня см. в его работе "Из записок по русской грамматике", т. I—II, раздел "Трудности при определении предложения и его членов"/. Потехня писал: "К сбивчивости определений второстепенных членов логика непричастна, потому что второстепенных членов она вовсе не знает".^{30/}

Положительным в учении Буслаева о второстепенных членах предложения является его стремление сочетать анализ смысловой стороны речи с анализом грамматических форм ее выражения. Однако внутреннее противоречие лишило созданную им логико-грамматическую систему необходимого единства. В дальнейшем в школьном преподавании больше использовалась его классификация второстепенных членов по значению /она не изжита и теперь/, тогда как в теоретических исследованиях больше внимания привлекала классификация, основанная на синтаксическом употреблении второстепенных членов.

Описание форм и типов словосочетаний Ф. И. Буслаев включает в характеристику структуры предложения и его членов, т. е. растворяет учение о словосочетании в учении о членах предложения.

Речь, отмечает Буслаев, может состоять или из отдельных предложений или из предложений, соединенных одно с другим. "Из совокупности двух или нескольких предложений составляется предложение сложное, так называемое в отличие от простого, не соединенного с другим".^{31/}

Соединение предложений происходит по способу сочинения, если соединяемые предложения "не входят одно в другое, в виде отдельной части, и остаются самостоятельными" /на бога надейся, а сам не плошай/. Соединение предложений происходит по способу подчинения, если одно предложение "составляет часть другого" /кто осторожен, тот редко ошибается/. "Предложение, составляющее часть другого предложения, именуется придаточным, а то, в которое придаточное входит как часть, именуется главным".^{32/}

Классификацию сложноподчиненных предложений Буслаев строит на уподоблении сложноподчиненного предложения в целом простому, а придаточных предложений — членам предложения. "Каждый из членов главного предложения, кроме сказуемого, может быть выражен предложением придаточным". Напр., определение: "интересно беседовать с человеком, который многое испытал" /=^{33/} с человеком опытным/.

Буслаев выделяет следующие типы придаточных предложений: подлежащее, дополнение, определение, обстоятельство /места, времени, образа действия, меры и счета, причины, условия/. И лишь „собственно сказуемое, т. е. глагол, никогда не может терпеть этой замены” при-

^{30/} А. А. Потехня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, Учпедгиз, М., 1958, стр. 81.
^{31/} и ^{32/} Там же, стр. 279.

даточным предложением. "Но так как при глаголе, именно при существительном быть употребляются определительные и обстоятельственные речения, составляющие вместе с ним сказуемое составное; то эти речения, могут заменяться и объясняться придаточным предложением; напр., в предложении: "истинно благотворительный человек есть тот, который делает добро не из тщеславия", придаточное служит определением не целому сказуемому есть тот и не глаголу есть, а подразумеваемому слову человек, при определительном тот, т. е. — есть тот человек, который и т. д." ^{33/}

Буслаеву принадлежит учение о сокращении и слиянии предложений. Придаточные предложения, по своим функциям однородные с членами простого предложения, легко сокращаются в них, т. е. в отдельные члены предложения, путем образования от той же основы что сказуемое сокращаемого предложения, имени существительного, сложного прилагательного, причастия, деепричастия, инфинитива. Например: Когда восходит солнце, небо бывает прекрасно = при восходе солнца небо бывает прекрасно; Кто много трудится, устает = много трудящийся устает; Когда усердно работаешь, тогда не замечаешь течения времени = усердно работая, не замечаешь течения времени. ^{34/}

По мнению Буслаева, сокращение предложений создает более отвлеченный стиль речи, т. к. глагол конкретнее, нагляднее и "первобытнее" имени, которое всегда вносит оттенок отвлеченности. Ф. И. Буслаев считает, что переход глагола в существительное составляет одну из важнейших особенностей языка русского, как древнего и народного, так и позднейшего, письменного" ^{35/} Именно этим переходом в имя существительное Буслаев и пытался объяснить наличие в русском языке значительного числа именных конструкций, которые таким путем возводились к глагольным /мочи нет=не здоров, старинное: не могу/.

Учение о так называемых сокращенных придаточных предложениях известно в России еще с XVIII в. из философской, или всеобщей, грамматики. Своим происхождением, по мнению А. А. Потебни, оно обязано ошибочной теории, что "если логическому суждению соответствует не предложение, а член предложения, то это произошло лишь вследствие некоторого помрачения закона /суждение = предложение/, который некогда господствовал во всей силе" ^{36/} Кроме того, учение Буслаева о сокращении предложений опирается на ложную гипотезу, будто глагольный строй предложения предшествует именному — более отвлеченному и позднему. Акад. В. В. Виноградов пишет: "Известно, что теория "сокращения" предложений несостоятельна с исторической точки зрения. Она смешивает стилистические варианты выражений, генетически восходящие к разным синтаксическим конструкциям, с последовательными историческими этапами развития строя предложения" ^{37/}

^{33/} Там же, стр. 280.

^{34/} Там же, стр. 281—282.

^{35/} Там же, стр. 516.

^{36/} А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II. Учпедгиз, М., 1958, стр. 122.

^{37/} В. В. Виноградов, Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова), изд. МУ. 1958, стр. 239.

Теоретические позиции Ф. И. Буслаева в области грамматики сейчас сильно устарели, в ряде основных положений его грамматическая система уже не может в настоящее время выдержать научной критики /учение о предложении как суждении, о сокращении, о сложноподчиненном предложении и второстепенных членах/. Однако синтаксическая система Ф. И. Буслаева надолго определила приемы построения и изучения синтаксиса русского языка в школе. Традиции буслаевской грамматики не изжиты и по сей день. Они сильны не только в школьной учебной, но и научной литературе по русскому языку.

F. I. BUSZLAJEV GRAMMATIKAI RENDSZERE

ULJANOV J. P.

Jelen cikk F. I. Buszlajev, a kiváló orosz filológus grammatikai rendszerét vizsgálja. Buszlajev neve nagyszerű munkák egész sorát fémjelzi a nyelvészet, az orosz irodalom története és a népköltészet terén. Művei megírásuk idején új korszakot nyitottak az orosz tudományban, és jelentőségüket napjainkig megőrizték.

Nyelvészeti kérdésekkel Buszlajev főképpen tudományos tevékenységének első periódusában foglalkozott (a XIX. sz. 40–60-as éveiben). Nyelvészeti szemléletének megértése, értékelése elválaszthatatlan a történelmi háttér figyelembevételétől. Az orosz nyelv e kutatójának tevékenységét nagymértékben meghatározta az orosz nyelvészet fejlődése a XIX. sz. első felében és az orosz nyelvészek e területen végzett munkásságának eredményessége. Ebben az időben az orosz nyelvészetben folytatódik az a kutatás, amelyet még M. V. Lomonoszov kezdett el az orosz irodalmi nyelv rendszerének tanulmányozása terén, valamint a nyelvtörténeti kérdések felvetése. F. I. Buszlajev szerint az orosz nyelvészet elsősorban M. V. Lomonoszov irányzatán alapul. Ez határozta meg a tartalmat, a célt és a feladatokat „Az orosz nyelv történeti nyelvtanának tapasztalatai” (1858) című művében. Ez a nyelvtan anyagát tekintve történeti, de elméleti alaptételei és megállapításai szerint logikai. A későbbiekben e művet kisebb változásokkal „Az orosz nyelv történeti nyelvtana” címmel adták ki (legutoljára 1959-ben).

Jelen cikk két fontos kérdés vizsgálatával foglalkozik:

1. A névszók rendszere F. I. Buszlajevnél
2. F. I. Buszlajev szintaktikai rendszere.

Bár úgy tartják, hogy Buszlajev grammatikai rendszerében csak a logikai-grammatikai irányzat következtetéseit lehet felfedezni, valójában az ő álláspontja nem volt ilyen egyszerű. Jól látta ezen irányzat gyenge pontjait, de mégsem tudta végérvényesen megszüntetni a logika és a grammatika, a nyelv jelenségeinek logikai és grammatikai megközelítése közötti ellentmondásokat. Teoretikai nézetei a nyelvtanban elévültek, grammatikai rendszere megállapításait tekintve ma már nem állja ki a tudományos kritikát (pl. a mondatról, mint ítéletről alkotott tanítása az alárendelt összetett mondatról és a másodrendű mondatrészekről vallott elképzelése).

F. I. Buszlajev szintaktikai rendszere mégis sokáig meghatározta az orosz nyelv mondatának tanítását. Grammatikájának hagyományai mind a mai napig élnek, és hatnak nemcsak az iskolai tanításban, hanem az orosz nyelv tudományos irodalmában is.

INTONÁCIÓS KÉSZSÉGEK MÉRÉSE

PETŐ ZSIGMOND

(Közlésre érkezett: 1976. december 1.)

Ma már nem kell bizonyítani az intonáció szerepét a közlés és a kölcsönös megértés folyamatában. A nyelvoktatásunk rendszerében azonban még mindig nincs kellően biztosítva (főiskolán is kevés óraszámban tanítjuk) a fontosságát megillető hely. Általános és középiskolában az intonáció tanításakor az imitációt fokozatosan a tudatosságnak kell felváltania.

A főiskola nyelvi laboratóriumában végzett mérés arra keres választ, hogy milyen szinten áll a középiskolából érkező I. éves hallgatók intonációs készsége.

Tudomásom szerint eddig még nem történt kísérlet arra, hogy egy egész évfolyam ilyen jellegű készségeit mérjék. A felmérésben az 1976/77-es tanév elsőéves orosz szakos hallgatói vettek részt.

Az orosz nyelv hanglejtésének következő mondatfonetikai eszközeit mértük, illetve tanulmányoztuk:

1. a logikai, szintagmatikus és a mondathangsúly helyét,
2. a hangmagasság, a dallamvonal változását és alakulását,
3. a hangerőt,
4. az időtartamot,
5. a szünetek helyét,
6. a beszédsebességet és beszédritmust.

Abból az általános mérésmetodikai elvből indultunk ki, hogy „amikor eredményvizsgálatról, eredménymérésről beszélünk, akkor csakis a materiálisan megjelenő tanulói teljesítmény, . . . csakis a tanulói tevékenység külső megjelenési formája mérhető, de ezek közül is csak azok, amelyeket valamilyen módon (filmfelvevő géppel, hangrögzítővel, írásbeliséggel, a produktum által) rögzíteni tudunk”¹. A szakirodalom ezt a teljesítményt rögzített teljesítménynek nevezi.

Esetünkben a teljesítmény rögzítése szóban (magnetofonszalag) és írásban (stencilezett anyag) történt.

A felmérést három szakaszban végeztük. Óra elején a hallgatók megkapták a szóbeli és írásbeli feladatok szövegét, melyet többször elolvashattak és értelmezhettek. A sorrend az volt, hogy minden esetben a felvétel elkészülte után fogtak az írásbeli feladathoz. Minden írásban megoldott feladat szövegét fülhallgatón keresztül háromszor hallgatták meg a résztvevők. Így lehetőségük volt arra, hogy az esetleges hibákat korrigálhassák. A szóbeli feladat elvégzése azért előzte meg az írásbelit, hogy az orosz anyanyelvi bemondók intonálása ne befolyásolhassa a hallgatók teljesítményét.

A mérést M. M. Павлова és Г. Н. Чумакова Учимся говорить по-русски c. könyv gyakorlatai alapján végeztük². Ezt az anyagot több szempontból is alkalmasnak találtam a szükséges mérés elvégzéséhez. A gyakorlatok többségénél (I. sz. melléklet) jelezve vannak a hangsúlytípusok, a különböző hangsúlyok és a szünetek. A mérés során ez a kontrollanyag szerepét töltötte be.

A szóbeli felmérés anyagát és a jelzett kontrollanyagot a mérés objektivitásának biztosítása érdekében a MTA Nyelvtudományi Intézete fonetikai laboratóriumában elektroakusztikai gépek segítségével rövidesen feldolgozom. Mivel ez még nem történt meg, ezért dolgozatomban főleg az írásbeli felmérés adatait ismertetem, kiegészítve a szóbeli anyag néhány feladatának hallás útján történő elemzésével. Az értékelés során minden helyes megoldásra 1–1 pontot adtam.

Az írásbeli feladatok döntő többségét magnetofonszalagra is felvettem azzal a szándékkal, hogy a két teljesítmény adatait összehasonlíthassam. Tapasztalatunk szerint a beszéd hallás útján történő írásbeli elemzése egyszerűbb és könnyebb, mint a szöveg beszédbeli reprodukálása, helyes intonálása, mely jóval komplexebb készségek együttes meglétét feltételezi. Mint látni fogjuk, az adatok bizonyították feltevésünk helyességét.

Az írásbeli (stencilezett) anyag segítségével a következő készségeket mértük:

1. a logikai hangsúly változásának felismerését, (I. dolgozat 8., 9. gyakorlatai)
2. a szintagmatikus hangsúly helyét, pl.

I
//Построен металлургический завод',

- I I
машиностроительный', развита лесная промышленность'/
3. a mondathangsúly helyét, pl.

I
//На Енисее будут строить целый каскад гидроэлектростанций.//

I
//А путь был тяжелый.//

I
//Здесь развиты многие отрасли промышленности.//

4. A szünetek pontos helyének érzékelését:

a) szintagmatikus szünetet:

I I I
Построили первый завод/, потом второй/, третий.../

b) frázisszünetet:

I I
//Енисей могучий, /неистовый богатырь,/

I
не знает, куда девать свои силы//

I I
//Я знаю./ /1932 год./ //Первые строители приехали на амурс-

I
кий берег.//

5. Összefüggő szöveg többszöri meghallgatása után az írásjelek kitételét, (II. dolgozat 4. lecke 4. feladat)
6. Összefüggő szövegben a hangsúlyok és szünetek kijelölését háromszöri meghallgatás után. (I. dolgozat 13. és a II. dolgozat 10. gyakorlatai)

7. A szöveg értelmezésétől függően a mondathangsúly helyének megállapítását kérdőszó nélküli /IK—3/ eldöntendő kérdő mondatokban. (III. dolgozat, 6. lecke, 3. gyakorlat)

Az írásbeli dolgozatok jellegét és a hallgatók teljesítményét az alábbi táblázatokban közöljük.

I. dolgozat

1. sz. táblázat

A gyakorl. sorszáma	A feladat jellege	Pontszám
3.	Mondathangsúly az IK—I -ben	4
4.	Mondathangsúly az IK—I -ben	28
8.	Mondathangsúly az IK—2 -ben	3
9.	Logikai hangsúly az IK—2 -ben	9
13.	a) szünet	28
	b) szintagmatikus és mondathangsúly	28
Összesen		100

A gyakorlatok összesített eredménye

2. sz. táblázat

A gyakorlat sorszáma	Maximális pontszám	Elért pontszám	Átlag %-ban
3.	276	186	67
4.	1932	1041	54
8.	207	119	57
9.	621	412	66
13. a) b)	1932	1767	91
	1932	1393	72

Az I. dolgozat összesített eredménye

3. sz. táblázat

A csoport száma	Létszám	Maximális pontszám	Elért pontszám	Csoportátlag %-ban	Legjobb egyéni telj. %-ban	Leggyengébb egyéni telj. %-ban
1.*	10	1000	728	73	92	54
2.	12	1200	902	75	93	58
3.	9	900	562	62	75	39
4.	16	1600	1157	72	87	58
5.	9	900	651	72	83	51
6.	13	1300	902	69	80	55

*A táblázatokban közölt csoportok mindig azonos szakos hallgatókat jelentenek.

II. dolgozat

4. sz. táblázat

A gyakorlat sorszáma	A feladat jellege	Pontszám
7.	Váltakozó mondathangsúly az IK—2 -ben	8
8.	Váltakozó mondathangsúly az IK—I és az IK—2 -ben	8
10.	a) szünet	24
	b) szintagmatikus és mondat-hangsúly	24
Összesen		64

A gyakorlatok összesített eredménye

5. sz. táblázat

A gyakorlat sorszáma	Maximális pontszám	Elért pontszám	Átlag %-ban
7.	560	349	62
8.	656	391	60
10.	a)	1680	82
	b)	1680	60

A II. dolgozat összesített eredménye

6. sz. táblázat

A csoport száma	Létszám	Maximális pontszám	Elért pontszám	Csoport- átlag %-ban	Legjobb egyéni telj. %-ban	Leggyengébb egyéni telj. %-ban
1.	10	640	502	78	89	67
2.	11	704	541	77	89	42
3.	10	640	351	55	70	28
4.	16	1024	667	65	80	42
5.	11	704	523	74	87	59
6.	12	768	533	69	83	55

III. dolgozat

7. sz. táblázat

A gyakorlat sorszáma	A feladat jellege	Pontszám
4. lecke 2.	Mondathangsúly helye ИК—I és ИК—2 a -ban	4
4.	a) írásjelek kitevése b) szintagmatikus és mondathangsúly	28 30
5. lecke 1.	a) Mondathangsúly ИК—I és ИК—3 -ban b) szünetek helye	12 4
4.	Váltakozó logikai hangsúly az ИК—I és ИК—3 -ban	6
6. lecke 3.	a) Váltakozó logikai hangsúly az ИК—3 -ban b) szünetek helye	9 3

Összesen

96

A gyakorlatok összesített eredményei

8. sz. táblázat

A csoport száma	Létszám	Maximális pontszám	Elért pontszám	Átlag %-ban
4. lecke 2.	74	296	179	60
4. a) b)	74 74	2072 2220	1624 1347	78 61
5. lecke 1. a) b)	74 74	756 296	522 165	69 56
4.	74	444	324	73
6. lecke 3. a) b)	74	666 222	574 191	86 86

A III. dolgozat összesített eredménye

9. sz. táblázat

A csoport száma	Létszám	Maximális pontszám	Elért pontszám	Csoport átlag %-ban	Legjobb egyéni telj. %-ban	Leggyengébb egyéni tel. %-ban
1.	12	1152	839	73	94	45
2.	10	960	698	73	90	43
3.	11	1056	643	61	75	49
4.	15	1440	1066	74	90	38
5.	13	1248	891	71	83	49
6.	13	1248	889	71	89	55

A dolgozatok összesített eredményei

10. sz. táblázat

	A dolgozatiírók száma	Maximális pontszám	Elért pontszám	Átlag %-ban
I. dolgozat	69	6900	4902	71
II. dolgozat	70	4480	3117	70
III. dolgozat	74	7104	5026	71

A három írásbeli felmérés évfolyamátlagja: 70,57%.

Vizsgáljunk meg néhány adatot részletesebben. Az írásbeli dolgozatok elemzése azt bizonyítja, hogy az intonációs készségek közül a szünetek (szintagmatikus és frázisszünet) észlelése áll a legmagasabb szinten. A szövegekben található 4122 szünet közül 3495-öt állapítottak meg helyesen. Ez 85%-os teljesítménynek felel meg. Általános hiba, hogy a hallgatók egy része nem vette figyelembe, hogy a szintagma nemcsak akusztikus, hanem értelmi egység is. Szünetet jelöltek hibásan a következő esetekben is:

I
Тогда/слушайте

2
Неужели/никто не знает?

I
Саша/учится.

I
Его сын/кончил школу

Az írásjeleket (III. dolgozat 4. lecke 4. a) gyak.) a mondatok 78%-ában tették ki helyesen. A hibák jelentős része abból adódik, hogy pont helyett felkiáltójelet tettek ilyen mondatok után is:

I
— Желаю успеха.

I I
— Спасибо. До свидания.

I
— До свидания.

A mondat- és logikai hangsúlyt /ИК—1, ИК—2 és ИК—3 -mal intonált mondatokban) különálló, vagy részben összefüggő mondatokban 6414 lehetőség közül 4666 esetben észlelték helyesen. Ez 73%-os felismerési készségszintet jelent. Összefüggő szövegben (I. dolgozat 13. gyak.; II. dolgozat 10. gyakorlat; III. dolgozat 4. lecke 4. gyakorlat) ez az arány már rosszabb, csak 64%-os. Ez azzal magyarázható, hogy a gyorsan változó ritmusú beszédben sokkal nehezebb követni és észlelni a különböző hangsúlyok helyét. Két csoportnál összehasonlítottam az egyszintagmás kijelentő /ИК—1/, a kérdőszavas kiegészítendő /ИК—2/ és a kérdőszó nélküli eldöntendő /ИК—3/ kérdőmondatok írásbeli és szóbeli felmérés adatait.

264 egyszintagmás kijelentő mondat (III. dolgozat 5. lecke 2., 3., 4. gyakorlatai) közül 213-ban helyesen húzták alá a mondathangsúlyos szót (81%). Mindössze 51 esetben (19%) tévedtek. A szóbeli felvételek akusztikus úton történt elemzése 201 esetben (76%)

mutatott ki helyes intonációt, 63 mondatban (24%) különböző intonációs hibák figyelhetők meg.

Bizonyára az érezteti hatását, hogy a két nyelvben az egyszintigmás kijelentő mondatok intonálása között az ereszkedő jelleg ellenére lényeges különbség is van. A magyarban a magassági csúcs a dallam eleje táján helyezkedik el, az oroszban pedig a tonéma általában az utolsó szó van, s ráadásul mélyebben is fekszik az előtagnál. A tonéma csak ritkán kerül a dallam elejére, vagy a közepére.

A következő típushibák figyelhetők meg:

1. A tonémát túlságosan megnyújtották 34 mondatban (13%). 1. ábra

Он машинист.

2. A tonémát magasabb szintre emelik, mint az előtagot. Ez a mondatok 2%-ára jellemző. 2. ábra

Его родители музыканты.

3. A tonémát nagyobb hangerővel (nyomatékkal ejtik), s így az valamivel magasabb szintre is csúszik a mondatok 5%-ában. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy az : ИК—1 helyett ИК—2 hanglejtéssel intonáltak.

A kérdőszavas kiegészítendő kérdő mondatokban /ИК—2/ a hallgatók igen jól érzékelték a logikai hangsúly mozgását. Az I. dolgozat 9. gyakorlatának mondatai 90%-ban jelölték helyesen a logikai hangsúlyt.

A szóbeli felvételek elemzése (22 fő) azt mutatja, hogy már csak 67% intonált helyesen. A figyelemre méltó azonban az, hogy szóban a döntő többség (51%) a logikai hangsúlyt a kérdőszóra tette. Ennek az lett az eredménye, hogy a beszédjük nagymértékben elszürkült. Érdekes jelenség, hogy ezeknek a mondatoknak 27%-át éneklő hanglejtéssel fejezik be.

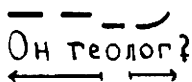
A hallgatók nagy része nincs tisztában azzal, hogy logikai hangsúly áttevődhet a mondat bármely szavára anélkül, hogy a válasz tartalma ettől megváltozna. Ezekben a mondatokban mindig a kérdőszó fejezi ki azt, amire választ várunk. A mondat kérdő jellegét is a kérdőszó adja.

Érdekes képet mutat a kérdőszó nélküli kérdő mondatok /ИК—3/ írásbeli és szóbeli teljesítményének összehasonlítása. Írásban (22 fő) 248 esetben (94%) helyesen jelöli a mondat hangsúlyt. Szóban viszont már csak 140 mondat (53%) dallamvonalala volt helyes, 124 esetben (47%) helytelenül intonáltak. Az írásbeli kiemelkedően jó eredménye főleg azzal magyarázható, hogy ezekben a mondatokban a kérdés kiemelésének egyetlen eszköze az intonáció. A tonémán belül a hang élesen szökik, majd hirtelen esni kezd. Ezt a nagy hangközű hanglejtést füllel is jól lehet érzékelni.

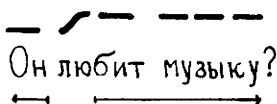
Tipikus hibák:

1. Dinamikus hangsúlyt használ melodikus hangsúly helyett 4%. Ezek ИК—3 helyett ИК—2 -vel intonáltak.

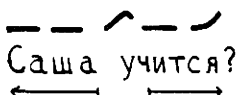
2. 68 mondatban (26%) a tonémát süllyeszti és a mondat végét felkapják. 3. ábra

3. 12 mondatban (5%) a tonémát kiemelik ugyan, de az utótagot vele egy magassági szinten futtatják tovább. 4. ábra

4. 33 mondatban (12%) a tonéma kiemelése helyes ugyan, az utótagot azonban „éneklik”. 5. ábra

Elgondolkodtató, hogy végeredményben a mondatok 38%-át éneklő hangjejtéssel intonálták. A szóbeli felvételek elektroakusztikai feldolgozása után még sokkal több intonációs eszköz objektív értékelésére lesz majd lehetőség.

A mérések segítségével részletes választ tudunk majd adni az intonációs hibák pontos okára. Ez a felmérés is azt igazolta, hogy gondolataink világos kifejezéséhez nem elég a megfelelő jelentésű szó kiválogatása, azok pontos grammatikai megszerkesztése, hanem fontos a helyes intonációs megformálás is.

JEGYZETEK

1. Ágoston-Nagy-Orosz: Mérésés módszerek a pedagógiában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 30-31. o.
2. М.М. Павлова—Г. Н. Чумдакова: Учимся говорить по-русски. Издательство. Русский язык. Москва 1975.

1. sz. melléklet

Í. dolgozat

3. Мой брат работает на Сахалине. И я буду работать на Сахалине.
Магадан находится на Дальнем Востоке. Хабаровск тоже находится на
Дальнем Востоке.

4. Моя сестра едет в Москву. Я еду в Москву.
 ... Моя сестра едет в Москву. И я еду в Москву.
 Я еду на Байкал. Мой друг едет на Байкал.
 ... Я еду на Байкал. И мой друг едет на Байкал.
 Она говорит по-русски. Он говорит по-русски.
 ... Она говорит по-русски. И он говорит по-русски.
 Дальний Восток — огромный край. Сибирь — огромный край.
 ... Дальний Восток — огромный край. И Сибирь — огромный край.
 Они были на Камчатке. Мы были на Камчатке.
 ... Они были на Камчатке. Мы тоже были на Камчатке.
 Хабаровск — большой город. Магадан — большой город.
 ... Хабаровск — большой город. Магадан тоже большой город.
 На Дальнем Востоке много больших городов. В Сибири
 много больших городов.
 ... На Дальнем Востоке много больших городов. В Сибири
 тоже много больших городов.
8. — Где вы живете? — В Москве.
 — Где вы работаете? — На заводе.
 — Где вы учитесь? — В институте.
9. — Когда вы приехали в Москву? — Где вы учитесь?
 — В прошлом году. — В институте.
 — Когда вы приехали в Москву? — Где вы учитесь?
 — В прошлом году. — В институте.
 — Когда вы приехали в Москву? — Где вы учитесь?
 — В прошлом году. — В институте.

13.

В школе
(Разговор о Комсомольске—на—Амуре)

— Ребята, /кто знает, как строился Комсомолск—на—Амуре?//

— Я знаю. //1932 год.// Первые строители приехали на а мурский
берег. //Тайга.// Не было жилья. //Первое время жили в палат-
ках.// Было трудно. //Но через год здесь уже был город.//
Построили первый завод/, потом второй/, третий . //

//— А какая ²промышленность развита в этом городе сейчас?//

//— Здесь развиты ²многие отрасли промышленности.// Ведь тут
есть лес /, золото, / руда, / рыба. // Построен металлургический
завод, / машиностроительный, / развита лесная ¹промышлен-
ность. //

// — Почему ²город называется Комсомольск—на—Амуре? //

// — Город строили комсомольцы. // Они приехали сюда со
всех концов Советского Союза. // Строители были ¹молоды. // Они
построили ¹город / и назвали его Комсомольк—на—Амуре. //

УРОК 3

II. dolgozat

7. — Неужели вы не были в Большом ²театре? Ведь этот ²так интересно.

— Неужели вы хотите пойти в ²цирк? Мне кажется, это ¹неинте-
¹ресно.

— Неужели мы поедем в Ленинград? Я так давно ²мечтал об этом.

— Неужели этот дом построили так ²быстро? Еще недавно здесь
ничего ²не было.

8. Он уже ¹работает...

— Неужели он уже работает?²
 Вы не читали эту книгу...^I
 — Неужели вы не читали эту книгу?²
 Она еще не сдала экзамены...²
 — Неужели она еще не сдала экзамены?²
 Он уже кончил институт.^I
 — Неужели он уже кончил институт?²

10.

О Енисее

//— Ребята!^{2a} // Кто из великих русских писателей писал о Енисее?²//
 //— Не знаем.^I//
 //— Неужели никто не знает?²//
 //— Нет, / никто.^I //
 //— Тогда слушайте.^I//
 //1901 год. // Антон Павлович Чехов едет на Сахалин. // Родные
 и знакомые беспокоятся: // а вдруг не доедет? // Ведь нужно было
 ехать несколько месяцев. // А путь был тяжелый. // Но Чехов по-
 ехал.^I//
 //Енисей поразил его. // "Я не видел реки великолепнее Енисея.//. .
 //Енисей могучий, / неистовый богатырь, / ... не знает, куда де-
 вать свои силы".//
 //Сейчас Енисей знает, кому отдавать свои силы. // Он отдает их
 народу. // На Енисее будут строить целый каскад гидроэлектро-
 станций. // Несколько уже построено. // Здесь уже растут и новые
 города.//

III. dolgozat

УРОК 4

2. Дмитрий Иванович ^I ... — Дмитрий Иванович! ^{2a}

Мария Петровна. ^I ... Мария Петровна! ^{2a}

4. Здравствуй, Лена здравствуй, Юра куда ты идёшь в дом
книги у Саши день рождения хочу подарить ему книгу
пойдём со мной, поможешь выбрать хорошо пойдём
здравствуйте, Анна Петровна добрый день, Таня как твои
дела спасибо, хорошо скоро начинаю работать в школе
вот и прекрасно желаю успеха спасибо до свидания
до свидания привет, Дима привет куда идёшь в инс-
титут сдаю экзамен что сдаешь физику ну, желаю ус-
пеха спасибо

Урок 5

1. — Ты студент? ³

— Он уже работает? ³

— Нет, / я еще учусь в школе. ^I

— Нет, / он еще учится. ^I

— Он тракторист? ³

— Она работает на заводе? ³

— Да, / тракторист. ^I

— Нет, / в институте. ^I

2. Он тракторист. ^I ... — Он тракторист? ³

Саша учится. ^I ... — Саша учится? ³

Тамара работает на заводе. ^I ... — Тамара работает на заводе? ³

Его сын кончил школу. ^I ... — Его сын кончил школу? ³

Вера поступила в институт. ^I ... Вера поступила в институт? ³

3. Его друг машинист. ^I ... — Его друг машинист? ³

- Её брат тракторист. ... — Её брат тракторист?
- Их мать геолог. ... — Их мать геолог?
- Его родители музыканты. ... — Его родители музыканты?
4. Лена любит музыку. ... — Лена любит музыку?
- Твой друг говорит по-русски. ... — Твой друг говорит по-русски?
- Её подруга учится. ... — Её подруга учится?

УРОК 6

3. — У вас есть билеты на концерт?
- Да, / есть./
- У вас есть билеты на концерт?
- Нет, /— у моего друга/
- У вас есть билеты на концерт?
- Нет, / на балет./

Измерение интонационных навыков

Жигмонд Петэ

Автор статьи поставил цель — измерить и описать интонационные навыки студентов первого курса отделения русского языка и литературы. Из основных компонентов интонации русского языка рассматриваются следующие: место логического, синтагматического и фразового ударения, движение основного тона и интенсивности в пределах фразы и место паузы.

Для анализа были привлечены записи на магнитофон и письменные работы студентов. В статье описаны данные письменных работ, которые дополнены данными анализа магнитофонных записей. Анализ магнитофонных записей будет осуществлён при помощи электроакустической машины „Мингограф“ в фонетической лаборатории Института языкознания Академии Наук Венгрии.

Рассмотренные типы интонации представляют наибольшую трудность для венгров. Автор при анализе типичных ошибок в русской речи венгров указывает и на влияние языковой интерференции.

О Контрастах в поэзии и М. Цветаевой

Дедюхина Л. Н.

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

Марина Цветаева — поэт с очень трудной судьбой и сложным характером. Об этом писали все люди, хорошо знавшие ее. "Марина Цветаева совмещала в себе старомодную учтивость и бунтарство, пietet перед гармонией и любовь к душевному косноязычию, предельную гордость и предельную простоту. Ее жизнь была клубком прозрения и ошибок."¹

"Цветаева была женщиной с деятельной мужскою душой, решительной, воинствующей, неукротимой."²

"Люди с ее темпераментом, духовной силой и напряженностью совершают подвиги и преступления, всходят на эшафот, сжигаются на кострах, фанатически верные даже не идее, а только протесту, бунту, экстазу."³ Можно привести слова и самой Цветаевой: "Под свист глупца и мещанина смех — Одна из всех — за всех — противу всех! — Стою" . . .

Всё это — и характер ее, и судьба, и жизненная, и поэтическая позиция — определили одну из основных особенностей стиля поэта: вся поэзия Цветаевой строится из контрастов⁴ и на контрастах, пронизана контрастами, которые присущи всем сторонам ее языка и творчества. Насколько эта черта органична для нее, говорит свидетельство самого поэта: ". . . может быть, отрожденная поэтава сопоставительная — противопоставительная — страсть — и склад, та же игра, в которую я в детстве так любила играть: черного и белого не покупайте, да и нет не говорите, только наоборот: только да — нет, черное — белое, я — все, Бог-Черт . . ."⁵ /разрядка наша — Л. Д./

Цель данной статьи — показать, что наличие контрастов в языке Цветаевой не случайность! "Меня можно вести только на контрастах . . .", — писала она/, это один из стилеобразующих приемов поэта.

Виды контрастов многообразны. Прежде всего они создаются средствами как знаменательных, так и служебных частей речи, выступающих в роли антонимов — языковых и контекстуальных. Чаще антонимичными отношениями связываются имена — существительные и прилагательные, реже — местоимения и числительные.

Большинство цветаевских антонимов в группе имен существительных не являются в языке противоположными по смыслу /примеры языковых антонимов, типа: жизнь-смерть, день-ночь, друг-враг —

немногочисленны/, а становятся ими только в тексте: погоня-бег, роццани, "Князем — цыган! Цыганом — князь", голова — сердце, бессонница — сон, хоромы — хаты, господь — человек, "читатели — писатели газет", ад и алтарь, рай и позор, царь — вор, "Через ночь неволи — Белый свет свободы", "вершочек — с версту, вёрсты — с вершок", рабыня — госпожа, печаль — игра, счастье — конец, "Ты мне не рупь и не копейку, — Ты мне улыбку подарил", "Украшение для девицы, посрамление для мужчины", душа — камень, хвала — срам, убитые — сущие⁶ и т. д. Следует отметить, что наиболее простой вид контраста — попарное соединение противопоставленных слов: стихам о юности и смерти, охраняя колыбель и мавзолей, "И день и ночь, и письменно и устно: за правду "да" и "нет"; рот невинен и распущен и т. д. — характерен для ранних стихов поэта, в более поздних стихах структура контраста становится более сложной.

Среди имен прилагательных чаще всего противопоставляются слова с "цветовым значением" — черный — белый⁷ или синонимы к ним, а также белый — рдяный, красный, синий — красный и др.: "Ни белого света, ни черного хлеба", "Черного не перекрасить в белого — Неисправим", "Быть может, я и в черный день Очнусь белей тебя". Эти прилагательные могут входить в состав сложного слова: "Обеим бабкам я вышла внучка: Чернорабочий — и белоручка", "Не чернокнижница! В белой книге далей донских наострила взгляд!" "Зритель бел, занавес рдян", "Белым был — красным стал, Кровь обагрила."; прилагательное может быть антонимичным существительному в колоративном значении: "от внука-то негрского — Свет на Руси", Сей не по снегам смуглолицый Российским — снегов Измаил", "Белокровье мозга, морга синь — с оскалом негра, горло кажущим" /белый, синий — черный, красный/. В цветаевском контексте "цветовое" значение прилагательных в значительной степени ослаблено /если не утрачено полностью/ и осложнено или эмоциональным, или социальным, или политическим оттенком. Многочисленны примеры антонимирования прилагательных, имеющих не цветовое значение: продажный — даровой; "Маленьким не быть большими, Вольным — связанными", безмерный — маленький, родной — чужой, великий — малый, убогий — господский, "полотерско дело — господско дело" и т. д. По принципу контраста образуются и сложные прилагательные: надменно - нежный голос, в беззвучно - звенящей ночи, крово- серебряный, серебро - кровавый след.

Из местоимений в создании контрастов участвуют в основном личные и притяжательные местоимения: "Сцена — ты, занавес — я", "Была я — княжескою дочкой, А ты был уличным певцом.", "Нас родина не позовет!", "Наша совесть — не ваша совесть!...", "Ваш край, ваш век, ваш день, ваш час, Наш грех, наш крест, наш спор, наш гнев", "дитя мое... Мое? Ее дитя", Есть рифмы — в мире том подобранные. Рухнет сей — разведешь"

Противопоставления из числительных единичны: "Людам сотый, А мне — первый!", "Единая? — Нет, тыща", "Триста лет неволи, двадцать лет свободы", „Может, сотни свеч, Может, три свечи."

По сравнению с группой имен глаголы довольно редко выступают в качестве антонимов, что объясняется отношением поэта к этой

части речи: "не даром я не люблю глаголов /страшная грубость!/, но чтобы обходиться без — нужны стихи или присутствие."⁸ "Всходили и гасли звезды", "Являют правую, скрывают левой", "Чтоб всяк хлебнул и отпил, И захлебнулся пустотой", "Губки алые — что розы: Нынче пышут, завтра вянут", "Я уже заболеваю летом, Еле выздоровев от зимы". Если М. Цветаева противопоставляет глаголы, то чаще всего перед одним из них стоит отрицание, что стирает их противоположность и сближает значение слов таких антонимно-синонимных пар: "Воды не перетеплил В чану, зазнобил — как надобно, Тот поп, что меня крестил", "То никогда не начиналось, что кончилось", "Не монашествую я — веселюсь!", "Кто спит по ночам? Никто не спит!...", "Пью — не напьюсь", "Не рассорили — рассорили, расслоили", "Не расстроили — растеряли".

Цветаевские антонимы - наречия имеют не качественное, а преимущественно пространственное, реже — временное значение: "Я не понимаю времени, я понимаю только пространство": вправо — влево, назад — вперед, снизу — свысока, здесь — весь тот свет; вчера — сегодня; никогда и навеки.

В языке Цветаевой все слова значимы, полноценны, вот почему и служебные части речи используются в качестве антонимов: предлоги — "Всю лестницу божественную — от: Дыхание мое — до: не дыши!", "Гигант, отпустивши пииту, Помчал — по земле или над?", "Той — до всего, после всего"; междометия: "Ох — когда трудно, и ах — когда чудно, А не дается — эх!"

Наиболее характерными для языка поэзии Цветаевой являются антонимичные отношения между словами разных частей речи: "Жив, а не умер Демон во мне!", "Есть с огромными крылами, а бывают и без крыл", "Вновь зрячая — уж не любовница" /ср. с выражением "слепая любовь"⁷; др. примеры см. ниже. Приведенные примеры являются наиболее простой формой построения цветаевского контраста.

Как отмечают исследователи, семантический принцип цветаевского текста — "неравенство слова самому себе",⁹ которое приводит иногда к алтонимии (контрасту) внутри слова (амбивалентность, эвантисемия): слово, благодаря особой интонации, получает в тексте прямо противоположное значение. "Уж и нрав у меня спокойный! Уж и очи мои ясны! "Поляризации значений может помогать и контекст: "В край — всем краям наоборот! — Куда назад идти — вперед Идти", "Дай! На языке двуостром: На! — Двуострота змеи!"; в стихотворении "Хвала богатым": "люблю богатых! За их корень, гнилой и шаткий, С колыбели растящий рану, За растерянную повадку Из кармана и вновь к карману"; „Будьте прокляты вы — за весь мой Стыд: вам руку жать, когда зуд в горсти, — Пятью пальцами — да от всех пяти Чувств — на память о чувствах добрых — Через всё лицо вам автограф".

В выражении антонимичных отношений участвуют и синонимы: "Уж не глазами, а в вечности дырами Очи, котлом ведерным!"; "Не в пуху — в пере Лебедином — брак! Браки розные есть, разные есть!"; "Поэтов путь: жжя, а не согревая", "Уже и не светом: Каким-то свеченьем светясь", "Все спящей видели меня, Никто меня не видел сонной". Частица НЕ, как антонимирующее средство, между противопоставленными словами приводит к появлению контрастов.

Противопоставленными могут оказаться и омонимы (точнее, омофоны и омографы): "Чтоб не жил — кто стар, Чтоб не жил — кто юн!", "Поэт — издалека заводит речь. Поэта — далеко заводит речь", "Совсем ушел. Со всем — ушел", "Не рассóрили — рассорили".

В центре внимания М. Цветаевой оказывается не только слово, но и часть его, поэтому нередкими в ее стихах являются аффиксальные антонимы — однокорневые слова, противоположное значение в которых выражается аффиксами — приставками: "Последний — посмертный — бессмертный Подарок России — Петра", "Не проломанное ребро — переломанное крыло. /Не чинят крыл. Изуродованный ходил./"; "Пью — не напьюсь. Вход — и огромный выход"; суффиксами: "Вы столь забывчивы, сколь незабвенны", "Завоеватель? — Нет, завоеванье! Любовь ли это — или любованье, Пера причуда—иль первопричина", "Звали — равно, называли — разнo. Все называли, никто не назвал", "Вот и разлучены Неразлучные", "Той, что страсти хлебнув, лишь ила Нахлебалась", „В воду пропуск Вольный Розам — цвeсть! Бросил — брошусь! Вот тебе и мeсть!", "Наконец-то встретила Надобного — мне: У кого-то смертная Надоба — во мне", "Справлять неисправимую работу", "Бит — бьeшь", "Нас спастать? Да от вас спасаемся ж", "Да разве спасают спавшихся".

Контраст является основой построения словосочетаний. Так, в атрибутивных словосочетаниях прилагательное выступает в роли антонимического эпитета, что довольно часто приводит к появлению оксюморона: зоркая ночь, ледяной костер, огневой фонтан, невнятицы дивной, холостяки семейные, юнцы маститыс, нежная горечь, ледяная кровь нежеланный гость, юная бабушка, неразрывные враги, рыночною новизною, прелестный трус. Если к такому словосочетанию присоединяется еще одно прилагательное, то отношения противопоставления могут устанавливаться как между прилагательными, так и у каждого из прилагательных с существительным: "Черная... зоркая ночь", "В братственной ненависти союзной", "Молодость моя! Моя чужая молодость", "Что нужно кусту от меня? Не речи ж! Не доли собачьей Моей человечьей", "Спи мой первенец светлый и страшный", "Как ветер качает сонный, бессонный Лес", "В голосах родных мне слышится Темный голос твой чужой". Контрастны и приложения: "Испепели меня, черное солнце — ночь", архангел-тяжелоступ; чужбина, родина моя.

Сталкивание слов неожиданных, не встречавшихся друг с другом раньше, характерно и для объектных словосочетаний, (часто осложнённых атрибутивными отношениями), многие из них также являются оксюморонами: радость тоски, жажда смерти на костре, пустыня славы, звон и шорох стали и глуб, серафима сила, мускул крыла, закон звезды и формула цветка, нежность гнева, каменная безнадежность проказ, фальшью истины и правдой лжи, смрад чистоты. Стремление к точности, выразительности приводит и к появлению своеобразных "перевернутых" словосочетаний: "Не сущность вещей — Вещественность сути", "Не сущность вещей: Существенность вещи"; "С тобой нелепейшая роскошь, Роскошная нелепость — страсть"; "И слеза ребенка по герою, И слеза героя по ребенку", "Ибо надо ведь хоть кому-нибудь Дома в счастье, и счастья в дом! Счастья — в доме!"

Интересны трехчленные сочетания: "сплав вдохновений и сухожилий; светила и присподни дитя; моим стихам о юности и смерти. Отношения между словами во многих примерах значительно сложнее простого противопоставления: в столкновении антонимичных слов поэта привлекает не столько различие, сколько родство, близость, сходство: "Гордость и робость — родные сестры, Над колыбелью, дружные, встали" /разрядка наша — Л. Д./, "Доблесть и девственность! Сей союз Древен и дивен, как смерть и слава". Нейтрализация противопоставления чаще происходит в рамках не словосочетания, а предложения: "Не отстать тебе. Я — острожник. Ты — конвойный. Судьба одна", "Два на миру у меня врага, Два близнеца — неразрывно — слитых: Голод голодных — и сытость сытых!", "Мы смежны, блаженно и тепло, Как правое и левое крыло". Но это та самая "близость", которая в любую минуту может стать "пропастью": "Но вихрь встает — и бездна пролегла От правого — до левого крыла".

Наиболее разнообразны контрасты в предложении. Это и противопоставление подлежащего и сказуемого: "Два солнца стынут", "И да будет вам ночь — светла!", "Это ночь зажгла этот светлейший лик", "тихонько пели колокола", "Вам все вершины были малы И мягок самый черствый хлеб", "Порознь! — на языке двузначном Поздно и порознь — вот наш брак!; о определении при подлежащем и сказуемого: "Голову сжав, Слушать, как тяжкий шаг Где-то легчает", "И мягок самый черствый хлеб". Это и противопоставление разных членов предложения: "Шли от него лучи — Жаркие струны по снегу. Три восковых свечи — Солнцу-то! Светоносному!", "Стою и шлю, Закаменев от взлету, Сей громкий зов в небесные пустоты", "Знай, что от сердца голова есть, И есть топор — от головы", "На льдине, в Гвиане, в Геене — любимый; В коросте — желанный, С погоста — желанный", "Рыцарь ангелоподобный — Долг! Небесный часовой! Белый памятник надгробный На моей груди живой", "Так связываясь с новым горем, Смеюсь, как юнга на канате". Это и определения при однородных членах: "Белое солнце и низкие, низкие тучи"; и сравнения — контрасты: "Все страсти водою комнатной Мне кажутся", "Мне слёзы — водою сахарной", "И полководец гривастый льнет Белой голубкой", "Юношей воскрес старик" "Оглоблей гребет — крылом Архангела ломового".

Сближение контрастных по значению слов довольно часто приводит к появлению оксюморонов /см. примеры выше/, особенностью которых обычно называется: 1/ сочетание противоположных по смыслу слов, 2/ создающих новое понятие: "голова до прелести пуста", "книгохранилища пустот", "Я тебя схоронила в небе", "в самом небе я погребена", "плечи сутулые гнулись от крыл", "заломив от счастья руки", "Благословляю вас на все четыре стороны". Как можно заметить, цветавские оксюмороны могут представлять собой не только словосочетание, но и предложение: "Пуще опалы — царская милость", о богах: "Звериной челюсти Страшный их зов", "Удар, доходящий — как женское пенье", "призванье — как плеть", "петь меж стенаний надгробных", "И голубиной — не черни Галчонка — белизной", о поэте —, "Он тот, кто спрашивает с парты, кто Канта наголову бьет", "Так в ночи моей прекрасной ходит по сердцу пила", "Я полюбила: Мутную

полночь, Льстивую флейту, Праздные мысли", "Как нас любил за вероломства Грех", "Как я люблю... лживые, в душу идущие речи Очаровательных губ" Иногда весь текст представляет собой стихотворение-оксюморон: "Мой день беспутен и нелеп: У нищего прошу на хлеб, Богатому даю на бедность, В иголку продаваю луч, Грабителю вручаю ключ, Белилами румяню бледность".

Связанные антонимичными отношениями слова могут оказаться в разных предложениях: "Полон стакан. Пуст стакан". "В вечную ночь пропадет — погонюсь по следам. Солнце моё! Я тебя никому не отдам"; в предложениях — пар целлятах: "Не доверяй перинам. С сугробами в родстве"; в главной и придаточной частях сложноподчиненного предложения: "Два солнца стынут... И то остынет первым, что горячей", "Как бы дым твоих ни горек Труб, глотать его — всё нега"; в бессоюзном предложении: "В небе-то ясно, Темно — на дне" и др.

Приводя эти примеры, нельзя не отметить безграничности, "безмерности в мире мер" как одного из основных качеств поэзии М. Цветаевой: "Пространство, пространство, Ты нынче — глухая стена", "Мир — это стены", "Любивший дольше времени", "Миг, длительный по крайней мере — Как час". "Я счастлива жить образцово и просто: Как солнце..." — в последнем примере прием гиперболизации роднит Цветаеву с Маяковским, который тоже довольно часто пользовался таким смещенным употреблением антонимов "по отношению к привычным языковым стандартам"¹⁰: ср. "о, если б был я тусклый, как солнце".

Иногда поэту мало двучленного противопоставления: "Нет, которое из двух: Кость слишком — кость, дух слишком — дух. Где ты?.. Там — слишком там, здесь — слишком здесь... Бог — слишком бог, червь — слишком червь", — "Ты мне чужой и не чужой, Родной и не родной, — Мой и не мой!" — и тогда появляются трехчленные:

Емче ограна и звонче бубна
Молвь — и одна для всех:
Ох — когда трудно, и ах — когда чудно,
А не дается — эх!

Или:

Да не поклонимся словам!
Русь — прадедам, Россия — нам,
Вам — просветители пещер —
Призывное: СССР...

Поскольку объектом наблюдения служит не просто художественная речь, а речь к тому же и стихотворная, постольку заслуживает внимания и вопрос о расположении контрастов в стихе (строке), строфе и стихотворении. Интересные примеры контрастных построений даст организация стиха. Чаще всего слова с противоположным значением располагаются в начале и конце стихотворной строки: "Даль, отдалившая мне близь", "Удар, доходящий — как женское пенье", "Жаркие струны по снегу", "От подвала — до Крыш", "Тонок в поясе, а сердцем — толст", "Милость свою и гнев", "Чужбина, родина моя". Контрастные слова могут стоять рядом: "И глубоко равноду-

шен и враг, и друг", "Мой зноб и зной", "И на морозе Флоренцией пахнет вдруг", иногда такой контраст заполняет всю строку: "Сладко ль, солоно ли", "Пересмеялся — хнычь", "Перемонаршил — бунт", "Перегордился — в грязь". Наконец, контрасты могут стоять через слово: "Бунт архангела, бунт скота", "Воздух душен, вода свежа", "Нежность женщины, дерзость мальчика", "Я, богатая, была бедна", "Черным по белому день твой черный", "Расцветает сад, отцветает сад. Ветер встреч подул, ветер мчит разлук".

Одно и то же слово может быть связано антонимичными отношениями с другими словами как по горизонтали /в стихе/, так и по вертикали /скрепляя два стиха/:

Не Елениной красной Трои
Огнь! Расщелины ледниковой
Синь, на дне опочиешь коей...

/огнь — ледниковой; огнь — синь/.

Черная, как зрачок, как зрачок, сосущая
Свет — люблю тебя, зоркая ночь.

В последнем примере противопоставление слов: 'черная — свет', 'свет — ночь' — усложняется антонимическим эпитетом 'зоркая'.

Ты — Господь и Господин, — а — я —
Чернозем — и белая бумага.

Антитеза строится на антонимичных отношениях между словами: ты — я; Господь и Господин — чернозем и белая бумага; чернозем — белая бумага.

Сложными переплетениями контрастов отличаются цветаевские строфы. Контрасты могут располагаться по вертикали — а/ в начале двух смежных строк:

Солоно-солоно сердцу досталась
Сладкая, сладкая ваша улыбка.

б/ в конце:

Над тобой, "пустяк",
Знаем — как потелось!

Говорят — тягою к пропасти
Измеряют уровень гор.

То, что вчера — по пояс,
Вдруг — до звезд.

в/ симметрично в начале и конце:

Начинать наугад — с конца,
И кончать — еще до начала.

Голова до прелести пуста,
Оттого что сердце — слишком полно!

Юность — любить,
Старость — погреться.

За Иоанном — в рай, за доном
Жуаном — в ад.

И голубиной — не черни
Галчонка — белизной.

Могут “укладываться” рядом: что приводит к противопоставлению правой и левой половины стиха и строфы:

/Благословляю/
Господню милость — и господен суд,
Благой закон — и каменный закон.

И пыльный пурпур свой, где столько дыр...
И пыльный посох свой, где все лучи!

Оперный плащ певца? — Вдовый смиренный плат?
Резвой интриги щит? — Или заклад последний?

перекрестно:

Хвала убитым,
Сущим — срам... /хвала — срам; убитым —
сущим/;

на стыке /то есть в конце предыдущей и начале последующей строк/
Следует отметить, что подобное “рассечение” контраста является как бы следствием другой особенности цветаевского стиля — стремления выделять наиболее важные, значимые, нужные поэту слова, вынося их в начало стиха, что приводит и к ломке синтаксиса, и к частым enjambement.

В городе Гаммельне дешево жить
И помирать спокойно.

Творческая мазня
Гения.

В день, когда сбросит дух
Тело: чехол последний.

Зорче всего — без глаз
Видящий.

/Контраст “на стыке” дополнен еще одним — в рамках стиха/.

Сквозь смех —
Смерть.

Только убит —
Воскрес.

по цепочке — из стиха в стих собираются целые гнезда контрастных слов:

Нежно светлеют губы, и тень золоче
Возле запавших глаз. Это ночь зажгла
Этот светлейший лик, — и от темной ночи
Только одно темнеет у нас — глаза.

/светлеют — тень, тень — золоче, золоче — ночь, ночь зажгла, ночь — светлейший лик, светлейший лик — темной ночи, светлеют, светлейший — темнеет/.

Как я люблю...
Лживые, в душу идущие, речи
Очаровательных губ.

/люблю — лживые речи, лживые — в душу идущие речи, лживые речи — очаровательных губ/.

... не уловили
Грозную стрелу
Легких слов моих, и нежность
Гнева напоказ...
Каменную безнадежность
Всех моих проказ!

Черная, как зрачок, как зрачок, сосущая
Свет — люблю тебя, зоркая ночь.
Ночь! Я уже нагляделась в зрачки человека!
Испепели меня, черное солнце — ночь!

/здесь контраст по вертикали и по цепочке: черная — свет, свет — ночь, ночь — испепели, а также по горизонтали: свет — ночь, испепели — черное, черное — солнце, солнце — ночь/.

Контраст может пронизывать всю строфу:

Другие — с очами и личиком светлым,
А я-то ночами беседую с ветром.
Не с тем — итальяйским
Зефиром младым, —
С хорошим, с широким,
Российским, сквозным!

/В этой строфе противопоставление строк: первой и второй; двух следующих — двум последним — усилено контрастом слов: я — другие; итальяйский младой Зефир — хороший, широкий, российский сквозняк. Подчеркнут контраст и стилистически; очи, личико светлое, младой Зефир — слова поэтические — противопоставлены словам нейтральным, но "сильным", выразительным, — и звукописью: преобладанием сонорных в одной группе и взрывных и щелевых — в другой/.

Контраст может выстраиваться в кольцо: антонимичные слова начинают и кончают двустишие:

Белого поля поперек
— Пропала! — волос черный.

строфу:

Злость сытости! Сплев
С на-крытых столов!
Но — в том-то и гвоздь! —
Есть — голода злость.

стихотворение:

Я — есмь. Ты будешь. Между нами — бездна.
Я пью. Ты жаждешь. Сговориться — тщетно.

/первые две строки стихотворения/

Я есмь. Ты — будешь. Через десять весен
Ты скажешь: — есмь! а я скажу — когда-то...

Можно привести примеры стрóf, в которых слова антонимы находятся не в смежных строках, а через строку:

Извилина неярких губ
Капризна и слаба,
Но ослепителен уступ
Бетховенского лба.

Приказ: ледяные туманы
Покинув, — за пядию пядь
Обследовать жаркие станы
И виршами нам описать.

- Контрастными оказываются первая и последняя строки в строфе:

Быть в аду нам, сестры пылкие,
Пить нам адскую смолу, —
Нам, что каждою-то жилкою
Пели господу хвалу!

В поте — пишущий, в поте — пашущий!
Нам знакомо иное рвение:
Легкий огонь, над кудрями пляшущий, —
Дуновение — вдохновения!

п о с л е д н я я строка предыдущей строфы:

Прелестный предвечерний час.

и п е р в а я — следующей:

Захлебываясь от тоски,
Иду одна...

Многие стихотворения дают примеры противопоставления с т р о ф:

Радость — что сахар, Нету — и охаешь, А завелся как ? — Через часочек: Сладко, да тошно!	На смех и на зло Здравому смыслу, Ясному солнцу, Белому снегу
--	--

Горе ты горе, — соленое море! . . .	Я полюбила: Мутную полночь, Льстивую флейту, Праздные мысли.
-------------------------------------	---

Нередки у М. Цветаевой и стихотворения — контрасты. Они могут строиться как антитеза — на противопоставлении нескольких пар антонимов:

Полюбил богатый — бедную,
Полюбил ученый — глупую,
Полюбил румяный — бледную,
Полюбил хороший — вредную:
Золотой — полушку медную . . .

Дополненная другими словами с соотносительно противоположным значением, антитеза становится развернутой, сложной:

Стыд и скромность, сигарера,
Украшенье для девицы
Украшенье для девицы
Посрамленье для мужчины.

Губки алые — что розы:
Нынче пышут, завтра вянут.
Жалко их на привиденье,
И живой души на камень.

Аналогичными являются стихотворения „Попытка ревности“, „Легкомыслие — милый грех“, „Мои день беспутен и нелеп“, „Вчера еще в глаза глядел“, „Ваш нежный рот — сплошное целованье“, „Ладонь“ и др.

Иногда контраст в рамках всего стихотворения создается за счет противопоставления всего текста — о д н о й или д в у м последним строкам. Эта особенность тоже не случайна: по мнению поэта, стихотворения часто пишутся ради последней строки, „которая приходит первой“¹¹ и которая у Цветаевой часто оказывается контрастной всему остальному тексту:

Кто дома не строил —
Земли недостоин.
Кто дома не строил —
Не будет землею . . .
Соломой — золою . . .
Не строила дома.

См. также стихотворение „Тоска по родине! Давно” . . . , „Разговор Гамлета с совестью”, „Попытка ревности” и др.

Если понимать под термином ‘контраст’ не только антонимы, анти-тезы, эвантисемию, а любое противопоставление, тогда следует указать и на „скрытые” контрасты цветаевского языка, обнаруживающиеся при анализе текста: это и ритмические контрасты¹², и звуковые противопоставления, на которых стоит несколько остановиться, поскольку сама М. Цветаева придавала огромное значение инструментровке стиха /„Пишу исключительно по слуху”/. Среди приемов звуковой организации стиха можно выделить звуковые противопоставления, роль которых чрезвычайно разнообразна: и выделение наиболее значимых слов:

— Мой! — и о каких наградах
Рай — когда в руках, у рта —
Жизнь: распахнутая радость
Поздороваться с утра!

/грд-р-рк-рт — ЖЗН -рпт -рдт -пдр — тр; о-а-а-а-И-а-а-о-а/; и усиление выразительности стиха:

И назовет его нам в висок
Звонко щелкающий курок.
/нзв -нм -вск -звн/ ш’ кш’ -крк/
И шла, прислушиваясь, как
Скрежещет гравий.

Скрип проезжающей, арбы
Без паруса. — Сквозь плющ зеленый
Блеснули белые столбы
Балкона.

/шл -лш /скржш’ — гр/ скр-прж’ш’-рб/ бпр-сквс’ — плш’ -злн — блснл-
бл -стлб -блкн/;

и создание „звуковых характеристик”: см. стихотворение „Психея”:

Пунш и полночь. Пунш — и Пушкин,
Пунш — и пенковая трубка
Пышущая. Пунш . . .

. . . и лепет
Бальных башмачков по хриплым
Половицам. И — как призрак —
В полукруге арки — птицей —
Бабочкой ночной — Психея! . . .

И на цыпочках — как пери! —
Пируэтом — привиденьем —
Выпорхнула . . .
Вновь впорхнула . . .

Не прожег ли ей перчатку
Пылкий поцелуй арапа . . .

Подбор слов определенного, близкого звучания для характеристики Пушкина/пунш -полночь-пенковая трубка пышущая -пылкий поцелуй арапа — это и тишина, покой — необходимые для работы, и огонь, страсть: пунш (горячий); трубка пышущая, пылкий поцелуй, прожег /; фонетическое отталкивание от слов другой звуковой гаммы, подчеркивающее различие в характеристиках/легкость: птица, пери, бабочка, выпорхнула, впорхнула; призрачность: привиденье, призрак/; переключка-противопоставление этих двух рядов аллитераций до конца стихотворения — всё это говорит о большом мастерстве М. Цветаевой.

Инструментовка со-противопоставленных слов дает возможность лучше понять смысл стихотворения:

Любовь
 Ятаган? Огонь?
 Поскромнее, — куда как громко!

Боль, знакомая, как глазам — ладонь,
 Как губам —
 Имя собственного ребенка.

В попытке определения, что же такое любовь, поэт сталкивает три слова: ятаган, огонь -боль, которые объединяются одним общим значением 'боль', что подчеркивается и близостью звуков / гн-гн — бл: один — взрывной, другой — смычно-проходной. И всё-таки более существенным оказывается противопоставление: ятаган /экзотично!/, огонь /ярко! — это боль мгновенная, а не длительная, постоянная, „знакомая”. Это различие усилено средствами звукописи.

Довольно часто контраст в цветаевских текстах возникает в результате противопоставления значения слов и эмоциональной насыщенности текста:

Тоска по родине! Давно
 Разоблаченная морока!

Или:

Мне все — равны, вне всё — равно,
 И, может быть, всего равнее —

Роднее бывшее — всего.

Обилие пауз и ударений, восклицательная интонация — признаки речи взволнованной — противоречат смыслу высказываемого.

Контрасты охватывают не только языковую сторону произведений М. Цветаевой, они присущи всему ее творчеству. „Я — много поэтов, а как это во мне спелось — это уже моя тайна.”³¹ Отсюда — разный тип лирической героини¹⁴: одна — романтически настроенная поклонница Дон Жуана и кавалера де Грие; другая / полная ей противоположность / — „кабацкая царица”, третья / снова контраст! / героиня — благочестивая, умиленная стариной и т. д.

На контрастах строятся и поэтические образы:

Пушкин —

Бич жандармов, бог студентов,
Желчь мужей, услада жен —
Пушкин — в роли монумента?
Гостя каменного? — он,

Маяковский —

Скалозубый, нагловзорый
Пушкин — в роли Командора?
„архангел-тяжелоступ“
Он возчик и он же конь,
Он прихоть и он же право...

Ахматова —

Вас передать одной
Ломаной черной линией.
Холод — в весельи, зной —
В Вашем унынии...

Аналогично стихотворение „Чародей“ и др.

Создавая портретную характеристику, поэт чаще всего отмечает контрастные признаки:

Твои руки черны от загару,
Твои ногти светлее стекла.

Какие большие кольца
На маленьких черных пальцах!
Какие большие пряжки
На крохотных башмачках!

Иногда ощущение контраста появляется потому, что „взрослые“ черты замечаются в ребенке.

Четвертый год.
Глаза — как лед.
Брови — уже роковые.

В твои без месяца два года —
Ты так грустна.

В некоторых стихотворениях поэт противопоставляет свое отношение к образу / Гамлет, Офелия, Дон Жуан / традиционному, общепринятому. Стихотворение „Разговор Гамлета с совестью“ начинается с „я любил ее, как сорок тысяч братьев любить не могут“, а заканчивается: „Но я ее любил??“ В стихотворениях „Офелия — Гамлету“ и „Офелия в защиту королевы“ — нежная, любящая Офелия „читает отповедь“ Гамлету:

Наглостью и пустотой — не тронете!...

Или:

Принц Гамлет! Довольно царицины недра
Порочить . . . Не девственным — суд
Над страстью.

Своеобразным, очень „цветаевским“ / и вновь противоречащим общепринятому / является подход к некоторым темам. Так, в 1914 году, во время войны с Германией, Цветаева пишет:

Ты миру отдана на травлю,
И счета нет твоим врагам.
Так как же я тебя оставлю,
Так как же я тебя предам.

Германия — мое безумье!
Германия — мой любовь!

/ср. отношение поэта к этой же стране в 1939 г.: „Германия! Безумие, безумие творишь!“/.

Антитеза образов, /конфликты лирического героя с окружающим миром, обществом, людьми, даже близкими / „Не суждено, чтобы сильная с сильным“/, пейзаж, портрет, композиция, язык, основанные на противопоставлениях, отталкиваниях, противодействии — вот далеко не полный список „цветаевских контрастов“, исследовать которые еще предстоит.

СНОСКИ

1/ И. Эренбург. Поэзия Марины Цветаевой. — „Литературная Москва“, Сб. 2, М., 1956, стр. 711.

2/ Б. Пастернак. Люди и положения. — „Новый мир“, 1967, № 1., стр. 233.

3/ В. Лурье. Рец. на книгу „Ремесло“ — „Новая русская книга“, №№ 2—6, Берлин, стр. 14—15.

4/ „Контраст — фигура речи, состоящая в антонимировании лексико-фразеологических, фонетических и грамматических единиц, воплощающих контрастное восприятие художником действительности“. — О. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, стр. 206. Контраст включает в себя и понятия 'антонимы', 'антитеза' и, кроме того, любое противопоставление /языковых единиц прежде всего/ без наличия между ними общего значения.

5/ М. Цветаева. Черт. — „Современные записки“, т. I IX, Париж, 1935, стр. 208.

6/ Материалом для исследования послужили стихотворения, помещенные в сб. „Избранные произведения“, М.—Л., 1965 и Марина Цветаева. „Стихи. Театр. Проза“, Париж, 1976.

7/ См. Т. В. Цивьян. Материалы к поэтике Анны Ахматовой. — Труды по знаковым системам, III, Ученые записки Тартуского университета, № 198, Тарту, 1967 — об использовании этих прилагательных Анной Ахматовой и некоторыми другими поэтами.

8/ М. Цветаева. Письма к А. Штейгеру. — „Опыты“, кн. 7, 1956, стр. 18.

9/ См. в связи с этим: Ю. Лотман. Анализ поэтического текста. „Просвещение“, Л., 1972, стр. 235—247, а также „Структура художественного текста“, „Искусство“, М., 1970, стр. 210—219, где дан тонкий анализ стихотворений Цветаевой.

- 10/ Л. А. Новиков. Антонимия в русском языке. МГУ, 1973, стр. 256.
- 11/ М. Цветаева. Нездешний вечер. — Проза. Изд. им. Чехова. Нью-Йорк, 1953. М. Цветаева воспроизводит свой разговор с поэтом Кузьминым:
— А я с 15 лет читала ваше "Зарыта шпагой — не лопатой — Манон Леско".
... И какой в этом воспитательный, всего старого мира — вызов, всего того века формула ... Ведь всё ради этой строки написано?
— Как всякие стихи — ради последней строки.
— Которая приходит первой.
— О, вы и это знаете.
- 12/ А. Н. Колмогоров. Пример изучения метра и его ритмических вариантов. — Теория стиха. "Наука", Л., 1968, стр. 145—167.
- 13/ Цит. по статье Вл. Орлова. Марина Цветаева. Судьба. Характер. Поэзия. — Избранные произведения. М.—Л., 1965, стр. 32.
- 14/ И. Михайлов. Опыты Марины Цветаевой. — "Звезда", 1967, № 7, стр. 203—211.

KONTRASZTOK M. CVETAJEVA KÖLTÉSZETÉBEN

L. N. GYEGYUHINA

A dolgozat M. Cvetajeva költészetének egyik alapvető stílusjegyét, az ellentétek használatát elemzi. A kontrasztok alkalmazása jellemző a költő nyelvi eszközeinek minden rétegére és költészetére általában: *fonetikai szempontból* (a különböző artikulációjú és hangzású szavak összeütköztetése a legjelentősebb szavak kiemelésének egyik eszköze); *szemantikailag* (a szövegösszefüggésben a szó néha teljesen ellentétes értelmet nyer); *lexikailag* (antonimaként használ minden beszédrészt, még segédszavakat is); *mondattanilag* (az ellentétpárok megfigyelhetők a szóösszetételek, az egyszerű és összetett mondatok keretében is).

Elemzi a dolgozat azt is, hogyan nyer alkalmazást az ellentét a vers egészében, a stófán és a verssoron belül.

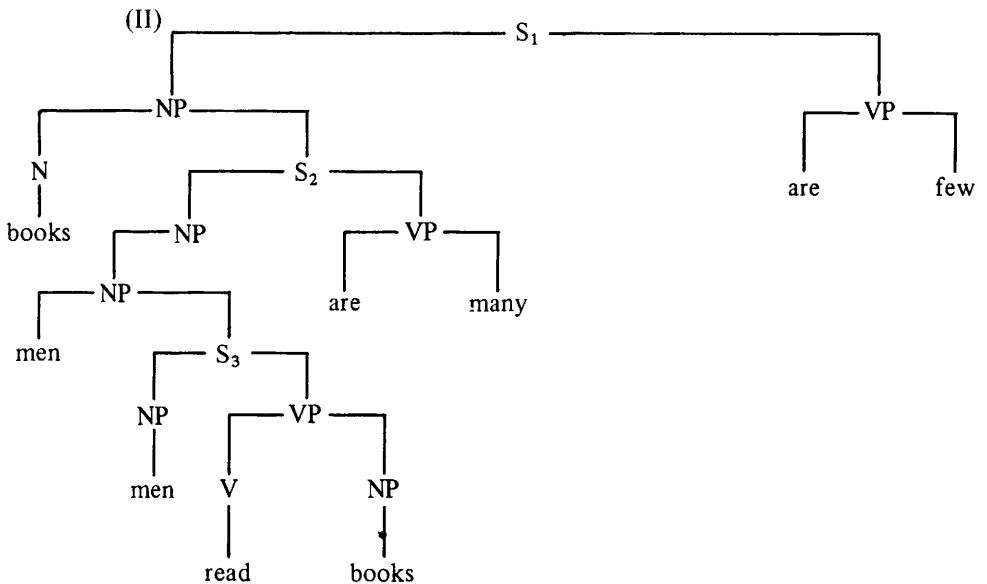
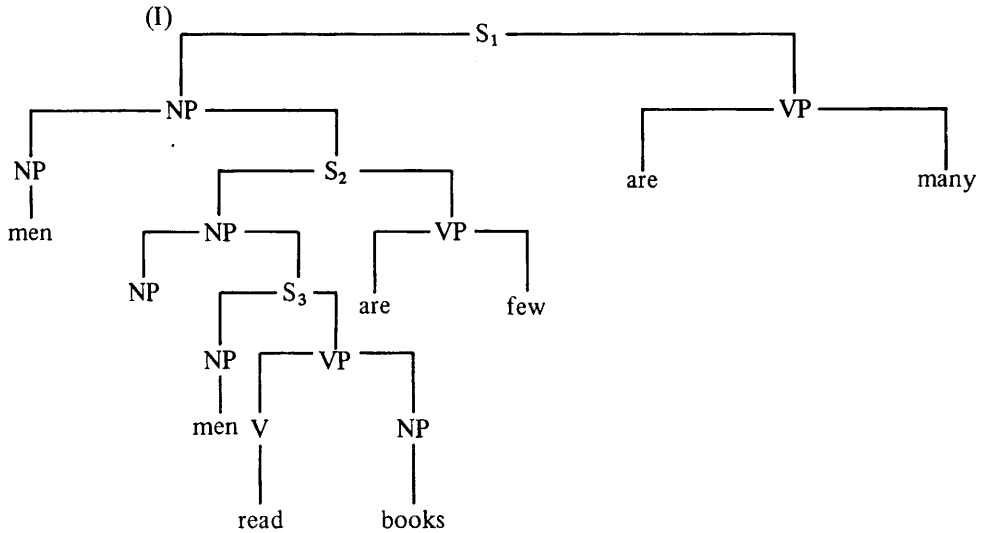
Érinti a dolgozat Cvetajeva képalkotásának alapvető módszerét, néhány téma megoldásának tükrében.

Ezután azt vizsgálja, igazolható-e ez a tétel. A következő két mondat elemzéséből indul ki:

3. 'Many men read few books'³

4. 'Few books are read by many men'⁴

(3) és (4) azért nem azonos jelentésű, mert alapsztemmájuk is eltérő. (3) alapsztemmája (I), (4) alapsztemmája pedig (II).

³ Sok ember kevés könyvet olvas.

⁴ passzív szerkezetű megfelelője.

Az (I) alapsztemmájú mondatot (5)-ben, a (II) alapsztemmájú mondatot (6)-ban is kifejezhetjük, s mivel (5) és (6) összetett mondat, belőlük (3) és (4) jelentéskülönbsége is kitűnik:

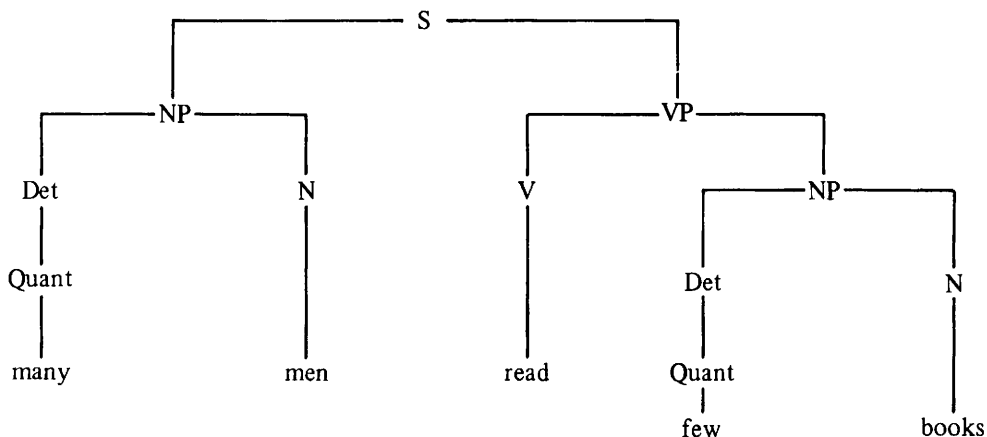
5. Sok az olyan ember, aki kevés könyvet olvas. (Sok a kevés könyvet olvasó ember)

6. Kevés az olyan könyv, amelyet sokan olvasnak (kevés a sokak által olvasott könyv).

A jelentéskülönbség alapja: (3) és (4) egyaránt 3–3 elemi ítéletből áll, de ezek az alapsztemma különböző szintjein (S_1, S_2, S_3) helyezkednek el, és ennek megfelelően rendeződnek lineárisan a felszíni szerkezetben.

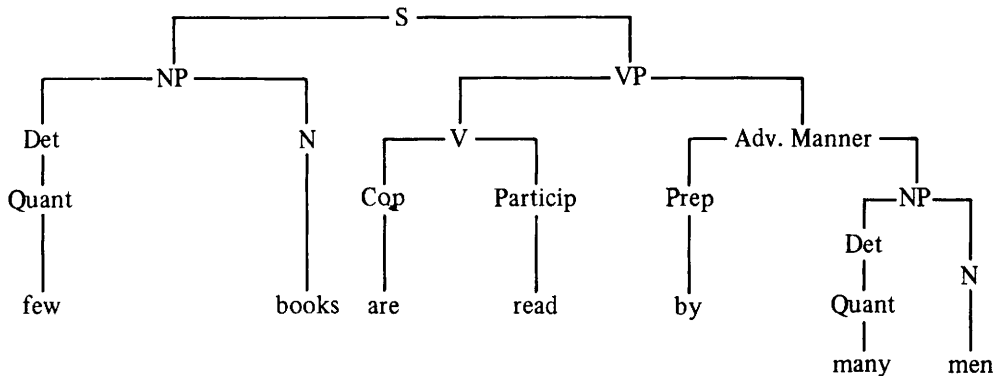
A mélystruktúrában magasabb szinten lévő ítélet a felszíni struktúrában balra, a mélystruktúrában alacsonyabban lévő ítélet a felszíni struktúrában jobbra kerül; ennek megfelelően eltérő hangsúlyt kapnak (a balra lévő elemre emfatikus hangsúly kerül), ami kihat az egész közlés jelentésére. (3) felszíni struktúrája (III):

(III)

(4) felszíni struktúrája (IV):

(IV)

(III)-t generalizált transzformáció (az eredetileg állítmányi mennyiségjelölők „jelzősítése”) és egyúttal az alaptételek (elemi ítéletek) felszíni struktúrába való átszerkesztése, (IV)-t egy nem-kötelező szinguláris (az adott esetben passzív) és egy generalizált (vagyis több elemi mondatot egy mondattá szerkesztő, tehát ua., mint III-nál), transzformáció alakította ki. Ebből következik, hogy a nem-kötelező transzformáció, vagyis az elemek elrendezése a felszíni szerkezetben nem közömbös a jelentés szempontjából. Azt mondhatnánk, hogy a nyelvi elemek elrendezésének is van helyértéke. E jelenséget a téma-réma (topic-comment), a fókusz összefüggésében is vizsgálhatjuk. Nézzük azonban tovább a fenti példákat a transzformációs elv szempontjából. A nyelvi tények, amint (1)–(4) is mutatja, ellentmondanak a passzív transzformáció jelentés-invarianciájáról szóló eredeti KF-i tételnek. A kérdés most már az, hogy a generatív és transzformációs elv képes-e a maga rendszerén belül e jelenségre kielégítő magyarázatot adni, vagy át kell adnia helyét egy adekvátabb nyelvi modellnek.

Lakoff sajátos stratégiát alkalmaz. Először a rendszeren belül, a rendszer alaptételeinek megkérdőjelezése nélkül igyekszik megadni a jelenség magyarázatát.⁵ Magyarázatképpen bevezeti a globális derivációs korlátozás (GDK) fogalmát (global derivational constraint). Ez meghatározza a nem-kötelező transzformációk sorrendjét, tehát mennyiségjelölőket tartalmazó alapsztemma esetén azt, hogy először az alapsztemmában legmagasabban lévő mennyiségjelölő „jelzősíthető”, majd a következő stb. és ezáltal kimondja, hogy az alapsztemmában magasabban lévő mennyiségjelölőnek a felszíni szerkezetben balra, az alapsztemmában alacsonyabban lévő mennyiségjelölőnek jobbra kell lennie.

A szabály képlete: .

$$C_1 = Q_1 \text{ uralja a } Q_2\text{-t}$$

$$C_2 = Q_2 \text{ } Q_1\text{-hez tartozik}$$

$$C_3 = Q_1 \text{ megelőzi } Q_2\text{-t}$$

A szerző a nyelvi elemek viszonyrendszerébe is bevezeti az 'ural' fogalmát.

'Ural' olyan viszony, ahol Q_1 a maga jelentéskörébe vonja Q_2 -t, Q_2 jelentésviszonyban áll Q_1 -gyel.

A szabály általános képlete:

$$P_1/C_1 \supset P_n/C_2 \supset P_n/C_3$$

(') = megfelel a feltételnek, P_1 = alapsztemma, P_n = felszíni struktúra, C = feltétel, Q = mennyiségjelölő, (\supset = implikáció). A szabály azt mondja ki, hogy ha két mennyiségjelölő, Q_1 és Q_2 előfordul a mélyszerkezetben, P_1 -ben, úgy hogy P_1 kielégíti C_1 -et, akkor, ha a megfelelő felszíni szerkezet, P_n kielégíti C_2 -t, P_n -nek ki kell elégíteni C_3 -at is, azaz, ha transzformáció közben a mélyszerkezet 'fölötte van – ural' viszonya megszűnik, akkor a felszíni szerkezetben 'megelőz– ural' viszony lép fel.

Lakoff e jelenség elemzésénél csak mellékesen említi a hangsúlyt, mint jelentésbefolyásoló tényezőt. Nézetünk szerint e jelenség elválaszthatatlan a téma-réma és a fókusz kérdésétől: (3) rémája (egyben pszichológiai állítmány) 'many' és 'few', ezért ezek vannak a fókuszban és kapnak kiemelt hangsúlyt. (4)-ben 'few' a réma (pszichológiai állítmány), ez van fókuszban és kap kiemelt hangsúlyt.

⁵Amint további gondolatmenetéből kiderül, ezt nem azért teszi, mert egyetért az irányzat tételeivel; ellenkezőleg: megjelöli a kérdés megoldási módját az irányzaton belül, s ezután az általa ajánlott megoldással kapcsolatban kimutatja, hogy az nem fogadható el.

Felmerül a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy más nyelvekben is befolyásolja-e az elemek lineáris elrendezése a közlés jelentését. Vessük egybe a fenti közlések (3), (4) magyar és orosz megfelelőit.⁷

- (7) a) 'Sokan kevés könyvet olvasnak.' (dőlt betű = hangsúlyos)
 b) 'Kevés könyvet olvasnak sokan.'
 c) 'Mnogie čitajut malo knig.'
 d) 'Malo knig čitaets'a mnogimi l'ud'mi.'

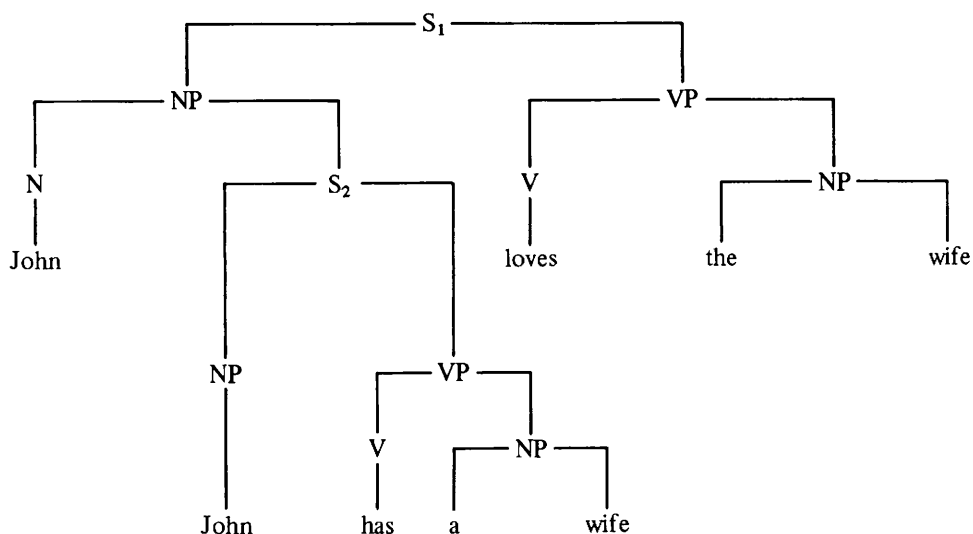
A példák csak megerősítik az eddig is jól ismert tényt: a nyelvi struktúra elemeinek elrendezése egyes esetekben jelentéshordozó tényező.

Nézzük meg, hogy (1) és (2) jelentéskülönbsége levezethető-e a GDK-ből. (1) felszíni szerkezetében⁸ 'John' uralja 'his'-t mivel tőle balra van. A közlés tehát két közlésnek egy sztemmára való leképzése:

'John loves the Wife'

'John has a wife'

amelynek alapsztemmája:

(2) esetében viszont a következő sorrendűek az elemi mondatok:

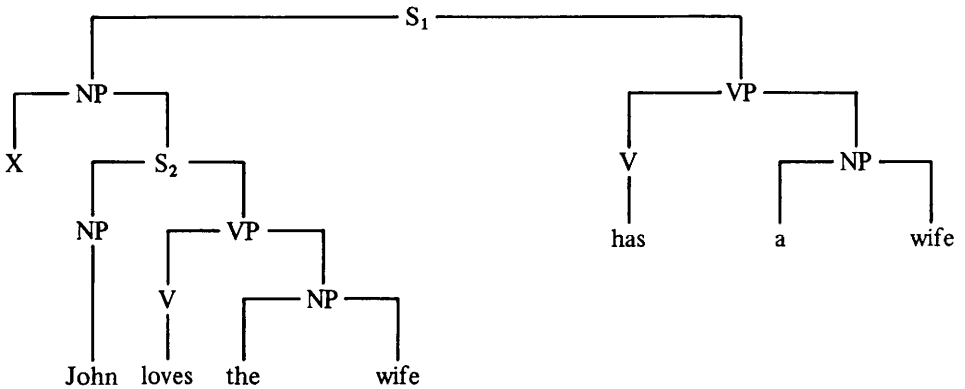
'X has a wife'

'John loves the wife'

⁷Az orosz nyelvű közlések jelentéskülönbségét illetően anyanyelvű személlyel konzultáltunk. Megjegyzendő, hogy a két közlés közti jelentéskülönbséget csak akkor ismerte el, amikor felhívtuk rá a figyelmét, hogy a két közlésnek egyes nyelvészek eltérő olvasatot tulajdonítanak. Lakoff is rámutat, hogy dialektusonként, sőt idiolektusonként eltérő lehet egyazon jelenség megítélése.

⁸Abból indulunk ki, hogy a birtokos névmás, 'N has X' elemi mondatból származik.

(2) alapsztemmája tehát:

Felmerül a kérdés: magyarázható-e (1) és (2) jelentéskülönbsége Lakoff apparátusával? (1) ugyanis nem egyértelmű, mivel 'his' névmás használható az alany és a birtokos nem azonossága esetén is. Más szóval a „megelőz – ural” szabálya itt nem érvényes. (1) tulajdonképpen azonossági indexszel egyértelműsíthető, tehát

'John₁ loves his₁ wife₂'

illetve

'John₁ loves his₂ wife₃'

Erre egyébként Kiefer Ferenc is rámutatott (személyes közlés). Ami pedig (1) és (2) transzformációs viszonyát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy (2) nem származtatható (1)-ből, ha (1) alanya és birtokosa között referencia azonosság áll fenn, vagyis ha

'John₁ loves his₁ wife₂'

A transzformáció csak akkor lehetséges, ha az alany és a birtokos között nincs referencia azonosság, vagyis ha

'John₁ loves his₂ wife₃'

(3) és (4) mindenképpen azt bizonyítja, hogy a passzív transzformáció is kihát a közlés jelentéstartalmára. Ha a referencia azonosságot jelentéstani-logikai kategóriának vesszük, akkor (1) és (2) alapján azt kell mondanunk, hogy bizonyos esetekben egyes jelentéstani tények meghatározzák a grammatikai műveleteket. Jelentés és transzformáció egymást kölcsönösen meghatározó nyelvi tény.

Chomsky (1957) és Katz–Fodor (1963) a tagadó szerkezeteket is állító megfelelőjükből származtatja nem-kötelező transzformációk útján. A tagadó szerkezetek állító megfelelőjüktől való jelentéskülönbségét később Katz és Postal (1964) is elismeri, mégis tanulságos lesz Lakoff bizonyító eljárását tovább nyomon követnünk.

A szerző a következő példákat elemzi:

(8)a) 'I persuaded Bill not to date many girls'⁹

b) 'I persuaded many girls not to date Bill'¹⁰

(9)a) 'I didn't persuade Bill to date many girls'¹¹

b) 'I didn't persuade many girls to date Bill'¹²

⁹ 'Lebeszéltem Billt arról, hogy sok lánnyal randevúzzék'

¹⁰ 'Sok lányt lebeszéltem arról, hogy Billel randevúzzék'

¹¹ 'Nem beszéltem rá Billt, hogy sok lánnyal randevúzzék'

¹² 'Nem beszéltem rá sok lányt, hogy Billel randevúzzék'

Tegyük fel, hogy e közlések értelmezése is a globális derivációs szabályok szerint történik. Döntő fontosságú ez esetben a jelentés szempontjából 'not' és 'persuade' helye ezekben a mondatokban: egymáshoz viszonyított helyük dönti el az 'ural' viszonyt és ennek megfelelően a közlések jelentését. (8 a, b)-ben 'persuade' megelőzi, tehát uralja 'not' szót; (9 a, b)-ben 'not' megelőzi, tehát uralja 'persuade'-t. Eddig látszólag minden a globális derivációs szabály szerint történik. Most vizsgáljuk meg 'dissuade' viselkedését.

(10) a) 'I dissuaded Bill from dating many girls'¹³

b) 'I dissuaded many girls from dating Bill'¹⁴

(10)-ben not morféma nem fordul elő. A tagadást itt 'dis-' prefixum fejezi ki, tehát:

(11) a) 'I NEGsueded Bill from dating many girls'

b) 'I NEGsueded many girls from dating Bill'

(10 a, b) jelentésének azonosnak kellene lennie (9 a, b) jelentésével, mivel NEG elem megelőzi a szemantikai jelentést hordozó elemet ('-suade'), vagyis 'dissuade' = 'not persuade' lenne. Azonban nem ez a helyzet: (10 a, b) jelentése nem (9 a, b)-vel, hanem (8 a, b)-vel azonos, tehát: 'dissuade' = 'persuade not to'. Az elemzés eredménye (és Lakoff konklúziója): a globális derivációs korlátozásokat a nyelvi tények nem igazolják, e hipotézist tehát el kell vetni. (10) azt is jelenti, hogy a negatív transzformáció bizonyos esetekben megelőzi a lexikai elemek bevezetését. (10)-en kívül idézhetjük 'prohibit', 'forbid' ('megtilt'), 'prevent' ('megakadályoz') és más példákat. (10) és a többi példa ellentmond a lexikai elemek blokkban történő, a szinguláris transzformációt megelőző bevezetése elvének. Ez pedig a mélyszerkezet létét kérdőjelezi meg.

Anélkül, hogy kétségbe vonnánk Lakoff konklúziójának elméleti helyességét, másként ítéljük meg a 'megelőz – ural' kérdését. A jelenséget tágabban értelmezzük, és specifikus eseteit nem hozzuk közvetlen összefüggésbe a mélyszerkezet létének bizonyításával vagy tagadásával.

Nézetünk szerint 'megelőz – ural' (és esetenként a 'követ – ural') nyelvi realitás abban az értelemben, hogy bizonyos elemek közlésbeli helye lényeges a közlés elemei közti viszony szempontjából, az elemek közti viszony pedig jelentések közti viszony, tehát jelentéshordozó tényező. (10), amelyet Lakoff a globális derivációs szabály cáfolatára idéz, csak kivételes esete az elemek közti viszonyrendszernek s nem mond ellent az általános szabálynak. Más szóval az általános szabály a globális derivációs szabály egyetemes jellege nélkül is létezik és létével cáfolja Kf tételét. Ha ugyanis (10) és (11) alapján olyan értelmű általánosítást teszünk, hogy az elemek lineáris elrendezése nem hat ki a közlés jelentéstartalmára, akkor ezáltal azt állítjuk, amit eredetileg tagadni akartunk: a transzformációk jelentés-invarianciáját, vagyis visszatérünk a generativisták kiindulópontjához, amelyet pedig a nyelvi tények alapján meghaladni akarunk. A passzív és egyéb transzformáció az elemek újraelrendezésével jár, ez pedig jelentésmódosulást, jelentésváltozást idéz elő. A tagadó elemnek a lineáris sor más-más helyére való bevezetésének jelentéstani kihatásai megfigyelhetők a magyar nyelvben is.

(12) a) 'János nem vitte el a könyvet.'

b) 'Nem a könyvet vitte el János.'

c) 'János a könyvet nem elvitte.'

(12a) jelentése különbözik a másik két tagadó mondat jelentésétől, az utóbbiak jelentése ismét különbözik egymástól. Kiefer Ferenc (1966) az állító és tagadó szerkezetek jelentéskülönbségének jelölésére szemantikai eljárást ajánl. Szerinte az állító és tagadó

¹³ 'Lebeszéltem Billt arról, hogy sok lánnyal randevúzzék'

¹⁴ 'Sok lányt lebeszéltem arról, hogy Billel randevúzzék'

szerkezet közti jelentéskülönbség kifejezhető úgy is, hogy a transzformációhoz megfelelő szemantikai jellemzést rendelünk hozzá:

'Éva hajadon.' (+ Hajadon)

'Éva nem hajadon.' (– Hajadon)

Ez az eljárás azon közlésformákra alkalmazható, amelyeket Leontyev (1968) (Luria és Svedelius nyomán) viszony-kommunikációnak (КОММУНИКАЦАЯ ОТНОШЕНИЙ) nevez, vagyis a névszó + névszói állítmány szerkezetű közlésekre. Megjegyzendő, hogy a NEG elem itt az alanyra is vonatkozhat: /

'Nem Éva hajadon.'

A szemantikai jellemző itt is alkalmazható, de az előbbtől eltérő kihatással: az előbbi negatív jellemzést implikációja:

'Éva férjezett.'

az utóbbi pedig 2 dolgot implikál:

'Éva férjezett'

'N személy hajadon.'

A probléma itt a fenti jelölés alkalmazása. (–) jelölést annak kifejezésére alkalmazzuk, hogy az adott dolgot, az adott tulajdonság hiánya jellemzi.

'Nem Éva hajadon.'

esetén

(– Éva)

jelölés nem alkalmazható, mivel 'Éva' grammatikai ismérvei (Főnév, Tulajdonnév) ezt kizárják.

A másik kérdés, hogy alkalmazható-e a NEG jelentéstartalmának e jelölése az ún. esemény-kommunikációra (Leontyev), azaz az alany + cselekvést (történést) jelölő igei állítmány (pl 12) szerkezetekre. Ha a cselekvést, történést, állapotot, folyamatot, tulajdonságot egy elvontabb kategória alá vonjuk amelyet jelöljünk (Nem-anyagi dolog) vagy egyszerűbben (-Anyag) terminussal, akkor

Éva (-Hajadon)-

hoz hasonlóan

'János nem olvas'

kifejezhető így:

János (-Olvas)

A két kommunikáció-típusban ugyanis közös az, hogy mindkét esetben a NEG elemnek az alanyra (vagy az állítmányon kívül más mondatrésze) való vonatkoztatása az alapítéleten kívül még legalább egy pozitív ítéletet implikál^{1 5}:

'Nem Éva hajadon —————> N személy hajadon.'

'Nem Pista olvas —————> B személy olvas.'

Mivel tehát NEG jelentéskihatása attól függ, hogy az állítmányra vagy más mondatrésze vonatkozik, a kategóriát 2 típusra oszthatjuk:

NEG I = az (igei vagy névszói) állítmány tagadása;

NEG II = a többi mondatrész tagadása, mégpedig:

NEG II S = az alany,

NEG II O = a tárgy,

NEG II Adv = a határozó tagadása.

Az igekötős ige tagadása NEG I-hez vagy NEG II Adv-hoz tartozna, mivel az igekötők (egy részének) funkciója ma is azonos az adverbium funkciójával. (Vö. 12c példát.) NEG

^{1 5} A terminust itt nem formális logikai, hanem nyelvészeti értelemben használjuk

I-t nevezhetnénk egyszerű vagy I implikációs tagadásnak, amely tartalmilag azonos a logikai negációval,

NEG I = P, vagy P(z)

Eszerint

'A diák nem szorgalmas.'

szerkezeti képlete:

S NEG I P

és logikai formája:

$\overline{Sz(D)}$

I implikációs tagadásnak azért nevezzük ezt a tagadást, mert melléknévi állítmány esetén ez a közléstípus egy pozitív ítéletet is implikál: az állítmány jelentéstani ellentétét (antonimáját).¹⁶

'A diák nem szorgalmas. → A diák hanyag.'

NEG II t a már vázolt okokból (az alapítélet ellentétének implikációján kívül egy második pozitív ítélet implikációja) nevezhetjük összetett vagy több implikációs tagadásnak. Ezt röviden így jelölnénk:

NEG.	II	S ₁	P	→	S ₂	P
			\			\
'Nem		János	olvas	→	Gergely	olvas'

Vagy ugyanez más képlettel kifejezve:

$\overline{P_1} \equiv P_2,$

Konkrétabb formában:

$\overline{O/J} \equiv O/x/$

ill.: $\overline{O/J} \equiv O/G/$

Visszatérve Lakoff „megelőz–ural” elvéhez, megjegyzendő, hogy az a mennyiségjelölőkön és a NEG kategórián kívül számos más nyelvi elem vonatkozásában nem érvényes. A (13)-hoz hasonló tényekre gondolunk.

(13) a) 'The professor failed John *as well*.'

b) 'A professzor Jánost *is* megbuktatta.'

c) 'Professor provalil Ivana *tože*.'

d) 'Der Professor liess Hans *ebenfalls* durchfliegen.'

E közlésekben 'as well', 'is', 'tože', 'ebenfalls' nem 'megelőz–ural', hanem 'követ–ural' viszonyban van 'János' szóval. Más kérdések is felmerülnek a derivációs szabályokkal kapcsolatban. Lakoff elsősorban a tagadó szerkezetek jelentés-összefüggései alapján mutatja ki, hogy az általa feltételezett szabály nem helytálló. Megjegyzendő azonban, hogy a derivációs szabályok alkalmazhatósága a mennyiségjelölőt tartalmazó közlések vonatkozásában is problematikus. A (3) és (4)-hez hasonló mondatok jelentéskülönbségének a derivációs szabályok alapján történő magyarázata ui. feltételezi, hogy a mennyiségjelölők, a tulajdonságjelzőhöz hasonlóan, a mélyszerkezet állítmányából származnak az ún. „mennyiségjelölő jelzősítés” (quantifier lowering) útján. B. H. Partee

¹⁶ A pozitív ítélet implikációja nem-melléknévi állítmány esetén is fennáll, de ott az implikált jelentés határozatlan: az ilyen implikáció bármire vonatkozhat, ami nem tartozik az állítmány fogalomkörébe: 'Pista nem dolgozik.' A tagadott melléknévi állítmány és egyéb állítmányok implikációja között tehát jelentős különbség van, és az utóbbi csak feltételesen nevezhető implikációnak.

(1970) mutatott rá, hogy ez a megoldás több nehézségbe ütközik. *Először*: csak a határozatlan alanyi NP-nek lehet mennyiségjelölő állítmánya:

'Arguments are many.'¹⁷

+ 'The arguments are many.'¹⁸

A határozott alanyú mondat mennyiségjelölője tehát nem származtatható a kernel állítmányából.^{18/b} *Másodszor*: vannak mennyiségjelölők, amelyek sem határozott, sem határozatlan alany esetén nem szerepelhetnek állítmányként, ezek: 'only', 'some', 'every', 'none'. Az is megfigyelhető, hogy a relatív mennyiségjelölők származtathatók a kernel állítmányából (a 'some' és 'any' kivételével), az abszolút mennyiségjelölők (a számnevek kivételével) nem. ('All', 'every' stb. nem lehet névszói állítmány, kivéve 'all' használatának olyan eseteit, mint 'That's all for today'.)¹⁹ *Harmadszor*: (eltekintve Partee Lakoff tételével szemben felhozott számos egyéb ellenérvétől) a (3)-ban és (4)-ben alkalmazott módszer nem alkalmazható az olyan esetekben, mint

'Few people hate many people.'²⁰

mert Lakoff mennyiségjelölő jelzősítési szabálya csak azt mondja ki, hogy főnévazonosság esetén a mennyiségjelölő jelzősíthető:

'People are few.' | \implies 'Few people work.'

Ez azonban megengedi kontradiktórikus közlések létrehozását:

'People are few.' | \implies 'People are many and few.' \implies

\implies 'many people and few people' \implies 'many and few people'

A derivációs szabályok alkalmazása tehát itt nem oldja meg a jelentéstani problémát. A jelentéstények egzakt kifejezése (annak jelölése, hogy a két főnév más-más denotátumra utal) csak a referencia azonosság vagy különbség jelölésével (indexezéssel) oldható meg, vagyis jelentéstani logikai, nem pedig szintaktikai eszközökkel. Lakoff (1970) „vizont-cáfolata” ellenére Partee álláspontja látszik meggyőzőbbnek, miszerint a mélyszerkezetre épülő szemantikai interpretatív elv nem fogadható el.²¹

¹⁷ 'Sok az érv.'

¹⁸ ua., de a határozott alany miatt grammatikailag helytelen.

^{18/b} A mennyiségjelölőt tartalmazó NP-vel kapcsolatos szabályokról a magyar nyelvben L. Dezső László (1969:72.)

¹⁹ A mennyiségjelölők felosztása relatív és abszolút alcsoportra jelentéstani osztályozás, amelytől az adott mennyiségjelölő grammatikai funkciója függ. Ez egyik figyelemre méltó esete annak, amikor grammatikai tényeket jelentéstani okok határoznak meg.

²⁰ 'Kevesen gyűlölnék sokakat.'

²¹ Lakoff (1971)-ben feladja eredeti, a standard elméletet támogató álláspontját és a fentebb ismertetett elemzését már a generatív szemantika álláspontjáról végzi. Hivatkozott cikkében (Lakoff, 1970) azokat a tételeit fogalmazza újra, amelyeket egy korábbi művében (Lakoff, 1965) körvonalazott, amikor még a Chomsky–Katz-féle elméletet fenntartás nélkül elfogadta. (1970) a szerzőnek a két álláspont közti ingadozását tükrözi:

„Since writing my dissertation (Lakoff, 1965) I have given up the belief that deep structures exist, so I would find it difficult to defend a view that semantic representation is based on such entities.” (Lakoff, 1970. 389. old.) („Disszertációm megírása óta feladtam azt a hitet, hogy a mélyszerkezet létezik, s így nehéz számomra azon nézet védelme, mely szerint a szemantikai reprezentáció ezen [a mélyszerkezeten – Sz. I.] alapszik.”) – mondja cikke elején, és ezután mégis a mélyszerkezet tételezéséből kiindulva polemizál Partee-vel.

A transzformációk jelentés-kihatásait más nyelvészek is kimutatták. Kuroda, valamint Jackendoff nyomán Chomsky (1971) rámutat, hogy az egyes angol mondatok jelentését befolyásolja az olyan szók, mint 'even', 'only' mondatbeli helye.

(14) '— John — reads — books — on politics.'²² ahol 'even' vagy 'only' helyétől függ a mondat jelentése. Márpedig az elemek idő(tér)-beli elrendezése a felszíni struktúrában realizálódik. Chomsky a kérdő és tagadó transzformációk és a jelentés fentebb tárgyalt összefüggéseit is elismeri. Adalékként a fentiekhez idézek néhány általa elemzett példát.

- (15) a) 'Many arrows hit the target.'²³
 b) 'Not many arrows hit the target.'²⁴
 c) 'Many arrows didn't hit the target.'²⁵
- (16) a) 'I shall go downtown.'²⁶
 b) 'Shall I go downtown?'²⁷
- (17) a) 'John will go downtown.'²⁸
 b) 'John won't go downtown.'²⁹
- (18) a) 'Each of Mary's sons hates his brothers.'³⁰
 b) 'His brothers are hated by each of Mary's sons.'³¹
- (19) a) 'His brothers hate each of Mary's sons.'³²
 b) 'Each of Mary's sons is hated by his brothers.'³³

A transzformációs elv szerint (18 a, b) jelentésének azonosnak kellene lennie, úgyszintén (19 a, b) jelentésének. Jelentésazonosság azonban az aktív és passzív szerkezetű mondatpárok között itt sem áll fenn: a transzformáció átalakította a mondatok elemeinek sorrendjét és megváltoztatta az elemek közti viszonyt. Ennek következtében (18 b)-ben 'his' nem Mária a valamelyik fiára vonatkozik, hanem valamely előzőleg említett személyre. (19 a)-ban 'his' szintén valamilyen előzőleg említett személyre vonatkozik, (19 b)-ben viszont Mária fiaira. Ellentétben Kf tételével (mely szerint a passzív transzformáció közömbös a jelentésre) (18 a, b) nem szinonim, (19 a, b) szintén nem.

(16 a, b) jelentéskülönbsége logikai okokkal magyarázható. (16 b) nem lehet egyszerű kérdés, mert az önmagunk cselekvésével kapcsolatunk ismeretét önmismeretet implicál. (Ha tudom, hogy megyek a városba, akkor ismerem a saját szándékomat, tervemet, és ez az ismeret ellentmondana a kérdésnek). (16 b) ily módon modális jelentést vett fel: a másik személy akarata, kívánsága, iránti érdeklődés jelentését. (17 b) jelentése önmagában nem dönthető el egyértelműen, csak az adott szituációra, szövegösszefüggésre vonatkozóan.³⁴

²² 'János politikai témájú könyveket olvas.'

²³ 'Sok nyíl talált célba.'

²⁴ 'Kevés nyíl talált célba.'

²⁵ 'Sok nyíl nem talált célba.'

²⁶ 'Bemegyek a városba.'

²⁷ 'Bemenjek a városba?'

²⁸ 'John bemegy a városba.'

²⁹ 'John nem akar bemenni a városba.'

³⁰ 'Mária mindenik fia gyűlöli fiútestvéreit.'

³¹ 'N testvéreit Mária minden fia gyűlöli.'

³² 'N testvérei gyűlölik Mária mindenik fiát.'

³³ 'Mária fiai gyűlölik egymást.'

(16a), és (16b) és úgyszintén (17a) és (17b) jelentéskülönbsége 'shall', 'will' jelentésével függ össze. Vö. a német 'sollen', 'wollen' igékkel.

³⁴ 'KF szóban elismeri ugyan, hogy „... a limited theory of selection by socio-physical setting can be constructed.” (KF, 1965. 489. old.) „... a társadalmi-fizikai környezet, mint jelentésbefolyásoló tényező szűken értelmezett elmélete kidolgozható.” Valójában azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a közlés értelmezéséhez nyelven kívüli (kognitív) tények is figyelembe vehetők.

Katz legújabb művében (Katz, 1972) válaszol azon bírálatok egy részére, amelyek a fentebb idézett példákhoz hasonló számos nyelvi tény figyelmen kívül hagyását rótták fel neki. Reflexiói tanúsága szerint a hangsúly és ezzel kapcsolatban a fókusz, a téma-réma és a jelentés összefüggéseit továbbra sem fogadja el. E jelenségeket a retorika és a stílus jelenségcsoportjába sorolja, amely jelenségcsoportot egyértelműen a felszíni szerkezet tartományába utal. Az egyetlen engedmény, amelyet a közlés fonetikai megvalósítása és jelentéstartalma közt esetenként megfigyelhető összefüggésre való tekintettel tesz, az, hogy egy új értelmező elv bevezetését javasolja:

„... there needs to be a new interpretive component in grammars, one that assigns a rhetorical interpretation to a sentence that marks the sentence's range of stylistic potentialities on the basis of principles that explain the grammatical structures on which stylistic canons rest.

This component will operate primarily on surface structure representations... This component will assign a rhetorical interpretation that marks such properties and relations as Topic, Comment, and presumptive belief.”³⁵

(Katz, 1972: 433. old.) (Az én kiemelésem – Sz. I.)

A transzformációk (beleértve a passzív transzformációt is!) jelentésbefolyásoló szerepével, ill. egyes formánsoknak (a mennyiségjelölőknek és olyan szónak, mint 'only', 'even' stb.) a terminális sorban elfoglalt helye és az adott felszíni szerkezet jelentése közti összefüggéssel kapcsolatban Katz elismeri, hogy:

„We will have to admit that certain transformations contribute to the semantic representation of sentences.”³⁶

(Katz, 1972. 441. old. Vö. még uo. 439–440.)

Figyelemre méltó változás ez az előző évek merev formalizmusával szemben, de Katz még mindig figyelmen kívül hagy számos nyelvi tény, amelyekkel pedig egy átfogó jelentésselméletnek foglalkoznia kell. Ezek közé tartoznak az állandósult szerkezetek, amelyeknek Katz fogalmi apparátusával való elemzésére egy másik dolgozatban teszünk kísérletet.

BIBLIOGRÁFIA

- Chomsky, N. (1957): Syntactic Structures. Mouton, The Hague (1971): Deep structure, surface structure and semantic interpretation in Semantics. Eds D. D. Steinberg–L. A. Jakobovits. Cambridge
- Katz, J. J. (1972): Semantic Theory. New York, London
- Katz, J. J.–Fodor, J. A. (1963): The Structure of a Semantic Theory. Megjelent Katz, J. J.–Fodor, J. A. (1964): The structure of Language. (Englewood Cliffs.) című művében.
- Katz, J. J.–Postal, P. M. (1964): An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. M.J.T. Press, Cambridge

³⁵ „... a grammatikába egy olyan interpretatív komponenst kell bevezetni, amely a mondat retorikai értelmezését végzi; ezen értelmezés jelöli a mondat potenciális stilisztikai változatait azon elvek alapján, amelyek leírják a stilisztikai szabályok alapjául szolgáló grammatikai szerkezeteket.

E komponens elsődlegesen a felszíni szerkezet fonetikai reprezentációján alapuló műveleteket tartalmazza. E komponens végzi a közlés retorikai interpretációját, amely olyan ismérvek és vonatkozások leírását foglalja magában, mint a topic, a comment, a feltételezett hiedelmek (=előfeltételezettség).”

³⁶ „El kell ismernünk, hogy bizonyos transzformációk kihatnak a mondat jelentéstanai megvalósítására.”

- Kiefer Ferenc (1966): A jelentésemélet formalizálásáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, IV. Szerk. Telegdi Zsigmond
- Lakoff, G. (1965): On the Nature of Syntactic Irregularity. Indiana University Dissertation. Megjelent Lakoff (1970): Irregularity in Syntax-ben. (Holt, Rinehart and Winston)
- Lakoff, G. (1970): Repartee, or a reply to Negation, Conjunction and Quantifiers. in Foundations of Language, No 3. (1971): On Generative Semantics. in Semantics. Eds D. D. Steinberg—L. A. Jakobovits. Cambridge
- Леонтьев, А. А. (1968): Психолингвистическая значимость трансформационной модели. В сб-ое Психология грамматики. Москва
- Partee, B. H. (1970): Negation, Conjunction, and Quantifiers. in Foundations of Language, No 2
- Reichling, A. (1961): Principles and Methods of Syntax (Cryptanalytical Formalism). in Lingua 10, Amsterdam
- Szabó István (1974): A szemantika generatív agy interpretatív jellegének kérdéséhez. Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, XII. Szerk. dr. Köves József.

On the Relationship between Meaning and Transformations

BY SÁNDOR RÁK AND DR. ISTVÁN SZABÓ

This paper discusses the controversial question of whether optional transformations are meaning preserving or not. The reason for our bringing up this problem is that some transformationists, Katz, Jackendoff, and several of their followers, still maintain that transformations do not affect meaning. They cling to their position adopted nearly 2 decades ago despite the fact that a large amount of linguistic material has been adduced and analysed by various linguists (some of whom are referred to in this paper) as counterexamples and cogent counterarguments against the „orthodox” transformational theory. Taking the same stand as Lakoff does on the question of meaning and transformations the authors supply some additional linguistic data where transformations do change the meaning of the original kernel. This is the case, e.g., when structures containing quantifiers undergo passivisation. However, we accept Lakoff's treatment of global derivational constraint only with a certain qualification: the „precedence – domination” theory suggested by Lakoff to account for the difference in meaning between active and corresponding passive structures containing quantifiers does not hold true for a number of lexical items. An attempt is made in the article to classify negations according to their logical content, i. e., according to the presupposition they express. It is also shown (after B. H. Partee) that the derivation of quantifiers from deep propositions runs into difficulty (such a derivation is presupposed by the „precedence – dominance” theory), for it leads to the construction of contradictory sentences. The readers of this article are supposed to be familiar with the basic tenets of transformational generative theory of grammar; but the material analysed here may also be of interest for those who favour a purely practical approach to linguistic problems.

О ВЗАИМООТНОШЕНИИ МЕЖДУ ЗНАЧЕНИЕМ И ТРАНСФОРМАЦИЕЙ

Шандор Рак — д-р Иштван Сабо

Настоящая статья посвящена спорному вопросу о том, сохраняют ли необязательные трансформации значение данного предложения. Авторы статьи считают эту проблему злободневной ввиду того, что некоторые лингвисты /Дж. Кац и его последователи/ и в настоящее время придерживаются мнения, что необязательная трансформация не вносит никакого добавочного значения в предложение. Настаивают они на этой точке зрения, несмотря на то, что уже накоплено большое количество языковых фактов, противоречащих положениям первоначальной трансформационной теории.

Анализируя языковые факты, на которые обратил внимание и Лейкофф, авторы статьи приводят дополнительные примеры, где трансформация несомненно изменяет

значение ядерного предложения. Такое изменение значения имеет место, когда трансформация производится над предложением, содержащим лексему с количественным значением /"много", "мало" и т. п./.

Однако положение Лейкоффа о глобальном деривационном ограничителе мы принимаем с некоторым огорчением. Лейкофф ввел это понятие для объяснения разницы в значении между действительными и соответствующими страдательными конструкциями, содержащими лексемы с количественным значением. Однако объяснение Лейкоффа неприменимо ко многим конструкциям. Кроме того, как указывает Б. Х. Парти, деривация количественных слов из ядерных конструкций приводит к новым затруднениям.

Авторы статьи попытались также провести анализ отрицательных конструкций по их логическому содержанию.

Данная статья рассчитана прежде всего на лиц, знакомых с основными теоретическими положениями порождающей трансформационной грамматики, но языковой материал, проанализированный в статье, может вызвать интерес и у студентов - филологов и учителей -- практиков.

A SZÓLÁSOK HELYÉRŐL A TRANSZFORMÁCIÓS NYELVLEÍRÁSBAN

DR. SZABÓ ISTVÁN

Közlésre érkezett: (1977. január 31.)

A jelentés és a grammatikai műveletek (transzformációk) összefüggésének vizsgálatából – Vö. Chomsky (1971), Lakoff (1971) – kitűnik, hogy a generatív grammatikusoknak a transzformációk jelentésmegőrző jellegére vonatkozó eredeti álláspontja módosításra szorul. A generativisták rendszerének érvényessége azonban nemcsak a kötetlen szerkezetek jelentése és transzformációja vonatkozásában kérdéses, hanem az állandósult, megkövesült szerkezetek (szólások, közmondások) vonatkozásában is. Ezeket mind Katz–Fodor, mind Chomsky figyelmen kívül hagyta. Katz és Postal (1963) egy rövid tanulmányt e kérdésnek szentel ugyan, ahol kísérletet tesznek az állandósult szerkezetek osztályozására és megemlítik azok transzformációs sajátosságait is. Dolgozatuk legfőbb mondanivalója az – az egyébként is ismert tény –, hogy a szólást tartalmazó közlés jelentése nem az elemek jelentésének összegeződése, ezért – hangsúlyozzák – a szótárnak tartalmaznia kell egy szólásjegyzéket is. A szólások transzformációs sajátosságaira vonatkozó megállapításaik azonban nagyon sommásak. Amint látni fogjuk az idiómák szerkezetük, a transzformációkkal szembeni viselkedésük szerint sokkal árnyaltabb elemzést és osztályozást igényelnek. Az a megállapítás is kiegészítésre szorul, hogy az idiómák legfőbb ismérve: az egész jelentése nem az alkotóelemek jelentésének összegeződése. Az ún. megfordíthatatlan binomiális szerkezetek (irreversible binomials) jelentése sokszor az elemek jelentésének összegeződése: 'here and there', 'all or nothing', 'bread and butter', 'do or die', 'salt and pepper', 'hammer and sickle'¹ (természetesen némi jelentésmódosulással).

Makkai (1972) több tucatnyi hasonló példát elemez és rámutat, hogy az idiomatikus jelleg itt a szerkezetek megkövültségében (az elemek felcserélhetetlenségében) van. Katz és Postal elemzése tehát elégtelen, de épp a nyelvi tényeknek Katz–Fodor (KF) transzformációs és projekciós elve szerinti behatóbb elemzése világíthat rá az elmélet hézagaira és ugyanakkor a tárgyalt szerkezetek természetének mélyebb vizsgálatára ad módot. Jelen írásban azt vizsgálom, alkalmazhatók-e a projekciós szabályok és a transzformációs elv az állandósult szerkezetekre, illetve milyen módosítással alkalmazhatók.

Amint fentebb említettük, vannak olyan állandósult szerkezetek, ahol az alkotóelemek jelentése derivált jelentésben összegeződik, akárcsak a kötetlen szerkezetekben, azonban a legtöbb szólás és közmondás jelentésének értelmezése különbözik a kötetlen

¹ 'itt-ott' vagy 'ide-oda', 'minden vagy semmi', 'vajás kenyér', 'megteszed vagy meghalsz', 'ételizésítők' (szó szerint: 'só és bors') 'sarló-kalapács'

szerkezetek értelmezésétől. (20)-t KF projekciós szabályai szerint értelmezzük szemantikailag, (21) értelmezése azonban nem e modell szerint történik.

(20) 'A vendég jóestét mondott.'

(21) 'A puska csütörtököt mondott.'

(20) jelentése az elemek jelentésének összegeződése, (21) jelentése azonban nem vezethető le az alkotóelemek jelentéséből. Mivel a 'puska' és 'mond' nem kompatibilis ('mond' szelekciós korlátozása (+Személy) és ez a jegy nem szerepel 'puska' szemantikai jegyei között), KF (21)-t anomálisnak minősítené és mint jelentéstanilag anomális közlést az ún. nem-valódi mondat (semi-sentence) címkével jellemezné (Vö. Katz–Postal, 1963). A természetes nyelv számtalan hasonló közlése azonban a beszélők számára nem anomális, mert az inkompatibilis elemek elvesztették önálló szóértéküket, az adott szókapcsolatot szójellegű elemként használjuk valamely szó vagy szószerkezet (az adott esetben 'elromlott') szinonimájaként. Ebben Katz és Postal álláspontjával (i. m.) egyet lehet érteni. De az önálló szóérték elvesztése nem jelenti az eredeti jelentéselemek (szemantikai jegyek) teljes elvesztését. Ezek az eredetileg nem kompatibilis jelentéselemek az új jelentés mellett, annak háttéréként fennmaradnak, és épp nem kompatibilis voltuk jelzi, hogy az adott szerkezet nem az elemek eredeti jelentése szerint értelmezendő. Ezért Katz és Postalnak igaza van abban is, hogy mind diakron, mind szinkron aspektusból vizsgálva (21) nem-valódi mondat. KF, Katz és Postal azonban nem vette figyelembe, hogy a (21) típusú szókapcsolás a nyelv produktív eljárásai közé tartozik: a nem-kompatibilis elemek egybekapcsolása jelentésfunkciót hordoz: jelentésváltozást fejez ki, mint (21)-ben, és vagy arra utal, hogy az adott közlés képletesen értelmezendő, mint (22)-ben.

(22) 'Magához szívja az akasztófa.'

A tárgyalt eljárás produktív jelleget, jelentésváltoztató és képalkotó szerepét másutt részletesen vizsgálom. Most nézzünk meg néhány közmondást az értelmezés módja szempontjából. Bár a közmondások konkrét, szemléletes formában fejeznek ki általános igazságot, ahol a közlés elemei legtöbbször a kompatibilitási szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz, az inkompatibilis elemek egybekapcsolása mint új-jelentés vagy képalkotó eszköz itt is megfigyelhető:

(23) 'Ingednek se higgy.'

A közmondásokra általában megsem az utóbbi a jellemző.

A közmondások esetében az egész közlés jelentéstartalma általában az elemi lexikai egységek jelentéséből áll össze. Ezért lehet ezeknek két értelmezési síkja: egy szó szerinti és egy metaforikus. A metaforikus értelem a konkrét értelemre épül és a konkrét szemléletben gyökerezik; az előbbi általánosítás alapján fejez ki valamilyen bölcsességet, tanulságot, intést. A közmondások fontos eleme a párhuzam: az a szituáció, amelyre vonatkoznak, amelyet jellemeznek, valamely tekintetben analóg azzal a szituációval, amelynek elemeit a közmondás szó szerint megnevezi. Ez azonban azt jelenti, hogy valamely dolgokat, ezek állapotát és összefüggéseit nem az adott dolgok, állapotok, összefüggések nevével írunk le és jellemezünk, hanem azon dolgok, állapotok, összefüggések megnevezésével, amelyekkel a szemlélet a szóban forgó szituációt és annak elemeit analogikus összefüggésbe hozta. Ez a közmondások képszerűségének forrása. (24. a, b)-vel jellemezhetjük pl. az olyan szituációt, amikor valaki valaminek a káros hatását úgy akarja kiküszöbölni, hogy a káros hatást kiváltó okot tovább hatni engedi, ill. az adott esetben a korai kelésből származó előnyöket hangsúlyozza.

(24. a) 'Kutyaharapást szőrivel (gyógyítják).'

b) 'Ki korán kel, aranyat lel.'

(24. a)-val jellemezhetjük azt, amikor pl. valaki az italozás kellemetlen utóhatásától italozással akar szabadulni; (24 b)-vel a korán elvégzett munka előnyeit. Egyik esetben

sincsenek jelen a jellemzett szituációban azok a dolgok, amelyeket a közmondásokban megneveztünk. Azt látjuk, hogy az utóbbi közléstípusban is szerepet játszik az ellentét mint az új értelem létrehozásának mozzanata: (21)-ben az inkompatibilis jelentéselemek összekapcsolása útján hoztunk létre képletes közlést, (24)-ben a tárgyi szituáció és a rávonatkozó közlés „inkompatibilis”. A képletes beszéd alkotásának mechanizmusát behatóbban tárgyaló dolgozatrészben^{1/b} e kérdésekről még szó lesz. Itt vizsgáljunk meg néhány állandósult szerkezetet a transzformációs elv szempontjából.

A szólások (és részben a közmondások) nemcsak abban különböznek a kötetlen szerkezetű közlésektől, ahogyan jelentésüket felfogjuk, hanem a transzformációval szembeni viselkedésükben is. Egyes transzformációk szabadon alkalmazhatók bizonyos szólásokra, és vannak egyáltalán nem transzformálható szólások. Ez komoly nehézséget jelent a transzformációs elv számára, mert: a) komoly érv a transzformációs elv egyetemes jellegét tagadó nyelvések kezében; b) a nem-transzformálhatóság okainak kutatása a jelentéstan és grammatika sokkal bonyolultabb kölcsönös összefüggésére, kölcsönös meghatározottságára vet fényt, semmint a generatív grammatikusok feltételezték; kiderül ui., hogy a transzformáció és a jelentés között olyan összefüggés van, amely kérdéssé teszi az autonóm grammatikai szabályokat; c) a transzformációs elv egyetemes (minden közlésre érvényes) jellegének kérdéssége az elmélet alaptételeit érinti. Lakoff és Ross (1967) pl. rámutat, hogy egyes angol szólások csak aktív vagy passzív alakban fordulnak elő.

(25) 'I have been had.'²

A standard elmélet szerint (25)-t nem-kötelező szinguláris transzformációval hoztuk létre a cselekvő szerkezetű kernelből. A nehézség az, hogy e jelentésben

'X has had me!'

nem létezik. A generatív elmélet szerint a lexikai elemek bevezetése (kötelező transzformáció) a bázis által létrehozott preterminális sorba történik a nem-kötelező transzformáció előtt. Esetünkben azonban, mivel a fenti kernel nem létezik, a generálásnak ez a módja kizárt. 2 kiút kínálkozik: 1. annak elismerése, hogy bizonyos esetekben a nem-kötelező transzformáció megelőzi a terminális elemek bevezetését; 2. a passzív transzformáció kötelező transzformációként való kezelése. Mindkét megoldás a generatív-transzformációs elmélet teljes újrafogalmazását vonná maga után. A 2. megoldás látszik legelfogadhatóbbnak (a standard elmélet hívei számára), de ez sem problémamentes: az esetek legnagyobb részében semmilyen jelentésbeli különbség nincs az aktív szerkezetű közlés és passzív megfelelője között. Ugyanakkor viszont (25) fordítottja is előfordul. (26)-nak az adott (képletes) jelentésben csak aktív szerkezetű alakja ismert.

(26) 'The soldier has kicked the bucket.'³

Ha (26)-ra a passzív transzformációt alkalmazzuk, a közlés elveszti képletes értelmét, és szó szerint fogjuk értelmezni ('A katona feldöntötte a vödört.'). A 2. megoldás tehát azt jelenti, hogy tekintettel a (25)-höz, (26)-hoz hasonló esetekre, másrészt a passzív transzformáció jelentéskihatás nélküli eseteire, kétféle passzív transzformációt kell megkülönböztetnünk: *a kötelező és jelentéskihatással járó és a nem-kötelező, jelentéskihatás nélkülit*. Kérdés azonban, hogy lehet-e egyazon formális műveletnek kétféle eredménye. Ha van, akkor ennek forrása nem a művelet maga, hanem annak a nyelvi anyagnak tartalmában eltérő volta, amelyen a műveletet végrehajtjuk. Arról van szó, hogy (25) és

^{1-b}Jelen írás egy nagyobb dolgozat egyik fejezetének része (ezért nem 1-gyel kezdődik benne a nyelvi példaanyag számozása).

²'Becsaptak, rászédtek.'

³'A katona elhalálozott.' (Szó szerint: 'feldöntötte a vödört'.)

(26)-ban végső soron jelentéstani okok írják elő, illetve tiltják a transzformációt. Az ebből adódó következtetés kézenfekvő, amelyet azonban célszerűbb a kérdés részletesebb elemzése és több tényanyag után megfogalmaznunk. Az állandósult szerkezetek transzformációs vizsgálata két irányban folyik: a) ezen szerkezetek osztályozása transzformációs tulajdonságaik szerint, és b) a transzformációkkal szembeni eltérő viselkedés okainak kutatása. Először vázoljuk az állandósult szerkezetek transzformációs osztályozását.

A. Makkai (1972) az idiómák 2 fő csoportját különbözteti meg: lexémikus és szemémikus idiómákat. Az utóbbiak egyik alcsoportját alkotják a közmondások. Köztudott, hogy a közmondások valamilyen általános igazságot, tanácsot, intést fejeznek ki konkrét, szemléletes formában, és a bennük megnevezett tárgyak, cselekvések mindig túlmutatnak önmagukon: az adott általános igazság képletes kifejezői. Mivel pedig az alapvető értelem hordozói a közlés jelentéstani elemei (szemémák), ezen alapvető mondanivaló, szempontjából mellékes annak formai realizálása. Ezért a közmondások a legkevésbé megkövesedett idiómák. Vegyünk egy megközelítőleg azonos értelmű magyar és angol közmondást.

(27) a) 'Ne igyál előre a medve bőrére.'

b) 'Don't count your chickens before they are hatched.'⁴

Mindkét közlés különböző morfológiai, lexikai és szerkezeti változtatásnak vethető alá anélkül, hogy képletes értelmüket elvesztenék:

'Korán ittál a medve bőrére.'

'Ha korán iszunk a medve bőrére, . . .'

'Megint korán akarsz inni a medve bőrére?'

'Miért iszol megint előre a medve bőrére?'

'Először ejtsd el a medvét, aztán igyál a bőrére.'

és az angol közmondás néhány változata:

'He likes to count his chickens before the are hatched.'

'He was again counting his chicken too early.'

'Remember what I told you about counting your chickens.'

'First hatch your chickens, then count them.'

Stb.

Megjegyzendő, hogy a közmondások ilyen változtathatósága mégsem csak nyelvi struktúra kérdése. Mögötte sokszor szemléletbeli változás, előzőleg általánosnak vélt, de a tapasztalat által megcáfolt igazságok megkérdőjelezése húzódik.

(28) a) 'Alma a fájától nem esik messze.'

b) 'Alma a fájától néha messze esik.'

c) 'Jó bornak nem kell cégér.'

d) 'Jó bornak is kell cégér.'

e) 'Ki megdob kövel, dobd vissza kenyérrel'

f) 'Ki megdob kövel, dobd vissza mennykövel!'

g) 'Lassan járj, tovább érsz!'

h) 'Gyorsan járj, tovább érsz!'

Az ilyen szerkezeti, morfológiai vagy lexikai (vagy egyidejűleg mindhárom) változtatáson átment közmondás valamilyen általános igazságot kifejező, metafórikus jellege nem szűnik meg, a változtatás csak egy másik általános igazságot állít a régi (de megkérdőjelezett) helyére. Ez történik (28 b, d, f, h)-ban.

⁴ 'Ne számold csirkéidet, mielőtt kikeltek volna!'

A változtatás másik kihatása stiláris értékű.

- (29) a) 'Nem eszik forrón a kását.'
b) 'Forrón akartad enni a kását, és megégetted a nyelved.'
c) 'Ahol nincs, ott ne keress!'
d) 'Mindig ott keresel, ahol nincs.'
e) 'Ki korán kel, aranyat lel.'
f) 'Ki korán kel, sok gombát lel.'

mondhatják egymásnak pl. (29 f)-t a gombaszedők. (A közmondások általános igazságtartalma mindig valamely tárgyi helyzetben konkretizálódik és realizálódik.)

Mivel e közmondások jelentéstanilag jól formáltak (nem tartalmazznak inkompatibilis elemeket), két jelentéssíkjuk van: egy metaforikus és egy szó szerinti, vagyis mindegyik konkrétan is értelmezhető. Ezt a tényt aknázzuk ki stiláris megfontolásokból, amikor konkrét fizikai tényekre vonatkoztatva használjuk a közmondást eredeti vagy változtatott formában. Az ilyen kétsíkú, „kétszínű” közlés az elvontság és konkrétum, az általánosság és egyediség közt irizál, és a szerkezeti vagy egyéb változtatás a kétféle értelmezhetőséget kiemeli, a közlés kéttermészetűségét aláhúzza. A fentiekhez hasonlóan kétértelműsített közmondás képszerűsége a képszerűség alapjául szolgáló konkrétumra történő vonatkoztatása révén felerősödik, a konkrét szituáció pedig erős megvilágítást kap, mintegy az általánosság szintjére emelkedik. A közmondások ilyen alkalmi változtatásaiban ugyanakkor az ember szellemi arculata is kifejeződik: nyelvi leleménye, újszerű, (esetleg fonák) látásmódja, frivolitása, kritikai hajlama vagy éppen cinizmusa.

A közmondások e sajátosságai más nyelvek esetében is megfigyelhetők. Jó néhány, széles körben elterjedt angol közmondásnak „ferdített-kicsavart” változata is ismert:

- (30) a) 'An apple a day keeps the doctor away.'⁵
b) 'An onion a day keeps everyone away.'⁶
(31) a) 'A bird in hand is worth two in the bush.'⁷
b) 'An actress in the arms is worth two on the stage.'⁸

Más tényezők azonban a szabad szerkezeti vagy lexikai változtatással szemben hatnak. A lexikai változtatást csak akkor tűri el a közmondás, ha a behelyettesített szó a helyettesítendővel azonos fajfoglalomba tartozó dolgot jelöl vagy az adott dolog a másikkal azonos funkciót tölt be az ember tevékenységében.

- (32) a) 'Közös lónak túros a háta.'
b) 'Ahol nincs, ott ne keress.'

(32)-ban 'ló' helyett 'szamár', 'tinó', 'póni' (és talán más olyan állat neve, amelyet a hátán való szállításra használnak) helyettesíthető be az eredeti képletes értelem elvesztése nélkül; (32 b)-ben 'keres' helyett 'matat', 'kutat' esetleg 'szimatol', 'szaglászik' helyettesíthető. Nem lehet azonban:

+ 'Közös dámvadnak túros a háta.'

vagy

+ 'Ahol nincs, ott ne sakkozz.'

(+ = a közlés jelentéstanilag vagy grammatikailag helytelen.)

⁵'Napi egy alma távol tartja az orvost.'

⁶'Napi egy hagyma mindenkit távol tart.'

⁷'Egy madár kézben többet ér, mint kettő a bokorban.'

('Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök.')

⁸'Egy színésznő a karokban többet ér, mint kettő a színpadon.'

A második változtatás korlátozó tényező a hitel-elv. Ezen azt értem, hogy a kifejezni szándékolt ítéletnek akkor van nagyobb hitele, meggyőző ereje, ha az adott nyelvi közösség által elfogadott klisé formájában kódoljuk. A hibás közmondás csökkent határfokú, nincs szuggesztív ereje; az ilyen pontatlanságra a hallgató azonnal azzal reagál, hogy helyesbíti. Csak a nagyon alkalomhoz illő változtatás fokozza a közmondás kifejező erejét. Az állandósultság fontos tényezője a tömörség, a rím, a ritmus. Azok a közmondások, amelyek elemeit e kötőanyag forrasztotta egybe, erősen ellenállnak minden transzformációnak (deformálásnak)

(33) a) 'Úri pompa, koldus konyha.'

b) 'Ha adnak, fogadd el, ha ütnek szaladj el.'⁹

Vizsgáljuk meg ezután a szólások transzformációs tulajdonságait. Az angol lexémikus idiómák legfőbb ismérve Makkai (1972) meghatározása szerint az, hogy jelentésük nem elemeik (lexémáik) jelentésének összegeződése, ami téves dekódoláshoz vezethet, ill. megakadályozhatja a helyes értelmezést.¹⁰

Ezek egyes alcsoportjai (az állandó prepozíciós, pontosabban: postpozíciós igék; a turnürikus, vagyis 2-nél több léxémát tartalmazó idiómák (pl. 'fly off the handle' = türelmét veszti), a binomiálisok, az inkorporáló igei szerkezetek ('baby – sit' = gyermekre felügyel) más-más transzformációs rendellenességet mutatnak egymáshoz viszonyítva, de közös bennük, és ez egyben formailag megkülönbözteti őket a szemémikus idiómáktól, hogy a szóbehelyettesítésnek és néhány szintaktikai transzformációnak (pl. a törlésnek) ellenállnak. Jellemző tulajdonságuk, hogy az igei elem egyes morfológiai kategóriák tekintetében (szám, személy, idő) majdnem teljesen kötetlen, a névszói elem pedig morfológiailag (szám és határozottság-határozatlanság tekintetében) teljesen megkövesült:

(34) a)	'The soldier	has kicked		the bucket'
		had kicked		
		will kick		
		may kick		
		must have kicked		

b) + 'The soldier has kicked the pail.'

c) + 'The soldier has kicked buckets.'

d) + 'The soldier has kicked the buckets.'

⁹A nyelvi lelemény persze az ilyen csiszolt és szilárd szerkezeteket is kikezdheti:

'Most légy okos – Domokos'

változtatással is jól funkcionálhat:

'Nem volt okos Domokos'

A rím megőrzésével történt változtatás tovább fokozhatja a stiláris hatást, különösen, ha a változtatás alkalomhoz illő is (mint jelen esetben, ha a szóban forgó személy neve Domokos).

¹⁰A megfordíthatatlan binomiálisok ('Rómeó és Júlia', 'ördög s pokol', 'Ádám, Éva', 'salt and pepper' (=fűszerek), 'ins and outs' ('csinja-binja') esetében is érvényes ez a kritérium, mert ezek a szó szerinti jelentésen túl, amely az elemek jelentésének összegeződése, egy általánosabb értelmet is tartalmaznak: Rómeó és Júlia = ideális szerelem; Ádám, Éva = nagyon régi ősök (Vö.: Ádámról Éváról rokonok vagyunk.) 'ördög s pokol' = nagyon szorongatott helyzet (ill. ilyen helyzetben használt indulatszó), 'salt and pepper' = konyhai cikkek általában ('pepper and salt' vagy ezen ízesítők megnevezése az általánosság elemét tartalmazó idiomatikus jelleg nélkül, vagy egy másik idióma, amelynek jelentése: 'foltokban őszülő haj')

(34 b) példázza a legszembetűnőbb különbséget a szeménikus és lexémikus idiómák között: az utóbbi nem engedi meg a szinonim szó behelyettesítését sem.¹¹

*(34 c, d) a névszói rész morfológiai transzformációja miatt nem-jólformált.¹²

A megfordíthatatlan binomiálisok legfőbb transzformációs tulajdonsága nevükben foglaltatik.

Az inkorporáló igei szerkezetek (amelyek nem feltétlenül idiómák is egyben (pl. 'man-hunt' = embervadászat), tehát csak az idiomatikus inkorporáló igék nem nominálizálhatók morfémával, ill. csak – ing morfémával nominalizálhatók:

'to man-hunt' – 'the man-hunt'

'to baby-sit' – + 'the baby-sit' – 'the baby-sitting'

Az angol és magyar közmondások hasonló szeménikus tulajdonságairól már szóltunk. A két nyelv lexémikus idiómaiban is közös az igei elem szinte teljes morfológiai kötetlensége és a névszói elem nagyobb morfológiai állandósultsága, és úgyszintén a lexikai elemek nem-helyettesíthetősége (kivétel itt is lehetséges):

(35) a) 'Kivágja a rezet.'

b) + 'Kivágja a vasat.'

c) 'Cigányútra ment a falat.'

d) + 'Cigányutakra ment a falat.'

A lexémikus idiómák fenti csoportosítása nem elsősorban transzformációs viselkedés, hanem belső szerkezetük szerinti csoportosítás volt, bár ugyanakkor rámutattunk néhány rájuk jellemző transzformációs tulajdonságra is. Ha aszerint osztályozzuk a megkövesült szerkezeteket, hogy milyen szerkezeti és morfológiai változtatásnak vethetők alá az idiomatikus jelleg elvesztése nélkül, akkor a fentitől eltérő, illetve a fenti osztályozást itt-ott átfedő felosztást kapunk. Frazernek (1970) a szintaktikai transzformálhatóság foka szerinti felosztását véve alapul a lexémikus idiómák következő csoportjait különböztetjük meg.

A két szélső eset: a teljes transzformálhatóság és a teljes megkövesültség.

Teljesen kötetlen lexémikus idióma nincs (és valószínűleg teljesen kötetlen szeménikus idióma sincs.) Nincs ui. olyan lexémikus idióma, amelynek tárgyi NP-je fókuszba kerülhetne, más szóval ahol rémaként szerepelhet:

'John passed the buck.'¹³

nem transzformálható

+ 'It was the buck that John passed.'

formában, mivel 'buck' eredeti jelentése nem játszik szerepet a szólás értelmezésében.

¹¹ Amire semmilyen logikai vagy nyelvi magyarázat nincs, és épp azért Makkai szabályát nehéz elfogadni. Miért ne mondhatná egy akasztófa humorú angol egy halott katona láttán: 'He has kicked the pail', különösen, ha a halott katona közelében ott hever egy feldöntött vödör. A szólások alkalmi deformálása ugyanazon okokból és ugyanazon stiláris céllal, mint a közmondásoké, egyáltalán nem tekinthető kizártnak.

¹² A szólások alkotóelemeinek ezen eltérő morfológiai viselkedése komoly nehézséget jelent abból a szempontból, hogy hogyan kezeljük a tárgyalt idióma típust a transzformációs grammatikában. Az összetevők önálló szóként való kezelése ellen szól a névszói elem említett morfológiai nem-teljessége. A szerkezet egyetlen szóként (igeként) ('elhalálozott') való kezelése mellett szól az is, hogy az igei elem sem teljes morfológiailag: a legtöbb ilyen szólás szenvedő alakban nem használható. De más morfológiai és fonetikai tények (pl. a hangsúly) az előbbi ellen szólnak: ha az elemek teljesen elvesztették önálló szóértéküket, akkor ezt kellene mondanunk:

'The soldier has kick – the – bucketed'

Szerintem e szerkezetek csak jelentéstani önállóságukat veszítették el, grammatikai, fonológiai önállóságukat nem. A kérdésre jelentéstani aspektusból másutt visszatérek. Vö. még Frazer (1970).

¹³ John másra háritotta a felelősséget, feladatot.'

Ügyszintén teljesen kizárt az olyan szerkezetek konjunkciója és a második igei rész egyidejű törlése, ahol az azonos elemek közül az egyik szó szerinti, a másik képletes értelemben vagy ahol mindkettő képletes, de eltérő jelentésben szerepel:

'He gave no credence to Nixon's proposal but gave complete support to Jackson's suggestion.'¹⁴

nem vonható össze, így:

+ 'He gave no credence to Nixon's proposal but complete support to Ford's suggestion.'

mert 'give credence' és 'give support'-ban 'give'-nek más-más a jelentése; ugyanez a szabály a magyar nyelvben:

'A vándor nyakába vette a tarisznyáját és nyakába vette az országotat.'¹⁵

nem alakítható át így:

+ 'A vándor nyakába vette tarisznyáját és az országotat.' Frazer a következő típusú transzformációk szerint vizsgálja a részben állandósult szólásokat:

1. adjunkció: az ige nominalizációja, a névszó birtokos jelzősítése:

'John hit the ball' \longrightarrow 'John's hitting the ball.'

2. lexéma beszúrás (insertion) az idiomatikus struktúrába:

'The teacher read the riot act to the class' \implies

\implies 'The teacher read the class the riot-act.'¹⁶

3. permutáció: az ige + posztpozíció (particle) + tárgy szerkezet ige + tárgy + posztpozícióra való átalakítása:

'put on some weight'¹⁷ \implies 'put some weight on'

4. Összetevő kivonás (extraction): ua., mint a permutáció, ill. azt is magában foglaló művelet: pl. a tárgyi NP kivonása a VP-ből és a mondat elejére tétele passzív transzformációnál.

5. újraszerkesztés (reconstruction): az ige igei főnévvé, a cselekvő birtokossá való transzformációja:

'He laid down the law to his daughter'¹⁸ \implies

\implies 'His laying down of the law to his daughter . . .'

A szólások a felsorolt transzformációkkal szemben a következő sajátos viselkedést mutatják. Ha valamely szólás újraszerkeszthető, akkor azon az összes többi transzformáció elvégezhető; ha az összetevő kivonás elvégezhető, akkor a permutáció, a lexéma beszúrás és az adjunkció is elvégezhető (de nem az újraszerkesztés!) stb. Tehát transzformálhatóság szerint a szólásokat a következő hierarchikus csoportokba oszthatjuk:

T₅ R(econstruction)

T₄ E(xtraction)

T₃ P(ermutation)

T₂ I(nsertion)

T₁ A(djunction)

T₀ Teljesen állandósult

Tehát T₅ \longrightarrow T₄, T₃, T₂, T₁ (\longrightarrow = ha . . . , akkor . . .)

T₄ \longrightarrow T₃, T₂, T₁

T₃ \longrightarrow T₂, T₁

T₂ \longrightarrow T₁

¹⁴ 'Nem adott hitelt Nixon javaslatának, de támogatta Jackson javaslatát.'

¹⁵ 'Sok stiliszta, valószínű, ezt is kifogásolná.'

¹⁶ 'A tanár szigorú figyelmeztetésben részesítette az osztályt.'

¹⁷ 'súlyban gyarapszik.'

¹⁸ 'Rákényszerítette véleményét a lányára.'

De a hierarchia fordítva nem érvényes, tehát

$T_4 \not\rightarrow T_5$ ($\not\rightarrow$ = nem következik)
 $T_3 \not\rightarrow T_4$
stb.

T_0 -ból pedig logikusan következik, hogy

T_0 xx T_1, T_2, T_3, T_4, T_5 (xx = kizár)

E módszerrel elvégezhető a szólások állandósultság szerinti gazdaságos osztályozása: a lexikonban megadott egyetlen jellemzés leírja az adott szólás egész transzformációs természetét. A nehézség az, hogy néhány szólás transzformációs viselkedése nagyon kiszámíthatatlan: gyakori eset, hogy a szólás adott szerkezeti változtatását valamely dialektikus (idiolektikus) kizárja, mások nyelvérzéke pedig elfogadja. Lentebb néhány ilyen esetet (21. old.) idézek. Mutassuk itt be néhány példa alapján az angol nyelv szólásait a fenti, Frazer-féle osztályozás szerint:

T_5 (36)

blow the whistle on sy¹⁹, cast pearls before swine²⁰, crack the whip over sy²¹, lay down the law to sy²², let the cat out of the bag²³, make the punishment fit the crime²⁴, pop the question²⁵, read the riot act to sy²⁶, spill the beans²⁷, toe the line²⁸, tip the scale in favour of sg²⁹, throw in the sponge³⁰,

T_4 (37)

bear down on sy³¹, bone up on sg³², bow down to sy³³ break the ice³⁴, draw a blank³⁵, give the axe to sg³⁶ give a wide berth to sy³⁹, hit the nail on the head³⁸ pay attention to sg³⁹, poke a fun at sy⁴⁰, wait on sy⁴⁰

¹⁹ kifecseg vmit vkiről.

²⁰ gönggyel etetni a sertéseket (vmilyen értékes, művészi produktum értékét felfogni képtelen emberre vonatkoztatva),

²¹ vkivel érezletlen a hatalmat, nagyobb munkára serkenteni,

²² ellentmondást nem tűrő módon viselkedni, vkire rákényszeríteni akaratunkat,

²³ kifecsegnie a titkot.

²⁴ a büntény arányában büntetni,

²⁵ megkérni a lány kezét,

²⁶ vkit szigorú figyelmeztetésben részesíteni,

²⁷ kikotyogni a titkot,

²⁸ betartani a fegyelmet,

²⁹ vmi javára billenteni a mérleget,

³⁰ feladja a harcot, megadja magát,

³¹ vkire rátámad,

³² vmit bemagolni,

³³ vki előtt megalázkodni,

³⁴ megtörik a jég

³⁵ tévedni,

³⁶ véget vetni vminek,

³⁷ vkit messzire kikerül,

³⁸ fején találja a szegyet,

³⁹ figyelmet fordít vmire

⁴⁰ élcelődik vkivel,

⁴⁰ /vkit kiszolgál, gondoz,

T₃ (38)

bring down the house^{41, 42}, give away the show⁴³, give up someone for dead⁴⁴,
keep up one' tail/end (Keep up your end!)⁴⁵, put down one's foot⁴⁶, put down sg
to sg⁴⁷, put on some weight⁴⁸, the cat has sy's tongue⁴⁹, let one's hair down⁵⁰

T₂ (39)

bear witness to sg⁵¹, do a good turn to sy⁵², drop a line to sy⁵³, give a chase to
sy⁵⁴, give ground to sg⁵⁵, give hell to sy⁵⁶, give the back of one's hand to sy⁵⁷,
harp on the same string⁵⁸, be set upon sg⁵⁹, stick to sg⁶⁰

T₁ (40)

kick the bucket⁶¹, insist on sg⁶², repent of sg⁶³, encroach on sy' rights⁶⁴, burn
the candle at both ends⁶⁵, bank on sy, sg⁶⁶; bring oneself to sg⁶⁷, clamour for
sg⁶⁸, give birth to a child⁶⁹, pull up stakes⁷⁰, stir up trouble⁷¹, turn over a new
leaf⁷²

⁴¹ nagy sikere van (pl. színdarabnak),

⁴² Néhány anyanyelvű informáns szerint csak: 'bring the house down' elfogadható,

⁴³ kikotyogja a titkot, felfedi a csalást,

⁴⁴ vkit halottnak vél, lemond vkiről (mert azt hiszi, hogy elpusztult),

⁴⁵ nem hagyja magát, nem csügged,

⁴⁶ határozottan kiáll vmi mellett, sarkára áll,

⁴⁷ vmit vminek tulajdonít,

⁴⁸ súlyban gyarapszik.

⁴⁹ hallgatag, nem beszél,

⁵⁰ mellőzi a formáságokat,

⁵¹ vmiről tanúskodik,

⁵² vkinek jó szolgálatot tesz,

⁵³ ír vkinek (egy-két sort),

⁵⁴ üldöz, megkerget,

⁵⁵ meghátrál, helyet ad,

⁵⁶ gyötör, kínoz, borsot tör vki orra alá; lehord, leszid,

⁵⁷ megüt vkit a kéz fonákjával,

⁵⁸ ugyanazt ismétlgeti,

⁵⁹ makacsul tör vmilyen cél felé,

⁶⁰ hú marad vkihez; ragaszkodik vkihez, vmihez.

⁶¹ elhalálozik,

⁶² vmi mellett makacsul kitart,

⁶³ szánja tettét,

⁶⁴ vkinek a jogait korlátozza,

⁶⁵ agyondolgozza magát,

⁶⁶ vkire, vmire számít,

⁶⁷ meggyőzi magát vmiről,

⁶⁸ vmit hangosan követel,

⁶⁹ világra hoz,

⁷⁰ (fel)szedi a sátorfáját,

⁷¹ bajt (zavart) okoz,

⁷² új életet kezd,

T₀ (41)

bite off one's tongue⁷³, bleed sy white⁷⁴, blow one's cool⁷⁵, rail at sy⁷⁶, beware of sy⁷⁷, build castles in the air⁷⁸, dip into one' pocket⁷⁹, kick over the traces⁸⁰, let off some steam⁸¹, let sy stew in his own juice⁸², turn a deaf ear to sy⁸³.

A felsorolt szólások csak egy töredéke az angol nyelv rendkívül gazdag szólás-kincsének. Ezért gyakorlati jelentősége a fentebb vázolt transzformációs osztályozásnak csak akkor lenne, ha egy teljes szólástár készülne, amely tartalmazná minden szólás transzformációs jellemzését, ill. transzformációs osztályokba sorolná azokat. A jelenleg forgalomban lévő szólásgyűjtemények többsége nem ad semmilyen útmutatást a szólások szintaktikai vagy morfológiai állandósultságának fokára vonatkozólag.⁸⁴

Az ilyen osztályozás azonban nemcsak azzal a nehézséggel találná magát szembe, hogy egy kétirányú folyamatot (szabad szerkezetek állandósulása, az állandósultak szabaddá válása) kellene leírnia, tenát egy állandó mozgást állapotként felfognia és rögzítenie egy adott időpontban, hanem azzal is, hogy egyazon szólást egyes dialektusok vagy angol nyelvközösségek más-más formában állandósították. Az állandó határozós igei szerkezetek között, amelyet Frazer a permutáció szempontjából kötetlennek tart, több olyan szólás van, amelyeket a brit angol csak megkövesült formában használ.⁸⁵ Hasonló ingadozás figyelhető meg az aktív és passzív szerkezettel kapcsolatban. Lakoff és Ross (1967)

'I have been had'

szólást csak passzív alakban ismeri, Wood viszont (i. m. 133.) a cselekvő alakot is említi. Egy szólástipológiának tehát figyelembe kellene vennie azt is, hogy ugyanazon szólást különböző területek nyelvi szokása más-más formában rögzítette. A fenti osztályozással kapcsolatban felmerül a kérdés: az állandósultságnak, ill. a transzformálhatóságnak miért éppen ilyen sorrendű fokozatai vannak? Hogyan következik a rekonstrukcióból az adott szólás összes többi transzformálhatósága? Hogy az összetevő kivonásból következik a permutáció és a lexéma beszúrás lehetősége, az megmagyarázhatónak látszik: mindhárom esetben az állandósult VP-t deformáljuk azáltal, hogy elemeinek eredeti sorrendjét átalakítjuk. Ha pedig az elemek egyik újra-elrendezési módja megengedett az idiomatikus jelleg elvesztése nélkül, akkor a másik újra-elrendezési mód is megengedhető. Persze azt már nem tudjuk megmagyarázni, hogy a passzivizációból miért következik a permutáció lehetősége, de a permutációból nem következik a passzivizáció. Hogy az újra-szerkesztésből, amely az „alatta” lévő T₄-től, T₃-tól, T₂-től merőben eltérő műveleteket tartalmaz (pronominalizáció vagy possesszivizáció, nominalizáció és lexéma betoldás), miért következnek az utóbbiak, az ismét csak megmagyarázhatatlan. És végül: T₅ és T₁

⁷³ megbánja, amit mondott,

⁷⁴ kiszípoloz vkit,

⁷⁵ türelmét veszti,

⁷⁶ szemrehányást tesz vkinek, fedd vkit,

⁷⁷ őrizkedik, óvakodik vkitől, vmitől,

⁷⁸ légvárakat épít,

⁷⁹ kiadásokat vállal, zsebébe nyúl.

⁸⁰ kirúg a hámból, (átv. ért.-ben),

⁸¹ kitombolja magát, kifújja mérgét,

⁸² benne hagyja a pácban,

⁸³ a panasz, kérelem süket fülekre talál.

⁸⁴ Wood (1970) igei szólásgyűjteménye e tekintetben úttörő munka, de ez sem következetesen transzformációs szempontú: csak az aktív-passzív szerkezetű használatra tartalmaz útmutatásokat.

⁸⁵ Csak: 'bring the house down', 'give the show away' stb.

⁸⁶ 'Becsaptak, rászedtek.'

viszonylag jelentéktelen különbsége ellenére (T₅-ben az ige nominalizálása, T₁-ben az ige gerundiummá változtatása, de közös bennük, hogy mindkét esetben az állítmányt alannyá változtattuk) miért következik T₅-ből T₁, de T₁-ből T₅ nem? A transzformációk hierarchiájának okát tehát magában a jelenségben nem találjuk meg. Ez a következő alternatíva elé állít bennünket: elismerjük az idiómák transzformációs viselkedésének teljes kiszámíthatatlanságát, ill. egyedül a nyelvi beidegződéstől való függését, vagy a különböző fokú állandósultság mögött a nyelvi beidegződésen túl valamilyen szabályszerűséget feltételezünk. Ez utóbbi esetben meg kell kísérelnünk a szabályszerűség feltárását és leírását; és ez lenne az idiomatikus szerkezetek tanulmányozásának fentebb már említett második aspektusa, amely a transzformációs osztályozásnál sokkal több buktatót is rejt.

Véleményem szerint az idiómák eltérő transzformációs sajátosságai *részben* a bennük kifejeződő szemlélettel, a valóság képszerű tudati tükrözésének sajátosságaival, tehát részben *jelentéstan okokkal* magyarázhatók. Példaképpen vizsgáljuk meg a szólásokat a passzív transzformálhatóság szempontjából.

Már láttuk, hogy egyes angol szólások mind aktív, mind passzív alakban, mások csak aktív alakban fordulnak elő. A lentebb elemzett példák azt bizonyítják, hogy e ténynek is szemléletbeli háttere van. Vizsgálódásaim közben ugyanis arra a feltevésre jutottam, *hogy összefüggés van (egyebek mellett) a szólás transzformálhatósága és képszerűségének foka között.*

Az idiomatikus szerkezetek képszerűségük foka szerint 3 csoportra oszthatók: erősen képszerű, közepesen képszerű és gyengén képszerű vagy képszerűség nélküli idiómákra. Az erős képszerűség azt jelenti, hogy a nem-képletes eredeti jelentés és a képletes jelentés között hasonlóságon alapuló erősen motivált kapcsolat van. Erősen képszerűek általában a közmondások:

'Ajándék lónak ne nézd a fogát.'

'Aranyhidat építs futó ellenségnek.'

és a szólások egy része:

'nagy port vert fel'

'nyomja az ágyat'

'crack the whip over sy'

'throw in the sponge' stb.

Megjegyzendő, hogy az ún. szóláshasonlatok többsége az erősen képszerű idiómák közé tartozik:

'olyan lusta, mint egy anyalajhár'

'olyan, mint a hab'

Gyengén képszerűek vagy képszerűség nélküliek azok az idiómák, ahol az elemek eredeti jelentése elhalványult és ezáltal ezek képfelidező ereje gyengült vagy teljesen meg is szűnt:

'egy követ fúj valakivel'

'tönkremegy'

'cigányútra ment a falat'

'akasztófa virága'

Ide sorolható az angol nyelv állandó határozós szerkezeteinek nagy része ('dress sy down', 'play sg up', 'bring up'/felnevelni stb.)

A közepesen képszerű szólások körét nehéz lenne pontosan meghatározni, mert a szólás képfelidező ereje az ember ismereteinek, a tudatában kialakult asszociációknak is függvénye:

'szorosabbra fogja a gyeplőt'

'tengelyt akaszt valakivel'

képszerűbb lehet a földművelés és állattenyésztés tárgyi kultúráját ismerők számára;
'pálcát tör valaki felett'

pedig képszerűségben többet mond azok számára, akik ismerik a középkori joggyakorlat azon szimbolikus aktusát (a bíró az elítélt előtt kettétört egy pálcát az ítélet jeléül), amely e szólás alapja lett. Ezért közepesen képszerűnek azokat az idiómákat nevezném, amely képszerűségének felfogásához az átlagosnál gazdagabb, szerteágazóbb ismeret- és asszociációrendszer szükséges; gyengén képszerűeknek pedig azokat, amelyek eredeti értelmezése és azáltal képszerűségének felfogása speciális kultúrtörténeti és nyelvészeti felkészültséget feltételez.

Wood (1970) szólásgyűjteményének felhasználásával mintegy 200 szólást vizsgáltam a passzív transzformálhatóság és a képszerűség foka szempontjából. Ennek alapján a passzív transzformálhatóság és a képszerűség között a következő összefüggést feltételezem.

I. A szólások egy részénél a konkrét és a képletes értelem közti kapcsolat a szemlélet szintjén erősen motivált, könnyen felismerhető, ennek folytán a szólás képszerűsége erős. Mivel a képszerűség hordozói itt az adott közlés jelentéselemei, a közlés képszerűsége szempontjából annak szerkezete közömbös, ezért ezek szabadon transzformálhatók a képletes értelem elvesztése nélkül:

- (42) a) 'break the ice' → 'the ice has been broken'^{8 7}
b) 'give a wide berth to sy' → 'a wide berth has been' given to sy'^{8 8}
c) 'hit the nail on the head' → 'the nail has been hit on the head'^{8 9}
d) 'lose sight of sg' → 'the sight of sg has been lost'^{9 0}
e) 'call attention to sg' → 'attention has been called to sg'^{9 1}
f) 'chalk up the offence against sy' → 'the offence
g) will be chalked up against sy'^{9 2}
stb.

II. A szabad transzformálhatóságot azonban sok szólásnál tiltja az a tény, hogy az eltörölné a különbséget a szó szerinti és képletesen értelmezett közlés között. A transzformálhatóság és nem-transzformálhatóság tehát itt jelentés-megkülönböztető funkciót tölt be: csak a konkrét értelmű közlés transzformálható:

(43)	szó szerint:	képletesen:	
a)	back the winner az esélyes
lóra tesz fel;
támogatja a győzelemre
esélyes jelöltet	jó befektetést eszközöl	
b)	'bark up the wrong tree'	'nem a megfelelő
fát ugatja'	'célt téveszt valaki
kiválasztásában
c)	'bite off one's
tongue	'leharapja
a nyelvét	'megbánja, amit
mondott'
d)	'carry the can'	'viszi a kannát'	'vállalja a veszéllyel
járó feladatot,
benne marad a pácban'

^{8 7} 'megtörik a jég' (megindul a beszélgetés)

^{8 8} 'vkit nagy ívben kikerül' (átv. ért.-ben)

^{8 9} 'fején találja a szöveget'

^{9 0} 'szem elől veszít vmit'

^{9 1} 'felhívja a figyelmet vmire'

^{9 2} 'megjegyzí (nem bocsátja meg) vkinek a sértését'

e) 'kick the bucket'	'feldönti a vödört'	'elhalálozik'
f) 'change one's tune'	'hangnemet változtat'	'pálfordulást tesz'
g) 'drag one's feet'	'vonszolja a lábát'	'vonakodva csinál valamit'
h) 'drop a brick'	'leejt egy téglát'	'tapintatlan megjegyzést tesz'
i) 'eat out of one's hand'	'valakinek a kezéből eszik'	'jól irányítható, kezelhető'
j) 'keep one's head above water'	'víz felett tartja a fejét'	'igyekszik boldogulni anyagilag'
k) 'meet sy half way'	'félúton fogad valakit, elébe megy valakinek'	'engedményeket tesz valakinek'

A következő, szintén erősen képszerű szólások megkövesültségének oka nem világos. Alkalmassint azért nem transzformálhatók, mert (44 a, b, c kivételével) a szó szerinti értelmezhetőség virtuálisan itt is fennáll, de az valószerűtlen és helyenként komikus, abszurd képzettársítást idézne fel. A képletes jelentés itt is kizárja a transzformálhatóságot.

- (44) a) 'eat one's heart out' ('aggódik, nyugtalankodik')
 b) 'eat one's words' ('visszavonja szavát')
 c) 'play the devil with sg' ('durván bánik valamivel, rongál')
 d) 'poke one's nose into sg' ('beleavatkozik valamibe')
 e) 'pull a face' ('grimaszt vág')
 f) 'rub shoulders with sy' ('valakit futólagosan ismer')

III. Ebbe a csoportba tartoznak egyes ál-tranzitívnek nevezhető igei szerkezetek, ezeknek üres tárgya az 'it' névmás (vagy névszó, amely szintén üres tárgy); mivel a tárgyi NP itt denotátum nélküli formális elem, ezért ezek sohasem transzformálhatók:

- (45) a) 'I am not buying it'⁹³
 b) 'He carried it off well'⁹⁴
 c) 'You will catch it'⁹⁵
 d) 'The manager has it in for Smith'⁹⁶
 e) 'I shall not lump it'⁹⁷
 f) 'They pig it in a tiny room'⁹⁸

IV. Ezt a szabályt a kétszeres elvontság elvének nevezném: a képszerűség önmagában absztrakció. Ha a képszerű közlésben elvont tárgyat vagy cselekvést jelölő szó (-kapcsolat) van, ez erős állandósító tényező, az ilyen közlés nem transzformálható.

Az ige elvont cselekvést jelöl, vagy a tárgy elvont (illetve mind a tárgy, mind a cselekvés elvont); e szólások nem transzformálhatók:

⁹³ 'Nem hagyom magam rászedni.'

⁹⁴ 'Elég jól állta a sarat.'

⁹⁵ 'Megkapod a magadét'

⁹⁶ 'Az igazgató orrol Smith-re'

⁹⁷ 'Ezt nem nyelem le'

⁹⁸ 'Egy parányi szobában szoroskodnak'

- (46) a) 'We must bide our time'⁹⁹
 b) 'He likes to boss the show'¹⁰⁰
 c) 'Let us call a spade a spade'¹⁰¹
 d) 'That room will fill the bill'¹⁰²
 e) 'The ex-general has pocketed his dignity'¹⁰³

A képszerűség és passzív transzformálhatóság között tehát a következő összefüggést látom.

Az erősen képszerű idiomák idiomatikus jellegének nem feltétlen velejárója a szerkezeti állandósultság: ezek, ha a transzformációt egyéb jelentéstani okok nem blokkolják (tiltják), szabadon transzformálhatók (1./42) Az ambiguitás elkerülésének szükségessége azonban arra késztet, hogy a szerkezeti állandósultságot és kötetlenséget jelentésmegkülönböztető funkcióval ruházzuk fel. Ez korlátozza a szólások szabad transzformálhatóságát.

A szólások képszerűségi foka és megkövesültségük foka közti összefüggésre a szovjet frazeológiai szakirodalomban is rámutatnak. (A fentebb kifejtett feltevésre másoktól függetlenül jutottam.) Vinogradov (1946: 55–6., 1972: 26.) és jóval korábban Sahmatov (1925) rámutatott, hogy a szólást alkotó lexémák eredeti jelentésének elhalványulása a grammatikai tagolhatatlanság fokozódásához vezet; ha viszont a lexémák eredeti jelentése még él a beszélők tudatában (ami egyértelmű az adott szólás képszerűségével), az adott szólás grammatikai változtathatósága is nagyobb foku¹⁰⁴ Apresjan (1967: 88–95.) produktív és nem-produktív jelentéstani típusokról beszél. Az eredeti (szó szerinti) jelentésükben használt szók a produktív típusba, az átvitt (képlet) értelemben használt szók a nem-produktív típusba tartoznak. A jelentéstaniilag produktív szók kompatibilitása és ennek folytán grammatikai valenciája (kapcsolódási értéke) legnagyobb, az a struktúra pedig, amelynek ezek elemei, morfoszintaktikailag maximálisan kötetlen. Az átvitt (képlet) értelemben használt szó jelentéstani kapcsolhatósága (kompatibilitása) pedig az eredeti jelentés elhalványulásának arányában csökken (jelentéstani és szófaji csoportok egyre szűkebb körével léphet jelentéstani kapcsolatba), tehát grammatikai valenciája is kisebb lesz. Vegyük 'bit' igének a szerző által is idézett két szélsőséges esetét. 'Bit' eredeti (szó szerinti) jelentése esetén

(47) On b'jot	lošad'	rukoj po golove
	ženu	palkoj po spine
	sobaku	knutom po nogam
	stol	po poverhnosti
	stb.	stb.

Viszont az olyan idiomatikus szerkezetben, mint 'bit' bakluši' (tétlenkedni) ahol 'bit' jelentése módosult, és 'bakluši' elvesztette eredeti jelentését (ami egyébként 'bit' jelentésváltozásának az oka) a jelentéstani és – ennek folytán – szintaktikai kapcsolhatóság nulla, a morfo-szintaktikai megkövesültség pedig maximális:

- (48) + 'On b'jot bakluši po spine'
 + 'Bakluši pobity im' stb.

⁹⁹ 'Ki kell várunk az alkalmas időt'

¹⁰⁰ 'Szeret főnöki szerepben tetszelegni'

¹⁰¹ 'Nevezük nevén a gyereket'

¹⁰² 'Az a terem megfelel a célnak'

¹⁰³ 'Az ex-generális engedékenyebb lett.'

¹⁰⁴ 'Vinogradovnál egyébként e két ismérv (a képszerűség és a megkövesültség foka) a szólások osztályozásának kritériuma. Vö. Vinogradov (1946).'

A szemantikai-grammatikai produktívitás skálája a két szélsőség között elég széles, de talán a két példacsoport eléggé világossá teszi a jelentés és a grammatikai struktúra közti összefüggést.

Hasonló okokkal magyarázza a szólások megkövesültségét Chafe (1970: 265–7.) is. Ő a gondolat idiomatikus (képszerű) kódolását „szószertintítésnek” (literalization) nevezi (amin azt kell értenünk, hogy valamely gondolatot konkrét, képszerű formába öltöztetve fejezünk ki, és nem azt, hogy az adott közlést szó szerint kell értelmezni). A gondolat e másodlagos kódolása az oka a szerkezeti megkövesültségnek – állítja a szerző –, mert a másodlagos szimbolizáció (= szószertintítés, azaz az eredetileg gondolt jelentéstartalom képszerű kódolása és kifejezése) közben a szók az eredeti (szó szerinti) jelentéstől eltérő (képletes) jelentéssel telítődnek. Tehát (49)-ben

(49) 'Helen spilled the beans'¹⁰⁵

'spill' nem 'kiszór', hanem 'kikotyog', 'beans' nem 'bab', hanem 'titok'. Ezért nem végezhetünk (49)-n semmilyen transzformációt. A pronominalizáció pl. ('Helen spilled them') akkor lehetséges, ha beans referense valóságos bab, a topicalizáció és a passivum ('It was the beans that Helen spilled', 'The beans were spilled by Helen') úgyszintén.

Meg kell mondanunk, hogy számos nyelvi tény ellentmond mind Chafe, mind Vinogradov és Apresjan magyarázatának. Chafe elméletéből az következne, hogy minden szólásnak teljesen megkövesültnek kell lennie. Fentebb láttuk, hogy nem így van. (A teljes megkövesültség a szerző példájára sem érvényes. Vö.: 'We asked Helen not to spill the beans. She spilled them.' És vö. Frazer felosztását, ahol e szólás T₅-be tartozik.)

Vinogradov és Apresjan elméletével (az elemek eredeti jelentésének elhomályosulása, azaz kisebb képszerűség = nagyobb megkövesültség) vö. az olyan szólásokat, mint (50 a–f):

- (50) a) 'pull up stakes'
 b) 'burn the candle at both ends'
 c) 'stir up trouble'
 d) 'bleed sy white'
 e) 'come across sg'
 f) 'dress sy down'

(50 a, b, c, d) erősen képszerű, transzformációs indexe a Frazer-féle skálán mégis alacsony (T₁), ill. nulla; (50 e, f)-ben az elemek elvesztették eredeti jelentésüket, a passzív transzformáció ezeken mégis elvégezhető. Az (50 e, f) példázta esetek alapján feltételezhető, hogy az *eredeti jelentés elhalványulásában* – tehát a képszerűség fokában – van egy alsó határ, ahol a kétértelműség lehetőségének megszűntével a szerkezeti megkövesültség is megszűnik. Az is nyilvánvaló, hogy a megkövesültség vagy valamely típusú transzformálhatóság az esetek egy részében tisztán nyelvi beidegződés kérdése. (51 a) pl. csak (51 b) alakra transzformálható, (51 d) csak passzív alakban használatos:

- (51) a) 'We schould call a halt to air piracy'¹⁰⁶
 b) 'A halt should be called to air piracy.'
 c) '+Air piracy should be called a halt to.'
 d) 'She is cut out for that job'¹⁰⁷
 e) '+They cut her out fot that job.'

¹⁰⁵ 'Ilona kikotyogta a titkot'

Szó szerint: 'kiszórta a babot'

¹⁰⁶ 'Véget kell vetnünk a légikalózkodásnak'

¹⁰⁷ 'Erre a posztra termett'

A „nagyobb képszerűség, kisebb megkövesültség” szabályának tehát korlátozott érvénye van, mivel a szólások megkövesültsége és ennek foka számos állandósító és deformáló tendencia függvénye.

Kétségtelen azonban, hogy *a szólások bizonyos szerkezeti változtatásait minden esetben jelentéstani okok zárják ki*. Ide tartozik a topikalizáció és a kinjunkció tilalma, amely minden szólásra érvényes. Vö. (52) és (53) példáit.

(52) a) 'A fiú kivágta a rezet.'

(+'A rezet vágta ki a fiú.')

b) 'The manager passed the buck.'¹⁰⁸

(+'It was the buck that the manager passed.')

(53) a) 'A vándor nyakába vette az országutat.'

b) 'A vándor nyakába vette a tarisznyáját.'

(+'A vándor nyakába vette az országutat és a tarisznyáját.')

Az sem vitatható, hogy a közmondások nagyfokú szerkezeti kötetlensége jelentéstani okokkal – az átvitt értelem motiváltságával, tehát erős képszerűséggel – függ össze. A „nagyfokú képszerűség – minimális megkövesültség” szabálya itt nagymértékben érvényesül. A grammatikai szabályok és műveletek Chomsky és Katz–Fodor által vallott autonóm (jelentéstől független) jellege tehát – a szólások vonatkozásában mindenképpen – kétséges. Csak ennyit akartunk bizonyítani. (A szólások problematikája azonban ennél sokkal összetettebb, és az igényes olvasó szóvá teheti – joggal –, hogy az írás itt-ott hézagos, egy-két megállapítása túl sommás, néhány benne használt nyelvi kategória pedig nem eléggé differenciált. A – főként terjedelmi korlátokra visszavezethető – hézagok részbeni pótlásaként utalok még a következőkre. L. a szólások transzformációs osztályozásáról és a szólásjelentéstanról (a szólás elemei közti jelentéskölcsönhatásról) U. Weinreich: *Problems in the Analysis of Idioms. in Substance and Structure of Language*. Ed. J. Puhvel. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1969. (Weinreich szólás jelentéstanának bírálata: Szabó István: *A szemantika generatív vagy interpretatív jellegének kérdéséhez*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE, 1974. 258–282. old.); a szólás és a közmondás közötti különbségről: O. Nagy Gábor: *Mi a szólás? A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 1954., 87. sz., 14–5. old.; a megkövesültség, az állandósultság és a szólásszerűség fogalmáról: I. A. Mel'čuk: *O terminah ustojčivost, i idiomatičnost, Voprosy Jazykoznanija*, 1960/4. Redaktor O. S. Ahmanova. Moskva. 72–80. old.; az aktívum és passzívum jelentéskülönbségéről a Rák Sándorral közösen írt, e kötetben megjelenő dolgozatunkat, ill. annak bibliográfiáját; a képszerűség (képletesség) és az átvitt értelem fogalmáról: Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes jelentés”? Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Bp. 1966. 161–182. old.)

¹⁰⁸ 'Az igazgató áthárította a felelősséget, feladatot'.

(Szó szerint: 'továbbadta az osztót jelentő zsetont'. A pókerjátékban használt zsetonról van szó.)

BIBLIOGRÁFIA

- Апресян, Ю. Д. (1967): Экспериментальное исследование семантики русского глагола. Москва
- Chafe, W. (1970): *Meaning and the Structure of Language*. Chicago, London
- Chomsky, N. (1971): Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. in *Semantics*. Eds. D. D. Steinberg – L. A. Jakobovits. Cambridge
- Frazer, B. (1970): Idioms within a Transformational Grammar. in *Foundations of Language*, No 1
- Katz, J. J.–Postal, P. M. (1963): Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. M. J. T. Research Laboratory of Electronics, Quarterly Progress Report No 70
- Lakoff, G. (1971): On Generative Semantics. in *Semantics*. Eds. D. D. Steinberg–L. A. Jakobovits. Cambridge
- Lakoff, G.–Ross, J. R. (1967): *Is Deep Structure Necessary?* Mimeo.
- Makkai, A. (1972): *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, Paris.
- Виноградов, В. В. /1946/: Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. И сб-е Труды юбилейной научной сессии Ленинград. /1972/: Русский язык. Москва
- Шахматов, А. А. /1925/: Синтаксис русского языка, вып. I. Ленинград
- Wood, F. T. (1970): *English Verbal Idioms*. London.

On the Place of Idioms in Transformational Grammar

BY DR. ISTVÁN SZABÓ

This paper is devoted to the problem of how idioms should be treated and described in transformational grammar. A sketchy review of basic literature written on the matter so far and a succinct analysis of the very notion „idiom” occupy the first pages. Several important points are made here: firstly, idioms differ from non-idiomatic wordcombinations in that their meaning is not the sum-total of their constituents, i. e., their interpretation does not follow the pattern of Katz and Fodor’s projection rules; secondly, many idioms contain semantically incompatible concatenations of words thus not conforming to Katz–Fodor’s selection restrictions, and – because they do function as meaningful units in natural language – the criterion of meaningfulness and interpretability laid down by Katz and Fodor and declared universal must be declared invalid; thirdly, idioms have different degrees of frozenness; and, fourthly, this fact poses a serious problem for those linguists who claim that optional transformations apply automatically to all kernels. An attempt to classify the idioms of English according to their transformational deficiencies is the next step; finally, we set forth our hypothesis concerning the causes of the various degrees of frozenness: we hypothesize a dependence between the degree of transformability and the degree of figurativeness: The greater the figurativeness expressed by the given idiom, the lesser the degree of its syntactic frozenness. This assumption is then tested on a considerable number of examples. Since a number of linguistic facts do not corroborate our assumption, we are led to the conclusion that contingent factors (e. g., usage) also contribute to the varying degrees of frozenness, and, in the final analysis, many transformational deficiencies of idioms cannot be subsumed under any „non-trivial” rule. There are, however, transformations, viz. topicalization and conjoining (and perhaps some others) that can never be applied to idioms, and it is beyond any doubt that these transformations are blocked for semantic reasons. Our final conclusion is that grammatical transformations are not fully autonomous or independent of meaning (and that invalidates the claim still maintained by some transformationalists about autonomous syntactic rules).

О месте идиомов в трансформационной грамматике

Д—р Иштван Сабо

В настоящей работе излагается такая проблема: как должны быть описаны идиомы в трансформационной грамматике? В начале статьи дан краткий обзор литературы по данной теме, а также изложено вкратце само понятие идиом. В этой связи подчеркиваются следующие положения: во-первых, идиомы отличаются от неидиоматических конструкций тем, что их значение не является суммой значе-

ния компонентов, т. е. их толкование происходит не по принципу проекционных правил Каца и Фодора; во-вторых, многие идиомы содержат семантически несочетаемые соединения слов, и это обстоятельство противоречит правилам селекционных ограничений Каца—Фодора: такие сочетания могут функционировать и функционируют в естественном языке как осмысленные /т. е. имеющие смысл/ единицы; таким образом критерий осмысленности /семантической правильности/, установленный упомянутыми авторами, мы должны считать несостоятельным; в-третьих, для идиомов характерна разная степень устойчивости /"окаменелости"/; и, в-четвертых, этот факт представляет большую трудность для лингвистов, которые считают, что все необязательные трансформации применимы автоматически к ядерным конструкциям.

Затем мы пытаемся провести классификацию идиомов английского языка по их трансформационной "неполноценности"; наконец излагаем свою точку зрения относительно причин разной степени окаменелости. Мы предполагаем, что существует причинная связь между степенью окаменелости и степенью образности: чем сильнее образность данного идиома, тем меньше его окаменелость, и наоборот. После этого на довольно большом количестве примеров проверяется состоятельность нашего предположения. Так как найдено много языковых фактов, не подтверждающих выдвинутую нами точку зрения, мы должны оговориться, что случайные факторы /напр. узус/ тоже играют роль в степени нетрансформируемости, и далеко не все трансформационные признаки идиомов могут быть сформулированы в "нетривиальных правилах". Однако существует несколько трансформаций, а именно соединительная трансформация и топикализация /ремизация/ и, быть может, несколько других, которые неприменимы к идиомам по семантическим причинам. Наш последний вывод таков: правила грамматических трансформаций не вполне автономны, т. е. в определенных случаях они зависят от семантических факторов /и этот факт сводит на нет утверждения некоторых представителей трансформационной грамматики о вполне автономном характере синтаксических правил/.

UPTON SINCLAIR KRITIKAI FOGADTATÁSA A NÉPSZAVÁBAN¹

VADON LEHEL

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

1. A Népszava politikai hírlap, jelentőségét felmérni elsősorban politikai szempontok alapján lehet. Az 1877-ben Külföldi Viktor által alapított hírlap 1890-től az SZDP központi lapja lett. 1948-tól a Szakszervezetek Országos Tanácsának kiadásában jelenik meg. Az I. világháború előtt jelentős szerepe volt a munkásosztály öntudatra ébresztésében, szervezésében. A két világháború közötti időben a Szociáldemokrata Párt irányítását a jobboldali vezetők ragadták magukhoz, akik megalkudtak az uralmon lévő rendszerrel, s részben burkoltan, részben nyíltan kiszolgálták azt. A párt letért a forradalmi munkásmozgalom útjáról és reformista párttá lett. Annak ellenére, hogy mind a párt munkásmozgalmi tevékenységében, mind politikai orgánumuk hasábjain jelentős szervező-nevelő munkát végeztek a munkásosztály forradalmibb tagjai is, a Népszava a magyar szociáldemokrácia vezetőségének mindenkori politikáját követte.

A reformista és opportunistá vezetés a Szociáldemokrata Párt kulturális-nevelő munkájára is rányomta bélyegét, ennek ellenére a párt a széles tömegek körében ismertette és terjesztette a szocializmus alapvető tanításait. A kulturális-nevelő munka érvényesítésére különféle szemináriumokat és előadásokat tartottak, kórusokat, zenekarokat és színjátszó-csoportokat hoztak létre, színház- és múzeumlátogatásokat szerveztek, munkáskönyvtárakat alapítottak. A munkások szocialista nevelésében a társadalmi haladásért küzdő írók bemutatásával és műveik ismertetésével a Népszava irodalmi rovata vállalta a munka legjelentősebb részét. A hazai irodalom ismertetésében a lap irodalmi rovata, amely a huszas évek elején még leginkább a régi szociáldemokrata írógárdát foglalkoztatta, a huszas évek közepétől megélnékvült: a magyar irodalom számos jeles alkotója, közöttük feltörő fiatalok is helyet kaptak benne. A harmincas évektől kritikai működése is jelentős volt, az antifasiszta nemzeti összefogás időszakában pedig a haladó erők egyik legfontosabb fórumává vált.

A Népszava hármass feladatot vállalt a világirodalom alkotásainak ismertetésében: felhívta a figyelmet a szocializmus és az emberi szabadság eszméjét képviselő írókra (Upton Sinclair, Jack London, Sinclair Lewis, Gorkij, L. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Solohov, Zola, A. France, Barbusse, Aragon stb.) és műveikre; megmutatta a magyar könyvpiacra megjelent és reklámozott művek valódi értékét, hogy munkás- és értelmiségi olvasóit segítse a válogatásban; verseken és elbeszéléseken túl állandó helyet szentelt a haladó regényírók műveinek folytatásokban való megjelenésére.

2. A Népszava politikai és kulturális céljainak megvalósításában megkülönböztetett figyelmet és szerepet szántak Upton Sinclair, az amerikai dokumentum- és riportregény megalapítója, a muckraker írócsoport legkiemelkedőbb és leghatásosabb szépirótagja

munkáinak. Aligha van még egy magyar napilap vagy irodalmi folyóirat, amely akár hazai, akár külföldi író munkásságát, emberi és politikai tevékenységét, magatartását olyan részletességgel és sokoldalúan, folyamatosan nyomon követte volna, mint a Népszava Upton Sinclairét. 1906-tól napjainkig 15 tudományos vagy irodalmi értékű tanulmány vagy esszé, 11 könyvismertetés, 17 rövidebb hír vagy közlemény, valamint 5 regényének folytatásokban való közlése található a napilapban. A cikkek mellett számtalan reklám népszerűsítette az író és műveit.

Upton Sinclair regényeinek megjelenése nemcsak a század eleji Egyesült Államoknak, hanem a korabeli Európának is fontos irodalmi eseménye volt, mely mindenütt élénk visszhangot keltett. Az író világhírét *A posvány*, későbbi fordításban *A mocsár* (*The Jungle*, 1906) című regénye alapozta meg, amely megrázó erővel vetette fel az irodalomban a munkáskérdést, a kizsákmányolást és az amerikai kapitalista társadalom ellentmondásait. Magyarországon Upton Sinclair neve először 1906. június 5-én a Népszavában egy New Yorkból küldött rövid hírközlésben volt olvasható². A hír a húströsztkö botrányáról és annak sajtóvisszhangjáról tudósított. A felháborodás olyan méreteket öltött, hogy Roosevelt elnök kénytelen volt kivizsgálást indítani, és maga is a legélesebben elítélte a trösztkö visszaéléseit. A húströsztkö leleplezése Upton Sinclair könyvének tulajdonítható: „Az elnök nemrég egy Sinclair nevű fiatal író könyvét olvasta, aki könyvében részletesen előadja, hogyan vásárolják össze a trösztkö az Unió egész területén a beteg és inficiált állatokat, amelyeknek húsát aztán konzerv formájában adják el a közönségnek. Ez a könyv arra bírta Rooseveltnél, hogy két kormánybiztost küldjön ki az ügy megvizsgálására, s a biztosok állítólag megerősítették a könyv adatait.”³

A húströsztkö panamája tovább gyűrűzött, Upton Sinclair regényének adatait tanúk erősítették meg. A hazai állapotokra is jellemző ügyet figyelemmel kísérte a Népszava és a magyar közvélemény. A lap közölte Nelson Miles, az amerikai hadsereg egyik tábornoka megdöbbentő leleplezését a chicagói konzervgyárosok üzelméről⁴. Számítása szerint a vegyi úton hamisított rossz konzervek fogyasztása következtében az Egyesült Államoknak négyezer katonája vesztette életét, és még többen lettek súlyos betegek. A spanyol–amerikai háború idején észrevette, hogy a katonáknak ártalmatlan vegyi anyagokat tartalmazó, romlott húskonzervet osztottak ki. Jelentése és intézkedése nem hozott eredményt. A visszaélések beismerését igazolta dr. Milnes, a vágóhidak volt állami felügyelője, a New York Heraldban Rooseveltnél intézett nyílt levelében.⁵ Dr. Milnes hevesen támadta Wilson földművelésügyi minisztert, akit részrehajlással és visszaélésekkel vádolt, és már egy évvel azelőtt figyelmeztette a minisztert a vágóhidak és a konzervgyárak üzelmére. A vállalkozók befolyásuk latbavetésével elérték, hogy a lelkiismeretes állami felügyelőt elbocsássák állásából. Dr. Milnes levelében és egy külön cikkben megerősítette Sinclairnek a botrányról eddig kiderített adatait.

A posvány leleplezései hamarosan Európában is visszhangot vertek. Bernből jelentették, hogy a szövetségtanácsban interpelláltak az amerikai konzerv kitiltása ügyében. Hasonló interpellációra készültek az olasz kamarában is.⁶ A botrány következtében Magyarországon is szigorú intézkedéseket hoztak a húsiparban és a kereskedelemben, az intézkedések megszegőit pedig súlyosan megbüntették.⁷

A gyártulajdonosok ellentámadása, védekezése hiábavaló volt. Upton Sinclair regénye elérte a célját, új húsvizsgálati törvényt hozott a szenátus gazdasági bizottsága, a trösztkö ellenőrzését pedig új bírósági határozattal biztosították.⁸ A gyártulajdonosokat kötelezték, hogy tiszta, egészséges körülményeket biztosítsanak a termeléshez.

A Népszava 1906. november 2-i számában közölték, hogy New Jersey állam szocialista pártja kongresszusi képviselőnek jelölte *A posvány* megírása után nagy népszerűséget élvező Upton Sinclairt. A jelöltség elfogadását az író nyílt levélben tudatta

a választókkal. A levélben újabb érdekes dolgokat hozott nyilvánosságra a húströsztről, és megírta azt is, hogy azok „irodalmi prostituáltakat béreltek maguknak, kik harcba szállnak mellettük s akik csaló és valótlan könyvekkel és folyóiratokkal árasztják el az országot.”⁹

A monopolizáció falánkságát, becstelen haszonszerzését dokumentáló író sok ellenséget szerzett magának. A sértettek összefogtak, koholt vádak alapján ellentámadásba mentek át, sajtópert indítottak ellene, megpróbálták megakadályozni művei kiadását. Ilyen támadásról érkezett egy rövid hír New Yorkból, amely szerint sajtópert indítottak Upton Sinclair ellen egyik regényének szereplői. Az író ugyanis leleplezte az egyik amerikai acéltröszt tagjainak panamáit. A tröszt megbízta elnökét, hogy perelje be a regényírórt.¹⁰

A Népszava jelentős feladatot vállalt Upton Sinclair műveinek folytatásokban való közlésében. 1913-ban két regénye is olvasható a napilapban. *Az elitelt (The Convict, 1912)* című kisregényt 27 részben,¹¹ a *Kutató Sámuel (Samuel the Seeker, 1910)* című regényét 96 részben¹² napi fél újságoldalal terjedelemben közölték. *Az elitelt* közlése előtt a londoni Labour Leader szocialista pártlap egyik munkatársának Upton Sinclairrel Londonban készített riportját ismertette a lap, amelyből megtudjuk, hogy a kisregényt, a manchesteri Labour Leader folytatásokban való közlése után, a Népszava közvetlenül eljuttatta a magyar olvasókhoz. Upton Sinclairnek e kevésbé ismert műve sem folyóiratban, sem könyvalakban ez ideig nem jelent meg az Egyesült Államokban. A Sinclair-irodalom csak az említett angliai folyóiratközlésről tud. A kisregényt csak magyarra fordították le. A Népszava közlése mellett két könyvkiadást is megélt. A mű címét és megírását az író életének egyik érdekes epizódja sugallta. „Néhány évvel ezelőtt több szocialista barátommal teniszeztünk egyik vasárnapon. Egy 1793-ból keltezett elavult törvény szerint azonban ez bűncselekmény. Az amerikai hatóságok nem nagyon szeretik a szocialistákat és bármennyire elpenészesedett is az a törvény, ez nem lankasztotta a bíróságok erkölcsi buzgalmát. Egészen annak rendje és módja szerint letartóztattak bennünket, vizsgálatot indítottak, tárgyalást tűztek ki, bűnösnek találtak és kényszer-munkára ítélték. Fegyházba vetettek, ahol tolvajok, útonállók és gyilkosok között kellett kitöltenünk a reánk szabott büntetést. A társadalom ezen szerencsétlen kitagadottjai között szerzett tapasztalataim ösztönöztek *Az elitelt* megírására.”¹³

3.1 1920-ig a Népszava nem közelített elemző és értékelő célkitűzéssel a korai, 1919 előtti Sinclair-regényekhez. Az írónak ebből az alkotói korszakából származó regényei közül csupán az 1910-ben megírt és 1913-ban magyarra fordított, majd hosszú időn keresztül a munkásság kedvelt olvasmányát jelentő *Kutató Sámuel* kapott – tíz év késéssel – méltatást.¹⁴ Sinclair materializmusa ellenére e keresztényszocialista kicsengésű alkotásának főhőse sorsán, csalódásain keresztül ábrázolta a társadalom embert-kitasztó, rideg, kegyetlen ellentmondásait. A könyvismertetés írója Sámuel életútján tapasztalt alapvető társadalmi igazságtalanságokat emelte ki. A kitűzött cél felé haladó hívő, rajongó lelkesedése mindenütt csalódnia kell: testvérei kiforgatják örökségéből, utazásakor kifosztja egy vasutas, munkakeresés közben csavargóként bánnak vele, igazságtalanul rendőrbíróság elé hurcolják. Csalódik a tudományban, mert keserűen kell tapasztalnia, hogy a létért folyó küzdelemben a gazdagok az „alkalmasok” és a szegények az „alkalmatlanok”, csalódik az egyházban, melynek papjai a szeretet hirdetése mellett szemet hunynak a milliomosvilág bűnei fölött, csalódik az érzelmek tisztaságában, amikor milliomosleány játékszerként kezeli és igaztószernek tekinti egyszerű, naiv, de fanatikus lelkesedésében imponáló fiatalágát. Szeretetet és önzetlenséget végül is az „alkalmatlanok”, a szegények között talál. Amikor a dolgozókkal való barátkozása közben rábukkan a szocialistákra, a vallásos, istenfélő, hazájáért rajongó Sámuel megdöbbenve veszi észre,

hogy meggyőződésén, vágyain semmit sem kell változtatnia, mert elvei a szocialistákéval azonosak. Hosszú, kereső útja végén, bár halála árán, eljut az igazsághoz, a szocializmus-hoz. Az eszmei tévedések mellett a regény mély részvétet keltett az elnyomottak iránt, amit Sinclair művészi kifejezésével ért el. Azon kevés művei közé tartozik, amelyben a költőiség tudott emelkedni. Regénye egész életművének legművészebb teljesítménye.

Mind eszmei, mind művészi kifejezésben *Az ács fiának hívnak* (*They Call Me Carpenter*, 1922) című regénye áll legközelebb a *Kutató Sámuel*hez. Mind a két regény a tiszta ember szembekerülése Amerika társadalmával, mind a kettő az igazság elbukásának modern eposza. Upton Sinclair 1922-ben írta ezt a regényét, amelyet a Népszava Könyvkiadó 1925-ben adott ki V. Nagy Kornél fordításában. Nem sokkal a könyv megjelenése után, 1926-ban a Népszava újévi számában egy Jack Londonról írt tanulmányban Sinclair regényéről a következő értékelést olvashatjuk: „A kemény írói toll egészen ellágyult, közvetlenül és meghatóan emberivé váltott Sinclair legérettebb, legszebb munkájában, *Az ács fiának hívnak* című regényében. De csak a hangja és az érzelmei, amelyet belőlünk, olvasóiból kiváltani igyekszik. Az események fürgeteges száguldása, a cselekmény folytonosan új meglepetésekkel száguldó bonyolítása Sinclairet írói művészetének csúcspanaszára mutatja be . . .”¹⁵

Braun Soma a Sinclair-regények egyik legjobb magyarországi fordítója a regényt célzatos műnek nevezte. „*Az ács fiának hívnak* célzatos, de nem agitációs munka, a szocialista gondolatok csak annyira ütnek ki belőle, hogy az egésznek mintegy az alaptónusait megadják. Sinclair ebben a regényében is az események érdekességével, a történet szokatlanságával és különösségével akar hatni.”¹⁶ A regény főhőse Krisztus, aki egy templom színes ablakának üvegfigurájából ölt testet, hogy az ablak hideg síkjából leszálljon az amerikai nagyváros dübörgő, verejtékes, benzinszagú életébe. Krisztus alakja mind gyakrabban bukkan fel a 30-as évek regényirodalmában. Sinclair Krisztusa nem Renan vagy Barbusse Krisztusa, a regény főalakja szigorúan az egyházi hagyomány Jézusa, szavai az evangéliumok által fennmaradt szavak; alakja, de még ruhája is olyan, amilyenek a középkori olasz festmények ábrázolják. Krisztus ismét eljön a földre, és megjelenik a háború utáni Amerikában. Az író rendkívüli tehetséggel halmozza Krisztus elé az amerikai élet legjellemzőbb jeleneteit, így egy kisváros életén át rövid idő alatt az egész amerikai társadalmat megismeri. Amerika az ókori Rómára emlékezteti, csupán az életformák, az életmegnyilvánulások változtak meg. Sinclair a megosztott amerikai munkásmozgalom éles kritikáját adja. Mint több írásában, itt is, akárcsak két írotársa, Jack London és Walt Whitman, visszatér egyik legtöbbször hangoztatott gondolatához: minden munkásmozgalom sikerének első és legfontosabb feltétele az egység. Krisztusban közben egyre jobban megéri a gondolat, hogy újra mártírhalált szenvedjen, hogy halálával ismét hitet tegyen küldetése mellett. A regény utolsó tíz fejezete ennek a gondolatnak a kifejezése. Végül belátja, hogy az emberekért nem érdemes kínhalált vállalni, és visszamenekül oda, ahonnan rövid földi életre kilépett.

1927-ben Braun Soma fordításában 36 részben, folytatásokban közölte a Népszava *Az özönvíz után* (*The Millennium*, 1924) című regényét.¹⁷ A regény a napilapban nem talált kritikai fogadtatásra, csupán egy 1930-ban Upton Sinclairról írt tanulmány említi, hogy eredetileg színműnek, szatirikus vígjátéknak készült, s már szerződést is kötött New Yorkban egyik színház igazgatójával, aki azonban hamarosan közölte, „hogy a vígjátékot nem találja olyannak, melyen a jómódú amerikaiak nevetni tudnának és sajnálatára, le kell mondania előadásáról.”¹⁸ Sinclair nem kapta vissza színdarabjának kéziratát sem, a vígjáték szövege így ismeretlen, témáját azonban emlékezetből újra feldolgozta regény formájában.

1928 januárjában Sinclair újabb regénnyel, a *Petróleummal* (*Oil!* 1927) jelentkezett a Népszava hasábjain.¹⁹ Ezt a regényét is Braun Soma fordította a csonkítatlan angol eredetiből. A hírlap 145 részben folytatásokban közölte. Témája a nagytőke, hősei a nagyrablók, a tőkésék. A „szemétben turkáló”, mint annyiszor, a *Petróleum* írása idején is riporterként járta be az olajkutak vidékét, és pontos, hiteles bizonyítékokat gyűjtött össze állításainak hitelesítésére. A bostoni cenzúrahivatal meg akarta védeni a petróleumkirályokat, s megtiltotta regénye bizonyos oldalainak megjelenését. Sinclair fűgefalevelet nyomtatott a könyv inkriminált oldalaira, reklámtáblát akasztott nyakába, s Boston egyik legforgalmasabb utcáján, a közlekedési rendőr emeletes bódéja mellett maga árusította a nagy szenzációt keltett fűgefaleveles könyvet. A folytatásokban való közlés előtt a Népszava a regénynek rövid, reklám ízű értékelését adta: „Üzlet és politika, jazz és vallásos mozgalom, szerelem és háború, diplomáciai bonyodalmak, sztrájkok, börtönök és forradalmi vértanúság az egyes mozzanatai ennek a regénynek, amely Amerika leg-hatalmasabb iparán, a petróleumiparon keresztül rendkívül érdekes eseményekben a mai kor eposzának tekinthető.”²⁰ Hivatalos kormány- és politikai körök Magyarországon sem látták szívesen a *Petróleum* terjesztését. 1931. június 14-én a Népszava „Figyelő” irodalmi mellékletében olvashatjuk, hogy a magyar királyi kereskedelemügyi miniszter a postahivataloknak utasítást adott, amelyben közölte, hogy a berlini Malik Verlag kiadásában megjelent regénytől a szállítási jogot megvonta, s azt kitiltott sajtótermékként kell kezelni.²¹

Upton Sinclair születésének ötvenedik évfordulóján a Népszava az osztályharcos, a kapitalista társadalom ellentmondásait leleplező, a proletáriátus érdekeit képviselő szocialista író-társat köszöntötte, akinek „írási eleven életet élnek olvasóikban, akik a bátortalan és hitnek, harci kedvnek és lelkesedésnek, erőnek és győzelemnek sok újabb és újabb könyvét várják még a ma ötvenéves Upton Sinclairtól.”²² A cikk írója társadalmi tényezőkre vezette vissza Sinclair írói tehetségének kibontakozását: „Csak Amerika termelhet olyan írókat, mint amilyen Upton Sinclair. Ahol a kapitalizmus minden képzelet fölülmúló hatalommá nőtt gazdasági, politikai és szellemi téren egyaránt, ahol a tróztök roppant ereje tetszése szerint csavargatja az ujjá körül az egész társadalmi közigazgatást, sőt az igazságszolgáltatást is, ahol az irodalom és a művészet legfőbb célja az, hogy minél jobban kiszolgálja a tőke urait, – ott, csakis ott nőhetnek a talajból olyan gigászok, mint Upton Sinclair.”²³ A *dzungel*, *Az iparbáró*, *A Kutató Sámuel*, *a Jimmie Higgins* és a *Petróleum* című műveitől „az amerikai kapitalizmus jobban fél, mint a régimódi, csak lassan eszmélő amerikai munkásszervezettől, amely helyett Sinclair regényei vívják az osztályharcot.”²⁴

3.2 Az irodalomtörténetnek és a kritikának mind a mai napig nem sikerült Upton Sinclair életművének valódi értékét pontosan meghatározni az irodalomban. Az amerikai irodalomtörténet a muckraker néven ismert írócsoport legjelentősebb képviselőjének tartja Upton Sinclairt. Azok az írók és zsurnaliszták tartoztak ide, akik századunk első évtizedében szépirodalmi művekben, riportkönyvekben, újságcikkekben és tudományos igényű monográfiákban feltárták és kritizálták az amerikai monopol-tőke panamáit, a közélet korrupcióit, a kapitalizmus visszasságait, árnyoldalait. Nem minden rosszindulat nélkül nevezte Theodore Rooseveltt ezeket az írókat „szemétben turkálóknak”. Az elnevezés a XVII. századi angliai puritán prédikátor John Bunyon *A zarándok útja* című (*The Pilgrim's Progress, from This World to That Which is to Come*, 1678) könyvéből származik. E műben számos jelképes figura között az ember is szerepel, aki inkább a földi szemétben, ganéjban turkál (*rake muck*) ahelyett, hogy lelki megigazolással törődne.²⁵

Követői, rajongói és ádáz ellenségei Upton Sinclairnek politikai, filozófiai és esztétikai megítélésében egyaránt szép számmal akadnak. A legnagyobb vitákat politikai nézetei és művészetében megvalósított esztétikai elvei váltották ki, s erre Sinclair maga is

szolgáltatott okot. Rendkívül ellentmondásos személyiség: antikapitalista, de ellenzi a társadalom forradalmi átalakítását; a munkásosztály iránt feltétlen rokonszenvet érez, de a munkásmozgalmat nem érti; keresztényszocialista utópizmus és egyben szélsőséges egyház- és vallásellenesség jellemzi; rokonszenvvel tekint a fiatal Szovjetunióra, majd gyanakvásig menő idegenkedése szovjetellenességbe csap át, de szocialistának vallja magát és mindig kiáll a kommunisták mellett. Sinclair egész életművének legszembetűnőbb ellentmondása: antikapitalista, de a társadalmi változást reformok segítségével, a tőke bevonásával képzei el, ez pedig utópizmus. Az azonban vitathatatlan, hogy a kapitalista országokban nincs még egy olyan író, aki életével és életművével oly kitartóan és eredményesen szolgálta volna a szocializmus ügyét, mint Upton Sinclair tette. Az ellentmondás okát Lenin fogalmazta meg: „Sinclair érzelmi szocialista, elméleti képzettség nélkül.”²⁶

A 20-as évek második felétől a Népszavában is felvetődött Sinclair ideológiai hovatartozásának kérdése. A lap 1926. január elsejei számából értesülünk arról, hogy az író első könyveinek megjelenése után az amerikai nagy hírlapkiadók azzal próbálták a „nagy söprögető” műveinek hatását gyöngíteni, hogy kétségbe vonták Sinclair szocialista mivoltát. Egyszerűen üzleti fogásnak minősítették minden írásának célzatát, szocializmusát pedig a mindenáron érvényesülni akarás beteges tünetének tartották. Azt hirdették, hogy távol áll a munkásmozgalmtól, s a munkások is gyanakodva néznek a „túlso partról” érkezőre. A vádaskodásnak Jack London Sinclair védelmében írt levelei vetettek véget. „Ezekben a levelekben egy nagy író hajtja meg elismerése zászlóját egy másik nagy író és egyben az egész lelkével szocialista harcos, egy másik ugyancsak jó és meggyőződéssel szocialistának tartott harcos előtt. Jack London megvetéssel utasította vissza a Sinclairt ért igaztalan és hamis vádakát, amelyek azóta sohasem merültek föl többé. A hírlapkiadó trösztöknek el kellett ismerniük, hogy a szocialista gondolatnak Sinclairben kemény tollú, veszedelmesen őszinte hirdetője támadt.”²⁷

Pár nap múlva Braun Soma Sinclairt „a szocialista eszme egyik nagy zászlóvivőjé”-nek nevezte a Népszavában megjelent cikkében. Braunt Sinclair, a polgári felvilágosodás legnagyobb alakjára, a francia forradalom egyik eszmei vezérére, Voltaire-re emlékezteti, aki egész életét szintén az előítéletek, a megcsontosodott vélemények, a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése szolgálatába állította. A következő sorokban összegezte politikai jelentőségét: „Sinclair a proletáriátus felszabadításáért harcol, de mert marxista tudása fölmertette vele ennek a fölszabadító hadjáratnak minden nehézségét, kétfelé néz: kíméletlen éllel leplezi a hatalmon lévő osztályok minden gyarlóságát és vétkét, és tudatossá, a maga világtörténelmi szerepét ismerővé akarja tenni a dolgozókat.”²⁸

1930. április 20-án a Népszava „Figyelő” irodalmi mellékletében rövid, de Upton Sinclair művészetének lényegét, célját helyesen megfogalmazó tanulmány jelent meg Amerika Zolája: Upton Sinclair címmel. Itt olvashatjuk Sir Arthur Conan nálunk Conan Doyle néven ismert író elismerő Sinclair-értékelését és Sinclairnek Doyle-hoz intézett levelét. Levele egész írói munkásságának pontos magyarázata, amely csak egy célt ismert: küzdelem a kapitalizmus ellen. A cikk bátor szocialista harcosnak mutatja be az író, aki „a harcot Amerikában vívja meg, minden támasz és segítség nélkül, mert igazi hátvédje most sem Amerika, hanem Európa dolgozó népe.”²⁹ Írói programjának megvalósítása „harcot és leleplezést jelent, álarcok leszaggatását és fanatikus hitet a kapitalista gazdasági renddel ellentétes és azt fölváltani hivatott szocialista világrendben. Upton Sinclair a nagy leleplező, aki ott harcol a kapitalizmus ellen, ahol az a legerősebb.”³⁰

„Upton Sinclair, az amerikai társadalom lelkiismerete, aki a nagykapitalista Amerikában a megalkuvás nélküli tiszta szocializmust képviseli”³¹ – olvashatjuk abban a

cikkben, amely felsorolja azokat a nehézségeket és akadályokat, amelyekkel lehetetlenné akarták tenni az író programja megvalósításában. A kiadók nem vállalták könyvei kiadását – nyomdát állított fel magának. Nem biztosítottak papírt könyvei kiadásához – vékony csomagolópapíron nyomtatta ki regényeit és tanulmányait. A cenzúra elkobzással fenyegette meg a *Petróleumot*, – forgalomba hozta a híres fügefaleveles kiadást. A polgári lapok nem közöltek műveiről bíráló ismertetéseket, visszautasították hirdetéseit – a világot átfogó levelezéssel adta hírül újabb könyveinek megszületését.

A cikkekből és idézetekből kitűnik, hogy a Népszava a 20-as és 30-as években határozottan kiállt Upton Sinclairnek szocialista íróként való népszerűsítése és értékelése mellett.

3.3 Az irodalmi útjára induló Upton Sinclair Jack London követője, de sem a stílus szépségében, sem a lélekábrázolás árnyaltságában nem éri utól mesterét. Nem is él benne a szépség kifejezésének vágya, nem sokat törődik a szereplők érzés- és gondolatvilágának árnyalt ábrázolásával. Sinclair tudatos irányregény író, akinek eszköze az irodalom, de célja mindig kifejezetten társadalmi, politikai és morális cél. A haladó eszmei-világnézeti tartalom nem mindig párosul kellően művészi formával. Prózástílusuk gyakran jellegtelen, színtelen, zsurnalisztikus. A formát feláldozza a cél érdekében, vállalja az esztétizáló és l'art pour l'art elvet valló irodalmárok lekicsinylő kritikáját s regényeiben tudatosan alkalmazza, irodalomelméleti írásaiban megfogalmazza saját esztétikáját.

Az irányzatnak mind az Egyesült Államokban, mind Magyarországon sok bírálója, de sok követője is volt. A magyar kritikai irodalomban a célzatos irodalmat a polgári folyóiratok és irodalmárok lenézően elvetették, a munkásirodalom képviselői viszont követendő elvnek tartották. A Népszava, amely a proletárművészet terjesztésének és népszerűsítésének legjelentősebb fóruma volt a két világháború között, Upton Sinclairt a proletáriradalom legnagyobb írójának tartotta.

A lap „Figyelő” irodalmi mellékletében az olvasók bevonásával vitát indított a proletárművészetről, annak pontos meghatározásáról. Az egész vitát Upton Sinclair indította meg az *Irodalomtörténete (Mammonart, 1925)* című művével, amelyben szigorú bírálatot mondott a művészet elvei fölött és kísérletet tett a művészet igazi lényegének megfogalmazására. A vitába sokan bekapcsolódtak, több definíció született. Alice Rühle Gerstel meghatározásában Sinclair művészetét tartotta példaadónak: „A proletárművészet nem más, mint forradalmi, szocialista agitáció. A legjobb példa rá Upton Sinclair regényei és irodalmi elmélete. Ez a meghatározás pontos visszája a polgári l'art pour l'art elvnek, mely szerint az igazi művészetnek semmi köze sincs a politikához. Ebben a meghatározásban benne van az is, hogy minden művészet propaganda.”³²

A proletárművészetről indított vitát Upton Sinclair írása zárta le a Népszava 1929. november 17-i számában. Szerinte kora embereinek teljesen hibás nézetei vannak a művészetről, a szépség fogalmáról és a művészi értékről. A helyes értékítélet kialakításában hat nagy „művészi hazugság” akadályoz meg:

„Első hazugság: A művészet a művészetért van. A művészet végső célja és a művész egyetlen, igazi feladata a forma. Ez a hazugság, megrokkant művészek védekezése és ahol uralkodik, ott nemcsak a művészet, hanem az a társadalom is elfajzott, amelyben hitele van.

Második hazugság: a nagyképűek hazugsága, akik azt állítják, hogy a művészet csak a kiváltságosaké és csak kevesek és nem a tömegek számára hozzáférhető. Ezzel szemben a nagy művészetet – kevés kivétellel – mindig megértette a nép és a nagy művészek mindig hatottak a tömegekre.

Harmadik hazugság: a művészi hagyomány hazugsága, az a felfogás, hogy az ifjú művészeknek régi példákhoz kell ragaszkodniuk és csak a klasszikusoktól tanulhatnak.

Ezzel szemben tény, hogy igazán életképes művészek maguk teremtenek formát maguknak és hogy a mai művészi technika fölötte van a régebbi idők művészi technikájának.

Negyedik hazugság: a művészi dilettantizmus hazugsága, amely szerint a művészet célja a szórakoztatás, elterelés a szürke hétköznapokból. Ezt a hazugságot szellemi alacsonyabbrendűség hozta létre, mert a művészet igazi célja a valóság megváltoztatása.

Ötödik hazugság: A művészetnek semmi köze az erkölchöz. Természetesen nem lehet megakadályozni a művészt abban, hogy erkölcsi kérdésekkel is ne foglalkozzon, mert végső fokon minden kérdésnek erkölcsi oldala is van.

Hatodik hazugság: Az igazi művészet kizárja a propagandát és semmi köze a szabadság és igazságosság kérdéseire. Ezzel szemben állítjuk, hogy minden művészet egyben propaganda, mindig és elkerülhetetlenül propaganda, amely néha tudattalan, de nagyon gyakran tudatos.³³

Sinclair szerint azok a művészek és kritikusok, akik azt állítják, hogy az igazi művészet nem fér össze a propagandával, ezzel semmi mást nem mondanak, mint azt, hogy csak a maguk propagandáját tartják művészetnek.³⁴

A művészet sinclairi meghatározása a következő: „Az élet olyan feltüntetése, amint azt a művész egyénisége fölfogja. Hat más emberekre, mert előidézi bennük érzéseik, meggyőződéseik és cselekvéseik megváltoztatását.”³⁵ Megkülönböztette a művészetet a nagy művésztől: „Nagy műalkotásokat akkor teremtünk, amikor valóban jelentős, az életre fontos propagandát üznek a mindenkori művészi formában lehetséges legnagyobb tökéletességgel.”³⁶

A Népszavában Braun Soma hívta fel először a figyelmet Sinclair célzatos irodalmi tevékenységére és irányregényeire, amelyek szocialista világnézetéből fakadtak és a polgári kritika támadásának célpontjai voltak. „Sinclair szocialista író . . . Ez a megállapítás egyszerre eldönti viszonyát nemcsak a polgári irodalomhoz, hanem a polgári társadalomhoz is, de egyben kiteszi az irodalmi kritika egyik legsúlyosabb vádjának, annak, hogy munkái célzatosak és nem szolgálják minden fenntartás nélkül a célzatokat nem ismerő igazi művészetet. Sinclair valóban célzatokat követ írásaiban, célzatai a szocialista világszemléletből fakadnak, a nézőpont, amelyből a világot és az embereket vizsgálja, a marxista szocialista nézőpontja. Minden munkáját egy határozott céllal írja: a proletáriátus felszabadításáért.”³⁷

Sinclairt purifikáló naturalizmusa, pontos és lelkiismeretes dokumentáltságra való törekvése miatt tartotta Conan Doyle az egyik legnagyobb regényírónak. „Nagy élvezettel olvastam végig Upton Sinclair Bostonját. Azóta úgy tekintek rá, mint a világ egyik legnagyobb regényírójára, Amerika Zolájára, aki megdöbbentő erővel tudja írói céljai szolgálatába állítani a tényeket. Azt hiszem, szinte mániákusa megállapodott társadalmi rendünk és törvényeink elleni küzdelemnek, de mélyen járó, önzetlen lelke átvilágítja minden munkáját.”³⁸

Jóval később Erdődy János, Babits Mihály új könyve, az Írók a két háború közt kapcsán szükségesnek tartotta határozott formában tisztázni a kétféle író közötti különbséget. Babits ugyanis azt állította, hogy „az irodalom nem politika s nem tűri a politikai gondolkodást. Itt nincs szó rohamcsapatokról és történelmi pillanatokról. Itt csak jó és rossz írókról van szó.” Erdődy János szerint az író és propagandista megjelölés nem jelent esztétikai értékbeli összehasonlítást. Az esztétikai értékelést a két csoportba osztástól teljesen függetlenül kell elvégeznünk. Mindkét fajta alkotó lehet jó vagy rossz író, mindkettő munkájának előjele is kétféle lehet. Mind az író, mind a propagandista lendülhet reakciós és haladó irányba is. Anatole France is jó író, Upton Sinclair is az, mégis France író, Sinclair pedig propagandista. Erdődy a két alkotó közötti különbséget is megmutatta: „A propagandista fegyelmezetten, hideg ésszel alkot. Nem fut utópiák felé,

nem omlik gyönyörtől ájultan az „örök emberi” kába mámorába, nem akarja angyallá változtatni az embert, csak igazabb emberré formálni. Nem akar a földön paradicsomi kertet, hanem étellel teljes, embernek való társadalmat, az elérhetetlen célok és mérhetetlen ugrások hirdetésével nem szegődik visszatartó erők szolgálatába. Munkájának végcélja nem a szép, hanem a hatások és reagálás ellentétének összeműködésében, a változásban fejlődő olvasó, aki propagandájának alanya és tárgya egyben.”³⁹

Upton Sinclair az amerikai irodalom történetét a *A pénz diktál (Money Writes!, 1927)* című művében írta meg. A könyv magyar fordításban nem jelent meg, a Népszava a berlini Malik Verlag német nyelvű kiadásáról közölt recenziót 1930-ban.⁴⁰ Sinclair saját írói pályafutásának történetéhez fűzte az egymás után következő irodalmi irányzatok és írók kritikai méltatását. Irodalomtörténete is leleplező alkotás, Sinclair kimutatta, hogy az irodalmat is az amerikai nagytőke tartotta hatalmában.

Irodalomról írt másik könyve 1925-ben jelent meg, amelyet elég későn, 1937-ben fordított le Benamy Sándor Upton Sinclair *Irodalomtörténete* címmel. A könyv megjelenésekor a Népszava március 23-i száma⁴¹ övid ismertetést adott. Sinclair a világirodalom képviselőit két csoportra osztotta részben származásuk alapján, részben azon az alapon, hogy az a kor, amelyben éltek, „reakciós” volt-e. Kiindulási alapja az, hogy az irodalom mindig propaganda: van pozitív és negatív előjelű propaganda, nyílt és áttételes céliródalom. A 30-as években marxistának tekintett amerikai kritikusok egy része elégedetlenül fogadta Sinclair mereven determinista szemléletét.⁴² Bár művét a történelmi materializmus szellemében írta, az írók csoportosítása ellentmond annak. Az egyes korok jelenségeit történelmietlenül ítélte meg, a művészetet és eredményeit mindig egészen közvetlenül a gazdasági körülményekből származtatta: történelmi materializmusa mechanikus, vulgáris.

3.4 Upton Sinclair 1930-ban írta a *Hajsza a pénz után (Mountain City)* című regényét. A regény megírásáról az író levélben értesítette a Népszava könyvkereskedését.⁴³ Levelében a következőket írta regényéről: „A *Mountain City* elbeszéli Jed Rusher történetét, aki egy baromfityenészítő béresének kunyhójában született, és alighogy felnőtt, cukorrépa-termelésnél dolgozott, de amíg a nehéz répavágóként forgatta, gazdagságról és könnyű életről álmódzott és a nagyság lángja fellobbant lelkében. Jed ettől kezdve könyökkel utat tört magának a társadalomban, betolakodott egy milliomos házába, feleségül vett egy kiváltságos osztályból való leányt, és nem volt még harmincéves, amikor ötvenmillió dollár fölött rendelkezett.” Megírta azt is, hogy mint legtöbb regényének, ennek is valóságban megtörtént, egy amerikai gyermekbíróság jegyzőkönyvéből vett esemény volt az alapja. 1930-ban és 1931-ben a regényről öt könyvismertetés jelent meg a Népszavában, mindegyik jelentős irodalmi alkotásnak tartotta, de csak tartalmi ismertetésre szorítkozott.⁴⁴ A regényt Braun Soma fordításában *Hajrá, Jed!* címmel 1931-ben, 119 részben folytatásokban közölte a napilap.⁴⁵ Könyvalakban csak 1933-ban *Hajsza a pénz után* címmel jelent meg a Nova gondozásában.

Az 1931-ben írt *Római látomás (Roman Holiday)* című regény könyvismertetését nem sokkal az angol nyelvű kiadás megjelenése után olvashatjuk a Népszavában.⁴⁶ Sinclair egy Amerikában lejátszódó eseménysorozatot vetít vissza Rómába, a pun háborúk utáni időkbe. Megkezdett története ugyanúgy folytatódik, és ugyanúgy jut el tragikus befejezéséhez az ókori Róma társadalmában, mintha ugyanott kezdődött volna el és a főhős, Luke Faber nem az író, hanem a Gracchusok kortársa lett volna. Az érdekes ötlet feldolgozása csak akkor hathat a meggyőzés erejével, ha alapvető hasonlóságok vannak a két társadalom között. A hasonlóság valóban riasztó. Amerika társadalma, osztályokra tagoltsága, osztályharcai és szellemisége alapján véve ugyanaz, mint amilyen Rómáé volt a punok leverése után. Ma kapitalisták, akkor patríciusok, ma proletárok, akkor plebejusok,

ma „tisztavérű” amerikaiak, akkor ősi eredetükre büszke római polgárok, ma tudományos szocializmus, akkor a Gracchusok agrárszocializmusa, ma autó, akkor kocsiversenyek. A történelem megismétlődik. Luke Faber betegágán visszazáll a múltba, és nem tudja, hogy melyik a valóság és melyik az álom. Sinclairt itt is elsősorban regénye társadalmi problémái érdeklik. A regény témája szerint az amerikai köztársaság ott áll, ahol Róma állt Carthago lerombolása, Tiberius és Gracchus meggyilkoltatása idején. Az író Róma sorsára figyelmeztet.

Családjában, baráti körében és tágabb környezetében sok olyan példa állt Sinclair előtt, amely az alkoholt gyűlölt ellenségévé tette, fanatikus absztinenssé, a prohibíciós törvény lelkes támogatójává vált. Szemében az alkoholfogyasztás nem egyéni, hanem társadalmi kérdés. 1925-ben a Népszava hasábjain fejtette ki véleményét az észak-amerikai alkoholtilalomról. „... Az alkoholt méregnek tartom. Ha csak az egyénnek ártana, mindenkire rá lehetne bízni, akar-e fogyasztani vagy nem. Minthogy azonban az emberből gyakran veszedelmes gonosztevőt vagy lelki beteget csinál, és az utódokra is káros, veszedelmet jelent a társadalomra, éppen ezért a társadalomnak ugyanúgy joga van törvényben megtiltani az alkoholfogyasztást, mint a betörést vagy a lopást.”⁴⁷ Az alkoholtólke uralmáról, a „szárazok” és „nedvesek” harcáról írt a *The Wet Parade* (1931) című regényében, amely *Alkohol* címmel 1933-ban jelent meg Magyarországon. A könyvben „a sinclairi ábrázolásművészet erejénél fogva ott komorlik a háttérben az alkoholtólke egyelőre legyőzhetetlen hatalma, amely embereket, sorsokat, osztályokat tesz tönkre és amely arra is elég erős, hogy az egész világ közvéleményét megtévessze és félrevezesse a prohibícióra vonatkozóan.”⁴⁸

A szocializmus tanainak terjesztése és a szociáldemokrata könyvtárak működése szempontjából különösen nagy jelentősége volt a Népszava kiadónak. A munkáskönyvtárak elsősorban azokat a könyveket szerezték be, amelyek e kiadónál jelentek meg. A könyvtárak jelentős feladatot teljesítettek a munkásság politikai és szellemi nevelésében, a mozgalom pedig szervezeten igyekezett gondoskodni a munkáskönyvtárosok képzéséről, hogy biztos érzékkel válasszák ki könyvtáraik számára a magyar és világirodalom legjavát. Tekintettel a fontos kulturális feladatra, a munkáskönyvtárosok részére előadásokat és könyvtáros szemináriumokat indítottak. A Népszava is jelentős helyet szentelt e kérdéssel foglalkozó cikkek számára. A napilap szerint a szocialista nevelés egyik eszköze a szocialista szépirodalom, ezen a területen elsősorban Upton Sinclair propaganda-regényeit ajánlotta az olvasóknak, a könyvtárosoknak pedig szocialista irodalomtörténetek tanulmányozását javasolta, különösen Sinclair két művét, *Irodalomtörténetét* és *A pénz diktál* című könyveket, amelyek „az egész világ irodalmát osztályharcos, szocialista szempontból mérlegelik.”⁴⁹

A könyvtárosokra nagy munka hárult a könyvvállomány összeválogatásában, beszerzésében. A budapesti és a Budapest környéki munkáskönyvtárosok munkaközössége egy mintakönyvtár jegyzékét dolgozta ki, amely azokat a legfontosabb könyveket sorolta föl, amelyeket a munkáskönyvtáraknak elsősorban kellene beszerezni. A könyvtárosok és a munkásolvasók irodalmi ízlését és érdeklődését mutató felmérés statisztikai adatai azt bizonyították, hogy a 40-es években Upton Sinclair a legnépszerűbb, legolvasottabb, a szocialista tanítások szempontjából egyik leginkább ajánlott író volt.⁵⁰

Upton Sinclair magyarországi fogadtatásának második korszakában, az 1920-tól 1945-ig tartó időszakban, az író és műveinek esztétikai, politikai és irodalompolitikai valamint világnézeti hatásáról, az író művészetének lényegéről számos tanulmányt, kritikát, könyvismertést és cikket közölt a Népszava. A nagyobb lélegzetű értékelések mellett több hírközlés és tudósítás foglalkozott az íróval, amelyek a fogadtatás szempontjából fontos adalékok: 1929-ben a *Petróleum* című regény elemzéséből irodalmi pályá-

zatot hirdettek,⁵¹ ugyanebben az évben *Az ács fiának hívnak* egyik jelenete képrejtvény-pályázaton vett részt.⁵² A sok helyes megfejtőből sorsolással került ki az első három helyezett, akik jutalma a regény díszkötéses példánya volt. A nagy érdeklődést mutatja, hogy külföldiek is részt vettek a pályázaton, a második helyezett Sarajevóból, a harmadik Buenos Airesből való. Értesülünk a jugoszláv diktatúra szocialista irodalom ellenes intézkedéseiről, munkáskönyvtárak bezáratásáról, haladó írók könyveinek letiltásáról, Upton Sinclair is indexre került.⁵³ Megtudjuk azt is, hogy a The New York Public Library nevű nagy közkönyvtár egyre több Népszava-kiadvánnyal gazdagodott, s legújabb szerzeményei között szerepelt a *Petróleum* és a *100%*.⁵⁴ Százkötetes kis könyvtárat jutalmazott a Népszava annak, aki legalább ötven új előfizetőt szerzett a napilapnak. A száz könyv között négy Sinclair-regény volt. (*Az özönvíz után, 100%, Az ács fiának hívnak, Petróleum*).⁵⁵ A bécsi világhírű munkáskönyvtárakat tisztogatták a Heimwehr-fasizmus emberei, Morus Utópiájával együtt Upton Sinclair könyvei is lekerültek a könyvtárak polcairól.⁵⁶ Féja Géza és Kovács Imre könyveinek elkobzása és elítélésük miatt levélben tiltakozott a League of American Writers nevű íróegyesület a washingtoni magyar követségen, az aláírók között szerepelt Upton Sinclair neve is.⁵⁷ Felháborodását fejezte ki a Népszava, hogy Sinclair egyik könyvét a nyilas könyvkereskedés kirakatába tette.⁵⁸

Az író magyarországi fogadtatásának második korszakában, különösen 1929 és 1931 között – nemcsak a Népszavában, hanem a többi hazai folyóirat kritikai értékelésében is – Upton Sinclair művei, a legkeresettebb, leghatásosabb és legnépszerűbb világirodalmi alkotások közé tartoztak, főként a munkásolvasók körében. Hatvanadik születésnapjára írt cikk ennek a korszaknak tömör, átgondolt méltatása: „Szocialista író, nemcsak öntudatlanul, hanem nyíltan, a maga szocialistaságát minden írásában hirdetve. Regényíró, újságíró, társadalompolitikus és legkiválóbb alkotásaiban legtöbbször mindhárom szerepében egyszerre lép az olvasó elé. Regényei óriási riportok, leleplezések, társadalompolitikai tanulmányok, amelyek mindig a modern élet nagy sebeire irányítják a figyelmet.”⁵⁹

4. Az író fogadtatásának harmadik korszaka 1945-től számítható. Upton Sinclair művészetének ellentmondásokkal terhes megítélését találjuk a Népszavában. 1940-ben kezdett a világirodalom egyik leghosszabbra tervezett regényciklusába, a világszerte nagy sikert aratott *Lanny Budd*-sorozatba. Mint irodalmi mű alatta marad legjobb alkotásainak, az olvasók viszont mohón falták a történelmi dokumentumok alapján megírt, évenként megjelenő újabb vastok köteteket.

A sorozat három könyvéről írt könyvismertetést a Népszava (*Letűnt világ/World's End*, 1940), *Tág a kapu (Wide ist the Gate*, 1943), *Az elnök ügynöke (Presidential Agent*, 1944.).⁶⁰ A cikkek főleg tartalmi ismertetést adnak, nagy sikerű, jelentős állításoknak ítélik a regényeket főként a témaválasztás és Sinclair írásművészete miatt.

A felszabadulás után a könyvtármunka legfontosabb feladata a tömegek szocialista nevelése volt. 1949-ben közölte a Népszava, hogy a szakszervezeti és munkáskönyvtárakban nagy selejtezéseket végeztek, hogy marxista-leninista művek, természettudományi munkák és a haladó szépirodalom klasszikusai és modern írói jussanak el az olvasókhoz. A munkások között ebben az időben is nagy közkedveltségnek örvendett Upton Sinclair.⁶¹ A Szabó Ervin Könyvtár közlése alapján is a legolvasottabb írók közé tartozott, különösen a fiatalok között.⁶²

1946. június 28-án nyílt meg a Nemzeti Múzeumban az Egyesült Államok budapesti képviselete által rendelkezésre bocsátott fényképek kiállítása az USA életéről. Gazdag képanyag mutatta be az ország természeti szépségeit, városait, a mezőgazdaság és ipar eredményeit, a politikai és kulturális élet jelentős személyiségeit. Ott láthattuk az

amerikai irodalom nagy íróinak fényképcsarnokát is. A Népszava azonban kifogásolta, hogy néhány haladó író fényképét nem állították ki. Ezek közé tartozott Upton Sinclair is, pedig „világszerte, nálunk is számon tartja őket minden olvasott ember, s számon tartja őket, mint írókat és költőket, akik tudnak és mernek az igazság szemébe nézni.”⁶³

Ries István igazságügyminiszter 1949. január 14-én előadást tartott a MDP Politikai Akadémiáján „Amerika igazi arca” címmel a Kossuth Filmszínházban. Beszélt az amerikai propagandáról, annak demokrácia-ellenességéről, az USA gazdaságáról és gazdaságpolitikájáról, a négerség elnyomásáról és a mezőgazdasági és ipari munkásság helyzetéről. A társadalom árnyoldalainak elemzése után, a haladásért küzdő erőkről is megemlékezett: „Nem lennénk azonban igazságosak a haladó amerikaiakkal szemben – állapította meg Ries István –, ha nem mondanánk meg azt is, hogy vannak, méghozzá egyre többen, akik a kommunista mozgalom vezetésével tudományos, irodalmi és művészeti téren harcolnak a sötétség ellen. Ott volt a Nobel-díjas és fiatalon elhunyt Dreiser, Dos Passos, Upton Sinclair, Sinclair Lewis, Hemingway és még sokan mások.”⁶⁴

Három hónappal az igazságügyminiszter előadása után hosszú cikk jelent meg a Népszavában a következő címmel: Upton Sinclair – halálgyárosok szolgálatában.⁶⁵ A magyar irodalompolitikában uralomra jutott sematizmus első hulláma elsodorta Upton Sinclairt. A dogmatikus, tudománytalan, igaztalan cikk megállapításai csak olyan író tollából származhattak, aki igen sekélyes ismeretekkel rendelkezett a sinclairi életműben. A dagályos fogalmazású írás nem irodalomkritikai szempontok alapján elemzte, hanem durva rágalomokkal próbálta megsemmisíteni az írókat. Ingadozó álírónak, gerinctelennek, törtetőnek, elvtelennek és szemérmetlennek, „a hanyatló kapitalista kultúrában elromlott férges íróknak” nevezte, akit „a magyar középosztály, mint haladó, sőt forradalmár író” tisztelt. Sinclair „jellegzetesen amerikai körtünet, csak jelentéktelenül különbözik a Sartre-k, Malraux-k különféle változataitól, akik mind magukon viselik és terjesztik a tisztító, rothadó burzsoá környezetet miázmáit.”⁶⁶ A cikk írója meghazudtolta azoknak a műveknek az igazi értékét is, amelyeken szocialista munkások generációi nőttek föl s azt a regényét, amely az amerikai irodalomban először szimpatizált a Szovjetunióval. „A cél mindig egyéni előrelépése, karrierje. A többi, köztük a szocializmus is csak eszköz az isteni cél eléréseért. Ezt az önös, karrierista célt szolgálták azok a regényei is, amelyek >leleplezésekkel< ismertséget adtak szerzőjüknek. A *The Jungle*-re, a *Száz százalékra*, a *Jimmie Higginsre*, a *Bostonra* gondolunk. Upton Sinclair kettős hasznot húzott ezekből a regényekből: először népszerűséget szerzett, mint >baloldali< író, másodsor védőpajzsként tartotta maga előtt ezt a népszerűséget, amikor a reformizmus és opportunizmus ígét hirdette...”⁶⁷ Politikai nézeteiről azt állította, hogy Sinclair magáévá tette a hitleri „újrend” gondolatát.⁶⁸

A bírálatot a *Lanny Budd* riportregénye váltotta ki, amelynek főhőse az Egyesült Államok mindenkori hivatalos politikájának ad hangot, kezdetben rokonszenvez a Szovjetunióval, későbbi kötetekben azonban szovjetellenessé válik.

Az üzemi könyvtárak könyvállományának selejtezéséről olvashatunk a Népszavában. Upton Sinclair könyvei is a nem kívánatos olvasmányok közé kerültek. „Upton Sinclair, az imperialistákkal paktáló áruló író valamennyi könyve két példányban foglal helyet a könyvszekrényben. A könyvtáros úgy nézi a katalógust, mint valami szörny-szülöttet. Egyre-másra rakja süllyesztőbe a kihúzott fasiszta, félfasiszta, lélekrontó és egyéb polgári fércműveket.”⁶⁹

Tíz évig nem találkozunk Upton Sinclair nevével a Népszavában. A súlyos támadások után Bizám Lenke adta vissza az író becsületét nyolcvanadik születésnapjára írt tanulmányában. A nagy hatású, harcos író üdvözölte, aki „a profitduzzasztás folyamatát oly megrázó erővel leleplező művekkel ajándékozta meg a nemzetközi munkás-

mozgalmat.”⁷⁰ Bizám szerint Sinclair nem állt szemben a munkásmozgalommal, bár szocialistának tartotta magát, a mozgalom lényegét nem tudta megérteni, makacsul ragaszkodott a „békés belenövés”, a reformok útján való változtatás gondolatához, ezért eltávolodott tőle. Ezzel magyarázható a *Lanny Budd*-sorozat megírása is. Elévülhetetlen irodalmi és politikai érdemeit kétségbe vonni azonban nem lehet. „A politikai eseményekre éberen reagáló, önmagát nem kímélő, szakadatlan harc és hamis konklúziók – ez a kettősség jellemzi Upton Sinclairnek a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemre szentelt életét. Igen, következtetései a valósághoz képest szubjektívek, de a kép, amit nagy leleplező regényeiben a kapitalizmusról festett, objektív és hat évtizedeken át, sok-sok kizsákmányoltnak segített szerte a világon, hogy megtegye az első lépéseket a valóságot konklúzióiban is híven tükröző marxizmus megismeréséhez.”⁷¹

A Népszava 1968. november 27-i száma közölte, hogy 26-ra virradó hajnalban kilencvenéves korában elhunyt Upton Sinclair. Rajk András nekrológiájában kegyelettel emlékezik meg a hosszú, küzdelemes, tévedésektől nem mentes író életéről, aki sohasem vált nemes elvei árulójává. Felmenti a lezárult, megcáfolódott hamis per alól, amely személyét, becsületét, emberségét kikezdté. „Soha nem található az aljasság, az ember-telenség oldalán – az ellenkező oldalon mindig. Nem is csak regényeivel, életvitelével, az íráson kívüli tetteivel is a dolgozó emberek nagy harcosai közé emelkedett.”⁷²

Az öreg író nem sokkal halála előtt nyilatkozott a New York Herald Tribune-ben. Záró mondata az volt: „Megtettem mindent, amit tettem.” Igazat mondott.

JEGYZETEK

- [1] A dolgozat anyaggyűjtési területe, forrásvidéke kizárólagosan a Népszava napilap OSZK-ban található teljes sorozata 1900–1976-ig. A szerzőnek nem volt módjában igénybe venni a nevezett napilap saját házi irattárát, mely feltételezhetőleg gazdag Upton Sinclair anyagot tartalmazott, mivel az részben a háborúk folyamán elpusztult, ami pedig abból megmaradt, az jelenleg nem hozzáférhető a kutatók számára.
- [2] A hűtrösztök botránya. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 131. sz. 6–7.
- [3] Uo. 7.
- [4] A hűtrösztök panamája. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 134. sz. 8.
- [5] Az amerikai hűtröszt botránya. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 140. sz. 4.
- [6] Uo. 4.
- [7] Megbűntetett élelmiszerhamisítók. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 137. sz. 8.
- [8] Amerikai hűsbotrány. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 114. sz. 7.
- [9] Upton Sinclair jelöltsége. Népszava, 1906. XXXIV. évf. 259. sz. 6.
- [10] Sajtópör egy regény miatt. Népszava, 1908. XXXVI. évf. 221. sz. 3.
- [11] Népszava, 1913. XLI. évf. 39. sz. – 65. sz.
- [12] Népszava, 1913. XLI. évf. 122. sz. – 215. sz.
- [13] –: Upton Sinclair. Beszélgetés az íróval. Népszava, 1913. XLI. évf. 39. sz. 12.
- [14] (ky.): Upton Sinclair: Kutató Sámuel. Népszava, 1920. XLVIII. évf. 34. sz. 5.
- [15] –: Jack London. Népszava, 1926. LIV. évf. 1. sz. 4.
- [16] Braun Soma: Upton Sinclair: Az ács fiának hívnak. Népszava, 1926. LIV. évf. 7. sz. 8.
- [17] Népszava, 1927. LV. évf. 178. sz. – 213. sz.
- [18] Amerika Zolája: Upton Sinclair. Népszava, 1930. LVIII. évf. 90. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [19] Népszava, 1928. LVI. évf. 20. sz. – 165. sz.
- [20] Népszava, 1928. LVI. évf. 18. sz. 13.

- [21] Népszava, 1931. LIX. évf. 134. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [22] –: Upton Sinclair ötvenéves. Népszava, 1928. LVI. évf. 213. sz. 7.
- [23] Uo. 7.
- [24] Uo. 7.
- [25] Ország László: Az amerikai irodalom története, Budapest, Gondolat, 1967. 259.
- [26] Lenin: Az irodalomról. Bp., Szikra, 1949. 147. Az angol pacifizmus és az elmélettől való idegenkedés. 1915.
- [27] –: Jack London. Népszava, 1926. LIV. évf. 1. sz. 4.
- [28] Braun Soma: Upton Sinclair: Az ács fiának hívnak. Népszava, 1926. LIV. évf. 7. sz. 8.
- [29] –: Amerika Zolája: Upton Sinclair. Népszava, 1930. LVIII. évf. 90. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [30] Uo. 5.
- [31] –: Upton Sinclair levele. Népszava, 1930. LVIII. évf. 112. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [32] –: Mi a proletárművészet? Népszava, 1929. LVII. évf. 175. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 6.
- [33] Upton Sinclair: Mi a proletárművészet? Népszava, 1929. LVII. évf. 262. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 2.
- [34] Vö. Lukács György: Szabad vagy irányított művészet? Fórum, 1947. II. évf. 4. sz. 250–268.
- [35] Upton Sinclair: Mi a proletárművészet? Népszava, 1929. LVII. évf. 262. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 2.
- [36] Uo. 2.
- [37] Braun Soma: Upton Sinclair: Az ács fiának hívnak. Népszava, 1926. LIV. évf. 7. sz. 8.
- [38] –: Amerika Zolája: Upton Sinclair. Népszava, 1930. LVIII. évf. 90. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [39] Erdődy János: Író és propagandista. Népszava, 1941. 69. évf. 123. sz. 12.
- [40] –: Upton Sinclair: Das Geld schreibt. Népszava, 1930. LVIII. évf. 261. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 7.
- [41] –: Megjelent Upton Sinclair irodalomtörténete. Népszava, 1937. 65. évf. 67. sz. 4.
- [42] Kretzoi Miklósné: A marxista kritika fejlődése az Egyesült Államokban (1900–1940). Kézirat.
- [43] –: Upton Sinclair levele. Népszava, 1930. LVIII. évf. 112. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [44] Upton Sinclair levele. Népszava, 1930. LVIII. évf. 112. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
–: Legenda arról az emberről, akinek minden sikerült. Népszava, 1930. LVIII. évf. 134. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 3.
–: Amerika Zolája: Upton Sinclair. Népszava, 1930. LVIII. évf. 90. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
–: Új regényünk. Népszava, 1931. LIX. évf. 110. sz. 16.
–: Upton Sinclair: „So macht man Dollars”. Népszava, 1931. LIX. évf. 118. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 7.
- [45] Népszava, 1931. LIX. évf. 111. sz. – 235. sz.
- [46] –: Roman Holiday. Népszava, 1931. LIX. évf. 37. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 6.
- [47] –: Upton Sinclair az észak-amerikai alkoholfogyasztásról. Népszava, 1925. LIII. évf. 186. sz. 12.
- [48] (-di): Alkohol. Népszava, 1934. LXII. évf. 51. sz. 19.
- [49] –: Kis szeminárium könyvtárosoknak. Népszava, 1931. LIX. évf. 37. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 6.
- [50] –: Válaszolnak a munkáskönyvtárosok. Népszava, 1943. 71. évf. 281. sz. 16.
- [51] –: Irodalmi verseny. Népszava, 1929. LVII. évf. 151. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 5.
- [52] –: Irodalmi képrejtvénypályázatunk. Népszava, 1929. LVII. évf. 239. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 3.
- [53] –: A diktatúra és az irodalom. Népszava, 1930. LVIII. évf. 19. sz. 7.
- [54] –: A Népszava könyvei egy nagy amerikai könyvtárban. Népszava, 1931. LIX. évf. 14. sz. „Figyelő” irodalmi melléklet, 7.
- [55] –: A Népszaváért és műveltségünk fejlesztéséért! Népszava, 1932. LX. évf. 205. sz. 7.
- [56] (szakár): Morus . . . Népszava, 1936. LXIV. évf. 217. sz. 6.
- [57] –: Amerikai írók tiltakozása. Népszava, 1938. 66. évf. 12. sz. 8.
- [58] –: Upton Sinclair, a tiszteletbeli nyilas. Népszava, 1941. 69. évf. 11. sz. 5.
- [59] –: Upton Sinclair hatvanéves. Népszava, 1938. 66. évf. 216. sz. 6.
- [60] –: Upton Sinclair új regénye. Népszava, 1942. 70. évf. 293. sz. 6. (p. b.): Tág a kapu. Népszava, 1947. 75. évf. 274. sz. 8. (Sós): Upton Sinclair: Az elnök ügynöke. Népszava, 1948. 76. évf. 17. sz. 4.

- [61] –: Új könyvtárak, új könyvtárosok, új olvasók az üzemekben. Népszava, 1949. 77. évf. 49. sz. 10.
- [62] –: Mít olvas a munkás? Népszava, 1947. 75. évf. 69. sz. 8.
- [63] –: Akik a galériából kimaradtak. Népszava, 1946. 74. évf. 152. sz. 4.
- [64] Ries István: Amerika igazi arcáról. Népszava, 1949. 77. évf. 11. sz. 5. Ries István igazságügyminiszter a haladó írók között említi „a Nobel-díjas és fiatalon elhunyt Dreisert”. Dreiser valóban a társadalmi haladásért küzdő amerikai írók egyik legjelentősebb képviselője volt, de soha nem kapott Nobel-díjat és a „fiatalon történt elhunyt” élete hetvenötödik évében következett be.
- [65] –: Upton Sinclair – halálgyárosok szolgálatában. Népszava, 1949. 77. évf. 112. sz. 6.
- [66] Uo. 6.
- [67] Uo. 6.
- [68] Uo. 6.
- [69] Maglódi Magda: Olvasótanácsokat az üzemi könyvtárakba! Népszava, 1949. 77. évf. 210. sz. 4.
- [70] Bizám Lenke: Upton Sinclair nyolcvan éves. Népszava, 1958. 86. évf. 222. sz. 4.
- [71] Uo. 4.
- [72] Rajk András: A világirodalom gyásza. Népszava, 1968. 96. évf. 278. sz. 2.

EGY TÉMA TÖBB KÖNTÖSBEN
(Ivan Bukovčan, Viktor Rozov, Thurzó Gábor, Wolfgang Johó)

DR. HEKLI JÓZSEF–SZŐKE LAJOS

(Közlésre érkezett: 1977. február 8.)

A világirodalom történetében vannak olyan periódusok, amelyekben egy bizonyos téma, egy-egy jellegzetes életérzés vagy hangulatváltozás a legkülönfélébb íróknál egyszerre és egy időben jelentkezik, s ugyanakkor a más-más nemzethez tartozó és különböző stílusirányt, alkotómódszert, világnézetet képviselő alkotók feltűnően hasonló módon reagálnak az adott „szüzsére”. Jól példázza ezt az a világirodalmi téma, amely az ötvenes–hatvanas évek fordulójától került előtérbe, nevezetesen a néhány évtized távlatából való szigorú önvizsgálat. Ez a „kiből kit csinált” a viharos történelem és a göröngyös élet a hatvanas évek közepétől kezdve több nemzet irodalmának egyik jellegzetes kérdésévé vált. Az írók – főleg a drámaírók, de a próza mesterei is – általában kerek évszámú érettségi találkozókat „rendeznek” műveikben, s a jubiléumok az évtizedek tanulságainak fényében összehasonlítják felnőtt életüket egykori önmagukkal, amikor még mindannyian tele voltak merész vágyakkal, pompás tervekkel, finom, tiszta érzelmekkel. Az évek során, a külső és belső események hatására aztán szép lassan elfelejtődtek a nagyszerű álmok, megkoptak és lehültek a lángoló, nemes érzések és indulatok, s a reményteljes, maturált ifjabból elégedetlen vagy éppen igénytelen felnőttek lettek. A 60-as évek írói – természetesen más-más aspektusból – éppen arra keresnek választ műveikben, hogy mi az oka annak, hogy sok ember és emberi jellem elsilányult, deformálódott, miért adták fel oly sokan ragyogó fiatalkori elképzeléseiket, s miért törődtek bele az egysíkú, unalmas, számukra érdektelen életbe? A dolgozat adta szűk keretek között négy különböző nemzet írójának műveit vesszük vizsgálat alá, amelyekben a vázolt kérdések különféle interpretálást kaptak. Mivel rövid cikkünkben nem vállalkozhatunk a négy alkotás mindenoldalú eszmei-politikai és esztétikai-formai elemzésére, ezért csupán az érdekes közös téma néhány sajátos, egyéni írói megragadását igyekszünk érzékeltetni, és egy-egy általános-közös tanulságra rámutatni.

A négy kiválasztott szerző és mű a következő: a szlovák Iván Bukovčan *Struccok estélye* (Pštrosi večerok, Tatran 1968), a szovjet Viktor Rozov *Érettségi találkozó*-ja (Tradicionnij szbor, Moszkva 1967), a magyar Thurzó Gábor *Zárórá*-ja (1974. Budapest) és a német Wolfgang Johó *Érettségi találkozó*-ja (Das Klassentreffen, Berlin 1968).

Részletesebben csak Iván Bukovčan és Viktor Rozov drámáival foglalkozunk, mivel művészilag – véleményünk szerint – azok a legizgalmasabb és legsikerültebb alkotások.

Az utóbbi 20 év szlovák drámairodalmának egyik legkiemelkedőbb alakja Iván Bukovčan több művében foglalkozott mélyrehatóan napjaink, vagy a közelmúlt visszasaugaival, és próbált művészi eszközökkel arra is rámutatni, hogy az ellentmondások milyen reakciókat váltottak ki az emberi természetben. Egy trilógia részét alkotja a

Struccok estélye című tragikomédia, mely tematikájában és a társadalmi viszonyokat érintő kritikájában nem marad el a hasonló szüzséjű kortárs külföldi színdaraboktól. A trilógia tartalmilag egymástól messze álló három művét a társadalom és az ember bonyolult viszonyának elemzése köti össze. Mint egy a szenvedő alanyok közül, de egyúttal mint kritikus szatíráiró rajzolja meg az ötvenes éveket a Struccok estélye című tragédiájában. Egyáltalán nem igyekszik szépíteni, vagy elkenni a problémákat, ellenkezőleg, éleslátóan mutat rá, hogy a társadalmi torzítások az emberek közti viszonyt rontották meg, amely aztán az egész társadalom hamis beállítottságához vezetett. A műhöz a közvetlen indítást a hatvanas években Csehszlovákiában lejátszódó, a szocialista társadalmat tisztító folyamatok adták. Ebben a darabban a fő társadalmi pszichológiai motívum a félelem, a kor közbetegsége és ennek deformáló hatása az emberek tetteire. A cselekmény egy szlovákiai kisvárosban játszódik le, ahol 25 éves érettségi találkozóra 9-en gyűltek össze az egykori hírhedt VIII. B. osztály tanulói közül. Ifjúságuk csínyjeit idézik fel, amikor még sólymok módjára éltek, szabadon, bátran, egy olyan országban, ahol Hlinka gárdája tartotta félelemben az embereket. S a csíny kapcsán felmerül osztályfőnökük, Mrázik tanár úr, gúnynevén Harcsa alakja, hiszen ő volt szinte majd minden ifjúkori heccelődésük célpontja. Régivágású tudóstanárr, klasszika filológus, aki naiv becsületességére ráfizetve megjárta a németek, de az új rend börtöneit is.

Nem merték meghívni a találkozóra, mert féltek a vele való személyes találkozástól, de mégsem tudták elkerülni felidézett szelleme előtt önnön vétkességeikkel való szembenézést. Magas beosztású és egyszerű emberek vallanak sorsukról, vádlóan, önsanyargatóan, de egyúttal mentegetőzve is, melynek során, mint háttér kirajzolódik az 50-es évek, a személyi kultusz idejének Csehszlovákiája. Bukovčan nagyon jól látta meg, hogy a személyi kultusz hibáinak okozói tulajdonképpen ők maguk, a VIII. B. egykori tanulói, akik a nehezebb körülmények között gyáváknak bizonyultak, inkább visszahúzódtak az igazságért folyó harctól, s strucc módjára éltek tovább életüket. Ha nem is közvetlenül, de mégis miattuk jutott börtönbe Harcsa, mivel egyedül ők tehettek volna érte valamit, ehelyett azonban közömbösen fordultak el tőle. A mostani önvallomások, úgy tűnik a gyónás tisztító erejével hatnak rájuk, de jobban belegendolva bizony észrevesszük, hogy most, a már megváltozott feltételek között sem sokat változott egyéni magatartásuk. A közéleti tevékenység egykori irányítottsága miatt kialakult póráz-tudat sorsérzése már csontukig hatolt, s ettől megszabadulni számukra tulajdonképpen eddigi eszméik újraértékelését jelenti, amely még egy félelemmentes demokráciában is nehéz feladat. Az ellentét, a drámai konfliktus a szereplők között csak közvetve, Harcsához való viszonyukon keresztül érződik, ezért nem sikerült egy egységes drámai szituációt létrehozni. Emellett az egységet jelentő keret, az osztály is szétesik egyénekre, melyek különböző szempontokat képviselnek, mégis nagyon nehéz azonosítani, hogy ki milyen felfogás képviselője. A szinte anonimitás kódéből csak igen ritkán bukkan fel egy-egy határozottabb alak. Bukovčan nem tudja teljesen függetlenül a kor negatív hatásától a nézőpontok egész változatosságát kialakítani.

Retrospektív személyes példák sorakoznak egymás mellé, egész mozaiksort hozva létre, anélkül, hogy variálnának, olykor szinte egymást ismétlik meg. Csak a darab második részében kezdenek polarizálódni a figurák, Markov és Serif képezve a szemben álló csoportok központi alakját. Bukovčan teljesen diszkurzív formát választott darabja nyelvül, ami ugyan publicisztikai egyenességet kölcsönzött neki, azonban megvoltak a maga határai is. A szüzsé felépítésénél nem mindig lehetett dialógusokkal operálni, a szereplők olykor kifogytak a témából, s ekkor volt kénytelen humorhoz folyamodni, ami itt ráadásul elég fanyarul sült el. A szerző vitathatatlan érdeme azonban, hogy a darab aktuális jelentését általános emberivé tudta szélesíteni, hol színpadi szimbólumokkal, hol

a beszéd stilizálásával. El kell azonban ismerni, hogy Bukovčannak ez a darabja is sokkal nagyobb sikert aratott a nézők közt, mint az óvatoskodó kritikusok szemében.

– Egy nemzedék önbírálata, társadalmi helyállása áll a neves szovjet drámaíró Viktor Rozov művének a középpontjában is. A moszkvai Központi gyermekszínházban óriási sikert aratott drámájában, az Érettségi találkozó-ban szintén azt vizsgálja, hogy „negyvenes” hőseire milyen hatást tett az idő, a viharos történelem, a második világháború, a családi élet, a munka, és ki-kí hogyan állta ki az idők próbáját, erkölcsi értékrendje és embersége hogyan változott. A műben az író éppúgy felveti a politikai morál néhány kérdését, mint a magánélet bonyodalmainak erkölcsi paradoxonait. Ebben a legszélsőségesebben változatos kritikai visszhang ellenére is legjobb és eddigi legérettebb színművében Rozov a legfiatalabb szovjet írónemzedék bátorságával és az érettebb, többet látott alkotó tapasztalatával mond megszívlelendő véleményt a társadalom erkölcsi értékrendjének néhány visszásságáról és furcsaságáról. Az Érettségi találkozó-ban az író mintegy összegezi korábbi nézeteit is, és az a végső tanulság, hogy az egyre bonyolultabbá váló életben nehéz mindenre pontos és megfellebbezhetetlen választ adni. Nincs formula, nincs sablon, a kérdéseket lehet ugyan határozottabban, élesebben exponálni, de a feleleteket néha csak „sugallni” lehet.

A Rozov-dráma cselekménye igen színes és változatos. A jubileumát ünneplő moszkvai iskolában egyszerre két nemzedék tart érettségi találkozót illetve bankettet, a huszonöt évvel ezelőtt érettségizettek és a frissen maturáltak. A „negyvenesek” negyedszázad távlatából mérik fel az emberré formálódás esztendeit, s vonnak párhuzamot mai életük és az érettségi vizsga korszaka között. Hogyan állták ki az idők próbáját, milyen emberek váltak belőlük? – ezekre a kérdésekre keresik lázasan a választ. Az ifjú „érettek” viszont önfeledten szórakoznak, táncolgatnak, huncutkodnak. Az ünnepi események során a két generáció képviselői futólag többször is összetalálkoznak, s ilyen alkalmakkor nem rejtik véka alá az egymásról vallott – nem mindig hízelgő – véleményüket sem.

Rozov fő figyelme azonban elsősorban a jubilánsokra irányul, róluk akar sok mindent elmondani. 1941-ben az osztályból huszonhatan tettek érettségi vizsgát, s akkor mindannyian vidám gyerekek, optimista tervekövcsök voltak. A huszonöt éves találkozóra csak kilencen jöttek el, néhányan elestek a háborúban, mások szétszóródtak a nagyvilágban. A hangulatos esten kilenc negyvenkét éves ember ismerkedett újra egymással, s próbálta feleleveníteni az egykori közös fiatalságot.

Az író mind a kilenc hőst külön-külön is részletesen bemutatja. Agnyija Szabina, az eszes szépasszony jónevű irodalomkritikus, aki szereti a fényes látszatot, ezért férjet is cserélt, Olga Noszova vidéken él, s nyíltan elégedetlen életével, Makszim Petrov „csak” benzinkutas, Ligyija Belova egyszerű tisztviselő, Jevgenyij Puhov tanár egykori iskolájában, Ilja Tarakanov kémiaprofesszor, aki igencsak távol került a való élettől, Pável Kozin raktárvezető, hangoskodó, éretlen ember, Alekszandr Maskov, Agnyija második férje, jeles fizikus, s végül a főhős, Szergej Uszov – akit elhagyott nagy szerelme, a hiú és nagyravágyó Agnyija – akinek pontos kilétét az író homályban hagyja.

A jubileumi érettségi találkozon az újrakismerkedés bizonytalan és izgalmas öröme után a „negyvenesek” a kavargó beszélgetések teremtette kényes helyzetek és fura szituációk nyomán – néhány kivételtől eltekintve – rádöbbennek arra, hogy az életben nem a látványos sikerek, a pozíció, a személyes karrier a legfontosabb, hanem az ember belső tartása és embersége. A drámában az író filmszerű epizódokban felvázolja hőseit, kialakítja az alapszituációt, de lényegében semmi sem kezdődik el és a mű végén semmi sem oldódik meg. Minden hősnek megvan a saját lelki konfliktusa, azzal indul a darabban, de az események során csak a konfliktus intenzitása változik, nem következik

be a kulmináció. Mindez azonban inkább érdekessé teszi a színművet, s nem csökkenti dramaturgiáját. Az Érettségi találkozó egyik kompozíciós sajátossága abban rejlik, hogy a hősök nem a holnapba, hanem a múltba néznek, visszafelé. A múlttal való találkozás viszont új értelmet és fordulatot adhat a zajló jelennek. Nem a múltat kell folytatni ott, ahol egykor félbeszakadt, hanem a tanulságokat levonva, a jelenben kell felhasználni azokat, mondja Rozov művében. Az író világosan kifejezésre juttatja azt is, hogy bár sok mindenért a kor a felelős, de az alapvető felelősség mégis az egyének vállain nyugszik. Az ember életének anyagi kontúrait nagymértékben a körülmények, a környezet határozza meg, de a lelki „paraméterek” elsősorban magától az embertől függenek.

A pontosabb, az érzékletesebb összkép kedvéért Rozov lelkileg lemezteleníti a „negyveneseket”, mindegyiknek külön-külön is tükröt tart, hogy megláthassa benne, mivé lett, mit tett? Az író kérlelhetetlen biztonsággal megmutatta, hogy mikor az ember „valakivé” lesz, igyekszik fokozatosan belenőni a szerepébe, felveszi az „alakot”, de legtöbbször nem érzékeli, vagy nem akarja észrevenni a diszharmoniót a felvett „alak” és valódi önmaga között. Éppen ezért Rozov levette a maszkot hőseiről, szembesítette őket egykori önmagukkal, mikor még mindannyian egyformák, egyenrangúak voltak. Ily módon, huszonöt év távlatából a legtöbben megértik, hogy nehéz már változtatni elrontott életükön, s visszatérni ifjúkori ideáikhoz, mert az elhagyott eszmék, a meg nem tartott fogadalmak, az elszalasztott szerelmek vissza nem jönnek. Volt, elmúlt! Agnyija Szabina – Szergej Uszov mellett – ugyancsak a darab reflektorfényében áll, aki sohasem akart a szürke középszerűek sorában megrekedni, bármi áron feljebb akart kapaszkodni a társadalmi ranglétrán, s az előmenetelért mindenre hajlandó volt, ifjúkori álmait és eszméit éppúgy megtagadta, mint a hajdan vele együtt „lángoló” első férjét, Uszovot is. Agnyija feláldozta önmagát, az énjét, feladta elveit, hogy felülkerekedhessen a „tömegben”. Az új férj, a fizikus professzor, Maskov oldalán úgy érezte, hogy „valaki” lett, különb, mint a többi.

Rozov Agnyija Szabina, a befutott irodalomkritikus sorsán keresztül félreértelmezhető utalásokkal azt is megmutatta, hogy a tökéletes jómód, a ragyogó toalett, a doktori cím, az eszes, neves férj még nem biztos, hogy igazi megelégedettséget és őszinte boldogságot is jelent. S hogy ez mennyire így van, akkor vált teljesen világossá, mikor újra feltűnt az első férj, Szergej Uszov, aki iránt Agnyija még az évek múlásával sem lett teljesen közömbös. A tudós asszony élete végül is egy tehetséges, érzelmileg többre hivatott ember lelki drámájával terhes. Lelki kiszáradása önmagának is újra és újra konfliktust okoz. De az esztendőik során megkeményedett, elkérgesedett lelke már nem nagyon tud megújulni, megváltozni.

A dráma igazi főhőse, az író nézeteinek darabbeli képviselője Szergej Uszov, aki az események során nemegyszer a háttérben marad, de ilyenkor is érződik – Rozov határozottan érzékelteti –, hogy meg nem alkuvó természete, magas erkölcsi mércéje mindig a többi figura fölé emeli. Bár külsőleg ő is kissé megöregedett, de lélekben és gondolkodásban olyan könnyed és fiatalos maradt, mint huszonöt éve volt. Uszov sok-sok év után is természetes, jóra és szépre vágyó ember, és ez a fontos, hangoztatja Rozov, s nem pedig az, hogy ki lett belőle. Az író szándékosan nem fedi fel Szergej foglalkozását, kilétét, és tréfálkozva hol tengerészkapitánynak, hol állatorvosnak, hol agronómusnak titulálja, ezzel is nyomatékosan jelezve, hogy nem a tisztség, nem cím vagy a rang a leglényegesebb az életben, hanem az, hogy ki maga az ember, és mi lakozik benne. Közvetve ő az író nézeteinek, véleményének a szócsöve.

Az ünnepélyes találkozás folyamán Szergej Uszov így vagy úgy leckét ad az életből minden egykori osztálytársának, elsősorban a volt feleségnek, az irodalmi ítéleteiben is rideg maradt Agnyijának, megéreztetve vele, hogy az életben a választás igen kétélű dolog;

van akinek a cím kell, van akinek az ember. Uszov közvetve nem egyszer azt is megfogalmazza ifjúkori barátainak – s ez az egyik legfőbb rozovi alap gondolat! – hogy a modern világban a tisztaság, szép emberi érzések nem kevésbé jelentősek és fontosak, mint az ész és a siker, s a valódi emberi boldogság aligha teljesen azonos a megszokottá válható látványos külsőségekkel és hangzatos sikerekre való örökös törekvéssel.

Bár Rozov eddigi legérettebb drámájáról, az Érettségi találkozósról a kritikusok a legkülönféleképpen vélekedtek, ennek ellenére – ahogy lenni szokott – a zajos színpadi sikert mindez nem befolyásolta.

Az európai drámaírók nemzeti önkritikájának témája a magyar drámairodalomban is megjelenik. Thurzó drámájából kitűnik, hogy a szinte azonos történelmi sors hasonlóan formálta a mi társadalmunk emberét is. Minden bizonnyal Franz Werfel Érettségi találkozó című kisregénye adta az ötletet Thurzó Gábor Négyen a harminchatból (1958) elbeszéléséhez, amelyet Záróra címmel dolgozott át (1962-ben) színdarabbá. A drámában 30 éves érettségi találkozóra gyűltek össze egy budapesti vendéglő kerthelyiségében a hajdani osztálytársak. A múlt közös emlékeit kutatva a beszélgetés egyre inkább Tormos Gusztávra terelődik, aki véleményük szerint a „legsikeresebb” karriert futotta be mindannyiuk között. Most sincs ott a találkozón, csupán telefonon kéri a jubilánsokat, hogy várjanak rá, ezúton is utalva arra, hogy neki, a fontos közéleti személyiségnek társadalmi elkötelezettségei vannak, amelyek lefoglalják s irányítják magánéletét is. A hajdan volt osztálytársak közül elsőként Steingruber, egykori horthysta főhadnagy, jelenleg pedig a revűszínház hegedűse, emlékezik, s mesél Tormos-Trummer Gusztiról. Visszatekintő szerkesztés révén a múlt megelevenedik a színpadon, s most már nem visszaemlékezésekből, hanem a valóságos eseményeken keresztül bontakozik ki Tormos Gusztáv jelleme. Minden cselekedetének egy rugója van: bármi áron érvényesülni, előbbre jutni, s a megszerzett pozíciót körömszakadtáig védeni. Két fontos történelmi-társadalmi esemény állított próbakövet a kortárs nemzedék helytállásának lemeréséhez, a felszabadulás, majd az 1956-os ellenforradalom. Sokan tévedtek, hibáztak, fizették meg drágán tévelygésüket, a kaméleon típusú egoista Tormos azonban csorbítatlanul tovább „úszott”. 1945-ben, az igazoltatások idején egykori professzorát, Erlingert téteti ki az állásából, hogy aztán maga foglalja el a neves matematikus katedráját. Jellemgyengeségének következő megnyilvánulása a kitelepítések idején történt, amikor nem mert közbenjárni a 80 éves volt nagykereskedő apósa érdekében sem. Karrierjére semmi sem vethetett árnyat, ezért szakítja meg kapcsolatát volt apáca nővérével is, tagadja meg őt a pártfelvételi gyűlésen tartott önbírálattal teli szónoklatában. Gátlástalansága az 1956-os események zűrzavarában tetőzik, ahol a rábizott ifjakat a véres összecsapásokba hajszoja. Az egyik pillanatban még hangzatos jelszavakat hirdet, a bukás után egy ügyes húzással viszont már mint az új rend „bástyája” jelenik meg. Cselekedeteinek okát természetesen igyekszik megmagyarázni önmagának, hogy aztán tisztára tudja mosni magát kollégája, Bors előtt, majd a cselekmény folyásában aktív részt vevő volt osztálytárs, az egykori szerzetes, Fidel előtt is. Talán saját magáról sem akarja elhinni, hogy mindig, amit tett öncélú cselekedet volt, amit a maga boldogulása érdekében követett el mások ellen. Matematikus lévén konkrét okokra hivatkozott, tényekre, melyek legyőzték a hitét és jóindulatát, s így mintegy kénytelen volt az objektív körülményeknek, a külső kényszernek engedelmeskedni. A kontrollálhatatlan emberi reakciók, a pirulás, a zavardottság azonban elárulják, amikor lelki igazságosságát próbálja bizonyítani. Akik személyesen ismerik kiábrándultan fordulnak el tőle, s a megváltozott társadalmi valóság sem nyújt már többé táptalajt a kétszínű karrierista törtetésnek. Felesége, aki pedig a legnehezebb időkben csak miatta aggódott, most csalódottan válik el tőle. A társadalom igazságszolgáltatása pedig az, hogy lehetetlenné tette számára a bizalommal való további

visszaélést, megfosztva professzori katedrájától azért, hogy az új nemzedék ne róla vegyen emberségből példát. Tormos még a felmentését is úgy próbálja beállítani, mintha az számára egy újabb lehetőséget jelentene, ahol mint tudós-matematikus másként érvényesülhet. Egyetlen dolgot nem tud megmagyarázni az osztálytársaknak az érettségi találkozáson – az utolsó pillanatban, zárórára mégis megjött –, hogy miért nem vették fel a pártba. Ez számára érthetetlen, de még ebben az érthetlenségben is igyekszik a maga pártjára állítani a többieket. Thurzó nem kíván teljes képet adni Tormos Gusztáv alakjáról, pályájáról. Az író szemmel láthatóan egy célra törekszik, a karrierizmus természetrajzának felvázolására. Épp ezért a drámában minden más csak arra szolgál, hogy kiemelje Tormosnak ezt a szocialista társadalomba nem illő magatartás-formáját, és megmutassa, hogy milyen sors vár a tormosgusztávokra egy új, szabadabb társadalomban. Összekapcsolja tehát a karrierizmusnak, a kétszínűségnek az elemzését a konkrét társadalmi-történelmi viszonyok vizsgálatával. A változó világ megváltozott, más és más feltételei nem befolyásolják a jellemeik alakulását. Tormos mindvégig jellemtelen, szubjektív érdekeit szem előtt tartó karrierista ember marad, aki aljas tetteit tíz év elmúltával is folytatja, míg az őt elítélő pozitív hősök mint Bors és Fidél a változó időkben szintén változatlanul becsületesek maradnak. A jellemeiknek ez a statikus ábrázolása vitatható, azonban Thurzónál épp ennek a segítségével sikerült rámutatnia, hogy a képmutatáson, opportunizmuson alapuló karrierizmus mely történelmi időszakban fejlődhetett leginkább. Tormos az 1950-es évek első felében, a személyi kultusz idején érte el pályája csúcspontját, így rajta keresztül Thurzó a demokrácia egyes torzulásának tükrét adta. A drámában három ember büntetéséről is szó esik. Steingruberéket nyilas ténykedésért ítélték el 1945-ben, Fidel unokaöccsét az 1956-os ellenforradalomban való részvételéért büntették meg. 1954-ben igaztalanul, koholt vádak alapján Borsot csukták le, hogy helyét Tormos Gusztáv vegye át a tudományos tanácsban. Mi sem jellemezheti jobban a társadalmi anomáliák fokozódását, mint az a tény, hogy Borshoz hasonló ártatlanul elítélt emberek ültek a börtönökben és karrierista törtetőik a vezető funkciókban. Természetesen karrieristák most is vannak – s ezt Thurzó is jól tudja, hiszen hőseinek jelleme nem változott meg a darab folyamán – csakhogy a fennálló társadalmi viszonyok már meggátolják érvényesülésüket, számukra, Thurzó szavaival élve, eljött a záróra. (Innen a darab találó címe!) Sajátos írói hitvallásra utal, hogy csak valamiben igazán hívő és reménykedő, bár különböző világnézetű Fidél és Bors tudja megtörni az individualizmus diadalútját. Nagyszerű érzékkel, s annak ellenére, hogy ez Thurzó első drámája, találó színpadi eszközökkel tudta jellemezni figuráit. Nyelvi stilizációval, jól időzített utalásokkal kitűnően tudta érzékeltetni a különböző korok atmoszféráját. Mindezekon túl az egész drámára mégis jellemző valami egysíkúság. Talán túl élesen sikerült megrajzolni a gátlástalan Tormos alakját, s a pozitív hősök is túl tisztán fénylenek a koromsötétre rajzolt háttérben.

Az elemzett három drámával több hasonló gondolatot villant fel Wolfgang Johó Érettségi találkozó-ja is, s bár műfajilag nagy az eltérés köztük – hiszen regénnyel van dolgunk – mégis a számos eszmei-gondolati azonosság indokoltta teszi a mű felemlítését. A regényíró egy negyvenéves jubileumi vacsora, illetve az ezt követő néhány nap története kapcsán vall kortársairól. Johó már műve elején érezteti, hogy hősei, a volt osztálytársak mind alaposan megváltoztak, s nem éppen előnyükre. A történelem viharos fordulatai, a második világháború, s az ezt követő nehéz, szigorú évek ugyancsak kemény próbának tették ki az egykori ifjakat. A hajdani osztálytársak teljesen átalakultak külsőleg és belsőleg egyaránt, felvettek egy erőltetett tartást, egy színes maszkot, s abból szemlélik a világot és volt pajtásaikat is.

Nemcsak testileg nehezedtek el, s nem csupán a zsírpárnák torzítják arcukat és alakjukat, hanem megfásult lelkük minden unottsága és közömbössége is áthatja mozdulataikat és gesztusaikat. Ernst Hägelin, gyárigazgató, Theo Anschütz, törvényszéki főügyész, Werner von Birkenfeld borgazdaságvezető, Paul Reitlinger főorvos lett, s a többiek is „valakik”, de egyben majd mindannyian azonosak, elégedetlenek önmagukkal s a világgal, ugyanúgy, mint Bukovčan, Rozov és Thurzó darabjainak szinte valamennyi hőse. Elégedetlenek, mert távol kerültek az ifjúkor szép álmaitól, az ambíciózus tervektől, s helyette az egyhangú jólét, az unalmas gondtalanság jutott osztályrészül nekik. A butábbak elégedettek, mert mindennapi jó evés-ivás teljesen kimeríti és kielégíti őket. S ez bőven megvan.

A hatvan felé járó jubilánsok gyermekei már igencsak különböznek szüleiktől, új utakon járnak, másfajta ideálokat kergetnek, más a világfelfogásuk is. A lebilincselő stílusban mesélő író az érettségi találkozó kapcsán a főtémán túl érinti regényében a szülők és gyermekek modernebb, de jóval kényesebb kapcsolatát is.

Összevetve a négy művet elmondható, hogy az eszmei hasonlóságok ellenére is mindegyik szerző sajátos módon dolgozta fel és speciális nemzeti viszonyainak szemszögéből vizsgálva tárta elénk kora nemzedékének kritikáját. S bár mindegyik író más-más kompozíciót és formai elemeket választott – amelyek külön elemzésére e rövid dolgozatunkban nem térhettünk ki – de a négy szerző mondanivalója félreérthetetlenül közös. A humanizmusért szálltak síkra az emberibb, pózok, álarcok nélküli szabadabb világért.

IRODALOM

- A. Анастасьев: Виктор Розов Москва 1966.
O. Дзюбинская: Кто вышел в люди, Театр 1967/7. с. 109—110
И. Партикиева: Четыре встречи с детством
Театральная жизнь 1967/12 с. 13—15.
В. Рыжова: Путь к спектаклю, Москва 1967. Искусство
М. Строева: Спрашивайте с себя, Театр 1967/8. с. 16—21
Р. Беньяш: Без грима и в гриме
Ленинград 1971. /изд. 2-ое, перераб. и доп./
Hermann István: Thurzó Gábor, Záróra Új Írás 1963. 1. sz. 126—127.
Osváth Béla: Thurzó Gábor, Záróra, Kortárs 1963. 4. sz. 622—623.
Rónay László: Thurzó Gábor Budapest. 1974. 98—102.
Rényi Péter: Dráma és erkölcs, Társadalmi Szemle 1963. február 65—78.
Szuchy M. Emil: Thurzó Gábor, Záróra, Irodalmi Szemle, Bratislava 1972. X. 957—958.
L. O. Predstavujeme Ivana Bukovčana, Film a divadlo 1967. december
Pavol Palkovič: Dramatická trilógia I. Bukovčana. Slovenské pohľady 1971. č. 1.
Vladimir Štefko: Niet „Samých” dobrých chlapcov. Tatran, 1968.

TIMUR PULATOV ROMANTIKUS KISREGÉNYEI

ZAHEMSZKY LÁSZLÓ

(Közlésre érkezett: 1977. február 2.)

Sokat írnak napjaink szovjet irodalmának szakadatlan írói útkereséséről, az újító törekvések művészi céltudatosságáról. Az új szovjet irodalom nem éri be a valóság illusztratív ábrázolásával; a dolgok lényegébe igyekszik behatolni, az emberi lélek mélységeinek feltárására vállalkozik, korunkat egyszerűsítés nélkül, bonyolult ellentmondásaival együtt vetíti elénk.

Ezt a megállapítást elsősorban a szovjet-orosz írók hozzánk eljutott alkotásainak elemzéséből vonták le kritikusak. Azonban az utóbbi másfél évtized szovjet irodalmi életének eseményei azt mutatják, hogy egyre jobban oda kell figyelniük a nemzeti köztársaságok művészeinek szavára is, ha teljes képet akarunk kapni a mai szovjet valóságról. A jelzett időszakban egész sor tehetséges, nem orosz nemzetiségű szovjet író jelentkezett vagy teljesítette ki művészetét, akik közül többek neve ismerősen cseng a művelt magyar olvasó számára is. Csak a prózánál maradva: a kirgiz *Csingiz Ajtmatov*, a grúz-örmény származású *Bulat Okudzava*, a belorusz *Vaszil Bikov*, a litván *Mykolas Sluckis*, az észt *Enn Vetemaa* és *Aimée Beekman*, a manysi *Juvan Sesztalov*, a csukcs *Jurij Ritheu*, az ukrán *Jurij Scserbak*, a grúz *Nodar Dumbadze*, az azerbajdzsán *Anar és Makszud Ibrahimbekov*, az örmény *Hrant Matevoszjan* és mások.

Az utóbbi néhány esztendőben könyvkiadóink, folyóirataink egyre gyakrabban tekintenek ki a soknemzetiségű szovjet irodalom nem-orosz mezőire; néhány antológia és egy-egy író műveinek kiadása révén meglehetősen árnyalt képet kaptunk a balti prózáról, kezdünk ismerkedni a kaukázusontúlival.¹ Szovjet-Közép-Ázsia azonban – az Ajtmatov-művekkel reprezentált Kirgizia kivételével – még mindig „szűzföld” ebben a vonatkozásban. A kazah, türkmén, tádzsik, üzbég szovjet irodalomból a felszabadulás után – leszámítva néhány vidéki lapban közölt rövid novellát, karcolatot – mindössze 19 prózai mű (8 regény, 11 elbeszélés) jelent meg magyarul, azok is a jelzett irodalom már klasszikusnak tekinthető íróitól származnak, vagy értéktelen sematikus művek.² Pedig a közép-ázsiai köztársaságokban is színre lépett a mai „negyvenévesek” nemzedéke.³ A szovjet kritikában, az irodalmi sajtó hasábjain pl. gyakran találkozhatunk a kazah *Abis Kekilbajev*, a türkmén *Tirkis Dzsomageldiev* nevével. A szovjet irodalom kutatóinak feladata az is, hogy felhívják a figyelmet az egyes köztársaságok érdekes íróegyéniségeire. Dolgozatomnak ez a célja.

Timur Pulatov üzbég író is a „negyvenévesek” nemzedékéhez tartozik. Noha a szovjet kritikában kevés szó esett róla, feltétlenül számot tarthat érdeklődésünkre⁴; írásművészete lélekábrázolás, művészi megformálás tekintetében nem marad el a „negyvenévesek” széles körben ismertté vált nem-orosz képviselőitől, Vetemaától, Beekmantól, Anartól, *Ejliszlitől*, *Dumbadzetől*, *Matevoszjantól*. Bizonyos vonatkozásban

előttük is jár: a háborús évek eseményeit gyermekszemmel láttató kisregénye előbb jelent meg, mint Ejliszli, Matevoszjan, *Rusztém Ibrahimbekov* hasonló megoldású műve⁵; 1970-ben publikált másik kisregényében pedig először ábrázolja egy mai szovjet börtön belső világát – hasonló témával Nodar Dumbadze csak 1974-ben lép az olvasók elé.⁶

Pulatov 1939-ben született Buharában. Szülőhelyén megismerkedik a klasszikus keleti irodalom nagy alkotásaival. Mint a „*Kaip második utazása*” című gyűjteményes kötetének utószavában olvasható, Pulatov „családjában hol tádzsikul beszélnek, Firdauszi, Omar Khajjám, Szaádi nyelvén; hol üzbégül – a nagy Nevái nyelvén. Így Timur tősgyökeres buharaivá formálódott, többnyelvű emberré.”⁷

Az orosz nyelvet is elsajátítja, ennek révén ismeri meg az orosz, a nyugat-európai és az amerikai irodalom régi és új klasszikusait. A buharai pedagógiai főiskola elvégzése után orosz nyelvet és irodalmat tanít; kisregényeit is oroszul írja. Jelenleg Taskentben él.

Timur Pulatov 1964-ben lépett az irodalomba „*Ne járj az útszélén*” című művével, amely az üzbég írószövetség orosz nyelvű folyóiratában, a *Zvezda Vosztok*ában jelent meg.⁸ Ez az írása Magyarországon hozzáférhetetlen, ám a már említett előszó szerint ebben a kisregényében nemegyszer megírt témát dolgoz fel (üzbég diák és orosz leány szerelme, harc a szerelem diadaláért a megcsontosodott vallási és nemzeti szokások ellen), ám nem tud elszakadni a kötelezőnek vélt sablonoktól, így hősei vértelenek, a megírás módja mesterkéltnak tűnik.

Első igazán érett alkotását, a „*Szólj utánam az erdőben*” című kisregényét 1966-ban publikálta a *Druzszba Narodov*.⁹ A műben egy kisfiú, a hétéves Magdi meséli el, hogyan tört be életébe a háború, s Pulatov három konfliktusba süríti a gyermek élményeit.

Az első a kisfiú és a megváltozott világ összeütközése. A háború kitöréséig gondtalan, vidám volt az élet, teli örömmel, játékkal, derűs reggeli tornával, amelyet édesapja vezényelt hanglemezeiről, bolondos kirándulásokkal Farhad bácsival, akivel vidám dalocskát szoktak énekelni az Azori-szigetéről, ahol „mindenki a fején jár”. A háború 41. napján érkezik meg Farhad bácsi halálhíre, ekkor válik a kis buharai család számára kegyetlen valósággá az addig távoli háború. A fenekestül felfordult világban Magdi időnként úgy érzi magát, mintha eltévedt volna az erdőben; számára a háború természetellenes dolog, gonoszága egyszerűen nem fér a fejébe. Nehéz felfognia, hogy rokonai és ismerősei helyett, akik közt felnőtt, akiket erőseknek és fiataloknak ismert, csupán „fekete papírok” – halotti értesítések – térnek haza. „Hogy lehet, hogy Hakim meghalt, amikor az édesanyja szólót szed neki?” – teszi fel a kérdést önmagának, amikor Lejla néninek egyetlen fia halálhírét hozza a postás. És erejéhez mérten megpróbál harcolni a háború ellen. Egyik társát, a bevonult postás tisztét ellátó Maratot megveri a „fekete papírok” miatt, az analfabéta Lejla néninek pedig levelet ír a fia nevében, akinek pusztulását nem merték elmondani az öregasszonynak.

Ám amíg a kisfiú a háború közvetlen gonoszága ellen bizonyos mértékig képes küzdeni, addig teljesen tehetetlen azzal szemben, ami a szülőházában történik, s ami szintén a háborúval kapcsolatos. Édesapjának, Anvar mérnöknek a bevonulásával kezdődik a kisregényben a másik dráma: a kisfiú és a felnőttek kapcsolatának fájdalmas megváltozása.

Magdi erejét megfeszítve segít édesanyjának, Nora doktornőnek, amikor az a túlsúfolt katonakórházból hazahozza a súlyosan sebesült Erkint, és megvédi édesanyját a szomszédoktól, akik fel vannak háborodva, hogy Nora megsértette az ősi mohamedán szokást és a ház urának távollétében férfit engedett a házba. A gyerek nem érti a muzulmán fanatikusoknak az anyjával szemben táplált vak gyűlöletét, de mikor az utca lakói el akarják kergetni Norát, ilyen levelet ír édesapjának: „Kérlek szépen, küldj nekem egy bombát! Nagyon fontos, bomba nélkül egyszerűen nem tudom, hogy lesz tovább!”

Felfoghatatlan számára, mi abban a rossz, hogy Erkin bácsi náluk van, és olyan jól megvannak a mamával; vidáman nézi, hogyan táncol Norával Erkin, de nem érti, hogy közben miért szomorú az arcuk, mint ahogyan azt sem, miért olvassa édesanyja olyan bánatosan apa leveleit. Rajong Erkinért, imádja az anyját, ám keserű haraggal fordul ellene, mikor az Erkin váratlan eltűnése miatt felindult asszony összetöri a lemezt férje hangjával, és könyörögve írja az apjának: „Kérlek téged, apa, csináld úgy, hogy a mama szeressen téged is meg Erkin bácsit is, ha nem tud meglenni nélküle.”

A harmadik dráma a felnőtteké. Nora áldozatos munkáját nemcsak hivatástudata sugallja – Erkin valami többletet is jelent a számára: a férfi megjelenésével „kiderült, hogy van egy ember, akinek ő nem játékszer, nem szórakozás, hanem maga az élet . . .” *Ibsen Norája Buharában!* Nora már nem rab a szó fizikai értelmében; okos, megbecsült doktornő, körülrajongott, kiszolgált asszony, akivel büszkélkedni lehet. Ő azonban nem erre vágyik, s noha nagyon szereti a férjét, azért szereti meg Erkint, mert a férfinak szüksége van rá, és ez a szerelem erős, bátor, cselekvőképes emberré nemesíti.

Amikor Anvar szabadságra jön a frontról, felismeri a felesége lelkében végbement változást. Nem ítéli el, hanem megvédi becsületét az utca lakói előtt. Biztos benne, hogy újra rendbe jön minden, hiszen Magdinak is, neki is szüksége van Norára.

A felnőttek drámáját Pulatov csak jelzésszerűen villantja fel, s noha Erkin meghal, a konfliktus lényegében megoldatlan marad. Világosabb, részletesebb ábrázolás ellentmondana a mű logikájának: az eseményekről egy hét éves kislány elbeszéléséből értesülünk, aki nem is igazodhat el a bonyolult emberi kapcsolatok között.

Nehéz a kis Magdi sorsa a háborús világban. Kétségbeesetten hívja segítségül szeretteit, mint az erdőben eltévedt katona, akiről Erkin bácsi mesélt neki: „Mama, mama, szólj utánam az erdőben! . . .” Fájdalmas kiáltása sokáig a fülünkben cseng, és tiltakozást ébreszt bennünk mindenfajta erőszak ellen.

A fiatal író két év múlva ismét a Druzsba Narodovban jelentkezik.¹⁰ Az „*Egyéb lakott települések*” prologusában 1932-be repíti vissza az olvasót. Bekov, a Buharai Népi Ezred I. századának parancsnoka búcsúzik volt bajtársaitól, akik a baszmacsok elleni harcok befejezése után nekiláttak, hogy felépítsék azt a várost, amelyet Bekov álmodott a sivatagba. Elképzelései szerint Gazsdivan jelentős ipari centrum lesz, „a bátor, szép és boldog emberek városa”. Nurov, a már működő gyapottermesztő kolhoz elnöke ellenzi Bekov tervét, véleménye szerint a közelben lévő folyócska nem lesz képes ellátni vízzel a várost és a kolhozot. Bekov, aki a polgárháború éveit a legreménytelenebb helyzetekben is győzelemre tudta vezetni katonáit, most is mindent a hitre, a lelkesedésre alapoz. „Csak az az igazi harcos, aki nem csupán arra képes, hogy jól öljön, hanem arra is, hogy itt fákat ültessen . . .” – mondja, s Nurov reális aggályait kishitűségnek, gyávaságnak minősíti.

A mű tulajdonképpeni cselekménye 1962-ben játszódik. Bekov visszatér Gazsdivanba, abba a reményben, hogy meglátja az eltervezett paradicsomot. Harminc esztendő múltán a város elhagyott sárfészek, roskadófélben vannak az alacsony, vizes vályogházak, az épületeket üvegdarabokkal teleszórt magas kerítés veszi körül, a Buharai Népi Ezred hőseinek emlékére emelt obeliszk lépcsőjén pedig kofák árulják a háztájiban természetett zöldséget – egyszóval a város olyan hely, amely a térképeken az „egyéb lakott települések” jelzés alatt szerepel. A betelepített idegenek, spekulánsok kiszorították Gazsdivanból Bekov volt harcosait, csupán az egyéni meggazdagodás érdekli őket.

Gazsdivant csak Nurov terve mentheti meg: a várost egyesíteni kell a kolhossal, ott szükség van munkaerőre, csupán a kolhoz tud kenyeret biztosítani a gazsdivaniaknak, és állíthatja meg a fiatalok elvándorlását, a település teljes pusztulását.

Bekov válaszára elé kerül: vagy támogatja Nurov tervét, azét a Nurovét, aki homlokegyenest másképp akar mindent, mint ahogyan ő megálmodta – vagy ellenzi, és akkor tulajdonképpen az egyéni szerzésvágytól hajtott gazsdivaniak mellett tör lándzsát, feladva a „testvéri egyetértésben dolgozó bátor, szép és boldog emberek közösségének” eszméjét. A rendkívüli erőfeszítésekben elfáradt Bekov a megváltozott körülmények között már nem képes megújulni, s bár elismeri Nurov igazát, arra nincs ereje, hogy részt vegyen a megvalósításban: fizikailag, lelkileg felőrölve meghal.

Bekovot nem csupán az évek öregítették meg, hanem életének bázisatlansága. Az eltelt időszakban hét-nyolc hónapoként új helyre vezényelték, sehol sem sikerült befejeznie, amit elkezdett. „Én vagyok az, akire egy életen át a lemaradások likvidálására volt szükség – mondja. – Bányában, üzemben, öntözőcsatorna építésénél . . . És így folyt ez mindaddig, amíg a helyembe fiatalabb, energikusabb, műveltebb emberek nem kerültek.” Mindenütt *jött, látott és győzött*, ám lényegében gyökértelen maradt; Gazsdivan az egyetlen hely, ahol alapokat rakott le. Azért vonzódik oda, mert úgy gondolja, hogy az általa alapított városban még emlékeznek rá.

Gazsdivanban azonban elfelejtették Bekovot.

Az emberi emlékezet csak olyan mértékben él, amennyire a múlt áthatja a jelent. Nurovnak sikerült valóra váltania elképzeléseit: lázas sietség nélkül, a természet és a realitások figyelembe vételével oázist teremtett a sivatagban, kitartó munkájának eredménye a jelenben él. Bekov nem számolt a reális körülményekkel – a földdel és az emberekkel –, elszett kísérlete belefutott a homokba, városa elsorvadt, nem csoda, hogy az emberek is elfelejtették. „A föld elfelejtett – mondja neki Nurov –, . . . a föld mindent eltaszít, ami ellentétes a lényegével. Így van az ember is.”

Pulatov munkásságában új állomás a „*Kaip második utazása*” című kisregény, amely 1969-ben látott napvilágot ugyancsak a Druzszba Narodov hasábjain¹. A már előző írásaira is jellemző lírai hangvétel itt felerősödik és filozófiai töltést kap.

. . . Az Aral-tó egyik szigetén a halászbrigád a nagy halvonulást várja. A megfigyelők rádiogramokat küldenek a rajzásról, a halászok előkészítik a felszerelést, szigorú ellenőrzés alá vonják az összes hajót, bárkát és egyéb vízi alkalmatosságot. Az emberek minden fizikai és szellemi energiájukat összeszedve készülnek a nagy műveletre. S e feszült várakozással teli időben Kaip, az öreg halász egy éjszaka a halálhozó kányáról álmodik. Csónakba ül hát, hogy halála előtt még egyszer visszatérjen szülőhelyére . . . A kisregényben a szerző azt meséli el, milyen viszontagságok között, mennyi erőfeszítés árán ér el Kaip a Zöld szigetre. De nem is a mese a fontos, a cselekmény vékony szála csak alkalom az írónak, hogy elmélkedjék az életről, halálról, az embernek a természetben elfoglalt helyéről.

Mielőtt utolsó útjára indul, Kaip rendbe hozza házát, amelyben a fia és menyje fog élni, kibékül haragosaival. Mintha csak a nagy perzsa-tádzsik klasszikus, Szaádi intelmeit követné: „*Ami jót itt teszel, sírodba kísér.*”¹²

Kaip nem fél a haláltól. „Tudta, hogy elmegy egy másik, örök és fárasztó világba. Tudta, hogy a jók is, a gonoszok is elmennek oda, és hogy ez az új világ egészen közel van, a körülötte lévő homokban.” Elképzelése szerint a halál feloldódás a természet örök körforgásában: „A szél majd felkavarja és szétszórja a szigeten, bepereg a tengerbe és elnyelik a halak, s a gyomrukban fogják hordozni a homokot, meg az uszonyaik között. Onnan pedig idegen városokba és oázisokba kerül, és örökké körben fog forogni, hogy meglelje a nyugalmat, mégsem találja meg a világ végéig.” Magától értetődőnek tartja, hogy az ember visszatérjen a természetbe. Naiv materialista elképzelése van az ember keletkezéséről is: „Kezdetben úgy tűnt Kaipnak, hogy az első ember forgószélből lett. A dombon barlang van, onnan tört elő a forgószél és elvitte a homokot a tengerhez,

miközben örvendett a megújulásnak. És felkerekedvén, sziklákba ütközve és a kányákat riogatva szállt mindaddig, amíg fáradtan meg nem állt a víznél, és akkor a víz, a szél és a Nap együttes erőfeszítésének eredményeként a forgószél agyagoszloppá változott, ez az oszlop pedig a kányák legnagyobb ámulatára emberként emelkedett ki a tengerből.”

Kaip rendkívül céltudatosan küzd azért, hogy elérje a Zöld szigetet. Tílalom ellenére kel útra, csüggedés nélkül másodszer is nekivág, miután az áramlat máshová sodorta, megszökik a halászati felügyelő elől, s mikor csónakját lefoglalják, újat szerez. Jellemének állhatatossága Hemingway *Öreg halászával* rokonítja. Kaip alakját minden bizonnyal Hemingway hőse hívta életre; a nagy amerikai író iránti vonzalmáról a szerző különben egy önéletrajzi jellegű, későbbi elbeszélésében vall.¹³ Ám a hemingway-i ihletésű figura közép-ázsiai környezetben jelenik meg; gondolkodásmódjának ábrázolásában pedig az a moralizáló tendencia jut érvényre, amely olyannyira jellemző a klasszikus keleti irodalmakra.

1970 jelentős esemény Pulatov életében. Ekkor adja ki a *Molodaja Gvargyija* kiadó első önálló kötetét.¹⁴ A könyvről a szovjet kritikában nem jelent meg semmiféle méltatás, jóllehet a kiadó az egyik legjobb 1970-es kiadványaként értékelte.¹⁵

E kötet záródarabja az „*Örtornyok*” című kisregény.

... Magányos sziklaormon, a világtól távol régi erőd áll, ahová hajdanában a buharai emír lázadó nővérét zárták. Szolgái a vár alatt telepedtek le; utódaik mindmáig börtönörként keresték kenyerüket. Nemrég a közelben olajat találtak, megszüntették a büntető kolóniát, és a börtönörök – Vali-baba és kilenc társa – az építkezésen találnak munkát. Amikor azonban megtudják, hogy az új kolóniából megszökött három fogoly, a szökevények üldözésére indulnak. Folyik a hajsza a sivatagban, s az üldözők és üldözöttek helyzete szinte teljesen azonos: Vali-babáéknak is rejtőzniük kell az állománybeli börtönörök elől, hiszen már illetéktelenül avatkoznak az ügybe. De sikerül elfogniuk a szökevényeket, és visszazárlítják őket az elhagyott erődbe.

Az izgalmas szituációban játszódó események középpontjában Vali-baba és Muszajev áll, két különböző morális értékrend képviselői.

Vali-baba jellemét dinamikus mozgásában tárja elénk az író. Vakon bízik az igazságszolgáltatás gépezetének irányítóiban, szilárd meggyőződése, hogy e szerkezet kis csavarjaként, az ítéletek pontos végrehajtásával a társadalom javát szolgálja. E meggyőződéséből fakad a foglyok iránti örök bizalmatlansága. Az élitelt Muszajev mérnökkel folytatott párharca elején még a kicsinyes bosszútól, a provokációtól sem riad vissza, hogy megalázza foglyát. „Az ön egész gyengesége abban van – mondja neki Muszajev –, hogy hitvány nyomozó és csapnivaló bíró, amire pedig tanították, az nem alkalmas az emberek közti érintkezésre...” Beszélgetéseik során azonban eloszlik a bizalmatlansága, s ezzel párhuzamosan szilárd hitén hajszálrepedések keletkeznek. Be kell látnia, hogy Muszajev nem bűnös, tehát nincs joga fogva tartani, és elismeri a fogoly ártatlanságát. Megérti, hogy a vakhit, az emberbe vetett bizalom feladása torzulásokhoz, igazságtalanságokhoz vezet. Rádöbben arra, hogy maga is részese volt az igazságtalanságoknak, s amikor újból felajánlják neki a szolgálatot az új kolóniában, visszautasítja.

Vali-baba ellenpólusa a börtönbüntetését töltő Muszajev. Megtartja a börtönélet szabályait, de egyenrangú félként beszél Vali-babával, mert tudja, hogy fogvatartása jogtalan. Nem gyűlöli a börtönöröket, világosan látja, hogy „ezek az emberek csak végrehajtók, ... ez az életük, a pszichológiájuk, így nevelték, erre tanították őket...” Ismétlődő vitáik során egyre inkább fölénybe került őrzőjével szemben, hiszen az ő morális értékrendje az erősebb: az emberi kapcsolatokban az egymással való törődést, az egymás iránti bizalmat tartja a legfontosabbnak. „Úgy tűnik nekem – mondja Vali-babának –, hogy mi, emberek, nagyon gyorsan elvesztünk minden értékeset, ha közömbösek vagyunk egymással szemben.”

Az egyén pszichológiájának ábrázolásában Pulatov – aki a kis Magdi és az öreg Kaip lelkivilágának analizisével már előbb is bebizonyította képességeit – ebben a regényében megdöbbentő magaslatokra emelkedik. Sokáig emlékezetes marad pl. az a jelenet, amelyben Kalihan, a volt börtönőr körülvezeti a látogatókat az idegenforgalmi célponttá átalakított erdőben. Sorba állítja a turistákat, lépten-nyomon létszámmellenőrzést tart, szigorú hangon figyelmezteti őket, hogy ne beszélgessenek a sorban. A lelki rugók feltárása a groteszkba hajló jelenetet teljesen hihetővé teszi.

Pulatov romantikus kisregényeknek nevezi írásait, s műveiben valóban megtalálhatók a romantika jegyei. Erős, rendkívüli jellemei kiélezett szituációkban cselekednek. A kis Magdinak a háborús hátországból erejét meghaladó gondokat kell a vállára vennie; Nora doktornő felveszi a harcot az utca megmerevedett erkölcsével; Kaip makacs kitartással törekszik a Zöld sziget felé; a háborúban és békében egyaránt derekasan helytálló, tiszta jellemű Bekovnak a tulajdon tévedésével kell szembenéznie; a kötelességtudó Vali-baba kivételes körülmények között csap össze az emberbe és az igazság győzelmébe vetett hitét mindvégig megőrző Muszajevvel.

Történeteik romantikus környezetben játszódnak: kietlen sivatagban, az Aral-tó délszaki képzeteket keltő szigetein, a keleti mesevilágot idéző ősi Buharában. Hősei ismerik és szeretik a természetet. Magdi elbeszélésében gyakran feltűnik az erdő-motívum, Kaip egész gondolkodásmódját pedig a természettel való azonosulás határozza meg. A munkában megfáradt Nurov is a természet után vágyódik: „Hej, Ahmed Nurov – gondolta az elnök a kocsiában ringatózva –, jó lenne most a réten futkároznod a báránnyal, madárfészket keresni és kiigazítani, hogy megvédjék őket a rókáktól... És meggyógyítani a sebesült rókákat, hogy ki ne irtsák őket a vadászok, mert felborul a természet egyensúlya...” Kaip apja a halála előtt a természettől is elbúcsúzik. „Apám hamarosan elért arra a helyre, ahol a csapdát szokta elrejtetni. Térdre ereszkedett, kiszabadította a félholt nyulat. Úgy tűnt, hogy kitekeri a nyakát, és most is az ingébe dugja a vadat, ahogy szokta, és örvend a zsákmánynak. Am letépte az ingét, gondosan bekötötte a nyúl sérült lábát, és a nyers húrra szákszaulgyökeret tett, hogy meggyógyítsa. Aztán bedugta nyelvét az állat torkába és tulajdon testének nedveivel itatta meg...”

Pulatov romantikája azonban sajátos módon a realizmust erősíti. Rendkívüli hőseit a klasszikus keleti irodalmak szélsőséges figurái indukálták, de ábrázolásukban nem követi a nagy elődöket, akik csak két színt ismertek, a fehéret és a feketét, ami végső fokon sematizmushoz vezetett. Hősei valódi emberek, pozitív és negatív tulajdonságoknak egyformán hordozói. Kaip egész életében arra törekszik, hogy másokkal jót tegyen, menyasszonyával mégis igazságtalanul bánt, kegyetlenül örök tártalanságra ítélte. Bekov az emberek javáért folytatott harcnak szenteli életét, türelmetlenségével azonban alig jóvátehető bünt követ el. Vali-baba az igazság nevében kicsinyes gonoszokdásokra, jogtalan cselekedetekre ragadtatja magát. A figurák ilyen ábrázolása nem a jellemek mesterséges bonyolítása, hanem a szerző organikus törekvése arra, hogy a valóságot a maga sokrétűségében tükrözze – ez pedig a realista módszer legfontosabb alapelve.

Noha történeteinek színhelyei romantikus hangulatot árasztanak, a szerző a környezet rajzában is a valóság talaján áll. Környezetábrázolásának realiztikus jegyei abból adódnak, hogy kiválóan ismeri az üzbég városok, falvak és „egyéb lakott települések” hétköznapi életét, tradícióit (erről tanúskodik a muzulmán közösség erkölcsének ábrázolása a „*Szólj utánam*”-ban, az emberi sorsok alakulását meghatározó ősi szokások, babonák, hiedelmek bemutatása a „*Kaip második utazása*”-ban).

S végül Pulatov realizmus-igénye abban is megmutatkozik, hogy – a nagy perzsa-tádzsik-üzbég alkotóktól eltérően – nem deklarálni didaktikus modorban, hanem arra igyekszik „rábírni” az olvasót, hogy a hősökkel együtt elmélkedjék, gondolataikkal

vitatkozzék, és így jusson el a tanulások megfogalmazásához. (Ezért megoldatlan a felnőtték drámája a „*Szólj utánam*”-ban; ezért szerkeszt úgy, hogy az „*Örtornyok*”-ban mindvégig mérlegeljük, melyik értékrend oldalán áll az igazság; ezért nem egyértelmű a „*Kaip*” zárójelene.)

Mélyen nemzeti író Pulatov, művei ugyanakkor internacionális, általános érvényű gondolatokat hordoznak. Napjaink szovjet irodalmának sajátos hangú reprezentánsa, akinek a könyveit szívesen olvasnánk magyar fordításban is.¹⁶ Kötetével rangos módon mutatkozna be Magyarországon az üzbég irodalom.

JEGYZETEK

[1] BALTI IRODALOM

Észl: Előérzet. Mai észl elbeszélők. Bp. Európa, 196(?) Vál., ford. Bereczki Gábor. – *A bálvány.* Mai észl kisregények. Bp. Európa, 1973. – *Vacsora öt személyre.* Mai észl drámák. Bp. Európa, 1976. Vál. Fehérvári Győző. – Enn VETEMAA: *Az emlékmű* (Monument – Монумент/ Ford. Kristó Judit. (Alpesi ballada. Mai szovjet kisregények. Bp. Európa, 1968.) – Paul KUUSBERG: *Forró nyarunk van/В разгар лета/.* Bp. Magvető, 1972. Ford. Fehérvári Győző. – Arvo VALTON: *A hurok és más elbeszélések.* Bp. Európa, 1975. Ford. Bereczki Gábor, Fehérvári Győző, Rab Zsuzsa. – Aimée BEEKMAN: *Napjegyentlőség* (Keeluala – Час равенденствия/ Bp. Európa, 1976. Ford. Simándi Klára. = Lett: Egons LTVS: *Szilaj Ördög* (Velnakaula dviñ – Чертов кряж/ Ford. Soproni András. (Holdtölte. Szovjet kisregények. Bp. Európa, 1970.) – Alberts BELS: *Szembesítés/Следователь/.* Bp. Európa, 1976. Ford. Doboss Gyula. = Litván: *A csikós trolibusz.* Mai litván elbeszélők. Bp. Európa, 197(?) Vál. Bojtár Endre. – Icchokas MERAS: *Mi tartja a világot?/На чем держится мир?/.* Ford. Brodsky Erzsébet. (Alpesi ballada Mai szovjet kisregények. Bp. Európa, 1968.) – Alfonsas BIELIAUSKAS: *Kaunasi regény/Kaunasский роман/.* Bp. Európa, 1969. Ford. Maráz László. – Mykolas SLUCKIS: *Szomjúság* (Uostas mano – peramuo – Жажда/ Bp. Magvető, 1971. Ford. Maráz László. – Mykolas SLUCKIS: *Ádámcsutka/Адамово яблоко/.* Bp. Magvető, 1973. Ford. Maráz László. – Mykolas SLUCKIS: *Idegen szenvedélyek* (Svetimos aistros Чужие страсти/ Bp. Magvető, 1975. Ford. Maráz László.

KAUKÁZUSONTULI IRODALOM

Azerbajdzsán: ANAR: *Fehér kikötő/Круг/.* Bp. Európa, 1972. Ford. Hering Margit, Vándor Anna. – Makszud IBRAHIMBEKOV: *S nem volt jobb testvér nála /И не было лучше брата/.* Szovjet Irodalom, 1976/10. Ford. Király Zsuzsa. = Grúz: *A tizedik tanú.* Mai grúz elbeszélők. Bp. Európa, 1974. Vál. Lénárt Éva. – Arcsil SZULAKAURI: *Aranyhal/Золотая рыба/.* Bp. Európa, 1976. Ford. Árvay László. – Örmény: Hrant MATEVOSZJAN: *Másnap reggel/Похмелье/.* Bp. Európa, 1976. Ford. Hering Margit, Vándor Anna.

[2] KÖZÉP-ÁZSIAI IRODALOM

Kazah: Muhtar AUEZOV: *Egy költő útja/Абай жолы — Путь Абая/.* Bp. Új Magyar Könyvkiadó, 1956. Ford. Rab Zsuzsa. – Muhtar AUEZOV: *A szürke farkas/Серый лютый/.* Ford. Fehér János. (A kakukk-kút. Válogatás a Szovjetunió szövetséges köztársaságainak elbeszélési irodalmából. Bp. Európa, 1976. Vál. Gerencsér Zsigmond.) Ua. Nagyvilág, 1961/3. – Gabit MUSZREPOV: *Ketten a tűzvonalban/Солдат из Казахстана/.* Bp. Kossuth, 1976. Ford. Nikodémusz Elli. – Gabit MUSZREPOV: *Néprajzi történet/Этнографический рассказ/.* Ford. Kóhalmi Katalin. (A kakukk-kút. 1976.) Ua. Szovjet Irodalom, 1975/7. – Szebit MUKANOV: *Sildahána/Шилдахана/.* Ford. Szépe Borbála. (A kakukk-kút. 1976.) = *Türkmén:* Berdi KERBABAJEV: *A döntő lépés/Айгытды эдым — Решающий шаг/.* Bp. Révai, 1950. Ford. Leszev Irén. – Berdi KERBABAJEV: *A fehérréz ország/Айсолтан/.* Bp. Új Magyar Könyvkiadó, 1951. Ford. Márkus Gyula. – Hadzsi ISZ-MAJLOV: *A Csökönyös* Bp. Ifjúsági Könyvkiadó, 1952. Ford. Áchim András. – Berdi KERBABAJEV: *A pásztor/Пастух/.* Ford. E. Gábor Éva. Nurmurát SZÁRIHÁNOV: *Búcsú a nomádsáttortól./Прощание с кибиткой/.* Ford. E. Gábor Éva (A kakukk-kút. 1976.) = *Tádzsik:* Szadriddin AJNI: *Bokhara/Воспоминания/.* Bp. Új Magyar Könyvkiadó, 1956. Ford. Tábor Béla, Mándy Stefánia. – Szadriddin AJNI: *Az uzsorás halála/Марги судхур — Смерть ростовщика/.* Bp. Európa, 1973. Ford. Szabó Mária. – Szadriddin AJNI: *A szerencsétlen lány/Несчастливая*

- девушка/. Ford. Árvay János. Fazliddin MUHAMMADIJEV: *A párviadal* /Поединок/. Ford. G. Lányi Márta. (A kakukk-kút. 1976.) = *Üzbég*: Utkur HASIMOV: Szerelem /Любовь/. Fáklya, 1969/22. Ford. Zahemszky László. – Gafur GULAM: *A gézengúz* /Озорник/. Bp. Európa, 1975.
- Ford. Dobos Éva. – Abdullá KAHNAR: *Bolsevikok* /Большевики/. Ford. Lénárt Éva. Sára RÁSIDOV: *Kasmiri rege* /Кашмир кушиги/. Ford. Kóhalmi Katalin. Ulmász UMARBEKOV: *Őszidő* /Осенняя погода/. Ford. Váradí László. (A kakukk-kút, 1976.) – A bibliográfiai adatok tanúsága szerint az elbeszélések (3 kivétellel) *A kakukk-kút*-ban jelentek meg először 1976-ban. A teljesség kedvéért feltüntettem a lapokban megjelent fordításokat is, amelyek azonban a jelzett irodalmak magyarországi recepciójának képét csak minimális mértékben módosítják, mivel olvasottságuk csupán egy-egy megyére terjed ki. *Kazah*: Rahmatulla RAIMKULOV: *A családfe* /Глава семьи/. Népszerűség (a továbbiakban: NU) (Eger), 1976. okt. 21–24. – Sz. OMAROV: *Két távirat* /Две телеграммы/. NU, 1976. nov. 25–26. – Muhtar AUEZOV: *Hófúvásban* /Отрывок из повести "Племя младое"/. NU, 1977. jan. 19–21. = *Türkmén*: Nariman DZSUMAJEV: *Az öreg pásztor* /Старый чабан/. NU, 1974. okt. 27–28. (Zahemszky László fordításai.) = *Tádzsik*: Fazliddin MUHAMMADIJEV: *Safe apó* /Арзамас/. NU, 1974. ápr. 21., Dolgozók Lapja (Tatabánya), 1974. ápr. 21. Ford. Zahemszky László. = *Üzbég*: MIRMUHSZIN: *Tizenkét kapu*. Dél-magyarország (Szeged), 1966. máj. 8. Ford. Szénási Mária. – Szaida ZUNNUNOVA: *Micsoda fogak!* /Зубы/. Dél-magyarország (Szeged), 1967. okt. 8. Ford. László Gabriella. – Habiba ZIJAHANOVA: *Féltékenység* /Ревность/. NU, 1972. dec. 1. – Szaid AHMAD: *Geológusok* /Геологи/. NU, 1976. nov. 10–11. (Zahemszky László fordításai).
- [3] „Negyvenévesek” nemzedékének nevezem azokat a nagyjából egyidős írókat, akiknek pályakezdése a hatvanas évek közepére-végére esik; művészetük azonos társadalmi–kulturális hatások alatt formálódik, s irodalmi törekvéseikben is sok a rokon vonás. Ugyanakkor érdekesen tükröződik prózájukban a mai össz-szovjet irodalom néhány jellemző vonása: a falusi és városi tematika különállása, az egyén pszichológiája iránti érdeklődés, a kisprózai műfajok iránti vonzódás, a gyermektéma növekvő szerepe, a magasfokú nyelvi és szerkesztőkészség. A szovjet-orosz irodalomban az ún. „új hullám” második korcsoportját alkotják, a nemzeti köztársaságok irodalmában általában az elsőt.
- [4] Азерова, Г. Еще раз о войне. Литературная газета, 1966, 22 окт. — Александров, В. Продолжение темы. Правда Востока (Ташкент), 1967, 13 сент. — Сенчуров, Ю. Сердцем ребенка. Молодая гвардия, № 8, с. 315—318. — Борисова, И. Возвращение Бекова. Новый мир, 1968, № 11, с. 253—255. (Рецензиók.) — Митин, Генрих. Кому нужна сказка? (О поэтическом восприятии мира в повестях Т. Пулатова) Детская литература, 1971, № 6, с. 16—19.
- [5] Матевосян, Грант. Август. Повесть. Дружба народов, 1967, № — Айлисли, Акрам. Сказка о гранатовом дереве. Из сказок тети Медины. Повесть. Дружба народов, 1968, № 4. — Ибрагимбеков, Рустам. Забытый август. Повесть. Юность, 1972, № 5.
- [6] Думбадзе, Нодар. Белые флаги. Повесть Литературная Грузия, 1974, № 7—8.
- [7] Пулатов Т. Второе путешествие Каипа. Романтические повести. (Окликни меня в лесу. Второе путешествие Каипа. Сторожевые башни.) Изд-во “Молодая гвардия”, М. 1970. Послесловие: Вадим Лукашевич. — Az idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban adom.
- [8] Пулатов Т. Не ходи по обочине. Повесть, Звезда Востока (Ташкент), 1964, № 5.
- [9] Пулатов Т. Окликни меня в лесу. Романтическая повесть. Дружба народов, 1966, № 8.
- [10] Пулатов Т. Прочие населенные пункты. Романтическая повесть. Дружба народов, 1968, № 6.
- [11] Пулатов Т. Второе путешествие Каипа. Романтическая повесть. Дружба народов, 1969, № 10.
- [12] Szaádi: Rózsáskert. Bp., Európa, 1961. 9. o. (Ford. Képes Géza).
- [13] Пулатов Т. Чайхана для стариков. Рассказ. Памир (Душанбе), 1974, № 4.
- [14] Lásd [7]!
- [15] Итоги книжного года. (Рассказывают работники издательства.) А. Москалев. Молодому современнику. Литературная газета, 1971, № 2, с. 1.
- [16] Legújabb munkája, „*A fiúkórus*” még nem jelent meg nyomtatásban. Erről a kisregényéről így nyilatkozik: “Повесть Хор, мальчиков”, которую я только что закончил, рассказывает о чудесном мире детства, мире, полном фантазии, всегда творящей добро.” (Пионерская правда, 1975, 15 апреля, с. 4.)

Романтические повести Тимура Пулатова

Пасло Захемски

В введении настоящей статьи автор исходит из следующего положения: в прошедшие полтора десятилетия события советской литературной жизни доказывают, что венгерский читатель должен обращать внимание на художественное слово литераторов советских республик, если хочет познать современную советскую действительность. В предыдущие несколько лет венгерскому читателю представлена довольно полная картина прибалтийской прозы, а также начался процесс ознакомления венгерской публики с закавказской прозой. /В приложении дана обширная библиография прибалтийской и закавказской прозы, вышедшей на венгерском языке./ Однако, Советская Средняя Азия — за исключением Киргизии, представляемой произведениями Ч. Айтматова — является „белым пятном“ в этом отношении. Цель настоящей работы представить венгерским читателям молодого узбекского писателя Тимура Пулатова.

Т. Пулатов относится к поколению т. н. „сорокалетних“ писателей. По психологическому изображению внутренней жизни героев и художественному оформлению материала произведения Пулатова не отстают от произведений нерусских представителей поколения „сорокалетних“, известных в широком кругу советских и венгерских читателей, эстонцев Э. Ветемаа, Э. Бээкман, азербайджанцев Анара, А. Айлисли, М. Ибрагимбекова, грузина Н. Думбадзе, армянина Г. Матевосяна и др. Тщательно анализируя повести Т. Пулатова /„Окликни меня в лесу“, „Прочие заселенные пункты“, „Второе путешествие Каипа“, „Сторожевые башни“/, автор выявляет их романтические особенности, показывает в них органическое сочетание черт романтизма чертами реализма, и указывает на неразделимое переплетение национального и интернационального в произведениях талантливого писателя.

ADALÉKOK A XVI. SZÁZADI EGRI REFORMÁCIÓHOZ

DR. NAGY JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. október 1.)

Szinte teljesen ismeretlen még szaktudományi berkekben is, hogy a XVI. század nagy szellemi áramlata a reformáció, sőt annak több változata jelentős szerepet játszott Eger életében. Feltételezhető, hogy szórvány adatok birtokában nem lehetett teljes képet adni elterjedéséről és jelenleg sem vállalkozhatunk a kérdés kielégítő megválaszolására, mert sok esetben csak egy-egy adat áll rendelkezésünkre s ez csupán a probléma felvetésére, de nem megoldására elegendő.

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok azonban már a múlt század végétől hozzáférhetőek voltak, feltételezhető tehát, hogy a magyar katolicizmus fellegrárában nem is szívesen emlékeztek a püspökségnek és katolicizmusnak erre az átmeneti vereségére, s az egri polgárság vallásos köntösben megnyilvánuló osztályharcára. Mert különösen a kálvini reformáció igen gyorsan terjedt Egerben és az egri völgy falvaiban, s szinte lehetetlen nem észrevenni, hogy egyik motiválója a püspök-földesúri függés alóli menekvés.

Közismert, hogy a lutheri reformáció már az 1520-as években terjedni kezd Magyarországon, s a királyi udvarban ha nem is talál különösebb támogatásra, nem is üldözik, s inkább a humanizmus egyik megnyilvánulásának tekintik. Igaz ugyan, hogy az esztergomi érsek követelésére az 1525-ös országgyűlés törvényt hoz a lutheránusok ellen, de ennek a gyakorlatban sok jelentősége nem volt.¹

A mohácsi csatában a magyar főpapok többsége is meghalt, s az amúgy is belső válsággal küzdő katolikus egyházban ez meggyorsítja a reformáció folyamatát. A Mohácsnál elesett Szalkai esztergomi érsek helyét Várdai Pál egri püspök foglalja el, Egerbe pedig Szalaházi Tamást nevezik ki.² Eger azonban a két király közötti ütközőpontban van, s Szalaházi el sem tudja foglalni székhelyét. A vár gyakran cserél gazdát, a püspöki uradalom jövedelmeire pedig a környező birtokosok teszik rá a kezüket. A vár és a püspökség sorsa hosszú időre eldől 1534-ben, amikor Szapolyai János az egri várat és a püspökség jövedelmeit Perényi Péternek adományozza.³ Perényi az ország egyik legnagyobb birtokosa, Szapolyai országos főkapitánya, akinek hatalmas birtokai vannak a Dunántúlon és Észak-Magyarországon is. Reneszánsz, birtokszerző főúr, aki azonban a magyarországi reformáció egyik első pártfogója. Nehéz megállapítani, hogy a fejedelmi természetű főurat vallási meggyőződés vitte-e a reformáció táborába, vagy a katolikus egyházi vagyon szekularizációjának reménye, de erőteljesen támogatta a lutheri tanok terjesztését.

Perényi nem tartózkodott rendszeresen Egerben, várkapitánya Varkocs Tamás azonban lefoglalta a káptalan javait, elűzte a kanonokokat a várból és három protestáns prédikátort hozott a városba.⁴ Szapolyai halála után Perényi már 1541-ben Ferdinánd pártjára áll, de 1542-ben összeesküvésbe keveredik, bebörtönzik, ahonnan 1548-ban csak röviddel halála előtt szabadul ki. Eger várában azonban továbbra is megmarad Varkocs Tamás, s bár már 1542-től megkezdődnek az udvar és Perényi közt a tárgyalások a vár átadásáról, az csak 1548-ban Perényi halála után következik be.⁵

A vár átadása ismét lényeges változást hoz Eger életében. Ferdinánd Oláh Miklóst kinevezi egri püspöknek, Dobó Istvánt pedig várkapitánynak. A püspök és a király közötti megállapodás értelmében Dobó vállalja a püspöki jövedelmek beszedését, annak azonban csak egyharmadát kapja meg a püspök, kétharmadát a vár megerősítésére és a katonaság fizetésére fordítják.⁶ Ez a megállapodás mindkét fél számára igen előnyös volt. A király válláról jelentős anyagi terhet vett le, a püspök pedig Dobó erélyes fellépése nélkül egyáltalán nem látott volna pénzt hatalmas birtokából.

Dobó kinevezésével biztos, hogy a katolikus egyház jogai is helyreálltak Egerben. Dobó nemcsak Habsburg-párti volt, hanem meggyőződéses katolikus is, s másként nehezen képzelhető el, hogy a püspöki jövedelmeket olyan következetes határozottsággal be tudta volna szedni. Nem tudjuk, hogy Dobó vallási hovatartozásánál mi volt az egyéni motiváló tényező, de lehet, hogy a protestáns Perényiekkel való állandó küzdelem is azt eredményezte, hogy a Dobók kitartottak a katolikus vallás mellett.

Oláh Miklós nem sokat tartózkodott Egerben. Kancellári tisztsége az udvarhoz kötötte, Egerbe pedig püspöki helynökként Verancsics Antalt küldte. Verancsics eredetileg nem volt papi személy. A páduai egyetemen tanult humanista gondolkodó, Magyarország történetét kívánta megírni. Erről élete végéig nem tett le. Megélhetési problémái azonban előbb a Szapolyaiak, majd 1549-től Ferdinánd szolgálatába állítják. Szolgálatai elismeréséül 1550 júniusában kapja Oláh Miklóstól a szabolcsi főesperességet, s ezzel együtt Egerben a javadalmakat. Még ez év őszén esztergomi olvasó-kanonoknak is kinevezik.⁷ Csak ezek után 1551-ben állíttat ki a gyulafehérvári káptalannál egy igazolást, hogy őt Felvinczy János erdélyi segédpüspök pappá szentelte.⁸

Egerben kerül kapcsolatba Verancsics Zay Ferencsel, Dobó kapitánytársával, aki ugyancsak több nyelven beszélő humanista volt. Nem tudjuk, hogy Verancsics és Zay humanista műveltsége az egri papságra volt-e valami hatással. Túlságosan hosszú időt egyik sem töltött a városban. Zay a szolnoki vár megépítése után rövid időre annak kapitánya lesz, majd a dunai naszádosok parancsnoka, Verancsics pedig gyakran van Oláh Miklós környezetében. 1553–1557-ig azonban Verancsics és Zay mint konstantinápolyi követek öt évet töltenek együtt.

A két jeles humanista alaposan ismerte Erasmus és az olasz humanisták írásait, sőt Luther és Melancthon Fülöp munkásságát is. Humanista műveltségük ellenére is megmaradtak azonban a katolikus vallás híveinek. Verancsics később mint egri püspök hivatalból fellép a reformáció ellen és megpróbál hatékony adminisztratív intézkedéseket tenni, de talán gyenge teológiai képzettsége miatt is nem mer vitába bocsátkozni a protestáns hitszónokokkal.

Az 1552-es hősies várvédelem után lényeges változások következnek be Egerben. Dobó erdélyi vajda lesz, a helyébe lépő Bornemissza Gergelynek pedig minden idejét lekötik a vár helyreállításának munkái és a törökök elleni portyázások. 1553-ban Oláh Miklós – aki eddig névlegesen egri püspök volt – esztergomi érsek lesz, s hosszú évekig megint betöltetlen az egri püspöki szék. Egerben és környékén pedig terjed a reformáció.⁹ Sok pap áttér a lutheri, sőt kálvini hitre, de a katolikus papok közül is sokan megnősülnek, s ezzel már eleve súlyosan megsértik az egyházi rendet. A bécsi udvar is

szükségesnek látta tehát, hogy erélyes kezű főpap álljon az egri püspökség élére, aki a nagy kiterjedésű egyházmegyében a katolicizmus további fennmaradását biztosítani tudja.

A törökországi követségből Verancsics 1557 őszén tér haza, s még ez év végén megkapja egri püspöki kinevezését. Székhelyét 1558. február 26-án foglalja el, azzal a titkos reménnyel, hogy Egerben idejét pihenéssel és tudományos munkával tölti.¹⁰ Ugyanakkor Verancsics azt a feladatot is kapja mind Ferdinándtól, mind Oláh Miklóstól, hogy a reformáció terjedését minden erővel gátolja meg. Ezt nemcsak püspöki minőségében tehetette meg, hanem ő volt a vár parancsnoka, valamint Heves és Borsod vármegyék főispánja is.

Verancsics kísérlete a katolicizmus megszilárdítására és a Debrecen-Egervölgyi hitvallás

Verancsics már 1558 elején püspöksége egész területén megtiltja a protestantizmus terjesztését, s felhívja a protestáns prédikátorokat, hogy térjenek vissza a katolikus hitre. Ennek természetesen nem volt semmi eredménye, sőt a reformáció a püspökség székhelyén és az egri völgyben is erőteljesen elterjedt. Egri völgy alatt nem csupán Eger város területét értették, hanem az Felsőtárkánytól, Felnémettől Egeren keresztül délre húzódott Nagytálya, Maklár, Füzesabonyon keresztül egészen Egerfarmosig. Ez a terület nemcsak vallási szempontból tartozott Eger alá, hanem az itt lévő földterület nagyobb része is püspöki tulajdon volt.

Ezek a községek már az 1550-es években protestáns prédikátorokat és tanítókat tartottak. A székhelyét alighogy elfoglalt püspök 1560. február 21-én azt írja a királynak; „méltóztassék öfelsége mindenekfelett megérteni, hogy e helyen és a szomszédságukban a köznép, nemesség és katonai rendek többsége lutheránus. Maklár, Nagy- és Kistálya Egerhez egy-egy mérföldre fekvő és a püspökséghez tartozó helységek három prédikátort és egy tanítót tartanak.”¹¹ Természetes, hogy a frissen kinevezett, még fel sem szentelt püspök¹² nagy eréllyel lát hozzá, hogy először is saját birtokait megtisztítsa a protestánsoktól. Talán erőpróbának is szánta ezt, hiszen úgy gondolta, hogy a három kisebb község lakosságával könnyebben boldogulhat, mint az egri polgársággal, akik között ugyancsak erőteljes volt a protestantizmus.

Verancsics maga ment ki az érintett községekbe, feltételezve, hogy személyes megjelenésével, főpapi tekintélyével eredményt ér el. Azonban minden kísérlete kudarcot vallott. Ebben feltételezhetően része volt annak is, hogy a protestantizmus szele már az egri katolikus főpapságot is megérintette. A kistályai lelkész azt válaszolta Verancsicsnak, hogy őt Heyczey Mihály kispópost hívta meg a községbe papnak.¹³ A községek lakói egységesen kiálltak prédikátoraik mellett és nem voltak hajlandók a katolikus egyházba visszatérni. A prédikátorok közül egyesek genfi vagy wittenbergi egyetemre járhattak, mert a püspök kérdéseire azt válaszolták, hogy Melanchton Fülöp szentelte őket pappá,¹⁴ mások viszont eredetileg katolikus papok voltak, de „egyházuk vénei kezeinek fejükre tételével nyerték a szentlelket”, s így lettek protestánsokká.¹⁵

Mivel mind a hívek, mind a prédikátorok hajthatatlanok maradtak, felszólította őket, hogy hagyják el egyházmegyéje területét, különben börtönbe vetteti őket. A lelkészek erre sem voltak hajlandók, sőt röviden azt válaszolták: „el van az már végezve, hogy mely helyen éljenek és nincsen az a fogság, mellyel őket azokra lehetne kényszeríteni amiket a püspök kíván, mert őket a szentlélek küldötte tanítani és az igét hirdetni”.¹⁶ Ezek után Verancsics a prédikátorokat bebörtönöztette.

1559 januárjában a jászberényi protestánsok ellen lép fel. Itt helyi jelentések szerint a lutheránusok a beteghez menő, szentséget vivő papot megtámadták és bántalmazták. Verancsics eljárást indít ellenük, a jászberényiek viszont magához Ferdinándhoz fordulnak védelemért. Hogy milyen intézkedések történtek a püspök részéről, azt nem tudjuk, de igen elmérgesedett a helyzet, mert 1560. október 11-én a helyi kolostort felgyújtották és még az oltáshoz sem adtak segítséget a barátoknak.¹⁷ Verancsics szigorú ítéletet kér, de az udvar nem nagyon siethetett a döntéssel, mert 1561 júniusában a püspök még mindig sürgeti az ítélethozatalt.¹⁸

1560-ban a püspöksége alá tartozó kassai polgárokkal is sok problémája adódott Verancsicsnak. Maga elé idézte Huszár Gál kassai prédikátort, majd mikor az nem volt hajlandó önszántából Egerbe jönni, bebörtönöztette, a kassai nép azonban november végén kiszabadította és megszöktette.¹⁹ A püspöknek azonban mindinkább saját városi lakosságával gyúlt meg a gondja. Már 1560. október 14-i levelében azt írja a császárnak, hogy Egerben is van két protestáns prédikátor, akiktől ugyancsak szeretne megszabadulni, ezek nagyhatalmú támogatója azonban Fügedy János.²⁰ Leveléből az is kiderül, hogy a városban még több protestáns pap is lehetett, azokat azonban már eltávolította.

Ez a határozott ellenreformációs fellépés teljesen elrontotta Eger és a püspök viszonyát. Bár konkrét adataink nincsenek, feltételezhetjük, hogy 1561 folyamán további kísérleteket tett az egri protestantizmus teljes felszámolására. Későbbi adatok azt mutatják, hogy ez sikertelen volt, ugyanakkor az egri polgárság, nemesség és katonaság teljes összefogását, szöveteződését eredményezte. Bizonyos adatok arra utalnak, hogy Verancsicsnak kitartó munkával az egyik protestáns papot sikerült elűznie, az egriek viszont 1561 szeptemberében Miksánál kerestek védelmet vallásuk szabad gyakorlására.²¹ 1561. november 15-én Pozsonyban kelt panaszos levelében Verancsics azt írja Miksa trónörökösnek, hogy az egriek öt hihetetlen vádakkal illetik, ugyanakkor tántoríthatatlan szilárdsággal állnak tévelygésük mellett, s önkényesen tartanak prédikátort és tanítót.²²

Nem tudjuk, hogy ennek hatására-e vagy más tényezők is közrejátszottak, de decemberben az udvar Thurzó Ferenc és Dersffy István királyi biztosokat küldte Egerbe a püspök panaszainak kivizsgálására. A biztosok december 24-én érkeztek Egerbe, s még szilveszter előtt elkészítették jelentésüket.²³ Feltételezve, hogy 25–26-án, karácsonykor nem dolgoztak, a kihallgatásokra, tárgyalásokra és a jelentés összeállítására három-négy nap állt rendelkezésükre.

Azt a tényt, hogy a püspökkel szemben vallásuk védelmére a polgárok, nemesek és katonák 1561 őszén összeszövetkeztek, a királyi biztosok a püspök és az udvar instrukcióinak megfelelően összeesküvésnéként bírálták el, s a katonákkal szemben megtorlással fenyegetőztek. A biztosok először a várkatonaság vezetőit hallgatták ki, tőlük igyekeztek képet kapni a mozgalom állásáról. „Ezután előnkbe hivatuk mind a katonai, mind a nemesi elöljárókat – írják jelentésükben –, s a modrusi püspök és a káptalan több tagjának jelenlétében a Felségedtől kapott utasításnak megfelelően, Felséged nevében de saját érveinkkel is minden módon igyekeztünk őket rábírnni arra, hogy mielőbb távolítsák el, vagy bocsássák a püspök döntése alá azt a lutheránus prédikátort, akit Felséged tudta nélkül és általunk ismételtelen kinyilvánított parancsa ellenére, a püspök tudta nélkül és annak tilalmával is szembe helyezkedve, közös megegyezésünkkel és együttes esküjük alapján maguk közt tartanak.”²⁴

A lakosság megbízottai nem ismerték el a felhozott vádakat. Kijelentették, hogy ártatlanok, nincs szándékukban szembeszállni sem a királlyal, sem az országos törvényekkel. „Csupán azt kötik ki, hogy továbbra is maguk közt tarthassák azt a prédikátort, akinek megtartására kemény hittel és esküvel elkötelezték magukat. Sosem fogják megszegni azon esküjüket, melyet tiszta lelkiismerettel fogadtak. Ezen eskütől nem

térhetnek el sem Felsőgednek, sem a püspöknek, sem a földesúrnak a kívánságára. Közös szilárd elhatározásuk, hogy inkább mindannyian eltávoznak Egerből és a városból lelkészükkel együtt, ha Felsőged és a püspök lelkészüket ezen a helyen nem tűri meg.”²⁵

Hosszas vita és alkudozás következett. A királyi biztosok érezhetően mind kisebb és kisebb követelésekkel léptek fel, csak hogy valami eredményt elérjenek. Megpróbálták megbontani egységüket, rá akarták bírni őket, hogy más lelkészt hozzanak, felajánlották, hogy Egertől 20 km-re telepedjen le a pap, ahová családotól eljáratnak istentiszteletre, de ezt sem fogadták el, arra hivatkozva, hogy nagy a távolság, s a portyázó törökök veszélyeztetik az utat. Felvetődött egy olyan javaslat is, hogy az Egerrel szomszédos Tihaméren legyen a pap székhelye, de végül is a katonák kitarítottak amellett, ha nem tarthatják meg papjukat Egerben, mindannyian elhagyják a várat. Végül olyan megállapodás született, hogy a királyra bízzák a döntést, addig a katonák közül senki nem hagyja el Egert, viszont megtartják papjukat is. A várkatonaságnak végül még azt is sikerült elérni, hogy a püspök ígéretet tett, „johányait sem most, sem a jövőben nem zaklatja és nem bünteti, amíg földesurukkal szemben hű alattvalók maradnak.”²⁶

A királyi biztosok tehát lényegében semmi eredményt nem értek el. Meg kellett hátrálniuk a katonaság követelése előtt, s hogy munkájuk sikertelenségét szépítsék, a döntést Ferdinándra hárítják. Érdemes szó szerint idézni következtetésüket: „Kegyelmes Császár! Bár semmi módon nem engedjük magunkat arra rávenni, hogy a katonák kívánságának és elhatározásának engedményt tegyünk, mégis tekintetbe kell vennünk a vár végső veszedelmét, mely a katonák esetleges távozásánál előállhat. Helyesebbnek véltük tehát a két rossz közül a kisebbik rosszat választani, s némi engedményt tenni a katonáknak. Ez még mindig jobb, mint okot szolgáltatni Eger üresen hagyására. Ezzel ugyanis az egri végtúr, mely az ellenség torkában van, nemcsak maga kerülne veszélyeztetett helyzetbe, hanem Felsőged országának jelentős része is. Hogy ez be ne következék, hajlékonyan kell lennünk, s tanácsos volna hozzájárulni lelkészük megtartásához legalább addig, amíg Felsőged ez ügyben más elhatározásra nem jut.”²⁷

Nem tudjuk, hogy Zolthay István és kapitánytársa Zaberdini János mennyire álltak a protestantizmus mellett, de Ferdinánd írásbeli utasítása helyesnek tartja az ő leváltásukat is. Ezzel a kiküldötték és maga Verancsics sem ért egyet, mert új várparancsnokkal nem tudna rögtön szolgálni.²⁸ Zolthay azonban mégsem marad meg sokáig a vár élén, mert 1562 tavaszán lemond, s a mezei hadakhoz megy.

A királyi biztosok a katonák követelésére írásba foglalták, hogy mindaddig, míg királyi döntés nem születik, minden a régiben marad. Bár a kiküldötték jelentésén érződik a felháborodás, érezhető az is, hogy mérséketlet és kompromisszumot javasolnak az udvarnak. A vallásuk védelmére összeszórt egrieket nem nyugtatta meg a vizsgálat ilyen megoldatlan lezárása, s a debreceni protestáns lelkészekhez fordultak támogatásért. Magyarországon 1560-ra már jelentősen differenciálódott a protestantizmus. A kezdetben egységes lutheri hitvallást sok helyen kiszorították a kálvini tanok, elsősorban az úgynevezett helvét hitvallás, amelyből a református egyház kialakult. A protestantizmusnak ez a változata elsősorban a városi polgárság igényeinek felelt meg, s főleg Hegyalján, a Tiszaháton, Debrecen és Nagyvárad környékén hódított nagy számban híveket. Ugyanabban az időben különösen Erdélyben már kezd kibontakozni az unitarizmus és anabaptizmus, amely a kálvini eszméket is elveti és annál radikálisabb.

A katolicizmus, lutheranizmus, anabaptizmus ellen egyaránt hadakozó helvét hitvallás hívei gyakran összehívott zsinatokon és állandó vitákban ekkor kezdik kialakítani a református egyház szervezeti kereteit és hitelveit. Ennek a mozgalomnak a központja Debrecen volt, ahol két kiválóan képzett lelkész, Méliusz Péter és Szegedi Gergely, Ceglédi György nagyváradi lelkész közreműködésével 1561 végére elkészítették a Debreceni

Hitvallást.²⁹ Abból, hogy az egriek a püspökkel szembeni küzdelmükben a debreceniek segítségét kérték, világosan kitűnik, hogy bár a királyi biztosok „lutheránus prédikátorról” beszélnek, az egri reformáció már túllépett ezen.

Az egriek feltehetően már 1562 januárjának első napjaiban segítségért fordulhattak a debreceniekhez, mert az eredetileg magyar nyelvű hitvallást latinra fordítva, kísérő levéllel ellátva február 6-i keltezéssel küldték meg Ferdinándnak és Miksának. Ugyanez év őszén Debrecenben magyar nyelven megjelent a hitvallás teljes szövege Méliusz Péter, Szegedi Gergely és Ceglédi György előszavával, s egyben közölték az egervölgyiek részére kiállított példányok címlapját és előszavát is. Így beszélünk Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról, bár abban érdemi része egri szerzőknek nem volt. A két példány magyar és latin nyelvű szövege szó szerint megegyezik, címében azonban különbség van. A debreceni Confessio Ecclesiae Debreceniensis, a debreceni egyház hitvallásaként, az egri Confessio Catholica címen látott napvilágot, s világos, hogy ezzel a „hitnyilatkozattal kívánták Ferdinánd és Miksa előtt bizonyítani, hogy ők valójában katolikusok”.³⁰

A császári udvarhoz küldött példány előszavában ismételtelen cáfolják azokat a vádakot, hogy államellenes összeesküvésben vettek volna részt. „Mi szentséges királyi Felségtek és e hely ellen összeesküvést nem terveztünk, sem ezután tervezni nem fogunk. Sőt inkább mint eddig híven és elszántan viseltük magunkat: úgy ezután is vérünk kiomlásáig s mindegy lábíg való elhullásunkig fogunk harcolni a harc és küzdelem minden nemével szentséges királyi Felségtek dühös ellenségei ellen, teljes igyekezettel, s éjjeli és nappali éberséggel védve e helyre kitűzött állomásunkat.”³¹ „A mi szövetkezésünk nem királyi Felségtek ellen történt, hanem a hit és üdvösség ügyében, az igaz vallás, tudomány és lelkeink üdvéért.”³²

Az előszó további részében kifejtik, hogy lelkiismereti kérdésekben egyedül az istennek rendelik alá magukat, s a szentíráson kívül a zsinati végzésekre és egyházatyák kijelentéseire is hivatkoznak annak bizonyítására, hogy tulajdonképpen ők az igazi katolikusok. Ilyen alapon ajánlják a „könyvecskét” az udvar figyelmébe, s kéri „vegyenek minket szent királyi Felségtek hű és kegyelmes pártfogásukba és engedjék meg, hogy az igaz és katolikus hitben, s tudományban megmaradhassunk, s az isten legtisztább igéjével tápláló lelkipásztorokat tarthassunk, birhassunk.”³³ Az új hit elterjedtségének mértékét jól érzékelteti a bevezető szöveg aláírása: „Felségtek legalázatosabb és legengedelmesebb hű alattvalói: az egész lovas és gyalogsereg, s Eger városának nemes és nem nemes lakossága.”³⁴

Nem feladatunk, hogy tartalmilag elemezzük e terjedelmes egyházi dogmát.³⁵ Tartalmilag újat nem ad az egri protestantizmus ismeretéhez. Az első olvasásra is érezhető, hogy ez a szerveződő református egyház első jelentősebb írásos dokumentuma. Formailag és tartalmilag nem eléggé rendszerezett, sietség és kapkodás érződik rajta, s a katolikus egyházi dogmák éles támadása és bírálata mellett lépten-nyomon hivatkozik a katolikus zsinatokra és egyházatyákra, azokkal támasztva alá állításait. Magának a trienti zsinatnak a határozataira húsz helyen hivatkozik egyetértőleg. Révész Imre elemző tanulmányában (A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum. Bp., 1934.) feltételezi, hogy „a debrecen-egervölgyi hitvallás mai végleges alakjának kiformalására befolyással volt az egri hitvédő érdek, s a Ferdinándhoz és Miksához való felterjesztés.”³⁶ Ez valóban logikusnak tűnik, viszont szinte elképzelhetetlen, hogy a nyomtatásban mintegy 200 oldal terjedelmű hitvallás egy hónap alatt elkészülhetett. Az egriek tehát vagy már 1561 szeptemberében, bécsi útjuk után, felkérték a hitvallás megfogalmazására a debreceni lelkészeket, vagy az lényegében már készen volt 1561 végére, ahogy korábban Révész is állította.

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás tulajdonképpen egyháztörténeti érdekesség. Közjogi jelentősége megszerkesztése idején sem volt, s az egyházatyákra és trienti zsinatra való hivatkozás ellenére sem bizonyította sem Ferdinánd, sem Miksa előtt, hogy az egri vitézek hithű katolikusok. Egyetérthetünk Révész Imrének azzal a megállapításával, hogy „egészen nyugodtan kimondhatjuk, hogy az egriek nem e hitvallásuk alapján, hanem nagyon is annak ellenére részesültek a legfelsőbb helyen is jóváhagyott vallástürelemben – tekintettel a magyarországi vallási és politikai helyzet mutatta tényleges erőviszonyokra, s különösen az egri vár és környéke kivételes katonai jelentőségére”.³⁷

Verancsicsnak ez a korai ellenreformációs kísérlete szükségszerűen kudarcot vallott. A kül- és belpolitikai helyzet vallási türelmet követelt a bécsi udvartól is. Nemcsak Ferdinánd vallási türelmessége, vagy Miksa titkos lutheránus szimpátiája volt az oka, hogy elnézték az egriek rebellióját, hanem a török támadás állandó veszélye és hogy a magyar katonai vezetők többsége is protestáns volt. Miksa trónörökös csak úgy remélhette koronája elnyerését, ha megmarad a katolikus vallás mellett, de az adott belpolitikai helyzetben csak úgy remélhette Magyarország megtartását, ha a katolikus egyházi vezetők ellenére is türelmet tanúsít a protestánsokkal szemben. A katolikus főpapság sürgetésére még Ferdinánd idején meghozták ugyan az 1563. évi 32. törvénycikket, mely kötelezi a királyt, hogy büntesse meg azokat a királyi várkapitányokat és hadnagyokat, akik protestáns prédikátorokat alkalmaznak és támogatnak, de gyakorlati jelentősége ennek nem sok volt.

Verancsics püspökségét saját székhelyén sem sok siker kísérte. Igaz ugyan, hogy sikerült egy-két protestáns lelkészt eltávolítania, de ez a katolikus egyházon nem sokat segített. 1557-ben már üresen állt Egerben az ágostonrendiek Szent Miklós kolostora, 1563-ra pedig az épület is romossá vált. Nemcsak a polgárság, hanem a papság között is hódított a reformáció. Verancsics úgy vélte, hogy segíti a katolicizmus megszilárdulását, ha a várszékesegyházat helyreállítja. Erre azonban nem volt elég pénze, csupán a Szent Mihály kápolnát állíttatta helyre. Ez 1563 novemberére készült el, ekkor avatta fel a püspök.³⁸

Ez volt Verancsics utolsó püspöki ténykedése Egerben. Már korábban kérte az udvart, járuljanak hozzá, hogy csak vallási szempontból tarthassa meg a püspökséget, egyéb jogairól pedig mondhasson le. 1563. december 1-én jött létre a megállapodás, melynek értelmében Verancsics a püspökség minden jövedelmét átengedi a vár fenntartására, ő pedig megkapja a turóci prépostság jövedelmét és készpénzben évi 8000 rajnai forintot.³⁹ A szerződésben kimondották azt is, hogy a püspök nem avatkozik bele a birtok gazdasági ügyeibe, s Borsod és Heves megyék főispánságáról is lemond az új várkapitány javára. Verancsics lényegében csak azt kötötte ki, hogy az udvar az új kapitányt utasítsa a katolikus egyház védelmére, s a protestánsok üldözésére.

Ferdinánd felmentő leveléből burkoltan kitérnek, hogy milyen okok vezettek Verancsics távozásához. „Magyarország és a szomszédos országok és keresztény tartományok megtartása és nyugalma érdekében Eger helyzetét a korábbinál biztonságosabbá kell tennünk, hiszen ezt az ország érdeke is megkívánja. Ezért kedvelt hívünkkel, főtisztelendő Verancsics Antal egri püspökkel és tanácsosunkkal megegyezésre léptünk, melynek értelmében egy időre távozik, s várát a mi gondjainkra bízva . . .” „Ő ugyanis nemrég azt az alázatos és célszerű kérelmet terjesztette elő, hogy a várról és városról másként, hatásosabban gondoskodjunk, mint ahogyan eddig történt és hogy számára más helyet jelöljünk ki püspöki székhelyül.”⁴⁰ Világos, hogy Verancsics belefáradt az egriekkel folytatott küzdelembe, s elment Pozsonyba. A püspöki címet formálisan 1569-ig megtartotta, amikor esztergomi érsek lett, de Egerbe többet nem tette be a lábát, a püspökség ügyeinek intézését vikáriusára bízta.

Ennek a korai ellenreformációnak az utórezgéseként egy 96 soros gúnyvers, *Cantio* maradt ránk, mely az utolsó verssorból kiderülően 1565-ben íródott Felnémeten. A verset író névtelen katolikus szerző, aki feltehetően egyházi férfiú volt szatirikusan festi le a „luter-papok” életét, akik messze távolodtak a szegénységtől és szerény magatartástól:⁴¹

„Jer mi emlékezzünk az Luter-papokról,

És annak utánna az ő életekről,

Prédikálásoknak nagy változásáról,

Önnön beszédeknek megcsúfolásáról.”

Ezután leírja, hogy a papok, akik kezdetben szegénységet hirdettek, most már a bírákkal szedetik be a béreket. Ők maguk „torkig való ránczos palástokat” hordanak „ő házastársakat oly igen tarkázzák, aranyos fedéllel fejeket burejtják.” A vers lendülete és gúnyorossága a satíra második felében csökken, s így hatásából is veszít. A kéziratban terjesztett katolikus röpirat egyébként feltételezhetően nem nagy hatást érhetett el a protestantizmus előretörésének időszakában.

Az egri reformáció virágkora a protestáns várkapitányok idején

Verancsics kívánságának megfelelően az 1563. december 10-i uralkodói utasítás a kinevezett új várparancsnoknak, Mágócsy Gáspárnak megtiltja, hogy a vallás ügyeibe avatkozzon. Nem olyan egyértelműen védi ugyan a katolikus egyház érdekeit ahogy azt Verancsics szerette volna, de ekkor már érvényben volt az 1563. évi országgyűlés 32. törvénycikke, mely megszabja a király és a várkapitányok kötelességeit, a Mágócsynak adott utasítás azonban ehhez képest is enyhe. „Lelkészeket el nem mozdíthat, újakat be nem vezethet, az egyház jelenlegi szertartását el nem törölheti, meg nem változtathatja, erre nézve katonáinak, alattvalóinak felhatalmazást nem adhat.”⁴²

Ez az utasítás azonban nem sokat jelentett. Nemcsak a végvári vitézek, hanem a rendek többsége is a protestantizmus híve volt. Az egri várkapitányok Mágócsy Gáspár (1564–67), Forgách Simon (1567–69), Ungnád Kristóf (1569–1570) és (1583–87) Kollonics Bertalan (1576–1583), Rákóczi Zsigmond (1587–91) mind a reformáció hívei voltak., legfeljebb csak az irányzatokban különböztek egymástól. Méliusz Péter egy 1567-ben megjelent bibliamagyarozatát Mágócsy Gáspárnak, egy másik prédikációs könyvét 1563-ban Mágócsy Gáspárnénak ajánlja.⁴³ 1565-ben jelentette meg Jób könyvének magyar fordítását, melyet Mágócsynak, mint egri főkapitánynak ajánlott.⁴⁴ Méliusz egy másik bibliamagyarozatát, melyet 1566-ban fejezett be, többek között Forgách Simon egri várkapitánynak ajánlja.⁴⁵

Mento Gogreff német származású evangélikus lelkész Rueber János kassai főkapitány udvari papja 1579-ben megjelentett vitairatának pártfogói között említi Kollonics Bertalan egri várkapitányt és feleségét is.⁴⁶ Bornemisza Péter 1577-ben kiadott evangélikus elmékedését, a „négy könyvetkét” „Ungnád Kristóf uram... és ... Losontzi Anna asszonyom szerelmes leányának” ajánlja, 1579-ben megjelent evangélium-magyarozatának pedig ugyancsak Ungnád volt a pártfogója.⁴⁷ A „Szent Biblia” Károlyi Gáspár féle teljes magyar fordítása 1590 júliusában Rákóczi Zsigmond egri kapitány s egyben vizsolyi földesúr támogatásával jelent meg.⁴⁸

Nem csoda, ha ilyen pártfogók mellett a reformáció rohamosan hódított Egerben. Ennek a három évtizednek az ideológia-történeti adatai talán még hiányosabbak a korábbi időszaknál is, de a szórványadatok is egy sokrétű és sokirányú társadalmi, ideológiai mozgást tükröznek vissza. E jelentős társadalmi mobilitás ellenére szinte alig ismerjük

azoknak a nevét, akik e mozgalom eszmei irányítói, prédikátorai voltak. Biztosan csak Szikszai Hellopoeus Bálint, Egri Lukács és Szegei Gergely nevét ismerjük.

Egri Lukács állítólag Egerben született, s 1552-ben Wittenbergben tanult.⁴⁹ 1553-ban Egerben lett lelkész, s innen 1558-ban ment Kolozsvárra papnak. Hogy Egri Lukács távozása kapcsolatban volt-e Verancsics püspök kinevezésével, azt nem tudjuk, de Verancsics leveleiből és az 1561 decemberében megtartott vizsgálatból megállapítható, hogy alapos munkát végzett. Hét évig élt Kolozsváron, ahol szoros kapcsolatba került az unitárius tanokat hirdető Blandrata Györggyel, Arany Tamással, Dávid Ferencsel. Arany Tamás már 1560 körül fellép Debrecenben antitrinitárius tanaival, s közte és Méliusz közt 1561 november–decemberben lezajlik a nagy hitvita, melynek végén Arany Tamás kénytelen hűséget fogadni. Dávid Ferenc ekkor még Méliusz pártján áll, de pár évvel később már ő is unitárius tanokat hirdet, sőt 1570-re megjövendöli „a Messiás-Krisztus visszajövetelét, az Antikrisztus legyőztetését, a Sátán megkötöttetését, s az „ezeréves birodalom” elkezdődését”.⁵⁰

Ebben a légkörben szentháromság tagadóvá válik Egri Lukács is, s mikor 1565-ben visszatér Egerbe, hozza magával az unitárius tanokat is.⁵¹ Nem tudhatjuk azt sem, hogy Egri Lukács miért tért vissza a városba. Lehet, hogy visszavágyott szülővárosába, lehet, hogy meghívta az egykori gyülekezete, de az is elképzelhető, hogy az unitárius tanok terjesztésének szándékával érkezett. Mindenesetre második egri tartózkodását nem sok siker kísérte. Egri Lukács feltételezhetően már 1565 elején Egerben lehetett, mert itt fogalmazta meg és tette közzé hét pontból álló unitárius hittételét, mellyel kiváltotta az egri és környékbeli kálvinista papság felháborodását.⁵² Károlyi Gáspár kassavölgyi esperes, a későbbi híres bibliafordító 1566. január 22-re összehívta a gönci zsinatot, hogy Egri Lukács eretnek tanait vitathassák.⁵³ Éppen ezen dátum miatt tételezhetjük fel, hogy az unitárius lelkész már 1565 elején Egerben lehetett, hiszen idő kellett ahhoz, hogy tanai elterjedjenek és idő kellett ahhoz is, hogy ellene összefogjanak. A gönci zsinat eredménytelenül végződött, Egri Lukács fenntartotta állításait, Egerből azonban eltávozott, s Ungvárra ment papnak.⁵⁴ Távozása ellenére mint későbbiekből kiderül, maradhattak Egerben hívei, tanítványai.

A másik ismert prédikátorról, Szikszai Hellopoeus Bálintról még kevesebbet tudunk. A wittenbergi és genfi egyetemen tanult, ez utóbbi helyen Theodor Béza tanítványa volt. Nem tudjuk, hogy mikor került Egerbe, de feltételezhetően Forgách Simon várkapitányságának kezdetén, mert 1569-ben már biztos adataink vannak egri tartózkodásáról. Alátámasztja ezt a feltevést az, hogy az Egri Lukács elleni zsinati megmozdulásokban sehol nem találkozunk Szikszai névvel, bár igen képzett és meggyőződéses kálvinista volt. Több évi egri lelkészkedés után 1573-ban hívták meg Debrecenbe lelkésznek, s „ottani papsága kezdetén (1574) nyomtatta ki az egri egyháznak szánt rövid katechizmusát, még egy könyvecskéjét”.⁵⁵

Az 1560-as években Mágócsy kapitánysága idején a reformáció nagy erővel ostromolta a katolikus egyház még meglévő állásait. Verancsics levelezéséből az derül ki, hogy a katolikus pappal szembeni atrocitások állandóak voltak, de 1566-ban érték el tetőpontjukat. A káptalan november 6-án Verancsics püspökhöz írt levelében számol be az egyházzal és klérussal szemben elkövetett sérelmekről, s ezt a püspök rövid kísérőirattal december 27-én terjeszti fel Miksához. „Most tehát több alkalmunk lévén – írja a káptalan – elsírjuk panaszainkat e hely szerencsétlen sorsáról, a kegyeserek elragadásáról, a szent helyek megszenteltetéséről, az isteni szolgálat megszüntetéséről. Mert ebben a népben senki sincs, aki a vallásos élet ügyeivel törődne. Akkora az emberek vallástalansága, mintha nem is volna isten, akit az emberek imádkozhatnak. Itt az istennek szentelt templomokat kezünkben kiragadták és bezárták, a misézést, a szolozsmázást, a szentségek

kiszolgáltatását betiltották. A várszékesegyházban és a Szent Mihály templomban összetörték az oltárokat, kiásták az ereklyéket, karddal átszúrták a megfeszítettek, Máriának és Szent Jánosnak a főoltáron lévő képét, szétszaggatták és szétszórták a templom könyveit, ellopták a zászlót, összetörték a szószéket, keresztutakat, majd a templom ajtajába lökték. Főtisztelendőséged címerét a katedrőről lefaragták, a káptalani üléstermet bezárták. Egyszerűen egy nyakas embernek örültsége és hitszegése folytán minden annyira összezavarodott és elpusztult, hogy az itteni népben már semmi sincs a keresztény magatartásból, csupán az üres szavak. A jámbor katolikusokat gyűlölik, minden módon zaklatják, de legtöbbet szenved az alsópapság. Terrorral, különféle rémhírekkel menekülésre akarják bírni őket, hogy saját tévhitük terjesztésében nagyobb legyen sikerük”⁵⁶

Úgy látszik a káptalan panaszos levele eredményes volt, mert 1567 tavaszán az udvar leváltotta Mágócsyt az egri főkapitányságról, helyébe azonban az ugyancsak buzgó protestáns Forgách Simont nevezte ki. Forgách maga a mérsékeltbb kálvini reformáció híve volt, a közkatonák között azonban egyre jobban terjedt a népi reformáció, Dávid Ferenc, Arany Tamás, Egri Lukács, antitrinitárius, anabaptista tanítása. Amikor 1569-ben Debrecenben éppen ezekre támaszkodva Karácsony György meghirdeti az „ezeréves birodalom” eljövételét, az egri katonák tömegesen akarnak csatlakozni hozzá. Istvánffy azt írja: „... az egri katonák mintha valami vallási rajongás fogta volna el őket, mikor Hellopoeus Bálint hitszónokuk a szószékről ellene hevesen kikelt, s csalónak nevezte őt, nagy zajt csaptak, s nem haboztak papjukat kelleténél hangosabban szidni. Bari István híres és bátor lovas el is ment Fekete táborába, hogy katonáskodjék, s példájára a katonák nagy része is hozzáment volna, hacsak őket Mágócsy Gáspár fenyegetéssel és börtönnel és bilincsel nem szorította volna kötelességükre.”⁵⁷

Ez a néhány adat, valamint Egri Lukács meghurcolása azt mutatják, hogy 1565–70 között a katolikus egyház mind tömegbefolyását tekintve, mind morálisan megrendült. Ugyanakkor a különböző protestáns irányzatok között bontakozott ki az ellentét. Ez nem csupán társadalmi, ideológiai szempontból érdekes, hanem a harmadik ismert egri prédikátor, Szegedi Gergely életével kapcsolatban is. Szegedi Gergely debreceni lelkész volt, akinek kétségtelenül volt kapcsolata Egerrel. Egyik levele szerint 1557-ben Egerben járt.⁵⁸ Lehet, hogy ő támogatta az egrieket 1561-ben a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás megszületésénél is, hiszen az egyik előszót ő írta. Életrajzírója, Bucsay Mihály szerint 1563-ban Szegedi elköltözik Debrecenből, s Egerben Mágócsy Gáspárnál telepedik le, miután azonban Mágócsy eltávozik Egerből a prédikátort Verancsics püspök 1567 elején letartóztatja.⁵⁹ Bucsaynak ezt az állítását a reformáció irodalmáról írt nagy munkájában Horváth János is átveszi, megemlítve, hogy Szegedi „1569-ben Verancsics egri püspök foglya volt”.⁶⁰

Bár tanulmányában Bucsay külön fejezetet szentel „az egri fogság”-nak, egész elemzése feltevésre épül, illetve Verancsicsnak egy 1569. július 26-án kelt levelére támaszkodik. Verancsics, aki ekkor még formálisan egri püspök, ezt a levelet helynökéhez, Pankotai Ferenc egri kanonokhoz írta, s ebben valóban van néhány sor Szegedi Gergely aposztata lelkészről. Levelében azonban szó sincs bebörtönzésről, vagy bírói eljárásról, de még a katolikus hitelvek megtagadásáról sem, mert az említett pap bűnét azzal követte el, hogy megnősült, sőt gyermekei voltak. Verancsics idevonatkozó sorai szó szerint így hangoznak: „Szegedi Gergely mester nálunk bocsánatért esedezett. Vele kapcsolatban tudnotok kell, hogy ügyét csendben, nyilvánosság kizárásával kell megítélnetek. Az ilyen megtévedt esendő kanonok testvéretekkel szemben alkalmaznotok kell a lelkipásztori gondoskodást és jóakaratot, ahogyan a mi részünkről sem hiányzik a megbocsátó kegyelem, főleg azokkal szemben, akik a rossz útról jóra térnek, s életmódjukat megjavítják, az ilyeneket atyailag kell fenyeíteni és jóindulattal figyelmeztetni.

Szegedivel úgy kell eljárni, hogy eltévelyedésére bocsánatot nyerjen, de csak azon feltétel alatt, hogy elbocsátja magától azt az asszonyt, akivel aposztata hittagadó lett, a római anyaszentegyház és szent zsinatok ellen vétkezett, nyilvánosan ígérje meg, hogy a jövőben gyanús személyekkel házában nem él együtt. Ha ezt nem teszi, nyerjen szigorú ítéletet és bűnhődjön azzal a büntetéssel, melyet bűnével kiérdemelt.” „S mivel úgy hallottuk, hogy attól az asszonytól gyermekei is születtek, s a jelen idők szabadossága sok embert megteveszt, a fegyelemtől, igaz útról és fogadalmától eltérít, könnyen élhette az asszonnyal a házasság jogait is.”^{6 1}

Bucsay állítása több szempontból is gyenge lábakon áll. Egyrészt, mint korábban láthattuk, az 1560-as években a katolikus egyháznak létéért kellett küzdeni a városban, s a Pozsonyban élő püspök akár Mágócsy, akár Forgách kapitánysága alatt nehezen börtönözhetett volna be Egerben egy protestáns papot. Ugyanakkor viszont ismerve Verancsics határozott állásfoglalását a reformációval szemben, az is nehezen képzelhető el, hogy egy protestáns lelkésszel kapcsolatban ilyen megbocsátó magatartást tanúsítana. Itt csupán arról van szó, hogy a trienti zsinaton felvetődik a papi házasság kérdése is, s részben a reformáció, részben ennek hatására eléggé elterjed a katolikus papok nősülése. Természetes tehát, hogy a püspök – aki fiatalabb korában maga sem élt túlzottan önmegtartóztató életet – ezt az egyház belső ügyének tekinti, melyet „csendben, nyilvánosság kizárásával kell megítélni”.

Az itt szereplő Szegedi Gergely esete annyira nem elszigetelt, hogy Verancsics levele végén maga hívja fel Pankotai vicárius figyelmét egy hasonló esetre: „Az olvasó kanonokot figyelmeztessék, hogy ágyasát, aki miatt ő maga és az egyház is oly nagy gyalázatba esett, bocsássa el és fogadjon fel más háziasszonyt, aki felettle áll minden gyanúnak. Megígérte, hogy azt a kapcsolatot megszünteti, mihelyt Egerbe hazatér. Ha ígéretét nem teljesíti, s továbbra is bent marad az erkölcsi fertőben, őt is vonjátok felelősségre.”^{6 2}

Bucsay megsejtése a prédikátor Szegedi Gergellyel kapcsolatban azonban mégsem alaptalan. Varjas Béla a bécsi Nemzeti Könyvtár kéziratárában egy latin nyelvű kéziratot kötetben megtalálta Kovacsóczy Farkas 1563–1567 közötti feljegyzéseit. A későbbi erdélyi kancellár 1566 november, decemberében Egerben tartózkodott, s december 20-i feljegyzése szerint alig 30 éves korában itt halt meg „Gregorius Zegedy Concionator”.^{6 3} Ez a személy valóban azonos lehet a debreceni lelkésszel, aki egyik zsolttárát Mágócsy Gáspár nevére szerezte, s feltehetően 1564 őszétől haláláig Egerben élt. Szegedi egri letelepedésének augusztus végi vagy szeptemberi időpontját két tényező támasztja alá. Egyrészt Mágócsy augusztus 15-re Egerbe hívatta Méliusz – akinek ugyancsak pártfogója volt –, s feljegyzések szerint egyedül vitázott több lutheránus főúrral. Másrészt Verancsics egyik 1564. október 5-én kelt levelében arról panaszkodik, hogy Mágócsy Egerben házat adományozott prédikátorának, s a várat eretnekek tanyájává tette.^{6 4} Augusztus közepén tehát Szegedi még valószínűleg nem lehetett Egerben, Verancsics panasza viszont feltételezhetően őrá vonatkozik.

Szegedi életének rövid, de jelentős szakasza volt az egri két esztendő. 1569-ben Méliusz által megjelentetett híres énekes könyvének anyagát itt állította össze. Mágócsy védőszárnya, s a város protestáns légköre megteremtették a nyugodt alkotómunka feltételeit. Nem tudjuk, hogy Szegedi Gergelyen kívül hány protestáns lelkész volt még a városban, vagy a városban. Egri Lukáccsal azonban találkoznia kellett, hiszen az 1565-ben tért vissza Egerbe. Nem tartjuk valószínűnek, hogy eszmei egység lett volna a két lelkész között. Egri Lukács ekkor már nyilván hirdette az unitárius tanokat, Szegedi pedig haláláig megmaradt kálvinistának. Szegedi Gergely nevével azonban nem találkozunk az Egri Lukácsot elítélő 1566-os gönci zsinaton. Vagy nem kívánt tehát részt venni paptársá nyilvános meghurcoltatásán, vagy pedig már betegsége akadályozta ebben.

A polgárság legmerészebbjeire szabott kálvini irányzat elterjedése Egerben nem volt véletlen. Az 1552-es ostrom utáni évtizedekben Eger polgársága gyorsan fejlődött. 1549-ben 226, 1577-ben 275 családfőt írtak össze dézsmálás céljából. Ez alatt a két és fél évtized alatt sok nemes is beköltözött a városba, és 1567-ben Miksa már kénytelen rendeletet hozni, hogy mindazok az Egerben lakó nemesek, akik polgárházban élnek, kötelesek a polgársággal együtt adózni.⁶⁵ 1549 és 1577 között csökkent a városban a zsellérek és pauperek száma, ugyanakkor létszámban megnövekedtek a féltelkesek és gazdagparasztok. Az eddig sem jelentős helyet elfoglaló gabonatermelés 50%-kal csökkent, a szőlő termőterülete pedig 85%-kal növekedett. 1549-ben 6000 köből, 1577-ben pedig 11 100 köből bort szűrtek Eger határában.⁶⁶

Ez az anyagilag megerősödő polgárság mindenképpen szabadulni szeretne a püspökség és káptalan uralma alól. 1549-ben Oláh Miklós püspöksége idején elérték azt, hogy a vár körüli segítségnyújtásuk és munkájuk miatt a király adómentességet adott nekik. Ezt a kiváltságot 1567-ben Miksával 1578-ban pedig Rudolfal is elismertették. A püspöki hatalomtól azonban nem tudtak megszabadulni. 1582-ben az összes egri polgár nevében mindenfajta robot és dézsma elengedéséért folyamodtak az udvarhoz, kérve a királyt, hogy egyben engedélyezze nekik a katonaságnál szokásos zászló és dob használatát.⁶⁷ Ez utóbbi kérésüket teljesítették is, a jobbágyi szolgáltatások azonban továbbra is megmaradtak.

Nem csoda, ha ilyen körülmények között az egriek a reformációban vallási indítékokon túlmenően a jobbágysorból való menekülés útját is látták. Úgy gondolták ha véglegesen felszámolják a városban a katolikus egyházat, akkor ezzel együtt megszűnik az a jogalap is, amellyel őket jobbágysorban tartják. Az egri polgárok elképzelése azonban nem vált valóra. Igaz ugyan, hogy a protestáns várkapitányok messzemenően támogatták a reformáció terjedését, de a Verancsiccsal kötött 1563-as megállapodás értelmében a püspökség jövedelméből kellett a vár fenntartását biztosítani, s így az egri polgárság felszabadulási törekvéseit ők sem támogatták.

A katolikus egyház befolyása pedig az 1570-es években is tovább csökkent. 1576-ra a káptalan teljesen kiszorul a várból. Tagjai leköltöznek a vár alatti utcába, várbeli épületeiket pedig kaszárnyának rendezik be. 1576-ban Miksa király rendeletileg megszünteti a várszékesegyház működését, arra hivatkozva, hogy az egyházi szertartásokra mindenki bemehet, s így a török könnyen kikémlelheti a várat.⁶⁸ Radéczy István püspök javaslatára a városban lévő Szent Mihály templom lesz a káptalan székesegyháza, ezt hozzák rendbe és itt helyezik el a fontosabb kegyzsereket és iratokat is.⁶⁹

A káptalan azonban itt sem tudta sokáig megvetni lábát. 1580. június 11-én a káptalan tagjai a jászói konvent előtt panaszt tettek az egri polgárságra. Panaszukból kiderül, hogy Úr napját követő szombaton a város lakói „öszveszövetkezvén” a bírák vezetésével rátámadtak a Szent Mihály templomra, s a „fegyveres polgárok, nemesek és katonák” a templomban imádkozó kanonokokat kiutasították, majd a képeket, szobrokat, kereszteteket leszedve a sekrestyébe dobálták. A templom kulcsait magukhoz véve, saját prédikátorukat bevitték és prédikációt tartottak. A vallomásokból úgy tűnik ki, ez volt az utolsó katolikus templom Egerben, s nemcsak rövid fellángolás volt az egri polgárok részéről, hanem a káptalannak el is kellett hagyni a várost, mert mint mondták, „... többé se az ország lakosainak hiteles leveleket nem adhatnak ki, se az Istennek az egyház elfoglalása, s nem léte miatt illendően nem szolgálhatván papi kötelességeknek nem tehetnek eleget”.⁷⁰ A polgárság radikalizmusát mutatja, hogy magukat kálvinistáknak vallották, s a templomot azon címen vették birtokukba, hogy afölött patronátusi joga csak az egyházközségnek van.

A vár 1596-os elestével véget ért az egri reformáció is. Bár a török kimondottan nem üldözi a keresztény vallást, a vilajet székhelyén a kereszténység mégsem tud jelentősebb eredményt elérni. Bár egyes adatok azt igazolják, hogy a 91 éves török korszak alatt is volt keresztény gyülekezet a városban, működéséről közelebbit nem tudunk. 1687-ben a város visszafoglalása után az ide települő hajduk képviselik a reformációt, de a püspökség megerősödésével a nem katolikus vallásúaknak el kell hagyni a várost, s így több mint egy évszázadon keresztül protestáns vallású polgárság nincs Egerben.

JEGYZETEK

- [1] Révész Imre: A magyar református egyház története (1520–1608) Debrecen, 1938. 52. l.
- [2] Pataki V. János: A vár. Heves megye műemlékei II. köt. Bp., 1972. 62. l.
- [3] Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 35. l.
- [4] Horváth i. m. 36. l.
- [5] Pataki V. J. i. m. 62. l.
- [6] Csipes Antal: Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében. Eger, é. n. 56. l.
- [7] Sörös Pongrác: Verancsics mint pécsi püspök. Magyar Sion, 1898. 263. l.
- [8] Sörös Pongrác: I. m. 264. l.
- [9] Gorové László: Eger városának története. Eger, 1876. 128. l.
- [10] Sörös Pongrác: Verancsics mint pécsi püspök. Magyar Sion, 1898. 275. l.
- [11] Verancsics Antal összes munkái. VIII. köt. 144. l. Pest, 1868.
Ugyanezt leírja Sörös Pongrác: Verancsics és a reformáció. Katolikus Szemle, 1897. 552. l.
- [12] A pápai megerősítést még 1560 elején sem kapta meg. Sörös Pongrác: Verancsics mint pécsi püspök. Magyar Sion, 1898. 279. l.
- [13] Verancsics összes munkái. VIII. köt. 147. l.
- [14] Sörös: Verancsics és a reformáció. Katolikus Szemle, 1897. 552. l. Valamint Verancsics összes munkái. VIII. köt. 144. l.
- [15] Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1882. 62. l., valamint Verancsics VIII. köt. 145. l.
- [16] Kiss Áron: I. m. 62. l.
- [17] Sörös Pongrác: Verancsics és a reformáció. Katolikus Szemle, 553. l., valamint Verancsics VIII. köt. 186. l.
- [18] Verancsics VIII. köt. 271. l.
- [19] Verancsics VIII. köt. 199. l.
- [20] Verancsics VIII. köt. 188. l. idézi Kiss Áron is munkája 63. oldalán.
- [21] Révész Imre: A Debrecen-egervölgyi hitvallás és a tridentinum. Bp., 1934. 15. l.
- [22] Verancsics VIII. köt. 293–294. l.
- [23] A jelentésben csak az áll, hogy „folyó hó 24-én késve” érkeztek Egerbe. Verancsics azonban november 15-én Pozsonyban volt, utána pedig János Zsigmond erdélyi fejedelemmel kapcsolatos megbeszélésen vett részt, melynek eredményét november 30-án foglalták írásba. Nem valószínű tehát, hogy a kettő közötti időben Verancsics Egerben lett volna, hogy az itteni zavargások kivizsgálásában részt vegyen.
- [24] Verancsics VIII. köt. 303. l. A vizsgálat lefolytatásáról részletes leírást ad Kiss Áron i. m. 65–67. l.
- [25] Verancsics I. m. 304. l.
- [26] Verancsics VIII. köt. 311. l.
- [27] Verancsics VIII. köt. 309. l.
- [28] Verancsics VIII. köt. 310. l.
- [29] Kiss Áron: „Már készen volt a terjedelmes hitvallás, melyet a fentiek szerint Méliusz Péter és Szegedi Gergely debreceni, s Ceglédi György váradi lelkészek írtak.” I. m. 68. l.
Révész Imre: „Erre a célra kérték el és kapták meg Debrecenből az ott akkor már lényegében készen volt hitvallási munkálatot.” Debrecen-egervölgyi hitvallás, 15. l.
- [30] Horváth: A reformáció jegyében. 281. l.
- [31] Kiss Áron: I. m. 79. l.

- [32] Uo.
- [33] Kiss Áron: I. m. 80. l.
- [34] Uo.
- [35] Kiss Áron teljes terjedelmében közli magyar nyelven. A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1882. 83. oldaltól 285. oldalig. A hitvallás részletes tartalmi elemzését adja Révész Imre: A debrecen-egervölgyi hitvallás és a tridentinum. Bp., 1934.
- [36] Révész: I. m. 19. l.
- [37] Révész: I. m. 33. l.
- [38] Heves megye műemlékei. II. köt. Bp., 1972. 134. l.
- [39] Verancsics összes munkái. IX. köt. Pest, 1870. 30. l.
- [40] Verancsics összes munkái. IX. köt. 29. l.
- [41] Régi magyar költők tára. Bp., 1912. VII. köt. 293–296. l.
- [42] Verancsics IX. köt. 41. l.
- [43] Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600. Bp., 1971. 229–230. l.
- [44] Régi magyarországi nyomtatványok 243. l.
- [45] Régi magyarországi nyomtatványok 259. l.
- [46] Régi magyarországi nyomtatványok 410. l.
- [47] Régi magyarországi nyomtatványok 391., 415. l.
- [48] Horváth: A reformáció jegyében 316. l.
- [49] Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 60. l. Horváth János szerint viszont Egri Lukács „igen korán (1522) Wittembergben tanult . . .” i. m. 287. l.
- [50] Révész Imre: A magyar református egyház története. 160. l.
- [51] Horváth: A reformáció jegyében 348. l.
- [52] A hitvallást szó szerint közli Kiss Áron a XVI. században tartott zsinatokról szóló könyvében. 438. l.
- [53] Kiss Áron: I. m. 439. l.
- [54] Egri Lukács hittételeinek megcáfolására 1567-ben Szikszón, 1568-ban Kassán tartottak újabb zsinatokat. Egri azonban nem engedett elveiből, így Schwendi Lázár kassai főkapitány 1568-ban elfogatta és több évig Szádváron raboskodott. Horváth: A reformáció jegyében. 287. l.
- [55] Horváth: I. m. 302. l.
- [56] Verancsics IX. köt. 194–195. l.
- [57] Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp., 1962. 366. l.
- [58] Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp., 1945. 53. l.
- [59] Bucsay: I. m. 78., valamint 81. l.
- [60] Horváth: A reformáció jegyében. 275. l.
- [61] Verancsics IX. köt. 304. l. Az egri káptalan 1569. évi névsorában is szerepel Gregorius Szegedinus. Leskó József: Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Eger, 1908. 180. l.
- [62] Verancsics IX. köt. 306. l.
- [63] Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. LXXIV. évf. 130. l.
- [64] Varjas Béla: I. m. 134. l.
- [65] Heves megye műemlékei II. köt. 19. l.
- [66] N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960. 109–113., 324–329. l.
- [67] Heves megye műemlékei II. 19. l.
- [68] Borovszky Samu: Heves vármegye monográfiája. Bp., 1909. 549. l.
- [69] Katona István: Historia Critica. XXVI. köt. Buda, 1794. 96. l.
- [70] Leskó József: Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Eger. 1908. 183. l.

IRODALOM

- Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp., 1945.
- Csipes Antal: Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében. Eger, é. n.
- Gorové László: Eger városának története. Eger, 1876.
- Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp., 1962.
- Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891.

- Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1882.
 N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960.
 Leskó József: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. köt. Eger, 1908.
 Pataki V. János: A vár. Heves megye műemlékei II. köt. Bp., 1972.
 Régi magyar költők tára. Bp., 1912. VII. köt.
 Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600. Bp., 1971.
 Révész Imre: A magyar református egyház története (1520–1608). Debrecen, 1938.
 Révész Imre: A debrecen-egervölgyi hitvallás és a tridentinum. Bp., 1934.
 Sörös Pongrác: Verancsics mint pécsi püspök. Magyar Sion, 1898. évf.
 Sörös Pongrác: Verancsics és a reformáció. Katholikus Szemle, 1897.
 Varjas Béla: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. LXXIV. évf.
 Verancsics Antal: Összes munkái VIII–IX. köt. Pest, 1868., 1870.

Beiträge zur Reformation in Eger im 16. Jahrhundert

Seit der Herausbildung des ungarischen Christentums ist Eger bischöfliche Stadt und Hochburg des ungarischen Katholizismus. Von einigen vereinzelt Angaben abgesehen ist es bisher noch nicht zum Vorschein gekommen, dass der Protestantismus, ja sogar mehrere Richtungen von dessen im 16. Jahrhundert bedeutende Ergebnisse in der Stadt erreicht hat. Die erste Welle der sich nach der Niederlage bei Mohacs (1526) verbreitenden Reformation erreicht Eger in den Vierzigerjahren. 1542 nimmt Peter Perényi die Stadt ein, verjagt die katholischen Priester und bringt an ihre Stelle lutherische Prediger mit. Zwischen 1548–1552 – in der Zeit der Burghauptmannschaft von Dobo –, wird die Macht der katholischen Kirche wiederhergestellt, aber seit 1553 stehen wieder protestantische Hauptleute an der Spitze der Burg und der Katholizismus wird sowohl geistlich als auch organisatorisch immer mehr und mehr in den Hintergrund gedrängt. Zwischen 1558–1562 versucht noch der Bischof Antal Verancsics seine Macht mit Gewalt wiederherzustellen, aber schliesslich ist er gezwungen, den Kampf aufzugeben und Stadt zu verlassen. Als Ergebnis von diesem Kampf ist das „Glaubensbekenntnis Debrecen–Egertal“ entstanden. In den Fünfziger-Sechzigerjahren wirken in der Stadt solche Bedeutenden Prediger wie Lukács Egri, Bálint Hellopoeus Szikszai und der Liedsverfasser Gergely Szegedi. Auf ihre Wirkung wird die Stadt zu einer kalvinistischen Stadt, sogar die Wirkung des Anabaptismus sind auch nachzuweisen. In der Mitte der Siebsigerjahre wird das Kapitel schon aus der Burg gedrängt und im Juni 1580 entfernt das städtische Bürgertum – auch die letzte katholische Kirche einnehmend – die katholischen Priester aus der Stadt.

SZATMÁR MEGYE LEÍRÁSA
LUDOVICUS NAGY NOTITIAE POLITICO—GEOGRAPHICO—STATISTICAE INCLYTI
REGNI HUNGARIAE PARTIUMQUE EIDEM ADNEXARUM C. MUNKÁJÁBAN

Közli: Kávássy Sándor
Fordította: Iványi Sándor

(Közlésre érkezett: 1977. január 25.)

A XIX. század első harmadának viszonyait vizsgálva, a kutató mint megkerülhetetlen alpmunkával találkozik *Ludovicus Nagy*, tehát *Nagy Lajos* latin nyelven írott művével, melynek első kötete *Notitiae politico—geographico—statisticae inclyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*, magyarul: Nemes Magyarország és a kapcsolt részek politikai, földrajzi és statisztikai ismertetése címen, a második *Notitiae politico-geographico-statisticae partium Regni Hungariae adnexarum, seu Slavoniae et Croatiae, litoralis item hungarico-maritimi commercialis et confiniorum militarium hungaricorum*, azaz: Magyarország és a kapcsolt részek, vagyis Szlavónia, Horvátország, valamint a magyar Tengeremlék és határőrvidék politikai, földrajzi és statisztikai ismertetése címmel látott napvilágot.

Ludovicus Nagyról, pályájáról, életéről és működéséről keveset tudunk. Nevét egy évszázada, vagy már hosszabb idő óta csak a könyvészeti munkák tartják számon¹, s személyét illetően a méltán klasszikus Szinnyi is csak annyit közöl, amennyi a *Notitiák* címlapjának egyszerű fordítása alapján állapítható meg². Születésének helye is, éve is, ismeretlen. Feltehetően nemesi családból származik, ő maga mindenesetre nemes, ezt a mű címlapján olvasható címei és rangjai sorában is első helyen említi. A Budán kiadott, egykorú Katolikus kalendárium címtárának adatai szerint, mint díjazott gyakornok (*practicans stipendiatus*) 1815-ben lép a Magyar Királyi Helytartótanács szolgálatába.³ 1818-ban jegyzővé (*protocollis officialis*) nevezik ki, 1819-től Liptó, 1827-től Turóc megye táblabírája.⁴ Kutatói, vagy éppen tudósi becsvágy fűti. Szabad idejét és az esti órákat olvasással és a tisztes tudományok művelésével tölti. Széles körű gyűjtőmunkába kezd, s a törvényhatóságokkal folytatott levelezés eredményeként nagy mennyiségű földrajzi, statisztikai és egyéb anyagot halmoz fel.⁵ Így születik meg 1827-re — saját szavai szerint — „a haza és a hazafiak iránt érzett tiszteletből és szeretetből” a mű, mely 1828-ban és 29-ben Budán jelenik meg. A munkát a hírneves főúri család utolsó tagjának, Liptó és Trencsén megyék örökös főispánjának, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását is jelesül és bőkezűen támogató Illésházy István grófnak ajánlja.⁶ 1830-ban még a helytartótanácsnál dolgozik⁷, ezután nyoma vész, további sorsát nem ismerjük.

A nyilván több éves, ernyedetlen szorgalommal végzett gyűjtő- és rendszerező munka eredményeként előttünk fekvő mű első kötete a szűkebb értelemben vett Magyarországot, a második Szlavóniát, Horvátországot és az ott elterülő részeket ismerteti. Az anyag elrendezésének elve mindkét kötetben azonos. Először röviden az országról, illetve a második kötetben a társországokról szól, majd alfabetikus sorrendben a vármegyék, illetőleg a határőrvidék esetében az egyes katonai körzetek kerülnek sorra.

A megyéket ismertette elsőként is a tárgyalt terület általános jellemzését nyújtja, majd a városok, mezővárosok, falvak, végül a puszták és tanyák legfontosabb adatait közli. A lakóházak számát, a lakosság vallási megoszlására, valamint az összlélekszámra vonatkozó adatokat. A munka használatát jól szerkesztett mutatók segítik.

A két kötetben felhalmozott hatalmas és tiszteletet parancsoló adattömeg valóságos kincsebánya, amennyiben a XIX. század első felének közigazgatási, települési és népeségi viszonyai iránt érdeklődünk.

Az alábbiakban *Iványi Sándor* fordításában a mű Szatmár megyéről szóló fejezetét (I. köt. 360–371. l.) adjuk. A helynevek írásánál következetesen azt az alakot vesszük figyelembe, amit Szirmay Antal Szatmár megyéről 1809–10-ben kiadott munkája⁸ ismer. Ennek következtében az eredeti sorrenden itt-ott változtatnunk kellett, ezzel azonban csak az ismertetés használatát könnyítettük meg. Ugyanez okból a mezővárosok és a falvak nevét sorszámokkal láttuk el.

Szatmár vármegye

Magyarul Szatmár vármegyének, németül Satmarer Gespanschaft-nak, szlovákul Szatmárszka Sztolica-nak hívják. Nevét Szatmár szabad királyi városról kapta. Keletről Máramaros és Ugocsa, nyugat felől Szabolcs határolja. Délről Erdély határát érinti, északról Bereg és Ugocsa vármegye szomszédos vele. Magyarország leghosszabb vármegyéi között tarthatjuk számon, amennyiben teljes hosszában a 15, sőt néhol a 16 mérföldet is eléri, szélessége pedig 7–8 mérföld. A halban bővelkedő Szamoson kívül, amely észak felől délre haladva, majdnem a megye közepén folyik végig, több kisebb folyó is öntözi. Nem hiányoznak, sőt sűrűn fordulnak elő az erdők és a hegyek. Az utóbbiak közt a legfőbb a Bükk-oldal, mely délről övezi, a Szamoson túl pedig a Feketehegy. A síkon megtelepült lakosok legnagyobb részét magyarok, akikhez szlovákok, valamint mentesítésekkel megadómányozott németek is csatlakoztak. Termékenység szempontjából nagy különbségek vannak ezen a tájon, néhol ui. homokos a szántóföld, másutt műveletlen, nem nagyon alkalmas a nemesebb termelvények számára. Ezért leginkább a törökbúza terem nagy mennyiségben ezeken a helyeken. A borban szintén nagy a bőség, s e téren nagy az olcsóság, mivel a megye szélén majdnem minden hegy szőlővel van beültetve. Az egyéb gyümölcsökből hasonló a jövedelem. Állattenyésztés a legelők mennyiségének és mértékének megfelelően különböző mértékben folyik. A vármegye négy járásból áll, melyek részint egy városról, részint a tájról, vagy valamelyik közeli folyóról kapták a nevüket. Ezek: a nagybányai, a krasznaközi, a szamosközi és a nyíri járasok.

Városok

Nagybánya, más néven Rivulus Dominarum, Asszonypataka, Frauenbach, Melkbánya, 1142-ben II. Géza király idejében szász telepésekkel benépesített, majd I. Lajos alatt, 1347-ben sok kiváltsággal és szabadalommal megajándékozott, végül sok keserves háború viszontagságai után a szabad királyi városok közé sorolt város. A Rivulus Dominarum nevet azért kapta, mert nemcsak maga a város, hanem az itteni bányák is, a királynék örökös birtokai voltak. Hogy a császároknak és királyoknak milyen kitűnő bányái léteztek itt, bizonyítja a gazdag jövedelem és az, hogy a bányászoknak, mielőtt abbahagyták a munkát, még a cipőjük talpára ragadt port is le kellett törölniük, nehogy a bérüknél is több aranyat vigyenek haza. A munka, bár korántsem a régi eredménnyel, ma

is folyik. A föld gyomrából kibányászott aranyat pénzverésre használják. Az itt vert s N. B. (=Nagybánya) rövidítéssel jelzett aranyak az idők folyamán egész Európában jól ismertek voltak. A város a királyi bányafelügyelőségen és a kerületi bányatörvényszéken kívül a konventuális minorita atyák rendjének is székhelye. Falai közt királyi katolikus gimnázium, fő elemi iskola, só- és postahivatal működik. Büszke lehet a Szentháromság tiszteletére szentelt plebániatemplomára, továbbá egy-egy jeles evangélikus és református imaházra.

A város belsőtanácsa a főbíró, a polgármesteren és a kapitányon kívül 7 tanácsnokból áll. A városban 371 ház, 2836 római és görög katolikus, 2092 evangélikus és református, összesen 4928 lakos található.

Szatmárnémeti (Szatmárnémet, Szatmár) szabad királyi város, Szatmár és Németi egyesüléséből 1715-ben jött létre. Először németek települtek itt le, akiket Gizella királyné hívott és vezetett ide, s akiket ezért András és II. István király oklevelei hospeseknek is neveznek. II. István, később Szapolyai János, II. Mátyás, II. Ferdinánd és I. Lipót királyok idején sok kiváltságban részesült a város, majd a szabad királyi városok közé sorolták. Egykor erős bástyákkal volt körülveve, de a sok háború és harc következtében elpusztult. Ma azonban régi fényében tündöklök. Püspöki székhely*, a városban az uralkodó, I. Ferenc által 1804-ben alapított, 6 tényleges kanonokból álló római katolikus székeskáptalan, papi szeminárium és püspöki líceum működik. Van ezen kívül királyi katolikus gimnáziuma, fő elemi iskolája, görög katolikus elemi iskolája és református gimnáziuma. Büszke lehet az Úr mennybemeneteléről nevezett plebániatemplomára, valamint a görög katolikusok Szent Mihály főangyal és egy másik, Szent Miklós tiszteletére emelt, nem éppen dísztelen templomára. Két evangélikus** imaházáról, postájáról, sóhivataláról, alapítványi pénztári hivataláról szintén nevezetes.

A városi belsőtanács a főbíróból, polgármesterből, kapitányból és 10 tanácsosból áll. A városban 2211 ház, 3423 római és görög katolikus, 10 856 evangélikus és református, összesen 14 279 lakos található.

Mezővárosok

1. *Aranyosmeggyes*, mezőváros postahivatallal és vásártartási joggal. Görög katolikus temploma és lelkésze, református temploma és lelkésze, valamint izraelita imaháza van. 261 ház, 1612 római és görög katolikus, 154 evangélikus és református, 196 izraelita lakos. A lakosság összlélekszáma: 1962.

2. *Avasújváros*, mezőváros, református temploma és lelkésze van. 112 ház, 18 római és görög katolikus, 670 evangélikus és református. 45 izraelita, összesen 608 lakos.

3. *Béltek*, vásárjoggal felruházott mezőváros, Római katolikus temploma és plebános van. 172 ház, 1259 római és görög katolikus, 22 evangélikus és református, 8 izraelita, összesen 1289 lakos.

4. *Csenger*, vásárjognak örvendő mezőváros. Római katolikus templom és plebánia, református templom és lelkész, valamint izraelita imaház. 266 ház, 336 római és görög katolikus, 1339 evangélikus és református, 451 izraelita, összesen 2161 lakos.

*A Szatmári Egyházmegye élén nagyméltóságú és főtisztelendő Hám János, a Boldogságos Szűz Mária Szent István magyar király Szent Jobbjáról elnevezett apátja, vagyis szentjobbi apát stb. áll. (L. Nagy jegyzete)

**Lévén Szatmár református centrum, itt nyilvánvaló tévedésről van szó

5. *Erdőd*, a hasonló nevű vár mellett elterülő mezőváros. Híres vásáraitól. Római katolikus temploma és plebánosa van. 206 ház, 1452 római és görög katolikus, 3 evangélikus és református, 8 izraelita, összesen 1463 lakos.

6. *Erdőszáda*, vásárjoggal rendelkező mezőváros. Görög katolikus temploma és plebánosa van. 131 ház, 938 római és görög katolikus, 27 evangélikus és református, 2 izraelita, összesen 967 lakos.

7. *Fehérgyarmat*, mezőváros a Szamos partján, vásárjoga van. Római katolikus templom és plebános, református templom és lelkész. 217 ház, 272 római és görög katolikus, 1494 evangélikus és református, 56 izraelita, összesen 1822 lakos.

8. *Felsőbánya*, aranyat és ezüstöt termelő, kiváltságos bányaváros, melynek polgárai valamennyien bányász kiváltságnak örvendenek, a dézsma és katonasolgálat alól fel vannak mentve. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja, valamint református temploma és lelkésze van. 841 ház, 2751 római és görög katolikus, 1512 evangélikus és református, összesen 4263 lakos.

9. *Jánk*, mezőváros. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja van. 105 ház, 587 római és görög katolikus, 161 evangélikus és református, 20 izraelita, összesen 759 lakos.

10. *Józsefháza*, mezőváros*. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja, református temploma és lelkésze van. 126 ház, 775 római és görög katolikus, 135 evangélikus és református, 16 izraelita, összesen 926 lakos.

11. *Kapnik*, kamarai bányaváros. Fele a megye joghatóságához, másik fele Kővár vidék, Erdély joghatósága alá tartozik. Római katolikus temploma és lelkésze van. 75 ház, 378 római és görög katolikus, 217 evangélikus és református, összesen 595 lakos.

12. *Királydaráóc*, vásárjoggal felruházott mezőváros. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja, református temploma és lelkésze, izraelita imaháza van. 301 ház, 1732 római és görög katolikus, 382 evangélikus és református, 98 izraelita, összesen 2212 lakos.

13. *Nagyecsed*, láppal körülvett mezőváros, a Báthory András idejéből való XVI. században emelt, ősi vár tövében fekszik. Híresek a vásárai. Református temploma és lelkésze van. 164 ház, 18 római és görög katolikus, 1236 református, 21 izraelita, összesen 1275 lakos.

14. *Nagykároly*, sík területen fekvő mezőváros, erős falakkal rendelkező vár alatt, a nemes Károlyi-nemzetség birtoka. A városban a megyeházán kívül a piarista atyák királyi gimnáziuma, valamint római katolikus fő elemi iskola található. Büszke lehet a Kalazanci Szent József tiszteletére emelt plebániatemplomra, a gróf Károlyi Sándor költségén helyreállított piarista templomra és rendházra, a két, románok és rutének számára épített görög katolikus templomra. Még két díszes imaháza van, az egyik az evangélikusok, a másik a reformátusoké, továbbá izraelita zsinagógája van. Nevezetes megyegyűléseiről, postahivataláról és vásáraitól. 1247 ház, 6441 római és görög katolikus, 2818 evangélikus és református, 1796 izraelita, összesen 11 055 lakos.

15. *Nagymajtény*, mezőváros a Kraszna partján, vásártartási joggal. Római katolikus temploma és plebánosa van. 256 ház, 1919 római és görög katolikus, 8 evangélikus és református, 5 izraelita, összesen 1932 lakos.

16. *Mátészalka*, mezőváros, református temploma és lelkésze, izraelita imaháza van. 299 ház, 141 római és görög katolikus, 2202 evangélikus és református, 237 izraelita, összesen 2580 lakos.

*Szirmay Antal Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete XX. c. műve II. köt. (Buda, 1810.) 309. lapján falunak mondja.

17. *Matolcs*, mezőváros a Szamos partján. Vásárai látogatottak. Református temploma és lelkésze van. 94 ház, 5 római és görög katolikus, 620 evangélikus és református, 22 izraelita, összesen 649 lakos.

18. *Misztótfalu*, mezőváros. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja, református temploma és lelkésze, izraelita imaháza van. 86 ház, 396 római és görög katolikus, 203 evangélikus és református, 9 izraelita, összesen 608 lakos.

19. *Szinérváralja* (Seini), mezőváros vásártartási joggal. Római katolikus temploma és plebánosa, görög katolikus temploma és papja, református temploma és lelkésze, izraelita imaháza van. 361 ház, 2105 római és görögkatolikus, 562 evangélikus és református, 169 izraelita, összesen 2836 lakos.

20. *Tarpa*, mezőváros. Református temploma és lelkésze van. 296 ház, 15 római és görög katolikus, 2160 evangélikus és református, 22 izraelita, összesen 2197 lakos.

Falvak

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
1. Adorján Ref. templom és lelkész	52	51	320	4	375
2. Alsóboldád (Unterboldád) Gör. kat. templom és pap	41	296	—	—	296
3. Alsófernezely Gör. kat. templom és pap	89	640	13	—	653
4. Alsóhomoród Róm. kat. templom és plebános	74	517	—	—	517
5. Alsószopor Gör. kat. templom és pap	148	1026	4	6	1036
6. Alsóújfalú (Satunov, Dnyeszusz) Gör. kat. templom és pap	57	385	—	—	385
7. Amac Gör. kat. templom és pap	89	312	319	7	638
8. Angyalos Ref. templom és lelkész	66	64	348	6	418
9. Apa Gör. kat. templom és pap Ref. templom és lelkész	288	1492	577	109	2178
10. Aranyos (Aranyosmező) Gör. kat. templom és pap Ref. templom és lelkész	70	318	214	—	532
11. Atya	63	95	358	3	456
12. Avasfelsőfalú (Negresti) Gör. kat. templom és pap	289	1864	6	142	2012
13. Avasújfalú (Certic) Gör. kat. templom és pap	118	785	1	14	800

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.	
14.	Bagos Postahivatal, gör. kat. templom és pap, ref. templom és pap	106	497	266	17	780
15.	Bajfalu (Bontei, Banyesti) Gör. kat. leányegyház	25	166	–	–	166
16.	Balotafalu (Acsuva) Gör. kat. templom és pap	32	257	–	4	261
17.	Barlafalu (Parlesti) Róm. kat. templom és plebános, gör. kat. templom és pap	79	559	–	5	564
18.	Batiz Ref. templom és lelkész	144	718	290	40	1048
19.	Batizvasvári (Osvari) Gör. kat. templom és pap	106	594	46	84	724
20.	Bere Ref. templom és lelkész	107	139	569	27	735
21.	Berence (Babosesti) Gör. kat. templom és pap	107	703	7	11	717
22.	Berend Ref. templom és lelkész	54	145	220	14	379
23.	Bikszád Savanyúvíz forrás Gör. kat. templom és pap	156	1105	–	42	1147
24.	Borhíd Gör. kat. templom és pap	89	612	–	5	617
25.	Borzova Ref. templom és lelkész	31	13	194	6	213
26.	Botpalád Ref. templom és lelkész	76	9	494	23	526
27.	Börvely	207	15	1554	–	1569
28.	Bujánháza (Bunest) Gör. kat. templom és pap	129	928	–	8	936
29.	Busák Gör. kat. templom és pap	60	365	3	–	368
30.	Cégény Ref. templom és lelkész	20	27	127	–	154
31.	Cikó Gör. kat. templom és pap	140	919	4	9	932
32.	Csaholc Ref. templom és lelkész	147	16	863	19	998
33.	Csanáros Róm. kat. temp. és plebános, ref. templom és lelkész	140	895	24	–	919

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
34. Császári (Osari) Gör. kat. templom és pap	41	319	–	–	319
35. Császló Ref. templom és lelkész	89	103	541	27	671
36. Csécse Ref. templom és lelkész	55	–	323	–	323
37. Csegöld Gör. kat. templom és pap	66	432	7	–	439
38. Cseke Róm. kat. templom és plebános, ref. templom és lelkész	149	249	799	–	1048
39. Csengerújfalu Gör. kat. templom és pap, ref. templom és lelkész	90	342	297	–	639
40. Csomaköz Róm. kat. leányegyház, gör. kat. templom és pap, ref. templom és pap	152	875	219	25	1119
41. Dányád Ref. temploma és lelkésze van	92	73	564	12	649
42. Dara Róm. kat. temploma és plebánosa, ref. temploma és lelkésze van	46	178	98	18	294
43. Darnó Ref. temploma és lelkésze van	38	17	240	7	264
44. Dengeleg (Gingilag) Róm. kat. temploma és plebánosa, ref. temploma és lelkésze van	188	921	364	43	1328
45. Derzs Gör. kat. temploma és papja van	66	445	4	17	466
46. Dob Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és papja van	145	464	538	–	1002
47. Dobra Ref. temploma és lelkésze van	156	17	1078	11	1106
48. Dobrácsapát Gör. kat. leányegyháza, ref. temploma és lelkésze van	83	142	468	–	610

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
49. Dobrovica Gör. kat. temploma és papja van	83	554	—	—	554
50. Domahida Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	59	294	112	—	406
51. Egri Ref. temploma és lelkésze van	68	69	417	—	486
52. Encsencs Gör. kat. leányegyháza, ref. temploma és lelkésze van	66	160	249	26	435
53. Endréd (Enderéd) Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	217	622	889	49	1560
54. Esztró (Isztró) Gör. kat. temploma és papja van	46	320	—	—	320
55. Fábiánháza Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	156	576	539	15	1130
56. Farkasaszó Gör. kat. temploma és papja van	86	609	5	6	620
57. Feketefalu (Okolist) Gör. kat. temploma és papja van	49	369	—	—	369
58. Felsőboldád (Oberboldád) Gör. kat. temploma és papja van	49	352	—	—	352
59. Felsőfernezely (Cirizan) Róm. kat. temploma és plébánosa, gör. kat. temploma és papja van	119	864	—	—	864
60. Felsőhomoród Gör. kat. leányegyháza van	26	203	—	—	203
61. Felsőszopor Gör. kat. temploma és papja van	149	1041	6	4	1051
62. Felsőújfalu (Satunov, Dnyeszusz) Gör. kat. temploma és papja van	54	374	—	—	374

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
63. Fény Róm. kat. temploma és papja van	138	965	12	–	977
64. Füleöd Ref. temploma és lelkésze van	39	3	264	14	281
65. Fülpös Ref. temploma és lelkésze van	20	33	124	–	157
66. Fülpösdaróc Ref. temploma és lelkésze van	75	39	469	20	528
67. Gacsály Ref. temploma és lelkésze van	96	94	546	50	690
68. Garbolc Ref. temploma és lelkésze van	32	9	197	20	226
69. Gebe Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	259	833	878	162	1813
70. Géberjén Ref. temploma és lelkésze van	49	22	320	9	351
71. Gencs Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	148	348	684	–	1032
72. Géres (Gyéres) Ref. temploma és lelkésze van	76	26	493	16	535
73. Géc Ref. temploma és lelkésze van	44	69	266	–	335
74. Gilvác Róm. kat. leányegyháza van	36	252	1	1	253
75. Giróttótfalu Róm. kat. temploma és plébánosa, gör. kat. leányegyháza van	68	379	–	–	379
76. Görbed	49	236	112	7	355
77. Gyöngy Gör. kat. temploma és papja van	84	588	–	6	594

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
78. Györkefalu (Cetecele) Gör. kat. temploma és papja van	49	265	—	—	265
79. Györtelek Ref. temploma és lelkésze van	51	29	306	6	341
80. Gyügye Ref. temploma és lelkésze van	120	27	816	12	855
80/a. Gyűrűs Gör. kat. templ. és papja van	76	522	35	8	565
81. Hermánszeg Ref. templ. és lelk. van	29	25	201	—	226
82. Hidegkút (Mocira) Gör. kat. templ. és papja van	79	568	—	—	568
83. Hirip Ref. templ. és lelk. van	111	281	509	—	790
84. Hodász Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	216	631	725	201	1557
85. Homok Ref. temploma és lelkésze van	61	98	307	—	405
86. Iklód Ref. temploma és lelkésze van	40	68	156	64	288
87. Ilk Ref. temploma és lelkésze van	74	87	415	20	522
88. Iloba postahivatala, gör. kat. temploma és lelkésze van	52	352	2	6	360
89. Ilosva	25	17	164	—	181
90. Iriny (Irim) Róm. kat. leányegyháza, ref. temploma és lelkésze van	96	268	399	15	682
91. Istvándi Ref. templ. és lelk. van	47	15	312	12	339
92. Ivácskó (Nikopog) Gör. kat. templ. és papja van	31	221	—	—	221
93. Járimi Ref. templ. és lelk. van	91	89	505	64	658
94. Kak Ref. temploma és lelkésze van	24	140	29	—	169

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
95. Kálmánd Róm. kat. temploma és plébánosa van	105	732	14	–	746
96. Kányaháza (Kalinest) Gör. kat. temploma és papja van	149	1058	–	8	1062
97. Kántorjánosi Gör. kat. leányegyháza, ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	239	282	1341	109	1732
98. Kaplony Róm. kat. temploma és plébánosa, gör. kat. temploma és papja ref. temploma és lelkésze van	146	698	344	–	1049
99. Kegye Gör. kat. temploma és papja van	94	612	17	10	636
100. Kér Ref. temploma és lelkésze van	41	21	316	9	346
101. Kérsemjén Ref. temploma és lelkésze van	60	20	389	19	428
102. Kisar Ref. temploma és lelkésze van	56	14	415	12	441
103. Kisbánya (Kicbánya) Gör. kat. temploma és papja van	47	369	–	–	369
104. Kishodos Ref. temploma és lelkésze van	32	10	220	–	230
105. Kiskolcs (Kiskulcs) Ref. temploma és lelkésze van	97	151	546	–	697
106. Kismajtény Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	121	572	275	–	847
107. Kisnamény Ref. temploma és lelkésze van	182	189	1068	54	1311

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
108. Kispalád Ref. temploma és lelkésze van	106	29	632	70	731
109. Kispeleske Róm. kat. leányegyháza, ref. temploma és papja van	38	20	241	–	261
110. Kissikárló (Borgeu) Gör. kat. leányegyháza van	39	278	–	–	278
111. Kisszekeres Ref. temploma és lelkésze van	62	4	443	12	459
112. Kiszokond Gör. kat. temploma és papja van	36	254	–	6	260
113. Kocsord Ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	187	11	1284	47	1342
114. Komlódtótfalu Ref. temploma és lelkésze van	65	98	348	6	452
115. Komorzán Gör. kat. temploma és papja van	236	1658	–	–	1658
116. Kölcse Ref. temploma és lelkésze van	68	186	276	20	482
117. Kömörő Ref. temploma és lelkésze van	58	19	412	–	431
118. Körtvélyes Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	220	378	1274	19	1671
119. Kőszegremete Ref. temploma és lelkésze van	44	8	287	–	295
120. Középhomoród Gör. kat. temploma és papja van	49	398	–	–	398
121. Krassó (Karássó) Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	188	462	774	102	1338

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izt.	Össz.
122. Lacfalu (Sisesti) Gör. kat. temploma és papja van	96	656	—	—	656
123. Láposbánya (Bonice, Bagice) Róm. kat. temploma és plébánosa, gör. kat. temploma és papja van	117	846	—	—	846
124. Lázási Ref. temploma és lelkésze van	102	402	311	11	724
125. Lekence Gör. kat. temploma és papja van	52	351	—	—	351
126. Lénárdfalú (Rece) Gör. kat. temploma és papja van	66	472	—	—	472
127. Lippó Gör. kat. temploma és papja van	119	837	—	15	852
128. Lophágy (Kaca)	33	236	—	—	236
129. Madarász Róm. kat. leányegyháza, gör. kat. temploma és papja van	186	1290	5	15	1310
130. Magosliget Ref. temploma és lelkésze van	26	45	184	12	241
131. Magyarkékes (Ungurest) Gör. kat. leányegyháza van	40	294	—	—	294
132. Majtis Ref. temploma és lelkésze van	28	16	167	14	197
133. Mánd Ref. temploma és lelkésze van	143	12	975	14	1001
134. Medes Gör. kat. temploma és papja van	56	372	—	5	377
135. Méhtelek Ref. temploma és lelkésze van	52	74	284	9	367

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
136. Mérk Róm. kat. leányegyháza és ref. temploma és lelkésze van	146	664	341	—	1005
137. Mezőterem (Tiram) Róm. kat. leányegyháza, gör. kat. temploma és papja van	169	1205	—	25	1230
138. Mezőpetri	152	982	20	5	1007
139. Mikola Ref. temploma és lelkésze van	156	108	894	—	1112
140. Milota Ref. temploma és lelkésze van	82	23	438	22	483
141. Misztbánya Gör. kat. leányegyháza van	16	132	1	—	133
142. Misztmogyorós Gör. kat. leányegyháza, izr. imaháza van	56	242	102	49	393
143. Mogyorós Gör. kat. temploma és lelkésze van	57	374	—	9	383
144. Monostor Gör. kat. leányegyháza van	27	159	14	17	190
145. Mózesfalu (Mosény)	42	302	—	—	302
146. Nábrád (Naprad) Ref. temploma és lelkésze van	59	9	395	9	413
147. Nagyar Ref. temploma és lelkésze van	62	37	362	16	415
148. Nagyhodos	49	99	224	19	342
149. Nagykolcs (Nagykulcs) Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	114	274	512	21	807
150. Nagypalád Ref. temploma és lelkésze van	113	32	728	25	785
151. Nagypeleske Róm. kat. leányegyháza, gör. kat. temploma és papja van	96	612	30	15	657

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
152. Nagysikárló (Tsekerleu) Gör. kat. temploma és papja van	98	620	16	52	688
153. Nagyszekeres Ref. temploma és lelkésze van	80	57	468	10	535
154. Nagyszokon (Szokoncsel) Róm. kat. leányegyháza van	65	436	3	8	447
155. Nántü (Hurec) Gör. kat. temploma és papja van	107	730	5	8	743
156. Nyegrefalu (Nyigrest) Gör. kat. leányegyháza van	17	121	—	—	121
157. Nyircsaholy	108	679	96	17	762
158. Nirmeggyes Ref. temploma és lelkésze, izr. imaháza van	296	249	1649	164	2062
159. Nyírvasvári Róm. kat. leányegyháza, gör. kat. temploma és papja van	159	984	36	104	1124
160. Oláhhodos Gör. kat. temploma és papja van	52	365	—	9	374
161. Oláhkékes Gör. kat. temploma és papja van	64	455	—	—	455
162. Oláhtótfalu (Szirp) Gör. kat. temploma és papja van	66	488	—	—	488
163. Oláhujfalu (Bucepstye) Gör. kat. temploma és papja van	36	261	—	—	261
164. Óhuta (Egerestye) Gör. kat. leányegyháza van	32	258	—	—	258
165. Olcsva (Ócsva) Ref. temploma és lelkésze van	78	24	507	6	537
166. Olcsvaapáti Ref. temploma és lelkésze van	78	11	521	10	542

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
167. Ombod (Ombold) Ref. temploma és lelkésze van	85	36	556	—	592
168. Ópályi Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	149	762	280	42	1084
169. Oroszfa (Russ) Gör. kat. temploma és papja van	64	392	—	—	392
170. Oroszfalu (Russ) Gör. kat. temploma és papja van	60	384	8	—	393
171. Óvári Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	113	262	458	12	732
172. Ökörítő Ref. temploma és lelkésze van	112	61	639	19	719
173. Pácafa (Apácafa) Gör. kat. temploma és papja van	46	309	—	—	309
174. Pálfalva Ref. temploma és lelkésze van	84	46	539	—	585
175. Panyola Ref. temploma és lelkésze van	70	3	465	22	490
176. Papbikó (Bikogye, Padura) Gör. kat. temploma és lelkésze van	32	246	—	—	246
177. Papos Róm. kat. temploma és plébánosa, ref. temploma és lelkésze van	65	249	186	28	463
178. Parasznya Görögkeleti temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	89	328	261	45	634
179. Patóháza (Poten) Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	104	468	232	32	732

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
180. Pátyod Gör. kat. leányegyháza van	78	505	2	15	523
181. Penészlek Gör. kat. temploma és papja van	148	984	17	43	1044
182. Penyige Ref. temploma és lelkésze van	64	39	399	30	468
183. Pete Gör. kat. temploma és papja van	26	174	–	–	174
184. Pettyén Ref. temploma és lelkésze van	66	24	456	–	480
185. Piskárkos Gör. kat. temploma és papja van	109	748	15	–	763
186. Porcsalma Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	113	227	559	12	798
187. Portelek (Poltilak) Gör. kat. temploma és papja van	65	386	9	44	439
188. Pusztadaróc Ref. temploma és lelkésze van	48	125	198	7	330
189. Pusztatele (Bontején) Gör. kat. temploma és papja van	26	165	–	–	165
190. Rákosterebes (Rakova) Gör. kat. temploma és papja van	92	654	3	14	671
191. Rákosa Gör. kat. temploma és papja van	166	1252	–	6	1258
192. Rápolt Ref. temploma és lelkésze van	64	15	406	17	438
193. Remetemező (Pom) Gör. kat. temploma és papja van	156	1138	17	29	1184
194. Reszege Gör. kat. temploma és papja van	66	465	9	8	482

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
195. Réztelek (Teteresty) Gör. kat. temploma és papja van	117	807	–	–	807
196. Ricse Ref. temploma és lelkésze van	86	117	508	–	625
197. Rozsály Ref. temploma és lelkésze van	75	218	213	27	458
198. Rózsapallag (Rózsaparlak, Prilog) Gör. kat. temploma és papja van	146	514	362	448	1024
199. Sályi (Sály) Ref. temploma és lelkésze van	107	85	611	26	722
200. Sándor (Sandresty) Gör. kat. leányegyháza van	49	342	–	7	349
201. Sándorfalu Róm. kat. temploma és plébánosa van	86	602	1	5	608
202. Sár Gör. kat. leányegyháza van	26	165	17	–	182
203. Sárköz Róm. kat. temploma és ref. temploma és lelkésze van	186	1032	312	4	1348
204. Sárközújlak Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	169	1017	247	–	1264
205. Sebespatak	44	245	–	10	255
206. Sima Ref. temploma és lelkésze van	57	16	378	4	398
207. Sonkád Ref. temploma és lelkésze van	74	95	413	–	508
208. Sürgyefalu (Surgesti) Gör. kat. temploma és papja van	97	626	–	–	626
209. Szakas (Retyez) Róm. kat. temploma és plébánosa van	94	652	14	–	666

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
210. Szakálasbikó (Bikoge, Kimp) Gör. kat. temploma és papja van	41	316	—	—	316
211. Szamosbecs Ref. temploma és lelkésze van	44	22	281	5	308
212. Szamoskóród Ref. temploma és lelkésze van	47	—	336	—	336
213. Szamosszeg Ref. temploma és lelkésze van	180	40	1205	24	1269
214. Szamostelek Gör. kat. temploma és papja van	63	407	34	15	456
215. Szamosújlak Ref. temploma és lelkésze van	46	9	306	5	320
216. Szaniszló Róm. kat. temploma és plébánosa, gör. kat. temploma és papja van	289	1874	265	20	2169
217. Szárazberek Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	68	217	236	32	485
218. Szentmárton (Martin, Svatimartin) Ref. temploma és lelkésze van	49	169	194	—	363
219. Szentmiklós Gör. kat. temploma és papja van	110	537	243	—	780
220. Szinfalu Ref. temploma és lelkésze van	70	489	—	6	495
221. Szoldobágy Gör. kat. temploma és papja van	54	374	—	—	374
222. Tartóc Gör. kat. temploma és papja van	142	998	—	16	1014
223. Tatárfalva Ref. temploma és lelkésze van	63	27	436	7	470

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
224. Terep (Tripa) Gör. kat. temploma és papja van	78	522	—	23	555
225. Tiszabecs Ref. temploma és lelkésze van	109	56	743	—	799
226. Tiszakóród Ref. temploma és lelkésze van	92	14	612	18	644
227. Tisztaberek Ref. temploma és lelkésze van	46	101	218	—	319
228. Tomány (Tamány) Gör. kat. temploma és papja van	74	523	—	—	523
229. Tőkés (Prosch, Groschi) Gör. kat. temploma és papja van	66	482	—	—	482
230. Tőketerebes Róm. kat. temploma és plébános, gör. kat. temploma és papja van	149	1042	1	—	1043
231. Tunyog Ref. temploma és lelkésze van	90	28	598	26	652
232. Turvékonya (Turu) Gör. kat. temploma és papja van	69	492	—	—	492
233. Tyukod Ref. temploma és lelkésze van	134	33	595	12	940
234. Udvari Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	163	795	285	89	1169
235. Uszka Ref. temploma és lelkésze van	49	61	271	—	332
236. Válaszut Gör. kat. temploma és papja van	29	213	—	—	213
237. Vállalj Postahivatal, Róm. kat. temploma és plébánosa van	126	859	13	2	874

	Ház	Róm. kat. és gör. kat.	Ev. és ref.	Izr.	Össz.
238. Vámfalu (Váma) Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	125	421	364	29	814
239. Vámosoroszi Ref. temploma és lelkésze van	117	20	816	2	838
240. Veresmart Gör. kat. temploma és papja van	71	496	—	—	496
241. Vetés Gör. kat. temploma és papja, ref. temploma és lelkésze van	145	653	346	5	1004
242. Vezend Gör. kat. temploma és papja van	116	819	8	—	827
243. Vitka Róm. kat. temploma és plébánosa, ref. temploma és lelkésze van	172	399	786	42	1227
244. Zajta Róm. kat. temploma és plébánosa van	59	409	2	—	411
245. Zelestye (Újhuta)	46	309	2	3	314
246. Zsadány Gör. kat. temploma és papja van	86	599	4	—	603
247. Zsarolyán (Zarogan) Ref. temploma és lelkésze van	110	13	758	—	771

Puszták és tanyák

	Ház	Lakosok száma
1. Aranygondolát	1	4
2. Bánháza Róm. kat. leányegyháza van	15	137
3. Besenyő	1	24
4. Bod	1	6
5. Borpatak	1	13
6. Csaholypusztá	—	—

	Ház	Lakosok száma
7. Csárda	1	5
8. Csengerjános	—	—
9. Cifra	1	4
10. Eligálló	1	4
11. Erdőd	2	18
12. Feketeszállás	1	4
13. Forrás	1	6
14. Geisz	2	16
15. Gide	—	—
16. Gombás	—	—
17. Görbeszeg	—	—
18. Gudri	1	4
19. Gyertyános	1	5
20. Gyülevész	3	33
21. János	4	38
22. Ivánka	1	8
23. Józsefháza	6	65
24. Kasód	3	32
25. Keresztut	1	4
26. Kide	1	16
27. Kisecsed	5	45
28. Kisgéc	—	—
29. Kosod	—	—
30. Közpaták	2	22
31. Lófogó	1	3
32. Mérger	—	—
33. Móraborsi	17	138
34. Nagyfenék	1	8
35. Ömböly	1	5
36. Paprád	1	16
37. Polyvás	1	7
38. Porháza	1	8
39. Pusztaterem	2	17
40. Sándor	—	—
41. Sárhíd	1	5
42. Sós	1	14
43. Szabadka	1	6
44. Szentmárton	—	—

	Ház	Lakosok száma
45. Szennyes	10	83
46. Szinyérpatak	6	55
47. Szinyéruzgópatak	2	18
48. Tövised	—	—
49. Újváros	3	27
50. Ura	24	322
51. Vadas	1	8

Szőlőhegyeken és erdőkben 3800 ember él.

A megyében 2 szabad királyi város, 20 mezőváros, 248 falu és 51 puszta és tanya található, a lakosság lélekszáma 225 808.

A megye tisztikara 1 első alispánból, 1 másod alispánból, 1 főjegyzőből, 2 aljegyzőből, 1 levéltárosból, 2 főpénztárosból, 4 alpénztárosból, 1 számvevőből, 1 főügyészből, 1 alügyészből, 4 főszolgabíróból, 8 alszolgabíróból, 14 esküdtből, 11 biztosból, 2 földmérőből, 1 tisztiorvosból, 7 seborvosból, 1 várnagyból áll. A főispán Vécsei és Hajnácskői Vécsey Miklós báró királyi kamarás, titkos tanácsos, a Hétszemélyes Tábla bírása stb.

Eddig Ludovicus Nagy. Adatait közelebbről is szemügyre véve figyelemre méltó és érdekes eredményeket kaphatunk. Mielőtt erre térnénk, legyen szabad előbb a városok jogállását illetően, egy kis korrekcióval élnünk. Egészen pontosan: Szatmárban 1828-ban 2 szabad királyi város, 1 privilégizált bányaváros (Felsőbánya), 1 kamarai bányaváros (Kapnik) és a Szirmay Antal által falunak mondott Józsefházát is ide számítva, 18 mezőváros volt.

A legnépesebb helység a megyében, 14 279 lakossal, Szatmárnémeti volt. Európai mércével mérve, kisváros volt. Utána 11 055 lakossal, a megyeszékhely, Nagykároly következett. A többiek már nem érték el ezt a nagyságrendet, legtöbbjük népessége 1–2000 ezer körül mozgott, de ennél kisebbek is voltak. A városok népesség alapján megállapítható sorrendjét alábbi kimutatásunk szemlélteti:

1. Szatmárnémeti	14 279 lakos
2. Nagykároly	11 055 lakos
3. Nagybánya	4 928 lakos
4. Felsőbánya	4 263 lakos
5. Szinérváralja	2 836 lakos
6. Mátészalka	2 580 lakos
7. Királydaróc	2 212 lakos
8. Tarpa	2 197 lakos
9. Csenger	2 161 lakos
10. Aranyosmeggyes	1 962 lakos
11. Nagymajtény	1 932 lakos
12. Fehérgyarmat	1 822 lakos
13. Erdőd	1 463 lakos
14. Bélték	1 289 lakos
15. Nagyecsed	1 275 lakos

16. Erdőszáda	967 lakos
17. Józsefháza	926 lakos
18. Jánk	759 lakos
19. Avasújváros	733 lakos
20. Matolcs	649 lakos
21. Misztótfalu	608 lakos
22. Kapnik	595 lakos

A fenti elszámolásból is világos lehet, hogy a mezővárosok jelentős része a szó igazi értelmében nem is volt város, hanem csak nagyobb falu. A kisebb mezővárosokon pedig, a népesség lélekszáma tekintetében, nem egy falu tett túl a megyében.

Ahol a városok is kicsik, ott rendszerint a falvak sem nagyok. Valóban, Szatmárban 1828-ban mindössze négy falu akadt, ahol a népesség elérte, illetve túlhaladta a kétezret. E négy falu a szatmári falvak 1,61%-át jelentette. Nem volt sokkal nagyobb az 1500-tól 2000 lelket számláló falvak száma sem, ilyen csak 7 volt a megyében, s e hét a falvak 2,82%-a volt. 36 faluban, a falvak 14,51%-ában élt 1000 és 1500 között mozgó és 83-ban (33,46%) 500 és 1000 között váltakozó népesség. A falvak csaknem felében (47,58%) 500 alatt volt a népességszám. Szatmárra alapvetően tehát a kisfaluk nyomta rá a bélyegét.

34 helységben működött római katolikus egyházközség és 13-ban filia, azaz leányegyház. 119 plebánia, valamint 18 leányegyház képviselte a görög katolikus egyházat. 143 helységben volt református, illetve evangélikus gyülekezet. 15 volt a zsinagógák száma és egy helyen volt görögkeleti templom és egyházközség.

Ezzel szemben csak 7 helyen, Szatmárnémetiben, Nagybányán, Nagykárolyban, Aranyosmeggyesen, Bagoson, Ilobán és Vállajon volt postahivatal.

30 790 volt a házak száma. Ebből 2582 (8,38%) volt a két szabad királyi városban, 916 (2,97%) a két bányavárosban, 4700 (15,26%) a mezővárosokban, 22540 (73,20%) a falvakban, végül 52 (0,16%) a pusztákon és tanyákon. A falvak 25,4%-ban, vagyis 63 faluban 50-nél kevesebb volt a házak száma. 101 faluban (40,72%) volt 50 és 100 között, 53-ban (21,37%) 100 és 150 között, 20-ban (8,06%) 150–200 között a házállomány. Csak 11 faluban (4,43%) haladta meg a 200-at.

Ludovicus Nagy közlése szerint 225 808 lakos élt a megyében. Adatait ellenőrizve géppel újra összeadva, ennél valamivel kevesebbet, 225 479-et kapunk. Az általa megadott bontást követve, ebből 121 756 (53,99%) volt római és görög katolikus, 91 650 (40,64%) református és evangélikus, 7 313 (3,24%) izraelita. Az utóbbiak 165 helységben szét-szóródva éltek. Legnagyobb tömegben a megyeszékhelyen, Nagykárolyban, ahol 1796 volt a számuk. Jelentősebb központjuk ezen kívül Csenger, Rózsapallag és Mátészalka volt, de számuk e helyeken sem érte el a félezeret. Végül 4587-en felekezeti hovatartozás megjelölése nélkül szerepelnek a műben.

19 207 lélek (9,07%) élt a két szabad királyi városban, 4858 (2,15%) a két bányavárosban, 37 426 (16,59%) a mezővárosokban. A kor fogalmai szerint tehát a lakosságnak valamivel több mint egynegyede (27,35%) volt város lakó. 159 401 (70,69%) volt falusi lakos, 787-en éltek a pusztákon és tanyákon, 3800 pedig szét-szórva az erdőkben és a hegyekben. Ez utóbbiak a megye lakosságának 2,02%-át tették ki.

Sajnálatos fogyatéka a műnek, hogy nem közöl adatokat a lakosság nemzeti-ségi összetételéről. A szerzőt azonban ilyen szempont nem vezette.

Függelék

A kutató munkájának megkönnyítésére közleményünk sorrendjében az alábbiakban az egyes helységek XIX. század elején használt neve után A magyar Szent Korona országainak helységnévtára 1913 (Bp. 1913) alapján azok akkor, ti. 1913-ban használatos hivatalos nevét és jogállását, Magyarország helységnévtára 1926 (Bp. 1926) segítségével pedig helysegeink Trianon után kialakult nevét, illetve végül rövidítéssel azt az országot közöljük, amelynek területéhez a békeszerződés után tartozott. Tekintve, hogy a puszták következetes azonosítása nem volt végrehajtható, a rájuk vonatkozó adatok közlését ezúttal mellőztük.

Sor- szám	A helység neve a XIX. század elején	A helység neve 1913-ban	Jog- állása	A helység neve Trianon után	Az ország, amelyhez 1926-ban tartozott
1	2	3	4	5	6
1.	Nagybánya	Nagybánya	rtv.	Baia mare	R.
2.	Szatmárnémeti	Szatmárnémeti	tjv.	Sătmar	R.
3.	Aranyosmeggyes	Aranyosmeggyes	kk.	Medisa	R.
4.	Avasújváros	Avasújváros	kk.	Orasul nou	R.
5.	Béltek	Krasznabéltek	nk.	Belchiugul Codrului	R.
6.	Csenger	Csenger	nk.	Csenger	M.
7.	Erdőd	Erdőd	nk.	Arded	R.
8.	Erdőszáda	Erdőszáda	kk.	Ardusat	R.
9.	Fehérgyarmat	Fehérgyarmat	nk.	Fehérgyarmat	M.
10.	Felsőbánya	Felsőbánya	rtv.	Baia sprie	R.
11.	Jánk	Jánk	kk.	Jánk	M.
12.	Józsefháza	Józsefháza	kk.	Iojib	R.
13.	Kapnik	Kapnik	nk.	Capnic	R.
14.	Királydaróc	Királydaróc	nk.	Craidarolt	R.
15.	Nagyecsed	Nagyecsed	nk.	Nagyecsed	M.
16.	Nagykároly	Nagykároly	rtv.	Careii mari	R.
17.	Nagymajtény	Nagymajtény	kk.	Moftinul mare	R.
18.	Mátészalka	Mátészalka	nk.	Mátészalka	M.
19.	Matolcs	Matolcs	kk.	Matolcs	M.
20.	Misztótfalu	Misztótfalu	kk.	Tăutii de jos	R.
21.	Szinérváralja	Szinérváralja	kk.	Seini	R.
22.	Tarpa	Tarpa	nk.	Tarpa	M.
23.	Adorján	Adorján	kk.	Adrian	R.
24.	Alsóboldád	Alsóboldád	kk.	Stâna de jos	R.
25.	Alsófernezely	Alsófernezely	kk.	Firiza de jos	R.
26.	Alsóhomoród	Alsóhomoród	kk.	Homorodul de Jos	R.
27.	Alsószopor	Alsószopor	kk.	Soporul de jos	R.
28.	Alsóújfalú	Alsóújfalú	kk.	Satu nou de jos	R.
29.	Amac	Amac	kk.	Amăț	R.
30.	Angyalos	Angyalos	kk.	Angyalosi tanya	M.

1	2	3	4	5	6
31. Apa		Apa	kk.	Apa	R.
32. Aranyos(Aranyos- mező)		Mezőaranyos	kk.	Arieșul de Câmpie	R.
33. Atya		Atya	kk.	Atea	R.
34. Avasfelsőfalu		Avasfelsőfalu	kk.	Negrești	R.
35. Avasújfalu		Avasújfalu	kk.	Certege	R.
36. Bagos		Csengerbagos	kk.	Boghiș	R.
37. Bajfalu		Bajfalu	kk.	Dănești	R.
38. Balotafalu		Balotafalu	kk.	Aciua	R.
39. Barlafalu		Barlafalu	kk.	Borlești	R.
40. Batiz		Batiz	kk.	Botiz	R.
41. Batizvasvári		Batizvasvári	kk.	Oșvarău	R.
42. Bere		Bere	kk.	Berea	R.
43. Berence		Szamosberence	kk.	Berința	R.
44. Berend		Berend	kk.	Berindan	R.
45. Bikszád		Bikszád	kk.	Bicsad	R.
46. Borhíd		Szamosborhíd	kk.	Valea-Vinului	R.
47. Borzova		Nemesborzova	kk.	Nemesborzova	M.
48. Botpalád		Botpalád	kk.	Botpalád	M.
49. Börvely		Börvely	kk.	Berverni	R.
50. Bujánháza		Bujánháza	kk.	Boinești	R.
51. Busák		Buság	kk.	Bușag	R.
52. Cégény		Cégény	kk.	Cégénydányád	M.
53. Cikó		Szamoscikó	kk.	Țicău	R.
54. Csaholc		Csaholc	kk.	Csaholc	M.
55. Csanálos		Csanálos	kk.	Urziceni	R.
56. Császári		Nyírcsászári	kk.	Nyírcsászári	M.
57. Császló		Császló	kk.	Császló	M.
58. Cségce		Tizacségce	kk.	Tizacségce	M.
59. Csegöld		Csegöld	kk.	Csegöld	M.
60. Cseke		Szatmárcseke	nk.	Szatmárcseke	M.
61. Csengerújfalu		Csengerújfalu	kk.	Csengerújfalu	M.
62. Csomaköz		Csomaköz	kk.	Ciumești	R.
63. Dányád		Dányád	kk.	Cégénydányád	M.
64. Dara		Szamosdara	kk.	Dara	R.
65. Darnó		Darnó	kk.	Darnó	M.
66. Dengeleg (Gingilag)		Érdengeleg	kk.	Dindești	R.
67. Derzs		Nyínderzs	kk.	Nyínderzs	M.
68. Dob		Szamosdob	kk.	Doba	R.
69. Dobra		Dobra	kk.	Dobra	R.
70. Dobrácsapát		Dobrácsapáti	kk.	Apătău	R.
71. Dobrovica		Szakállasdombó	kk.	Dubrăvița	R.
72. Domahida		Domahida	kk.	Domănești	R.
73. Egri		Egri	kk.	Agris	R.
74. Encsencs		Encsencs	nk.	Encsencs	M.
75. Enderéd (Enderéd)		Érenderéd	nk.	Andrid	R.
76. Esztró (Isztro)		Esztro	kk.	Istrău	R.

1	2	3	4	5	6
77. Fábíánháza	Fábíánháza	kk.	Fábíánháza	M.	
78. Farkasaszó	Farkasaszó	kk.	Fărcașa	R.	
79. Feketefalu	Feketefalu	kk.	Ocoliș	R.	
80. Felsőboldád	Felsőboldád	kk.	Stâna de sus	R.	
81. Felsőfernezely	Felsőfernezely	kk.	Frizina de sus	R.	
82. Felsőhomoród	Felsőhomoród	kk.	Homorodul de sus	R.	
83. Felsőszopor	Felsőszopor	kk.	Supurul de sus	R.	
84. Felsőújfalu	Felsőújfalu	kk.	Satu nou de sus	R.	
85. Fény	Mezőfény	kk.	Foeni	R.	
86. Fülesd	Fülesd	kk.	Fülesd	M.	
87. Fülpös	Fülpös	kk.	Fülpös	M.	
88. Fülpösdaróc	Fülpösdaróc	kk.	Fülpösdaróc	M.	
89. Gacsály	Gacsály	kk.	Gacsály	M.	
90. Garbolc	Garbolc	kk.	Garbolc	M.	
91. Gebe	Gebe	kk.	Gebe	M.	
92. Géberjén	Géberjén	kk.	Géberjén	M.	
93. Gencs	Gencs	nk.	Genț	R.	
94. Géres (Gyéres)	Géres	kk.	Gârșa mare	R.	
95. Géc	Nagygéc	kk.	Nagygéc	M.	
96. Gilvác	Gilvác	kk.	Gilvaci	R.	
97. Giróttótfalu	Giróttótfalu	kk.	Tăuții de sus	R.	
98. Görbed	Szatmárgörbed	kk.	Românești	R.	
99. Gyöngy	Gyöngy	kk.	Giungi	R.	
100. Györkefalu	Györkefalva	kk.	Cetățele	R.	
101. Györtelek	Györtelek	kk.	Györtelek	M.	
102. Gyügye	Gyügye	kk.	Gyügye	M.	
102a. Gyűrűs	Oláhgyűrűs	kk.	Gerăușa	R.	
103. Hermánszeg	Hermánszeg	kk.	Hermánszeg	M.	
104. Hidegkút	Láposhidegkút	kk.	Mocira	R.	
105. Hirip	Hirip	kk.	Balcan	R.	
106. Hodász	Hodász	kk.	Hodász	M.	
107. Homok	Sándorhomok	kk.	Nisipeni	R.	
108. Iklód	Nyiriklód	kk.	Kántorjánosi	M.	
109. Ilk	Ilk	kk.	Ilk.	M.	
110. Iloba	Iloba	kk.	Ilba	R.	
111. Ilosva	Selymesilosva	kk.	Ilișua	R.	
112. Iriny (Irim)	Iriny	kk.	Irina	R.	
113. Istvándi	Turistvándi	kk.	Turistvándi	M.	
114. Ivácskó	Ivácskó	kk.	Necopoiu	R.	
115. Jármí	Jármí	kk.	Jármí	M.	
116. Kak	Kak	kk.	Cacu	R.	
117. Kálmán	Kálmánd	kk.	Cămin	R.	
118. Kányaháza	Kányaháza	kk.	Călinești	R.	
119. Kántorjánosi	Kántorjánosi	kk.	Kántorjánosi	M.	
120. Kaplony	Kaplony	kk.	Căpleni	R.	
121. Kegye	Kegye	kk.	Chegea	R.	
122. Kér	Szamoskér	kk.	Szamoskér	M.	

1	2	3	4	5	6
123. Kérsemjén		Kérsemjén	kk.	Kérsemjén	M.
124. Kisar		Kisar	kk.	Kisar	M.
125. Kisbánya		Kisbánya	kk.	Băbești	R.
126. Kishodos		Kishódos	kk.	Kishódos	M.
127. Kiskolcs		Kiskolcs	kk.	Culciul mic	R.
128. Kismajtény		Kismajtény	kk.	Moftinul mic	R.
129. Kisnamény		Kisnamény	kk.	Kisnamény	M.
130. Kispalád		Kispalád	kk.	Kispalád	M.
131. Kispeleske		Kispeleske	kk.	Pelișor	R.
132. Kissikárló		Kissikárló	kk.	Ciocârlăul de jos	R.
133. Kisszekeres		Kisszekeres	kk.	Kisszekeres	M.
134. Kiszokond		Kiszokond	kk.	Sokonzi	R.
135. Kocsord		Kocsord	kk.	Kocsord	M.
136. Komlódtótfalu		Komlódtótfalu	kk.	Komlódtótfalu	M.
137. Komorzán		Komorzán	kk.	Cămărzana	R.
138. Kölcse		Kölcse	kk.	Kölcse	M.
139. Kömörő		Kömörő	kk.	Kömörő	M.
140. Körtvélyes		Érkörtvélyes	nk.	Curtuiușeni	R.
141. Kőszegremete		Kőszegremete	kk.	Remetea-Oașului	R.
142. Középhomoród		Középhomoród	kk.	Homorodul de mijloc	R.
143. Krassó		Szamoskrassó	kk.	Cărsău	R.
144. Lacfalu		Lacfalu	kk.	Șișești	R.
145. Láposbánya		Láposbánya	kk.	Băița	R.
146. Lázári		Lázári	kk.	Lazuri	R.
147. Lekence		Avaslekence	kk.	Lechnița	R.
148. Lénárdfalva		Lánárdfalva	kk.	Recea	R.
149. Lippó		Szamoslippó	kk.	Lipoveni	R.
150. Lophágy		Laphegy	kk.	Cuța	R.
151. Madarász		Nagymadarász	nk.	Șoimul	R.
152. Magosliget		Magosliget	kk.	Magosliget	M.
153. Magyarékés		Magyarkékes	kk.	Unguraș	R.
154. Majtis		Majtis	kk.	Majtis	M.
155. Mánd		Mánd	kk.	Mánd	M.
156. Medes		Meddes	kk.	Medișa	R.
157. Méhtelek		Méhtelek	kk.	Méhtelek	M.
158. Mérk		Mérk	kk.	Mérk	M.
159. Mezőpetri		Mezőpetri	nk.	Petrești	R.
160. Mezőterem		Mezőterem	nk.	Tiream	R.
161. Mikola		Mikola	kk.	Micula	R.
162. Milota		Milota	kk.	Milota	M.
163. Misztbánya		Misztbánya	kk.	Nistru	R.
164. Misztmogyorós		Misztmogyorós	kk.	Măgheruș	R.
165. Mogyorós		Mogyorós	kk.	Măriuș	R.
166. Monostor		Szamosmonostor	kk.	Merișor	R.
167. Mózesfalva		Mózesfalva	kk.	Moiseni	R.
168. Nábrád		Nábrád	kk.	Nábrád	M.
169. Magyar		Nagyar	kk.	Nagyar	M.

1	2	3	4	5	6
170.	Nagyhodos	Nagyhódos	kk.	Nagyhódos	M.
171.	Nagykolcs (Nagykulcs)	Nagykolcs	kk.	Culciul mare	R.
172.	Nagypalád	Nagypalád	kk.	Velký Palad	Cs.
173.	Nagypeleske	Nagypeleske	kk.	Peleşul	R.
174.	Nagysikárló	Nagysikárló	kk.	Ciocârlău	R.
175.	Nagyszekeres	Nagyszekeres	kk.	Nagyszekeres	M.
176.	Nagyszokon	Nagyszokond	kk.	Socond	R.
177.	Nántü	Nántü	kk.	Hurez	R.
178.	Nyegrefalu	Nyegrefalva	kk.	Negreni	R.
179.	Nyircsaholy	Nyircsaholy	kk.	Nyircsaholy	M.
180.	Nirmeggyes	Nyírmeggyes	kk.	Nyírmeggyes	M.
181.	Nyírvasvári	Nyírvasvári	kk.	Nyírvasvári	M.
182.	Oláhhodos	Béltekhodos	kk.	Hodişa	R.
183.	Oláhkékes	Oláhkékes	kk.	Chechis	R.
184.	Oláhtótfalu	Oláhtótfalu	kk.	Sârbi	R.
185.	Oláhújfalú	Szamosújfalú	kk.	Ruzeşti	R.
186.	Óhuta	Alsóhuta	kk.	Iegărişte	R.
187.	Olcsva (Ócsva)	Olcsva	kk.	Olcsva	M.
188.	Olcsvaapáti	Olcsvaapáti	kk.	Olcsvaapáti	M.
189.	Ombod (Ombold)	Ombod	kk.	Ambud	R.
190.	Ópályi	Ópályi	nk.	Ópályi	M.
191.	Oroszfalu	Oroszfalva	kk.	Ruşeni	R.
192.	Oroszfalu	Kékesoroszfalu	kk.	Rus	R.
193.	Óvári	Óvári	kk.	Cetat'ea veche	R.
194.	Ökörítő	Szatmárökörítő	kk.	Szatmárökörítő	M.
195.	Pácafalu (Apácafalu)	Pácafalu	kk.	Chilia	R.
196.	Pálfalva	Szatmárpálfalva	kk.	Pauleşti	R.
197.	Panyola	Panyola	kk.	Panyola	M.
198.	Papbikó	Papbikó	kk.	Bicău	R.
199.	Papos	Papos	kk.	Papos	M.
200.	Parasznya	Nyírparasznya	kk.	Nyírparasznya	M.
201.	Patóháza	Patóháza	kk.	Patău	R.
202.	Pátyod	Pátyod	kk.	Pátyod	M.
203.	Penészlek	Penészlek	nk.	Penészlek	M.
204.	Penyige	Penyige	kk.	Penyige	M.
205.	Pete	Pete	kk.	Petea	R.
206.	Pettyén	Pettyén	kk.	Petin	R.
207.	Piskárkos	Piskárkos	kk.	Piscari	R.
208.	Porcsalma	Porcsalma	kk.	Porcsalma	M.
209.	Portelek	Portelek	kk.	Portiţa	R.
210.	Pusztadaróc	Pusztadaróc	kk.	Pusta Doroltului	R.
211.	Pusztatelek	Pusztatelek	kk.	Bontăieni	R.
212.	Rákosterebes	Rákosterebes	kk.	Racova	R.
213.	Ráksa	Ráksa	kk.	Racşa	R.
214.	Rápolt	Rápolt	kk.	Rápolt	M.

1	2	3	4	5	6
215.	Remetemező	Remetemező	kk.	Pomi	R.
216.	Reszege	Reszege	kk.	Resigea	R.
217.	Résztelek	Résztelek	kk.	Tătărești	R.
218.	Ricse	Túrricse	kk.	Túrricse	M.
219.	Rozsály	Rozsály	kk.	Rozsály	M.
220.	Rózsapallag (Rózsaparlag)	Rózsapallag	kk.	Prilog	R.
221.	Sályi (Sály)	Szamossályi	kk.	Szamossályi	M.
222.	Sándor	Krasznasándorfalu	kk.	Alexandrești	R.
223.	Sándorfalu	Felsőszándorfalu	kk.	Șindrești	R.
224.	Sár	Kissár	kk.	Noroeni	R.
225.	Sárköz	Sárköz	kk.	Livada	R.
226.	Sárközújlak	Sárközújlak	kk.	Livada nouă	R.
227.	Sebespatak	Kissebespatak	kk.	Săbișa	R.
228.	Sima	Csengersima	kk.	Csengersima	M.
229.	Sonkád	Sonkád	kk.	Sonkád	M.
230.	Sürgyefalu	Dióshalom	kk.	Sürdești	R.
231.	Szakasz	Szakasz	kk.	Rătești	R.
232.	Szakálásbikó	Papbikó	kk.	Bicău	R.
233.	Szamosbecs	Szabocsbecs	kk.	Szamosbecs	M.
234.	Szamoskóród	Szamoskóród	kk.	Corod	R.
235.	Szamosszeg	Szamosszeg	kk.	Szamosszeg	M.
236.	Szamosteleg	Szamosteleg	kk.	Somoșeni	R.
237.	Szamosújlak	Szamosújlak	kk.	Szamosújlak	M.
238.	Szaniszló	Szaniszló	nk.	Sanislău	R.
239.	Szárzaberek	Szárzaberek	kk.	Bercu	R.
240.	Szentmárton	Kakszentmárton	kk.	Martinești	R.
241.	Szentmiklós	Krasznaszentmiklós	kk.	Sânmiclăuș	R.
242.	Szinfalu	Szinfalu	kk.	Sin	R.
243.	Szoldobágy	Bükkszoldobágy	kk.	Solduba	R.
244.	Tartóc	Tartolc	kk.	Târșolt	R.
245.	Tatárfalva	Szamosatárfalva	kk.	Szamosatárfalva	M.
246.	Terep	Terep	kk.	Trep	R.
247.	Tiszabecs	Tiszabecs	kk.	Tiszabecs	M.
248.	Tizsakóród	Tizsakóród	kk.	Tizsakóród	M.
249.	Tisztaberek	Tisztaberek	kk.	Tisztaberek	M.
250.	Tomány (Tamány)	Tomány	kk.	Tomaia	R.
251.	Tökés	Tökésbánya	kk.	Groși	R.
252.	Töketerebes	Krasznaterebes	kk.	Terebești	R.
253.	Tunyog	Tunyog	kk.	Tunyog	M.
254.	Turvékonya	Turvékonya	kk.	Tur	R.
255.	Tyukod	Tyukod	kk.	Tyukod	M.
256.	Udvari	Szatmárudvari	kk.	Odorău	R.
257.	Uszka	Uszka	kk.	Uszka	M.
258.	Válaszút	Borválaszút	kk.	Crucișor	R.
259.	Vállaj	Vállaj	kk.	Vállaj	M.
260.	Vámfalva	Vámfalva	kk.	Vama	R.

1	2	3	4	5	6
261.	Vámosoroszi	Vámosoroszi	kk.	Vámosoroszi	M.
262.	Veresmart	Szamosveresmart	kk.	Roşiori	R.
263.	Vetés	Vetés	kk.	Vetiş	R.
264.	Vezend	Vezend	kk.	Vezend	R.
265.	Vitka	Vitka	kk.	Vitka	M.
266.	Zajta	Zajta	kk.	Zajta	M.
267.	Zelestye (Újhuta)	Szelestyehuta	kk.	Poiana Codrului	R.
268.	Zsadány	Szatmárzsadány	nk.	Ghidani	R.
269.	Zsarolyán (Zarogán)	Zsarolyán	kk.	Zsarolyán	M.

Rövidítések:

Cs = Csehszlovákia

M = Magyarország

R = Románia

kk. = kisközség

nk. = nagyközség

rtv. = rendezett tanácsú város

tjv. = törvényhatósági joggal felruházott város

JEGYZETEK

[1] Egyetlen lexikonunk sem ismeri, a Magyar életrajzi lexikon (Bp. 1967–69.) sem tud róla.

[2] Szinyei József: Magyar írók élete és munkái IX. Bp. 1903. 673 hasáb.

[3] Calendarium in usum Ecclesiae Romanae Catholicae Buda, 1815. 124. l.

[4] Uo. Buda, 1818. 124. l., Buda, 1819. 100. l., Buda, 1827. 101. l.

[5] Ld. erre az I. kötetének számozatlan lapján olvasható, latin nyelvű ajánlás.

[6] Illésházy Istvánra ld. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal V–VI. Pest, 1859. 228–229. l., továbbá Magyar életrajzi lexikon I. Bp. 1967. 772. l.

[7] Calendarium in usum Ecclesiae Romanae Catholicae Buda, 1830. 97. l.

[8] Szirmay Antal: Szatmár megye fekvése, története és polgári esmérete I–II. Buda, 1809–10.

SZŐLŐFÖLD EGERBEN AZ 1875. ÉVI VII. TÖRVÉNYCIKK ALAPJÁN KÉSZÜLT KATASZTERI TELEKKÖNYV TÜKRÉBEN

KOZÁRI JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. január 29.)

Kataszteri telekkönyvön olyan iratot kell érteni, amely az egyes községek, illetve városokhoz tartozó földterületet parcellánként, a tulajdon, a művelési ágak, illetve minőségi osztály szerinti megoszlás alapján veszi számba, tartja nyilván.

A kataszteri telekkönyv, mint sajátos iratfajta, az ún. kataszteri felmérések eredményeként, a kataszteri felvételi munkálatok rendszerint negyedik darabjaként jön létre. A kataszteri felmérés – mint ismeretes – az egyes községek és városok területének földadó kivetése céljából történő hatóságilag végrehajtott térképezése. A munkálat első darabja természetesen, mint az szintén tudott, az ún. kataszteri térkép, mely a birtokok vízszintes felületben ábrázolt területét, azok tulajdonosát, és a művelési ágak szerinti besorolást tünteti fel. Ezt a birtokrészleti jegyzőkönyvek és a birtokok osztályba sorolása követi, s rendszerint ezután, a munka negyedik fázisaként készül el a bennünket közelebről is érdeklő irat, a kataszteri telekkönyv.

A közteherviselés bevezetését követően ideiglenes kataszter szerkesztését Magyarországon először az 1850. március 4-én kiadott császári nyílt parancs rendelte el, részletes munkálatai azonban csak 1853 után indultak meg.¹ Újabb kataszteri felvétel végrehajtására „a földbirtok arányos megadóztatása céljából” az 1875. március 24-én szentesített s még e hó 30-án kihirdetett VII. törvény cikk alapján került sor.

Mint minden magyar község és város esetében, az ennek alapján 1888-ra elkészült ún. részletes osztálykataszter Eger város múltjának is becses s a kutatás kiváló érdeklődésére számot tartó forrása, mely gazdag és tanulságos adatai révén sok egyéb mellett arra is módot s lehetőséget ad, hogy meglehetősen pontossággal mérjük fel a szőlőföldnek azt a kiterjedését és állapotát, mely a filoxéra pusztítása előtt jellemezte a város határát, illetve gazdaságát.

Mielőtt forrásunkra, illetve annak alapján a konkrét egri viszonyokra térnénk, legyen szabad néhány szót a forrás alapjául szolgáló törvényről szólnunk.

A forrásunkat is létrehozó 1875. évi VII. törvény cikk először a földadó alá eső és a földadó alá nem eső területeket határozta el, majd a földbirtokok tiszta jövedelmének kiszámításáról intézkedett. A tiszta jövedelmet a „gazdálkodás mellett tartósan nyerhető középtermés” értékének figyelembevétele alapján a művelési ágak és minőségi osztályok szerinti becslés alapján rendelte el.

A törvény ennek megfelelően részletesen foglalkozott az egyes művelési ágakkal, pontosan írva körül, hogy mi minősül szántónak, kertnek, rétnak (kaszálónak), szőlőnek, gelőnek, erdőnek és nádasnak.

Részletes utasítás szabta meg ezután a tiszta jövedelem kiszámítása során követendő eljárást, hangsúlyozva, hogy a becslést az egész országban egyszerre kell elvégezni. Ennek érdekében a pénzügyminisztert az ország kerületekre, illetve kerületeken belül lehetőleg egyenlő becselőjárásokra való felosztásával hatalmazta fel. Az egyes becselőjárásokra általában azonos „tiszta jövedelmi fokozat” megállapítását rendelte el. A tiszta jövedelmet meghatározó tényezők különbözősége esetén, a becselőjárások osztályozási vidékekre való felosztását rendelte el, kimondva, hogy ilyen esetekben az osztályozási vidékek „mindenképpen külön osztályozás alapján külön tiszta jövedelmi fokozat készítenőd”. Kimondta továbbá, hogy minden művelési ágban annyi minőségi osztályt kell felállítani, amennyi a tiszta jövedelemre befolyást gyakorló gazdasági és értékesítési viszonyok különbségei szerint szükséges, de számuk nem haladhatja meg a nyolcat. A minőségi osztályok „jelzése” végett művelési áganként úgynevezett „mintaterék” kijelölését írta elő.

A tiszta jövedelem kiszámítását a termés, a terményár és a gazdálkodási költségek évi átlagainak figyelembevétele alapján rendelte el. Ennek kapcsán részletesen írta elő, hogy milyen módon veendő figyelembe a tiszta jövedelem kiszámításakor az egyes művelési ágaknál a termés és a gazdálkodási költség.

Szántóföld esetén természetül a „közönséges gazdasági vetésforgások alatt termelt összes termények” értékét és az ezekből származó hasznot kellett tekinteni. Ebből, mint gazdálkodási költség, a vetőmag és a trágya értéke, a trágya kihordásának költségei, valamint a felügyeletre, szántásra, vetésre, boronálásra, hengerlésre, az aratásra és a betakarításra, cséplésre fordított kézi és igas napszám, illetve ezek egyenértéke volt levonandó.

A kerteknél a termést a zöldség, a gyümölcs és az esetleges fűtermés jelentette, amiből gazdálkodási költség fejében az ültetésre, „művelésre”, öntözésre, őrzésre, szedésre és betakarításra fordított napszám volt levonható, hozzávéve még a vetőmag, a palánták és a trágyázás költségeit.

Réti termések az anyaszéna, a sarjú és a legeltetési haszon volt számítható, művelési költségként a kaszálás, gyűjtés, behordás és összerakásra fordított kiadások voltak figyelembe vehetők.

A szőlőültetvények termésének a szőlő, a must- és a törkölytermés, valamint az összes egyéb gyümölcs- és melléktermények tiszta jövedelme számított. A művelési költségként nyitás, kapálás, metszés, kötés, kacsolás, szüretelés és őrzés, a trágyázás, karózás, tőkésítés (homlítás, döntés, bujtás) és „a telek épségben tartására szükséges művekre” fordított összeg volt felszámítható.

A legelők termése és költsége a hasonló fekvésű és talajú rétekhez való összehasonlítás alapján volt megállapítandó. A tisztán csak legeltetésre alkalmas területek az azokon eltartható lábas jószág száma és a legeltetési érték szerint voltak felveendő, tekintetbe véve, hogy évenként mennyi ideig és hány jószágot lehet eltartani rajtuk.

Az erdők hasznát a helyi értékesítési viszonyok figyelembevételével a fatermés, valamint az ún. erdei mellékhaszonvételek (legeltetés, makk, kéreg, gubacs) adták. Művelési költségként levonásba hozhatónak a törvény az „erdőtenyésztésre, ápolásra és az erdészeti személyzet fizetésére” fordított évi összeget engedélyezte. A gesztenye-, eperfa ültetvények és egyéb gyümölcsösök használatuk módjának, vagy az erdők valamely osztályának megfelelően voltak megbecsülendők.

A nádasok termésének a nád és a gyékény volt veendő. A művelésére fordított összegként levágására, illetve a behordására fordított pénzösszeg volt figyelembe vehető.

A „mulató-, dísz- és vadaskertek” minősítését a bennük uralkodónak mondható művelési ág szerint kell elvégezni.

A termés évi átlagát erdei mellékhaszonvételek esetében a törvény kihirdetését megelőző 25, szőlőknél 15, a többi művelési ágánál viszont a megelőző 10 év adatai alapján számolták ki. A napszámberék és az anyagárak kiszámításánál az 1867 és 1872 között érvényesülő árak középárayosa volt alapul veendő. A munkabér átlagának kiszámításakor azonban figyelmen kívül kellett hagyni a kivételes körülmények által előidézett ideiglenes változásokat (pl. vasútépítés). Nagy súllyal esett latba viszont az az összeg, mely a művelt terület termőképességének fenntartása érdekében nyert felhasználást.

Azoknál a terményeknél, amelyek vásárokon, vagy gyárakban kerültek értékesítésre, természetesen a piaci, illetve a gyári ár volt figyelembe veendő, amelyből le kellett vonni a szállítási költségeket. A termények árát az 1867–1872 között eltelt hat év árának középárayosából húsz százalék levonásával kellett meghatározni. A faárak viszont húsz százalék levonása nélkül az 1855–1874 között eltelt évek középárayainak alapján voltak megállapíthatók. A piacon, vagy gyárakban értékesített terményeknél a piaci, illetve gyári árakból, más terményeknél a helyi, bornál a szüreti árakból kellett kiindulni. Az egyes földrésztetek térfogat szerinti tiszta jövedelmének meghatározását a tiszta jövedelmi fokozat megfelelő tétele alapján kellett elvégezni.

A törvény harmadik fejezete a végrehajtás szerveiről szólt. A munka irányítását és ellenőrzését a pénzügyminiszterre bízta. Az ő joga volt kinevezni a becslőjárások becslőbiztosait, erdőbecslőit és mérnökeiket, a kataszteri kerületek igazgatóit, a kerületi és erdőbecslőit, főmérnökeiket, valamint a pénzügyminisztériumban munkálkodó központi felügyelőket. A fentiekén kívül minden becslőjárásban és kerületben járási, illetve kerületi földadó-bizottságokat kellett létrehívni, melynek központi felügyeleti szerve a szintén felállítandó országos földadó-bizottság volt.

A járási bizottságokat – a törvény előírása szerint –, az elnöknek és 15 tagnak kellett alkotnia. A bizottság teljes jogú tagja volt a becslőbiztos és az erdőbecslő is. Ezen túl egyaránt képviselőket kellett kapnia benne a kis-, a közép- és a nagybirtoknak. A járási bizottságok létrehozását a törvény az illetékes megye törvényhatósági bizottságának feladatává tette.

A kerületi földadó bizottságot az elnök és becslőjárásonként két tag alkotta. Az elnöki tisztelet a pénzügyminiszter által kinevezett kataszteri igazgató, illetve annak szintén kinevezett helyettese látta el. A bizottság tagjai a járások küldötteiből és a járási becslőbiztosokból kerültek ki. Tanácskozási joggal felruházott tagja volt még a bizottságnak a kerületi és az erdőbecslési felügyelő.

A legfőbb szervet az országos földadó-bizottság jelentette, melynek elnöke a pénzügyminiszter, vagy az általa kinevezett helyettes volt. A bizottság tagjainak létszámát a törvény az ország területén levő kataszteri kerületek kétszeresében határozta meg. A tagok felét a pénzügyminiszter nevezte ki, a többit a kerületek delegálták.

Minden bizottságba a rendes tagokkal egyenlő számú póttagot kellett választani.

A törvény negyedik fejezete a végrehajtás során követendő eljárást sorolta fel. Így előírta, hogy a tulajdonos nevét, a művelési ágat és a birtok térfogatát a felmérés pillanatában lévő állapot szerint kell jegyzékbe venni. Birtokosnak az tekinthető, aki jogait telekkönyv alapján tudja bizonyítani. Ha több birtokos tart igényt egy területre, de egyik jogai sem állapíthatók meg kétséget kizáróan, akkor az ilyen birtoknál minden jelentkező nevét fel kell tüntetni. Azt a területet, melynek birtokosa nem jelentkezett és annak személye nem is állapítható meg, az illető község birtokaiként kell feltüntetni. Ez utóbbi két esetben azonban „a birtoklás minőségé”-nek az észrevételek rovatban való feljegyzését rendelte el. Minden becslőjárásról a minőségi osztályba sorolás és a tiszta jövedelem fokozatának megállapítása céljából gazdasági leírást kellett készíteni. „A tiszta

jövedelmi fokozatok egyes tételei oly módon szabandók meg – hangzanak a törvény szavai –, hogy: a 2 krajcártól 20 krajcárig terjedő tételek 2 krajcárral, a 20 krajcártól 1 forintig terjedő tételek 5 krajcárral, az 1 forinttól 4 forintig terjedő tételek 10 krajcárral, a 4 forinttól 10 forintig terjedő tételek 25 krajcárral, a 10 forinton felül terjedők pedig 50 krajcárral oszthatók legyenek.” Ha a kiszámított összeg ettől eltér, akkor kerekítéssel kell a törvény által előírtta tenni. Az osztályba sorolásnak és a tiszta jövedelem kiszámításának a helyszínen, parcelláról parcellára haladva kellett megtörténnie. A fellebbezés jogát egyébként mindkét fél részére biztosította.

Az ötödik fejezet a földadókataszter nyilvántartásáról rendelkezett, pontosan határozva meg, hogy milyen jellegű változásokat kell a kataszteri telexkönyvbe bevezetni.²

Eger – miként az közismert – a Bükk hegység déli lábánál, a várost és határát egyaránt kettéosztó Eger patak völgyében terül el. Keletről Noszvaj, délkeletről Szomolya és Ostoros, délről Kistálya, délnyugatról Deménd, nyugat felől Szalók és Szólát, északon Bakta, Felnémet és Felsőtárkány községek határolják.³ A törvény végrehajtása idején, településszerkezetét tekintve, a város a belvárosból, a Felnémeti-negyedből, a Cifra- és Sánc-negyedből, a Maklári-, valamint Hatvani-negyedből, vagyis egri szóhasználattal, hóstyákból állt.⁴ Ezen a területen az 1881 elején végrehajtott népszámlálás tanúsága szerint 20 669 lélek élt, akik közül 9 916 volt férfi és 10 753 nő. A város túlnyomó részét (92,8%) magyarok alkották. A legtekintélyesebb felekezet a katolikus volt, melyhez 17 726 fő, vagyis a lakosság 85,8%-a tartozott, ami azt tekintve, hogy a város érseki székhely volt, s így a hazai katolicizmus egyik fellegvárának számított, természetes is volt.⁵ Népszámlálásunk – sajnos – nem közöl foglalkozási megoszlást, így a város társadalmának szerkezetét ezúttal nem áll módunkban felvázolni. Azonban így is bizonyosnak vehető, hogy a lakosság egyik fő foglalkozását a szőlőművelés, illetve az azzal valamilyen kapcsolatban álló tevékenység adta.

A lakott területeket a város, illetve a lakosság megművelt, vagy művelés alá nem fogott, esetenként mezőgazdaságilag nem hasznosítható földjei övezték. Ezek alapvetően két nagy részre oszlottak. Míg a nyugatra fekvő földeket „vízen inneni rész”-nek, addig a keletre eső területeket „vízen túli rész”-nek nevezték. Mindkét részen 19–19 dűlő volt, amelyeken jobbra, az esetek többségében szőlőművelés folyt.

A vízen inneni területeket északról dél felé haladva a Ráchegy, a Szarkás, a Töviskesvölgy, a Kisnyúzó, a Nagynyúzó, a Nagykocs, a Kiskocs, a Belső-Kisrózsás, a Nagyrózsás, a Gyilkos, az Újfogás, a Paphegy, az Agárdi, a Hajdúhegy, a Fertő, a Kisgalagonyás, a Nagyalagonyás, a Maklány, továbbá a Tihamér és Maklány közti nevű dűlők alkották.

A vízen túli részen a Tihamér, a Kőporos, az Almagyar és a Cegléd dűlők, valamint két pusztá, a Cegléd- és a Szőlőske-pusztá helyezkedett el. A két pusztá aztán maga is további dűlőkre oszlott. A Cegléd-pusztát a Birka, a Bajusz, a Felső-Galagonyás, a Szurdok és a Hergyimó dűlők alkották, míg Szőlőske-pusztához a Kis-Eged, a Nagy-Eged, a Nádás, a Tóthegy, a Vidra, a Szőlőske, az Afrika, a Mészhegy, a Nyerges és a Síkhegy dűlők tartoztak.⁶

A város birtokában lévő földek összesen 10 819,1 kat. holdat tettek ki, melyből 4654,5 hold esett a vízen inneni, 5397,5 hold pedig a vízen túli részre. A fennmaradó 767,1 hold a város területének 7,1%-a beltelek volt, amely a már említett öt városrész között oszlott meg.

A belváros területe 115,2 hold volt, ebből 82,9 holdat a földadó alá nem eső területek foglalták el. Itt sorakozott fel a városrész 790 háza és itt épültek fel a különböző egyházak és szerzetesrendek templomai, kolostorai és imaházai. Korszakunk-

ban az Angol Kisasszonyok, a Cisztercita, a Ferences, az Irgalmas, a Minorita és a Servita rendek működtek a városban. A belvárosban nemcsak házak, utcák, parkok és sétateretek voltak, hanem ha kis mennyiségben is, mezőgazdaságilag hasznosított területek is, amelyek 32,4 holdat, vagyis a belváros területének 28,1%-át tették ki. E területek három művelési ághoz, a szőlőkhöz, a kertekhez és a legelőkhöz tartoztak. A szőlő kiterjedése igen csekély, mindössze 104 □-ól volt, ami egyértelműen bizonyítja, hogy a szőlő itt inkább csak dísz volt, semmint mezőgazdasági hasznú növény. A legelők 1,2 holdat foglaltak el. A legnagyobb tér, 31,1 hold kerteké volt. A belváros művelés alatt álló területéből így 0,3% volt szőlő, 3,7% legelő és 96% a kert. A belváros területének egészéhez viszonyítva ez 0,1, illetve 27%-ot jelentett, ami önmagában is mutatja, hogy a kert a belvárosban sem volt jelentéktelen. A mezőgazdaságilag nem hasznosított területek ezzel szemben 72%-ot foglaltak el.⁷

A négy hóstya közül a legkisebb a Felnémeti-negyed volt, mindössze 56,4 holdra terjedt ki. 29,4 hold, azaz a terület 52,1%-a földadó alá nem eső tér, amelyen 316 ház és 54 pince állt. A fennmaradó 27,1 hold, a városrész 48%-a három művelési ág között oszlott meg. A szőlőterület itt 2,3 hold, a legelő 3,9 hold volt, míg a kert 20,9 holdra rúgott. A szőlők így a legelők 14,4%-ával és a kertek 7,1%-ával szemben a megművelt terület 8,5%-át alkották, míg a hóstya összterületét tekintve ez az arány 6,9, 3,7 illetve 4,1 százalékos részesedést jelentett.⁸

Az előzőnél nagyobb területre, 71,9 holdra terjedt ki a Cifra- és a Sánc-negyed. Ebből a földadó alá nem eső terület 45,7 hold, a művelés alá fogott terület pedig 26,2 hold volt. A mezőgazdaságilag hasznosított terület közel egy hold (0,9 = 1461 □-ól) szőlőből, 4,5 hold szántóból és 20,8 hold kertből tevődött össze. A szőlőművelés így mindössze 3,4%-át foglalta el a megművelt területeknek, a szántóföld és a kert 17,2, illetve 79,4%-át. Ha adatainkat ezután a Cifra- és Sánc-negyed területének egészére vetítjük, úgy azt látjuk, hogy a szőlő 1,2%, szántó 6,3%, kert 20,8% volt, míg a földadó alá nem eső terület, amelyen a hóstya 147 háza és 7 pincéje állott, 63,6%-ot jelentett.⁹

A Maklári-negyed 208,7 holdjának túlnyomó része művelés alatt álló terület volt. Mindössze a városrész 562 háza körül fekvő 84,2 hold mentesült a földadó alól. Szőlőtermelés itt semmilyen formában sem folyt. A megművelt terület 124,5 hold volt, ebből 3,7 holdat legelők, 7,1 holdat a szántók és 113,7 holdat a kertek foglaltak el.¹⁰

Ugyanígy hiányzott forrásunk tanúsága szerint a szőlő az öt városrész közül a legnagyobb területtel, 314,9 holddal rendelkező Hatvani-negyedből is, melynek földjéből 106,6 hold volt kert, 12 hold szántó, 5,2 hold legelő és 191,1 hold földadó alá nem eső terület. Ez utóbbin 1342 ház és 122 pince volt található.¹¹

Összegezve a fentieket, adatainkból az látszik levonhatónak, hogy a XIX. század végén még Eger város lakott térségeiben is jelentős kiterjedésű mezőgazdasági kultúra virágzott, hiszen a 433,3 hold földadó alá nem eső terület mellett 333,8 hold állt mezőgazdasági művelés alatt. A mezőgazdaságilag hasznosított területek így a beltelkek 43,5%-át tették ki. 293,1 holddal a legnagyobb a kertek részesedése volt, amik után 23,6 holddal a szántók, 13,9 holddal a legelők következtek. A bennünket közelebről is érdeklő szőlőföld összterülete csupán 3,2 hold volt, ami a lakott terület egészének 0,4%-a, a mezőgazdaságilag hasznosított területnek pedig 0,9%-a volt. Nem szükséges külön is hangsúlyoznunk, hogy a belterületeken folyó szőlő- és bortelemelés nem lehetett számottevő, s így az itt található szőlőnövények inkább csak lugas gyanánt díszlettek, s a közvetlen fogyasztást szolgálhatták, de a házi szükségletek kielégítését sem fedezhették.

Kimenne ezután a város 10 502 holdas, az egri földek 92,9%-át kitevő határába, és az ún. vizen inneni rész 4654,5 holdas darabján folytatva szemlénket, legészakibb dűlőként a 258,9 hold nagyságú, a hivatkozott rész 5,6%-át elfoglaló Ráchegy áll

előttünk. Legjelentősebb művelési ág itt a szőlő volt, amely egymaga is nagyobb területet foglalt el, mint a többi művelési ág együttvéve. A szőlőterületek ugyanis 185,2 holdat tettek ki és ezzel a dűlő területének 71,5%-át tartották hatalmukban. Ezután 57,2 holddal, a dűlő területének 22,1%-ával a szántók következtek. Ehhez némi kert (1,4 hold), valamint rét (8,3 hold) csatlakozott, amik azonban csak másodlagos jelentőségűek voltak és az ún. „szőlőalj” szerepét töltötték be. A földadó alá nem eső területek szintén csekély terjedelműek voltak, mindössze 6,8 holdra, a dűlő területének 6,2%-ára rúgtak.¹²

Dél felé haladva 178,1 holddal a vízen inneni rész 3,8%-át elfoglalva, a Szarkás-dűlő következett, melynek területéből 110,5 holdat, vagyis 62%-ot borított szőlőültetvény. A fennmaradó területeken szántó-, kert- és rétgazdálkodás folyt. A szántó 53,3, a rét 8,1, a kert pedig 3,8 holdra terjedt ki, ami a terület 29,9, 4,5, illetve 2,1%-át jelentette, minimálisra, 2,3 holdra szorítva ezzel a mezőgazdaságilag nem hasznosított területeket.¹³

A Szarkás déli szomszédságában 470,4 holddal mint az egyik legnagyobb kiterjedésű dűlő, a Töviskesvölgy terült el. Fekvése nem kedvezett a szőlőművelésnek, legnagyobb részét, 425,6 holdat (90,5%) legelők borítottak, emellett viszonylag jelentős volt, 38,9 hold (8,3%), a földadó alá nem eső részek aránya. Emellett jelentéktelen, mindössze 12 holdat számláló szántóföld és rét helyezkedett el.¹⁴

A Töviskesvölgytől délnyugatra fekvő, 35,9 holdat felölelő Kisnyúzon szintén a szőlő játszotta a fő szerepet, amennyiben 28,5 holddal a dűlő 79,4%-át foglalta el. A szőlőültetvényekhez képest jelentéktelen volt az a terület, amelyet szántóföldi, kert- és rétművelés formájában hasznosítottak, végül egészen elhanyagolható mennyiség (0,4 hold) volt a földadó alá nem eső terület.¹⁵

Még délebbre, a város nyugati határvonala mentén húzódó, a vízen inneni rész 2%-át magába foglaló, s 94,8 holdat számláló Nagynyúzó-dűlőben szintén a szőlő foglalta el az első helyet. 53,3 holdon, azaz a dűlő területének 56,2%-án virágzott. 29,9 holdon (31,5%) a szántóföldi művelés folyt. 6,8 holdat rétként hasznosítottak, 3,2 holdon kert terült el. Szintén csekély (1,6) hold volt a mezőgazdaságilag nem értékesített terület.¹⁶

Szintén jelentős szőlőterülettel tűnt ki a Nagynyúzótól északkeletre elterülő, 250,8 holdas területével a vízen inneni rész 5,4%-át elfoglaló Nagykocs nevű dűlő, ahol 129,3 holdon folyt a szőlőművelés, s ezzel szemben 104,6 hold volt a szántó, 10 hold a rétek, 2,9 hold a legelő, 0,7 hold a kertek és 3 hold a földadó alá nem eső terület. A szőlőterület a dűlő 51,5%-át foglalta el, amihez kiterjedés tekintetében (41,7%) egyedül csak a szántóföld volt mérhető.¹⁷

Nagykocs déli szomszédja a 152,8 holdat, s ezzel a vízen inneni rész 3,3%-át határai között tartó Kiskocsdűlő volt. 107,8 hold, területének 70,5%-a szintén szőlővel volt beültetve. A többin szántóföldek és rétek terültek el.¹⁸

A Kiskocstól délnyugatra fekvő, s a vízen inneni, vagyis a nyugati határrész 3,4%-át magába foglaló, s 161 holdra terjedő Belső-Kisrózsáson szintén a szőlő volt a fő művelési ág, amennyiben a dűlő 62,1%-án, kereken 100 holdon díszlett. Jelentősebb területet 47,3 holdat csupán a szántók foglalták el még.¹⁹

Nagyrózsáson, mely 108,2 holdra terjedt ki, s így a vízen inneni rész 2,3%-át jelentette, szintén a szőlő uralta a terepet, területe 74,9 hold, a dűlő területének 69,2%-át foglalta el. A fennmaradó részekben 19,7 hold szántó, 4,6 hold kert, 3,8 hold legelő, 2,7 hold erdő, 0,8 hold rét és 1,3 hold földadó alá nem eső terület volt található.²⁰

A Nagyrózsástól délre elterülő Gyilkos és Újfogas dűlőkben 21,9 hold (62,6%), illetve 31,9 hold (63,8%) volt a szőlő részesedése.²¹

A két utóbbitól keletre található Paphegyen, illetve az ettől északra lévő Agárdi-dűlőben és a Hajduhegyen szintén a szőlő volt a vezető művelési ág. A Paphegy 137,7 holdas területéből 119,3 holdon a terület 50,2%-án folyt szőlőművelés. Az Agárdi-dűlő

területe 257,6 hold volt (a vízen inneni rész 5,5%-a), itt 84,5 holdon termeltek szőlőt, a Hajduhegyen 347,8 holdból (a határrész 7,5%-ából) 219,7 holdat (63,2%) borítottak szőlők.²²

Az eddig ismertetett, az egri határ nyugati felének északi, illetve középső részét alkotó dűlőktől dél felé haladva a Fertő-dűlőt találhatjuk, melynek területe 243,5 hold (a nyugati határrész 5,2%-a) volt. Szőlőművelés 105,8 holdon folyt, ami a dűlő területének 43,4%-át jelentette. A szántók 71,7 holdat, a rétek 38,3, a kertek 9,4, az erdők 6,7, a legelők 1,6, végül a földadó alá nem eső területek 9,9 holdat foglaltak magukba.²³

A Fertőtől délkeletre található a Kisgalagonyás. 403,1 holdas darabján (a vízen inneni rész 8,7%-a) a legnagyobb kiterjedésű ismét csak a szőlőművelés volt. Szőlővel 297,6 hold, a dűlő területének 73,8%-a volt beültetve. A szőlő mellett úgyszólván eltörpült a többi művelési ág, amennyiben szántóföld-művelés csak 48,1 holdon (11,9%), a kertművelés 22,5 holdon (5,6%), a rétgazdálkodás 14,2 holdon (3,5%), az erdőművelés 7,2 holdon (1,8%), a legeltetés 1,4 holdon (0,3%) folyt. A művelés alá fogott területeken kívül még 11,9 hold (2,9%) földadó alá nem eső terület volt található.²⁴

Az egri határ legdélebbi pontján elterülő Nagyalagonyás határa 147,5 holdat, a vízen inneni rész 3,1%-át fogta körül. A szőlő 100,2 hold volt, a dűlő területének 67,9%-át foglalta el.²⁵

A Nagyalagonyástól északnyugatra, az egri határ egyik kiszögellésében elhelyezkedő Maklány-dűlő 104,9 holdas területének legnagyobb részét, 77,8 holdat szintén szőlők borítottak.²⁶

Míg eddig mindenütt és mindenfelé szőlősorok és szőlőtáblák tűntek elénk, a nyugati határrész legnagyobb kiterjedésű dűlőjéből, az 1117,1 holdas (a nyugati határrész 24%-át kitevő) Tihamér és Maklány közti dűlőből hiányzott a szőlő. Területének 48,5%-án (542,3 holdon) szántógazdálkodás, 35,1%-án (392,5 holdon) legelőgazdálkodás, 9%-án (100,6 holdon) rétművelés, 2,3%-án pedig (25,4 holdon) kertgazdálkodás folyt, a többi terület pedig a földadó alá nem eső terület volt.²⁷

Összefoglalva az eddigieket azt állapíthatjuk meg, hogy a vízen inneni részen az uralkodó művelési ág a szőlőművelés volt. 1848,2 holdjával messze megelőzte és maga mögött hagyta az egyéb művelési ágakat, és a nyugati területek 39,7%-át foglalta el. Csupán két dűlőben nem folyt szőlőtermelés, és csak két olyan akadt a 19 közül, ahol a szőlőterület nem haladta meg a dűlő területének 50%-át. A többiekben, szám szerint 15 dűlőben a szőlők kiterjedése 50 és 80% között mozgott. Ezután 1312,6 holddal a szántóföldi művelés következik, amely a határrész 28,2%-át foglalta el. A szőlők és a szántók után a legjelentősebb a legelők részesedése volt, melyek 852,5 holdat, a vízen inneni rész 18,3%-át foglalták el. A rétekre 284,2 hold (6,1%), a kertekre 138,4 hold (3%), az erdőkre 37,2 hold (0,8%) esett, végül a földadó alá nem eső területek 180,1 holddal a nyugati részek 3,9%-át tették ki.

Áttérve az Eger patak keleti oldalán elterülő, egykor Borsodhoz tartozott, ún. vízen túli részre, de eltekintve az eddig követett részletezéstől, azt találjuk, hogy a 19 dűlő mindegyikében folyt szőlőtermelés.

Tihamér 361,5 holdat számlál, s a keleti rész 6,6%-át magába foglaló területén 149,5 hold, a dűlő 41,3%-a volt szőlő. A Kőpáros-dűlőben 162,6 holdból 65,2 holdon, a dűlő 40,1%-án virágzott. A vízen túli rész egyik legtekintélyesebb területű, a keleti területek 10,9%-ra, vagyis 582,6 holdra kiterjedő Almagyaron túlnyomóan szintén szőlőtermelés folyt. Kiterjedése 364,7 hold, a dűlő területének 62,6%-a volt.²⁸

Az Almagyartól északra helyezkedő, ugyancsak tekintélyes területű Cegléd-dűlő, amely 626,2 holdat számlált, és ezzel a vízen túli rész 11,6%-ára terjedt ki, egyenesen azzal tűnt ki a város dűlői közül, hogy földjéből 421,5 hold, területének 67,3%-a volt

szőlővel beültetve, s így a szőlőterület mennyiségét tekintve az első helyet foglalja el.²⁹

Az északnyugati részen található Cegléd-pusztán, melynek 557,1 holdas, a vízen túli rész 10,3%-át elfoglaló területén a Birka-, a Bajusz-, a Felső-Galagonyás-, a Szurdok-, és a Hergyimó-dűlő osztozott, a szőlőművelés szintén túlszárnyalta az összes többi művelési ágot. A Birka-dűlőben 112,8 hold (80,3%), a Bajusz-dűlőben 91,4 hold (57,3%), a Felső-Galagonyáson 49,2 hold (58,8%), a Szurdokban 17,1 hold (67%), a Hergyimó-dűlőben pedig 65,1 hold (44%) volt szőlő. A Cegléd-pusztá területéből ezzel 333,6 holdat foglalt el szőlő, s így a pusztá területének 60,2%-ára terjedt ki.³⁰

A vízen túli rész 57,6%-át, tíz dűlőt, 3107,5 holdat felölelő Szőlőske-pusztán 1019,3 holdat, a terület 32,8%-át népesítette be szőlő. A város szőlővagyonának épp egynegyede terült el itt. A pusztához tartozó dűlőkben egyébként a szőlőterület aránya a következőképpen alakult: Kis-Eged 39,5% (21,9 hold), Nagy-Eged 40,3% (239,5 hold), Nádás 56,9% (26,9 hold), Tóthegy 73,3% (43,4 hold), Vidra 74% (33,8 hold), Szőlőske 5,2% (76,5 hold), Afrika 81% (83,2 hold), Mészhegy 53,8% (99,8 hold), Nyerges 44% (26,7 hold) és végül a Síkhegy 76,7% (367,6 hold). A szőlőt az egész határban egyedül itt előzte meg másik művelési ág. Ez az erdő volt, amelynek 1314,3 holdja, a pusztá területének 42,3%-át foglalta el. Ez egyben a városhoz tartozó erdők 96,9%-át jelentette.³¹

A szőlőművelés tehát – mint az a fentiekből egyértelműen tetszik ki – az ún. vízen túli rész 5397,5 holdas darabján is uralkodó volt. 2355,8 holdat, a határrész 43,6%-át foglalta el. A második legnagyobb művelési ág az erdőgazdaság volt, 1318,8 holdjával a határrész 24,4%-át mondhatta magáénak. A szántók 787,4 holdat (14,6%), a legelők 420 holdat (7,8%), a rétek 294,5 holdat (5,4%), tettek ki. A kertbirtok 32,7 hold (0,6%), míg a földadó alá nem eső területek 176,7 holdat (3,3%) foglaltak el.

Szemlélnk végére érve a következő összkép tárul elénk: a város 10 052 holdas határából 4204 hold, a határ 41,8%-a volt szőlőterület, 2100 hold (20,9%) szántó, 1356 hold (13,5%) erdő, 1272 hold (12,6%) legelő, 578,7 hold (5,7%) rét, 171,1 hold (1,7%) kert és 356,8 hold (3,5%) volt a földadó alá nem eső terület.

A Tihamér és Maklány közti, valamint a Tövískesvölgy kivételével, ahol egyáltalán nem volt szőlő, a szőlőművelés volt a fő termelési ág.

A szőlőművelés aránya az Afrika és a Birka-dűlő területén volt a legmagasabb, meghaladta a 80%-ot. 70 és 80% között váltakozott a Kisgalagonyás, Kiskoccs, Kisnyúzó, Maklány, Ráchegey, Síkhegy, Tóthegy és Vidra területén. Az Almagyaron, Belső-Kisrónásán, Cegléden, Gyilkoson, Hajduhegyen, Nagygalagonyáson, Nagyronásán, Szarkáson, Szurdokban és Újfogáson 60 és 70% között volt a szőlőföldek részesedése. A többi dűlőben 50 és 60% között volt az arány. Abszolút számokban a legnagyobb a szőlőterület Cegléd, Síkhegy, Almagyar, Kisgalagonyás, Nagy-Eged és a Hajduhegy dűlőkön volt. Csupán nyolc olyan dűlő volt (az Agárdi, a Fertő, a Tihamér, a Kőporos, a Hergyimó, a Kis-Eged, a Nagy-Eged, a Szőlőske és a Nyerges), ahol a szőlőföldek területe 50% alatt maradt. Ettől eltekintve azonban a szőlőbirtokok nagysága – a Szőlőske dűlőt kivéve, ahol a legalacsonyabb volt a szőlők aránya – mindenütt számottevő művelési ág volt.

Az említett Cegléd, Síkhegy stb. dűlőkben a szőlő kiterjedése 200 és 400 hold között volt. Tíz dűlőben (éspedig: Ráchegyen, Szarkáson, Nagykokcs, Kiskocson, Belső-Kisrónásán, Paphegyen, Fertőn, Nagygalagonyáson, Tihaméron és Birkán) 100 és 200 hold között mozgott, a többiben 100, sőt kilenc helyen 50 hold alatt maradt. 50 holdat meg nem haladó szőlőterület Gyilkoson, Újfogáson, Felső-Galagonyáson, Szurdokon, Kis-Egeden, Nádason, Tóthegy, a Vidra és a Nyerges dűlőben volt található.

Kataszteri telekkönyvünk a szőlőterületek földrajzi helyének és kiterjedésének felmérésén túl egyszersmind arra is módot és lehetőséget ad, hogy az egyes szőlőföldek minőségéről – és természetesen – az egyes kategóriák nagyságáról is pontos képet alkothassunk. Az Eger város területén, illetve határában található szőlőföldeket a fent hivatkozott törvény ismertetése kapcsán már vázolt eljárás alapján nyolc minőségi osztályba sorolták, melyek közül a hagyományos felfogásnak megfelelően, az első osztály jelentette a legkiválóbb, a nyolcadik a leggyöngébb minőséget. E szerint a minőségi osztályozás szerint a város határai között található szőlőterületek közül első osztályúnak mindössze 253 hold minősült. Ebből 107,5 hold (a dűlő területének 29,2%-a) Sikhegyen, 49,5 hold (16,6%) Kiskalagonyáson, 35,8 hold (14,9%) Nagy-Egeden, 30,3 hold (30,2%) Nagykalagonyáson, 21,4 hold (5%) Cegléden, 8,5 hold (4,6%) Ráchegyen díszlett. A legjobb szőlők tehát Egerben a vízen túli részen, Sikhegyen teremtek. Másodosztályú 507,2 hold volt, ilyen már sokfelé fordult elő. Harmadosztályúnak 647,2 holdat minősítettek. A zöm a negyedik, ötödik és hatodik osztályhoz tartozott. Negyedosztályú 683,5, ötödosztályú 807,2, hatodosztályú 705,1 hold volt. Hetedik osztályúnak 437,1 holdat és végül nyolcadosztályúnak 142,9 holdat számoltak el.

Martonffy Károly 1853-ban megjelent Eger szőlőgazdászata c. munkája alapján a fentiekben számba vett földeken tenyésző szőlőfajtákról is alkotható valamelyes kép. Eszerint az uralkodó szőlőfajta a kadarka volt.³² A kadarka – mint ismeretes –, bőven termő, változó minőségű, október első felében érő, könnyen rothadó, gyalogművelésre kiválóan alkalmas, de gyakran kevés színanyagot tartalmazó vörösbor-szőlő fajta. Jó évjáratban finom, fűszeres, jellegzetes zamátú, szép színű vörösbor ad. A téli fagyra igen érzékeny. Rövid csapra metszhető, de kopasz fejen is bőven terem.³³ Eger határában korunkban a szőlők legnagyobb részét kopaszfejes műveléssel művelték. A tőke így nem magasodott fel, s karó sem kellett hozzá, amivel jelentős költséget takarítottak meg. Egerben a kadarkának több fajtája is elterjedt volt: a kereklevelű, a keresztlevelű, a lúdtalpú, a negotini, a nemes, a bolond (vagy rúgós). A kadarkán kívül még a juhfarkot, a piros bakatort és a rakszőlőt termesztették. Ez utóbbiak – a bakator kivételével – gyenge minőségű fehér bort adtak.³⁴ Ezek termelése csekély terjedelmű volt, Eger elsősorban vörösbor termelt, amihez képest nem volt számottevő a fehérbor-termelés. Becsülete is elsősorban a vörösbor adó fajtáknak volt. „Bortermő”-nek az egri kapás is csak a kadarka lúdtalpú, kerek- és keresztlevelű változatait tartotta, a többit egyszerűen „abajdos”-nak nevezte.³⁵

Az egyidejűleg készült, ún. osztályozási jegyzőkönyv segítségével, mely művelési ágak szerinti bontásban, helyrajzi számok szerint haladva és dűlőnként rendezve közli az egyes szőlőterületek kataszteri tiszta hozadékát, végül arra is választ adhatunk, milyen jövedelem és vagyon erőforrásai voltak a város határában található szőlőültetvények.³⁶

A vízen innen fekvő 17 dűlő szőlői tisztán 20 752,3 forintot jövedelmeztek. Dűlőnként haladva ez a következőképp oszlott meg. A ráchegyi szőlők 2849 forintot hoztak, ami a vízen inneni szőlők összjövedelmének 13,7%-át jelentette. A Szarkás 979,4 Ft (4,7%), a Nagynyúzó 409,4 Ft (2%), a Nagykovács 1035 Ft (5,3%), a Kiskovács 1306,6 Ft (6,3%), a Belső-Kisrózsás 716 Ft (3,4%), a Nagyrovásás 1182 Ft (5,7%), a Gyilkos 213,9 Ft (1%), az Újfogás 337,3 Ft (1,6%), a Paphegy 1232,4 Ft (5,9%), az Agárdi 546,8 Ft (2,6%), a Hajduhegy 2371,3 Ft (4%), a Fertő 1243,6 Ft (6%), a Kiskalagonyás 3610,4 Ft (17,4%), a Nagykalagonyás 1937,5 Ft (9,3%) és végül a Maklány 571,2 Ft (2,7%) értéket termelt. A legnagyobb jövedelmet a Kiskalagonyás, a Ráchegy és a Hajduhegy biztosította. A Nagykovács, Kiskovács, Nagyrovásás, Paphegy, Fertő és Nagykalagonyás már közepes jövedelmet adó dűlők voltak.

A vizen túli rész legnagyobb jövedelmet szolgáltató dűlői a Síkhegy, a Cegléd és az Almagyar voltak. Az első 7318,6 Ft-ot (25,6%), a második 5851,1 Ft-ot (20,5%) és a harmadik 4994,1 Ft-ot (17,5%) jövedelmezett. Jó pénzt 3280,7 Ft-ot (11,5%) hozott a Nagy-Eged és 1594,2-et (5,6%) a Birka-dűlő. A többiek szőlőjövedelme nem haladta meg az 1000 forintot, s ezeknek nagy része is 500 forint alatt volt, sőt szép számmal akadt olyan is, ahol a 100 forintot sem érte el. A vizen túli részen fekvő szőlők tiszta jövedelme összesen 28 543,7 Ft volt. A legkevesebb a beltelkek szőlőinek jövedelme volt, mindössze 26,4 forintot tett ki.

A városnak a szőlőkből így 49 322,4 forintos összjövedelme származott. Ebből 6826,9 forintot (13,8%) az első, 9958,9 forintot (20,2%) a második, 10 362,1 forintot (21%) a harmadik, 4700,5 forintot (9,5%) a negyedik, 6827,8 forintot (13,8%) az ötödik, 4677,19 forintot (9,5%) a hatodik, 5680,3 forintot (11,5%) a hetedik és végül 351,1 forintot (0,7%) a nyolcadik osztályú szőlőterületek adtak.

A fentieket közelebbről is szemügyre véve, azonnal kitetszik, hogy a jövedelemnek több mint 50%-a származott az első, a második és a harmadik osztályú szőlőföldekből, holott ezek a szőlőterületnek csak 20%-át tették ki.

Ha a szőlőből származó jövedelmet végül a többi művelési ágéval vetjük egybe, első tekintetre világos, hogy a város gazdasági életének alapját döntően és elsősorban a szőlőművelés jelentette. A művelés alá fogott területek 71 373 forintot kitevő összjövedelméből 69,1% jutott a szőlőre. A szőlők után mint legmagasabb a szántók jövedelme következett, de ez is csak 10 526,5 forint volt és az összes jövedelemből 14,4%-kal részesedett, míg a kertek már csak 5,2%-os, a rétek 4,7%-os, a legelők 3,3%-os, végül az erdők 2,9%-os tételeket értek el.

Így festett az a híres szőlővagyon, mely röviddel azután, hogy felmérték és az 1888-ra elkészült kataszteri telekkönyv hasábjaira vették, a filoxéra pusztításainak esett áldozatul, emberek százait és ezreit taszítva létbizonytalanságba. Az elsüllyedt vagyonról felvett telekkönyv azonban pontos leltára, hű megőrzője maradt annak, ami a filoxérával visszavonhatatlanul ment veszendőbe, s így nem pusztán a szőlőföldeknek, hanem a hozzájuk kapcsolódó társadalmi viszonyoknak is elsőrendű forrását jelenti. A dolgozat következő fejezete majd ezeket a viszonyokat ismerteti meg az olvasóval.

JEGYZETEK

- [1] Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata. Agrártörténeti Szemle, 1964. I. sz. 56. 1.
- [2] 1875–1876. évi törvénycikkek Bp. 1896. 12–27. 1.
- [3] Eger város határleírása 1886. Egri Városi és Járási Földhivatal térképtára iktatlan.
- [4] Heves megyei Levéltár (továbbiakban HML) Eger város kataszteri telekkönyve Heves Vármegyei Földmérési Felügyelőség kataszteri munkálatai 1877–1928. VI–104/23.
- [5] A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt I. Bp. 1882. 802., 809., 814. 1., valamint A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei II. Bp. 1882. 113. 1.
- [6] Eger város kataszteri térképe Egri Városi és Járási Földhivatal térképtára. 25/XI/90.
- [7] HML Eger város kataszteri telekkönyve Heves Vármegyei Földmérési Felügyelőség kataszteri munkálatai 1877–1928. VI–104/23. 1–19. 1.
- [8] Uo. 49–82. 1.
- [9] Uo. 261–292. 1.
- [10] Uo. 208–261. 1.
- [11] Uo. 82–208. 1.

- [12] Uo. 295–312. l.
- [13] Uo. 312–314. l.
- [14] Uo. 324–325. l.
- [15] Uo. 325–330. l.
- [16] Uo. 330–342. l.
- [17] Uo. 342–363. l.
- [18] Uo. 363–374. l.
- [19] Uo. 374–390. l.
- [20] Uo. 390–398. l.
- [21] Uo. 398–406. l.
- [22] Uo. 404–460. l.
- [23] Uo. 460–484. l.
- [24] Uo. 484–521. l.
- [25] Uo. 521–532. l.
- [26] Uo. 532–542. l.
- [27] Uo. 542–548. l.
- [28] Uo. 549–616. l.
- [29] Uo. 616–644. l.
- [30] Uo. 644–674. l., 675., 676–685. l.
- [31] Uo. 675., 685–785. l.
- [32] Magyarország és Erdély képekben IV. Szerk.: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. Pest, 1853. 61. l.
- [33] Muraközy Tamás (szerk.): Kertészeti Lexikon. Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1963. 465. l.
- [34] Uo. 103., 291., 794. l.
- [35] Ld. a 32. jegyzetnél idézett forrást.
- [36] HML Eger város határának osztályozási jegyzőkönyve Heves Vármegyei Földmérési Felügyelőség kataszteri munkálatai 1877–1928. VI–104/23.

HOITSY PÁL, AVAGY EGY MAGYAR „IMPERIALISTA” A XIX. SZÁZAD VÉGÉN

BOHONY NÁNDOR

(Közlésre érkezett: 1977. január 25.)

Hoitsy Pál közírói szereplése és sajátosan irreális eszmevilága, melyet az itt következőkben szeretnék bemutatni és elemzés tárgyává tenni, elsősorban mint különös, időhöz és korhoz kötött *kórjelenség* érdemelheti meg a türelmes olvasó figyelmét, és mint ilyen is csak annyiban, amennyiben az egyes korok kórtüneteinek is sajátos arculatuk van, és – bármiként vélekedjünk is róluk – éppúgy hozzátartoznak koruk történetéhez, mint a normális jelenségek. Eljárásom és sajátos témaválasztásom egyedül csak az mentheti, hogy a hasonló jelenségek vizsgálatára korántsem e szerény dolgozat az első kísérlet.

Mielőtt dolgozatom tulajdonképpeni tárgyára térnék, szeretném elmondani, hogy Hoitsyhoz és elvbarátaikhoz Bánffy Dezső nemzet-szemléletét és politikai tevékenységét vizsgálva vezettek el a kutatás szálai, és „szelleménél” való időzésem voltaképp nem több, mint az extrém jelenségek világába tett rövid szellemi túra, melyre szintén nem a jelen dolgozat az első példa a szakirodalomban.

Hoitsy annak a különféle pártállású elemekből összeállt – egyébként rendkívül laza és heterogén – csoportnak volt az egyik megalomániás, periférián mozgó, bár kétségtelenül hangos képviselője, amely a múlt század végén szélsőséges eszméivel vonta magára a közvélemény figyelmét, és melynek tagjaiban a magyar „imperializmus” képviselőit szokás felismerni a történelmi irodalomban.¹ E sajtóban és parlamentben szereplő, számos ellentétet mutató, és az eszmék síkján is csak főbb pontokon találkozó, éppen ezért fogalmi körbe is csak nehezen kényszeríthető csoportot általában Beksics Gusztáv, Jancsó Benedek, Eötvös Károly, Porzolt Kálmán, Rákosi Jenő és Falk Miksa nevével szokás fémjelezni,² akik – mint ismeretes – az újságírás, a szépliteratúra, valamint a tudományos élet berkeiből léptek a politikai színpadra s így tulajdonképpen igazi, a szó klasszikus értelmében vett politikus nem is volt közöttük, noha egyikük-másikuk a tisztelt ház tagságát is a magáénak mondhatta. Nem lehet feladatunk e helyen a csoport részletekbe menő jellemzése, röviden mégis jelezniük kell, hogy míg egyes képviselői (Beksics és Jancsó) csupán a magyarság Kárpát-medencei szupremáciájának teljesebbé tételén fáradoztak, addig mások (Hoitsy és Rákosi), ezt a magyar állam délkeleti irányú területszerzésének igényével kapcsolták egybe. A köréjük csoportosulókról nagy vonalakban csupán annyit, hogy azok a dzsentri köréből vagy részint a dzsentrit majmoló, nem egyszer idegen eredetű középpolgárságból kerültek ki, akiknek származása – mint arra már Horváth Zoltán is joggal mutatott rá – kis mértékben sem indokolta azokat a szélsőséges elveket és azt az ügybuzgalmat, mellyel eszméik terjesztésében közreműködtek.³

Hoitsy Pál 1850. december 31-én, a Pest megyei Vatyán pillantotta meg a napvilágot. Pesten és Berlinben folytatott bölcsészeti tanulmányait bevégezve, előbb a pólai obszervatóriumban volt csillagász, később főreáliskolai tanárként működött, míg végül politikusnak csapott fel. Számos tudományszerűsítő írása mellett kora egyik legnépszerűbb csillagászának, Camille Flammarionnak A csillagvilág csodái című művét fordította magyarra. 1892-től 1910-ig a Függetlenségi Párt Ugron vezette frakciójához tartozott és ezekben az években élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki, erélyesen szállva síkra a magyar állam délkeleti irányú hódításainak szükségszerű volta mellett. A csillagászi tekintélyére, tanári múltjára egyaránt adó Hoitsy később Budapesten 1894-ben közzétett *Jövönk és az uralkodóház. Geológia, mint politikai tényező*, majd 1902-ben ugyancsak a fővárosban megjelent *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai* című munkájában adott „tudományos” összefoglalást lázálmairól.

Szerzőnk – magyar kortásainak többségétől eltérve – nem történelmi, hanem geopolitikai tételekre alapozta koncepcióját, melynek elemeit egy korabeli német munkából, *Bernhard von Cotta Deutschlands Boden* című művéből merítette. Geopolitikai vezérelvei a következőkben summázhatók; „... egy nemzet uralmának térbeli határait nem a véletlen szabja meg, hanem a geográfiai viszonyok. Minden nemzet utalva, sőt kényszerítve van rá, hogy bírja az egész földet, melynek vizei az ő főfolyamába ömlenek.⁴ Emellett a természetes határok fontosságát emelte ki, amennyiben hangsúlyozta, hogy azok a körülmények tekinthetők ideálisnak, mikor a honvédelmet támogató természetes akadályok az állam területét lezáró határokkal esnek egybe, azonban minden „tudományossága” sem óvta meg attól, hogy igen gyakran ne keveredjék ellentmondásba a rendszere alappilléreit képező geográfiai elvekkel, minthogy hódító étvágya hovatovább meghaladta azt a mértéket, amelynek keretei közé „geográfiai igazságai” zárták volna.

Eszméinek optikáján át vizsgálva a dolgokat, szerzőnk a történelmi Magyarország helyzetét e tekintetben cseppet sem találta kielégítőnek, sem megnyugtatónak, állandóan tartva a kelet és nyugat erőinek tradicionálisan bekövetkező összeapásától és a szomszédságból leselkedő veszedelmektől – mint írta – „... a magyar nemzet kénytelen lesz vele, ... hogy védekezzen szomszédainak folytonos támadásaival szemben”⁵ – koncepciója alaptézisévé a határok átalakításának gondolatát tette. Ennek kapcsán mindenekelőtt arról igyekezett meggyőzni kortásait, hogy az ország biztonsága parancsolóan követeli meg, hogy egyfelől a déli határokat a „Balkán vízvázlatjához”⁶ kell kitolni, másfelől pedig (mihelyt a nemzetnek módjában áll) a nyugati határ azon szakaszának megerősítéséről kell gondoskodnia, hol a Duna magyar földre lép. „... Hódítástól hódításig kell mennie a nemzetnek, ... – írta – míg országa természetes határokat nem nyert minden felé.”⁷

Tudós szerzőnk ügyet sem vetve a nemzetközi erőviszonyok alakulására, egy délkeleti irányú magyar térhódítás tervét dolgozta ki, amelynek indoklásául teljesen elegendőnek tartotta, hogy egyszerűen csak „magyar” érdekekre hivatkozzék. Ime, szerzőnk érvelése: „... be fog állani az a szükség, hogy imponáló túlsúlyt szerezzünk délkeleti határainkon a magyar érdekeknek. Ki uralkodik odalent, s milyen kormányforma mellett, az lehet ideig-óráig másodrendű kérdés, ... de akárki uralkodik is, nagyobb mértékben kell ott a magyar érdekek érvényesülnie, mint jelenleg történik.”⁸ Hódítási vágya első áldozatául Szerbiát szemelte ki, melynek népét jeles geográfusunk államalkotásra képtelennek deklarálta. „... A szerb nép legújabb története afelől tesz tanúságot – így Hoitsy –, hogy nincsenek meg benne azok a politikai kvalitások, amelyek az önálló nemzeti lét fenntartásához szükségesek.”⁹ Szerbia meghódítása után Bosznia státuszának átalakítását tervezte, minthogy szerinte ott a közös kormányzás nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket a magyar politika joggal elvárhatott volna. Arról

azonban, hogy miben állottak voltaképp ezek a remények, mélyen hallgatott, mint ahogy arról sem nyilatkozott, hogy a nemzeti szuverenitás néhány alapvető attributumát nélkülöző Magyarország miként érvényesíthette volna önálló politikai akaratát az efféle kérdésekben közismerten intranszigenens magatartást tanúsító Ferenc Józseffel szemben. Az ilyen „mellékes” kérdésektől magát egy cseppet sem zavartató Hoitsy Dalmácia sorsának alternatíváin töprengve, nagyvonalúan túltette magát saját, fennen hirdetett földrajzi elvein, tudniillik azon az elemi tényen, hogy a dalmát föld a Balkán víz-választójának túlsó oldalán terül el, a hódítás jogát már közgazdasági szükséggel magyarázta, kijelentvén, hogy Magyarországnak szüksége van a forgalmas kikötővárosokra.¹⁰ Majd a reális megfontolásoknak végképp búcsút intve keletnek fordult, és minden érvelés és magyarázat nélkül, Románia és Bulgária meghódítását vette tervbe, nem vélvén távolinak az időt, amikor Szófia utcáinak forgatagában is magyar beszédet hallani.¹¹

Az előbbieken ismertetett hódítási sorozattól kitervelőjük – teljes joggal! – azt várta, hogy Magyarország elsőrangú európai hatalom lesz, ám téved az olvasó, ha azt hiszi, hogy ezzel Hoitsy Pál lázálmainak a végére jutottunk. A déli hódítások befejeztével a nyugati irányú térfoglalás lehetőségeit vette fontolóra a harminc milliós Magyarországnak fanatikus profétája, bár az utóbbi esetben a lojalitástól fékezve, már nagyobb önmérsékletről tett tanúságot, ugyanis ennek lehetőségét arra a később bekövetkező időpontra helyezte, amidőn a magyar államra hárult volna az osztrák tartományok megmentésének szerepe.¹²

Itt kívánok rámutatni arra, hogy nemcsak Hoitsy Pál, hanem a kortárs politikusok egész sora osztotta a felfogást, mely szerint a belpolitikai válságoktól gyötört Ausztria többé nem képes eleget tenni annak a vezetőszerepnek, melyet korábban birtokolt, következésképp azt hangsúlyozták, hogy a dualista állam politikai súlyát a magyar korona országaira kell áthelyezni. Mint arra már tanulmánykötetében Diószegi István is rámutatott, a századvég politikusai, illetve politikus generációi a „... tételt, hogy Ausztria erős, amely védelmet nyújt és Magyarország gyenge, mely oltalomra szorul, tökéletesen megfordították. Az új felfogás szerint, melyet Ciszlajtánia tartós válságára alapoztak, Magyarországnak volt a Monarchia tulajdonképpeni tartóoszlopa.”¹³

Hoitsyknak azt a felfogását, miszerint „... be kell következnie annak az időnek, midőn a hatalmi túlsúly a kettős Monarchiában Magyarországra esik...”¹⁴ csak megerősítették azon vizsgálatait, melynek során a Kárpát-medencei népek történetét tanulmányozta, különös figyelmet szentelve azon belül is a magyarság politikai szerepének. Studiumának alap gondolatai az alábbiakban foglalhatók össze. Miután joggal szögezte le, hogy az államalapítás műve a jelzett térségben sokkal nagyobb akadályokba ütközött mint kontinensünk nyugati felén, ahol a kelet méhéből időről időre kilökődő néphullámok nem fenyegették nyomtalan pusztulással az ott élőket, annak a véleményének adott hangot, hogy a Kárpát-medencében kialakuló államnak „... csak akkor volt némi állandósága, ... ha egyetlen nemzet bírta az egész területet.”¹⁵ Abban az esetben viszont – folytatta gondolatmenetét – ha nem egy jogar alatt összpontosult a politikai főhatalom, akkor a kárpát-európai népek békéjét a szakadatlan küzdelmek epochája váltotta fel. Tekintettel arra, hogy a fiatal magyar királyság valóban az egyik legjelentékenyebb politikai tényezője lett a Kárpátok övezte tájnak, Hoitsy számára önként adódott az a „históriai” érv, mely a magyar nemzet szuprematív törekvéseit a történeti fejlődés szerves következményének tekintette. Nemzetszemléletének abszurditása azonban akkor érte el tetőfokát, amikor teljes komolysággal állította azt, hogy a függetlenségétől megfosztatott és idegen birodalom keretei közé kényszerített magyarság történelmének e mélypontján sem vesztett abból a jelentős politikai szerepből, melyet korábban vitt, mert „... az egész birodalom sorsára a Duna–Tisza menti tartomány nehezedett

reá.”¹⁶ E nyilatkozat után úgy véljük, főlegesen is hangsúlyozni, hogy tudós geográfusunk számára egy percig sem volt kétséges az a kortársak körében is általánosan elfogadott föltevés, hogy a Kárpát-medence politikailag legszámottevőbb etnikai állománya a magyarság, Hoitsy legfőljebb csak érveinek sajátos voltával tüntethette.

Miután a maga módján körvonalazta a magyar nemzet „feladatait”, amelyeknek hosszú századokra biztosítaniuk kellett volna az ország jövődjét, és a kuriózumot sem nélkülöző teóriájával „igazolta” e célok „históriai jogosultságát”, azokat a kül- és belpolitikai tényezőket vette bonckés alá, melyek akadályozhatták a nemzetet küldetése teljesítésében.

A kilencvenes évek nemzetközi fejleményeiről szólva, melyek közismerten a Monarchia külpolitikai elszigetelődését és az európai erőviszonyok olyan átalakulását vonták maguk után, amelyek hovatovább a dualista állam nagyhatalmi státuszát is megkérdőjelezték, Hoitsy kifejtette, hogy a korabeli Európát a növekvő békevágy jellemzi, mint írta, „. . . látjuk, hogy a nemzetközi ellentétek szelidülnek.”¹⁷ Az általános béke óhaját, melyet ő az internacionalizmus terjedésével,¹⁸ valamint a „haza eszméjének” halványulásával¹⁹ magyarázott, azonban nem tartotta zavaró tényezőnek, mivel mind a világbékét, mind a szocialista eszméket gyökértelen utópiának tekintette.²⁰ A pánszláv veszélyt – mindenestre több joggal – mint az erősödő munkásmozgalmat –, ugyancsak „leírta”, mondván, hogy a szomszédos szláv népek vallásában megnyilatkozó különbségek, valamint azok kölcsönös politikai vetélkedése, továbbá az a nagyfokú féltékenység, amely a nyugati hatalmak részéről Oroszországgal szemben megnyilvánul, nem veszélyeztetheti tartósan a magyar állam hegemonista törekvéseit.²¹

Láttuk, geográfusunk Ausztriát tekintette a kettős állam gyengébb pólusának, ezért szerette volna a Habsburg-házat nemzeti dinasztiviáá kvalifikálni, hogy azzal fokozottabb mértékben ismertethesse el a magyar állam politikai igényeit. „. . . A dinasztianak nemzetivé tétele pedig többet fog használni a magyar nemzetnek, mint egy szerencsésen végződő háború” – állította Hoitsy –²² mert úgy gondolta, hogy e lépés növelni fogja a nemzet presztízsét, s kedvezően befolyásolja majd a nemzetiségi tömegek magatartását. A Habsburgok „megmagyarosításának” folyamatát úgy képzelte el, hogy egyrészt kifejlesztik a „nemzet royalista érzéseit”²³, másrészt pedig számúznak a politikai életből minden olyan ellentétet, mely nézeteltérésre adhat okot a nemzet és annak királya között.²⁴ A cél irreálisára és a megvalósítás eszközeinek komolytalanságára úgy véljük, kár is szót vesztegetni, mert azok képtelenségénél már csak tudorunk politikai antitalentuma volt nagyobb.

Ime, „egy csokor” Hoitsy úr délibábos nacionalizmusából, aki nem látta meg a pusztuló magyar falut, az egykét, s akinek szava sem volt a kétségbeesettekről, a kitántorgó százezrekről, a nemzetet hatalmába kerítő öngyilkos indulatról, a végvidékein etnikai szigetekre töredező magyarságról – egyszóval a nemzet *igazi* bajairól.

Mint minden hódító, a hódítás napóleoni vágyától megszállott (de annak zsenijét tökéletesen nélkülöző) Hoitsy is tisztában volt vele, hogy tervei csak ütőképes hadsereg birtokában válthatók valóra. Ám szomorúan kellett konstatálnia, hogy „. . . a közös hadseregben hiányzik a közös ideálért dobogó szív,”²⁵ terveinek megvalósítását így az önálló magyar hadseregre alapozta. Ennek megteremtését egyébként igen egyszerűnek vélte, csupán arra van szükség, hogy az osztrák–magyar hadsereg harcászati egységének megbontása nélkül érvényre jusson a magyar csapatok nemzeti szelleme,²⁶ mely – mintegy varázsütésre – automatikusan létrejöhet, ha a magyar ezredek tisztjei felveszik a magyar állampolgárságot, illetve a magyar ezredekben bevezetik a nemzeti vezényszót, amely azzal a „szükségszerű” következménnyel fog járni, hogy azok előbb vagy utóbb

magukévá teszik az általa megfogalmazott „nemzeti célkitűzéseket.”²⁷ Ehhez már nincs mit hozzátennünk. *Difficile est satiram non scribere!*

Igaztalanok lennének azonban bölcsészünk emlékéhez, ha nem tennék a fentiekhez, hogy olykor ő is fején találta a szöveget. Az ország gazdasági helyzetét elemezve kénytelen volt elismerni, hogy az szegény, a mezőgazdaság szerkezete nem szerencsés, ipara nem fejlődött kellő mértékben és a kereskedelmi forgalom volumene sem üti meg a kívánt mértéket.²⁸ Mély sajnálattal állapította meg, hogy terveinek megvalósításához az ország gazdasági erőforrásai csekélyek, illetve kérdésessé teszik az általa oly hön óhajtott hódító hadműveletek sikerét. Ezért az ország erőinek tetemes növelésére tervet dolgozott ki. Így többek között javasolta egy vízi szállításra és öntözésre egyaránt alkalmas csatorna létrehozását az Alföldön, továbbá az ipari növények, zöldségfélék termesztésének szorgalmazását, az állatállomány minőségi és mennyiségi feljavítását, valamint ezzel párhuzamosan a takarmányfélések termesztésének fokozását. Ezen túlmenően szükségesnek tartotta az ipar, de különösen a konzervipar állami erőből történő fejlesztését, míg a kereskedelmi forgalom növekedését a vasúthálózat további szélesítése révén kívánta elérni.²⁹ E gazdasági javaslatoktól azonban szerzőjükön kívül, más aligha várható prosperitást!

„Vak tyúk is talál szemet.” Hoitsy úr egyetlen épkézláb eszméje a természet-tudományok tanításának szorgalmazása, illetve az állami oktatás jelentőségének felismerése. „. . . Önmagától egyetlen nemzet se lesz tudós, tanult vagy művelt. Ez irányban legtöbbet kell még tennie a magyarságnak; . . . mert itt van a legtöbb tennivaló. Most pedig olyan irányt vett a haladás, mely kedvez a természettudományoknak. Amely nemzet legtöbbre viszi e téren, az megelőzheti sok vonatkozásban a többieket.” – írta.³⁰ Az „általános állami oktatás” egyik legfontosabb feladatának pedig a „nemzeti közérzés” fejlesztését tartotta.³¹

Hogy ki volt Hoitsy Pál, összegzés nélkül is világos. Elkészönve a türelmes olvasótól, a mondottakhoz csak annyit tehetünk még hozzá, hogy az ilyen csodabogaraknak korántsem a magyar parlamentben lett volna a helyük.

JEGYZETEK

- [1] Hanák Péter Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi Szemle. 1962. 2. sz. 238. l., valamint Gratz Gusztáv A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I. Bp., 1934. 371. l.
- [2] Horváth Zoltán Magyar századforduló. Bp., 1974. 38., 41. l.
- [3] Horváth i. m. 38. l.
- [4] Hoitsy Pál Jövőnk és az uralkodóház. Geológia, mint politikai tényező. Bp., 1880. 125. l. (A továbbiakban Jövőnk . . .)
- [5] Hoitsy Pál Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai. Bp., 1902. 18. l. (A továbbiakban Nagymagyarország)
- [6] Jövőnk . . . 125. l.
- [7] Nagymagyarország 26. l.
- [8] Jövőnk . . . 126. l.
- [9] Nagymagyarország 26. l.
- [10] Nagymagyarország 27. l.
- [11] Uo.
- [12] Nagymagyarország 26. l.
- [13] Diószegi István Hazánk és Európa. Bp., 1970. 367. l.
- [14] Nagymagyarország 62. l.
- [15] Nagymagyarország 18. l.

- [16] Uo.
- [17] Nagymagyarország 38. l.
- [18] Uo.
- [19] Uo.
- [20] Nagymagyarország 41. l.
- [21] Nagymagyarország 46. l.
- [22] Nagymagyarország 64. l.
- [23] Jövőnk . . . 128. l.
- [24] Uo.
- [25] Nagymagyarország 74. l.
- [26] Uo.
- [27] Nagymagyarország 75. l.
- [28] Nagymagyarország 70. l.
- [29] Nagymagyarország 71–73. l.
- [30] Nagymagyarország 66–67. l.
- [31] Jövőnk . . . 128. l.

BARTÓK ROMÁN NÉPZENEGYŰJTŐ UTJAI

KELEMEN IMRE

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

Bartóknak egy 1930-ból való levelében, amelyet Octavián Beu román folkloristához intézett, azt olvashatjuk, hogy a román népzene gyűjtését 1909 nyarán kezdte meg Belényes környékén, s ott is fejezte be 1918 nyarán.¹

Ez a közlés bizonyos kiegészítést, illetve pontosítást kíván:

1. A rendszeres gyűjtés valóban 1909 nyarán kezdődött, azonban az első román dallamokat 1908 novemberében jegyezte le Bartók a Toroczko közelében fekvő, vegyes lakosságú faluban Székelyhidason (Podeni). Mindössze 4 dallamról van szó. Fonográflevétel nem készült róluk s szöveglejegyzésük is hiányos.
2. 1918. nyarán Bartók csakugyan járt Belényesen és környékén. Ez alkalommal azonban pihenni ment oda. Arról, hogy még gyűjtőmunkát is végzett volna, nincsen tudomásunk. Az 1967-ben megjelent Rumanian Folk Music² köteteiben az utolsó gyűjtési időpont 1917 július (Havasdombró és Örvényes). Később maga Bartók is erre a dátumra emlékezett.³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ha román népzénét már nem is, magyart még gyűjtött 1918-ban: Békés megyében (Körösladány, Vésztő) és Szolnok megyében (Jánoshida, Újszász). Ha tehát a jóval későbbi (1936) kisászsiai gyűjtőúttól eltekintünk, akkor az 1918-as esztendő az általános gyűjtőmunka befejezésének éve.

Bartók természetesen nem gondolta munkáját lezártnak. Az első világháború eseményei azonban már korábban is megakadályozták terveinek valóra váltását. Elmaradt a csuvas-tatár gyűjtőút, s nem jutott el Moldvába sem, ahol szándéka szerint a csángó és a román népzénét tanulmányozta volna. A háborút követő idők viszonyai pedig egyenesen lehetetlenné tették minden ilyen irányú tevékenységet. „Ennek a munkának már bealkonyult” – írta szomorúan 1921-ben Busitia Jánosnak, belényesi barátjának.⁴

A gyűjtő helyébe ezután a tudós lépett. Gazdag anyag várt tudományos feldolgozásra, rendszerezésre. A román népzene szinte haláláig foglalkoztatta Bartókot, elkísérte kényszerű emigrációjába is. A súlyos gondokkal küzdő, gyógyíthatatlan betegségben szenvedő muzsikuszámára az otthont, a hazai tájat, az életet jelentette.

Napjainkban már rendelkezésünkre áll mindaz a román dallamkincs amit Bartók 1908 és 1917 között feljegyzett.⁵ Ezáltal lehetővé vált egyrészt, hogy gyűjtőútjait megfelelő pontossággal nyomon követhessük, valamint, hogy a korábbiaknál teljesebb, megbízhatóbb kimutatást készíthessünk azokról a helységekről ahol, vagy ahonnan a gyűjtés történt. Jelen dolgozatunk ezt a célt tűzi maga elé. A román népzenefeldolgozások kérdésével egy későbbi tanulmányunkban fogunk foglalkozni.

A román népzene rendszeres gyűjtését Bartók 1909 nyarán kezdte meg a Bihar megyei Belényes-környéki falvakban. Hogy miért éppen ezt a vidéket választotta kiindulásul, nem tudjuk. Nagy István kolozsvári zenetanár közlése szerint⁶, Busitia János úgy tudta, hogy Bartók, bizonyos Békés megyei dallamokon idegen hatást vett észre, s elsősorban az érdekelte, hogy származhat e ez a hatás a szomszédos Biharból. Busitia, akinek feleségét Bartók már korábban ismerte⁷, szívesen vállalta a gyűjtés előkészítését.

Fennállhat annak a lehetősége is, hogy Bartók esetleg hallhatott Békés megyében román dallamokat is. Tudjuk, hogy a bihari románok fenyőfából készült használati tárgyai igen keresettek voltak a gyulai vásárokon, ahová maguk a parasztok vitték el áruikat. Az ilyen vásárok rendszerint több napig tartottak, s természetesen nem hiányozhatott ilyenkor a mulatság, a zene és a tánc sem. Egy alkalommal Bartók is tanúja volt a gyulai vásárnapoknak, s talán ekkor találkozott először a bihari népzenevel⁸.

Első gyűjtőútjára elindulva, Belényesre július 17-én érkezett meg, s a következő napon már munkához is látott. A sok fáradtsággal járó gyűjtőút több mint két hétig tartott. A szokatlanul nagy meleg kimerítette Bartókot. Megbetegedett, s egyelőre abba kellett hagynia munkáját. Felgyógyulása után Vaskoh vidékén szeretett volna tovább dolgozni, de erre csak a következő év februárjában került sor.

Második gyűjtőútja augusztus végén, Torda-Aranyos megye mezősgéi részére vezetett⁹. Alsódetrehem és Mezőkök községekben járt. A gyűjtött anyag átvizsgálása nagy lelkesedéssel töltötte el. A bihari népzene különös fordulatai, gazdag ékesítései valóban „páratlan érdekességű” dolgok voltak, s a Mezőségen hallott énekelt és hangszeres dallamok is egy eddig teljesen ismeretlen, páratlanul eredeti zenei világot képviseltek.

Az 1910-es év elején három gyűjtőútról tudunk. Januárban szülőhelyén Nagyszentmiklóson, majd februárban ismét Biharban, ezúttal Belényesen és Vaskoh vidékén gyűjt. Márciusban magyar és román népzenei jegyez le Magyargyerőmonostoron. Alighanem azt a néhány Bisztráról származó dallamot is itt vehette fonográfra, amelyeknek gyűjtési időpontja a kolinda-kötetben, 1910. III. hó megjelöléssel szerepel. (Valamennyit egy „magasabb iskolai végzettségű” fiatalember énekelt.)

A román népzenevel való találkozás zeneszerzői munkásságában is nyomot hagyott. A magyar és szlovák népzene inspirálta darabok után, elkészültek az első román ihletésű kompozíciók is. A zongorára írott két román tánc (Op. 8/a) a Vázlatok (Op. 9/b) 5. és 6. száma mind az 1910-es évben keletkezett, sőt a „romános” művekhez sorolhatjuk az ugyancsak ebből az időből való két kép (zenekarra, Op. 10) második darabját „A falu táncá”-t is.

Novemberben Szolnok-Doboka megyei falvakat keres fel. Az év végén pedig a karácsonyi iskolaszünetet kihasználva, újabb útra indul. Ez alkalommal Torda-Aranyos megyében a Topánfalva környékén élő mócok között gyűjtött. Útja nagyon eredményes volt. Nagyon sok hangszeres zenét talált: paraszt-hegedűsöktől, havasi kürtöt fújó asszonyoktól vett fel fonográfjával dallamokat. Ekkor írott leveleiben elragadtatással írt a táj szépségeiről is: „Csodálatosan szép helyeken járok – még ha semmi eredménye se volna utamnak, akkor se bánám. Fenyvesek közt, óriási havazások, zuhogó patakok . . .”¹⁰

A gyűjtőút a következő év, 1911 januárjának első napjaira is átnyúlt. Néhány, Torda-Aranyoshoz közel fekvő Alsó-Fehér megyei faluban is járt ekkor Bartók, ahol szintén értékes anyagot talált.

Nem sokkal ezután, februárban, már egy újabb bihari út terve foglalkoztatta. Szombatság vidékén szeretett volna gyűjteni, kíváncsi volt, hogy mennyiben hasonlít

ennek a tájnak népzeneje a már korábban megismert Belényes-Vaskoh vidék zenéjéhez. S bár Busitia János számos ajánlólevelet írt számára a szóban forgó falvak papjaihoz, tanítóihoz, az utazására nem kerülhetett sor, mivel váratlanul megbetegedett. Később hangversenykötelezettsége, majd római és párizsi útja (itt arab népzenei felvételeket tanulmányozott) miatt kellett elhalasztania az érdekesnek ígérkező munkát.

Igy tehát csak az év végén juthatott el Biharba. „Hét nap óta dagasztom Szombatság, Rogoz, Drágcseke, Tasádfő, Korbezd és Kotyiklet sárát. Hiába, ez az ország legérdekesebb része népzene szempontjából. Itt minden ősi...” olvashatjuk egy 1911. december 31-én kelt lapján.¹¹ Bartók a Monarchia egyik legelmaradottabb vidékén járt. Olyan helyen is megfordult, ahol egy ember sem tudott se írni, sem pedig olvasni. Kotyiklet – népzenei szempontból – valóban „mintaközség” volt...

37 Parlando
♩=192

M.F. 18986, Szombatság (Bihar), férfi, 1911.

Al. — Si mă plii na-na-j-un-di-s, măi, si mă plii — na-na-j-un-di-s, măi,

Al. — Du-ne a-ar-bar — — — — — pi-nu-pun-té.

Dallam a Bihar megyei gyűjtésből

Mint zeneszerzőt, ekkor már eléggé széles körben ismerték. Művei azonban, ahogyan azt a korabeli kritikákban olvashatjuk, eléggé ellentmondásos fogadtatásban részesültek. Ennek egyik oka az volt, hogy zenekari művei legtöbbször nagyon gyenge előadásban kerültek a hallgatóság elé. Az 1910-es évek elején nemigen találunk olyan karmestert, aki megértő interpretátora lehetett volna nálunk az új zenének, s a zenekarok felkészültsége is hiányos volt. Ilyen körülmények között néhány fiatal muzsikussal¹², 1911 tavaszán megalakította az „Új Magyar Zene-Egyesület” – röviden ÜMZE – elnevezésű társaságot. Ennek feladata, többek között, az lett volna, hogy megfelelő hangversenyzenekart szervezve biztosítsa az új zeneművek méltó tolmácsolását. Voltak akik úgy látták, hogy a magyar zenei életben ezzel egy új korszak nyílt meg. Sajnos nem így történt. A zenekart nem sikerült megszervezni, s az egész vállalkozás négy kamara-hangverseny után abbamaradt. A budapesti közönség továbbra is érdektelenséget mutatott az új muzsika iránt, s a kritika hangja sem változott meg. „Ezért is, meg még sok másféle személyes kudarc miatt”¹³ – Bartók 1912 táján visszavonult a nyilvános zenei élettől.

Annál nagyobb energiával fordult most a népzene kutatás felé. 1912-ben a következő gyűjtőutakra került sor:

Január hó közepe táján Ugocsa megyei falvakban gyűjt, majd ugyanennek a hónapnak a végén ismét Biharba utazik. Ez alkalommal az Élesd vidéki népzene-t tanulmányozza. Az ajánló leveleket mint eddig, most is Busitia János írja számára. Márciusban Temes megyében találjuk, áprilisban magyar népzene-t gyűjt Bereg megyében, de átrándul Szatmár és Ugocsa megyékbe is, hogy újabb dallamokkal gyarapítsa román anyagát. Az időközben kiadásra elfogadott, Belényes-Vaskoh vidéki gyűjtéseit tartalmazó kötet nyomdai munkálatai is szépen haladnak. Bartók augusztusban már a korrektúrán dolgozik.¹⁴ November végén Temes és Torontál megyei községeket keresett fel. Nagyon

sokféle táncot, balladákat gyűjtött s talált esőt-kérő énekeket is. Útjáról nagy lelkesedéssel számolt be Busitia Jánosnak. Munkáját a következő év, 1913 februárjában folytatta ezen a vidéken.

70 *Tempo giusto, ♩ = 126 M.F. 17406, Széphely (Temes), férfi, 32 é., 1912.*

Táncdallam a Temes megyei gyűjtésből

Március 15–27. között került sor máramarosi gyűjtőújtára. A fáradtságos, de eredményében gazdag útra Birlea János görög katolikus lelkész (egyben folklorista is), Bartók kísérője így emlékezett vissza: „Bartók 1913. március 12-én érkezett Máramaros-szigetre. Onnan egy kétlovos szekér vitte a 45 kilométernyire levő Ieud községbe. Kimerültnek látszott, elgondolkozó volt, de a munkára egész figyelmét összpontosítani tudta és fáradhatatlannak bizonyult... Alig pihent egy keveset máris munkához látott.”¹⁵ A Bartók nyomában járó későbbi román gyűjtők több olyan idős férfival és asszonnyal találkoztak, akik még emlékeztek rá: „Volt itt egy úr amikor még nem kezdődött el a verekedés (vagyis az első világháború)... aki összeszedte a faluból az összes órákat is gépre is felvette.”¹⁶ A Máramarosban hallott *hora lunga* dallamok sokáig foglalkoztatták Bartókot. Ősi perzsa–arab kapcsolatokat vélt bennük felfedezni.

60b *Tempo giusto M.F. 2114d, Aleoriso (Máramaros), Várnarâ Braieu, 19 é., 1912.*

nu-i bai, nu, mân-dru, nu-i bai, Ştiu că nu-ñ-am i-bdit-ai.

ñ-am i-bdit v'o do-ñe lunî, ñ-am i-bdit, c'am fo' ñe-bunî.

Dallam a Máramaros megyei gyűjtésből

Az év másik nagy román népzene gyűjtő útja a Hunyad megyei volt. Bartók a legjobb időben érkezett erre a vidékre: decemberben karácsony–új év táján. A téli időszak sok tekintetben kedvez a gyűjtésnek. Egyrészt sokféle énekes népszokás kapcsolódik az akkori ünnepekhez, másrészt a parasztok is jobbra otthon tartózkodnak. Így nemigen csodálkozhatunk azon, hogy Bartók egy Hunyad megyei faluban, Paucinesden, 24 óra leforgása alatt nem kevesebb mint 105 dallamot gyűjtött: 45 táncdallamot, 28 kolindát (hosszú szövegekkel) s további 32 más éneket. Ehhez természetesen a gyűjtő rá-

termettségén kívül az kellett, hogy a vidék népzeneje gazdag legyen, továbbá az, hogy az emberek könnyen kaphatók legyenek az éneklésre.

Ilyen vonatkozásban a román és szlovák vidékeken a gyűjtő bizonyos fokig könnyebb helyzetben volt mint a magyar falvakban. A nemzetiségi területeken a gyűjtést a helyi értelmiségiek (papok, tanítók) is inkább tekintették szívügyüknek s tőlük telhetően igyekeztek segíteni a munkát.

A Hunyad megyei népzeneét Bartók annyira érdekesnek találta, hogy a következő év márciusában, a Magyar Néprajzi Társaság rendezésében, előadást tartott róla. A zenei bemutatásokat a Cserbelből Budapestre utaztatott parasztok szolgáltatták. Az előadás anyaga „A hunyadi román nép zenedialektusa” címmel rövidesen megjelent az Ethnographia című folyóiratban is.¹⁷

42 Parlando, $\text{♩} = 132$ F. 924a, Cserbel (Hunyad), Marie Hédela, 17 é., 1913.

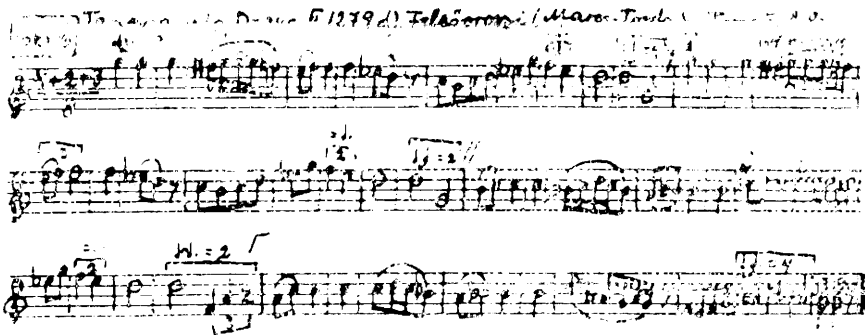
Drag mi-o fost a tră-i bi-rie - Drag mi-o fost a tră-i bi-rie,
Ha Drag-mi-o, ie, Drag-mi-o fost a tră-i bi-rie.

Dallam a Hunyad megyei gyűjtésből

Ami a további gyűjtőmunkát illeti az 1914-es évben két nagy gyűjtőútra került sor. Az egyik út ismét Biharba, a másik pedig Maros-Torda megyébe vezetett. A bihari út célja ez alkalommal az volt, hogy egy adott falu – Havasdombró – teljes népzenei anyagát felmérje egy későbbi monográfia számára. Busitia János leveléből kiténik, hogy nem volt könnyű olyan falut találni, ahol „minden meg legyen ami a monográfiához szükséges”¹⁸. A Béli-hegyekben fekvő Havasdombró a közlekedési utaktól viszonylag távolosó, zárt közösségű település volt. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint 1290 ember élt a faluban, valamennyien görögkeleti vallású románok. Bartók a közeli Örvényesen egy Marele Isaias nevű erdész házánál szállt meg, mivel a havasdombrói pap nem vállalta a kalauzolását. Busitia leveléből tudjuk azt is, hogy Marele erdész nagy „kalákát” rendezett.

Valószínű, hogy erre, a havasdombrói énekeseken kívül más közeli falvakból is jöttek énekesek (Borz, Pantasa, Súlyom, Tenkeszéplak). Ezeken a helyeken tehát helyszíni gyűjtés nem történt. Havasdombróra Busitia kíséretében ment, elsősorban a vasárnapi tánc érdekelt. A falu öreg paraszthegedűsétől, Petrisor Pusco-tól mintegy 40 táncdallamot jegyzett le. Sikerült havasikürt-felvételeket is készítenie. Közel 70 dallam gyűlt össze a falu népzenei monográfiájához. Bartók természetesen nem gondolt a munka befejezésére. Fonográfhengereinek egy részét Belényesen hagyta egy későbbi havasdombrói gyűjtés számára¹⁹.

Áprilisban feleségével Ziegler Mártával együtt Maros-Torda megyébe utaztak. Ez alkalommal magyar népdalokat is gyűjtött, de több román lakosságú faluban is járt. Egy Felsőoroszi nevű faluban jegyezte fel azt a kolinda-szöveget amelyet később a Cantata profana-ban használt fel²⁰. A munkában felesége is részt vett. A helységnév-kimutatásában közölt Maros-Torda megyei falvak közül Bala, Körtekapu, Maroskifalud, Mezőmajos, Nyárádtő községekben, férje útmutatásai alapján, ő végezte a gyűjtést.

Táncdallam a Maros-Torda megyei gyűjtésből

Bartóknak sok terve volt az év további részére is. Augusztusban Moldvába akart menni, hogy ott a csángó és a román népzene tanulmányozza. Közbeszólt azonban a háború, s ezek a tervek sem akkor sem pedig később nem valósulhattak meg.

A további gyűjtőutak 1915–1917

Bartók a háború kitörése után nem sokkal levelet írt Ion Bianunak, a Román Tudományos Akadémia könyvtárosának a máramarosi gyűjtés kiadásának ügyében.²¹ Ebben a levélben olvashatjuk a következő sorokat: „Már régóta akartam írni Önnek, de az események olyan izgalmat váltottak ki belőlem, hogy szinte megbénítottak. Amit leginkább óhajtanék az, hogy legalább köztünk és Románia között maradjon fenn a béke. De akármilyen történjék is, megkezdett munkámhoz hű maradok: életem céljának tekintem, hogy folytassam és befejezzem a román népzene tanulmányozását legalább Erdélyben...”

1915-ben nem gyűjtött román népzene. Erre az időre esik Zólyom megyei gyűjtőútja. Az itt talált pásztordalok, lakodalmi énekek, a szénagyűjtéshez kapcsolódó dallamok a maguk jellemző – lid, mixolid – melódikus fordulataival, talán emlékeztették bizonyos bihari dallamokra. De emlékeket ébreszthetett maga a táj is. Az Alacsony-Tátra alatt fekvő Hédel nevű faluból így ír feleségének: „Nagyszerű vadirtások vannak a hegyoldalakon, fantasztikus százéves korhadt fatörzsekkel, villámsújtotta fákkal. Az erdők legnagyobb része olyan amilyent mi szeretünk. Aztán sötét völgyekben zuhogó patakok, megint nagy, széles magas hegyhátak...”²² Mintha 1910-es móc-vidéki útjáról írta!

A román népdalok utáni vágyakozását mutatják ebben az évben keletkezett kompozíciói is. (A Román népi táncok, a Kolindák két sorozata, a Szonatina, a Kilenc román népdal énekhangra és zongorára valamint a 4 szolamú női karra írt Két román népdal.)

1916 nyarán, valószínűleg marosvásárhelyi tartózkodása idején, különböző vidékre való román katonáktól jegyez le dallamokat²³

Nagyobbszabású gyűjtőútra csak egy évvel később került sor. 1917 júliusában több Arad megyei községben járt, majd ezt követően nemsokára ismét elindult, a számára oly kedves bihari vidékre. Ez alkalommal azonban nem egyedül ment.

Útjára magával vitte Tango Egisto-t, az operaház kiváló olasz karmesterét, aki nem sokkal ennek előtte nagy sikerrel mutatta táncjátékát, a Fából faragott királyfit.

Demény János életrajzi dokumentációjában erről a gyűjtőútról csak feltételezett adatok szerepelnek²⁴.

Ma már tudjuk, hogy gyűjtési célból csak Havasdombrón és Örvényesen jártak. Valószínű azonban, hogy csak Bartók, mivel Tango időközben megbetegedett. Semmi esetre sem felel meg a valóságnak az az adat, hogy kezen ezer(!) dallamot gyűjtöttek volna. Az RFM kötetekben mindössze 7 dallamot találunk a két faluból 1917 júniusi gyűjtési dátumma.²⁵

Ez volt tehát Bartók utolsó román népzene gyűjtő útja, 1918-ból csak egy adatunk van: novemberben Szatmár megyében szerette volna folytatni a munkát²⁶.

Gyűjtéseinek útvonalán végigtekintve bizonyos tervszerűséget vehetünk észre. Úgy tűnik, hamar felismerte az itt élő románság fő zenei dialektus-területét, s ebből kiindulva tervezte meg munkáját. Számszerűleg tekintve az anyagot, azonnal látjuk, hogy a csaknem 3500 dallam 1914 közepére már együtt volt. Az 1916–17-ben gyűjtött dallamok (alig több mint 150) elenyészően kis része csak gyűjteményének. Ha a körülmények engedték volna, s ha a gyűjtést az 1909–1914 közti idő intenzitásával végzi, valószínű, hogy néhány év alatt valamennyi román lakta terület atkutatásra került volna.

[39] *Parlando*, op. 132. N. 1171b), Havasdombró (Bihar) Csare Vasile, 212, 1914.

Stră - i - nă - si - nă - i - nă - ta - le, - - - stră - i - nă - si - nă - i - nă - ta - le, - - -
 - - - i - nă - ta - le, - - - Ia - - - ră - mii - mii - dui - dui - na - le

Dallam a Bihar megyei gyűjtésből

Helységnévjegyzék,
 azokról a falvakról, ahol vagy ahonnet Bartók román
 népzeneét gyűjtött.

A Bartók-irodalomban több kísérlet történt a Bartók által bejárt falvak névjegyzékbe foglalására. Akik ilyesmire vállalkoztak minden esetben csak az addig kiadott anyagra támaszkodhattak. Tekintsük át az alábbiakban ezeket a korábbi helységnévjegyzékeket.

1. Az első ilyen összeállítás Diego Carpitella munkája. A jegyzék a Bartók népzene-ről szóló írásait tartalmazó kötet függelékeként jelent meg²⁷, s 109 falut sorol fel. A községeknek csak a magyar nevét adja, többször eltorzított, illetve sohasem használt formában. (Pl. Fenes helyett Szenes, Bondoraszó helyett Budurózsa stb.) Forrásait nem nevezi meg. A mellékelt térkép legalább olyan elnagyolt mint maga a jegyzék.
2. Szegő Júlia is közölt egy táblázatot könyvében (Bartók Béla a népdalkutató). Azt írja, hogy munkája Bartók eddig megjelent román népzenei kiadványai alapján készült. Éppen ezért érthetetlen, hogy miért hiányoznak belőle az összes máramarosi falvak, hiszen az ottani gyűjtés anyaga Szegő Júlia könyvének megírása előtt legalább 30 esztendővel már megjelent! A jegyzék átolvasása

egyébként is azt az érzést kelti az olvasóban, hogy az összeállító a többi forrás átvizsgálásakor sem járt el kellő alapossggal, körültekintéssel.²⁸

3. Az eddigi legjobb helységnévtáblázat összeállítása Tiberiu Alexandru román népzenekutató nevéhez fűződik, aki két publikációjában is foglalkozott ezzel a kérdéssel.²⁹ A szerző, munkájában felhasználta a kiadott román anyag idevonatkozó adatait, valamint Carpitella és Szegő Júlia fentebb említett táblázatait is. Kimutatásába így olyan helységek is bekerültek, ahonnan nem volt ismeretes gyűjtött népzenei anyag.³⁰ Ezekhez – nagyon helyesen –, azt a kommentárt fűzte, hogy „fenntartással kell kezelni őket.” A táblázat közli a községek hivatalos román és a régi magyar elnevezését, valamint az akkori román közigazgatási beosztás szerinti rajont (kerület) valamint tartományt is. Feltűnési továbbá mindazon eltéréseket, amelyek Bartók román helységnév-használatában megfigyelhetőek. A magyar helységneveket illetően nem jár el következetesen. Nem tudni mikori kiadású helységnévtárat vett alapul, erre vonatkozólag nem ad forrásmegjelölést.
4. Az RFM első és második kötetében is találunk egy-egy táblázatot. Ezek természetesen nem teljesek. Hiányzanak belőle a máramarosi falvak valamint azok a helységek, ahonnan csak kolindákat gyűjtött Bartók. Néhány község esetében nem történt meg a pontosítás ill. azonosítás. A magyar elnevezésekben itt is elég sok a következetlenség.³¹
5. Meg kell még említenünk Traian Mirza tanulmányát, amely a bihari helységekkel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja s ennek során néhány figyelemreméltó megállapítást tesz.³²

Alábbi kimutatásunkat igyekeztünk úgy összeállítani, hogy abban pótoljuk ill. ha erre szükség volt helyesbítsük ill. kiegészítsük a korábbi táblázatok anyagát. Ezért újra átnéztük Bartóknak valamennyi megjelent kötetét és román népzenei közlő tanulmányát³³. Ezeket egybevetettük az RFM és Tiberiu Alexandru jegyzékeivel. A magyar helységneveket illetően az 1913-ban megjelent Helységnévtárat vettük alapul, de ahol szükségesnek mutatkozott ott az 1907-es kiadást is használtuk³⁴. Ezzel kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy a magyar helységnév-használatban mutatkozó eltérések (Bartók használatában is!) jórészt arra vezethetőek vissza, hogy a gyűjtések idején sok falunak nem volt törzskönyvezett, tehát hivatalos neve. Így pl. 1907-ig csak Máramarosban és Maros-Torda megyében végezték el a törzskönyvezést³⁵ s bár 1913-ra, Hunyad megye kivételével már a többi minket érintő megyében is végrehajtották ezt a korábbi rendelkezést, a közhelyhasználatban az új elnevezések nem tudtak meghonosodni egyik napról a másikra. A román helységneveket az RFM adatai alapján közöljük.³⁶ A helységek sorszáma után lévő csillag arra utal, hogy az illető községre vonatkozó további adatok, egybevetések találhatóak a „Megjegyzések” megfelelő száma alatt. Az itt használt rövidítések a „Jegyzetek”-ből könnyen visszakereshetőek.

A teljesség kedvéért külön kimutatást készítettünk azokról a falvakról is, ahonnan ugyan nem került elő gyűjtött anyag, de Tiberiu Alexandru táblázatában szerepelnek.

ALSÓ-FEHÉR VÁRMEGYE
(ALBA DE JOS)

1.* Cărpiniș	Abrudkerpenyes	1910. XII.
2. Feneș	Feneș	1911. I.
3.* Petroșan	Ompolykövesd	1911. I.
4.* ?	?	1911. I.

A megye négy helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok: 82 (ebből kolinda: 24)

b) hangszeres dallamok: 44

Összesen: 126 dallam

ARAD VÁRMEGYE
(ARAD)

5. Arad	Arad	1917. VII.
6.* Mănerău	Marosmonyoró	1917. VII.
7. Moneasa	Menyháza	1917. VII.
8. Micălaca	Mikélaka	1917. VII.
9.* Pernești	Pernyefalva	1917. VII.
10. Petris	Marospetres	1917. VII.
11. Săvârsin	Soborsin	1917. VII.
12. Socodor	Székudvar	1917. VII.
13. Toc	Tok	1917. VII.
14.* Troias	Tortás	1917. VII.

A megye 10 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok: 95 (ebből kolinda: 18)

b) hangszeres dallamok: 30

Összesen: 125 dallam

BIHAR VÁRMEGYE
(BIHOR)

15. Beius	Belényes	1910. II.
16.* Borz	Borz	1914. II.
17. Bulz	Csarnóháza	1912. II.
18. Budureasa	Bondoraszó	1909. VII.
19. Căbești	Biharkaba	1914. II.
20.* Câmp	Vaskohmező	1910. II.
21.* Cărpinet	Kerpenyéd	1909. VII.
22.* Cocjuba-Mare	Alsókocsoba	1912. I.
23.* Corbești	Hollószeg	1912. (1911. XII. ?)
24.* Cotiglet	Kótliget	1912. (1911. XII. ?)
25.* Creșuia	Kereszély	1909. VII.
26.* Criștior	Biharkristyór	1909. VII.
27.* Decănești	Dékányos	1912. I.
28.* Delani	Gyalány	1909. VII.
29.* Drăgănești	Dragánfalva	1909. VII.
30. Drăgești	Drágcséke	1911. XII.
31.* Dumbravita-de-Codru	Havasdombró	1914. II. 1917. VII.
32.* Ginta	Gyanta	1912. I.
33. Groși	Tőtös	1912. I., II.
34. Hotârea	Határ	1909. VII.
35.* Incești	Jancsófalva	1911. XII.
36. Leheceeni	Lehecsény	1909. VII. (VIII. ?)
37.* Lelești	Lelesd	1909. VII. (VIII. ?)

38.*	Lorau	Remetelórév	1912. II.
39.*	Luncoara	Élesdlok	1912. II.
40.*	Pântășești	Pantasa	1914. II.
41.*	Pociovești	Pócsafalva	1914. II.
42.*	Poiana	Biharmező	1909. VII.
43.	Rogoz	Venterrogoz	1911. XII.
44.*	Săliște-de-Vaşcau	Vaskohszeleste	1909. VII.
45.*	Sâmbăta	Szombatság	1911. XII.
46.*	Sanmartinul-de-Beius	Belényesszentmárton	1909. VII.
47.*	Sebiș	Kőrössebes	1909. (VIII. ?)
48.	Șoimi	Sólyom	1914. II.
49.*	Șuplacul-de-Tinca	Tenkeszélak	1914. II.
50.	Tășad	Tasádfő	1911. XII.
51.*	Tielec	Telek	1909. VII.
52.*	Urviș	Belényesörvényes	1914. II., 1917. VII.
53.	Vaşcău	Vaskoh	1910. II.

A megye 39 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok:	555 (ebből kolinda: 109)
b) hangszeres dallamok:	243
Összesen:	798 dallam

HUNYAD VÁRMEGYE (HUNEDOARA)

54.*	Cerbál	Cserbel	1913. XII.
55.*	Feregi	Feresd	1913. XII.
56.*	Ghelari	Gyalár	1913. (1914. I. ?)
57.*	Grădiște	Várhely	1913. XII.
58.	Lelese	Lelesz	1913. XII.
59.	Nușoara	Nuksora	1913. XII.
60.	Ohaba-Sibișel	Óhábasibisel	1913. XII.
61.*	Păucinești	Paucsinesd	1913. XII.
62.*	Socet	Szocsed	1913. XII.
63.	Râu-de-Mori	Malomvíz	1913. XII.
64.*	?	?	(1916. VIII.)

A megye 11 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok:	266 (ebből kolinda: 99)
b) hangszeres dallamok:	231
Összesen:	497 dallam.

KOLOZS VÁRMEGYE (CLUJ)

65.	Cămărașul	Pusztakamarás	1916. VIII.
66.	Coasta	Gyulatelke	1916. VIII.
67.*	Fântânița	Mezőköbölkút	1916. VIII.
68.*	Mănăstireni	Magyargyerőmonostor	1910. III.

A megye 4 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok:	36 (ebből kolinda: 5)
b) hangszeres dallamok:	1
Összesen:	37 dallam.

KRASSÓ-SZŐRÉNY VÁRMEGYE (CARAS-SEVERIN)

69.*	Valea-Mare	Marosnagyvölgy	1917. VII.
A gyűjtött dallamok száma:			
a) énekelt dallamok:	17 (ebből kolinda: —)		
b) hangszeres dallamok:	1		
Összesen:	18 dallam.		

MÁRAMAROS VÁRMEGYE
(MARAMURES)

70.* Bocicoiel	Kisbocskó	1913. III.
71. Breb	Bréb	1913. III.
72. Cuhea	Izakonyha	1913. III.
73. Dragomiresti	Dragomérfalva	1913. III.
74. Glod	Glód	1913. III.
75.* Iapa	Kabolapatak	1912. I.
76.* Ieud	Jód	1913. III.
77. Nănești	Nánfalva	1913. III.
78. Oncesti	Vánicsfalva	1913. III.
79.* Pătrova	Petrova	1913. III.
80.* Poieni	Sajómező	1913. III.
81. Valeni	Mikolapatak	1913. III.
82.* Vișăul-de-Jos	Alsóvisó	1913. III.
A megye 13 helységéből gyűjtött dallamok száma:		
a) énekelt dallamok:	260 (ebből kolinda: 33)	
b) hangszeres dallamok:	121	
Összesen:	381 dallam.	

MAROS-TORDA VÁRMEGYE
(MURES-TURDA)

83. Bala	Bala	1914. IV.
84.* Comori	Kincsesfő	1914. IV.
85. Dumbrava	Marosliget	1914. IV.
86. Hodac	Görgényhodák	1914. IV.
87.* Ibănești	Libánfalva	1914. IV.
88.* Idicel	Idecspatak	1914. IV.
89. Lechnicioara	Kislekencze	1917. IV. ?
90.* Măișa	Mezőmajos	1914. IV.
91.* Nasna	Maroskislalud	1914. IV.
92. Orsova	Görgényorsova	1914. IV.
93.* Poarta	Körtekapu	1914. IV.
94.* Râpa-de-Sus	Felsőrépa	1914. IV.
95. Rușii-Munții	Marosoroszfalva	1916. VIII.
96. Sacalul-de-Pădure	Erdőszakál	1916. VIII.
97. Sangerul-de-Pădure	Erdőszengyel	1916. VIII.
98.* Toplița	Maroshévíz	1916. VIII.
99.* Ungheni	Nyárádtő	1914. IV.
100. Urișul-de-Sus	Felsőoroszi	1914. IV.
101. Voiniceni	Mezőszabad	1914. IV.
A megye 19 helységéből gyűjtött dallamok száma:		
a) énekelt dallamok:	285 (ebből kolinda: 120)	
b) hangszeres dallamok:	143	
Összesen:	428 dallam.	

SZATMÁR VÁRMEGYE
(SATMAR)

102.* Pom	Remetemező	1916. IV. ?
103.* Recea	Lénárdfalva	1912. IV. (1913. IV. ?)
A megye 2 helységéből gyűjtött dallamok száma:		
a) énekelt dallamok:	7 (ebből kolinda: 3)	
b) hangszeres dallamok:	—	
Összesen:	7 dallam.	

**SZOLNOK-DOBOKA VÁRMEGYE
(SOLNOC-DOBÍCA)**

104.	Gherla	Szamosújvár	1910. XI.
105.*	Luna-de-Jos	Kendilóna	1910. XI.
106.*	Micola	Füzesmikola	1910. XI.
107.*	?	?	1910. XI.

A megye 4 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok: 26 (ebből kolinda: 5)

b) hangszeres dallamok: 8

Összesen: 34 dallam.

**TEMES VÁRMEGYE
(TIMIȘ)**

108.	Denta	Denta	1912. XII.
109.	Ghilad	Gilád	1912. XII.
110.*	Jadani	Mezőzsadány	1913. II.
111.	Jebel	Széphely	1912. XII.
112.*	Mănăștur	Monostor	1912. III.
113.	Murani	Temesmurány	1912. III.
114.*	Satchinez	Temeskenéz	1912. III.
115.*	Seceani	Temesszécsény	1912. III.

A megye 8 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallamok: 108 (ebből kolinda: 21)

b) hangszeres dallamok: 79

Összesen: 187 dallam.

**TORONTÁL VÁRMEGYE
(TORONTAL)**

116.*	Alibunar	Alibunár	1912. XII.
117.	Banloc	Bánlak	1912. XII.
118.*	Cenadu-Mare	Nagycsanád	1913. II.
119.	Foeni	Fény	1913. II.
120.	Igriș	Egres	1912. XI.
121.*	Petrovasile	Petre	1912. XII.
122.*	Sânnicolaul-Mare	Nagyszentmiklós	1910. I.
123.*	Saravale	Sárafalva	1912. XI.
124.*	Seleuș	Keviszóllős	1912. XII.
125.*	Tolvădia	Tolvád	1912. XII.
126.	Uzdin	Újzozora	1912. XII.
127.*	Vălcani	Valkány	1912. XI.

A megye 12 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a) énekelt dallam: 276 (ebből kolinda: 47)

b) hangszeres dallam: 156

Összesen: 432 dallam.

**TORDA-ARANYOS VÁRMEGYE
(TURDA-ARIES)**

128.*	Albac	Fehérvölgy	1910. XII.
129.*	Albac-Gura-Aradi	–	1910. XII.
130.	Bistra	Bisztra	1910. XII.
131.*	Cooc	Mezőkók	1909. IX. (VIII. ?)
132.*	Neagra	Feketevölgy	1910. XII.
133.*	Podeni	Székelyhidas	1908. XI.
134.*	Tritenii-de-Jos	Alsódetrehem	1909. IX. (VIII. ?)

135.*	Vidra-de-Mijloc	Középvirdra	1910. XII.
136.	Vidra-de-Sus	Felsővidra	1910. XII.
	A megye 9 helységéből gyűjtött dallamok:		
a)	énekelt dallamok:	134 (ebből kolinda: 26)	
b)	hangszeres dallamok:	130	
	Összesen:	264 dallam.	

UGOCSA VÁRMEGYE (UGOCA)

137.*	Comlăusa	Ugocsakomlós	1912. I.
138.	Târna-Mare	Nagytarna	1912. I.
139.*	Turț	Turcz	1912. IV.
	A megye 3 helységéből gyűjtött dallamok száma:		
a)	énekelt dallamok:	33 (ebből kolinda: 10)	
b)	hangszeres dallamok:	49	
	Összesen:	82 dallam.	

* * *

14 vármegye, 139 helységéből gyűjtött dallamok száma:

a)	énekelt dallamok:	2180 (ebből kolinda: 520)
b)	hangszeres dallamok:	1236
	Összesen:	3416 dallam.

MEGJEGYZÉSEK

- C.: Cherpenis; HNT. 1907. RFM. Kerpenyes
- T. A.: Pátringeni; HNT. 1907.: Petrosán, RFM.: Petrozsány
- Ismertlen Alsó-Fehér megyei falu, ahonnet mindössze 1 dallam származik (RFM. II. 307 d)
- T. A.: Minerau, C.: Mănăru; HNT. 1907, T. A.: Monyoró
- HNT. 1907: Pernyest, RFM.: Pernesd, BÖI (26): Pernyest
- C.: Traias
- RFM. II. Mir.: az előbbiben a magyar helységnév hiányzik, az utóbbinál pedig mind a román, mind pedig a magyar helységnév kérdőjelezve van. Az 1913-as Helységnévtár adatai szerint a falu magyar neve azonos a román elnevezéssel. Számunkra inkább az RFM II. helységnév-táblázatában s a borzi dallamok (RFM. II. 454, 470, 517) gyűjtési adatainál közölt dátum látszik kérdésesnek. 1914 áprilisában ugyanis Bartók nem Biharban, hanem Maros-Torda megyébe gyűjtött. A helyes időpont: 1914 február. Ekkor került sor az örvényesi és a havasdombrói gyűjtőútra. Ana Ardelean, a Borz községbe való parasztlány a szomszédos Örvényesen, Marele erdész házában énekelte fonográfba dalait. Ezt bizonyítják egyébként a fonográfhenger számok is: az MF 3520 a) számú henger örvényesi énekes, az MF 3520 b) (1), az MF 3521 a) és b) a borzi énekes 3 dallamát őrzi. Az MF 3522-es hengeren ismét örvényesi, az MF 3523-as hengeren pedig havasdombrói dallam van.
- HNT. 1907, RFM.: Kimp
- HNT. 1907, RFM.: Kerpenyet
- T. A., C.: Cocioba de Jos
- C.: Corbesd; RFM. II.: Hollód; ez a község nem azonos Hollószeggel, hanem a Nagyvárad–vaskohi vasútvonal mentén fekvő Pusztahollód korábbi elnevezése. Bartók valószínűleg a Cotiglet-től (Kótliget) keletre, a Király-erdő alatt fekvő Korbést, később Hollószeg hivatalos nevet kapott faluban járt gyűjtőúton. Ha a fonográfhengerek számozásából próbálunk következtetni akkor ez könnyen igazolható, mivel az MF 1955-ös számú hengeren kótligeti, az MF 1956-os hengeren pedig már hollószegi dallam van (I. C.: 95 l., 12y. ill. 21 t., 95 k.). Ugyanakkor azonban nem szabad elvetnünk a pusztahollódi gyűjtés lehetőségét sem. Ha ugyanis a gyantai gyűjtés

- hengerszámaikat nézzük, amelyek az MF 1962-es számozással kezdődnek (RFM II. 469b.) azt látjuk, hogy ezek közvetlenül kapcsolódnak az utolsó hollószegi hengerhez (MF 1961 b). RFM. II. 460. sz.). Pusztahollódról viszont tudjuk, hogy alig néhány kilométernyire fekszik Gyantától.
24. T. A.: Coticlet; HNT. 1907, RFM.: Kotyiklet
 25. HNT. 1907. RFM., Bih.: Kreszulya
 26. HNT. 1907. RFM.: Kristyor
 27. HNT. 1907. RFM.: Dekanyesd
 28. Bih., C.: Delan; RFM.: Gyalán
 29. Bih.: Dragoniesd
 31. HNT. 1907: Havasdombrovicza
 32. T. A.: (külön helységgént) Ginta, Rohani; Mir., C.: Ginta-Rohani; RFM.: Gyantarohány, T. A.: Gyantarohány(?), Mir.: Gyanta-Rohány. Ebben az esetben két egymás melletti faluról van szó, amelyeket közigazgatásilag egyesítettek (Így szerepelnek már az 1877. évi helységnévtárban is.). Gyanta magyar lakosságú volt. A román lakosságú falurész neve azonban nem Rohány, hanem Kohány volt; az említett helységnévtár, a Borovszky féle monográfia (Bihar vármegye) s a megyei térképek is így jelölték.
 35. T. A.: Jancești
 37. Bih. Leleşd
 38. RFM.: Lóré, T. A.: Lóré(?)
 39. RFM.: Lökk, Mir.: Élesdlak
 40. Böi 836. oldal: Pantocsezd. A falu egy Pakala nevű helységgel együtt Czigányosd-hoz tartozott közigazgatásilag (Țiganesti-de Bei-us). Az RFM.-ben tévesen Țiganesti-de Cris elnevezéssel szerepel. Lásd még: Mir. 159–163. oldalt.
 41. RFM.: Pocsoalesd, HNT. 1907. Böi.(17): Pocsavelesd.
 42. RFM.: Polyána, Bih., HNT. 1907: Pojana
 44. RFM., HNT. 1907: Vaskószelisty
 45. T. A.: Sumbásag
 46. T. A.: Sînmartin de Beius Bih.: Sânt-Martin; Belényes Szentmárton
 47. RFM., HNT. 1907.: Sebes
 49. RFM., HNT. 1907.: Széplak
 51. T. A., Bih.: Teleac
 52. T. A.: Urviş de Beius
 54. C.: Ciărbăl
 55. T. A.: Fereşti, C.: Fereşd
 56. T. A.: Ghelar
 57. T. A.: Sarmizegetuza
 61. C.: Păucineşti
 62. RFM.: Szocset
 64. Ismeretlen Hunyad megyei falu; 1 dallam származik innét (RFM. II. 133 b.), amelyet Bartók 1916 augusztusában gyűjtött egy Ion Gruia nevű 30 esztendőes katonától.
 67. T. A.: Chibulcut, C.: Chibulcutul de câmpie
 68. C.: Mănăştiurul unguresc
 69. RFM.-ben a magyar helységnév hiányzik (kérdőjelezve), Krassó-Szörény vármegyében három Valea-Mare (Valemare) nevű községről tudunk. Az egyik a karánsebesi járásban, a másik a boksánbányai járásban, a harmadik pedig a megye északi részén, az Arad megyei Soborsin közelében volt, s a marosi járáshoz tartozott. A gyűjtés, minden valószínűség szerint ebben a faluban – Marosnagyvölgyben – történt.
 70. T. A.: Bişcoiul Mic
 75. Az RFM. II-ben az innét származó dallamok gyűjtési helyéül Sighet (Máramarossziget) van megjelölve. Ugyanott (49. oldal) lábjegyzetben az olvasható, hogy Máramarossziget egyik „külvárosáról” van szó, amelynek neve Kabalapataka volt, s amelyet 1919 után a városhoz csatoltak. Az 1913-as Helységnévtár adatai szerint a falu hivatalos elnevezése: Kabolapatak.
 76. M.: Jeud A Bréb községből származó dallamok lejegyzése is itt történt
 79. T. A.: Petrova
 80. T. A.: Poienile Glodului
 82. T. A.: Vişeu (vişău) de Jos
 84. T. A.: Chinceş, C.: Chinciş
 87. C.: Libaniesd
 88. RFM.: Idecspataka

90. RFM.: Molyos
 91. T. A., C.: Micești
 93. T. A., C.: Curtecap (Curticap)
 94. T. A.: Vătava
 98. T. A.: Toplița Romîna
 99. T. A.: Niraștau. C.: Niereșteu
 102. T. A.: Pomi; HNT. 1907.: Poggi
 103. C.: Recia; RFM. II. Lénártfalva
 105. T. A.: Lona Someșului, C.: Lona; az RFM. II. Kolozs megyei községként jelzi. (A falu Szolnok-Doboka megyének déli részén Kolozs megye északi határához egészen közel fekszik.)
 106. T. A.: Micula; ugyanitt, mint Szatmár megyei község szerepel. Szatmárban valóban volt egy Mikola nevű falu (a szatmári járásban), ennek lakói azonban magyarok voltak; itt tehát aligha gyűjthetett Bartók román népzénet.
 107. Ismeretlen Szolnok-Doboka megyei falu; két dallam származik innét: RFM.: 438 b, és 559.
 110. RFM.: Temeszadány
 112. T. A., C.: Mănăstir
 114. HNT. 1907, RFM.: Knéz
 115. HNT 1907: Szécsány, RFM.: Temeszécsány
 116. Jugoszláviához tartozó helység
 118. T. A.: Cenadu Mare, C.: Cianad
 121. T. A.: Petrovasela, Románpetre; Jugoszláviához tartozó helység neve: Vladimirovacz
 122. C.: Sânmiclausul mare
 123. T. A., C.: Sarafola
 124. Jugoszláviához tartozó község
 125. T. A.: Tolvadia
 127. T. A.: Valcani
 128. HNT. 1907, RFM. Böi. (17): Albák
 129. RFM. II.: Albac-Gura-avezi, Böi. 839. oldal: Albak (Gura-arezi); Fehérvölgyhöz tartozó ház-csoport, melynek magyar neve nem volt.
 131. T. A.: Ţigareni
 132. HNT. 1907, RFM. Nyágra
 133. T. A.: Hidis Innét valók első lejegyzései: RFM. II. 67. d, 117, 353, 411
 134. T. A.: Tritul de Jos
 135. Középvirdra nevű falut a helységnévtárakban nem találtunk. A megyei térképek az Alsó- és Felsővidra közötti szétszórott települést jelölték ilyen névvel.
 136. T. A.: Vidra, vagy újabb nevén: Avram Iancu.
 137. RFM.: Komlós
 139. RFM.: Turc (Az RFM.-ben, T. A.-nál valamint a C.-ben mindhárom község Szatmár megyei helységként jelölve.)

Az alábbiakban felsoroljuk azokat a helységeket, ahonnan gyűjtött anyag nem került elő, de Tiberiu Alexandru táblázatában szerepelnek, mint Carpitellától illetve Szegő Júliától átvett adatok. (Helyesbítéseinket itt is az 1913-as Helységnévtár alapján végeztük.)

1. Abrud	Abrudbánya	Alsó-Fehér vm.
2. Zlatna	Zalatna	Alsó-Fehér vm.
3. Totvăradia (Más elnevezése: Vărădia de Mures)	Tótvárad	Arad vm.
4. Nădlac (Tiberiu Alexandrunál tévesen Arad megyei községként szerepel. Ezenkívül még egy Nagylak nevű helységről tudunk: ez Alsó-Fehér megyében van, hivatalos neve: Marosnagylak.)	Nagylak	Csanád vm.
5. Orovița (Tiberiu Alexandrunál: Oravicza)	Oraviczafalu	Krassó-Szörény vm.
6. Teregovă	Teregovă	Krassó-Szörény vm.
7. Ihod	Ehd	Maros-Torda vm.
8. Petris	Maroskövesd	Maros-Torda vm.
9. Saliste	Szelistye	Szeben vm.
10. Vinga	Vinga	Temes vm.
11. Cenadu Vechi	Őcsanád	Torontál vm.

12. Pesac	Pészak	Torontál vm.
13. Toracul Mic	Kistárnok	Torontál vm.
- (Tiberiu Alexandrunál: Kistorák; Jugoszláviához tartozó község. Elnevezése: Mali Torak)
Totvâradia (Tótvárad) kivételével valamennyi helységnév Carpitellától átvéve.

JEGYZETEK

- [1] Bartók Béla levelei. Szerk. Demény János; Bp. 1976. (A továbbiakban rövidítve: B. L.) 569. szám, 390. oldal.
- [2] Rumanian Folk Musik I–III. Sajtó alá rendezte Benjamin Suchoff; The Hague 1967. Martinus Nijhoff. A. IV–V. kötet 1975-ben jelent meg. (A továbbiakban rövidítve: RFM.)
- [3] B. L. 811. szám, 539. oldal.
- [4] B. L. 382. szám, 265. oldal.
- [5] Pontosabban, amit kiadásra megfelelőnek tartott. Az összegyűjtött anyag revíziója során például az 1913-as bihari kötet több dallamát kihagyta az RFM.-ből s valószínű, hogy más megyékből gyűjtött dallamok esetében is bizonyos szelekciót végzett.
- [6] Bartók Béla levelei. III. kötet. Szerk. Demény János; Bp. 1955. 22. oldal, lábjegyzetben.
- [7] Béla Bartók: Ethnomusikologische Schriften, Faksimile – Nachdrucke III. Rumanische Volkslieder aus dem Komitat Bihar; Bp. 1967, 8. oldal (A továbbiakban rövidítve: Bih.)
- [8] B. L. 116. és 117. szám, 108–109. oldal.
- [9] A dallamoknál gyűjtési időpontként 1909 IX. hó olvasható. Ugyanakkor két levelezőlapján is augusztus 31-es dátum olvasható. A Freund Etelkának írott levelezőlap Mezőkökről, a Thomán Istvánnak írott lap pedig Beszterce–Marosludasról van keltezve. Ez utóbbit valószínűleg utazás közben írhatta Bartók. A képeslapokon lévő román népdalok Bihar megyéből valók. (Bih.: 23. és 310. szám) Mivel a lapok megírásának ill. feladásának sorrendje a dátumokból nem derül ki, a mezősegi gyűjtés időpontját augusztus utolsó napjaiban is megjelölhetjük. A lapokat lásd B. L. 190. és 191. szám, 152–153. oldal.
- [10] B. L. 225. és 226. szám, 170–171. oldal.
- [11] B. L. 251. szám, 184–185. oldal.
- [12] Bartókon kívül Kodály Zoltán Weiner Leó, Kovács Sándor is az alapító tagok közé tartozott.
- [13] Bartók önéletrajzából. Lásd: Összegyűjtött írásai I. Közreadja Szöllösy András; Bp. 1966. 814. oldal. (A továbbiakban rövidítve: BÖI)
- [14] A könyv 1913-ban jelent meg Bukarestben Cantece Poporale Romanesti din Comitatul Bihar címmel. A Román Akadémia adta ki a „Román nép életéből” című sorozatban. (A D. Dille által gondozott faksimile utánnyomásra fentebb már hivatkoztunk.)
- [15] Szegő Júlia: Bartók Béla a népdalkutató Bukarest, é. n. 94. oldal
- [16] uo. 95. oldal
- [17] Németül 1920-ban jelent meg a Zeitschrift für Musikwissenschaft c. folyóiratban. Bartók legtöbb vihart kiváltó cikke volt. Magyar és román oldalról egyaránt támadták érte.
- [18] Bartók-breviárium, 174. szám, 181. oldal
- [19] B. L. 347. szám, 241. oldal.
- [20] Lásd: Béla Bartók: Ethnomusikologische Schriften, Faksimile-Nachdrucke IV. Melodien der Rumänischen Colinde; Bp. 1968. (A továbbiakban rövidítve C.) A dallam sorszáma 12 bb. (10. oldal), a szöveg sorszáma: 4 a. (132. oldal)
- [21] B. L. 323. szám, 227. oldal. A máramarosi gyűjtés csak 1923-ban jelent meg; faksimile utánnyomása 1966-ban. (A továbbiakban rövidítve: M)
- [22] B. L. 330. szám, 231. oldal.
- [23] A községek a következők: Gyulatelke, Mezőköbölkút, Pusztakamarás (Kolozs megye); Erdőszakál, Erdőszengyel, Maroshévíz, Marosoroszfalva (Maros-Torda megye), Remetemező (Szatmár megye), továbbá egy ismeretlen nevű Hunyad megyei falu.
- [24] Bartók Béla megjelenése az európai zenei életben (1914–1926); Zenetudományi tanulmányok VII. kötet, Bp. 1959, 58–60. oldal.
- [25] Bartóknak egy későbbi, Busitiához írt levelében (B. L. 382. szám, 265–66. oldal) szó esik bizonyos lejegyzetlen örvényesi hengerekről. Az RFM; első kötetéből kiderül, hogy a havasikürt felvételek (mindkettő az 1914-es gyűjtésből való) lejegyzésre kerültek. Kérdés, hogy vajon nem maradt e még több lejegyzetlen felvétel akár 1914-ből, akár pedig 1917-ből?

- [26] B. L. 360. szám, 249. oldal
- [27] Béla Bartók: Seritti sulla musica popolare a cura di Diego Carpitella. Torino, 1955. A kötethez Kodály Zoltán írt előszót.
- [28] Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Szegő Júlia ebben a könyvében és más írásaiban is nagy szeretettel és kellő hozzáértéssel foglalkozik Bartók életével és művészetével.
- [29] Tiberiu Alexandru: Despre localitățile din care Béla Bartók a cules muzică populară românească. Megjelent a Revista de folclor 1957-es évfolyamának 1–2. számában, 172–176. oldal. Ugyanaz a táblázat található a „Béla Bartók despre folclorul românesc” c. könyvében. Bukarest, 1958, 121–129 oldal. (A továbbiakban rövidítve: T. A.)
- [30] Jórészükből mai napig sincsen.
- [31] Talán még több is mint Tiberiu Alexandrunál.
- [32] Lásd: Bartók-dolgozatok. Bukarest, 1974. (A továbbiakban rövidítve: Mir.)
- [33] Itt a BÖI. szolgált forrásul; a rövidítés után következő zárójelbe tett szám, az illető tanulmány sorszámát jelzi.
- [34] A Magyar Szent Korona Országainak Helységnevtára 1907, 1913. (A továbbiakban rövidítve: HNT.)
- [35] A törzskönyvezést az 1898. évi IV. törvénycikk rendelte el.
- [36] A román helységnevekre vonatkozólag a legújabb kiadványok – Indicatorul alfabetic al localităților din Republica Populară Română, Bukarest 1958, valamint Suci: Dictionar istoric al localităților din Transilvania I–II., Bukarest, 1967, 1968– nem voltak számomra elérhetőek.

III.
TANULMÁNYOK
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

AZ OXIGÉN-KONVERTERES (L–D) ACÉLGYÁRTÁS KÉNTELENÍTÉSÉNEK METALLURGIAI (TERMODINAMIKAI) FOLYAMATAIRÓL

DR. SZÚCS LÁSZLÓ

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

Mint ismeretes, a vas- és acéolvadékok kéntartalma csökkenthető a kén oxidációja útján és salakreakciók segítségével. Laboratóriumi körülmények között a kénoxidáció eredményes, viszont a mai gyakorlat mellett – még a konverter nagyon kedvező oxidációs körülményei ellenére is – aránylag csak kismértékű. A redukáló körülmények között vezethető salakreakcióknak viszont nagy a kéntelenítő hatásfoka.

Az oxigénes konverteres acélglyártás kéntelenítő folyamataiban mind a kénoxidáció, mind a salakreakciók szerepet kapnak. A konverterben egyidejűleg és valószínűleg egymástól nem függetlenül játszódnak le. E kettős folyamat termodinamikai és reakciókinetikai feltételeit ma még nem ismerjük eléggé. Valószínű speciális fizikai-kémiai (termodinamikai) helyzettel állunk szemben. Ezért inkább csak a problémák következményeit tesszük mérlegre, melynek lényege az alábbiakban fogalmazható meg: A konverterben a *salak-fém-gáz-rendszer* fizikai-kémiai körülményei – a rendszer nagy oxigénpotenciálja következtében – az oxidáló reakcióknak kedveznek. De az oxidáló körülmények ellenére is a kénnek csak egy kis hányada oxidálható ki és távolítható el a rendszerből SO_2 alakban. Viszont a rendszer nagy oxigénpotenciálja miatt ugyanakkor a redukáló körülményeket megkövetelő salakreakciók nem játszhatnak jelentős szerepet, ezért kevés az a kén is, amely a fémolvadékból kénion alakjában a salakba megy.

A laboratóriumi adatok és a termodinamikai számítások egyértelműen arra utalnak, hogy oxigénes acélglyártás (főleg a konverteres eljárások) körülményei között a kén oxidációja végbemehet. Amíg ugyanis a

reakcióra érvényes

$$\Delta G_1^0 = 1000 + 13,17 T, \text{ cal. mol}^{-1} \quad (2)$$

illetve

$$\lg K_1 = \lg \frac{P_{\text{SO}_2}}{a_{[\text{S}]} a_{[\text{O}]}} = -\frac{218}{T} - 2,88 \quad (3)$$

kicsiny értékei azt bizonyítják, hogy a reakció csak a SO_2 felbomlása és az alkotóknak a vasban történő oldódása irányában mehet végbe, addig a vasban oldott kénnek a fázisok határfelületén oxidáló gázokkal való oxidálásához szükséges termodinamikai feltételek biztosítva vannak:

$$[S] + \{O_2\} = \{SO_2\}, \quad (4)$$

$$\Delta G_4^0 = -54860 + 12,03 T, \text{ cal. mol}^{-1}, \quad (5)$$

illetve

$$\lg K_4 = \lg \frac{P_{SO_2}}{P_{O_2} a_{[S]}} = \frac{11991}{T} - 2,63. \quad (6)$$

Oxigénfelesleg esetén tehát a reakció (4) a kén-dioxid keletkezésének irányában folyik le. A kén oxidációja *salak jelenlétében* is végbemehet. Ebben az esetben a salakban CaS, MnS vagy FeS alakjában kötött kén is oxidálódhat oxigéngáz hatására. A kén-oxidációra vonatkozó reakciók normál szabadentalpia-változásai a 1. táblázatban szerepelnek.

*A legfontosabb kénoxidációs reakciók
normál szabadentalpia-változásai*

1. táblázat

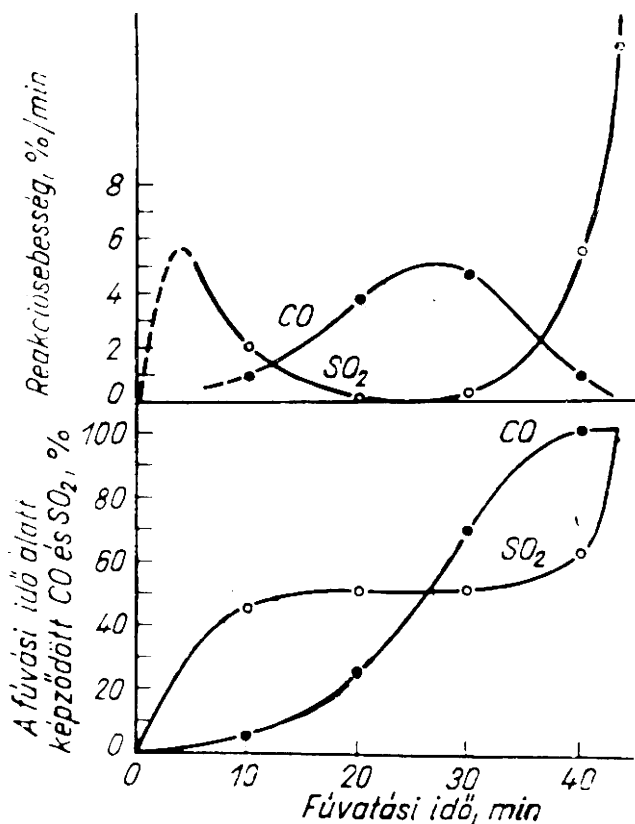
Reakcióegyenlet	ΔG^0 1527 °C cal. mol ⁻¹
$S + O_2 = SO_2$	- 33 206
$3 FeS + 5 O_2 = Fe_3 O_4 + 3 SO_2$	-249 650
$3 MnS + 5 O_2 = Mn_3 O_4 + 3 SO_2$	-239 770
$FeS + 3/2 O_2 = FeO + SO_2$	- 75 250
$MnS + 3/2 O_2 = MnO + SO_2$	- 79 640
$CaS + 3/2 O_2 = CaO + SO_2$	- 76 040
$FeS + 3 Fe_2 O_3 = 7 FeO + SO_2$	- 28 750
$MnS + 3 Fe_2 O_3 = MnO + SO_2 + 6 FeO$	- 33 140
$CaS + 3 Fe_2 O_3 = CaO + SO_2 + 6 FeO$	- 29 540

A felsorolt reakciók normál szabadentalpia-változásának negatív értékei bizonyítják, hogy termodinamikai szempontból az acélglyártás hőmérsékletén valamennyi reakció lefolyhat. Figyelembe kell azonban venni, hogy a szám adatok konkrét számításokhoz nem elegendők, hiszen ezek csak tiszta vegyületekre vonatkoznak, s nem olyan összetett rendszerre, mint a kohászati salakok, másrészt egyéb reakciókinetikai gátló tényezőkkel is számolnunk kell.

Üzemi és laboratóriumi kísérleti eredmények azt [1] igazolták, hogy az acél ötvözői közül a *karbon döntően befolyásolja a kénoxidáció sebességét*. Az oxigénráfúvásos eljárásokban a fúvatas kezdeti szakaszában a kén oxidációja nagy sebességgel indul meg (1. ábra), s a többi elem oxidációjával egyidőben zavartalanul és elég intenzíven folyik, s csak a hőmérséklet-emelkedés következtében meginduló karbonoxidáció növekedésével kezd csökkenni. Az intenzív karbonoxidáció periódusában azonban a kénoxidáció sebessége erősen lecsökken, s a karbonoxidáció befejeződésével lesz ismét intenzívebb. A kén oxidációjának sebessége tehát függetlenül az acél kénkoncentrációjától, fordítva arányos a karbon oxidációjának sebességével.

A gáz-fém, illetve a gáz-salak érintkezési felület növelése, valamint a hőmérséklet emelése mellett a kénoxidáció sebességét a karbonoxidáció késleltetésével növelhetjük. Egyidejűleg a hőmérséklet növelése és a karbonoxidáció késleltetése nem valósítható meg,

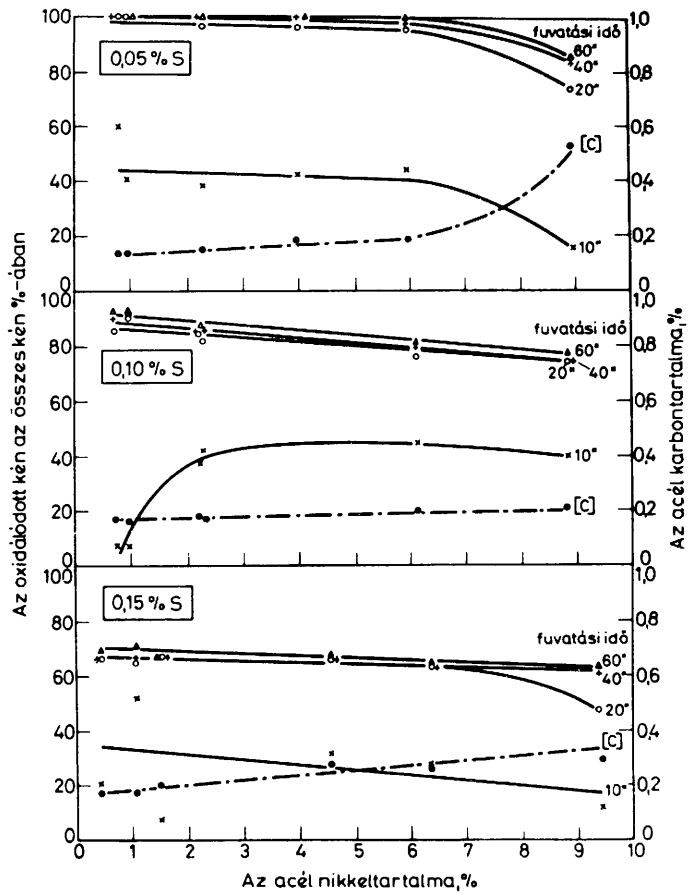
viszont a kén oxidációja már alacsonyabb hőmérsékleten is elég intenzív, ezért a fürdő megfelelő hűtésével – mivel a karbon oxidációjának sebességét csökkenti – a kén oxidációját kedvezően befolyásolná. Sajnos, ez utóbbi törekvés az üzemi gyakorlatban ritkán megvalósított technológia, s éppen ez az oka annak, hogy a jelenlegi ismereteink alapján irányított technológiai eljárásokkal a kén oxidációja és SO_2 alakban a gázfázison keresztül való eltávozása – néhány eljárás kivételével – nem számottevő mértékű.

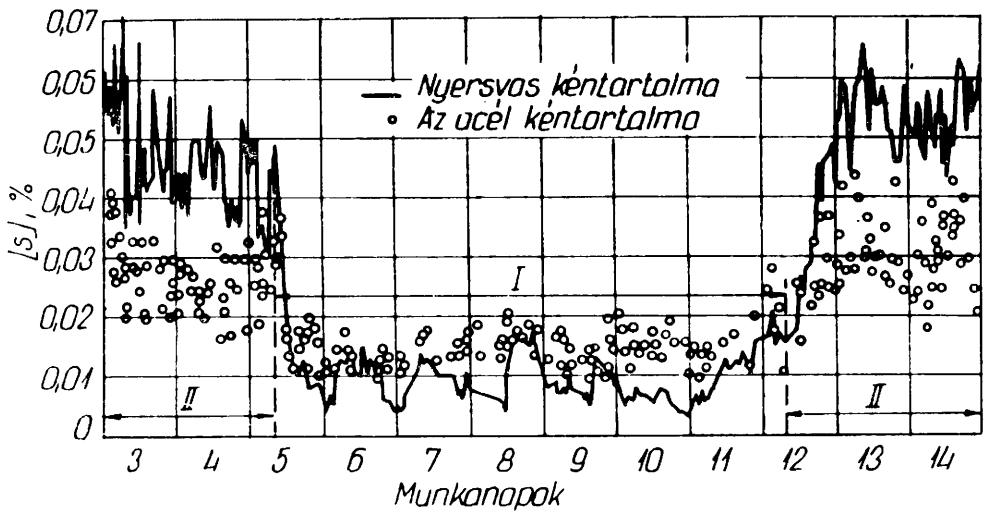
1. ábra

A Lenin Kohászati Művekben épülő oxigénes konverterben nikkeltartalmú hulladékot is fel kell majd dolgozni. Ezért érdemes megjegyezni, hogy a kénoxidációra a *Ni kísérőelem is hatást gyakorol*. A közelmúltban végzett kutatások és TD-i számítások [3] igazolták, hogy az acél Ni-tartalma azonos feltételek mellett befolyásolja a kénoxidáció folyamatát, mert csökkenti az acélban oldott kén aktivitását. Éspedig minél nagyobb a Ni-tartalom, annál kevesebb a kioxidálható kén mennyisége. Hasonló tendenciát mutat a Ni salakkal történő kéntelenítéskor is. Ezt a helyzetet jól ábrázolja a 2. ábra is.

A mai oxigénes konverteres acélgyártó gyakorlatra tehát az jellemző, hogy a kénoxidáció kis hatékonyságú, a salak ugyanakkor kis kénionfelvevő képességű. Egy Hattingen-i kutatócsoport vizsgálata szerint az aránylag jól kénteleníthető ($\vartheta_s = 8$) salakkal elérhető kéntelenítés mellett is a rendszerbe vitt kén 44%-a az acélban marad! A kén 46%-a a salakkal, 10%-a a konvertergázokkal távozik.

2. ábra

3. ábra

A konverteres eljárás folyamatainak több éves megfigyelése azt mutatta, hogy az acél kén tartalma *lineárisan függ a nyersvas kénkoncentrációjától* (3. ábra). Ez a kapcsolat független a konvertertérfogattól és az olvasztási technológiától. A 3. ábra elemzése szerint ahhoz, hogy max. 0,025% acélkén tartalmat kapjunk, ami a korszerű acélminőségeknél előírás, a nyersvas kénkoncentrációja maximum 0,035% lehet. Néhány acélminőség, mint például a mélyhúzható, alacsonyán ötvözött és néhány elektrotechnikai acél még alacsonyabb kénkoncentrációt kíván – maximum 0,015%, tehát a kénkoncentrációt a nyersvasban is 0,025% alá kell csökkenteni.

A kén tartalom szigorú előírásai az oxigén-konverteres eljárás fizikai-kémiai különlegességeivel magyarázhatók. A konverterekben jelenlévő magas oxidálóképességű salakok nem teszik lehetővé a 45%-nál magasabb kén telenítési fokot és a 6–8-nál nagyobb kénelosztási hányadost. A kén megoszlása a fém és a salak között elektrokémiai jelleggel bír, és a következő egyenlet jellemzi:

az alábbi fém és salak közötti megoszlási hányadossal:

$$\vartheta_s = K \frac{(O^{2-})}{[O]} \quad (8)$$

A kén megoszlása az acél, salak és gázfázis között, %

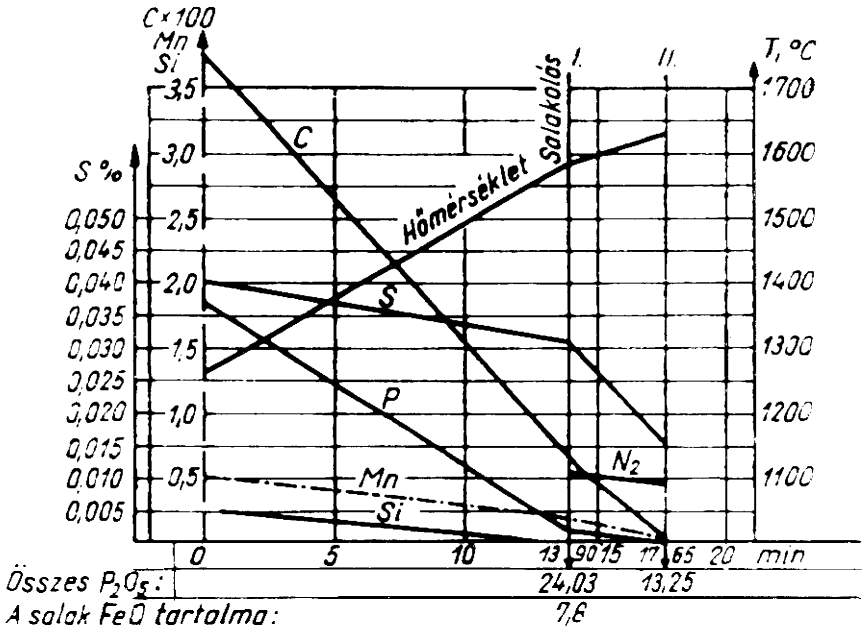
2. táblázat

Konverter-térfogat, tonna	Bevitt kén				Megmaradt kén (kapott kén)		
	nyersvassal	ócskavassal	mészszel	egyéb-bel	az acélban	a salakban	a gázfázisban
8	95,0	—	4,49	0,51	66,17	32,46	2,37
	97,74	4,0	3,82	0,44	44,27	49,40	6,33
	94,2	4,6	4,2	—	39,20	58,50	2,30
	94,3	1,6	4,1	—	40,30	57,80	1,90
50	95,7	1,1	3,2	—	69,00	29,40	1,60
	91,7	2,6	5,7	—	44,90	52,60	2,60
	93,7	2,1	4,2	—	51,50	46,10	2,40
	94,1	1,7	4,2	—	65,80	34,50	1,70
100	75,4	7,33	12,92	4,46	35,47	58,44	6,09

A salak oxidáltságának elméleti növekedése, amely szükséges a karbon-oxidációhoz és a foszfor eltávolításához, a (7) egyenletnek megfelelően a kénelosztási hányados nagyságának monoton csökkenéséhez kellene hogy vezessen. Gyakorlatilag másképp alakul a helyzet, mivel egy meghatározott salak FeO tartalomig az utóbbi a salak folyékonyságának növelését és a kénnek a salakba való átmenetele jobb kinetikai feltételeit szolgálja. Ugyanakkor az elméleti számítások és a gyakorlat is azt mutatja, hogy a kénelosztási hányados normál nagysága 5–8, ami egyenértékű maximum kétszeres acél-kénkoncentrációval a nyersvashoz viszonyítva.

Az oxigén-konverterekben való kén telenítés problémáinak megoldását nehezíti még az is, hogy a szokásosnál nagyobb térfogatú konverterekben – ahol több oxigén szükséges és kisebb a salak aktivitása – a fúvás során, a *fürdő kén telenedése az adagidő*

végén történik (4. ábra), a végsalak alatt: a többi időben a kén koncentrációja a fémekben gyakorlatilag állandó, időnként a mészalagolásnál növekszik (főként mikor magas a mészkénkoncentrációja). A kéntelenítésnek ez a jellege azt eredményezi, hogy a salakcsapolás művelete nem a kéntelenedési fokot növeli, hanem csökkenti, mivel a végsalak mennyisége csökken [4].

4. ábra

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] Simon S.: Vizsgálatok az oxigénes acélgártásban végbemenő kénoxidáció termodinamikai és reakciókinetikai törvényszerűségeinek feltárására. Doktori értekezés. 1965.
- [2] Simon-Sziklavári-Szőke: Újabb technológiai megoldások az acélgártásban. Műszaki Könyvkiadó, 1974.
- [3] Szűcs L.: Az acélfüzdőben oldott Ni kéntelenítésre gyakorolt hatásának fizikai-kémiai vizsgálata. Kandidátusi értekezés. 1971.
- [4] W-K. Lu and Mc Lean: Thermodynamic behaviour of rareearth elements in molten steel. Ironmaking and Steelmaking. 1974. 4. sz.

О металлургических процессах десульфуризации производства кислородной конвертерной стали

Д-р Ласло Сюч

В процессах десульфуризации производства кислородной конвертерной стали играет роль и шлаковая реакция и оксидация серы. Наверное это происходит не независимо друг от друга. Несмотря на окислительные условия только маленькая доля серы можно окислять в форме SO_2 . Присутствующий уголь сильно влияет скорость оксидации серы. Обратно пропорциональный ей.

Подробно препятствует присутствие никеля оксидации серы. Содержание серы конвертерной стали линейно зависит от сероконцентрации чугуна.

Шкалы в конвертере имеющие высокую способность окисляться сделают невозможным высшую степень десульфуризации чем 45% и большее серо распределение чем 6—8. Присутствующий FeO повышает текучесть шкала и обеспечивает лучшие кинетические условия для перехода серы в шлак

On the Metallurgical Processes of the Desulphurization of Steel-Making in Converters Containing Oxygen

DR. LÁSZLÓ SZÜCS

Both the oxidation of sulphur and slag-reactions play a part in the processes of the desulphurization of steel-making in converters containing oxygen. It is probable that they do not take place independently of each other. In spite of the oxidizing circumstances only little part of the sulphur can be oxidized in SO_2 -slag.

The speed of the oxidation of sulphur is significantly controlled by the coal present. They are inversely proportional.

The oxidation of sulphur is also retarded by the presence of nickel.

The sulphur contents of converter steel are in linear subordination to the sulphur concentration of crude iron.

The slag with high oxidizing capacity in the converter does not make possible a desulphurization degree higher than 45% and a quotient of dispersion bigger than 6—8%.

The FeO present increasing the fluidity of the slag ensures better kinetic conditions of the transition of the sulphur in the slag.

A LAMBERT–BEER TÖRVÉNY ÉRVÉNYESSÉGÉNEK VIZSGÁLATA KÁLIUMGŐZBEN 408 °C-ON

DR. MOLNÁR DEZSŐ

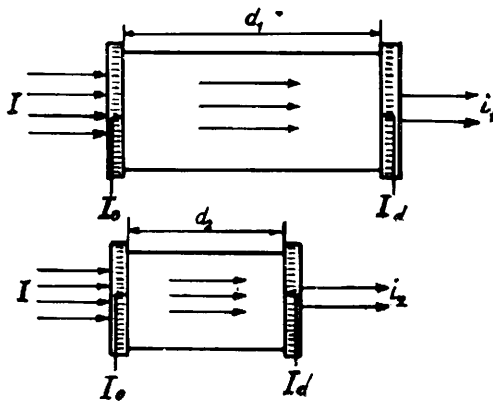
(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

A legtöbb fényelnyelő közeg „lineáris abszorbens”, vagyis követi az ismert Lambert-féle törvényt, amely szerint

$$I = I_0 e^{-Kd} \quad (1)$$

vagyis a fény I_0 intenzitása d rétegvastagságú közegen áthaladva, abszorpció következtében a fényelnyelő közeg rétegvastagságával exponenciálisan csökken¹. Itt a K ún. abszorpciós együttható független d -től, értéke az anyagi minőségen kívül az abszorbeált fény hullámhosszától is függ. Az irodalomban nincs adat a káliumgőz fényelnyeléséről, vajon követi-e a Lambert-féle törvényt.

Fényelnyelését abszorpciós spektrofotografikus módszerrel is mérhetjük. Kísérleti elve az², hogy a vizsgálandó fényelnyelő közegnek egy jól mérhető d rétegvastagságú síkpárhuzamos rétegén, arra merőlegesen folytonos színekpű, párhuzamos fénynyalábot bocsátunk át és spektrográfban fotografikus lemez feketedésmérés elve alapján mérjük a réteg spektrális átteresztőképességét, amelyből az $E \equiv \lg I_0/I = 0,4343 \cdot K(\lambda) \cdot d$ extinkció kiszámítható. A mérésnél ismeretes metronómiai probléma a küvettaablak reflexiójának és abszorpciójának eliminálása.

1. ábra: Az abszorpciós együttható mérésének elve különböző hosszúságú küvetta segítségével

Jelentse az 1. ábrán I a küvetta elülső, I_d a hátsó ablak felületére eső fényintenzitást, I_o az abszorbeáló közegbe belépő, i a hátsó felületet elhagyó fényintenzitást, akkor előbbieket alapján belátható, hogy I nem egyenlő I_o -lal, I_d nem azonos i -vel, mivel a fényintenzitásokat mindegyik ablakfelületen reflexió csökkenti a törésmutatóban bekövetkezett ugrások miatt. A fényintenzitások azonban csökkenhetnek még a küvetta-ablakok fényelnyelése következtében is. $I_o = \alpha I$; $i = \beta I_d$. Itt az α az elülső, β a hátsó ablak átteresztőképessége. Mivel az I és i fényintenzitásokat jól mérhetjük, a probléma I_o és I_d (vagy ezek hányadosának) meghatározása I és i (vagy hányadosuk) mérése alapján.

Szilárd anyagok esetében az I_o/I_d meghatározható különböző d_1 és d_2 rétegvastagságok mellett (1. ábra), az i_1 és i_2 kilépő fényintenzitások mérésével. Ha $d_1 > d_2$, akkor

$$\frac{i_2}{i_1} = \frac{I_o}{I_d} \quad (2)$$

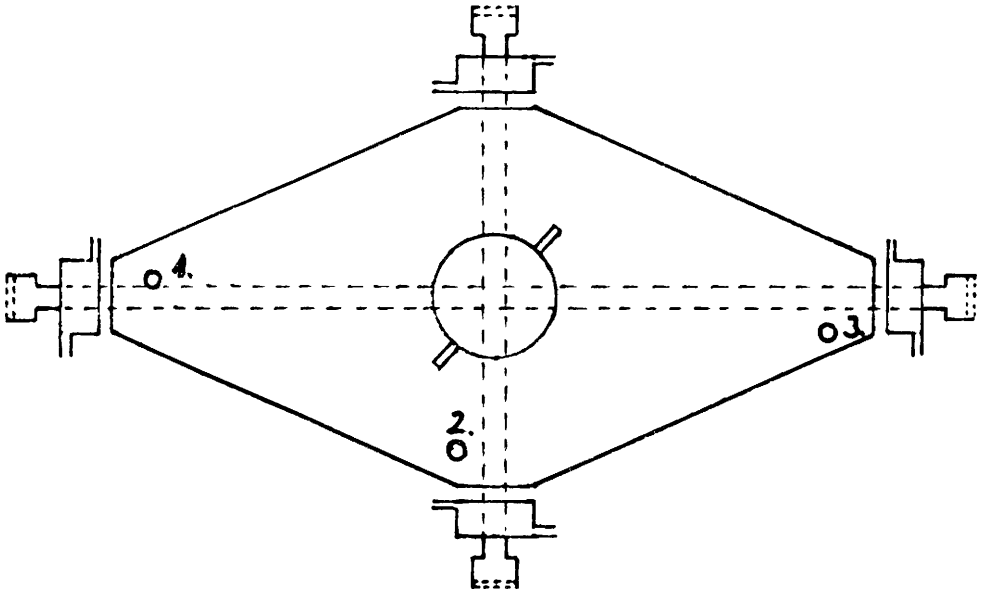
ahol d' a $d_1 - d_2$ küvetta-hossz-különbségnek felel meg, ha a belépő és kilépő felületek a rájuk érkező sugárzásnak ugyanazon törtrészeit reflektálják, vagyis $\alpha = \beta$.

A Lambert-féle törvény szerint ugyanis

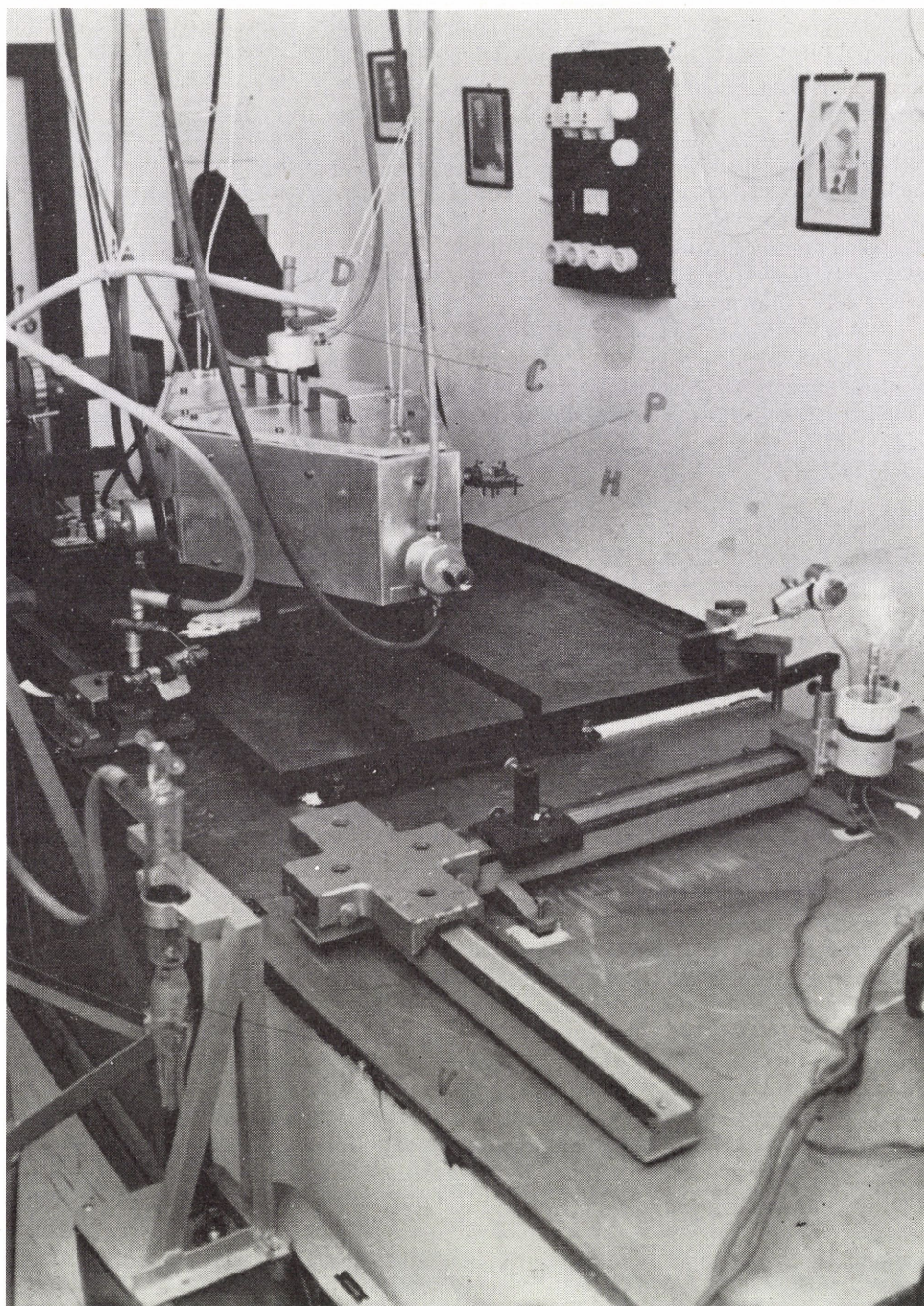
$$\frac{i_2}{i_1} = \frac{e^{-Kd_2}}{e^{-Kd_1}} = e^{Kd'} = \frac{I_o}{I_d} \quad (3)$$

vagyis a kilépő intenzitásvizonyok mérésével a d' ismeretében az abszorpciók együtthatója (K) kiszámítható.

A káliumgőz abszorpciók együtthatójának (K) meghatározása céljából egy varratmentes cső vasból készült, közepén egybenyíló küvettapárt szerkesztettem (2. ábra), amelyben egyidőben azonos fizikai feltételek mellett (hőmérséklet, gőznyomás, hőmérsékleti gradiens) folytattam méréseket. A hosszú küvetta hossza 800 mm, a rövid küvettaé 400 mm. Átmérő mindkettőnél 10 mm. A keresztküvetta teljes térfogata 123,2 cm³. A küvetták falvastagsága 2 mm.

2. ábra: A megszerkesztett temperálható optikai küvettapár felülnézete

3. ábra: Az abszorpciós együttható mérésére szolgáló berendezés részlete

A küvettaikat erre a célra tervezett, a kazetta alját teljesen egyenletesen kitöltő égőfejjel fűtöttem fel, amelyet PB-gázzal tápláltam. A küvettaikat körülvevő vaskazettában (2. ábra) 25 kg KNO_3 – NaNO_3 ekvimoláris elegyének olvadáka szolgálta a temperáló folyadékot.

A küvetta-párban és a sóolvadékot tartalmazó vaskazettában belső feszültségekre kellett számítani. Ezért a keresztküvettaipár találkozásánál a csődarabokat egy előre kellő méretre kiesztergált és átfűrt acéltuskó furataiba hegesztettem be. Az acéltuskó alsó részébe 15 mm mély 10 cm átmérőjű „csőcsonkot” képeztem ki a beejtendő kálium befogadására. A felfűtések megkezdésekor a sóolvadékba „befagyott” keresztküvettaikban és a sóolvadékban ébredő belső feszültségeket recsegés árulta el, ezek azonban a sóelegy megolvadása után megszűntek.

A küvetta-pár alá vastálcát helyeztem az esetleg kifolyó sóolvadék felfogására.

A sóolvadékban 408 °C-nál magasabb hőfokra hevítése nem volt tanácsos egyrészt, a nitrát explóziójának, másrészt a káliumgőz szinképeinek kedvezőtlenül megnövekedő Doppler-féle vonalkiszéledésnek elkerülése céljából. Azért is választottam ezt a hőmérsékletet, mert ezen a telített kálium-gőz nyomását pontosan ismerjük az irodalmi adatokból [3].

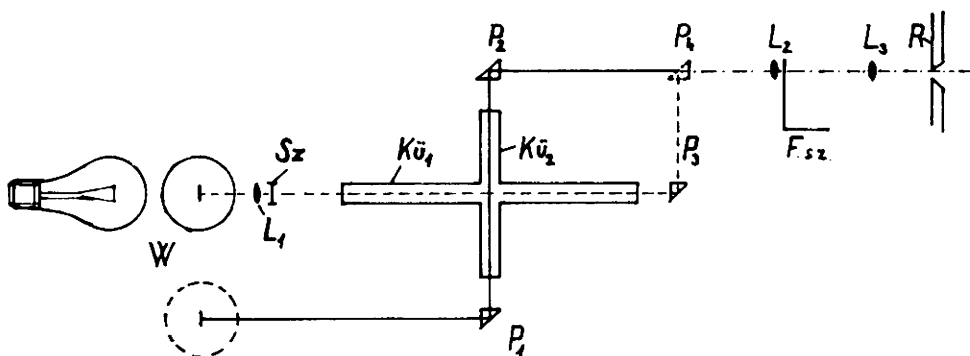
A küvetta-pár felfűtése 408 °C-ra 4 órát vett igénybe. A küvettaikban uralkodó hőmérsékleti értékeket három helyen olvastam le (2. ábra 1, 2, 3.) 2 °C-os beosztású CO_2 töltésű, kalibrált higanyos hőmérőkkel. Az előzetes mérések során a hőmérsékleti értékeket a keresztküvettaik mentén folyamatosan 5 cm-enként mértem és a mérések adatai azt bizonyították, hogy e három helyen történő hőmérsékletmérés elegendő. Minden esetben a sóolvadék hőmérsékletét tekintetem a küvettaikban uralkodó hőmérsékletnek. A hőmérsékleti gradiens a küvettaikban a mérések alapján 1–2 °C eltéréssel tökéletesen megfelelt a követelményeknek.

A mérőberendezést a 3. ábrán láthatjuk.

A küvettaikat úgy evakuáltam, hogy a küvettaból felfelé kivezető és víz-hűtődobbal ellátott csődarab oldalsó „csőcsonkjára” (3. ábra C) 10^{-2} torrnyi vákuumot biztosító rotációs olajlégszivattyút kötöttem (3. ábra V). A rendszer megbízható evakuálása 30 percet vett igénybe. Előzőleg folyékony xilol alatt henger alakúra formált káliumdarabkát a keresztküvettaiba még a rendszer felfűtésének megkezdése előtt be kellett juttatnom. Hogy a megformált káliumdarabka a mérőküvettaik keresztjeződése alatti kis „csőcsonkba” a felfűtés előtt bele ne essők, a káliumot az evakuáláshoz használt csőcsonk feletti csőrészbe (3. ábra D) helyeztem és beesését a (C) „csőcsonk”-ra húzott vákuumgumi-csővön keresztül benyúló miniatűr acélkanálkával akadályoztam, amelyet azonban kívülről el lehetett fordítani a vákuum veszélyeztetése nélkül. Behelyezés után a kálium oxidálódásának elkerülésére azonnal vákuumot létesítettem. A (D) csőbe bevilágítva vizuálisan ellenőriztem a még be nem ejtett káliumdarabka kívánt szilárd halmazállapotát. 408 °C-on a mérés megkezdésekor a kis acélkanál elfordításával a káliumdarabkát beejtettem a küvettaik keresztjeződése alatti említett csőcsonkba, ahol az azonnal megolvadt, és gőze kb. 2 perc alatt egyenletesen betöltötte a keresztküvettaikat. A káliumgőz keletkezését a küvettaik át szemlélt W-szalaglámpa fényének zöldes színváltozása is elárulta. Figyelembe véve azt is, hogy a kálium-gőz a küvettaik találkozási helyétől 4 irányba diffundálódik, és a mérés kb. 35 percet vesz igénybe, kb. 1 grammnyi káliummennyiséget kellett a küvettaiba beejtani. A lehűlés után megmaradt káliumfelesleget esetenként a küvettaipár fellevegőztetésével eloxidáltam, és az oxidokat a keresztküvettaikból kikotortam. A küvetta-pár tömítése, annak ellenőrzése, a fénytutaknak a prizmákkal történő ismételt beállítás, az egész berendezés ismételt optikai pontosítása minden mérésnél szükséges volt.

A küvetákat csiszolt üveglablakkal vákuumbiztosan (vákuumgumitömítéssel) zártam le. Mivel a küvetákban a mérések alatt $408\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérséklet uralkodott, a síkpárhuzamos üvegből készült küvetta-ablakokat a feljük kidiffundáló káliumgőztől igen intenzív vízűtéssel kellett védeni. Ezt oldották meg a küveták végein látható vízűtődobok (2. ábra és 3. ábra H). A védelem annyira sikeres volt, hogy a küvetta-ablakok fényáteresztő képessége egyetlen mérés után sem változott észrevehetően.

A keresztküvetta négy ablaka elé parányállító háromlábú asztalkára ragasztott, azonos anyagú és méretű totálreflexiós üvegprizmákat (3. ábra P) helyeztem. Ezek segítségével vezettem át a wolfram-szalaglámpa (W) párhuzamos fénynyalábját a keresztküvetán és tereltem a leképező (L_1-L_3) és a fénygyengítő optikai elemeken (Sz, Fsz) át a spektrográfba. A keresztküvetában levő 5 torr nyomású káliumgőz fényabszorpciója mérésének vázlatát a 4. ábra mutatja.

4. ábra: A mérőberendezés elvi összeállítása

A mérés kényes feltétele az volt, hogy a küvetán átvettített párhuzamos sugárnyaláb egyben a spektrográf optikai tengelyébe essék. Ezt úgy értem el, hogy a küvettapárnak, valamint a fényűt terelőprizmáinak optikai irányítását esetenként valamennyi felfűtés után melegen (a W-szalaglámpától a spektrográf) újra szabályoztam.

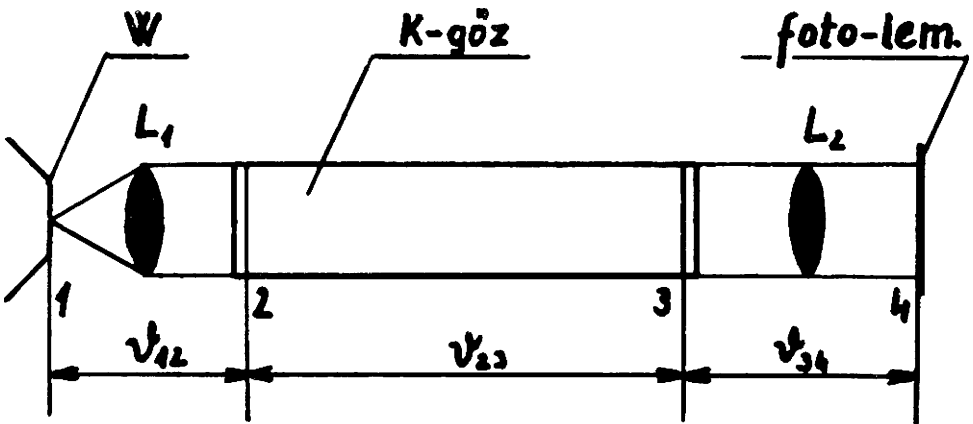
Jusztírozáskor a fényűtba háromlépcsős (100%, 50% és 25% fényáteresztésű) forgótárcsát állítottam. A beállításnál ügyeltem, hogy a fokozatonként 1,5 mm-es lépcsőmagasságok mellett a három fokozat függőleges menti középpontja a szabatos leképezés érdekében a lencsék optikai tengelyébe essék. Felvételeket készítettünk mindkét küvetával és a spektrofotometriás felvétel feketedésértékeit mértük ($S, s = 0,775-1,530$), a megfelelő forgószektor fokozatban a kálium vörös dublettjénél ($\lambda = 7698,98 \text{ \AA}$ $\lambda' = 7664,91 \text{ \AA}$).

A spektrográfias felvételeket GEVAERT 52 A 86 SCIENTIA jelzésű lemezzel készítettem. Hogy ez a lemez az ibolya-tartományban is megfelelő érzékenységgű legyen, ahhoz érzékenyíteni kellett. Az érzékenyítés után a vörös tartományban a túlexpozíciót csak kék szűrő alkalmazásával kerülhettem el (1., 4. ábra Sz). Az érzékenyítést [4] alapján ammóniás metil-alkoholos oldattal végeztem közvetlenül a felvétel előtt, a küveták felfűtési ideje közben. A lemezekben az egyes szektorfokozatok feketedésértékei legnagyobbobbszint kielégítőek, értékelhetőek voltak.

Az előhívás a [2]-ben közölt Kodak D-76 jelű és metol-hidrochinonos összetételű, finomszemcsés lágú hívóval történt. Hívási idő 8 perc. Hívási hőmérséklet: $20\text{ }^{\circ}\text{C}$.

A kálium vörös dublettjének azonosításához az OSRAM-gyártmányú Rb-spektrál-lámpa 7800,23 Å-es emissziós atomvonalát fényképeztem. Az abszorpciós felvételeknél a résszélesség 20 μ-nyi volt.

Az eredmények kiértékeléséhez jelentse S, I, Γ a hosszú, illetve s, i, γ a rövid küvetta-feketedés, intenzitás, illetve emulzióhitelesítési adatait. Az adatok mellé írt első római szám-index következetesen a forgószektor fokozatait jelöli (I, II, III). A gamma-értékek-nél a római számmal jelzett indexek (pl. γ_{I-II}) arra vonatkoznak, hogy a γ -értéket melyik szomszédos forgószektormezőben mért feketedésértékekből számítottam ki. Az I intenzitások jelölésénél a (második) arabszám-index az 5. ábra alapján azt a határfelületet jelzi, amelyre az intenzitás vonatkozik. A feketedés-értékek harmadik indexe (m) arra vonatkozik, hogy a feketedéseket a megfelelő vonalprofil alján mértem (minimumban). Szintén az 5. ábra alapján a $\vartheta_{1,2}$ a W-szalaglámpa és a káliumgőz közti $\vartheta_{3,4}$ a káliumgőz és a fotoemulzió közötti töröközegek, illetve reflexiós felületek, $\vartheta_{2,3}$ pedig a káliumgőz spektrális transzmisszióképességét szolgálhatja.

5. ábra: Jelölések a Beer-törvény érvényességének igazolásához

Az 5. ábrán L magában foglalja a hátsó küvetta-ablak, a szóróprizmák, kondenzor, kollimátor, kamaralencsék egymásutánját, L_E pedig a W-szalaglámpa és a káliumgőz közötti reflexiós, illetve töröközegeket jelöli.

Az előbbi jelölésekre hivatkozva felírhatjuk a mi kísérleti körülményeinkre vonatkozó (forgószektortal felvett) feketedési görbe egyenes szakaszának egyenletét [1] (azonos intenzitás, de változó megvilágítás esetére):

$$S = \Gamma \lg(I_{I_4} \cdot t) + a \quad (5)$$

Ebből pl. a hosszú küvetta esetére a vonalprofil tetején

$$S_I = \Gamma \lg(I_{I_4} \cdot t) + a \quad (6)$$

a vonalprofil alján pedig

$$S_{Im} = \Gamma \lg(I_{I_4 m} \cdot t) + a \quad (7)$$

ebből

$$S_I - S_{Im} = \Gamma \lg \frac{I_{I4}}{I_{I4m}} \quad (8)$$

Mivel azonban

$$I_{I4} = \vartheta_{34} I_{I3} \quad (9)$$

ebből következik, hogy

$$I_{I4} = I_1 \vartheta_{12} \cdot \vartheta_{23} \cdot \vartheta_{34} \quad (10)$$

(ahol üres küvetta esetén $\vartheta_{23} = 1$) illetve

$$I_{I4m} = I_1 \vartheta_{12} \cdot \vartheta_{23} \cdot \vartheta_{34} \quad (11)$$

A (8) egyenlet ezek szerint így is kifejezhető:

$$S_I - S_{Im} = \Gamma \lg \frac{1}{\vartheta_{23}} \quad (12)$$

$$\lg \frac{1}{\vartheta_{23}} = \frac{S_I - S_{Im}}{\Gamma_{I-II}} \quad (13)$$

A Lambert-Beer törvény logaritmikus alakja szerint a fenti jelölések alapján a $K(\lambda$ -tól függő) abszorpciós együtthatóra felírható, hogy

$$K(\lambda) = \frac{1}{d} \lg \frac{I_{I4}}{I_{I4m}} = \frac{1}{d} \lg \frac{1}{\vartheta_{23}} \quad (14)$$

(13) alapján kapjuk az alábbi kifejezést

$$K(\lambda) = \frac{1}{d} \frac{S_I - S_{Im}}{\Gamma_{I-II}} \quad (15)$$

ahol d jelenti a küvetta hosszát. Mivel ezt a d effektív küvetta hosszát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy a hosszabb küvetta 40 cm-rel hosszabb ($d+40$), a rövid küvetta hosszánál, ezért k -val jelölve a rövid, K -val a hosszú küvettaival mért abszorpciós együtthatót, a (15)-höz hasonlóan fennáll:

$$k(\lambda) = \frac{1}{d} \frac{S_I - S_{Im}}{\gamma_{I-II}}, \quad (16)$$

továbbá:

$$K(\lambda) = \frac{1}{d+40} \frac{S_I - S_{Im}}{\Gamma_{I-II}} \quad (17)$$

A két értéket egyenlővé téve:

$$\frac{1}{d} \frac{S_I - S_{Im}}{\gamma_{I-II}} = \frac{1}{d+40} \frac{S_I - S_{Im}}{\Gamma_{I-II}}, \quad (18)$$

ahonnan:

$$\frac{40}{d} = \frac{\frac{S_I - S_{Im}}{\Gamma_{I-II}} - \frac{S_I - S_{Im}}{\gamma_{I-II}}}{\frac{S_I - S_{Im}}{\gamma_{I-II}}} \quad (19)$$

Itt γ_{I-II} jó közelítéssel a Γ_{I-II} -vel egyezőnek vezető. Ezért (19)-ből

$$d = 40 \frac{s_I - s_{Im}}{S_I - S_{Im} - s_I + s_{Im}} \quad (20)$$

A megfelelő adatokat ODRA-1204 típusú számítógépbe táplálva a d -re a vártnál egy nagyságrenddel nagyobb eredményt kaptam. Ez csakis azt jelenti, hogy a (18) egyenlet felállításánál feltételezett *Lambert-Beer-törvény a kálium vörös dublettjére nem lehet érvényes.*

Összefoglalva tehát a káliumgőz nem viselkedik lineáris abszorbens módjára. E ténynek elméleti magyarázatára jelen kísérleti dolgozat nem vállalkozhatik. Tudjuk, hogy a káliumgőz atomfluoreszcenciát mutat, vagyis az elnyelt fényenergiát azonos hullámhosszúságú, de szórt fényenergiává alakítja, és ezzel nemcsak primer, hanem szekunder fluoreszcencia is jelentkezik. Ez az effektus okozhatja azt, hogy a káliumgőz nem viselkedik lineáris abszorbens módjára, és így érthető, hogy a *Lambert-Beer-féle törvény* e gőzre nem érvényes.

Összefoglalás

Ez a dolgozat leírja azokat az abszorpciós spektrofotometriai munkálatokat, amelyekkel az általam szerkesztett optikai küvetta-pár segítségével a káliumgőz abszorpciós együtthatóját sikerült megmérnem 408 °C-on. A kísérletek arra vezettek, hogy a K abszorpciós együttható nem független a küvetta-hosszúságtól, vagyis a káliumgőzre a *Lambert-féle fényelnyelési törvény* nem érvényes.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] *Mika József – Török Tibor*: Emissziós színeképelemzés. Akadémiai Kiadó, 1968.
- [2] *Mátrai Tibor*: Gyakorlati spektroszkópia. Műszaki Könyvkiadó, 1963.
- [3] *Perry, J. H.*: Vegyészmérnökök kézikönyve I. Műszaki Könyvkiadó, 1968.
- [4] *Kohlrausch, F.*: Praktische Physik. Band I. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft Leipzig, 1955.

The Examination of the Validity of the Lambert-Beer Law in Potassium Vapour at 408 °C

DR. DEZSŐ MOLNÁR

This paper gives the description of the absorption spectrophotometrical work done by me with the help of the pair of optic-dish, which were constructed also by my. I was successful in measuring the absorbing co-efficient of potassium vapour at 408 °C. The experiments have led to the conclusion that K absorbing co-efficient is not independent of the length of the dish i. e. the *Lambert* law of light absorption is not valid for potassium vapour.

A TÁPANYAGELLÁTÁS HATÁSA A SZŐLŐTERMÉS MENNYISÉGÉRE ÉS MINŐSÉGÉRE, S ENNEK ÖSSZEFÜGGÉSE A SZŐLŐLEVÉL KÉMIAI ÖSSZETÉTELÉVEL

DR. GAÁL ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1977. január 31.)

1. Bevezetés

A jelentős szőlőkultúrával rendelkező országokban a szakemberek számottevő csoportjai foglalkoznak olyan módszerek kidolgozásával, amelyek segítségével tartósan nagy terméseredmények és jó minőség érhető el a szőlőtermelésben.

Régóta ismert és elfogadott, hogy a terméseredményekre igen nagy befolyást gyakorol egyrészt a talaj és a növény tápanyagellátottsága, másrészt az évjárat (időjárás). Az előbbi tervszerű emberi beavatkozással irányítható. A talajerő utánpótlásának helyes megtervezéséhez ismerni kell a talajban és a növényben lévő tápanyagok mennyiségeit, illetve azok arányait. Ezek megítéléséhez nagy segítséget nyújt a levélanalízis és a talajelemzés.

Az utóbbi években a talajvizsgálatokon túl egyre szélesebb körben alkalmazzák a levélelemzést.

Hazánkban mind a talaj-, mind a levélelemzés módszerét alkalmazzák. A levélanalízis, mint módszer egyre inkább terjed.

Ez a dolgozat főként a levélelemzés módszerére támaszkodva – de nem nélkülözve a talajanalízist – egy szabadföldi, háromtényezős kísérlet kétéves eredményét kívánja bemutatni.

A kísérlet során az alábbi kérdésekre kerestem a válaszokat:

- milyen hatása van a rügyterhelésnek és a bemunkálásnak a termés mennyiségére és minőségére,
- van-e, és milyen mértékű összefüggés mutatható ki az egyes tápanyagkezelések és a termésadatok között,
- milyen mértékű összefüggés mutatható ki adott körülmények mellett a termésadatok és a szőlőlevél analízisének értékei között,
- milyen az adott terület szőlőleveleinek NPK ellátottsága,
- hogyan mutatkozik a tápanyagtartalom szezonális változása a szőlőlevélben, melyik mintavételi időpont ajánlható leginkább a gyakorlat számára.

2. Az irodalom ismertetése

COOK és CARLSON (1) kaliforniai vizsgálataikra támaszkodva azt tapasztalták, hogy igen alacsony, könnyen felvehető és kicserélhető talaj – káliumtartalom mellett a kálium – trágyázás igen előnyös hatású. A tápanyagtartalom növekedésével párhuzamosan jelentős termésnövekedést tapasztaltak.

LOUEA (2) is az előzőhöz hasonló megállapításokat tett.

MEL'NIK és KOSZAREVA (3) több szőlőfajtánál vizsgálta a tápanyagellátás hatását. Legnagyobb hozamot a teljes műtrágyázás eredményezett. Legjobb minőséget az a terület szolgáltatott, amely szuperfoszfát és kálium-klorid fejtrágyázást kapott.

COOK (4) megállapítása szerint a kálium javítja a szőlő minőségét. A kálium-trágyázás hatására nagyobb lesz a fürt, kedvezően hat az érésre. Növelőleg hat a cukor és a savtartalomra, ugyanakkor gátolja a bogyóhullást.

SZERPUHOVINITA (5) azt tapasztalta, hogy a foszfortrágyázás mindig nagy hozamnövekedést eredményez. A kálium hatása a must cukortartalmának növekedésében jelentkezik.

LEVY (6) a következő általános érvényű megállapításokat teszi húszéves kísérleti tapasztalatok alapján: a nitrogén trágyázásának a szőlő kémiai összetételére, növekedésére és hozamára kifejtett hatása csekély, esetleg nullával egyenlő, amikor a levéldiagnózis megfelelő nitrogén-ellátottságot mutat. A trágyázás hatása akkor pozitív, amikor a levélanalízis nitrogénhiányra utal.

A kálium-trágyázásnak a vegetatív tevékenységre és a terméshozam alakulására csekély a hatása, ha a levéldiagnózis megfelelő káliumszintet mutat. A hatás akkor pozitív, ha a levélanalízis küszöb alatti szintet mutat ki. A káliumszintet a K/Mg viszony figyelembevételével kell meghatározni.

BRANAS (7) azt írja, hogy a nitrogéntrágyázás eredményeként a terméshozam kimutathatóan növekszik.

KOZMA és POLYÁK (8) tenyészedényes kísérleteik során azt állapították meg, hogy a termés mennyisége növekszik a nitrogén- és foszforkezelés szintjének emelésével, de csökkent az ugyanolyan szintű kezelés kálium adagolásakor. A növény termékenységének növekedésében a nitrogén- és foszfor-trágyáknak elsődleges fontossága van. Különösen hangsúlyozni kell a foszfor jelentőségét.

VETTORI (9) vizsgálatai szerint a szőlőlevél híven a valóságnak megfelelően tükrözi a talajban levő tápanyagok mennyiségi ingadozásait.

GERICKE (10) arra hívta fel a figyelmet, hogy a növényanalízis vizsgálatai megerősítik azt a tényt, mely szerint a foszforsav fontos alapja a szénhidrátok képzésének.

LAUE (11) levélanalízisre vonatkozó vizsgálatai azt igazolják, hogy nem elegendő abszolút értékben meghatározni a szőlőlevél kémiai összetételét, hanem az egyes tápelemarányokat is ismerni kell.

DULAC (12) tizenöt éves szőlőtrágyázási kísérleteinek tapasztalatait elemezve azt állapítja meg, hogy a levélanalízis nagy jelentőségű a kísérleti eredmények tolmácsolásában, és a termesztési gyakorlatban egyaránt.

CHAMPAGNOL (13) azt a következtetést vonta le, hogy a levélelemzés alapján megállapítható a trágyázás hatása.

KOZMA és POLYÁK (14) vizsgálataik során részletes növényanalízist végeztek. Azt a következtetést vonták le, hogy a táplálkozás—életteni vizsgálatokhoz a növényanalízis használható, értékelő módszer. A kísérletek tanulsága szerint összefüggés van a tápoldat koncentrációja és a levél kémiai összetétele között.

FRENYÓ (15) szerint a növényanalízis adataiból annyit mindig meg lehet állapítani, hogy milyen műtrágyát adjunk az állománynak.

SÁROSINÉ (16) igen nagy számú levélanalízis-vizsgálatot végezve, a levéldiagnózist, mint módszert hasznosnak ítéli meg.

LEVY, CHALER, CAMHAJI és HEGO (17) sok éves megfigyeléseik alapján bizonyítják a lombanalízis hasznosságát.

HEGEDŰS, KOZMA és NÉMETH (18) arra hívják fel a figyelmet, hogy a szőlőlevelek nitrogén-, foszfor- és káliumtartalma változhat a szőlő fajtája, kora, életciklusa és termőhelye szerint, ezért a levéldiagnózis eredményeit csak igen körültekintően szabad használni. ABDALA és SEFICK (19) azt javasolják, hogy a lombanalízishez szükséges mintákat évi három alkalommal célszerű begyűjteni: júniusban, júliusban és szeptemberben. MELNIK, KOSZAREVA és SZAT DEV KHANDUDZSA (20) két mintavételi időpontot javasolnak: a virágzás utáni időszakot és a termés érésének idejét. Ezzel az állásponttal azonos véleményt ismertet a (21. és 22.) LÉVY–CAMHAJI (23) valamint ILICSEVICS–CSETKOVICS–FEJOVICS (24) évi négy alkalommal gyűjtöttek mintákat. Ezek a következők: a virágzás kezdetén, a virágzás végén, zsendüléskor és a termés érésakor. A sokéves kísérletek és az azokból leszűrt tapasztalatok alapján Európában már több éve Montpellierben működik egy Levéldiagnosztikai Szövetkezeti Laboratórium, amely a levelelemzési adatok alapján ad szaktanácsot a tápanyag-utánpótlásra.

A szőlőlevél nitrogén-, foszfor- és káliumtartalmának meghatározása nedves roncsolmányból történik. A feltáráshoz MRVA (25) salétromsav-perklórsav elegyét javasolja. BASSON, STANTON és BÖHMER (26) tömény sósavas és salétromsavas feltárást ismertet. TURÝNA–TYSZKIEWICZ (27) a kénsav-hidrogén-peroxidos feltárást mellett foglal állást. Az előzővel azonos az álláspontja MAJBORODA-nak (28) is.

SÁROSINÉ és KIRÁLY (29) a nedves roncsolást megelőző előkészítő munkálatokat ismerteti. THAMMNÉ, KRÁMER és SARKADI (30) a növényi anyagokban levő foszfortartalom vizsgálatának ammónium-molibdo-vanadátos módszeréről adnak részletes leírást. SVEHLA (31) elvi és gyakorlati ismereteket nyújt az alkáli kationok lángfotometriás meghatározásához.

3. A kísérlet bemutatása

A kísérlet 3 tényező, split-plot rendszerű, négy ismétléses.

Tényezők: „A” tényező	$a_1 = 50$ rügy/tőke
	$a_2 = 65$ rügy/tőke
	$a_3 = 80$ rügy/tőke
„B” tényező	$b_1 =$ rotációs kapával bemunkált szerves anyag
	$b_2 =$ ekével bemunkált szerves anyag
„C” tényező	$c_1 =$ szerves trágya
	$c_2 =$ szerves+műtrágya
	$c_3 =$ műtrágya

A c_3 -as kezelés 418,2 kg/ha P_2O_5 -nak megfelelő szuperfoszfátot és 930 kg/ha K_2O -nak megfelelő kálisót jelentett.

A c_2 -es kezelés az előző trágyaadagok egyik felét műtrágyaként, a másikat tőzgefekál alakjában kapta. A c_1 -es kombinációk csak tőzgefekált kaptak. Az egyes trágyakezelések egymással azonos tápértéket képviseltek. A szabadföldi kísérletet az egri Szőlészeti Kutató Intézet irányításával végzik egy országos középtávú kutatási terv részeként. A talaj szervesanyag-szükségletét vizsgálják barnaföld típusú mészszegény agyagtalajon.

A kísérletet megelőzően megtörtént a talajminták kémiai elemzése, valamint a kísérleti területen levő szőlőlevél kémiai analízise. Mindkét vizsgálatot a Szőlészeti Kutató Intézet Országos Központi Laboratóriuma végezte átlagmintákból, az OMMI előírása szerint. A „C” tényező szerinti trágyaadagok összeállítása az előzőekben leírt kísérletek

alapján történt. A kísérleti területről mindkét évben évi három alkalommal szedtem levélmintákat. Első ízben a virágzás végén, másodsor a zsendülési periódusban, végül a termés érésekor.

A mintavétel minden egyes esetben parcellánként történt. A leszedett levelek a mintavétel napján laboratóriumba kerültek előkészítés céljából. Az előkészítés 3 főbb mozzanatból állt: mosás, szárítás és őrlés. Az előkészítési munkákat az OMMI által kiadott irányelvek szerint végeztem.

A nedves roncsolásnál kénsav–hidrogén-peroxidos eljárást alkalmaztam MAJBO-RODA (28) leírása alapján.

Az összes nitrogén meghatározását Kjeldahl módszerével BÁRTFAY (32) leírása szerint végeztem. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy csak frissen készített bórsav-oldattal érdemes dolgozni. A több napon át tárolt bórsav-oldat a kísérleti edények megbízhatóságát kétségessé teszi.

A foszformeghatározáshoz SPEKTROMOM 360-as készüléket használtam. A kolorimetriás vizsgálat 380 nm-nél kékérzékeny fotocellával történt ammónium-molibdovanadátos eljárással (30).

A kálium-meghatározásnál SVEHLA módszerét alkalmaztam (31).

4. A kísérleti adatok feldolgozása és értékelése

A kémiai analízis során meghatározott N, P és K értékek, azok arányai nagyon közel állnak vagy megegyeznek a nemzetközi irodalomban megjelölt intervallumok optimumával.

A növényi levélben levő nitrogén-, foszfor- és káliumértékek, ezek arányai, valamint a termés mennyiségére és minőségére vonatkozó adatok feldolgozása számítógép segítségével történt.

Az adatok értékelését varianciaanalízissel és korrelációs számítással végeztük. A számításokhoz szükséges összefüggéseket a SVÁB (33) által írt könyv tartalmazza.

Háromtényezős varianciaanalízissel dolgoztuk fel a termésmennyiség, a cukorfok és savtartalom adatait, hogy megállapíthassuk a kísérlet különböző tényezőinek hatását a mutatókra.

A tényező = rügyterhelés

B tényező = a szerves anyag bemunkálása

C tényező = trágyahatás

Ezen túl a trágyakezelések kombinációit egy-egy trágyakezelésen belül ismétlésként felfogva ezeket, valamint a mintavételi időpont hatását kéttényezős varianciaanalízissel értékeltük.

A tényező = trágyahatás

B tényező = időpont

Ez utóbbi feldolgozásmód lehetővé tette, hogy a trágyakezelések hatásán kívül a mintavételi időpont hatását is statisztikailag értékeljük. A dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé valamennyi adat- és varianciatáblázat bemutatását.

Az 1. táblázat az első évjárat (1972), a 2. táblázat a második évjárat (1973) termésmennyiségével, míg a 3. táblázat a második évjárat cukorfokával kapcsolatos adatokat tartalmazza.

A táblázatok áttekinthetőségének megkönnyítése céljából az alábbi kiegészítést teszem: az egyes táblázatok tartalmazzák a rügyterhelés (A_1 ; A_2 ; A_3), a bemunkálás (B_1 ; B_2) és a trágyakezeléseknek (C_1 ; C_2 ; C_3) megfelelő termésmennyiségeket, illetve a 3.

táblázat a cukorfokot. A táblázatok feltüntetik az SZD értékeket és varianciatáblázat kivonatot is tartalmaznak. Az egyes szignifikancia szintek kiemelésére a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott jelöléseket használtam. Egy csillag (*) jelöli az 5%-os, két csillag (**) az 1%-os és három csillag (***) a 0,1%-os szignifikancia szinteknek megfelelő értékeket.

Az 1. és 2. táblázatban lévő adatok tanúsága szerint a rügyterhelésnek szignifikáns hatása van a termés mennyiségére. A növekvő rügyterhelés nagyobb terméshozamot eredményezett. Ez a megállapítás mindkét évjárat esetében igaznak bizonyult. A 3. táblázat szerint a rügyterhelésnek szignifikáns hatása van a cukorfokra. Ez a hatás a termés mennyiségéhez viszonyítva ellentétes tendenciájú, vagyis a növekvő rügyterhelés csökkenti a cukorfokot.

Szignifikáns trágyahatást, vagy a bemunkálás önálló hatását az adott vizsgálatoknál nem sikerült kimutatni.

Szőlőtermés 1972

1. táblázat

Rügyterhelés (A)	Bemunkálás (B)	Trágyakezelés (C)			Átlag
		szerves trágya	szerves+ műtrágya	műtrágya	
50 rügy/tőke	B ₁	102	103	96	100
	B ₂	96	98	105	100
	Átlag	99	101	101	100
65 rügy/tőke	B ₁	119	112	109	113
	B ₂	110	109	105	108
	Átlag	115	111	107	111
80 rügy/tőke	B ₁	109	109	116	111
	B ₂	111	106	109	109
	Átlag	110	108	113	110
A-átlag	B ₁	110	108	107	108
	B ₂	106	104	106	106
	Átlag	108	106	107	107

BSzD 5% bármely kombináció között	16
AB átlagok között	10
AC átlagok között	12
BC átlagok között	10
A főátlagok között	7
B főátlagok között	6
C főátlagok között	7

Variációtáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	849	6,24 **
B	1	137	1,01
AxB	2	41	0,30
C	2	17	0,13
AxC	4	88	0,65
BxC	2	25	0,18
AxBxC	4	79	0,58
Hiba	51	136	

Szőlőtermés 1973

2. táblázat

Rügyterhelés (A)	Bemunkálás (B)	Trágyakezelés (C)			Átlag
		szerves trágya	szerves+ műtrágya	műtrágya	
50 rügy/tőke	B ₁	155	154	162	157
	B ₂	140	139	147	142
	Átlag	148	146	155	150
65 rügy/tőke	B ₁	181	167	172	174
	B ₂	173	172	169	171
	Átlag	177	170	171	173
80 rügy/tőke	B ₁	207	186	177	190
	B ₂	202	184	204	196
	Átlag	205	185	191	194
A-átlag	B ₁	181	169	170	174
	B ₂	172	165	173	170
	Átlag	177	167	172	172

SzD 5% bármely kombináció között	32
AB átlagok között	19
AC átlagok között	22
BC átlagok között	19
A főátlagok között	13
B főátlagok között	11
C főátlagok között	13

Varianciatáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	11495	22,63***
B	1	240	0,47
AxB	2	715	1,41
C	2	537	1,06
AxC	4	285	0,56
BxC	2	224	0,44
AxBxC	4	238	0,47
Hiba	51	508	

Cukorfok 1973

3. táblázat

Rügyterhelés (A)	Bemunkálás (B)	Trágyakezelés (C)			Átlag
		szerves trágya	szerves+ műtrágya	műtrágya	
50 rügy/tőke	B ₁	17,2	16,5	17,7	17,1
	B ₂	18,3	17,0	16,6	17,3
	Átlag	17,7	16,8	17,2	17,2
65 rügy/tőke	B ₁	15,3	15,4	16,6	15,8
	B ₂	15,9	16,7	16,4	16,4
	Átlag	15,7	16,1	16,5	16,1
80 rügy/tőke	B ₁	15,0	15,9	15,3	15,4
	B ₂	15,4	16,4	15,7	15,8
	Átlag	15,2	16,2	15,5	15,6
A-átlag	B ₁	15,8	15,9	16,5	16,1
	B ₂	16,5	16,7	16,2	16,5
	Átlag	16,2	16,3	16,4	16,3

SzD 5% bármely kombináció között	1,9
AB átlagok között	1,1
AC átlagok között	1,3
BC átlagok között	1,1
A főátlagok között	0,8
B főátlagok között	0,6
C főátlagok között	0,8

Varianciatáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	16,59	9,37***
B	1	2,74	1,55
AxB	2	0,26	0,15
C	2	0,29	0,16
AxC	4	2,49	1,41
BxC	2	2,08	1,18
AxBxC	4	0,74	0,42
Hiba	51	1,77	

A 4., 5. és 6. táblázatok a kéttényezős varianciaanalízis eredményeit mutatják be. A táblázatok csak az első évjárat összefüggéseire mutatnak rá. Szeretném megjegyezni, hogy a második évjárat adatait is ugyanúgy feldolgoztam. Ezekon túl az egyes tápanyag arányok szezonális változását is értékeltem.

A 4., 5. és 6. táblázatok adatai szerint a mintavételi időpontok szignifikáns hatása minden esetben kimutatható volt. Ez a megállapítás érvényes az egyes tápanyagarányokra is. Egyértelműen megállapítható, hogy a vegetációs időszak előre haladtával, a szőlőlevél nitrogén-, foszfor- és káliumtartalma csökken. A varianciaanalízissel történő értékelés mellett korrelációs számításokkal összefüggéseket kerestem a levélanalízis eredményei, a talajvizsgálati adatok és a termés mutatói között. A vizsgálatok során nemcsak az egyes elemeknek (NPK), hanem azok arányainak a termésadatokkal való kapcsolatát is kutattam.

A gépi adatfeldolgozás során hatalmas információs anyaghoz jutottam. Ezek közül csak azokat ismertetem, amelyek mindkét évjáratnál azonos tendenciát mutattak. Pozitív korrelációt sikerült kimutatni a termésmennyiség és a szőlőlevél foszfortartalma, valamint a foszfor–kálium arány esetében. A cukorfok pozitív összefüggést jelzett a szőlőlevél káliumtartalmával. Ugyancsak pozitív összefüggés mutatkozott a talaj foszfortartalma és a termés mennyisége között. A cukorfok és a talaj káliumtartalma közötti összefüggés mindhárom trágyakezelés esetében pozitív.

*A mintavételi időpont hatása a szőlőlevél nitrogén- (N) tartalmára
(1972)*

4. táblázat

A mintavétel ideje (B)	Trágyakezelés (A)			Átlag	Relatív érték (%)
	szerves tárgya	szerves+ műtrágya	műtrágya		
Tavaszi	2,76	2,66	2,78	2,73	100,0
Nyári	2,44	2,47	2,54	2,48	90,8
Őszi	1,71	1,69	1,65	1,68	61,5
Átlag	2,30	2,27	2,32	2,30	—
Relatív érték %	100,0	98,7	100,9	—	—

SZD 5% bármely kombináció között	0,13
A átlagok között	0,07
B átlagok között	0,07
Variációs koefficiens (CV%)	4,9

Variációtáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	0,122	0,96
B	2	5,396	424,89***
AxB	4	0,166	1,31
Hiba	40	0,127	

A mintavételi időpont hatása a szőlőlevél foszfor- (P) tartalmára (1972)

5. táblázat

A mintavétel ideje (B)	Trágyakezelés (A)			Átlag	Relatív érték (%)
	szerves-trágya	szerves + műtrágya	műtrágya		
Tavaszi	0,27	0,27	0,26	0,27	100,0
Nyári	0,17	0,17	0,19	0,17	63,0
Őszi	0,11	0,13	0,12	0,12	44,4
Átlag	0,18	0,19	0,19	0,19	—
Relatív érték %	100,0	105,6	105,6	—	—

SZD 5% bármely kombináció között	0,3
A átlagok között	0,2
B átlagok között	0,2
Variációs koefficiens (CV%)	11,8

Variációtáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	0,001	0,20
B	2	1,014	202,80***
AxB	4	0,006	1,20
Hiba	40	0,005	

*A mintavételi időpont hatása a szőlőlevél kálium- (K) tartalmára
(1972)*

6. táblázat

A minta- vétel ideje (B)	Trágyakezelés			Átlag	Relatív érték %
	szerves- trágya	szerves + műtrágya	műtrágya		
Tavaszi	1,26	1,31	1,31	1,29	100,0
Nyári	1,29	1,30	1,29	1,29	100,0
Őszi	1,22	1,23	1,25	1,23	95,3
Átlag	1,26	1,28	1,28	1,27	—
Relatív érték (%)	100,0	101,6	101,6	—	—

SZD 5% bármely kombináció között	0,09
A átlagok között	0,05
B átlagok között	0,05
Variációs koefficiens (CV%)	5,9

Variációtáblázat kivonat

Tényező	FG	MQ	F
A	2	0,034	0,61
B	2	0,195	3,48*
AxB	4	0,013	0,23
Hiba	40	0,056	

5. Összefoglalás, következtetések

A kísérlet két évében a szerves trágya, szerves és műtrágya, valamint a műtrágya kezelés között szignifikáns hatáskülönbség nem volt kimutatható. Az adott időszakban az egyes trágyakezelések azonos értékűeknek bizonyultak.

A növényelemzési adatok átlagértékei közelálltak a nemzetközi irodalomban található optimum értékekhez.

A szőlőlevél kémiai összetétele nagy szezonális ingadozásnak van kitéve. A nitrogén-, foszfor- és káliumtartalom a vegetációs időszak előre haladtával csökkenő tendenciát mutat.

A tápanyagellátottság megítéléséhez elegendő két alkalommal mintát venni: a virágzás végén és a zsendülési periódusban.

A talaj és a szőlőlevél foszfortartalma pozitív korrelációt mutat a termés mennyiségével.

Hálás köszönetet mondok dr. Loch Jakab kandidátus, egyetemi docensnek, aki mind elvi, mind gyakorlati téren nagy segítséget nyújtott. Dr. Szűcs László kandidátus,

főiskolai tanárnak, aki a kísérletekhez szükséges anyagi, tárgyi és személyi feltételeket biztosította. Molnár János agrármérnöknek a termésadatok, a kísérletet megelőző talaj- és növényanalízis adatainak közléséért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. COOK, J. A.—CARLSON, C. V.: California vineyards respond to potash . . . when need. Better Crops, 3. 2—11. Washington, (1961)
2. LOUË, A.: Huit années d'essais la fumure potassique de la vigne a Tergon en Gironde. La Potasse, 300 Mulhouse (1962)
3. MEL'NIK, S. A.—KOSZAREVA, V. K.: Vlijenie udobrenij na urozsaj i kacsesztvo vinograda. Vinogradarsztvo, Moszkva (1964)
4. COOK, J. A.: Potassium builds grape quality. Better Crops Pl. Fd., Washington (1968)
5. SZERPUHOVINITA, K. A.: Udobrenije urozsaj vinograda Szadovodsztvo 107. 9. Moszkva (1969)
6. LEVY, J. F.: Vingt années d'application du diagnostic foliaire a le vigne. Vignes Vins, 194. Paris (1970)
7. BRANAS, J.: Sur les fumures de la vigne. Progr. Agric. Vitic. 88. 2. Montpellier (1971)
8. KOZMA, P.—POLYÁK, D.: Relation entre l'approvisionnement en éléments nutritives de la vigne, sa productivité et les données d'analyses foliaires. 3. Colloque European et Mediterranee (Kézirat) Budapest (1972)
9. VETTORI, M.: Nota sulla concomazione de la vite quidata dalla diagnostica fogliare. Rivista de Viticoltura e di Enologia, Conegliano. Vignes Vins Paris (1969)
10. GERICKE, S.: Die Wirkung der Phosphorsäure auf den Stoffgehalt der Pflanzen. Die Phosphorsäure, Essen 3.4. (1960)
11. LOUË, A.: Lásd a 2. sz. irodalmat
12. DULAC, J.: Quinze ans d'essais de fumure sur vigne a Cruscades (Aude). Vignes et Vins 141. Paris (1965)
13. CHAMPAGNOL, F.: Etude de quelques effets de la fertilisation azotée sur la vigne. Progr. Agric. Vitic. 88. 13—14. Montpellier (1971)
14. KOZMA, P.—POLYÁK, D.: A növény kémiai analízisének felhasználása a szőlőültetvény táplálkozási viszonyainak megállapítására. Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Közleményei 1.2. Budapest (1965)
15. FRENYO, V.: A levélanalízis újabb metodikája. Doktori Értekezés, MTA Könyvtára, Budapest (1965)
16. SÁROSI D.-né: Magyarországon végzett levélelemzési munkák a szőlő táplálkozásának ellenőrzésére. Kísérletügyi Közlemények 58/c Budapest (1965)
17. LEVY, J. F.—CHALER, G.—CAMHAJI, E.—HEGO, C.: A levél ásványianyag-tartalma és a szőlő táplálkozási viszonyai közötti újabb összefüggések statisztikai értékelése. (Fordítás). Vignes Vins 208. Paris (1972)
18. HEGEDŰS, A.—KOZMA, P.—NÉMETH, M.: A szőlő. Akadémiai Kiadó, Budapest (1966)
19. ABDALA, D. A.—SEFICK, H. J.: Influence of nitrogen phosphorus and potassium levels on yield, petiole nutrient composition and juice quality of newly established Concord grapes in South Carolina. Progr. of Soc. Horticult. Sci. 87. Beltaville (1965)
20. MEL'NIK, SZ. A.—KOSZAREVA, V. K.—SZAT DEV, KHANDUDZSA: Opredeleuie potrebnosztii vinogradnoj lozii v_x udobrenijah metodom lisztovoj diagnosztiki. Dokl. Vaszunil, 6. Moszkva (1965)
21. KOSZAREVA, V. K.: O lisztvoj diagnosztike mineralnoje pitanija vinograda. Nauka 3. Moszkva (1968)
22. BERGMANN, W.: Útmutatások a levélminták vételére az ásványi anyagok meghatározása céljából (Fordítás). Albrecht Thaer — Archiv, 13. k. 1. sz. 63—69. Berlin (1969)
23. LEVY, J. F.—CAMHAJI, E.: Composition minérale des fenilles et conditions d'alimentation de la vigne. Vignes Vins, Paris 188. sz. (1970)
24. ILICSEVICS, M.—CSETKOVICS, V.—PEJOVICS, L.: A szőlőföld talaja megmunkálás-módjának, öntözésének és nitrogén-, foszfor-, valamint káliumtartalmú szőlő alá való trágyázásának hatása a szőlőlevélben és levélszárban (Fordítás). Mezőgazdasági Intézet Közleménye, Titograd (1972)

25. *MRVA, J.*: Pokroky vo vinohradníckom a vinárskom vyskume. Akadémie Vied. Bratislava (1970)
26. *BASSON, W. D.—STANTON, D. A.—BÖHMER, R. G.*: The Analyst 93. Cabridge (1968)
27. *TURYNA, Z.—TYSZKIEWICZ, M.*: O pewnej modyfikacji metody wanadynianowej oznaczownia foszforu w materiale roslinnym. Roczniki. Gleboznawcze 14.1. Warszawa (1964)
28. *MAJBORODA, N. M.*: Uszkorennoe opredelenie azota i foszfora v rasztenijah iz odnoj naveszki. Agrohimiya 2. Moszkva (1966)
29. *SÁROSI D. - né—KIRÁLY, F.*: Bór, cink mikrotápanyaggal végzett, levélelemzéssel kísért, nagyüzemi permettrágyázási kísérlet eredményei szőlőben. Szőlő és gyümölcsstermesztés (7) Budapest 1972.
30. *THAMM F.-né—KRAMER, M.—SARKADI, J.*: Agrokémia és talajtan. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest (1968)
31. *SVEHLA, GY.*: Műszeres analízis. Mérnöki Továbbképző Intézet, 4324.10. Budapest (1964)
32. *BÁRTFAY, J.*: Erjedézipari laboratóriumi gyakorlatok tk. Élelmiszeripari Könyv- és Lapkiadó V., Budapest (1954)
33. *SVÁB, J.*: Biometriai módszerek a mezőgazdasági kutatásban. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest (1967)

Влияние писательного вещества на количество и качество виноградного урожая. Их связь с химическим составом виноградного листа

Д-р Иштван Гал

Химическим способом определили в каком количестве находятся в виноградном листе азот, фосфор и калий. Данные урожая и химического исследования обработали на вычислительной машине.

Делали вариация-анализ и корреляционные почисления.

Во время исследования ценность некоторых питательно-вещественных подходов была одинаковой.

Количество азота, фосфора и калия в виноградном листе в течение вегетационного периода уменьшается.

Количество калия посвы и виноградного листа находится в позитивной корреляции с количеством урожая.

AZ ALKÁLIHIDRID MOLEKULÁK KÍSÉRLETI SPEKTROSKÓPIAI IRODALMÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

DR. PATKÓ GYÖRGY

(Közlésre érkezett: 1977. február 10.)

Ebben a dolgozatban összefoglaló referátumot állítottam össze az alkálihidrid és alkálideuterid molekulák elvileg érdekes és fontos elektronsávszínképek kísérleti vizsgálatában elért irodalmi eredményekről.

A LiH molekula elektronsávszínképét *W. Watson* (1) gerjesztette ivkísülésben 1925-ben. *G. Nakamura* saját felvételei alapján (2) 1930-ban már a színkép részletes rotációs és vibrációs analíziséről számolt be. Emissziós és abszorpciós felvételeit közép- és nagybontású spektrográffal készítette. Analízise helytállónak bizonyult, de a kiszámolt molekula-állandók még nem voltak irodalmi pontosságúak. Igen jelentős azonban az az észrevétele, hogy míg a $G(v + 1/2)$ értékek más molekuláknál a v növelésével általában monoton csökkennek, addig a LiH első gerjesztett elektronállapotában a ΔG értékek növelésével először növekednek, s csak egy maximum elérése után csökkennek tovább növekvő v -vel. Ezt a LiH $A^1\Sigma$ nívóján észlelt anomáliát ő közölte először az irodalomban. A LiH valamint a LiD optikai spektrumának pontos feldolgozása mégis *F. H. Crawford* és *T. Jorgensen* (3), (4), (5) nevéhez fűződik. Ők már nagy felbontóképességű spektrográffal és az izotópeffektus felhasználásával ismételték meg a Nakamura korábbi felvételeit és analízisét, s így jóval pontosabb mérési eredményük lehetővé tette a LiD spektrumával és ennek analízisével az összehasonlítást is.

Crawford és *Jorgensen* kiváló munkájának eredményei későbbi elméleti vizsgálódások alapjául is szolgáltak. A LiH és LiD említett $G(v)$ anomáliáját *W. Weizel* (6) próbálta először elméletileg értelmezni, mint lekapcsolódási („Entkopplung”) jelenségét. *Crawford* és *Jorgensen* azonban később cáfolták *Weizel* elméletét. Amíg a LiH-re vonatkozó $G(v)$ görbét *Nakamura* csak harmadfokú polinommal közelítette meg, addig *Crawford* és *Jorgensen* ötödfokú polinommal jobb eredményt ért el. *R. S. Mulliken* (7) a LiH potenciálgörbéjének szokatlan alakját értelmezve az $A^1\Sigma$ állapot több $^1\Sigma$ állapot szuperpozíciójának tekintette.

R. Velasco (8) az alkálihidridek kutatásának új fejezetét nyitotta meg a $^1\pi$ jellegű gerjesztett állapot felfedezésével. Lefényképezte 16 méteres abszorpciós úthossz alkalmazásával a LiH 2000 Å–3000 Å közötti ultraibolya tartományát. A $^1\Sigma$ és a $^1\pi$ állapotok közötti átmenetből négy sáv rotációs és vibrációs analízisét adta meg.

A NaH-molekula emissziós színképét *E. H. Johnson* (9) fényképezte először. Kísérlete jónak, analízisének nagyobb része azonban hibásnak bizonyult. 1930-ban *T. Hori* (10), (11) analízálta a NaH abszorpciós spektrumát, 1931-ben pedig a NaH emissziós felvételéről, analíziséről számolt be. Ebben a dolgozatában az abszorpciós spektrum vibrációs analízisét módosította, minden v^2 -kvantumszámát eggyel megnövelte, mert

dolgozatában analízisét maga is kétesnek ítéli. Néhány év múlva *E. Olsson* (12) nagyobb bontású spektrográffal a NaH abszorpciós felvételével ellenőrizte *T. Hori* méréseit, majd a NaD abszorpciós analízisét készítette el.

Az izotóp-effektus figyelembevételével a *T. Hori* által megadott vibrációs kvantumszámozás minden v' értékét megnövelte három egységgel. Így a NaH és NaD molekulák állandói kielégítették az elméleti összefüggéseket. A NaH spektrumáról *R. C. Pankhurst* (13) *A. G. Gaydon* és *R. W. B. Pearse* (14) módszerével kisülési csövel készített felvételeket. A felső állapot állandóinak pontosabb kiszámítása érdekében az alacsony v' -kvantumszámú sávokat analizálta. Új eredményt *T. Hori* és *E. Olsson* munkájához képest nem hozott, de állandói az előzőeknél pontosabbak. Megszerkesztette az alsó és felső állapot potenciálgörbéit, melyek segítségével intenzitás-elosztást is számolt.

A KH spektrumát emisszióban és abszorpcióban *G. M. Almy* és *C. D. Hause* (15), (16) fényképezte 1931-ben. A sávrendszer vörös felőli oldalán készítettek felvételeket azért, hogy az alacsony vibrációs kvantumszámú sávok analízisével a v' -számozást helyesen adhassák meg. A következő évben *T. Hori* (17) is felvette és analizálta a KH spektrumát. Munkájában a $v' = 24$ -es felső állapotú sáv vonalait is sikerült kimérnie. *S. Imanishi* (18), (19) 1941-ben a KD színeképét elemezte. Eredménye: a KH és KD spektrumai között $20\text{--}40\text{ cm}^{-1}$ mértékű izotóp-felhasználást észlelt. 1966-ban *J. R. Bartky* (20) lefényképezte a KH abszorpciós spektrumát és egyetlen sáv rotációs analízisét dolgozta fel, majd megismételte *S. Imanishi* (19) mérései alapján a $\text{KD } A^1\Sigma$ állapotára vonatkozó vibrációs analízist és ennek nyomán kénytelen volt a vibrációs kvantumszámokat hárommal, *G. M. Almy* és *C. D. Hause* (16) KH-re vonatkozó vibrációs számozását kettővel növelni.

A RbH analízisét *A. G. Gaydon* és *R. W. B. Pearse* (21) végezték először 1939-ben. Gondos munkájuk ellenére sem sikerült megadniok a helyes vibrációs kvantumszámokat. 1966-ban *J. R. Bartky* (22) a RbD abszorpciós spektrumának tanulmányozása után rámutatott arra, hogy a RbH és RbD spektrumai között az izotóp-elmélet adta összefüggés csak akkor áll fenn, ha *A. G. Gaydon* és *R. W. B. Pearse* RbH-re vonatkozó analízisében a $\text{RbH } A^1\Sigma$ állapotán a v' számozást hárommal növeli.

A CsH emissziós spektrumával *G. M. Almy* és *M. P. Rassweiler* (23) foglalkoztak 1937-ben. A v' számozás helyes megállapításának lehetőségét a CsD spektrumának analízisétől várták. A CsD analízisét *Császár L. – Koczás E. – Mátrai T.* (24) *J. R. Bartky* (25) és *Koczás E.* (26) oldották meg. Publikációik (22), (18) azonos napon, 1966. július 5-én érkeztek a folyóiratokhoz *Acta Physica Hungarica* (24) *Jorn. Mol. Spectroscopy* (25). Mindkét dolgozat szerzői a CsD abszorpciós spektrumának analízise alapján három egységgel növelték az *G. M. Almy* és *M. P. Rassweiler* által megadott v' kvantumszámozást.

Az alkálihidrid molekulák optikai spektrumaira vonatkozó kísérletek, analízisek e rövid áttekintéséből is megállapíthatjuk, hogy a Σ állapotok kutatásának kísérleti szakasza lezárult. A Σ állapotok tanulmányozása elsősorban elméleti feladattá vált.

Új fejezetet nyithat azonban az alkálihidridek színképeinek kísérleti kutatásában is az a feltételezés, amely szerint – figyelembe véve az alkálihidridek kémiai, fizikai, optikai spektrumainak feltűnő hasonlóságát, a többi alkálihidridnek is van π állapota.

Az alkálihidridek Σ állapotainak rotációs és vibrációs állandói között fennálló törvényszerűségek kiolvashatók a következő táblázatokból, amelyekben az irodalom felhasználásával az alkálihidrid molekulák állandóit állítottam össze:

I. Alkálihidridek $A^1\Sigma^+$ és $X^1\Sigma^+$ rotációs állandói

Állapot	Állandó	LiH	NaH	KH	RbH	CsH
$A^1\Sigma^+$	Be	2,819	1,756	1,344	1,234	1,126
	α_1	0,078	0,057	0,030	0,019	0,019
	α_2	-0,026	-0,005		-0,002	-0,002
	$10^4 \cdot D_e$	-16,3	-2,15	-1,44		-1,04
$X^1\Sigma^+$	Be	7,5131	4,9012	3,415	3,019	2,709
	α	-0,213	-0,135	-0,083	-0,07	-0,057
	$10^4 \cdot D_e$	-8,617	-3,32	-1,65	-1,2	-1,00

II. Alkálihidridek $A^1\Sigma^+$ és $X^1\Sigma^+$ vibrációs állandói

Állapot	Állandó	LiH	NaH	KH	RbH	CsH
$A^1\Sigma^+$	ω_e	234,41	308,6	228,23	211,74	168
	$\omega_e X_e$	28,95	5,5	5,75	6,47	7,45
	$\omega_e Y_e$	-4,18	-0,2	-0,169	-0,253	-0,28
	$\omega_e Z_e$	0,51			0,003	0,003
	$\omega_e W_e$	-0,039				
$X^1\Sigma^+$	ω_e	1405,7	1172,9	987,4	936	890,7
	$\omega_e X_e$	-23,20	-20,3	-15,5	-14	-12,6
	$\omega_e Y_e$	0,16	0,15	0,09		0,11

IRODALOM

1. Watson W., Phys. Rev. 32. 600. 1929.
2. Nakamura G., Zs. Phys. 59. 218. 1930.
3. Crawford F. H., Jorgensen T., Phys. Rev. 47. 358. 1935.
4. Crawford F. H., Jorgensen T., Phys. Rev. 47. 932. 1935.
5. Crawford F. H., Jorgensen T., Phys. Rev. 49. 745. 1936.
6. Weizel W., Zs. Phys. 60. 599. 1938.
7. Mulliken R. S., Phys. Rev. 50. 1028. 1936.
8. Velasco R., Can. J. Phys. 35. 1204. 1957.
9. Johnson E. H., Phys. Rev. 29. 85. 1927.
10. Hori T., Zs. Phys. 61. 352. 1930.
11. Hori T., Zs. Phys. 71. 478. 1931.
12. Olsson E. Z. Phys. 93. 206. 1935.
13. Pankhurst R. C. Proc. Phys. Soc. (London) 62 A., 191. 1949.
14. Pearse R. W. B., Rep. Progr. Phys. V. 249. 1938.
15. Almy G. M., Hause C. D., Phys. Rev. 39. 178. 1932.
16. Almy G. M., Hause C. D., Phys. Rev. 42. 242. 1932.
17. Hori T. Mem, Coll. Eng. 6. 1. 1933.
18. Imanishi S., Nature. 143. 165. 1939.
19. Imanishi S., Paperst, Inst. Phys. Chem. Res. Tokyo. 39. 45. 1949.
20. Bartky J. R. J. Mol. Spectr. 21. 25. 1966.

21. Gaydon A. G., Pearse R. W. B., Proc. Roy. Soc. 37. 173. 1939.
22. Bartky J. R., J. Mol. Spectr. 21. 25. 1966.
23. Almy G. M., Rassweiler M. P., Phys. Rev. 53. 890. 1938.
24. Császár L., Koczkás E., Mátrai T. KFKI Közlemények 12. 175. 1964.
25. Bartky J. R., J. Mol. Spectr. 21. 25. 1966.
26. Koczkás E. Bp. Műszaki Egyetem. Disszertáció 1969.

Die experimental spektroskopische Literatur über die Alkalyhidrid-Molekülen im Überblick
Dr. György Patkó:

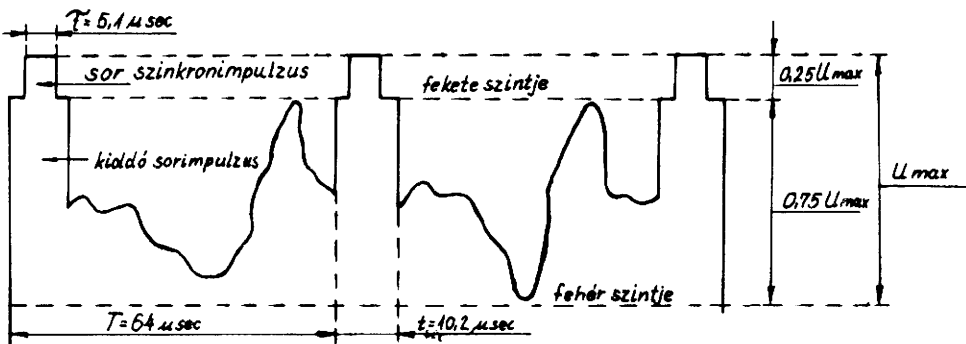
Dieses Abhandlung is ein zusammenfassendes Referat. Sie fasst die fachliterarischen Erfolge zusammen, die in der Untersuchung der Spektren der Alkálidrid und wichtig sind.

AMPLITÚDÓ-ANALIZÁTOR

LEV IVANOVICS VINOGRADGV ÉS
SZABÓ LAJOS

(Közlésre érkezett: 1977. január 25.)

A televíziós vevőkészülék bemenetére kerülő nagyfrekvenciás elektromágneses rezgések, nagy és középfrekvenciás erősítés után a videoerősítő bemenetére jutnak. Szükség van egy olyan áramkörre, amely a videojelekről a szinkronizáló (sor és képirányú) impulzusokat leválasztja. Az amplitúdó-analizátor bemeneti oszcillogramja az 1. ábrán látható.

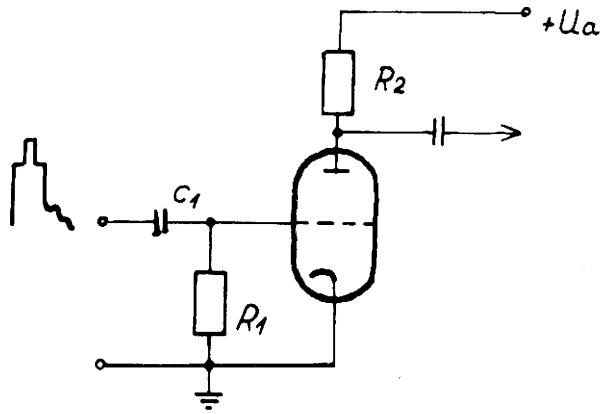

1. ábra

A $T_1 = T - t_{\text{sec}}$ vagyis ha az egy periódus soridőből ($64 \mu\text{sec}$) levonjuk a szinkronimpulzus ($t = 10,2 \mu\text{sec}$) idejét, marad a hasznos soridő, amely tartalmazza a sor különböző elemeinek fekete-fehér szintjeit. A sorkioltó impulzusok csúcspontjai egybeesnek a fekete szint amplitúdójával, és elősegítik a képcső sugáráramának lezárását a visszafutás ideje alatt. A sorkioltó impulzusok tartalmazzák a sorváltó szinkronizáló impulzusokat is ($\tau = 5,1 \mu\text{sec}$). A sor- és képkkioltásból eredő összes idővesztés a teljes képidő 25%-a lehet a szabványnak megfelelően.

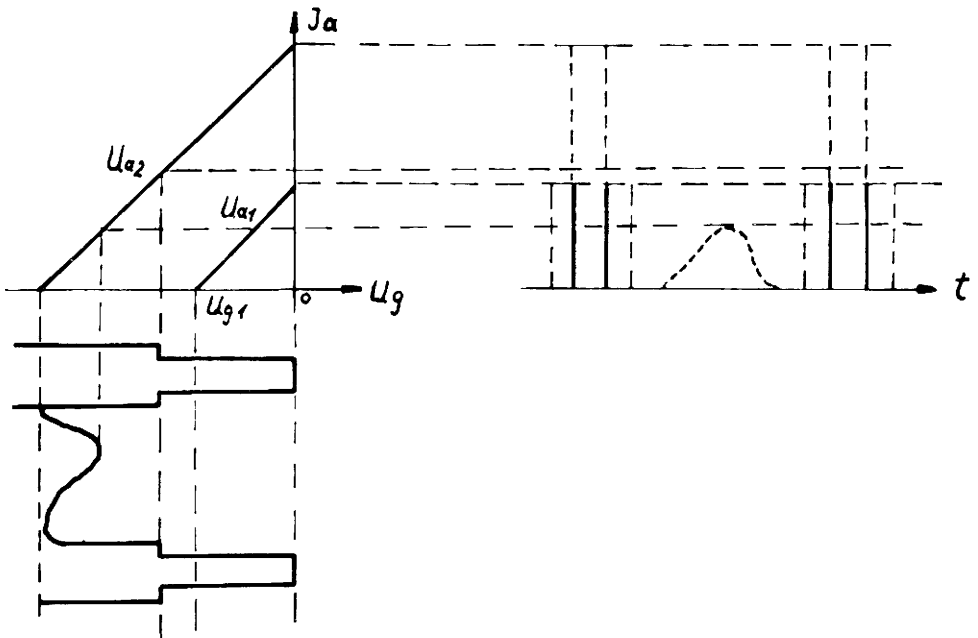
A szinkronimpulzusok amplitúdójának stabilizálása a csúcsevlasztó áramkör feladata. Az amplitúdó-analizátor a szinkronimpulzusoknak a teljes televíziós képtől való elkülönítésére szolgál. Alkalmazzák továbbá a vízszintes és függőleges eltérítő oszcillátorok szinkronizálására is.

Az amplitúdó-analizátor elvi kapcsolása triódára alkalmazva a 2. ábrán látható.

2. ábra

A trióda ebben a kapcsolásban, mint földelt katódú erősítő dolgozik. A rácra vitt polarizált szinkronimpulzusok hatására az anódáram változik. Tehát az amplitúdó-analízátort el lehet készíteni a trióda rácfszültség-anódáram karakterisztikájának segítségével is (3. ábra).

3. ábra

Kis anódfeszültség esetén (U_{a1}) az anódáram erősségváltozás is kicsi lesz a rácfszültség függvényében ($O-U_{g1}$). Ebben az esetben lehetséges a kioltóimpulzusok és a képjelek szétválasztása. Az amplitúdó-analízátor anódján csak a szinkronizáló impulzusok jelennek meg.

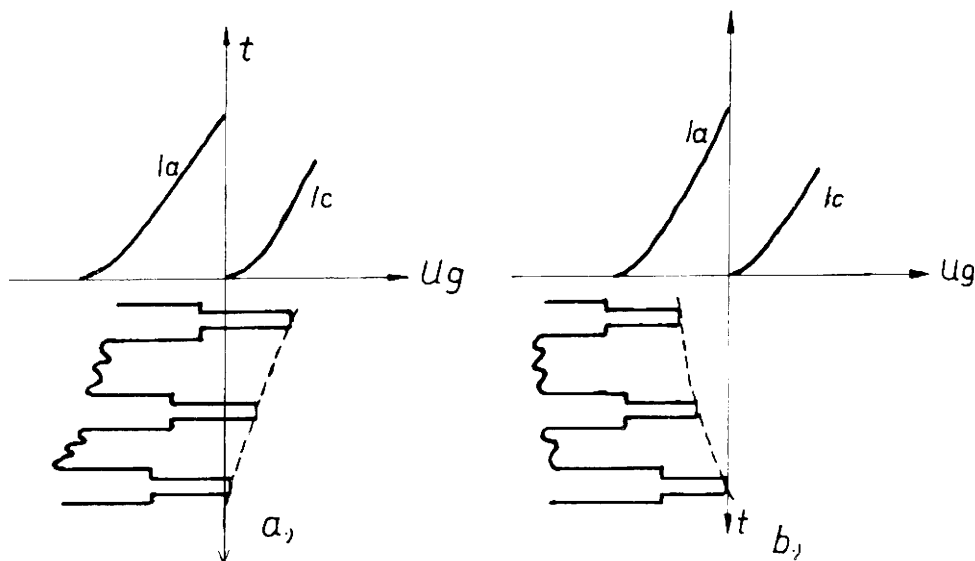
Nagyobb anódfeszültség esetén (U_{a2}) a rácra vitt videojelekből nem csak a szinkronimpulzusok jutnak az anódra, hanem a videojelek fekete szintjéhez közel álló impulzusok is. Ezek a zavaró jelek a sor és képirányú szinkronizációját zavarják, így ez a kép torzulását okozhatja.

Az amplitúdóanalizátor kapcsolási rajza (2. ábra) szerint, ha az elektroncső rácására egy R_1 ellenállással negatív feszültséget állítunk be, akkor a C_1 kondenzátoron keresztül a rácson összegeződnek az impulzusok. Ez a következőképpen jön létre. A bekapcsolás pillanatában a C_1 kondenzátor értékét még nem lehetne meghatározni, mert a szinkronizáció impulzusai pozitív rácfszültséget is eredményezhetnek és ezáltal rácáram keletkezhet (4/a ábra.). Ez a rácáram, amelyet ezek az impulzusok hoznak létre, határozzák meg a C_1 kondenzátor értékét, amelyen a rác negatív tartományban vezérlődik. A rácáram potenciálkülönbséget hoz létre a kondenzátoron és ez a feszültség addig növekszik, amíg a szinkronimpulzusok meg nem szüntetik a rácáramot. Ekkor a szinkronimpulzusok maximumai elérik az $U_g = 0$ pontot. Ha valamilyen oknál fogva (pl. éles átmenetnél a fehér szintől a feketehez) a szinkronimpulzusok csúcspontjai az $U_g = 0$ ponttól balra mutatkoznak (4/b ábra), akkor ebben az esetben a rácskör feszültsége megoszlik a C_1 kondenzátor és az R_1 ellenálláson, s így a munkapont jobbra tolódik. Így módon kialakul egy dinamikus egyensúly, amikor a munkapont automatikusan beáll úgy, hogy a szinkronimpulzusok tetőpontjai az $U_g = 0$ szinten maradnak.

A kísérlet elvégzése

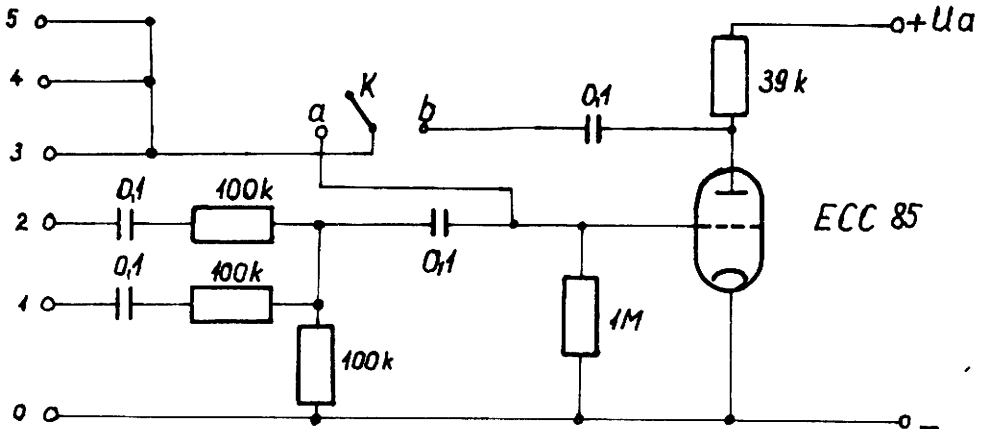
Szükséges eszközök: 1 db trióda, 1 db anódfeszültségű tápegység változtatható feszültséggel, 2 db négyszög impulzusgenerátor, 2 db voltmérő, 1 db oszcilloszkóp.

1. A triódára (ECC85, 6 NIP stb.) a szükségesnek megfelelően $U_g = 30, 50$ és 100 V anódfeszültségeket fogunk adni.

4. ábra

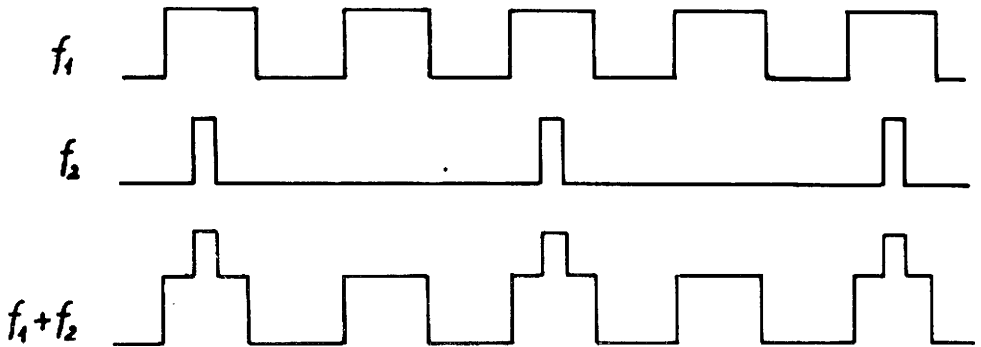
2. Az egyik négyszöggenerátorról impulzusokat adjunk az 5. ábra szerint összekapcsolt áramkör 1-es számmal jelölt pontjára, $f_1 = 15$ kHz frekvenciával és $5-10 \mu\text{sec}$ impulzus szélességgel. Voltmérővel győződjünk meg, hogy az analizátor trióda rácán (3-as számmal jelölt pont) meg van-e az állandó negatív előfeszítés a K kapcsoló „a” állásában.

5. ábra

A 4-es ponthoz váltóáramú voltmérőt kapcsolunk és meggyőződünk, hogy az impulzusgenerátor jelei a rácson vannak-e. Az 5-ös ponton figyeljük meg oszcilloszkóppal az impulzus formáját.

3. A K kapcsoló „b” állásában az oszcilloszkópon megfigyelhetjük az analizátor kimenetén lévő jeleket. Vizsgáljuk meg a bemeneti és kimeneti jelek összefüggéseit, a trióda anódjára adott 30, 50 és 100 V anódfeszültségek mellett is, a K kapcsoló átkapcsolásaival.

6. ábra

4. E beállítások után az első generátor frekvenciáját $f_1 = 15$ kHz-re és $\tau = 55 \mu\text{sec}$ -ra állítva az „1”-es bemenetre kapcsoljuk. A másik generátor jeleit $f_2 = 4,5-7,5$ kHz közötti kb. $\tau = 10 \mu\text{sec}$ idővel a „2”-es bemenetre visszük.

A két generátort egymással szinkronizáljuk úgy, hogy „a” kapcsoló állásban a két frekvencia keverésének megfelelően az oszcilloszkópon a televíziós szignál modellje a 6. ábra szerint legyen látható.

5. Az analizátor anódjára $U_{a1} = 30$ V feszültséget adunk, amely mellett az f_2 impulzus amplitúdója kevéssel nagyobb vagy egyenlő ($U_{szink} \geq U_g$) a rácsfeszültség értékénél. Ezután átkapcsolva a „b” állásba, az oszcilloszkópon most megfigyelhető a szignál oszcillogramja a szelektálás után. Rajzoljuk le a szignál oszcillogramját az analizátor bemenetén illetve a kimenetén.

Növeljük a feszültséget a trióda anódján 100 V-ig és rajzoljuk le a jelek oszcillogramját a bemeneten illetve a kimeneten.

Azt tapasztaljuk, hogy minél nagyobb az anódfeszültség, a televíziós szignálból nem csak az f_2 , hanem az f_1 (modell képtartalom) is jelentkezni fog az anódon.

E gyakorlat segíti a televíziós vétel néhány problémájának és a szinkronizáció elvének megértését.

EGY BINOM KONGRUENCIÁRÓL

DR. KISS PÉTER

(Közlésre érkezett: 1977. január 30.)

Bevezetés

Tekintsük az

$$x^k - x \equiv 0 \pmod{B^n} \quad (1)$$

kongruenciát, ahol $k \geq 2$, $B > 1$ és n természetes számok. Ennek megoldása azonos a következő probléma megoldásával: Melyek azok az x egész számok a B alapú számrendszerben, melyekre x^k és x ugyanarra az n jegyű számra végződik?

Ehhez hasonló problémával, különösen a tízes számrendszerben már igen sokat foglalkoztak. (Lásd [4], 453–464. oldal.) Erre utalnak a különböző elnevezések is. G. Valentin [5] szerint már a görög szofisták is észrevették, hogy 5, 25 és 6 számok négyzetei is ugyanezekre a számokra végződnek és ők ezeket ciklikus számoknak nevezték. De más elnevezések is ismertek. Például R. L. Goodstein [6] n indexű automorfikus számoknak nevezte a B alapú rendszerben az $x^2 = x \pmod{B^n}$ kongruencia megoldásait, A. Cunningham [3] pedig (1) megoldásait n -edrendű k -adfokú kellemes számoknak nevezte a B alapú rendszerben.

A problémát először 1814-ben az Annales de Math. ([1], 220. oldal) fogalmazta meg: „Melyik az a szám, melynek egymásután következő hatványai ugyanarra az n jegyű számra végződnek mint az eredeti szám? Itt elegendő az $x^2 \equiv x \pmod{10^n}$ kongruenciával foglalkozni, mert könnyen belátható, hogy ennek megoldásai kielégítik az $x^k \equiv x \pmod{10^n}$ kongruenciát is minden $k > 2$ természetes szám esetén. Ugyanis, ha $x^2 \equiv x \pmod{10^n}$, akkor $x^k = x^{k-2} \cdot x^2 \equiv x^{k-2} \cdot x = x^{k-1} \equiv \dots \equiv x \pmod{10^n}$.

A sok eredmény közül, melyek hasonló problémákra vonatkoznak, néhány a következő.

Az Annales de Math. problémáját először M. Tédenat ([1], 309–321. oldal) oldotta meg.

Bebizonyította, hogy az

$$x^2 \equiv x \pmod{10^n} \quad (2)$$

kongruenciának, eltekintve a $00 \dots 0$ és a $00 \dots 01$ triviális megoldásoktól, minden n esetén két különböző x_1 és x_2 n jegyű megoldása van. Az egyik 5-re, a másik pedig 6-ra végződik és $x_1 + x_2 = 10^n + 1$. Megadott egy eljárást is, hogyan képezhető az $n = m + 1$ esetben a megoldás, ha az $n = m$ eset megoldása ismert.

R. L. Goodstein [6] az

$$x^2 - x \equiv 0 \pmod{B^n} \quad (3)$$

kongruenciával foglalkozott. Bizonyította, hogy ha $B = u \cdot v$ (ahol $(u, v) = 1$) és $uq \equiv 1 \pmod{v}$, akkor az $uq \cdot v^{n-1}$ számot B^n -nel osztva, a maradék (3) megoldása (a B alapú számrendszerben n jegyű megoldás, vagy más szóval B alapú n indexű automorfikus szám).

[8]-ban Tédénat eljárásához hasonló rekurziós eljárást adtam a (3) kongruencia megoldására és rámutattam egy kapcsolatra az automorfikus számok és pszeudoprím számok között.

N. P. Callas [11] igazolta, hogy ha x a (2)-nek egy megoldása, akkor

$$y = xt \sum_{k=0}^{t-1} (-1)^k \binom{t+k-1}{k} \binom{2t-1}{t+k} x^k$$

kielégíti az $y^2 \equiv y \pmod{10^{tn}}$ kongruenciát.

C. P. Popovici [12] az (1) kongruencia megoldásait adta meg explicit alakban $B = 10$ esetben.

Érdemes még megemlíteni, hogy (3) megoldásait számítógéppel is többen keresték. Például Vernon de Guerre és R. A. Fairbairn [14] 1000 (ezer!) jegyre kiszámították az automorfikus számokat 6, 10 és 12 alap esetén, vagyis (3) megoldásait $n = 1000$ és $B = 6, 10, 12$ esetében.

Jelen dolgozatban az (1) kongruencia általános megoldásával foglalkozunk, megadjuk a megoldások számát és a megoldások explicit alakját. Bebizonyítjuk, hogy a tételünkből következményként adódik E. Hewitt egy tétele. Megmutatjuk a tételünknek a pszeudoprím számokkal való kapcsolatát, új bizonyítást adunk R. D. Carmichael egy tételére és megoldjuk K. Szymiczek egy problémáját.

Egy segédétel bizonyítása

Mielőtt rátérünk az (1) kongruencia megoldására, egy segédételt bizonyítunk.

1. *Tétel:* Legyen $M = q_1 \cdot q_2 \cdot \dots \cdot q_r$ egy természetes szám, ahol $q_1 > 1$ és $(q_i, q_j) = 1$ minden $i \neq j$ esetén, továbbá legyen

$$Q_s = \frac{M}{q_s} = q_1 \cdot q_2 \cdot \dots \cdot q_{s-1} \cdot q_{s+1} \cdot \dots \cdot q_r.$$

Ekkor

$$\sum_{s=1}^r Q_s^\varphi(q_s^k) \equiv 1 \pmod{M^k},$$

ahol φ az Euler-féle függvény.

Bizonyítás: A feltételek miatt elég bizonyítani, hogy $\sum_{s=1}^r Q_s^\varphi(q_s^k) - 1$ osztható q_i^k -vel minden $i = 1, 2, \dots, r$ esetén. A

$$\sum_{s=1}^r Q_s^\varphi(q_s^k) - 1 = \sum_{s=1}^{i-1} Q_s^\varphi(q_s^k) + \sum_{s=i+1}^r Q_s^\varphi(q_s^k) + Q_i^\varphi(q_i^k) - 1$$

kifejezés első két összegének minden tagja osztható Q_s definíciója miatt q_i valamely $\varphi(q_i^k)$

hatványával, ezért q_i^k -vel is. Ugyanis könnyen belátható, hogy $q_i \geq 2$ esetén $\varphi(q_i^k) \geq k \cdot$

$\cdot Q_i^\varphi(q_i^k) - 1$ pedig Euler kongruencia tétele miatt osztható q_i^k -vel, mert Q_i és q_i^k relatív prímek. Ezzel igazoltuk az 1. Tételt.

Az általános eset megoldása

Most rátérünk az $x^k - x \equiv 0 \pmod{B^n}$ kongruencia megoldására. Nem megy az általánosság rovására, ha feltesszük, hogy $n = 1$, hiszen B lehet teljes n -edik hatvány is. Legyen B alakja $B = 2^{\alpha_1} \cdot p_2^{\alpha_2} \cdot p_3^{\alpha_3} \cdot \dots \cdot p_r^{\alpha_r}$, ahol $2 = p_1, p_2, \dots, p_r$ különböző prímelek.

Vezessük be a következő jelöléseket. Legyen $i > 1$ esetén g_i primitív gyök $(\text{mod } p_i^{\alpha_i})$, $d_i = (k-1, \varphi(p_i^{\alpha_i}))$, $k-1 = d_i \cdot d'_i$ és $\varphi(p_i^{\alpha_i}) = d_i \cdot c_i$; ha pedig $i = 1$, akkor $g_1 = 5$ továbbá ha $\alpha_1 < 2$, akkor $c' = c'_1 = 1$ és ha $\alpha_1 \geq 2$ akkor $c' = 2$, $c'_1 = 2^{\alpha_1 - 2}$, azonkívül $d = (k-1, c')$, $d_1 = (k-1, c'_1)$, $k-1 = d \cdot d' = d_1 \cdot d'_1$, $c' = d \cdot c$ és $c'_1 = d_1 \cdot c_1$ (φ az Euler-féle függvényt, $[x, y]$ pedig x és y legnagyobb közös osztóját jelöli.)

További jelölések: $P_i = \frac{B}{p_i^{\alpha_i}} = p_1^{\alpha_1} \cdot \dots \cdot p_{i-1}^{\alpha_{i-1}} \cdot p_{i+1}^{\alpha_{i+1}} \cdot \dots \cdot p_r^{\alpha_r}$, azonkívül $i > 1$ esetén legyen $G_i = 0$ vagy $G_i = g_i^{c_i \cdot q_i}$; $i = 1$ esetén pedig ha $\alpha_1 = 0$, akkor $G_1 = 0$ és ha $\alpha_1 > 0$, akkor $G_1 = 0$ vagy $G_1 = (-1)^{c' \cdot q} \cdot g_1^{c_1 \cdot q_1}$, ahol $q = 0, 1, \dots, d-1$ és $q_i = 0, 1, \dots, d_i-1$.

Ezen jelöléseket felhasználva, a következő tételt fogjuk bizonyítani.

2. Tétel: Az

$$x^k - x \equiv 0 \pmod{B} \tag{4}$$

kongruencia összes megoldása

$$x \equiv \sum_{i=1}^r G_i \cdot P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \pmod{B}.$$

Bizonyítás: (4) ekvivalens az

$$\begin{aligned} x^k - x &\equiv 0 \pmod{2^{\alpha_1}} \\ x^k - x &\equiv 0 \pmod{p_2^{\alpha_2}} \\ &\vdots \\ &\vdots \\ x^k - x &\equiv 0 \pmod{p_r^{\alpha_r}} \end{aligned} \tag{5}$$

kongruenciarendszerrel. Oldjuk meg először az

$$x^k - x \equiv 0 \pmod{p_i^{\alpha_i}} \tag{6}$$

kongruenciát, ahol $i > 1$, így $p_i > 2$ prímszám.

x és $x^{k-1} - 1$ relatív prímelek, ezért (6)-ból

$$\begin{aligned} x &\equiv 0 \pmod{p_i^{\alpha_i}} \\ \text{vagy } x^{k-1} &\equiv 1 \pmod{p_i^{\alpha_i}}. \end{aligned} \tag{7}$$

(7)-ben x alakja a g_i primitív gyök segítségével

$$x \equiv g_i^{\beta_i} \pmod{p_i^{\alpha_i}}$$

ahol $0 \leq \beta_i < \varphi(p_i^{\alpha_i})$. Ezt (7)-be írva

$$g_i^{(k-1)\beta_i} \equiv 1 \equiv g_i^0 \pmod{p_i^{\alpha_i}},$$

amiből

$$(k-1)\beta_i \equiv 0 \pmod{\varphi(p_i^{\alpha_i})}. \tag{8}$$

Ebből következik, hogy $(k-1)\beta_i = d_i \cdot d_i' \cdot \beta_i$ osztható $\varphi(p_i^{\alpha_i}) = d_i \cdot c_i$ -vel, amiből $(d_i', c_i) = 1$ miatt c_i osztója β_i -nek, vagyis $\beta_i = c_i \cdot q_i$. Itt β_i határai miatt $0 \leq q_i < d_i$.
Tehát (6) megoldásai:

$$x \equiv 0, \quad x \equiv g_i^{c_i q_i} \pmod{p_i^{\alpha_i}}$$

melyek száma (q_i lehetséges értékei miatt) d_i+1 és különböznek egymástól $\pmod{p_i^{\alpha_i}}$.

Az

$$x^{k-x} \equiv 0 \pmod{2^{\alpha_1}} \tag{9}$$

kongruenciát (6)-hoz hasonló módon oldhatjuk meg.

Itt ha $\alpha_1 > 0$, akkor

$$x \equiv 0 \pmod{2^{\alpha_1}}$$

vagy $x^{k-1} \equiv 1 \pmod{2^{\alpha_1}}$

(10)

De (10)-ben $(x, 2^{\alpha_1}) = 1$, ezért mint ismeretes x alakja

$$x \equiv (-1)^\beta \cdot g_1^{\beta_1} \pmod{2^{\alpha_1}},$$

ahol $0 \leq \beta < c'$, $0 \leq \beta_1 < c_1'$ és $g_1 = 5$. Ezt (10)-be írva

$$(-1)^{(k-1)\beta} \cdot g_1^{(k-1)\beta_1} \equiv 1 \equiv (-1)^0 \cdot g_1^0 \pmod{2^{\alpha_1}},$$

amiből

$$(k-1) \cdot \beta \equiv 0 \pmod{c'}$$

$$(k-1) \cdot \beta_1 \equiv 0 \pmod{c_1'}.$$

Innen az előzőekhez hasonlóan $\beta = c \cdot q$ illetve $\beta_1 = c_1 \cdot q_1$ adódik, ahol $0 \leq q < d$ és $0 \leq q_1 < d_1$.

Tehát (9) megoldásai $\alpha_1 > 0$ esetén

$$x \equiv 0, \quad x \equiv (-1)^{c \cdot q} \cdot g_1^{c_1 \cdot q_1} \pmod{2^{\alpha_1}}$$

melyek száma $d \cdot d_1 + 1$ és különböznek egymástól $\pmod{2^{\alpha_1}}$.

Ha $\alpha_1 = 0$, akkor az egyetlen megoldás nyilván $x \equiv 0 \pmod{1}$.

Az (5) kongruenciarendszer minden kongruenciája felbontható tehát lineáris kongruenciákra és így

$$x \equiv G_1 \pmod{2^{\alpha_1}}$$

$$x \equiv G_2 \pmod{p_2^{\alpha_2}}$$

⋮

⋮

$$x \equiv G_r \pmod{p_r^{\alpha_r}}$$

(11)

alakra hozható, ahol $G_1 = 0$ ha $\alpha_1 = 0$ és $G_1 = 0$ vagy $G_1 = (-1)^{c \cdot q} \cdot g_1^{c_1 \cdot q_1}$ ha $\alpha_1 \neq 0$, továbbá $G_i = g_i^{c_i \cdot q_i}$ vagy $G_i = 0$ ha $i > 1$. G_i lehetséges értékeit figyelembe véve (11) nyilván $(d \cdot d_1 + 1)(d_2 + 1) \dots (d_r + 1)$ illetve $\alpha_1 = 0$ esetén $(d_2 + 1) \dots (d_r + 1)$ kongruenciarendszert ad, melyek \pmod{B} különböző megoldásokat szolgáltatnak.

Szorozzuk meg (11) i -edik sorát $P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})}$ -vel $\left(P_i = \frac{B}{p_i^{\alpha_i}}\right)$, ekkor a modulus $\varphi(p_i^{\alpha_i}) \geq 1$

és P_i definíciója miatt osztható B -vel. Ezért

$$P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \cdot x \equiv P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \cdot G_i \pmod{B}.$$

Elvégezve a szorzásokat $i = 1, 2, \dots, r$ esetben és a kapott kongruenciákat összeadva kapjuk:

$$x \cdot \sum_{i=1}^r P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \equiv \sum_{i=1}^r G_i \cdot P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \pmod{B}.$$

De az 1. Tétel miatt x együtthatója kongruens 1-gyel mod B , ezért

$$x \equiv \sum_{i=1}^r G_i \cdot P_i^{\varphi(p_i^{\alpha_i})} \pmod{B},$$

amit bizonyítani akartunk.

Egy példa

A 2. Tétel alkalmazásaként oldjuk meg az

$$x^3 - x \equiv 0 \pmod{10^2} \tag{12}$$

kongruenciát.

Jelen esetben $k = 3, B = 10^2, p_1 = 2, p_2 = 5, g_2 = 2$ (mert 2 primitív gyök (mod 5e) minden e természetes szám esetén), $c' = 2, c'_1 = 2^0 = 1, d = (k-1, c') = 2, d_1 = (k-1, c'_1) = 1, c = \frac{c'}{d} = 1, c_1 = \frac{c'_1}{d_1} = 1, d_2 = (k-1, \varphi(5^2)) = 2, c_2 = \frac{\varphi(5^2)}{d_2} = 10,$

$P_1 = 5^2$ és $P_2 = 2^2$.

A 2. Tétel alapján (12) megoldásai

$x \equiv G_1 \cdot 5^{\varphi(2^2)} + G_2 \cdot 2^{\varphi(5^2)} = G_1 \cdot 5^2 + G_2 \cdot 2^{20} \pmod{10^2}$ alakúak, ahol $G_1 = 0$ vagy $G_1 = (-1)^q \cdot 5^{q_1}$ ($q = 0, 1; q_1 = 0$) és $G_2 = 0$ vagy $G_2 = 2^{10q_2}$ ($q_2 = 0, 1$).

Tehát $G_1 \cdot 5^2 = 0, 25, -25 \equiv 0, 25, 75$ és $G_2 \cdot 2^{20} = 0, 2^{20}, 2^{30} = 0, 76, 24 \pmod{10^2}$ és így a megoldások

$$x_1 \equiv 0 + 0 \equiv 0$$

$$x_2 \equiv 0 + 76 \equiv 76$$

$$x_3 \equiv 0 + 24 \equiv 24$$

$$x_4 \equiv 25 + 0 \equiv 25$$

$$x_5 \equiv 25 + 76 \equiv 1$$

$$x_6 \equiv 25 + 24 \equiv 49$$

$$x_7 \equiv 75 + 0 \equiv 75$$

$$x_8 \equiv 75 + 76 \equiv 51$$

$$x_9 \equiv 75 + 24 \equiv 99 \pmod{10^2}.$$

Az eredményből az is következik, hogy azok a számok a tízes számrendszerben, melyek harmadik hatványai ugyanarra a kétjegyű számra végződnek, mint az eredeti szám, azok, melyek 00, 01, 24, 25, 49, 51, 75, 76 vagy 99 végződésűek.

A kapott eredmény megegyezik N. I. Nedita [10]-beli eredményével.

Következmények

I. A 2. Tételből következik, hogy (4) kongruenciának annyi különböző megoldása van $(\text{mod } B)$, ahányféleképpen meg tudjuk választani a G_1, G_2, \dots, G_r értékeket, vagyis: Az $x^k - x \equiv 0 \pmod{B}$ kongruencia megoldásainak száma

$$M = D \cdot (d_2 + 1) \cdot (d_3 + 1) \cdot \dots \cdot (d_r + 1),$$

ahol $D = 1$ ha $\alpha_1 = 0$ és $D = d \cdot d_1 + 1$ ha $\alpha_1 \neq 0$. A többi paraméter jelentése ugyanaz, mint a 2. Tételben.

II. A 2. Tételből következik, hogy (4) megoldásai, k értékeit változtatva, csak d és d_i értékektől függenek. De ha $(k_1 - 1, \varphi(B)) = (k_2 - 1, \varphi(B))$, akkor a megfelelő d és d_i értékek egyenlőek, így igaz a következő tétel:

3. Tétel: Ha $(k_1 - 1, \varphi(B)) = (k_2 - 1, \varphi(B))$, akkor

$$x^{k_1} - x \equiv 0 \pmod{B}$$

$$x^{k_2} - x \equiv 0 \pmod{B}$$

kongruenciák ekvivalensek.

Speciális esetként adódik, hogy $x^2 - x \equiv 0 \pmod{B}$ megoldásai szolgáltatják az $x^k - x \equiv 0 \pmod{B}$ összes megoldását, ha $k-1$ és $\varphi(B)$ relatív prímek.

III. $B = 10$ esetén $g_2 = 2$ minden n -re. Ezeket a 2. Tételbe helyettesítve és felhasználva az 1. Tételből következő $2^{\varphi(5^n)} - 1 \equiv -5^{\varphi(2^n)} \pmod{10^n}$ összefüggést, C. P. Popovici [12]-ben bizonyított tételét kapjuk speciális esetként.

IV. E. Hewitt [7] bizonyította, hogy akkor és csak akkor létezik olyan k természetes szám, melyre

$$x^k - x \equiv 0 \pmod{B}$$

azonosan teljesül, ha B négyzetmentes. Ez a 2. Tételből is következik. A kongruencia azonosan csak akkor teljesül, ha a megoldásainak M számára $M = B$. De az előzőek alapján

$$M = D \cdot (d_2 + 1) \cdot \dots \cdot (d_r + 1) \leq \prod_{i=1}^r (\varphi(p_i^{\alpha_i}) + 1) \leq \prod_{i=1}^r p_i^{\alpha_i} = B$$

és az egyenlőség akkor és csak akkor áll fenn mindenhol, ha $\alpha_i = 1$ és $(p_i - 1) \mid (k - 1)$ minden $i = 1, 2, \dots, r$ esetén, ezért valóban igaz E. Hewitt tétele. Bizonyításunkból az is következik, hogy k akkor és csak akkor elégíti ki a feltételeket, ha többszöröse a $(p_i - 1)$ egész számok legkisebb közös többszörösének.

A pseudoprím számokról

Az n természetes számot pseudoprím számnak nevezzük az a egész szám vonatkozásában, ha n összetett és

$$a^n \equiv a \pmod{n}, \tag{13}$$

továbbá abszolút pszeudoprímnek nevezzük, ha n minden a természetes szám vonatkozásában pszeudoprím.

Könnyű belátni, hogy minden összetett n természetes szám végtelen sok a egész vonatkozásában pszeudoprím, még akkor is ha megkívánjuk, hogy n és a relatív príme legyenek. Ugyanis tetszőleges összetett n esetén, ha $a = n \cdot k + 1$ (ahol k tetszőleges egész), akkor $(n, a) = 1$ és nyilván (13) is teljesül, ezért n pszeudoprím az a vonatkozásában.

K. Szymiczek a következő kérdést tette fel: Melyek azok az n összetett természetes számok, melyek csak az $a = n \cdot k + 1$ alakú egészek vonatkozásában pszeudoprímek az $(n, a) = 1$ feltétel mellett? (Lásd A. Rotkiewicz [13], 143. oldal, Problem, 46). A következőkben választ adunk K. Szymiczek kérdésére, bebizonyítjuk a következő tételt.

4. Tétel: Egy n összetett természetes szám $(n, a) = 1$ feltétel mellett akkor és csak akkor csupán az $a = n \cdot k + 1$ alakú egészek vonatkozásában pszeudoprím, ha $(n-1, \varphi(n)) = 1$. (A tételt más megfogalmazásban lásd [9]-ben).

Bizonyítás: Legyen $n = \prod_{i=1}^r p_i^{\alpha_i}$

A 2. Tétel bizonyításából következik, hogy az

$$x^n \equiv x \pmod{n}$$

kongruencia n -hez relatív prím megoldásainak száma akkor és csak akkor 1, ha $d = d_1 = d_2 = \dots = d_r = 1$, vagyis ha $(n-1, \varphi(p_i^{\alpha_i})) = 1$ minden $i = 1, 2, \dots, r$ esetén. Ez a feltétel azonban ekvivalens az $(n-1, \varphi(n)) = 1$ feltétellel és az egyetlen $(x, n) = 1$ feltételt kielégítő megoldás nyilván $x \equiv 1 \pmod{n}$ vagyis $x = k \cdot n + 1$. Ebből, és az a vonatkozású pszeudoprímek definíciójából már következik az állítás.

Megjegyezzük, hogy végtelen sok olyan n természetes szám létezik, mely kielégíti a 4. Tétel feltételeit. Ilyenek például az $n = 2^k$ vagy az $n = 2p$ (p prím) alakú számok, hiszen $(2^k - 1, 2^k - 1) = 1$ és $(2p - 1, p - 1) = 1$.

Vizsgáljuk most meg, hogy mi a feltétele annak, hogy egy összetett n természetes szám abszolút pszeudoprím legyen. A definíció alapján n nyilván akkor és csak akkor abszolút pszeudoprím, ha a (13) kongruencia indetikusan teljesül. Ennek feltételét viszont már megadtuk az előzőekben, E Hewitt tételének bizonyítása során: n négyzetmentes, és ha $n = p_1 \cdot p_2 \cdot \dots \cdot p_r$, akkor $(p_i - 1) \mid (n - 1)$ minden $i = 1, 2, \dots, r$ esetén. A feltételekből az is következik, hogy n páratlan ($p_1 \neq 2$), mert ellenkező esetben $n - 1$ páratlan és így nem osztható egy páros $p_i - 1$ egész számmal. De az is következik, hogy $r \geq 3$, ugyanis $r = 2$ esetén $(p_1 - 1) \mid (p_1 p_2 - 1)$ relációból $p_1 p_2 - 1 = (p_1 - 1)p_2 + p_2 - 1$ miatt $(p_1 - 1) \mid (p_2 - 1)$ és hasonlóan $(p_2 - 1) \mid (p_1 - 1)$ adódna, amiből $p_1 = p_2$ következne. Ez viszont lehetetlen, mert már láttuk, hogy n négyzetmentes.

Tehát a következő eredményt kaptuk:

5. tétel: Egy n összetett természetes szám akkor és csak akkor abszolút pszeudoprím, ha páratlan, négyzetmentes, legalább három különböző páratlan prímtényező szorzata és n minden p prímtényezőjére $(p-1) \mid (n-1)$.

Ezt a tételt először R. D. Carmichael [2] bizonyította, a mi bizonyításunk azonban különbözik az általa adott bizonyítástól.

- [1] Annales de Math., 5 (1814–15).
- [2] R. D. Carmichael, Note on a new number theory function, Bull of the Amer. Math. Soc., 16 (1910), 232–238.
- [3] A. Cunningham: On agreeable numbers, British Assoc. Report, 1893, 699.
- [4] L. E. Dickson, History of the theory of numbers, Chelsea Publ. Co., New York, 1971, vol. I.
- [5] Forhandlinger i videnskabs-selsk. i Christiania, 1901 (Oversigt over Selsk. Moder; 1901), 3–13.
- [6] R. L. Goodstein, Numbers in a general scale, Math. Gaz., 43 (1959), 270–272.
- [7] E. Hewitt, Certain congruences that hold identically, Amer. Math. Monthly, 83 (1976), 270–271.
- [8] P. Kiss, On one way of making automorphic numbers, Publ. Math. Debrecen, 22 (1975), 199–203.
- [9] P. Kiss, Aufgabe 768, Elemente der Math., 31 (1976), 72.
- [10] N. I. Nedita, O problema de teoria numerelos, Gazeta Matematica, ser. A, 73 (1968), 191–196.
- [11] Nicholas P. Callas, Representations of automorphic numbers, Fibonacci Quart., 10 (1972), 393–396, 402.
- [12] C. P. Popovici, Une généralisation d'une equation arithmétique de D. Pompeiu, Bull. Math. de la Soc. Sci. Math. de Roumania, Tome 13 (61), 1969, 73–84.
- [13] A. Rotkiewicz, Pseudoprime numbers and their generalizations, University of Novi Sad, 1972.
- [14] Vernon de Guerre and R. A. Fairbairn, Automorphic numbers, Journal of Recr. Math., Vol. 1 (1968), 173–179.

ON A BINOM CONGRUENCE

BY PÉTER KISS

In this paper we solve a generalization of a classical problem. The problem was drawn first up in the Annales de Math. ([1], p. 220): What is the number of which successive powers end in the same number of n digits as the original number? This problem leads to the solution of the congruence $x^2 - x \equiv 0 \pmod{10^n}$. We solve the congruence $x^k - x \equiv 0 \pmod{B^n}$, where k , B and n are fixed integers, and we give the explicit form of the solutions and the number of solutions.

We show that some results of N. I. Nedita [10], C. P. Popovici [12], E. Hewitt [7] and R. D. Carmichael [2] follow from our results. We solve a problem of K. Szymiczek (see [13], problem 46, p. 143) concerning pseudoprime numbers, as an application of our results.

AZ ATALANTA LEPKE (VANESSA ATALANTA) IDEGRENDSZERÉNEK ANATÓMIÁJA

DR. VAJON IMRE

(Közlésre érkezett: 1976. november 1.)

A rovarok idegrendszerének anatómiai vizsgálata hazánkban kezdeti stádiumban van. Mindössze néhány kutatónk az, aki a rovarok idegrendszerének kutatásában nemzetközileg is elismert eredményeket ért el. Ilyen vonatkozásban Ábrahám és Steinmann munkásságát lehet kiemelni.

Más országokban sokkal jobb e területen a helyzet, mert a szakirodalom tanulmányozása során kiderül, hogy másutt intenzívebbek a rovarok idegrendszerével kapcsolatos különböző vizsgálódások.

A Szovjetunióban tett tanulmányutam során személyesen is tapasztaltam, hogy pl. a Leningrádi Szecsenov Fiziológiai Kutatóintézetben milyen sokoldalúan folyik a rovarok idegrendszerének kutatása. Ha viszont a vizsgálati eredményeket összevetjük a rovarok nagy fajsámával, akkor azt látjuk, hogy a vizsgálatok száma kevés a rovarok nagy fajsámához viszonyítva.

A rovarok hasznuk, de főleg kártételük révén igen szoros kapcsolatban vannak az emberrel.

Hasznuk és kártételük egyaránt indokolttá teszi, hogy szervezeti sajátosságait – így az idegrendszerüket is – minél alaposabban megismerjük.

Az emberiség javait károsító állatok többsége a rovarok közül kerül ki. A mezőgazdasági, erdészeti, magtári, raktári, egészségügyi stb. kártevők évi kártétele – és az ellenük való védekezésre fordított pénz összege –, országonként nagyon sok. Ennek ellenére még nem áll az emberiség rendelkezésére olyan anyag, eszköz, vagy módszer, melynek birtokában képes lenne legalább alapvetően csökkenteni a rovarok kártételét. Még kevésbé olyan, amely szelektív módon a káros rovarok irtását és a hasznosak védelmét biztosítaná.

E problémák megoldása igen hosszú távon és csak komplex vizsgálatok eredményeképpen következhet be.

A komplex vizsgálatok egy részét az anatómiai vizsgálatok alkotják. A pontos morfológiai ismeretek feltétlenül megkönnyítik a fiziológiai és egyéb vizsgálatokat is. Ezért vállalkoztam én a lepkék és a hernyók idegrendszerének anatómiai kutatására.

Anyag és módszer

A vizsgálatra szánt lepkéket a tavaszi és a nyári hónapokban gyűjtöttem. A begyűjtött állatok fejét érintetlenül hagytam, toruk és potrohuk háti felszínét viszont körbe lementszettem, hogy a konzerváló folyadék minél gyorsabban hatoljon az idegrendszerhez

és azt fixálja. Konzerválószerként etilalkoholt használtam. A begyűjtött friss anyag naponként töményebb (50, 60, 70, 80%-os) alkoholba került. Végül a 80%-os alkoholban hónapokon át, tehát a vizsgálatra való felhasználásig tároltam a lepkéket.

Az idegrendszer kiboncolását binokuláris sztereomikroszkóp alatt végeztem el. A testtájakban (fej, tor, potroh) mindig külön derítettem fel az idegrendszer helyzetét. Miután a dúcokat és a dúcokhoz tartozó főbb idegeket megvizsgáltam a testben, elvégeztem az idegrendszer testből való kiemelését is. A boncolásokat mindig folyadékban (alkoholban vagy vízben) hajtottam végre. A folyadékban jobbak a vizsgálati anyag fényviszonyai, másrészt a folyadék mint a levegőnél sűrűbb közeg, a hajszál vékonyságtól is vékonyabb idegek számára bizonyos tartást biztosított, és így előnyösebb helyzetet teremtett az idegek tanulmányozásához.

Az idegrendszer anatómiai viszonyait 28 db állaton végzett vizsgálat alapján derítettem ki.

Az idegrendszer testből kiemelt részeiről fényképfelvételeket is készítettem.

AZ ANATÓMIAI VISZONYOK

A fej dúcái és idegei

Az agydúc (Garatfeletti dúc). A fejtok nyakszirti tájkában helyet foglaló harántosan megnyúlt test. Egyes részei barázdák révén határozottan elkülönültek egymástól. Az agydúc három dúc pár összeolvadásából létrejött idegközpont.

Legnagyobb része az előagy, (protocerebrum) mely a másik két agyszakaszhoz képest dorsalis helyzetű. Fölfelé, előre és hátra kissé kidomborodik. Középen van a protocerebralis árok. Két oldalához kapcsolódnak a látólebenyek melyek alapja keskeny, de fokozatosan a szemek felé kúpszerűen kiszélesednek.

Az előagy alatt lemezszerű képződményt alkot a középagy (deutocerebrum). Frontalisan két lebenykeje karéjosan kiemelkedik. Dorsolaterális helyzetből indul el róla a csápideg, mely hamarosan kettéágazik.

Az agy legelső – garat felé eső részét – az utóagy (tritocerebrum) alkotja. Az előbbi agyszakasztól kissé hátrább tolódott. Szorosan rásimul a garat dorsalis felszínére.

Az első ventralis connectivumok az utóagy alsó részének két széléről indulnak el. Ezek kissé ferdén hátra és lefelé futnak, majd elérik a garatalatti dúc dorsalis felszínének két szélét. A rövid vastag első ventralis connectivumok két oldalról körülölelik a garatot. A frontális ganglion – mely a szimpatikus idegrendszer része –, az agydúc előtt kis háromszögű párnára emlékeztető idegdúc. Két széléről indulnak el, és kezdetben laterálisan futnak a frontális connectivumok. Hamarosan azonban hátrafelé kanyarodnak és az utóagyhoz kapcsolódnak. A frontális ganglion középső, hátrafelé eső csúcсарól veszi kezdetét a nervus recurrens. Ráhajlik a tápcsatornára, s azon halad hátra a dorsalis felszínre.

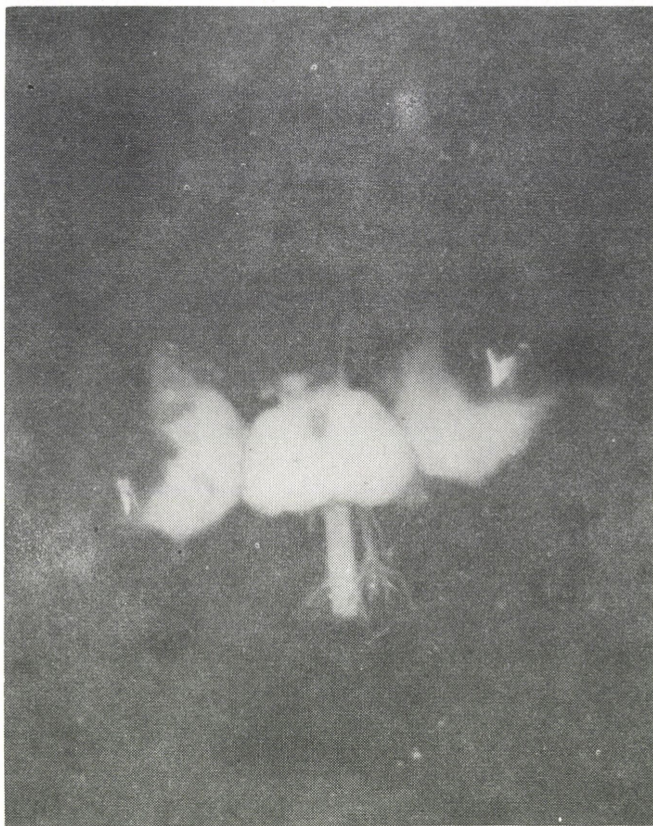
A garatalatti dúc. Patkóalakúan hajlott test, melynek ágai előre irányulnak. Dorsalis felszíne kissé homorú, a ventralis pedig domború. Háti felszínét a garat érinti. Lényegesen kisebb mint az agy, s ettől hátrább húzódott. Belőle számos ideg ered.

A maxillaideg, aránylag vastag, a dúc elején lép ki középről. Rövid szakasz után két ágra különül. Egyik ága bejut a szipókába, másik a szipóka alapján lévő izomcsoportba.

A labialis ideg, a maxillaideg mellett laterálisan ered a dúcából. Ez is elágazik. Az egyik ág a palpus labialis-, a másik ág pedig a palpus labialis izmának idege lesz.

Az első és a második jugularis idegek a garatalatti dúc végéről hátrafelé indulnak el a második ventralis connectivumok mellől. Egymáshoz nagyon közel erednek. Vízszintesen haladva hagyják el a fejtokot és az előtor elejébe jutnak. Ott mindkét jugularis ideg sok ágra különül el. A keletkező ágak között vannak föl- és lefelé hajlók. Ezek az idegek nyaki izmokba mennek.

A második ventralis connectivumok a garatalatti dúc végéből, a kétoldali jugularis idegek között erednek. A fejtokból átmennek a torba és a ventralis helyzetű torizmok között jutnak el az első tori dúchoz, amelyet a garatalatti dúccal kapcsolnak össze.

Az atalanta lepke agya alulról a szemlebenyekkel

A tor dúcai és idegei

Az első tori dúc. Ennél a fajnál is a középtor elejébe húzódott. A dúc alakja kúpra emlékeztet, ahol a csúcsi rész fej felé, az alapi rész pedig a farok felé tekint. A szabályos formát elsősorban a dúchoz elől és hátul csatlakozó connectivumok zavarják meg.

A dúc elejéből kissé ventrolateralisan ered a m a g a s a b b a n f e k v ő e l ő t o r i i d e g, mely előre és kissé felfelé tart. Az első láb csípőjének közepén kettéágazik.

Körívszerűen fölfelé hajló ága a nyaki ideg. A szintén körívszerűen lefelé hajló ága pedig az elülső csípőideg.

A magasabban fekvő előtöri idegtől kissé lejjebb ered az első lábideg. Azzal párhuzamosan halad, majd lehajlik az első lábba, és kettéágazik. Ágai az első lábszárideg, és a lábizomideg.

A középső hosszanti torizomideg, az első tordúc dorsocaudalis felszínéről eredő vékony ideg. Ferdén emelkedik fölfelé előre és hosszanti nyaki izmokba jut.

A vékony csípőideg a dúc végéből ventralisan ered, és az első csípő hátulsó izmai közé jut.

Az első középidég a középső hosszanti torizomidegtől hátrább ered a dúc felszínén középen. Magános nagyon vékony ideg, amely előre és fölfelé emelkedik a torizmok között.

A harmadik ventralis connectivumok széles alappal veszik kezdetüket az első tori dúc végének két széléről. Középtájon fokozatosan elvékonyodnak, majd ismét megvastagodnak és úgy érik el a második tori dúc, vagyis a tori dúc komplexum elejének két szélét. Az itt mindig megtalálható kitin tüskét ezek is megkerülik. (Ha a kitintüskét eltávolítjuk, a dúcok és a connectivumok közül, kör alakú nyílás marad.) A connectivumok erőteljesekek.

Az atalanta lepke központi idegrendszerének torban lévő része az idegekkel

A tori dúckomplexum. A középtorban nagy dúckomplexumot találunk, amelyben szervesen kapcsolódnak egymás mögé, a második tori dúc, a harmadik tori dúc, majd az első, és második potrohdúc is. A dúckomplexum majdnem hengeres, hátrafelé nagyon mérsékeltén keskenyedő. A legvégső része hirtelen összeszűkül kúpszerűen.

A második tori dúc. A középtori nagy dúckomplexum első tagja.

Az első szárnyideg a második toridúcnak egyik legfejlettebb idege. Elöl laterodorsalisán hagyja el a dúcot. Ferdén előre és fölfelé indul, majd merész körívvel oldalra hajlik, és a torizmok között fölemelkedik a szárnyhoz.

Az első szárnyideg első ága a szárnyideg dűcből való kilépésétől nem messze különül el. Kissé lateralisán fut előre, majd fölfelé emelkedik és a középtor dorsalis helyzetű izmaiba megy. Az első szárnyideg második ága a szárnyideg első ágától lényegesen magasabban hátrafelé kiinduló elég vastag idegág. Kezdetben kissé oldalra, azután fölfelé, majd hátrafelé fut. Közben vékony ágakra ágazik el. Az így keletkező vékony ágak dorsalis helyzetű középtori izmokba mennek. A tulajdonképpeni szárnyideg lényegében nem más, mint az első szárnyidegnek a torizmok között magasra, a szárny tövéhez emelkedő része, amely három vékony ágra különülve lép be a szárnyba.

Az első pleuralis ideg a második toridűci szakasz közepén ventralisan lép ki. Közepesen fejlett ideg. Lefelé, majd előre halad, azután hamarosan elágazik. A keletkezett ágak előbb fokozatosan, azután pedig merész körívvel hajlanak fölfelé. A kisebb ág elűlső középtori izmokba fut. A nagyobbik pedig dorsalis helyzetű középtori izmokba megy.

Az elűlső csípőideg. Az első pleuralis idegtől hátrább, önállóan lép ki a dűcből. Ez a vékony ideg a második láb elűlső csípőizmaiba megy függőlegesen.

A középső csípőideg az előbbi ideg mögött ered és függőlegesen halad, majd a második láb középső csípőizmaiba jut.

A második lábideg a dúckomplexum második tori dűcából ventralisan kilépő idegek közül a legfejlettebb. A középső csípőidegtől laterocaudalisán ered. Eredése után hamarosan lehajlik a lábba.

Jól megfigyelhető ágai: a csípőideg, a második csípőideg, az ívszerű torideg és a hátulsó csípőideg. Ezek az idegek a második láb csípőjének különböző izmaiba mennek. Kivéve az ívszerű torideget, mely a csípőizmokon kívül a középtorba is küld ágakat.

A laterocaudalis ideg vékony ideg, mely dorsalisán ered a dúckomplexumból. Hátra és a test oldala felé tart, miközben nagyon lassan emelkedik fölfelé a torizmok között.

A második középidég a második dűchoz tartozó legvékonyabb páratlan ideg. A második toridűci rész végén, közepén dorsalis helyzetből ered. Lassú emelkedéssel húzódik hátra a középtor izmai között, majd kettéágazik.

A harmadik tori dűc a dúckomplexum középső, leginkább hengeres része. Elöl szorosan és külső határ nélkül csatlakozik a második tori dűchoz. Hátral pedig ugyanúgy az első potrohdűchoz. A második torsi szelvény területére húzódott előre.

A második szárnyideg az utolsó tori dűcnek dorsalis helyzetű legfejlettebb idege. A dűc hátulsó részén dorsolateralisan ered. Kezdetben enyhén hajlik oldalra és hátrafelé tart. Azután egyre meredekebben hajló ívvel közelíti meg a szárny tövét. Közben elkülönülnek belőle; a második szárnyideg első ága, a második ága, és a tulajdonképpeni szárnyideg.

A harmadik lábideg a dűc ventralis felszínén jóval a szárnyideg alatt ered. Nagyon erőteljes ideg. Enyhe lejtéssel húzódik át a középtorból az utótorba. Az utótorban azután a csípőnél hajlik le a harmadik lábba.

E vastag ideg főbb ágai: a felső csípőideg, az alsó csípőideg, az ivarszerű utótorideg és a többi vékony ágak mind jól megfigyelhetők.

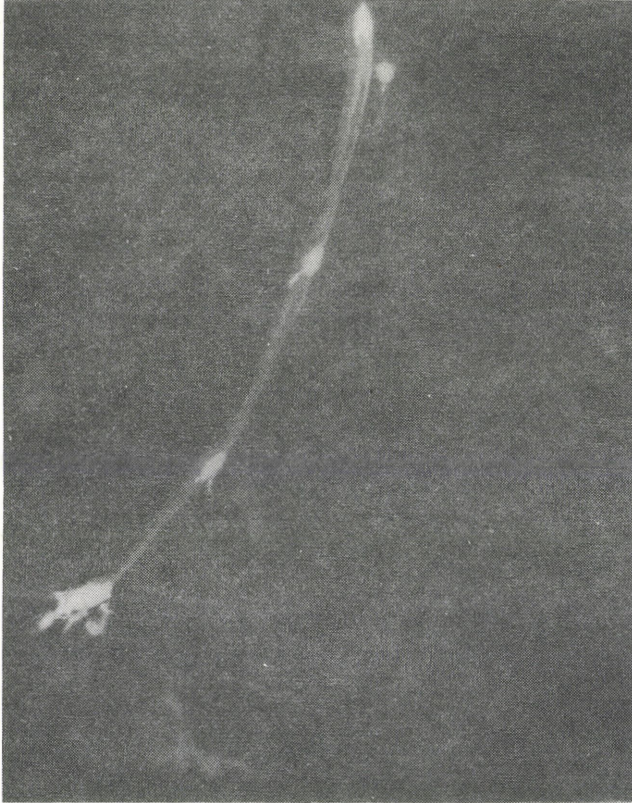
A ventralis hosszizmok idege a harmadik tori dúc végén dorsalisán ered. A negyedik ventralis connectivumok dorsalis felszínéhez simulva jut el az utótor végéhez, ahol az utótor dorsalis idegekre és az összekötő idegre ágazik szét.

A harmadik középideg a harmadik tordúc magános median idege.

Az első és második potrohdúc a dúcokomplexumnak végső, hirtelen összeszűkülő kúp alakú része. A megelőző tordúccal és egymással szorosan összenőttek.

A második potrohdúc végéről indulnak el a negyedik ventralis connectivumok. Ezek a közép- és utótoron át a potrohba mennek, ahol a harmadik potrohdúchoz csatlakoznak.

A connectivumokkal együtt átjutnak a potrohba az első és második potrohdúccok dorsalis és ventralis idegei, továbbá a középidegek is.

Az atalanta lepke központi idegrendszerének potrohban lévő szakasza

A potroh dúcai és idegei

A potrohban lévő potrohdúccok közül a harmadik, a negyedik és az ötödik önállóan és szabadon található. Alakjuk tojásformájú, háthasi irányba lapított. Dorsalis idegeik és a ventralisak fejlettek, jól követhetők. A dorsalis idegek

inkább fej felé, a ventralisak pedig farok felé helyezkednek el a dúcokon. Megvannak a középidégek is, melyek a következő dúc előtt mindig kettéágaznak.

A hatodik, hetedik és a nyolcadik potrohdúcok a potroh végén levő nagy – szintén tojásalakú – dúckomplexumot alkotnak. A dúcokhoz tartozó dorsalis és ventralis idegek, továbbá a középidégek megvannak. Kivéve a nyolcadik dúc középidégét, amely hiányzik.

A ventralis connectivumok a szokásos módon helyezkednek el a dúcok között. A negyedik ventralis connectivumoknak csak egy szakasza van a potrohban. Az V., VI. és VII. ventralis connectivumok teljes hosszukban a potrohban fekszenek.

Az idegrendszer főbb méretei

1. A két látólebeny szélső pontja közötti távolság = 1,86 mm
2. Az agyméret a látólebenyek között = 0,55 mm
3. A csápidegek közötti távolság = 0,49 mm
4. A garatalatti dúc szélessége = 0,34 mm
5. Az agy dorsalis felszíne és a garatalatti dúc ventralis felszíne közötti távolság = 0,63 mm
6. A második ventralis connectivumok hossza = 1,84 mm
7. Az első tordúc hossza = 0,45 mm
8. Az első tordúc szélessége = 0,39 mm
9. A harmadik ventralis connectivumok hossza = 0,31 mm
10. A középtori dúckomplexum hossza = 0,85 mm
11. A középkori dúckomplexum legnagyobb szélessége = 0,41 mm
12. A negyedik ventralis connectivumok hossza = 6,83 mm
13. A harmadik potrohdúc hosszúsága = 0,36 mm
14. A harmadik potrohdúc szélessége = 0,30 mm
15. Az ötödik ventralis connectivumok hossza = 1,67 mm
16. A negyedik potrohdúc hosszúsága = 0,35 mm
17. A negyedik potrohdúc szélessége = 0,31 mm
18. A hatodik ventralis connectivumok hossza = 1,73 mm
19. Az ötödik potrohdúc hosszúsága = 0,34 mm
20. Az ötödik potrohdúc szélessége = 0,32 mm
21. A hetedik ventralis connectivumok hossza = 1,28 mm
22. A potrohban lévő dúckomplexum hossza = 0,73 mm
23. A potrohban lévő dúckomplexum legnagyobb szélessége = 0,39 mm
24. Az agy frontalis és caudalis felszíne közötti távolság = 0,31 mm
25. Az idegrendszer hossza az agy elejétől az utolsó potrohdúc végéig = 17,26 mm

†

IRODALOM

- Albrech, F. O.: The anatomy of the migratory locust. Athlone Press. London, 1953.
- Bullock, T. H.: Structure and function in the nervous systems of Invertebrates. Kiadó: W. H. Freeman And Company San Francisco And London 1965.
- Duporte, E. E.: On the nervous system of the larva of *Sphida obligua* Wik. Trans. Roy. Soc. Canada. Vol. 8. 1915. 225–252.
- Handschin, E.: Prakt. Einführung in der Morphologie der Insekten, Berlin, 1928.

- Hanström, B.: Vergleichende Anatomie des Nervensystem der wirbellosen Tiere. pp. 546. Berlin, 1928.
- Nüesch, H.: Über den Einfluss der Nerven auf die Muskelentwicklung bei *Telea polyphemus* (Lepid.) *Revue Suisse Zool.* 59: 1952. 294–301.
- Nüesch, H.: The morphology of the thorax of *Telea polyphemus* (Lepidoptera). 1. Skeleton and Muscles. *J. Morph.* 93: 1953. 589–609.
- Nüesch, H.: Die Morphologie des Thorax von *Telea polyphemus* (Lepid.) II. Nervensystem. *Zool. J. b. Jena Anat.* 75: 1957. 615–642.
- Pawlowski, J. N.: Methoden der Sektion von Insekten, Berlin, 1960.
- Snodgrass, R. E.: Principles of Insect Morphology. Mc. Graw-Hill. New York and London, 1953.
- Srivastava, B. P.: The morphology of the nervous system of the Full Grown Larva of *Leucinodes orbonalis* Guen. Jobner, Jaipur. 1958.
- Steinmam, H.: Egyenesszárnyú rovarok (Orth.) központi idegrendszerének kiemelése, toális festése és összehasonlító vizsgálatának módszere. *Allat. Közl.* 47. 1960. 141–150.
- Steinmann, H.: Egyenesszárnyú rovarok (Orth.) központi idegrendszerének feltárása. *Fol. Ent. Hung.* 12. 1959. 539–546.
- Steinmann, H.: On the cephalic system of Orthoptereus Insectes (Orthoptera). *Annales Hist. Natur. Musei. Hung. Bp.* 52., 1960. 218–227.
- Vajon I.: Ideganatómiai vizsgálatok az *Aporia crataegi* L. (Lepidop., Pieridae) központi idegrendszerén. *Egri Tanárképző Főiskola VIII.* 1962. 517–531.
- Vajon I.: Vizsgálatok a *Papilio podalirius* L. (Lepidop. Papilionidae) központi idegrendszerén. *Egri Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei I.* 1963. 285–299.
- Vajon I.: A kis apollólepke *Papilio mnemosyne* L. (Lepidop., Papilionidae) idegrendszerének makroszkópos anatómiája. *Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II.* 1964. 613–124.
- Vajon I.: A káposztalepke (*Pieris brassicae* L.) idegrendszerének makroszkópos anatómiája. *Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei III.* 1965. 505–513.
- Vajon I.: A réपालepke (*Pieris rapae* L.) idegrendszerének bonctana. *Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei IV.* 1966. 483–489.
- Vajon I.: A barna szemeslepke (*Satyrus semele* L.) idegrendszerének bonctani viszonyai. *Állattani Közlemények LV.* 1–4 sz. 1968. 141–147.
- Vajon I.: A nagypávaszem (*Saturnia pyri*) hernyó idegrendszerének anatómiája. *Egri Tanárképző főiskola Tudományos Közleményei VI.* 1968. 417–429.
- Vajon I.: A galagonyalepke (*Aporia crataegi*) hernyó idegrendszerének anatómiája. *Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei VIII.* 1970. 453–467.
- Zavarzin, A.: Zur Morphologie der Nervenzentren. *Das Bauchmark der Insekten. Z. wis. Zool.* 1924. 122–424.

A MAGAS-BÜKK IDŐSZAKOS KARSZTFORRÁSAI

DR. TÓTH GÉZA

(Közlésre érkezett: 1977. február 10.)

Bevezető

A Magas-Bükk déli peremén fakadó időszakos karsztforrások működésének és vízföldtani adatainak megismerése a bükki karsztvízkutatások legérdekesebb új eredményei közé sorolható. A területen fakadó karsztforrások nem kisméretű időszakos karsztvízszivárgások, karsztvízcsurgók és nem is szivornyás működésű szakaszos vagy szakaszosan vízhozamot növelő hidrogeológiai képződmények. Néhány hetes, máskor néhány hónapos működésükkel 45–220 l/sec-os vízhozam maximumaikkal számottevő megcsapolói a Központi-Bükk összefüggő karsztvízrendszerének. A kutatások megkezdése az 1960-as évek közepén nem csupán bükki, hanem általános karsztvízföldtani tekintetben is időszerű feladat volt.

Az időszakos karsztforrások megismerésével számos helyi karsztvízföldtani kérdésre ma már határozott választ adhatunk. A források üzembelépésének, vízjárásának és elapadásának törvényszerűségeit megfigyelve a szakaszosan működő karsztforrások sajátos típusát ismertük meg a Bükk-hegység területén.

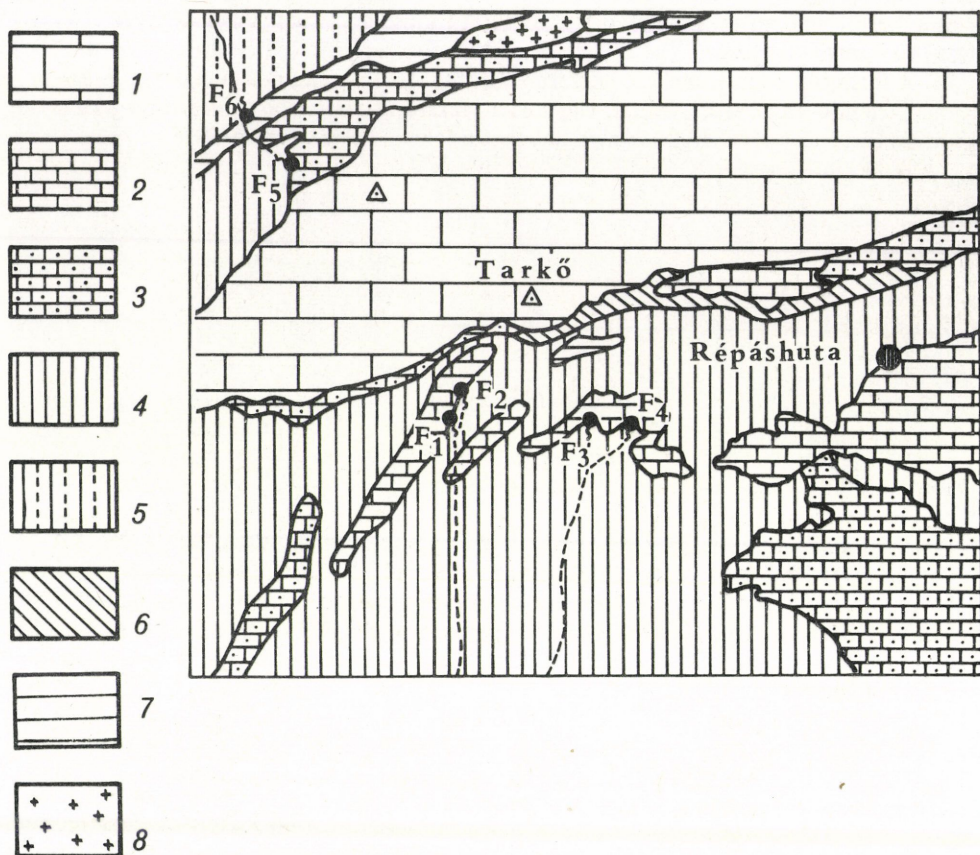
Az időszakos karsztforrások földrajzi és földtani helymeghatározása

A Magas-Bükk déli pereme alatt 440–500 m tengerszint feletti magasságban 4 időszakos karsztforrás ismeretes. A források Felsőtárkány község határában a Felsőtárkányi-medence felé futó völgyek felső szakaszán vagy völgyfőiben fakadnak.

Földtanilag közös jellemzőjük, hogy nem a Magas-Bükk nagykiterjedésű felső-ladini fennsíki mészkövéből, hanem a répáshutai mészkőfácies viszonylag kis felszíni kibúvású rögeiből lépnek felszínre. A források a mészkőrögök déli peremén agyagpalák határán sorakoznak (1. ábra).

A Tar-kőtől délre, a Lök-völgy völgyfőjében, 450 m tengerszint feletti magasságban ered a terület legnagyobb vízhozamú karsztforrása az Imó-kői-időszakos-karsztforrás. A Lök-völgy Feketelen felé futó mellékvölgyében 440 méteren fakad a szerényebb vízhozamú Feketeleni-időszakos-karsztforrás. Az említett forrásoktól nyugatra 4–5 km-re, a Vörös-kő-völgy felső szakaszán lépnek felszínre a Vörös-kői-időszakos karsztforrások, 460 m-en, közel a fővölgy talpához az alsóforrás és 500 m-en a felső-időszakos karsztforrás.

A felsorolt karsztforrások felett nagy számban és több szinten inaktív forrásbarlangok sorakoznak. Ezen időszakos források karsztgenetikailag és térbelileg a szárazzá vált

1. ábra
 A bükki időszaki karsztforrások közvetlen környékének
 földtani vázlata Schréter Z. és Balogh K. nyomán

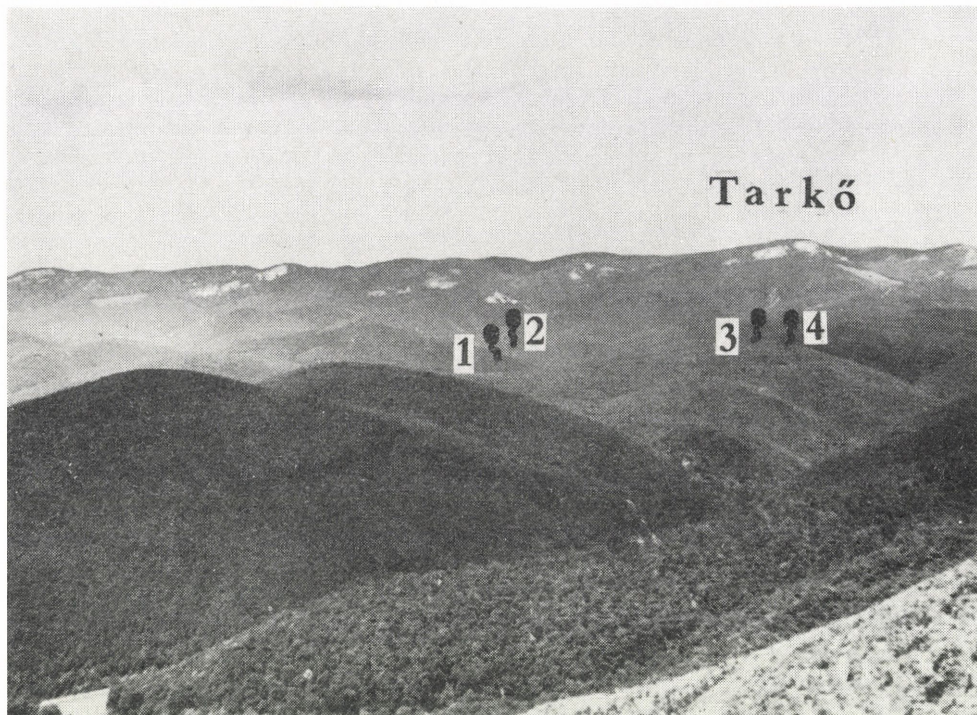
Jelmagyarázat

1. – Triász mészkő (fennsík)
2. – Triász mészkő (répáshutai)
3. – Triász tűzköves mészkő
4. – Triász agyagpala
5. – Karbon agyagpala
6. – Triász kovapala
7. – Alsó triász mészkő
8. – Triász eruptívum

- F₁ – Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
- F₂ – Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás
- F₃ – Imó-kői-időszakos karsztforrás
- F₄ – Feketeleni-időszakos karsztforrás
- F₅ – Szalajka-forrás
- F₆ – Szalajka-völgyi Sziklaforrás

magasra került inaktív és az állandó aktivitású források között helyezkednek el és a Magas-Bükk nagyterjedésű összefüggő karsztvízrendszerének déli túlfolyóinak tekinthetők. A felsorolt karsztforrások vízzáró kőzetek határán lépnek felszínre, mégsem alkotnak állandó karszterózióbázist. Ugyanis a vízzáró kőzetek alatt valószínűleg karsztvízáramlás történik a távolabbi déli alacsonyabban fakadó karsztforrások felé.

A bükki időszakos karsztforrások jelentős szintkülönbségű térszínnek határán helyezkednek el (1. fénykép). Ez a határvonal közel egybeesik a karszthidrogeológiai rendszer jellegváltásával. A Magas-Bükk jelentős függőleges mozgást végző karsztvízfelülete délen leszorított tükrű fedett karsztba megy át az időszakos karsztforrások vonalában.

1. fénykép: A Magas-Bükk déli oldalán fakadó időszakos karsztforrások

1. Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
2. Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás
3. Imó-kői-időszakos karsztforrás
4. Feketeleni-időszakos karsztforrás

Irodalmi áttekintés, kutatástörténet

Az 1960-as évek közepéig az időszakos karsztforrások rendszeres megfigyelésének kezdetéig csupán néhány szórványos adat állott rendelkezésünkre.

1926-ban *Bárány L.* (4) rövid ismertetőt adott a Bükk időszakos karsztforrásairól. Az Imó-kői-forrásról becslésen alapuló vízhozam adatot is közölt 10–15 l/sec-os értékkel. Ismertetőjében rövid néhány napos aktív periódus megfigyelését említette, más esetben

több hónapos forrásműködésről, száraz években pedig a források működésének elmaradásáról írt.

1938-ban *Kerekes J.* (5) az Eger-környéki barlangvidék ismertetésekor részletesebben írt az Imó-kői- és a Vörös-kői-forrás működéséről. Tanulmányában néhány vízhozam adat alapján feltételezte, hogy az időszakos karsztforrások működése szoros kapcsolatban van a Magas-Bükk karsztvízfelületének megemelkedésével. Aktivitásuk okát a karsztvíz megemelkedésében látta és hangsúlyozta, hogy nem a karsztvíz fenekét csapolják meg az időszakos karsztforrások.

1965-ben és 1974-ben *Tóth G.* (12, 15) az időszakos karsztforrások néhány újabb adatát ismertette. 1974-ben *Aujeszky G.–Karácsonyi S.* és *Scheuer Gy.* (2) a Délnyugati-Bükk karsztvízföldtani viszonyait elemezve az 1924, 1925. és 1926. évi csapadékatokat és az időszakos források irodalomban szereplő működési adatait grafikusán ábrázolták. A rendelkezésre álló adatokból arra a következtetésre jutottak, hogy a források rendkívüli csapadék hatására indultak meg. A felsorolt irodalmi adatok egy-egy geográfus, geológus, barlangkutató, más alkalommal erdész megfigyeléseire támaszkodtak.

1965-től rendszeres megfigyeléseket végeztünk az aktív periódusok kezdetének és végének feljegyzésére és a közbülső vízhozam értékek mérésére. Mind a négy időszakos karsztforrásnál lineáris vízhozammérő bukógátat helyeztünk el a pontos vízhozammérések érdekében. 1967-től 1970-ig gyakran végeztünk vízhozamméréseket, majd a következő négy évben ritkábban, elsősorban az aktív periódusok hosszának megállapítására törekedtünk. Méréseink alapján a forrásokról több mint 300 vízhozam adat áll rendelkezésre. A megfigyelés időszakában száraz évek és az átlagosnál jóval nagyobb csapadékú évek is előfordultak. Az időszakos karsztforrások kutatásával egyidőben a Szalajka-karsztforrás vízhozamát is mértük. Az időszakos karsztforrások feltételezett vízgyűjtő területén karsztvíz-összefüggésvizsgálatokat végeztünk vízföldtani hovatartozásuk megállapítására.

A bükki időszakos karsztforrások vízjárásának megismert jellemzői

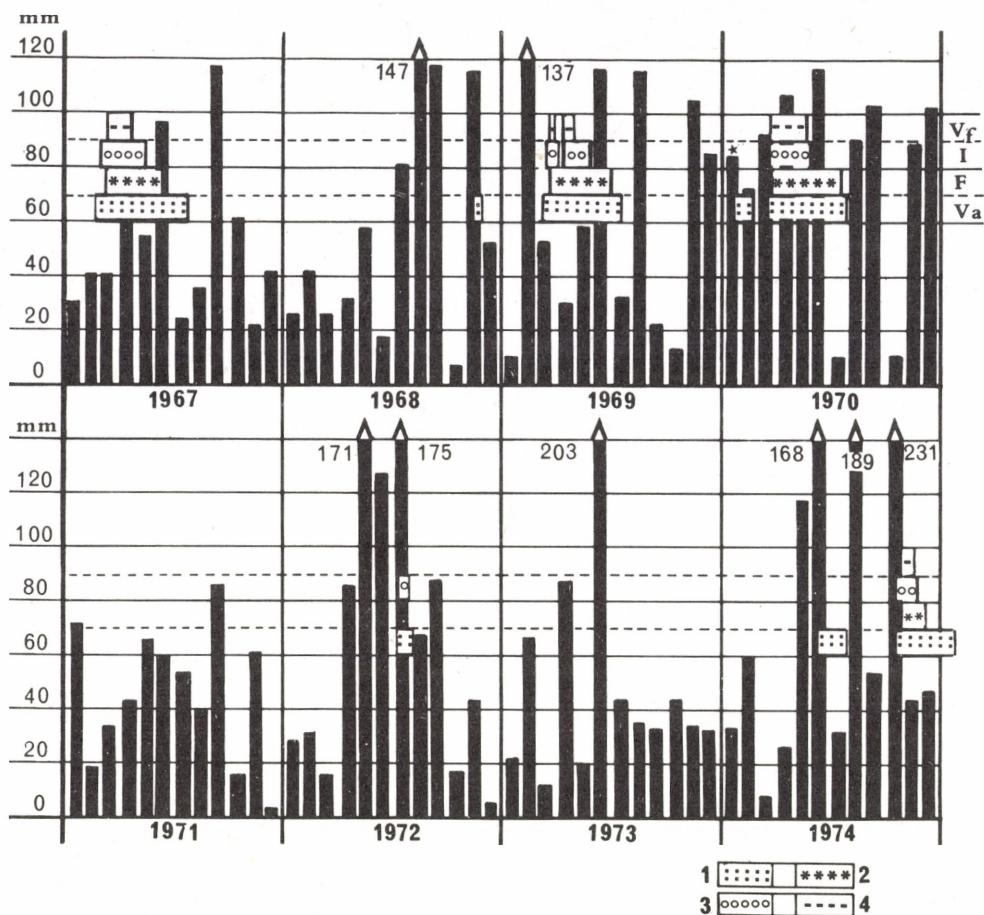
Szórványos megfigyelésekből *Kerekes J.* feltételezte, hogy az időszakos források a karsztvízfelület megemelkedésével kapcsolatosan lépnek működésbe. Az általános karszthidrogeológiai irodalomban az időszakos karsztforrások működésmechanizmusát hosszú ideig szivornyával magyarázták.

A források rendszeres megfigyelése és az összegyűjtött vízhozam adatok lehetőséget adtak a vízszolgáltatás és a források száraz időszakának tényeken nyugvó magyarázatára. A források négy éves rendszeres megfigyelése az addig alig ismert időszakos karsztforrásokat a Bükk legtöbb mérési adattal rendelkező, ezáltal legjobban ismert karsztforrásai közé emelték. A forrásoknál elhelyezett műtárgyak segítségével 1970-ben az aktivitást követően 2–3 naponta megmértük a vízhozamokat.

1. A forrásműködés jellemzői, a száraz és aktív szakaszok gyakorisága, egymáshoz viszonyított aránya

A források működése *időszakos típusú*, az évi aktív szakaszok hossza és száma a beszivárgó csapadék mennyiségtől függ. Átlagos és bő csapadékú években általában tavaszi, kora nyári forrásműködés nem különül el. Abban az esetben, ha enyhe a tél és nem halmozódik fel a téli csapadék hó alakjában, hanem fokozatosan szivárog be, elmaradhat a tavaszi aktív periódus. Nem az évi összcsapadék mennyisége a döntő, hanem

a csapadékos időszakok évi eloszlása. A rövid idő alatt beszivárgó jelentősebb csapadékmennyiség aktivizálja a forrásokat. Ebből következik, hogy nagyobb összcsapadékú évben is elmaradhatnak az aktív periódusok, ugyanakkor kisebb összcsapadékú évben bekövetkezhet egy vagy több aktív periódus is.

2. ábra
Az időszakos karsztforrások aktív periódusai 1967. és 1974. között

Jelmagyarázat

1. V_a – Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
(a forrásműködés hossza)
2. F – Feketeleni-időszakos karsztforrás
3. I – Imó-kői-időszakos karsztforrás
4. V_f – Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás
* Az Imó-kői-időszakos karsztforrás
üregrendszerében a víz a forrásküszöböt
15 cm-re megközelítette

A források *nem tekinthetők árvizi túlfolyóknak*, mivel a bükki karsztvízfelület közepes megemelkedésekor már üzembe lépnek. Működésükhöz az évi átlagesapadék mellett kedvező beszivárgást biztosító évszak szükséges. Inkább rendhagyó az az eset, amikor a források nem lépnek üzembe, egy-egy tavaszi vagy őszi aktív periódus kimarad.

A gyakoriságot tekintve első helyen a tavaszi, második helyen a késő őszi és legritkábban az önálló kora nyári forrásműködés következik be. A tavaszi aktivitás kezdete márciusra, az őszi október második felére, a nyári júniusra esik. Több éves száraz időszakok is bekövetkezhetnek, és a három jellemző forrásműködésnél több aktív periódus is előfordulhat. Adataink szerint az augusztus–szeptember a legjellemzőbb száraz hónapok. A többi hónapban a Vörös-kői-felső-forrás kivételével valamennyi forrásról van vízhozam adatunk. A Vörös-kői-felső forrás csak rövid ideig, a karsztvízrendszer tetőzése idején működik, általában 3–4 hétig, míg a többi forrás 2–3 hónapig, sőt a Vörös-kői-alsó és a Feketeleni-forrás 4–6 hónapos működése is megfigyelhető. (2. ábra.) A négy forrás száraz és aktív periódusainak aránya az 1967–1970 közötti 4 év megfigyelési adatai alapján:

Vörös-kői-alsó-forrás	30% aktív	70% száraz
Feketeleni-forrás	23% aktív	77% száraz
Imó-kői-forrás	12% aktív	88% száraz
Vörös-kői-felső-forrás	8% aktív	92% száraz.

1968. az átlagosnál szárazabb év volt, csupán a Vörös-kői-alsó-forrás folyt néhány hétig.

2. A források vizjárása, vízhozamértékeik

A források vízhozamértéke 0 és a forrásokra jellemző vízhozam maximumok között a legkülönbözőbb érték lehet. A felszínre ömlő vízmennyiség a beszivárgott csapadék mennyiségétől és a karsztvíztetőzés időpontjától függ. A gyors ütemű beszivárgás rövid idő alatt jelentős mértékben megemeli a Magas-Bükk karsztvízfelületét, ezt követően jelentkeznek a vízhozam csúcsértékek. A vízhozam időértéksorok grafikus ábrázolásban a tavaszi periódusokban valamennyi forrásnál közel azonos képet mutatnak. A kezdeti meredek ívelést első tetőzés követi, majd vízhozam visszaesés és újabb vízhozam-maximum, a magasabb második tetőzés következik. A vízhozam-csúcsértékeket kiegyenlített, lassan lefelé ívelő vízhozamgörbe követi az inaktivitásig. A források a megindulást követően 2–3 naptól 7–8 napig érik el az első tetőzést. A két tetőzés közötti idő általában 8–12 nap. A második, magasabb tetőzéstől a forrásműködés megszűnéséig, néhány naptól néhány hónapig kiegyenlített, folytonosan csökkenő vízhozamértékekre számíthatunk.

Az őszi forrásműködésekről nincs kellő gyakorisággal felvett vízhozamadatunk, ezért csupán feltételezhetjük, hogy a viszonylag lassú beszivárgások alkalmával a víznyelőkön beömlő karsztvíz karsztvízfelületet megemelő hatása elmarad, ezért egy csúcsú vízhozam tetőzés alakul ki. A források aktivitásának kezdete és a forrásműködés vége között egy-két naptól 4–6 hónapig terjedő idő telhet el. Néhány napos aktív periódusnál csak egycsúcsú görbe alakul ki, vagy a víznyelőkön beömlő, vagy pedig a beszivárgó vizek emelik meg a karsztvíz felületét annyira, hogy rövid forrásperiódus alakuljon ki.

A 3. ábra olyan helyzetet mutat, amikor a beömlő karsztvizek hatására tetőző karsztvíznívó egy rövid forrásperiódust alakított ki. A második tetőzésig azonban a karsztvíz felülete az állandó karsztforrások aktivitása következtében alacsonyabbra süllyedt és ezzel az időszakos karsztforrások (Vörös-kői-felső és Imó-kői-forrás) rövid időre beszüntették működésüket. Néhány nappal később a több száz méteres úton lassan

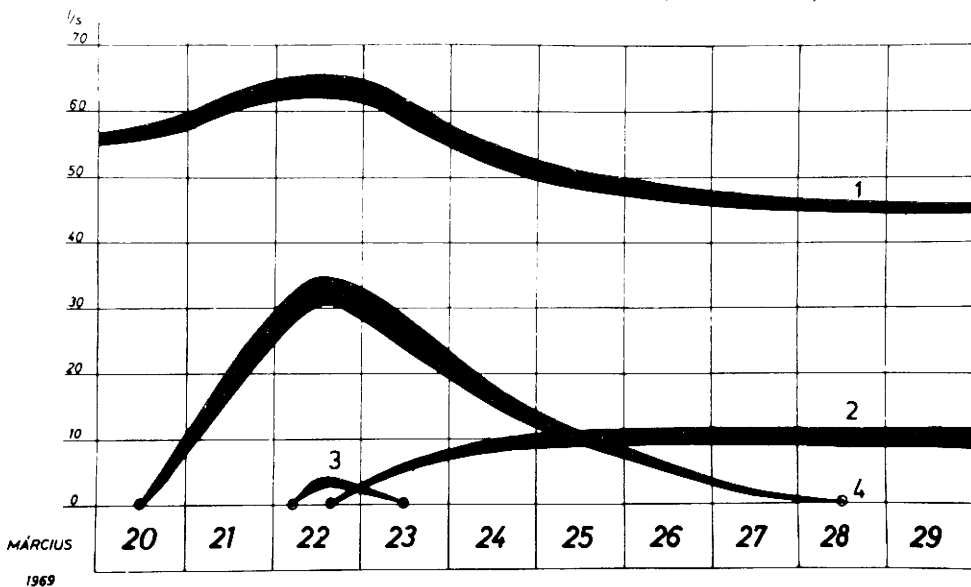
leszivárgó vizek ismét megemelték a karsztvíz felületét. Ezzel a második tetőzéssel a források ismét működésbe léptek. Ebben az esetben tulajdonképpen egy karsztvíz-megemelkedés két tetőzéssel, két aktív periódust eredményezett. Erre az esetre jellegzetes példát figyeltünk meg 1969 március utolsó 10 napjában.

A karsztba beszivárgó vízmennyiség és a karsztvíztetőzés időpontja egymással szoros kölcsönhatásban a legkülönbözőbb vízhozam értékeket eredményezhetik. A források vízhozamának növekvő vagy csökkenő tendenciája a tetőzési időpontok megállapításával jól jelezhető előre. E négy forrás mindegyikénél hasonló vízjárás tapasztalható a közel azonos időpontban bekövetkező tetőzéseket követően.

Különbségek mutatkoznak vízhozam értékekben, a forrásmegindulás időpontjában és a vízszolgáltatás időtartamában (I–II. táblázat). Vannak rövid aktív periódusú nagy vízhozamú, hosszú aktív periódusú nagy vízhozamú és hosszan működő viszonylag kis vízhozamú időszakos források. Legszélsőségesebb vízjárású a néhány hétig működő 110 l/sec vízhozamcsúcserértékű Vörös-kői-felső forrás. Legkiegyenlítettebb vízjárású a Feketeleni-időszakos karsztforrás, maximum 45 l/sec-os hozammal és 4–6 hónapig tartó forrásműködéssel.

A források eddig mért vízhozammaximumai:

Imó-kői-időszakos karsztforrás	220 l/sec (1970. IV. 12.)
Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás	150 l/sec (1970. III. 31.)
Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás	110 l/sec (1970. IV. 12.)
Feketeleni-időszakos karsztforrás	45 l/sec (1967. IV. 15.)

3. ábra

Az időszakos karsztforrások vízhozamgörbéi
1969. március utolsó tíz napjában

Jelmagyarázat

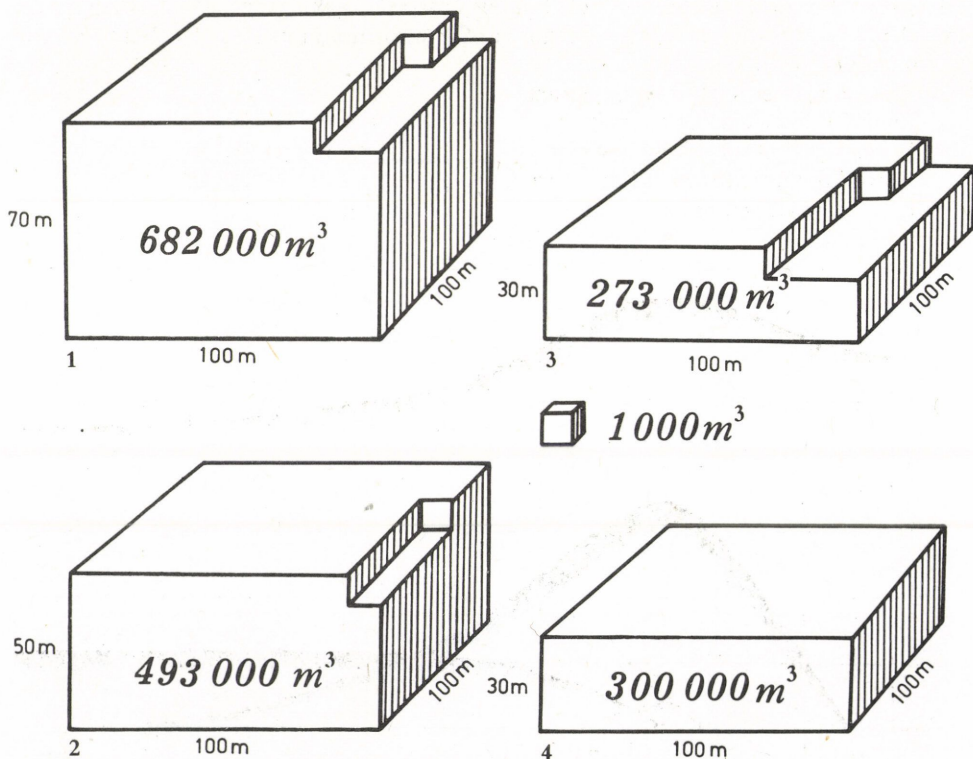
1. – Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
2. – Feketeleni-időszakos karsztforrás
3. – Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás
4. – Imó-kői-időszakos karsztforrás

Az időszakos karsztforrások eddig mért legnagyobb vízhozama egy aktív periódusban:

Vörös-kői-alsó-forrás (1970)	682000 m ³
Imó-kői-forrás (1970)	493000 m ³
Feketeleni-forrás (1970)	273000 m ³
Vörös-kői-felső-forrás (1970)	300000 m ³

Az évi átlagos vízhozamokat, az aktív periódusok átlagos vízhozamait, az átlagos napi értékeket, valamint az aktivitás kezdetét, végét és a forrásműködés időtartamát napokban az I. sz. táblázat ismerteti.

Valamennyi időszakos karsztforrásnál közel azonos víz hőmérsékleti értékeket mérhetünk. A víz hőmérsékleti szélsőségek kis és nagy vízhozamok alkalmával 0,6 °C-nál nagyobb ingadozást nem mutattak. Az Imó-kői-forrás 7,6–8,2 °C-os szélső értékei a legnagyobb víz hőmérsékleti eltérések. A Feketeleni-forrás 8,2 °C hőmérséklete legtöbbször változatlan az egész aktív periódusban.

4. ábra

Az időszakos karsztforrások eddig mért legnagyobb vízhozama az 1970. tavaszi aktív periódusban

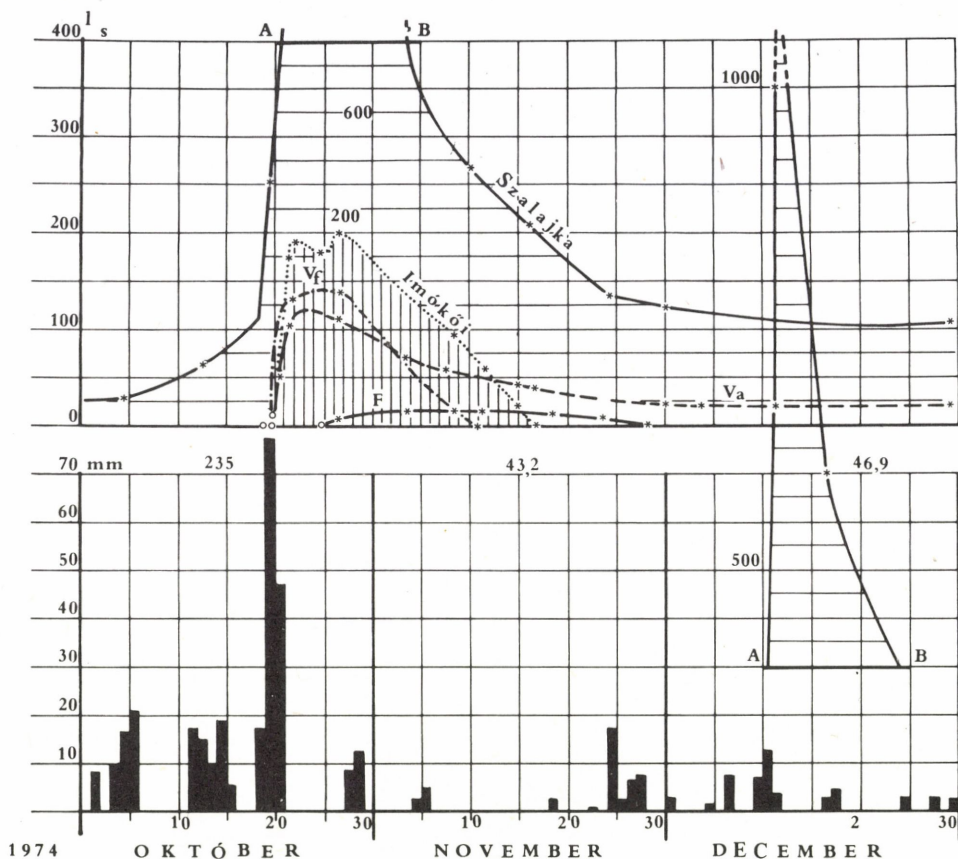
Jelmagyarázat

1. – Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
 2. – Imó-kői-időszakos karsztforrás
 3. – Feketeleni-időszakos karsztforrás
 4. – Vörös-kői-felső-időszakos karsztforrás
- A m³-ben kifejezett értékek az egész aktív periódus vízkészletét mutatják.

Jellemző vízhőmérsékleti értékek:

	Átlag hőm.	Minimum	Maximum
Vörös-kői-alsó-időszakos forrás:	8,3 °C	8,2 °C	8,6 °C
Vörös-kői-felső-időszakos forrás:	8,2 °C	8,1 °C	8,4 °C
Imó-kői-időszakos forrás:	7,8 °C	7,6 °C	8,2 °C
Feketeleni-időszakos forrás:	8,2 °C	8,2 °C	8,4 °C

A források legnagyobb vízhozamát nem csupán a karsztvízfelület magassága, hanem a vízvezető járatok átteresztő képessége is befolyásolja. A rendszeres megfigyelések egy évtizede alatt két alkalommal kivételesen nagy beszivárgásnak lehettünk tanúi: 1970 tavaszán és 1974 októberében (5. ábra). A két jelzett időpontban mért vízhozam-

5. ábra
A Szalajka és az időszakos karsztforrások vízhozamértékei 1974. utolsó három hónapjában

Jelmagyarázat

V_a – Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás
V_f – Vörös-kői-felső időszakos karsztforrás
F – Feketeleni-időszakos karsztforrás
A havi csapadék táblázatok felett a havi összcsapadék értéke van feltüntetve

maximumok azt bizonyítják, hogy a legnagyobb vízhozamok kialakításában a vízgyűjtő rérendszerből a forrásokhoz vezető több km hosszúságú járatok legkisebb keresztmetszetének és a súrlódásnak döntő szerepe van.

3. A beszivárgás és a forrásaktivitás kapcsolata

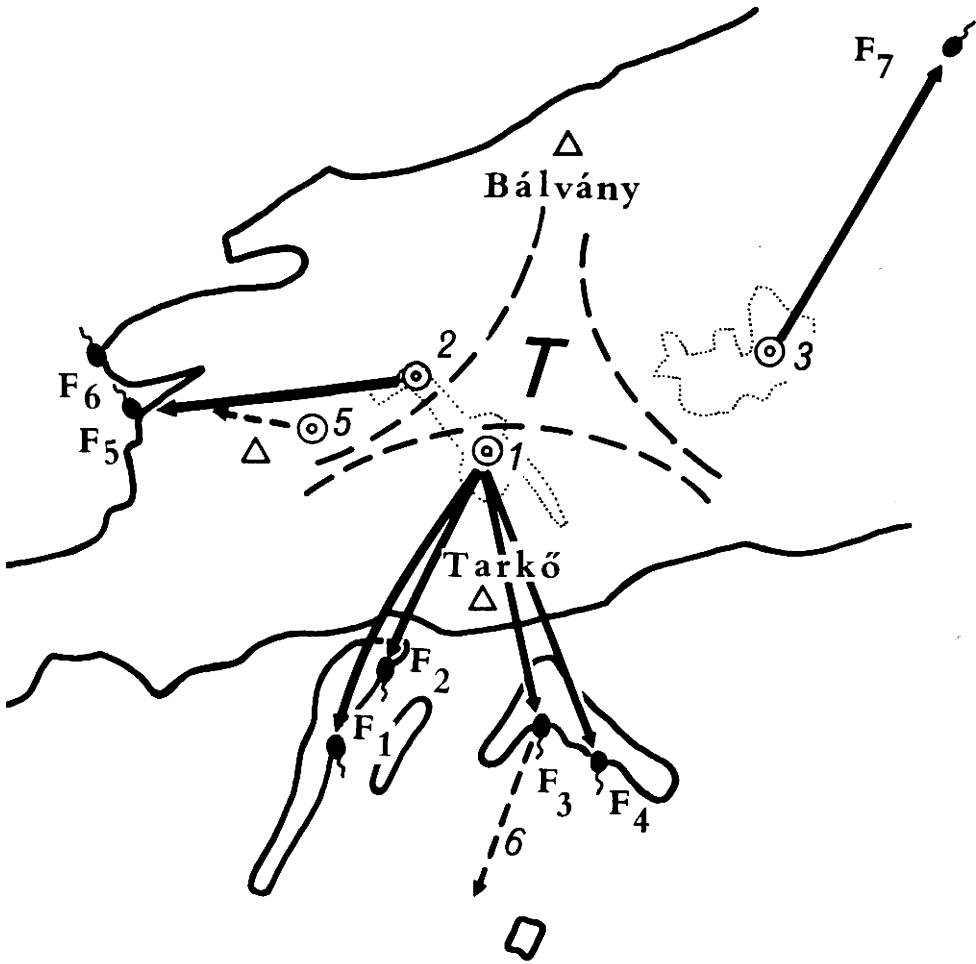
A forrásműködés legnagyobb valószínűséggel a Magas-Bükk fennsíkján felhalmozódott hótakaró elolvadását követően várható. A csökkenő hótakaró vastagságát ábrázoló lefelé ívelő görbét általában a közepe táján metszi az időszakos források felfelé ívelő vízhozamgörbéje.

Az év első hónapjaiban a párolgás értéke kicsi, a csapadék pedig nagyrészt hó alakjában hullik le és halmozódik fel. A felhalmozódott hótakaró általában március második felében olvad el viszonylag kis párolgási értékek mellett. A havi csapadék értékeket, továbbá a hóolvadást és az elpárolgott csapadék mennyiségét összevetve kitűnik, hogy a március valamint az őszi hónapok alkalmasak arra, hogy a lehullott csapadék az évi átlagnál kedvezőbb adottságok mellett jusson a karsztba. Május és június intenzív csapadékaik rövid aktív periódust kiválthatnak, de a folyamatosan működő időszakos források vízhozamgörbéit általában nem tudják megemelni az erőteljes párolgás következtében. Az október közepétől jellemző párolgási értékek és az őszi csapadék mennyisége, máskor inkább annak intenzitása kedvező feltételek a karsztvízfelület jelentős megemelkedéséhez. Enyhe, csapadékos teleken az őszi forrásaktivitás megszakítás nélkül folytatódhat a tavasziban.

4. Az időszakos karsztforrások vízföldtani jellemzői összehasonlításuk egymással és az állandó karsztforrásokkal

A Magas-Bükk északi peremén fakadó Szalajka-forrás megfigyelése, vízhozammérése adott legkézenfekvőbb összehasonlítási lehetőséget a déli oldal időszakos karsztforrásaival. A Szalajka-forrás közvetlenül a Magas-Bükk karsztfennsíkjának északi peremén, hasonló peremi helyzetben, közel azonos tengerszint feletti magasságban fakad mint a déli oldalon az időszakos karsztforrások. Feltételezhetjük a közös vízgyűjtő rérendszer a Bükk-fennsík legmagasabb területein. Az összefüggő vízgyűjtő rérendszer az időszakos források és a Szalajka között nyilvánvalónak látszik, de vízjelzésekkel ezt nem sikerült ez ideig teljes mértékben bizonyítani. A vízhozamértékek azonos ütemű növekedése, majd a tetőzések egybeesése önmagában nem bizonyíték, de további megerősítő adat a közös vízgyűjtő rendszer mellett. Eredményes vízjelzéseket végeztünk a Magas-Bükk két pontján, a Feketesár-rét területén, egymástól kb. 1500 m-re. Az északi pontról a Szalajka, a délről az időszakos források felé áramlott a jelzőanyag. Az ellentétes irányú áramlások következtében viszonylag élesen elkülönül a Szalajka és a déli időszakos karsztforrások vízgyűjtő területe. A kőzet és a benne elhelyezkedő rérendszer közös, de a karsztvízdomborzat gerince, amely a két jelzett pont között helyezkedik el ellentétes irányú karsztvízáramlást alakított ki. (6. ábra)

Határozottan állíthatjuk, hogy az időszakos karsztforrások a Magas-Bükk összefüggő rérendszeréből nyerik vizüket. Feltételezhető, hogy a fennsík mélykő réndszerére és a vizet felszínre adó repáshutai mélykő között a vízvezető járatok agyagpalát, helyenként kovapalát harántolnak. A fennsík vízgyűjtő területen folyó beszivárgás méretéről és az aktív periódusok várható beköszöntéséről jó előre jelzést ad a Szalajka-

Jelmagyarázat

F/1 - F/7-ig - Időszakos és állandó karsztforrások
 T - A Központi-Bükk karsztvízrendszerének legmagasabb pontja

1. - A Feketesár-rét déli részén végzett vízjelzés helye
2. - A Feketesár-rét északi részén végzett vízjelzés helye
3. - A Nagy-mező - Garadna-forrás kapcsolatát kimutató vízjelzés helye
4. - A Lök-völgy középső szakaszán végzett vízjelzés, amely a Felsőtárkányi - Szikla-forrásban jelentkezett
5. - Az Istállós-kő DK-i oldalán végzett eredménytelen vízjelzés
6. - Az Imó-kői-forrás barlangjában végzett eredménytelen vízjelzés

6. ábra

Vízjelzésekkel kimutatott karsztvízáramlások az időszakos karsztforrások vízgyűjtő területén

forrás 150 l/sec fölé emelkedő vízhozama. A Szalajka-forrás 150 l/sec-os vízhozamát követő napokban elsőként lép működésbe a Vörös-kői-alsó időszakos karsztforrás. A Vörös-kői-alsó-időszakos karsztforrás tengerszint feletti magassága 460 m. Megindulásának elsőségét azzal magyarázhatjuk, hogy bár magasabban van mint a Feketeleni-forrás (440 m) és Imó-kői-forrás (450 m), de jóval közelebb van a Magas-Bükk központi tömegéhez, ahol hirtelen megemelkedik a karsztvíz felülete.

5. Az időszakos karsztforrások vízgyűjtő területe

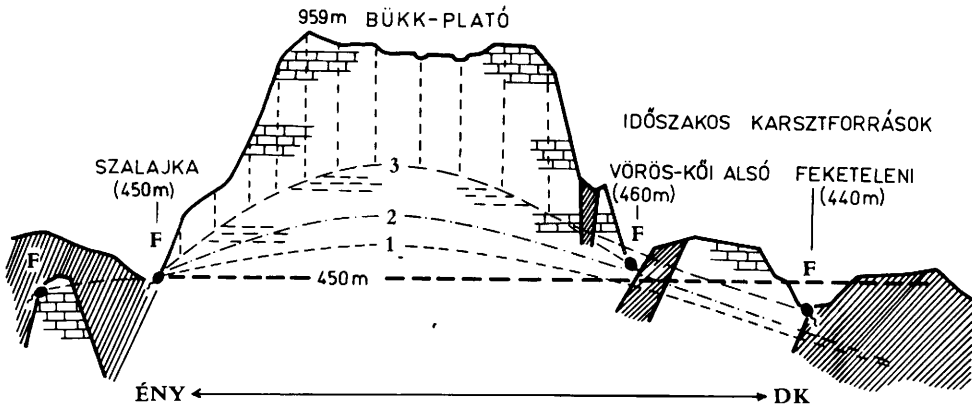
E források alkalmoszerű megfigyelésekor már feltételezték, hogy nem csupán a vizet felszínre adó mészkőrögökből, hanem a távolabbi, fennsíki mészkő rénszrendszeréből is nyerik az időszakos források vizüket. Ezt a feltevést vallotta *Kerekes J.* és *Láng S.* is. Feltevésük ma már bizonyított. A rendszeres vízhozammérések alapján egy-egy aktív periódus össz-vízhozamát megismerve megállapítható volt az időszakos-karsztforrások nagy-kiterjedésű közös vízgyűjtő területének létezése (4. ábra). Az időszakos karsztforrások vízgyűjtő területe a Magas-Bükk középső részén és déli oldalán jelölhető ki. Szomszédos a Szalajka- és a Garadna-forrás vízgyűjtő területével.

A Feketesár-réten 20 kg, majd 50 kg fluoreszcein felhasználásával végzett vízjelzéseink egyértelműen meghatározták az időszakos források vízgyűjtő területét. Megismételt vízjelzéssel minden kétséget kizáróan ismeretessé vált, hogy a négy időszakos karsztforrás közös rénszrendszerből táplálkozik. A Magas-Bükk összefüggő karsztvízrendszerének dél felé áramló vizét hozzák időszakosan felszínre. Az időszakos karsztforrások vízgyűjtő területe magas karsztvízállás alkalmával a Feketesár-rét középső részéig terjed, ÉK-en a Feketesár és a Mélysár-bérc területéig húzódik. Ettől a karsztvíztetőzési területtől keletre a Garadna-forrás felé áramlik a karsztvíz. (6. ábra) Az időszakos karsztforrások vízgyűjtő területe a karsztvízfelület magasságának változásával összefügg. Alacsony karsztvízállásnál a Szalajka-völgy forrásainak vízgyűjtő területe valószínűleg délebbre tolódik.

A Magas-Bükk déli irányú karsztvízáramlása nem zárul az időszakos források felszínre lépésének vonalában, hanem a karsztvíz egy része tovább mozog a forráskilépési pontok alatt déli irányba (7. ábra).

Az időszakos karsztforrások működésük idején helyi karszterózióbázist alkotnak. A karsztvíz tovaáramlása az időszakos karsztforrások fakadási vonalán túlra szükségszerű, ha ez nem állna fenn, nem magyarázhatnánk meg a források gyors, egyik napról a másikra történő inaktívvá válását. Ha az időszakos karsztforrásokat nemcsak a felszínen, hanem nagyobb mélységben is vízzáró kőzetek jelenléte kényszerítené felszínre, a források időszakosságát, a karsztvíz gyors ütemű süllyedését a forrásbarlangokban nehéz lenne megmagyarázni. A források időszakos jellege feltételezi és egyben bizonyítja a déli irányú karsztvízáramlást. Az Imó-kői-forrás 1974 őszén 5 kg fluoreszceinnel megfestett, visszahúzódó vize a jelzőanyagot minden bizonnyal mélyebb, fedett karsztos zónákban dél felé vitte magával, mivel a jelzőanyag a következő aktív periódusban nem jelent meg a forrásban.

A Magas-Bükk és Felsőtárkány között elterülő fedett karsztnak igazolására 1968-ban *Tóth G.* (16) és 1970-ben *Scheuer Gy.* (1) végeztek eredményes vízjelzési kísérleteket a Lök-völgy és Felsőtárkány között. Ezek a vízjelzések a mélyben húzódó mészkő tömegeknek egymással kapcsolatban álló elhelyezkedését bizonyították. Az időszakos karsztforrások lehetséges vízgyűjtő területét 8 km²-nek becsüljük karsztvízáramlási adatok alapján. A vízgyűjtő terület az időszakos források elapadása után az állandó karsztforrások (Szalajka – Garadna – Felsőtárkányi – Szikla-forrás) felé szállít vizet.

7. ábra
A Bükk idősza­kos karsztforrásainak működési váz­lata

Jelmagyarázat

1. – alacsony karsztvízállás
2. – megemelkedett karsztvízállás
(működésbe lép a Vörös-kői-alsó forrás)
3. – erőteljesen megemelkedett karsztvízállás
(valamennyi idősza­kos forrás üzemel)

6. A bükki idősza­kos karsztforrások működése

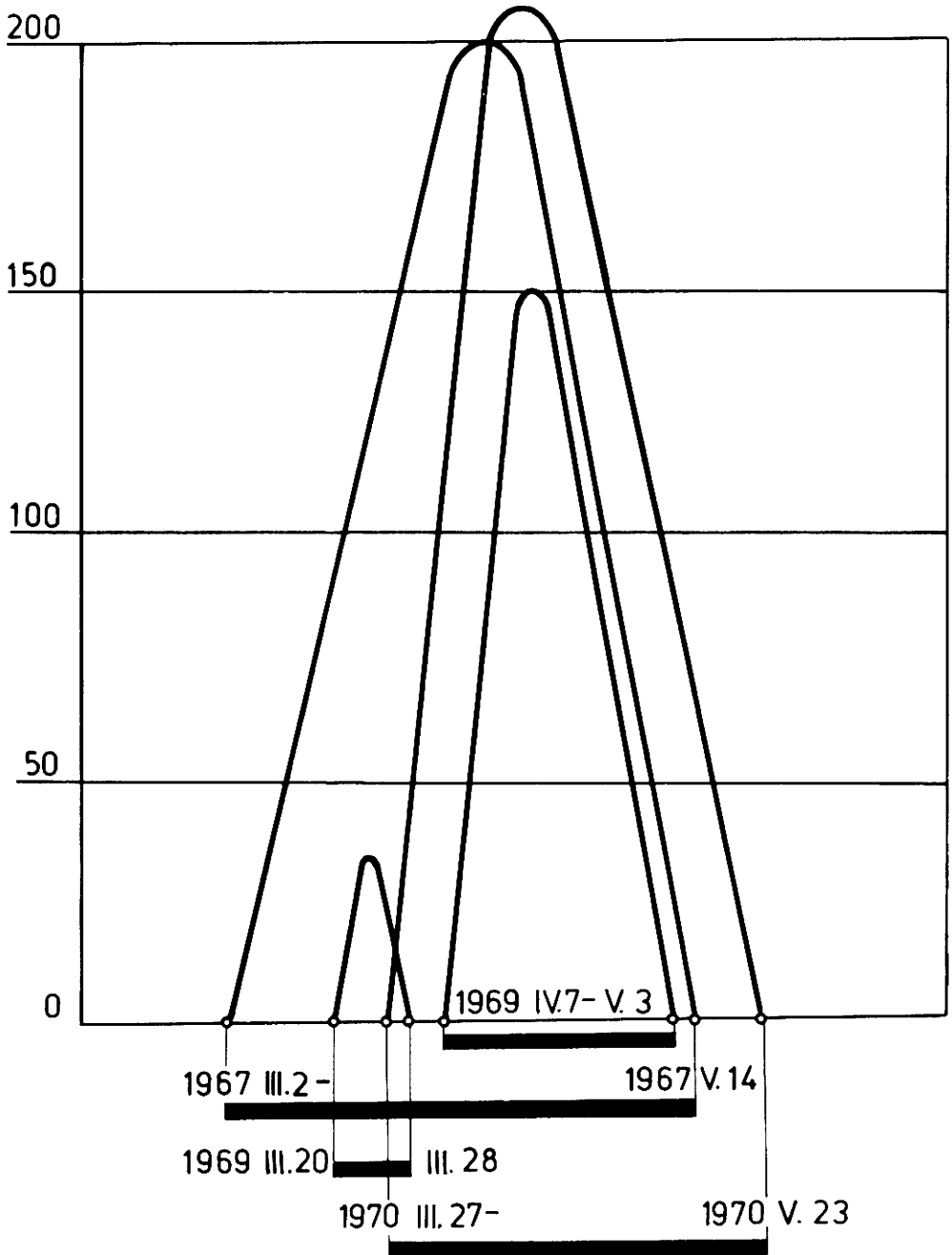
Az ismertett idősza­kos karsztforrások *nem szivornyás működésűek*. A források vízjárása szabálytalan. A szivornyás működés közel azonos lefutású vízjárást és azonos mennyiségű víz felszínre öntését biztosítaná az aktív periódusokban. A bükki idősza­kos források esetenkénti működési szakaszainak összes vízhozama és a vízszolgáltatás hossza különböző. (8. ábra) A források minimális vízhozamai, máskor a forrásküszöb alatti karsztvízállás a források üregrendszerében, ugyancsak a szivornyás működés ellen bizonyítanak. Sikert több alkalommal megfigyelni a karsztvíz forrásküszöb alatti állását, vagy a forrásküszöb igen rövid időtartamú átlépését. 1969. márc. 22-én délelőtt megindult a Vörös-kői-felső forrás és 3–4 l/sec-os vízhozammal üzemelt. Másnapra a forrás beszüntette a vízszolgáltatást, kiszáradt.

1970. jan. 19-én az Imó-kői-forrás barlangjában a forrásküszöb alatt 3,5 m mélyen állt a víz. Január 20-án 16 órakor a forrásküszöb alatt 40 cm-ig emelkedett a víz. Ezen a napon 24 órakor tetőzött a karsztvíz emelkedés, 15–20 cm-rel a forrásküszöb alatt. Forrásműködés nem következett be. A rákövetkező napokban fokozatosan visszahúzódott a forrásküszöböt megközelítő karsztvíz.

1974. november 18-án az Imó-kői-idősza­kos karsztforrás aktív periódusa véget ért, és aznap este a víz 30 cm-rel a forrásküszöb alá süllyedt. Január 19, 20 és 21-én végzett méréseink alapján a forrás barlangjának vízszintje naponta 1,5 m-t húzódott vissza. Ezek a megfigyelések a karsztvíz gyors ütemű emelkedését, máskor süllyedését bizonyítják.

Tényekkel alátámasztva megállapítható, hogy a Bükk idősza­kos karsztforrásai a karsztvízfelület jelentős függőleges megemelkedésének hatására működnek. A karsztvíz-

l/s vízhozam

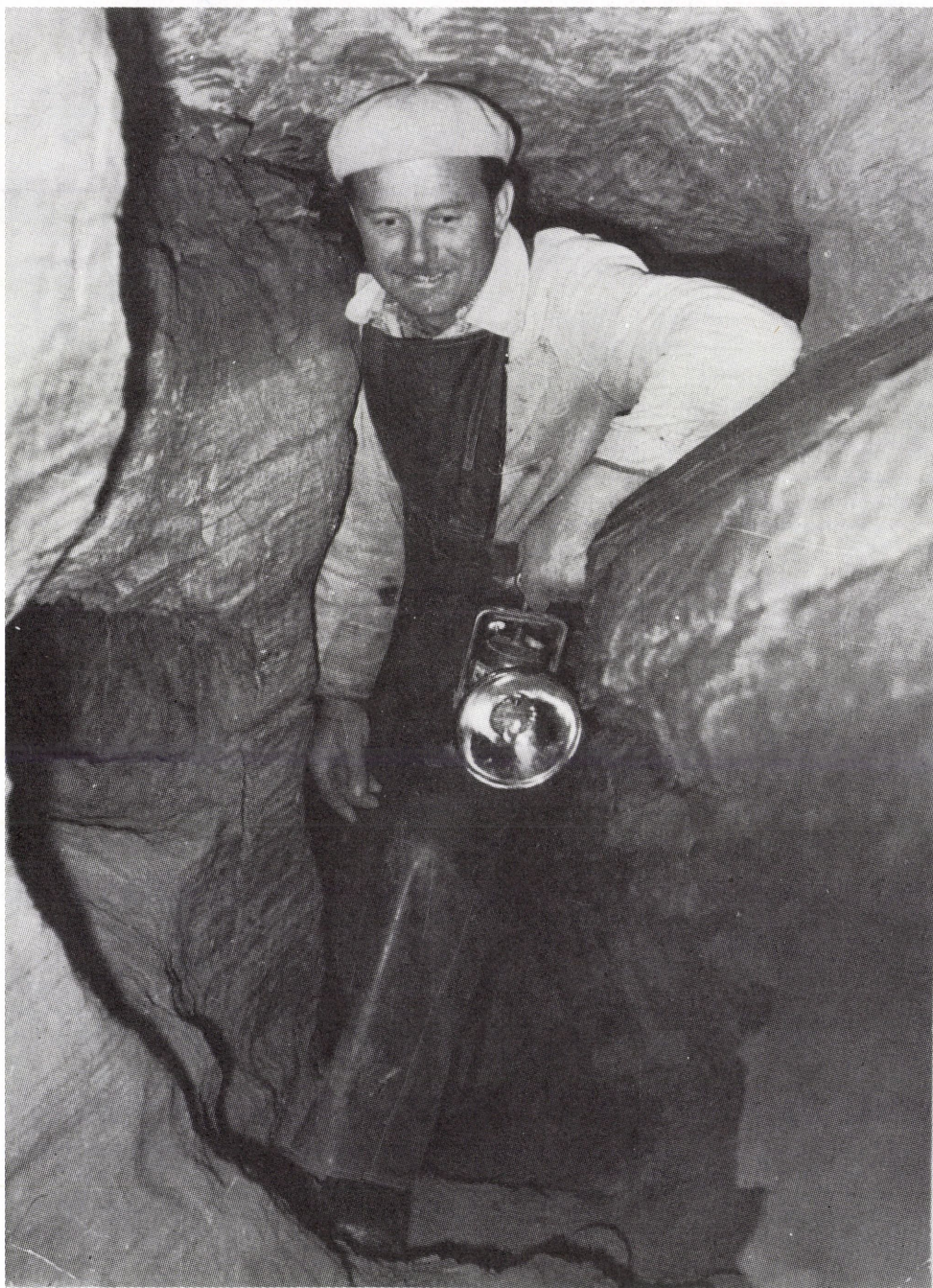

8. ábra

Az Imó-kői-időszakos karsztforrás négy aktív periódusának hossza és azok vízhozam csúcértékei

2. fénykép: A Vörös-kői-felső időszakos karsztforrás 1970. április 12-én

3. fénykép: Az Imó-kői-időszakos karsztforrás szárazzá vált üregrendszere

felület emelkedése a források mögötti térségekben néhány 10 méter, a hegység karsztvizeztetési helyén feltehetően 100–150 méter. Az összefüggő bükk karsztvízrendszer tetőzési területe jól körvonalazható a Magas-Bükk területén végzett vízjelzésekkel. A centrifugális jellegű karsztvízáramlás jelzi a karsztvíz legmagasabbra emelkedő területét. Ez a terület a Feketesár és a Mélysár-bérc között feltételezhető. A jelentősen megemelkedő karsztvíz hozza működésbe a terület időszakos forrásait. Az időszakos karsztforrások működése elsősorban a tetőzési területtől mért távolságtól, valamint a tengerszint feletti magasságtól függ. E két tényező együttesen határozza meg a források aktivitási sorrendjét, a forrásműködés vízhozamértékeit és a vízszolgáltatás időtartamának hosszát. Az előbbieket adnak magyarázatot arra, hogy az aktivitás miért nem az alacsonyabbtól a magasabban fekvő források felé a tengerszint feletti magasság sorrendjét követi. (8. ábra)

A jelentős függőleges karsztvízemelkedésre, a karsztvízfelület nagymértékű időleges feldomborodására és a szimmetrikus, É–D-i alakjára bizonyíték az a tény, hogy a déli oldalon 460 m-en időszakos, az északi oldalon pedig 450 méteren állandó karsztforrás fakad közös rérendszerből. A Vörös-kői-felső időszakos karsztforrás tengerszint felett 500 m-en fakadása és 100 l/sec-ot meghaladó vízhozama a karsztvízfelület nagymértékű megemelkedését feltételezi a hegység legmagasabb területe alatt. A forrás néhány hetes működése, gyors elapadása a karsztvíz felületének gyors ütemű megemelkedését, majd lesüllyedését bizonyítja (2., 3. fénykép).

Tehát a szóban forgó időszakos karsztforrások a karsztvíz jelentős megemelkedésének hatására működnek és sem a működés gyakoriságában, sem pedig annak hosszában nem mutatnak szabályosságot. Működésüket minden tekintetben a beszivárgás mennyisége, intenzitása, valamint a karsztos rérendszer feltöltöttsége határozza meg.

I. táblázat

A Magas-Bükk időszakos karsztforrásainak aktív periódusai 1966–1970 között
(Saját mérési eredmények alapján)

Forrás	aktivitás időtartama	hossza (nap)	mért max. vízhozam l/sec	Aktív periódus átl. vízhozama l/sec	átl. napi víz. m ³	aktív periódus össz. víz. m ³	
Vörös-kői-alsó	1966. XI. 20.	1967. I. 15.	55	24	15	1300	71 000
	1967. II. 24.	1967. VI. 25.	96	86	60	5200	46 800
	1968. XI. közepén rövid aktív periódus (rendszeres mérés nem volt) (XI. 17. 12 l/sec.)						
	1969. III. 11.	1969. VI. 1.	100	100	50	4200	420 000
	1970. I. 17.	1970. II. 12.	25	41	30	2600	65 000
	1970. III. 20.	1970. VII. 15.	105	150	75	6500	682 000
Vörös-kői-felső	1966. XI. 25.	1966. XII. 15.	20	54	40	3400	68 000

Forrás	aktivitás időtartama	hossza (nap)	mért max. vízhozam l/sec	Aktív pe-riódus átl. vízhozama l/sec	átl. napi víz. m³	aktív periódus össz. víz. m³	
	1967. III. 10.	1967. IV. 22.	40	83	60	5200	208 000
	1968.	0	0	0	0	0	0
	1969. IV. 8.	1969. IV. 22.	24	51	30	2600	62 000
	1970. III. 27.	1970. V. 16	50	110	70	6000	300 000
Imó-kői-idő- szakos- karszt- forrás	1966. XI. 25.	1966. XII. 15.	20	90	80	6800	136 000
	1967. III. 4.	1967. V. 14.	70	200	80	6300	476 000
	1968.	0	0	0	0	0	0
	1969. III. 17.	1969. III. 28.	11	36	20	1700	18 700
	1969. IV. 7.	1969. V. 4.	27	143	60	5200	140 000
	1970. III. 26.	1970. V. 23	58	200	100	8500	493 000
Feketeleni- időszakos- karszt- forrás	1966. XI. 25.	1966. I. 10	45	23	15	1300	58 000
	1967. III. 7.	1967. VI. 10	90	45	30	2000	234 000
	1968.	0	0	0	0	0	0
	1969. III. 22.	1969. V. 20.	60	19	15	1300	78 000
	1970. III. 27.	1970. VII. 15	110	29	25	2100	273 000

II. táblázat

Az időszakos karsztforrások aktivitási sorrendje 1966–1970 között és 1974 őszén

1966.	Vörös-kői-alsó-f. XI. 20.	Imó-kői-f. XI. 25.	Feketeleni-f. XI. 25.	Vörös-kői-felső-f. XI. 25.
1967.	Vörös-kői-alsó-f. II. 24.	Imó-kői-f. III. 4.	Feketeleni-f. III. 7.	Vörös-kői-felső-f. III. 10.
1969.	Vörös-kői-alsó-f. III. 11.	Imó-kői-f. III. 17.	Feketeleni-f. III. 22.	Vörös-kői-felső-f. IV. 28.
1970.	Vörös-kői-alsó-f. I. 17.	A többi forrás nem aktivizálódik		
1970.	Vörös-kői-alsó-f. III. 25.	Imó-kői-f. III. 26.	Vörös-kői-felső III. 27. (délelőtt)	Feketeleni-f. III. 27. (délután)
1974.	Vörös-kői-alsó f. X. 20.	Imó-kői-f. X. 20.	Vörös-kői-felső X. 21.	Feketeleni-f. X. 24.

IRODALOM

- Aujeszky G.–Scheuer Gy. (1974) Adatok a Bükk-hegység karsztvízföldtani viszonyaihoz. Hidr. Közl. 3–4. p. 173–183.
- Aujeszky G.–Karácsonyi S.–Scheuer Gy. (1974) A DNY-i Bükk karsztvízföldtani viszonyai. Hidr. Közl. 10. p. 465–474.
- Balogh K. (1964) A Bükk-hegység földtani képződményei MÁFI Évk. 2. p. 245–819.
- Bárány L. (1926) Időszakos források a Bükk-fennsík déli oldalán. Földr. Közl. 9–10. p. 15–16.
- Kerekes J. (1938) Az Eger környéki barlangvidék kialakulása. Barlangkutatás. 16. p. 90–130.
- Láng S. (1942) Karsztforrásokra vonatkozó mérések 1940–42-ben. Hidr. Közl. 1942.
- Láng S. (1942) Az imókői forrásbarlang (borsodi Bükk-hg.) bejárása. Hidr. Közl. 21. p. 214–215.
- Láng S. (1954) Hidrológiai és morfológiai tanulmányok a Bükkben. Hidr. Közl. 34. p. 70–81.
- Leéli-Óssy S. (1954) A Magas-Bükk geomorfológiája. Földr. Ért. 3. p. 323–356.
- Schréter Z. (1943) A Bükk hegység geológiája. Beszámoló a m. kir. Földt. Int. Vitaül. munk. Bp. 5. p. 378–411.
- Schréter Z. (1954) A Bükk-hegység régi tömegének földtani és vízföldtani viszonyai. Hidr. Közl. 34. p. 287–294. és 369–381.
- Tóth G. (1965) Intermittáló karsztforrások működése. Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 411. p. 585–593.
- Tóth G. (1970) Vízhozammérési adatok a Nyugat-Bükk területén. 1966–1970-ig (kézirat)
- Tóth G. (1973) Adatok a Nyugat-Bükk karszthidrogeológiájához. Földr. Ért. 2–3. p. 277–286.
- Tóth G. (1974) A Nyugat-Bükk időszakos karsztforrásainak aktivitása a terület vertikális karsztvízmozgásának természetes jelzője. Miskolc, 1974. p. 24–35. Fiatal hidrogeol. II. Találk. a MHT kiadványa.
- Tóth G. (1974) Karsztvíz összefüggés-vizsgálatok a Nyugat-Bükk területén. Acta Acad. Agriensis 12. Eger p. 503–511.
- Tóth G. (1976) A Központi Bükk karsztvíztérképe. Hidr. Közl. 1976. 10. sz.
- Zsilák Gy. (1960) A szilvásvárad Szalajka-völgy hidrológiai és hidrogeológiai vizsgálata. Hidr. Közl. 1. p. 58–64.

A BÜKK HEGYSÉGI DISZNÓSKÚT ÉS SEBESVÍZ TRICHOPTERA EGYÜTTESEIRŐL

DR. KISS OTTÓ

(Közlésre érkezett: 1977. január 20.)

Érdekesnek és érdeemesnek tűnik a Kárpátok központi vonulatától viszonylag távol eső, leginkább mészkőből felépülő Bükk hegység forrásaiban és patakjaiban vizsgálni a Trichoptera faunát és annak ökológiai viszonyait.

Faunisztikai jellegű kutatásokat Oláh J. és Varga Z. (1964–1967), Oláhné (Sz. Tóth E., 1967), Újhelyi S. (1974); hidroökológiai vizsgálatokat Szabó J. és mtsai (1969–1970, 1971) folytattak a Disznóskút–Sebesvízrendszer területén.

A terület Trichoptera faunájának teljesnek még nem mondható feltárása a magyarországi faunisztikai kutatások részét képezi. A fauna összetevőinek, megoszlásuknak meghatározásához tanulmányoznunk kell a folyóvizek limnológiai zónáit, azok finomabb szerkezetét és a szubsztrátmozaikokat benépesítő Trichoptera együtteseket, amelyek bonyolult, mozaikos elrendezésben találják meg a környezeti igényeiknek legmegfelelőbb aljzatrészeket.

A dolgozat – amely részlete a szerző Bükk hegységi kutatómunkájának – a „mosaic pattern” elv alapján ismerteti a vizsgált terület Trichoptera együtteseit.

Anyag és módszer

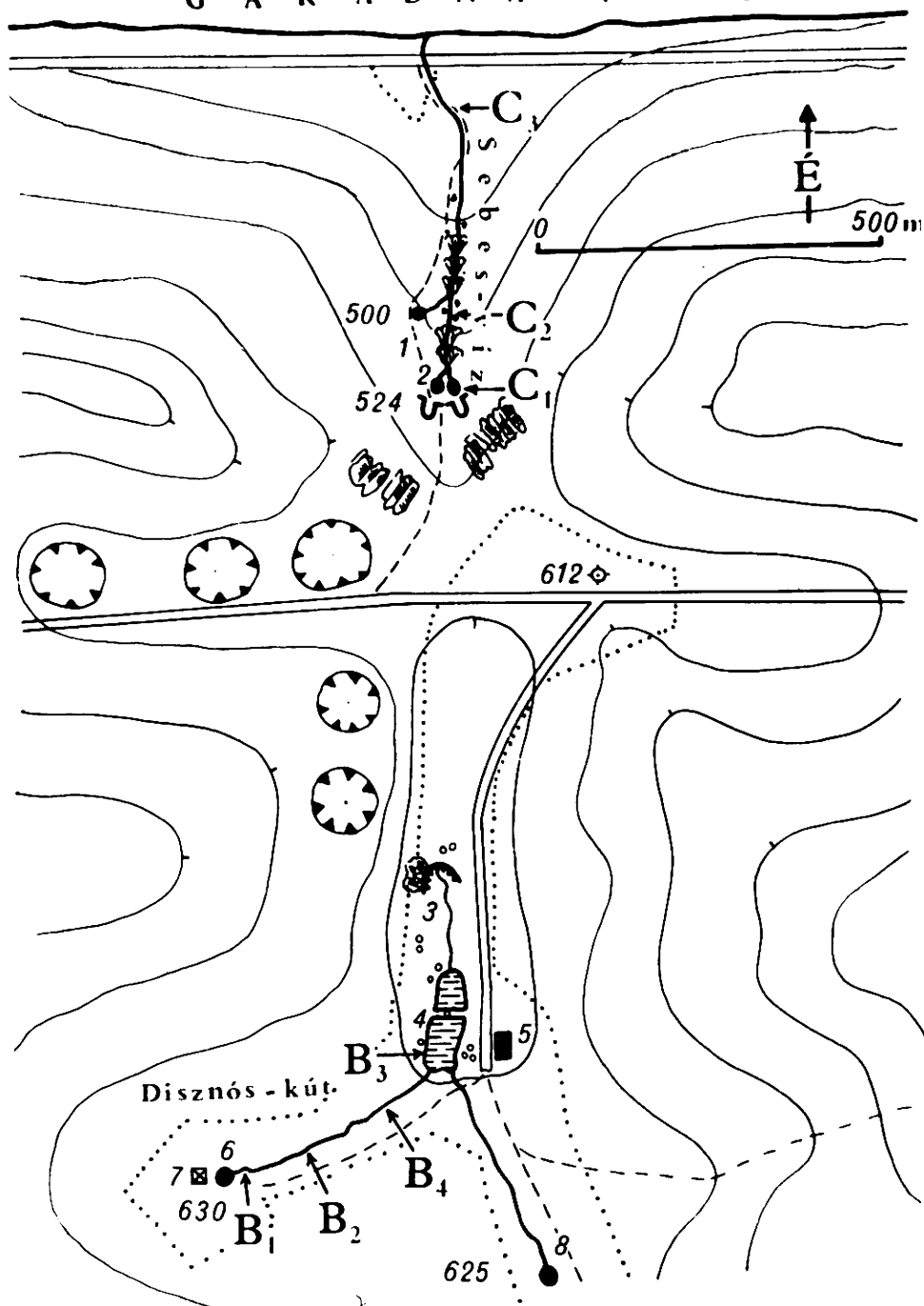
A vizsgált források és patakok (Disznóskút és forráscsermely, Huba-forrás, Sebesvíz-patak) a Bükk hegység központi tömegének É-i peremén találhatóak. Tengersizinti feletti magasságuk 400–630 m (1. ábra).

A gyűjtőmunkát és a megfigyeléseket 1974 júliusától 1975 júniusáig havonként rendszeresen végeztem, majd 1976 júliusáig kéthavonként kerestem fel a mintavételi helyeket, mert elegendőnek tartottam a megfigyelések és a vizsgálatok értékeléséhez.

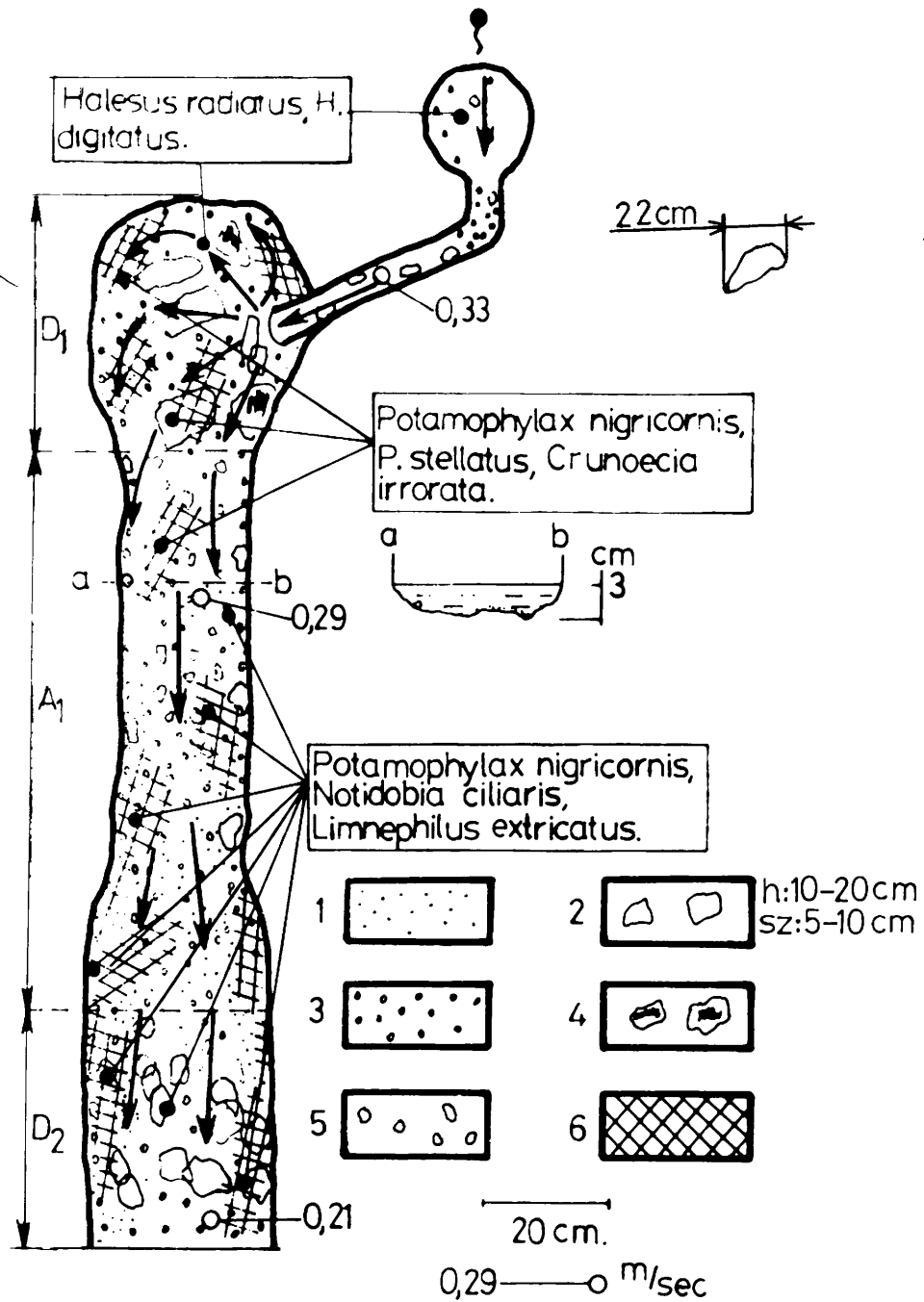
Az eltérő szubsztrátumnak megfelelően a Kamler és Riedel (1960) által leírt módszerek szerint gyűjtöttem a lárvákat. A köves szubsztrátum esetében figyelembe vettem Macan (1958) módszerét is.

A vizsgálendő patakszakaszokon, a források medrében mintavevő készüléket tartottam az áramlásba, mely 25x25 cm-es fémkeret, egyik oldalán szabad, a másikon fémhálószerűen lezárva. A készülék hálószemméretét úgy választottam meg, hogy a víz észrevehető torlódás nélkül áramolhasson át rajta. Közvetlenül a háló előtt a köveket a vízből kiemelve a rajta lévő lárvákat egyenként 70%-os etilalkohollal töltött fiolákba tettem. A kövek alatti finom homokot, apróköves aljzatot fellazítottam, ily módon az áramlás az organismusokat a finom homokkal, detritusszal együtt a hálóba sodorta.

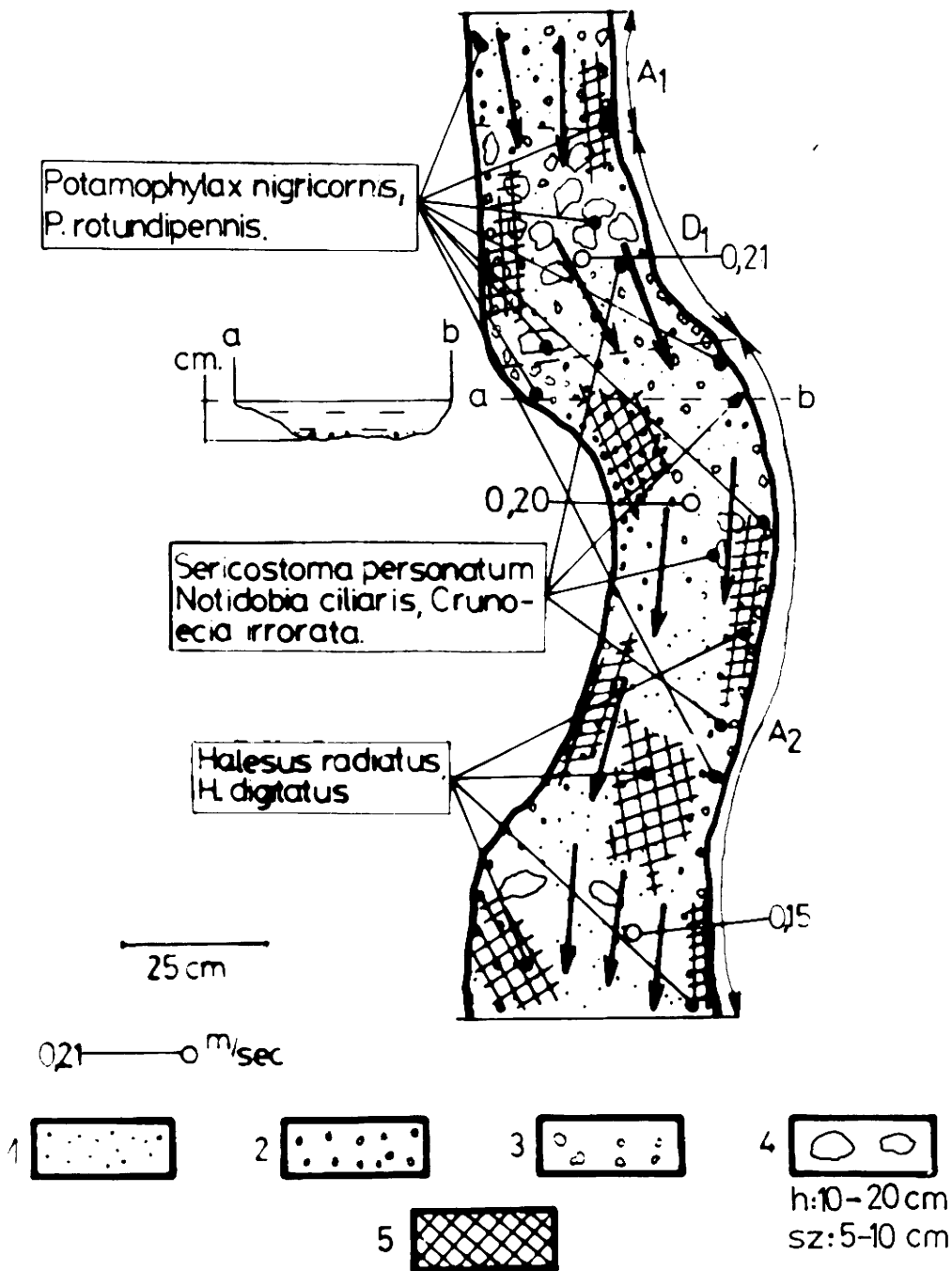
G A R A D N A V Ö L G Y

1. ábra. Sebesvíz és Disznókút gyűjtési terület áttekintő vázlata. 1. Alsó Sebesvíz-f., 2. Huba-f., C₁-C₃ mintavételi helyek, 3. Víznyelő, 4. Halastavak, 5. DIMÁVAG Vezetőképző, 6. Disznókút-f., 7. Disznókút foglalt forrás, 8. Disznókút-forráscsermely keleti forrása, B₁-B₄ mintavételi helyek.

2. ábra.
 B₁ mintavételi hely. 1. iszap, 2. nagyobb kövek, 3. homok, 4. moha, 5. kisebb kövek, kavics, 6. detritusz.

3. ábra.

B_2 mintavételi hely. 1. iszap, 2. homok, 3. kisebb kövek, kavics,
4. nagyobb kövek, 5. detritusz.

A mintavétel egységnyi területe 0,5 m² volt. Minden mintavételi helyen több egységnyi területről (a forráscsermely, illetve patak széleiről és közepéről) gyűjtöttem. Kis vízmennyiség esetén és a csendes öblök iszapjában a készülék alsó peremét kb. 1 cm mélyen benyomtam az aljzatba és ebben a mélységben az árral szemben végighúztam. A háló tartalmát az iszappal, detritusszal együtt válogatótálba öntöttem, a lárvákat kiszedtem. Lassú áramlású patakszakaszon a mennyiségi gyűjtés céljára 0,5 m²-es négyzetelő keretet használtam. A mennyiségi számbavételt a helyszínen végeztem, a megfigyelésekről és tapasztaltakról naplót vezettem. A fajok gyakorisági és mennyiségi adataiból szubsztrátumonként összeállítottam a szubsztrátumhoz való ragaszkodás sorrendjét. A havonkénti felmérések összegzésével megkaptam a végleges sorrendet, valamint a mennyiségi adatokat. A vizsgált 7 mintavételi hely mindegyikén érvényesült a lárvák szubsztrátumtól függő előfordulási sorrendje, melyet a különböző szelvényekről készített ábrákon is jelöltem.

Az imágókat fűhálózással gyűjtöttem a vizek partjain, és eredményes volt a Maxim-lámpával végzett fénycsapdázás is.

A meghatározásokhoz Hickin (1967), Lepnyeva (1966), Mac Lachlan (1967), Steinmann (1970) munkáit használtam fel; a meghatározásokat binokuláris sztereomikroszkóppal végeztem.

A mintavételi helyek jellemzése

A mintavételi helyek kijelölésénél a „mosaic pattern” társulási elv figyelembevételével, a változatos limnológiai zónák (karszt- és törmelékforrások, az átfolyó tavak, a lótiikus és lenitikus patakszakaszok) és a szubsztrátmozaikok ismétlődő elrendezése jelentette a főbb szempontokat. A mintavételi helyek ökológiai jellemzésénél felhasználtam Szabó J. és mtsai (1969–70) dolgozatát.

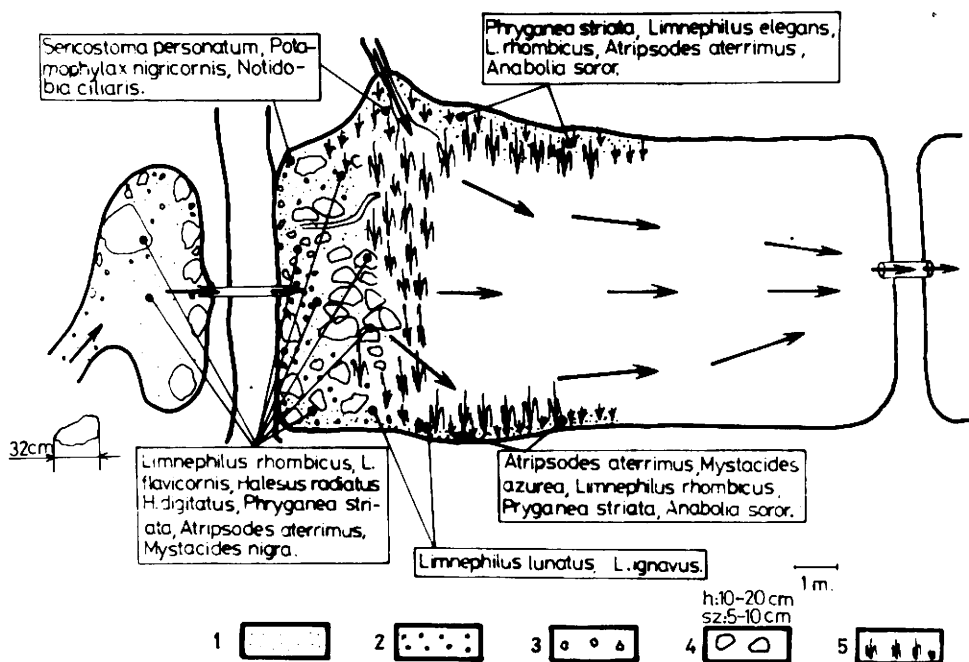
1. B₁ mintavételi hely: Disznóskút-forrás (2. ábra)

Törmelékforrás, melynek vizét részben a diósgyőri DIMÁVAG üdülő használja fel. A vízáadó réteg ladinai (középső triász) agyagpala törmeléke (Schmidt E. R. 1962, p. 479). Tengerszint feletti magassága kb. 630 m. A víz hőmérsékletét 6,1 °C–8,0 °C közöttinek mértem. Átlagos vízhozama, mely a csapadékmennyiség függvénye, kb. 10–21 l/perc, (1974. okt. 27-én 7,5 l/perc) között változik.

Tipikus limnokren forrás. A forrásmeder mesterséges kőágyazat, levezetőjének oldalát több méter hosszúságban keskeny betonlap védi az eltömődéstől. A forráscsermelyben igen nagy mennyiségű bükk-avar, törmelék halmozódik fel. Mohák, harasztok, virágos növények nincsenek a forrásban és egy szakaszon a forráscsermelyben sem, a nagyobb köveket vékony algabevonat borítja. A forráscsermely kezdeti szakasza igen keskeny (10 cm), a forrástól 3 m távolságban kezd kiszélesedni, partján buja növényzet (virágos lágyszárú növények, csalán, keserűlapu társulás) *Petasitetum hybridi* – Dost) díszlik.

2. B₂ mintavételi hely: Disznóskút forráscsermelyének a forrástól kb. 150 m-re lévő elmocsarasodott része (3. ábra)

A forráscsermely medre itt viszonylag széles és elmocsarasodott. Az elmocsarasodott részen, de a mederben is, fekete iszap halmozódik fel vastag rétegben, helyenként detrituszfelhalmozódások gátolják a víz áramlását. Közvetlenül a partot keserűlapu társulás (*Petasitetum hybridi* – Dost), távolabb magaskórós növényzet (*Filipendulo* – *Petasition* Br. – Bl.) borítja, a fák közül a nyír és a bükk (*Betula pendula* Róth, *Fagus sylvatica*) fordul elő. A patakszakasz egész nap árnyékban van. A víz hőmérséklete 3,8 °C–18,2 °C között változik.

4. ábra.

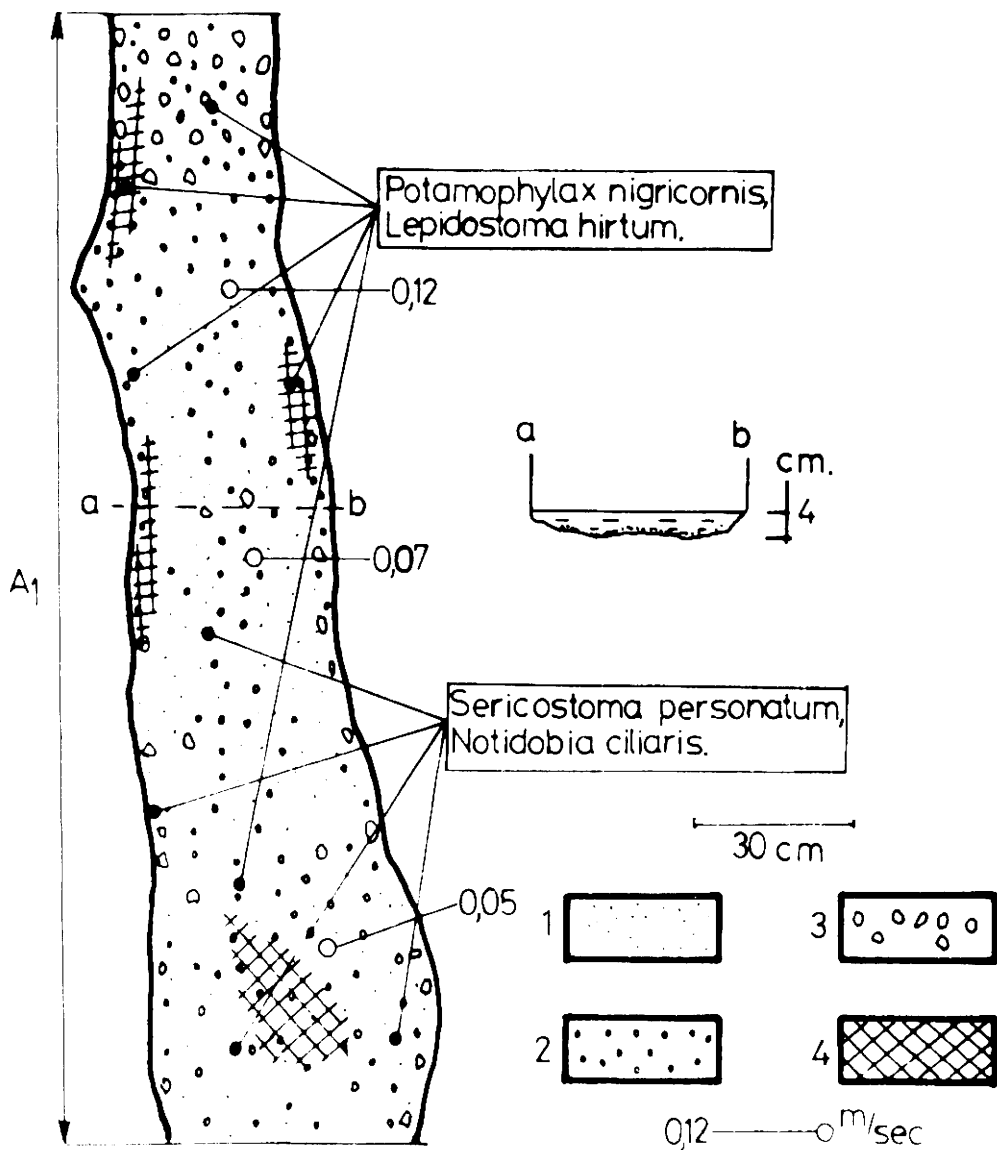
B_3 mintavételi hely. 1. iszap, 2. homok, 3. kisebb kövek, kavics, 4. nagyobb kövek, 5. vzinövények.

3. B_3 mintavételi hely: Mesterséges tavacska (4. ábra)

A forráscsermelynek a foglalás miatt lecsökkent vízmennyisége mesterségesen kialakított tóba ömlik, mely átfolyás révén még egy kisebb tavacskával is kapcsolatban van. Az utolsó tavacskából a patak egy eliszaposodott részen keresztüljutva rövid szakasz után víznyelőben tűnik el. Száraz évszakban nincs átfolyás a tavaknál. A mintavételi hely az első tó, mely két helyről kap vizet: az egyik a már említett patakszakasz, a másik keleti forrás vizét levezető forráscsermely szivárgó vize. A tó víztükre szabad, csak a part mentén, a befolyónál 4–5 m széles sávban található *Phragmites communis* W. Koch és magas sás társulások [*Magnocarion elatae* (Br. – Bl.) W. Koch]. A mintavételi hely napos. A tó területe kb. 200 m², mélysége 1,0–1,5 m. A víz hőmérséklete a mintavételi helyeken, mely a tó növényzettel körülvett parti zónájára terjed ki 18,2 °C-ig emelkedett. Novemberben a tó befagyott, februárban a jégréteg vastagsága 4–5 cm volt.

4. B_4 mintavételi hely: A Disznóskút forráscsermely elmosarasodott része, a tóba ömlés előtt (5. ábra)

A forráscsermely medre kiszélesedik és elmosarasodott, közepén szivárog a víz. Az elmosarasodott részen a finom fekete iszap vastag rétegben, széles sávban, vízzel átitatva gazdag flórát létesít. A meder szélén a keserűlapu társulás (*Petasitetum hybridi* – Dost), illetve *Eriophoro vaginato* (*Spagnetum recurvi-magellanicum* Soó) található. A víz hőmérséklete nyáron 18 °C-ra emelkedik, télen az elmosarasodott rész átfagy, csak a csermely vize szivárog a tó felé, legalacsonyabb hőmérséklete februárban volt, 3,0 °C. A partot nyírfák (*Betula pendula* Röth) szegélyezik, továbbá a magaskórós növényzet (*Filipendulo* – *Petasition* Br. – Bl.) az uralkodó. A mintavételi hely félárnyékos.

5. ábra

B_4 mintavételi hely. 1. iszap, 2. homok, 3. kisebb kövek, kavics, 4. detritusz.

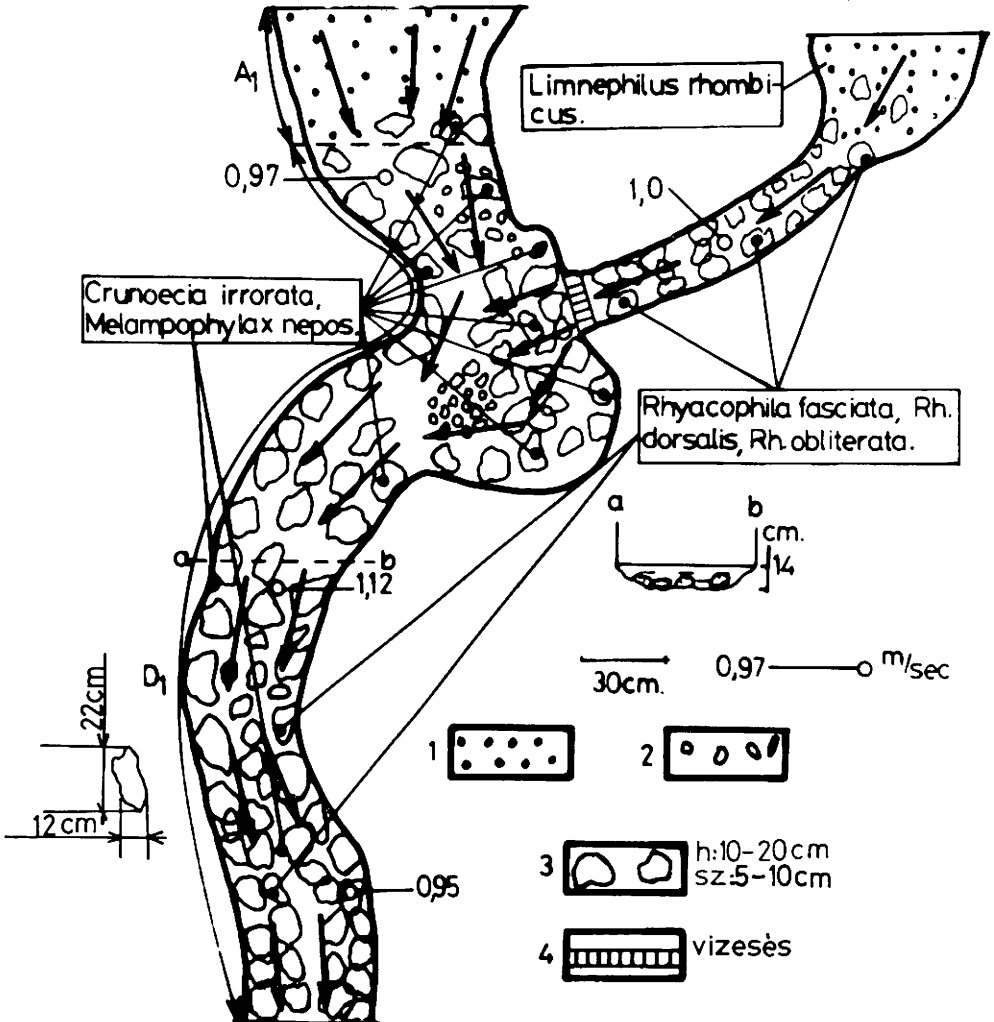
5. C_1 mintavételi hely: Sebesvíz-völgy, Huba-forrás (6. ábra)

Duzzasztott, reokren típusú karsztforrás, nem foglalt. A forrás igen bővizű, több ágból fakad. 1967-ben a legelső ágat kimélyítették, bevágták a völgyoldalba, s így két forráság alakult ki, amelyek egymástól kb. 5–7 m-re vannak. Tengerszint feletti magassága kb. 560 m. A vízadó réteg középső triász kori mészkő (Schmidt E. R., 1962, p. 479). A forrás a Bükk-fennsíkron több elnyelődő patak és forrás vizét egyesíti, így a Disznóskút-forráscsermelyét is.

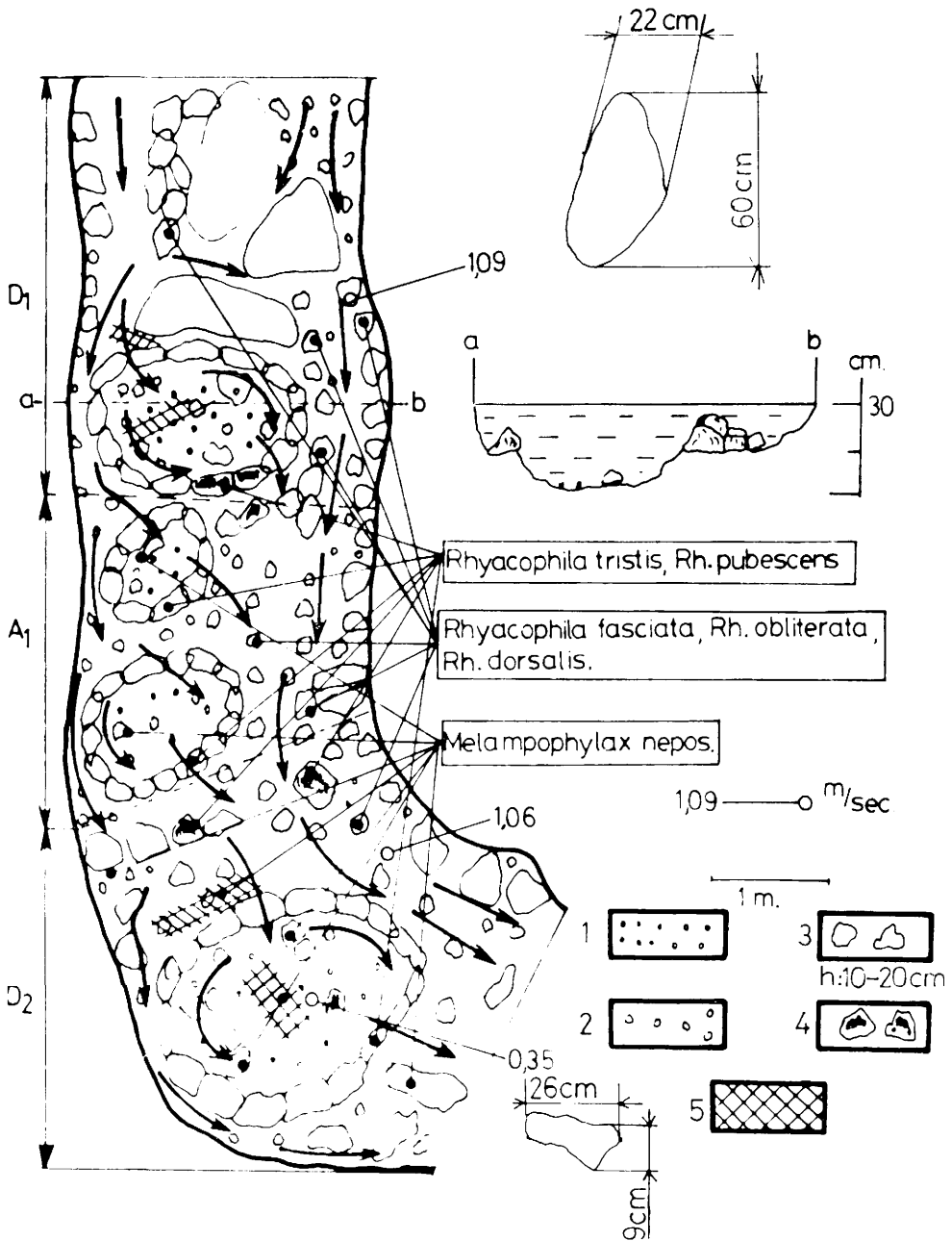
Átlagos vízhozama 280 l/perc (Schmidt E. R., 1962, p. 479), vizének hőmérséklete 7,4 °C–10,8 °C között változik. A forrás a Sebesvíz-patakot táplálja.

6. C₂ mintavételi hely: Sebesvíz-patak zuhatagos szakasza (a forrástól 400 m-re, 7. ábra).

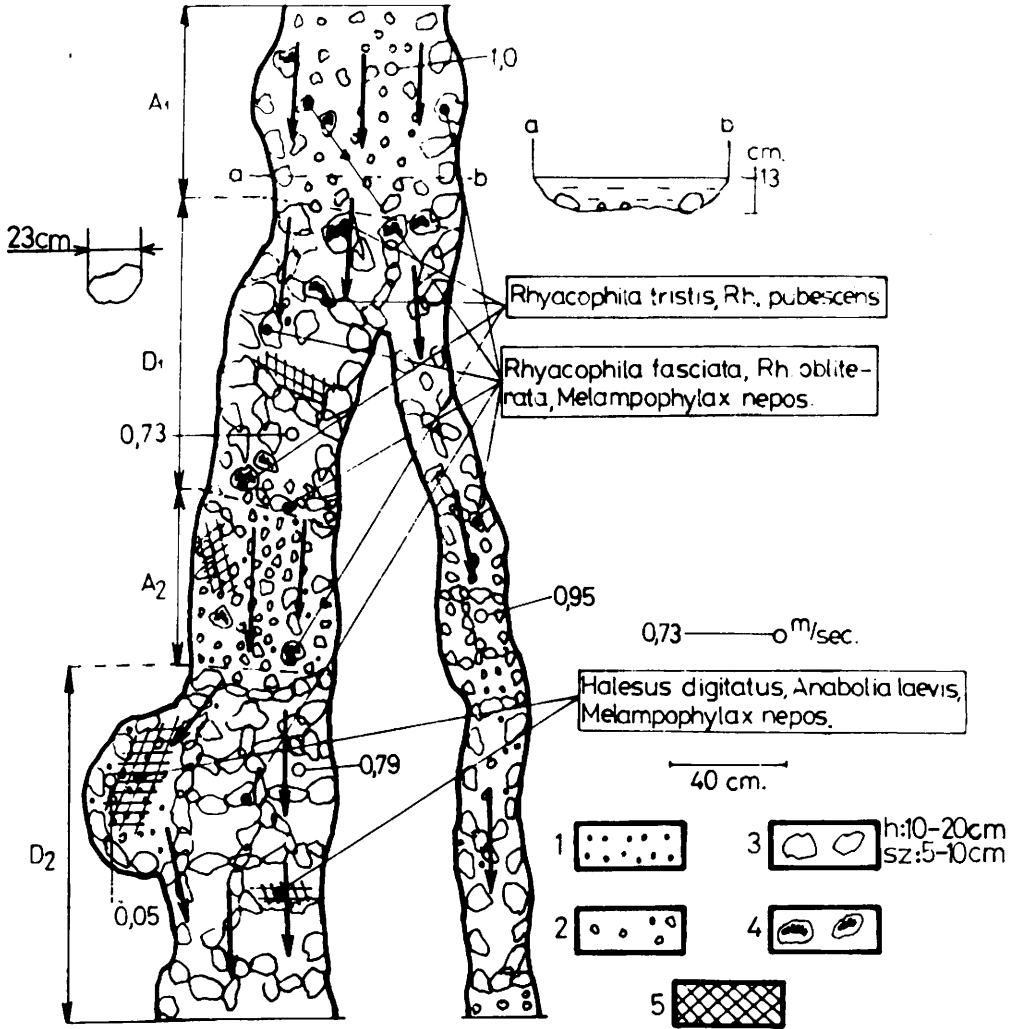
A patak vize gyors folyással kb. 350 m után 5 m-es függőleges sellővel esik le a porfiritoidon, ahol mésztufát is lerak. A porfiritoidról a víz középső triász dolomit- és mészkőcsoportra jut, ahol több ágra szakadva lépcsőkön, zugokon esik alá. A mederben a nagyobb köveken moha, algabevonat, a lépcsők peremén algapamacsok találhatóak. A patak vize V-alakú, meredek esésű völgyben É–D-i irányban közelíti meg kb. 1000–1200 m után a Garadna-patakot.

C₁ mintavételi hely. 1. homok, 2. kisebb kövek, kavics, 3. nagyobb kövek, 4. vizesés.

7. ábra.
 C₂ mintavételi hely. 1. homok, 2. kisebb kövek, kavics, 3. nagyobb kövek
 4. moha, 5. detritusz.

8. ábra
 C₃ mintavételi hely. 1. homok, 2. kisebb kövek, kavics, 3. nagyobb kövek,
 4. moha, 5. detritusz.

A völgyet a hűvös mikroklíma, a partot a Melitti – Fagetum subcarpaticum Soó szegélyezi. A víz hőmérséklete 5,4 °C–10,8 °C között változott. Félárnyékos hely.

7. C₃ mintavételi hely: Sebesvíz-patak a Garadna-patakba ömlés előtt (8. ábra).

A Bükk hegységnek talán leginkább magashegységi jellegű meredek esésű völgye, a műút előtt kissé kiszélesedik, az enyhe lejtésű mészkőtörmelékkel borított mederben több ágra szakadva éri el a patak a hidat, majd néhány méter után a Garadna-patakba torkollik. Az erősen árnyékolt mikroklímájú völgy oldalait Melitti – Fagetum subcarpaticum Soó borítja. A patakmeder nagyobb köveit vékonyan borítja az alga, a lépcsőknél mohával borított kövek a litho–rheotaktikus (Shelford, 1915, p. 4.) és a bryofluicol (F.

Vaillant, 1956. p. 5) életmódhoz alkalmazkodó formáknak kedveznek. Mindez a hyporenon zóna szokatlanul nagy longitudinális – forrástól a Garadna-patakig húzódó – kiterjedését eredményezi, amely csak télen zsugorodik egy kissé összébb (Sz. Tóth E., 1967. p. 18). A mintavételi hely félárnyékos, vízhőmérséklete 3,2 °C–13,0 °C között változik.

A patakszakaszok szubsztrátumozai típusai

Illies (1961, 1962) átfogó szintézise alapján minden folyó, függetlenül a geográfiai viszonyoktól, két nagy biocönózisra oszlik: az egyik a rhithron, a másik a potamon. Ezekben a biocönózisok, a taxonomiai különbségek ellenére, ökológiailag hasonlóak. A további osztályozásnak úgy kell történni, mint a tó ökorendszer (hypo-, meta és epilimnion) esetében szokásos.

A *rhithron* a folyóvíznek a forráshoz csatlakozó része, áramlási sebessége nagy, a víz O₂ telítettsége a kavargó és gyors áramlás következtében mindenütt magas fokú, a meder alja szilárd kőzetekből áll, iszapképződés és lerakódás csak az áramlástól védett öblökben van (Illies, 1962. p. 433.).

A *potamon* a folyóvíznek a rhithronhoz csatlakozó része, az áramlás többé-kevésbé rétegesen történik. A mélységben oxigéndeficit, részleges vagy teljes fénymegszűnés és iszapképződés van. Ezek a felosztások ritkán találhatóak meg tisztán a természetben, mindig átmenetekkel kapcsolódnak egymással (Illies, 1962. p. 435.).

A folyóvíz munkaképességét a sebessége és a vízmennyisége szabja meg, amely egyben meghatározója a szubsztrátummal jellemezhető struktúrák kialakulásának is. A többféle szubsztrátum mozaikos megjelenése és az ezeket benépesítő együttesek bonyolult, felaprózott jelleget adnak a pataki biocönózisnak.

Ha a vízsebesség ritmikus egymásutáságát, mint alapvető rendező elvet tekintjük, akkor ez a hasonló szubsztrátumú mozaikok és az ezeket kitöltő együttesek ritmikus egymásutáságát eredményezi; ugyanakkor az elemi közösség dinamikus jellegét figyelembe véve, a mozaikok izolált együtteseit hasonló niche-ű kompetitív egységgé kapcsolja össze.

A mozaikok olyan elemi közösségek (vö. Varga, 1966), amelyekben a társulás statikus (térkitöltő) és dinamikus (funkcionális) niche kitöltő elemei dialektikus egységben szemlélhetők. A társulássá szerveződés nem egyetlen szinten megy végbe, hanem egy alacsonyabb szinten (elemi közösség), ahol hasonló niche-populációk kompetitív együttesei alakulnak ki és egy magasabb, ökosystem szinten, amikor az egyes patakszakaszok már „kiegyénült” fajegyüttessel és anyagforgalmi ciklussal rendelkeznek. Tehát az elemi közösségek alapvetően dinamikus (niche kitöltő), kompetitív jellegűek (Oláh, 1967).

Ennek alapján egy patakszakasz társulását úgy kell tekinteni, mint a „mosaic pattern” – térszerkezetű elemi közösségek ritmikus láncolatainak bonyolult, állandóan változó összekapcsolódását egy sajátos együttesel és anyagforgalmi ciklussal rendelkező egységgé.

A mozaikstruktúrák térbeli határának a vízsebesség ingadozását kell tekinteni, melyek térben és időben dinamikusan változó jellege, valamint a vízmennyiség időnkénti változása jelenti a mozaikok és mozaikhatárok képződésének és eltűnésének folytonosan mozgó rendszerét.

Az elemi közösségek kompetitív értelmezése feltételezi az elemi társuláshatárok niche-szintű elkülönítését, de figyelembe kell venni egyrészt az egyes populációk közösségben betöltött szerepét, másrészt a populációk egymást időben követő fejlődési

stádiumainak (szemaforontjainak) változását is (pl. a fiatal és kifejlett *Rhyacophila* vagy *Hydropsyche* lárvák esetében, Oláh, 1967).

A mintavételi helyeken a patakmederben mért vízsebességi adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a lassúbb és gyorsabb folyású szakaszok szabályosan váltakoznak. Ott, ahol kisebb a víz sebessége a mederszakaszokban a gyorsabb áramlású denudációs szakaszokhoz viszonyítva, akkumulációs jellegű terület alakul ki. Ha egy ritmus akkumulációs szakasza valamilyen oknál fogva (pl. a meder alakja) nincs kifejlődve, maradványait vagy épülő részeit megtalálhatjuk.

A vízsebesség ritmikus ingadozásából következik, hogy a jellemző szubsztrát-mozaikok is szabályosan ismétlődő elrendeződést mutatnak. A Disznóskút és forráscsermelyben és a Sebesvíz-patakban a következő szubsztrátmozaikok alakulnak ki:

1. nagyobb köves („large stone”), amelyek 5–20 cm hosszúságúak, kisebb-nagyobb vízeséssel, 0,3 m/sec-nál nagyobb áramlási sebességgel,
2. kisebb köves (2–5 cm hosszú) és kavicsos (1–2 cm hosszú) („small stone and gravel”), 0,3–0,6 m/sec vízsebességgel, mikrovízesések nélkül,
3. homok („sand”), amelyhez kavics, kisebb-nagyobb kövek, detritusz és iszap felhalmozódás is járulhat,
4. iszap („slime”),
5. detritusz („detritus”),
6. moha („moss”), nagyobb kövek felületén, különböző vastagságú (1–6 cm), mely a felette folyó vízáramlás sebességétől is függ; minél nagyobb a vízáramlás, annál vastagabb a moharéteg.

A Trichoptera fauna elemzése

Az ökológiai vikariációt Shilder (1956) olyan helyzetnek tekintette, amelyben a különböző fajok, amelyek „különleges megjelenést” tanúsítanak egy egységes elterjedési területen, különböző élőhelyeket foglalnak el a területen belül.

Lényeges különbség ismerhető fel a B_1 , B_2 , B_4 mintavételi helyek (2., 3., 5. ábra) mozaikjait benépesítő Trichoptera együttesek között. Ilyen esetben, amikor két patakszakasz azonos alaptípusú mozaikjait vagy hasonló niche-k kompetitív lehetőségeit eltérő faj, fajgyűttes népesíti be, ez a mozaikokkal kapcsolatos vikariációt jelenti. Így pl. a B_2 mintavételi hely (3. ábra) „slime”, „sand” mozaikjában előforduló *Crunoecia irrorata* hiányzik a B_4 mintavételi hely (5. ábra) azonos mozaikjából, helyette a *Lepidostoma hirtum* került elő. A fenti különbség, a vikariáció alapján a bükki patakok rhithronja elkülönül két zónára: epirhithronra és metarhithronra (Illies et Botosaneanu, 1963; Oláh, 1967).

A viszonylag stabil vízhőmérsékleti viszonyokkal rendelkező forrásterületet az azt benépesítő Trichoptera együttesek alapján két zónára: eucrenonra és hypocrenonra (Illies et Botosaneanu, 1963) lehet elkülöníteni.

a) Az eucrenon zóna közvetlenül a forrásmedert vagy a forráslefolyónak a forrástól számított 20–50 m-es szakaszát jelenti.

b) A hypocrenon zóna a forráslefolyónak az eucrenontól számított több száz métert is magába foglaló szakasza.

A Disznóskút forrásrégió és forráscsermely Trichoptera együttese

A limnokren forrásmedence 0,25 m² területű, melyből csermely vezeti le a vizet. Az eucrenon zóna, B₁ mintavételi hely (2. ábra) „slime” és detritusz mozaikban a *Halesus radiatus*, *Halesus digitatus*, *Potamophylax nigricornis*, *Notidobia ciliaris*, *Crunoecia irrorata*, a „large stone” és a „small stone and gravel” mozaikban a *Halesus digitatus*, *Potamophylax nigricornis*, *Potamophylax stellatus*, *Limnephilus extricatus* található.

A forráscsermely hypocrenonjának, B₂ mintavételi hely (3. ábra), uralkodó faja a *Potamophylax nigricornis*, melynek különböző fejlődési stádiumban lévő alakjait igen változatos szubsztrátumokban (detritusz, „small stone and gravel”, „sand”) találhatjuk meg.

A „small stone and gravel” mozaikban a *Potamophylax nigricornis*, a *Potamophylax rotundipennis* és a *Sericostoma personatum* fordul elő.

A „sand” mozaikra a *Sericostoma personatum* és a *Notidobia ciliaris*, továbbá a *Crunoecia irrorata*, *Halesus digitatus* és *Halesus radiatus* a jellemző.

A detritusz üledékének jellegzetes fajai a *Potamophylax nigricornis*, *Potamophylax rotundipennis*, *Halesus radiatus*, *Halesus digitatus*. Karakterfajnak a *Potamophylax nigricornis* tekinthető, mely a forrástól a patakszakasz teljes hosszában uralja a területet.

Disznóskúton, a B₃ mintavételi helyen (4. ábra) a parti szegélyt sűrűn benőtt vízinövények (nád, sás, gyékény) gazdag biotópot alakítottak ki. A tó szélén több mintavételi helyen végeztem gyűjtést. A köves aljzat „large stone” mozaikjában a *Limnephilus rhombicus*, *Limnephilus flavicornis*, *Halesus radiatus*, *Halesus digitatus*, *Phryganea striata*, a „sand” mozaikban az *Atripsodes aterrimus*, *Mystacides nigra* található. A vízinövények között fenékhálóval a következő fajokat gyűjtöttem: *Phryganea striata*, *Limnephilus elegans*, *Limnephilus rhombicus*, *Limnephilus lunatus*, *Limnephilus ignavus*, *Atripsodes aterrimus*, *Anabolia soror*, *Anabolia laevis*, *Mystacides azurea*.

A befolyónál az elláposodó rész fajai a *Limnephilus elegans*, *Sericostoma personatum*, *Potamophylax nigricornis*, *Notidobia ciliaris* és az *Anabolia laevis*. A *Limnephilus elegans* a magyar faunára nézve újnak tekinthető.

Az epirhithronban, a B₄ mintavételi helyen (5. ábra) a „small stone and gravel” mozaikban a *Potamophylax nigricornis*, a *Sericostoma personatum* fordul elő. A „sand” mozaikra a *Sericostoma personatum*, a *Lepidostoma hirtum*, a *Notidobia ciliaris* tegzeslárvák a jellemzők.

A finom fekete iszap, „slime”, vastag rétegben rakódott le, különösen az epirhithronban, melynek vízzel érintkező felületi rétegén a *Notidobia ciliaris*, *Lepidostoma hirtum* telepszik meg.

A detritusznak jellegzetes faja a *Potamophylax nigricornis*.

A Sebesvíz-patak Trichoptera együttese

A Huba-forrás igen bővizű, két ágból fakadó reokren karsztforrás (C₁, 6. ábra), forrásmedencéjében (területe 1–2 m²) a *Melampophylax nepos* nagy egyedszámban (73 db/m²) fordul elő. A forrásmedencéből hiányzik a detritusz, mert a rohanó, nagyerejű víztömeg elmossa.

Az eucrenon zónában, a „large stone” mozaikban a *Melampophylax nepos*, a *Rhyacophila fasciata*, *Rhyacophila oblitterata* él. Az utóbbi két lárvá forrásrégióba való felhatolását, ha kis egyedszámban is, a tápláléklehetőség (a nagy számban előforduló Plecoptera lárvá) és a kedvező szubsztrátumozik („large stone”) teszi lehetővé.

A „small stone and gravel” mozaikban a *Crunoecia irrorata*, a *Melampophylax nepos* található.

A forrásmedence „sand” mozaikjában a *Limnephilus rhombicus* mint felhatoló rheophilus lárva él igen kis egyedszámban (1–2 db/m²).

A fajok egy része mind a forrásmedencében, mind a forráslefolyóban megtalálható. Ezek a következők: *Crunoecia irrorata*, *Melampophylax nepos*, *Rhyacophila fasciata*.

A patak hypocrenon zónája az eucrenontól a Garadna patakba való torkolatig húzódik (kb. 1200 m, C₂, C₃ mintavételi helyek, 7., 8. ábra).

A „large stone” mozaik karakterfaja a *Melampophylax nepos*, mely a patak egész hosszában megtalálható a kövek felületén, sebesebb szakaszoknál pedig a kövek oldalán, alján fordul elő tömegesen.

Ehhez a szubsztrátumhoz kötődik a *Rhyacophila fasciata*, *Rhyacophila dorsalis* és a *Rhyacophila obliterata*. A nagyobb kövek mohapárnáiban az algapamacsok között a *Rhyacophila pubescens*, *Rhyacophila tristis* él.

A „small stone and gravel” szubsztrátmozaik lakója a *Crunoecia irrorata*, a *Melampophylax nepos*.

A „sand” és a detritusz felületén a *Limnephilus rhombicus*, *Halesus digitatus* és a *Melampophylax nepos* él.

A „stagnant pool”-ok detritusz üledékén a *Halesus digitatus*, *Anabolia laevis* találja meg táplálékát.

A Sebesvíz-patak karakterfájának az ország faunájára nézve új faj, (Oláh J. és Varga Z. szóbeli közlése, 1976. aug. 16.) a *Melampophylax nepos* tekinthető, mely a forrásrégiónál a patak teljes hosszában előfordul.

A Bükk hegység vizsgált területén (Disznóskút, Sebesvíz-völgy) 28 fajt gyűjtöttem be. A Bükk hegységre nézve a következő, Disznóskúton talált, 6 faj új: *Limnephilus extricatus* Mac Lachlan, *Limnephilus ignavus* Mac Lachlan, *Anabolia soror* Mac Lachlan, *Potamophylax stellatus* Curtis, *Lepidostoma hirtum* Fabricius, *Phryganea striata* Linné.

A magyar faunára és a Bükk hegységre nézve egyaránt új faj a Disznóskúton talált, a Palearcticumban általánosan előforduló *Limnephilus elegans* Curtis és a Sebesvíz-patakban gyűjtött magashegységi *Melampophylax nepos* Mac Lachlan.

On The Trichoptera communities of the rill Disznóskút and stream Sebesvíz in the mountain Bükk

by
OTTÓ KISS

The distribution of the Trichoptera communities in the characteristic springs and streams of the mountain Bükk is considered according to the mosaic pattern theory.

The new species for the fauna of the mountain Bükk such as *Limnephilus extricatus* Mac Lachlan, *Potamophylax stellatus* Curtis, *Lepidostoma hirtum* Fabricius, *Phryganea striata* Linné are emphasized.

Two species *Limnephilus elegans* Curtis and *Melampophylax nepos* Mac Lachlan are new both for the fauna of Hungary and that of the mountain Bükk. The former one was frequent in the palearcticum and found at Disznóskút, the latter one occurring mainly at high — altitude was collected in the stream Sebesvíz.

IRODALOM

- Hickin, N. 1967: Caddis Larvae, Larvae of the British Trichoptera.
- Illies, J. 1961: Versuch einer allgemeinen biocönotischen Gliederung der Fleiszwasser. – *Internat. Rev. ges Hydrobiol.* 46. p. 205–213.
- 1962: Die Bedeutung der Strömung für die Biozönose in Rhithron und Potamon. *Schweiz Z. Hydrol.* 24. p. 433–435.
- Illies, J. et Botosaneanu, L. 1963: Problems et methodes de la classification et de la zonation ecologique des eaux courantes, considerées sur tout du point de vue faunistique. *Mitt. int. Ver. Limnol.* 12. p. 1–57.
- Kamler, E. and Riedel, W. 1960: A Method for Quantitative Study of the Bottom Fauna of Tatra Streams. – *Pols. Arch. Hydrol.* 8. p. 95–105.
- Lepnyeva, S. G. 1966. Fauna SSSR (Akad. Nauk. SSSR, Moscow, Tom I–II.)
- Macan, T. T. 1958: Methods of Sampling the Bottom Fauna in Stony Streams. – *Int. Assoc. of Theor. and Appl. Limn. Comm.* 8.
- Mac Lachlan, R. 1967: A Monographic Revision and Synopsis of the Trichoptera of the European fauna, I–IX. London: I–IV.
- Oláh J. 1967: Untersuchungen über die Trichopteren eines bachsystems der Karpaten. – *Acta Biologica Debrecina*, 5. p. 71–91.
- Oláhné, Sz. Tóth E. 1967: Adatok a patakok hypocrenon zónájának ismeretéhez. – *Szakedolgozat, Debrecen.*
- Sátori J. 1938: Adatok a Bükk hegység rovarfaunájának ismeretéhez. – *Állatani Közlemények.* 35. p. 156–168.
- Schmidt E. 1962: Vázlatok és tanulmányok Magyarország vízföldtani atlaszához. MÁFI. alkalmi kiadványa 458. p. 466–472.
- Schmid F. 1955: Contribution a l' etude des Limnophilidae (Trichoptera). – *Mitt. Schweiz. Ent. Ges.* 18. p. 1–245.
- Schilder, F. A. 1956: Methoden beim Studium der Pigmenten verteilung auf den Elytren der Kafer. *Beitr. Ent. Berlin.* 6. p. 34–43.
- Steinmann, H. 1970: Tegzesek – Trichopterák. Magyarország állatvilága, Fauna Hungariae XV. p. 1–351.
- Szabó J. és mtsai. 1969–1970: Hidroökológiai vizsgálatok a Bükk és a Zempléni-hegység vizeiben. I. rész. *Acta Biologica Debrecina* 7–8.
- 1971: Hidroökológiai vizsgálatok a Bükk és a Zempléni-hegység vizeiben. II. rész. *Acta Biologica Debrecina.* 9. p. 187–195.
- Tóth G. 1973: Adatok a Nyugat-Bükk karszt hidrogeológiájához. – *Földr. Ért.* 2–3. p. 277–286.
- Újhelyi S. 1974: Adatok a Bükk és a Mátra hegység tegzesfaunájához. *Fol. Hist. – Mus. Matr.* 2. 1974: 99–155.
- Vaillant, F. 1956: Recherches sur la faune madicole de France, de Corse et d' Afrique du Nord. – *Mém. Mus. Nat. Hist. Natur., Ser. A. Zool XI.,* 1. p. 1–258.
- Varga Z. 1966: A biológiai szerveződési szintek dialektikájának néhány alapvonása Magyar Filozófiai Szemle. 5. p. 719–36.

IV.
MISCELLANEA

А. З. Шакирова, Научные основы методики обучения категориям вида и времени русского глагола в тюркоязычной школе. Казань, Татарское книжное изд-во 1974, стр. 277.

И. Бихари, А. Шалга

(Közlésre érkezett: 1976. november 15.)

Вряд ли написано лингвистами о какой-либо части речи столько статей, книг и трактатов, сколько о глаголе. И это не случайно, потому что глагол является частью речи наиболее богатой категориями, грамматическими значениями. Пристальное внимание лингвистов привлекает сложнейшая категория глагола — вид. Однако "при изучении категории вида русского глагола исследователю приходится преодолевать значительные трудности, так как в своем конкретном проявлении вид и время тесно переплетаются друг с другом, что, конечно, явно отражается в двух основных тенденциях исследования вопроса в русской грамматической литературе: в тенденции к обособленному рассмотрению категории времени и вида и в тенденции к раскрытию соотношения и взаимодействия вида и времени как самостоятельных, но связанных друг с другом категорий".¹

Исследователей и работ на эту тему настолько много, что профессор Ю. С. Маслов вполне основанно смог заметить уже в 1962 году: учение о виде славянских языков /в том числе и русского языка/ "выделилось в особую, специфическую область грамматической науки, так называемую аспектологию."²

Однако несмотря на множество трудов, до сих пор нет единого суждения об общем значении вида. Поэтому обучение видам вызывает большие затруднения в национальных школах СССР, но вид и время оказываются наиболее трудными разделами и для венгров. Трудно разобратся в различных теориях особенно в том случае, если родному языку не присуща эта категория. В этом отношении венгерский и тюркские языки сходны.

А. З. Шакирова в своем труде, названном выше, пишет: "В работах, посвященных методике преподавания глагола в тюркоязычной школе, обычно указывается, что употребление видовременных форм русского глагола затрудняет школьников потому, что аналогичная грамматическая категория отсутствует в их родном языке, а также потому, что, категория вида сложна в самом русском языке. И далее приводятся примеры типичных ошибок учащихся безотносительно к классу и этапам обучения. В результате ошибки "буду прочитать", и "буду положить" оказываются характерными для учащихся и начальных, и старших классов" /стр 6/.

Хотя ес труд предназначен в первую очередь для преподавателей тюркоязычной школы, анализ собранных автором материалов и общие выводы книги могут быть применены и в школах национальных и зарубежных.

Работа Шакировой имеет следующие части: „От редактора“ /книгу предлагает доктор педагогических наук профессор И. В. Баранников; стр. 3—4/, „Введение /об актуальности проблемы глагольного вида и времени“; стр. 5—8/, „Лингвистические основы обучения видовременным формам русского глагола в тюркоязычных школах“ /часть первая; стр. 9—64/, „Вопросы обучения видовременным формам русского глагола в специальной/ учебной и методической/ литературе“ /часть вторая; 64—99/, „Экспериментальное исследование лингво-методических проблем обучения видо-временным формам русского глагола в тюркоязычной школе“ /часть третья; стр. 100—255/, В „Заключении“ подводятся итоги проблематики вида и времени с теоретической и практической точек зрения. „Список использованной литературы /в нем“ дается 325 названий книг и статей! / может применяться достоверным источником теоретических и методических работ по данной теме.

Труд Шакировой не ставит своей целью охватить вид и время в своей целостности. В нем рассматриваются два круга вопросов: основное внимание уделено, с одной стороны, исследуемой проблеме в историческом плане /специальной литературе о виде и времени/, а с другой — описанию и анализу экспериментального исследования лингво-методических проблем обучения видо-временным формам в тюркоязычной школе.

Автором рассматриваются взгляды по вопросу вида и времени М. Смотрицкого, М. Ломоносова, Г. Павского, Н. Некрасова, А. Поттебни, А. Шахматова, В. Богородицкого, А. Пешковского, В. Виноградова, Ю. Маслова, А. Бондарко, И. Мучника и др. У А. З. Шакировой дискуссии о виде и времени носят острый полемический характер — такими же являются они и в действительности, ведь спорные вопросы решались и решаются аспектологами нередко с диаметрально противоположных позиций. Она ссылается на Мучника, указывающего “на шесть признаков действия, которые разными теориями в тех или иных комбинациях были положены в основу видовых различий: 1/ законченность и 2/ длительность действия, 3/ непротяженность или недлительность действия, 4/ предельность действия, 5/ определенность действия по отношению к существованию во времени, 6/ результативность действия”³ /стр. 13—14/.

В книге противопоставляются концепция В. В. Виноградова, ставшей традиционной и т. н. “новая” теория, разработанная Ю. С. Масловым, А. В. Бондарко в СССР и А. В. Исаченко за рубежом. По мнению Виноградова, как известно, “в понятии совершенного вида основным признаком является признак предела действия, достижения цели, признак ограничения или устранения представления о длительности действия.”⁴ Определение совершенного вида в новой теории основано на признаке целостности действия. Шакирова отмечает правильно, что такое толкование общего значения вида “является новым этапом развития научного представления о виде и более точно определяет сущность общей семантики /грамматического значения/ видовых форм глагола”. /стр. 18/.

Автор книги придерживается этой "новой" теории, восходящей к высказываниям Эм. Черного и Л. Размусена. Не случайно, ведь в этом определении четко разграничено три основных компонента семантики категории вида: общее значение, способы действия, частные видовые значения.

Насчет видовой корреляции автор подчеркивает, что "для правильной постановки и решения этого вопроса необходимо строгое разграничение явлений словообразования и формообразования". /стр. 22/. Рассматривая противоположные взгляды лингвистов на эту тему, Шакирова не принимает ни одного из них, потому что "вопрос о префиксальном слово- и формообразовании русского глагола до сих пор остается дискуссионным." /стр. 29/. Однако можно заметить, что ее мнение близко к утверждению А. Н. Тихонова: видовую пару образуют две таких глагольных формы, которые совпадают в своем лексическом значении и отличаются друг от друга только с точки зрения вида.⁵

Так как в аспектологических исследованиях важнейшее внимание уделяется вопросу о взаимоотношении вида и способов глагольного действия, этот вопрос также рассматривается Шакировой в историческом плане — от Ломоносова до ленинградской аспектологической школы. По Бондарко⁶ она выделяет в истории трактовки связи категории вида с другими категориями глагола два направления: 1/ "особенное рассмотрение категорий времени и вида с преимущественным вниманием к виду; 2/ раскрытие соотношения и взаимодействия вида и времени как самостоятельных, но связанных друг с другом категорий." /стр. 35/. Сторонники второго направления /В. В. Виноградов, А. А. Шахматов, Ю. С. Маслов, И. П. Мучник, А. В. Исаченко, А. А. Спагис, О. П. Рассудова и др./ воспринимают сущность проблемы более разграниченно, ясно и доступно. Второе направление с методической точки зрения является более понятным для иностранцев и учащихся национальных школ изучающих русский язык. Шакирова рассматривает также взаимосвязь категорий глагольного вида и наклонения по работам В. В. Виноградова, И. П. Мучника, А. В. Исаченко, Д. Н. Имелева, А. А. Спагис и О. П. Рассудовой. Как известно, в повелительном наклонении кроме частновидовых значений проявляются и модальные значения. Экспрессивно-модальные значения императива значительно затрудняют употребление вида в повелительном наклонении. Четко определяются автором главные модальные значения вида в императиве.

В своей книге при способах образования видов глагола Шакирова придерживается традиционной классификации, изложенной в Академической грамматике русского языка. Она учитывает также работы В. В. Виноградова, Ю. С. Маслова, А. В. Бондарко, И. П. Мучника, А. Н. Тихонова и др.

Общий интерес представляет глава первая, в то время как главы вторая и третья призваны оказать помощь преподавателям русского языка в тюркоязычной школе. Автор, сопоставляя возможности русского и тюркских языков /татарского и башкирского/ в выражении вида, опирается на принцип контрастивного исследования и дает коллегам цен-

ные советы в том, как можно помочь ученикам тюркоязычной школы усвоить правильное употребление видов русского глагола.

Редактор книги, профессор И. В. Баранников подчеркивает: "Теоретические выводы и практические рекомендации по совершенствованию обучения видовым и временным категориям русского языка в тюркоязычной школе сделаны на основе экспериментальных данных, полученных в ходе многолетнего опыта работы массовых школ Татарии и Башкирии. Поэтому книга окажет и научную, и практическую помощь всем, кто занимается проблемами преподавания русского языка не только в тюркоязычной школе." /стр. 4/. Прочитав этот замечательный труд можно разделить мнение Баранникова.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин. Русский глагол. Ленинград 1967. стр. 43—44.
2. Ю. С. Маслов. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании. Сб. „Вопросы глагольного вида“, М., ИЛ, 1962, стр. 7.
3. И. П. Мучник. О значениях видов русских глаголов, РЯШ, 1946, № 5—6, стр. 4.
4. В. В. Виноградов. Русский язык /Грамматическое учение о слове/. Изд. 2-е. М., 1972, стр. 394.
5. А. Н. Тихонов. Изучение видов русского глагола в узбекской школе. Ташкент, „Уктувичи“, 1970, стр. 15.
6. См.: А. В. Бондарко. Вид и время русского глагола. Изд. „Просвещение“, М., 1971, стр. 43—48.

A. Z. Sakirova: Az orosz idő- és igezmélet kategória oktatásának tudományos alapjai a török nyelvű iskolákban. Tatár Könyvkiadó, Kazany, 1974. 227 old.

DR. BIHARI JÓZSEF – DR. SALGA ATTILA

Az orosz (a szláv) igezméletéről a nyelvészek már könyvtárnyi tanulmányt, monográfiát írtak. *Maszlov* meg is jegyzi, hogy már külön aspektológiáról, tehát az aspektus tanulmányozásával foglalkozó specifikus nyelvészetről is beszélhetünk.

A könyv szerzője is világosan látja azonban, hogy a nagyszámú elméleti munkák ellenére, szinte egyik elmélet sem hibátlan. Áttekinti a legfontosabb elméleteket, majd részletesen ismerteti az ún. „új irányzat” lényegét (*Maszlov, Bondarko, Iszacsenko*) és hasznos megjegyzésekkel egészíti ki.

Sakirova a tatár és a baskir iskolákban végzett felmérései alapján gyakorlati tanácsokat ad kollégáinak az igezmélet tanításához. A nyelvi eltérések ellenére sok megszívlelendőt találhatunk köztük mi is.

PREKOPERNIKÁNZMUS MAGYARORSZÁGON REGIOMONTANUS 500 ÉVE HALOTT

DR. ZÉTÉNYI ENDRE

(Közlésre érkezett: 1977. január 20.)

Az esztergomi főszékesegyház kincstárában ritka, művészi kivitelű műkincset láthat az érdeklődő: az ún. Mátyás Kálváriát. A mű 72,5 cm magas, 5 kg 411 gr súlyú. Egy alsó és egy felső kompozícióra tagolódik, két, illetve a három emeleten elhelyezkedő figurákkal. Főnt keresztben végződik. Az alakzat színarany, dísz-zománcsal és 219 drágakövel ékesítve.

Mátyás király korában, az ő számára készült velencei vagy firenzei ötvösmunka. A legújabb kutatás azt tartja, hogy párizsi mestermű a XV. század elejéről. Az alsó elkülöníthető részt Mátyás készíttette. Középen, lefelé hajolva homorú háromszögben a Nap, Hold, Jupiter diadalkocsi-kombináció tűnik fel, melyek a talapzatra helyezett tükörben jól láthatók. A Napot jelképező kocsi a homlokzati oldalon, baloldalt a Hold, jobb felől a Jupiter kocsija száguld, utóbbiban fiatal férfi a vezér, úgy vélik, Mátyást jelképezi.

A művészeti alkotásban a Nap előtérbe helyezésével tudatosságot kell észrevennünk.

A XV. században az olasz reneszánsz-gondolkodás egyik sarkkérdésévé vált a „Kozmosz”, a Nap helyzetének és szerepének a vizsgálata. Több festmény is allegorikusan középen ábrázolja a Napot. Az éremművészet is mind gyakrabban használja központi égitestünket, mint díszítő elemet (a „firenzei bolygó” között, freskóciklus).

Az a gondolat, hogy világrendszerünk középpontjában nem a Föld áll, messze az ókorba nyúlik vissza. A szamoszi ARISZTARHOSZ helyesen fogta fel Földünk-és a Nap egymáshoz való helyzetét. Számításokat végzett a Föld–Hold, illetve a Hold–Nap viszonylagos távolságára. Felismerte, hogy a csillagos ég naponkénti megfordulása a Föld körül csak a Föld tengely körüli forgásának a következménye. S arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy e rendszerben a Napnak kell középen lennie, a bolygók, így a Földünk is a Nap körül keringenek. Merész megállapításáért száműzték. Tételei majdnem feledésbe mentek.

Egyes arab és zsidó tudósok hallottak ugyan a görög heliocentrikus elméletről, de a többségük a ptolemaioszi geocentrikus szisztéma követői voltak. Nehezen indult a természettudományi kutatás, így a kozmogónia is lassan fejlődött.

Az angol ROGEN BACON, a természettudományos beállítottságú ferences szerzetes az oxfordi egyetemen szembefordult a skolasztikus iskolával. Elmélyülten tanulmányozta az arab természettudósok könyveit. Filozófiai felfogását a következő megállapítása jellemzi: „A világ dolgaiból semmit sem ismerhetünk meg a matematika tudása és alkalmazása nélkül, – az elmélet semmit sem bizonyít, minden a tapasztalattól függ”. Bacon foglalkozott a nagyító lencsék gyakorlati alkalmazásával, tőle származik a sötétkamra szerkesztése (camera obscura), melyet a napfogyatkozás megfigyeléséhez szerkesztett.

A páduai egyetemen tanuló lengyel származású WITELLO görög eredetből fordította Arisztotelészt. Optikai műszerüket Dante is felhasználta a „Paradiso” című Isteni Színijáték egyik énekében.

Nagy lendületet adott az asztronómiai kutatásnak az újból fellendülő asztrológiai érdeklődés. Ez pedig a görög geometriai, matematikai és csillagászati művek eredeti kéziratok felkutatását és latinra való lefordítását tételezte fel. Az asztrológusnak a horoszkóp elkészítéséhez négy dologra volt szüksége: a földrajzi helyzet ismeretére, — a bolygók állására, — a Nap pályájára az ekliptikában, — s könyvtári anyagra. Kézikönyv gyanánt Ptolemaiosz kézikönyvét használták. E műben a szerző a csillagok rendszerét írta le. Szerinte a bolygók s a Nap is a Föld körül keringenek. Teljes neve *Tabir al magesti* arab kifejezés, röviden ALMAGEST. Al Mamun bagdadi kalifa (813–843) fordította arab nyelvre görög eredetiből. Fordítói: Ilonein-ben-Ishak és fia. Ptolemaiosz az ALMAGEST első fejezetében az asztrológia jelentőségét tárgyalja. Benne kifejti, hogy az égitestek minő hatást gyakorolnak az emberekre, s miként lehet a csillagok állásából a jövőre következtetni. A második fejezet a csillagok járását, a harmadik a naptárkészítést, a negyedik a napórák felállítását ismerteti.

A horoszkóp felállításához esetenként a következő adatokra volt szükségük: az egyén születési idejére, — a születési hely földrajzi helyzetére, a Nap és a bolygók égi helyzetére, a kulminációs pont megállapítására, a főkörök 12 ún. házára.

A reneszánsz ébredésekor újra kutatni kezdték a csillagok rendszerét, kritizálták a ptolemaioszi szisztémát s tanulmányozták az asztrológiát. Ez a hit olyan erős volt, hogy főleg a vezető emberek minden ténykedésük előtt, még az orvosi kezelés mikéntjének a megválasztásánál is kikérték az asztrológusok véleményét. Ez a tudományos értékű adatok gyűjtését is igényelte. Közben rájöttek, hogy a régi táblázatok már hibásak, adataik pontatlanok. Másfél évezred távlatában a ptolemaioszi kicsiny hibák torz nagyságúakra nőttek. Az eltérések arra vezették a csillagászokat, hogy a méréseket újra kell kezdeni.

A megújulás, a felújított kutatás az olasz földről indult el. *Nicolaus Cusanus* jelentette a fordulatot az 1440-ben írott munkájával, minek a címe: *De docta ignorantia*, (a tudós tudatlansága). Benne kifejtette új szisztémáját, mely szerint a világban sem központ, sem határ nincs. Ezek szerint a Földnek sem lehet kiemelt helyzete. Mozog: forog a tengelye körül, kering a Nap körül. Tételei magukban hordozzák az égitestek mozgásának relativitását.

Az „IDIOTA” című munkájában azt fejtegette, hogy a világ megismeréséhez az egyedüli biztos eszköz a mérés. Mivel pedig az asztrológiai megállapításhoz nincsenek mérőeszközök, így azokból származó következtetések nem helytállóak. Igaz viszont, hogy még az asztrológusok módszerében is kiemelt szerep jutott a Napnak. A csillagászok gondolatai itt álltak meg. Kutatták a hozzávezető utat. Csak éppen a kulcsra nem bukkantak rá.

Ilyen áramlások érték hazánkat a XV. században. De ezek befogadására alkalmasak voltak-e itthon a közállapotok?

A XV. század első felében hazánkban minden gond két férfi vállára nehezedett: Hunyadi Jánoséra és Vitéz Jánoséra. Minden energiájukat a kétoldali támadás lehetősége kötötte le: III. Frigyes és a török támadás. Igen hiányzott az a középnemesi réteg, mely diplomáciai megbízatásokra alkalmas lett volna. Olyan iskoláról ábrándoztak, mely alkalmas „az igazi művelt beszéd kimunkálására.” A nemzetközi érintkezés magas iskoláját Itáliában lehetett elsajátítani. Részben politikai, részben művelődési célkitűzések vezették Vitéz Jánost, amidőn a magyar ifjakat Itáliába irányította. Oda küldte a családja szemefényét, unokaöccsét is.

Ebben a törekvésében befolyásolta őt 1417 után egy negyed századon át itt élt tudós pedagógus: PIER PAOLO VEGGERIO is, akinek a humanista elveket tartalmazó írása így hangzott: „A nemes erkölcsről és a szabad tanulmányokról.” Benne megszívlelendő tételek szerepelnek: „A műveltségnek egybe kell esnie a tettekkel, s mindenkor hasznossá kell lennie az egyénnek a közösség számára.” Ő is hozzá tartozott Vitéz János „Váradi köréhez”.

1. Vitéz János, esztergomi érsek (Jannus Pannonius – tanulmányok, Akadémiai Kiadó – Budapest, 1972.)

VITÉZ JÁNOS

Születési éve csak hozzávetőlegesen állapítható meg, valószínű 1408. Születési helye kétségtelenül Zredna, szlavóniai helység. Ez abból következtethető, hogy az itáliai iskolákban, ahol ő is járt, a hallgatók nevét az adta, ahol született, vagyis Zrednai Jánosnak jegyezték be nevét az itáliai egyetemek anyakönyvébe. Később azonban Magyarországon

főleg apjától örökölt családi nevével Vitéz Jánosként emlegetik. Atyja ezt a nevet harctéri érdemeiért kapta. Atyjának három gyermeke volt: János, akiről itt szólunk, másik fiának a neve ismeretlen, harmadik gyermeke Borbála volt. Az ismeretlen nevű fiú gyermeke ugyancsak Vitéz János névre hallgatott, idős korára veszprémi püspök lett. Borbála fia pedig Janus Pannonius volt, akiről külön fejezetben szólunk. A továbbiakban ha Vitéz Jánost emlegetjük, mindig a későbbi esztergomi érsek értendő alatta.

Vitéz János ifjú korában szintén a „humanista forrásokat” kereste. Padua jó hírű főiskoláján hittudományt, jogot és más klasszikus tárgyakat tanult. Későbbi iratai ilyen előképzettségre utalnak. Itáliai tanulmánya befejezése után hazatért, itt politikai és nem egyházi pályára lépett. 1433 táján a királyi kancelláriába került mint jegyző. Zsigmond királyt kísérgette külföldi útjára is, így juthatott el Rómába, Bazelba, Regensburgba. Vele tartott utolsó útján is Csehországba, ahol 1436-ban Zsigmond meghalt.

Ezen utak közül leghasznosabbak voltak az itáliaiak, hiszen akkor igen sok tudóssal, egyházi és világi kitűnőségekkel jutott ismeretségekbe. A humanizmus ekkor tette Vitéz Jánost a rabjává, s ennek az áramlatnak, a reneszánsznak egyik magyarországi úttörője lett. Zsigmond király kíséretében Hunyadi János is ott volt, innen származott Vitéz János és a nagy Hunyadi barátsága. A két férfi szeme előtt a török elleni széles összefogás célja lebegett. Kitarítottak egymás mellett. Vitéz János fogalmazta meg Hunyadi János nevében az európai uralkodókhoz szóló kiáltványát is, mely a török elleni egységes állásfoglalásra hívta fel az uralkodókat. Részt vett Hunyadi hadműveleteiben, így a rigómezei csatában is. 1453-ban az ország kancellárja lett (helyettese Bánfalvi Miklós egeri prépost volt). Az 1456-ban a törökök elleni újabb hadjárat szervezésével az országgyűlés Hunyadi János mellett Vitéz Jánost és Szécsi Dénes bíborost bízta meg. Résztvevője volt a nándorfehérvári diadalnak. A sikeres hadjárat után Nagyváradra sietett. Itt vette hírét Hunyadi János súlyos betegségének. Sietett hozzá Zimonyba. A halálos ágyán Hunyadi János a két fiát az ő „oltalmába ajánlotta”. Ezek után a király, V. László környezete és a Hunyadi barátai között ellenségeskedés támadt. A Cillei halálát követően a király Hunyadi Lászlót elfogatta, de őrizet alá vették Hunyadi Mátyást és Vitéz Jánost is. (1457. márc. 14.) Mint ismeretes, Hunyadi Lászlót lefejezték. A Vitéz János budai palotáját közprédává tették. Csak Caraojal bíboros határozott fellépése mentette meg Vitézt a biztos haláltól.

V. László, a bábkirály 1457. nov. 22-én meghalt. A trónon Mátyás király követte. Az ő kiszabadítását követelő és jelölő bizottságban is ott volt Vitéz János. A magyar földre lépő Mátyást a haza nevében ő üdvözölte. Mivel a magyar korona Bécsben volt, ennek kiadatása ügyében 1464-ig, a koronázásig igen sokszor megfordult Bécsben. Ám ennek az utaknak hasznos tudománytörténeti következményei is voltak. Ezek részletezése előtt ismerkedjünk meg unokaöccsével.

JANUS PANNONIUS

Unokaöccse a kulturális szervező munkájában valósággal jobb keze volt. Kettőjük sorsa szinte egybefonódott. A kis Janus Pannonius Vitéz János nagyváradi udvarában gyermekeskedett, mint Borbála nővérének a fia. Az édesanyja halálára írt költeményéből, az ottani dátumból nyomozták ki, hogy 1434. aug. 29-én született. Születési helye körül a források több változatot említenek. Oláh Miklós Drázád városa közelébe teszi szülőföldjét. De legbiztosabb támpont az a pápai oklevél, mely a pécsi püspökségben megerősítette. Itt a neve így szerepel: Joannes de Chesmicze. Ez így fordítható: Cesingei János. Ilyen község pedig megtalálható a Dráva torkolata közelében. Ő maga így írt szülőföldjéről itáliai mesteréhez: „Pannóniának azon részéről (t. i. származom) . . . merre a Dráva átszeli lágyan a zsiros szántóföldeket és áradását a Dunába veszíteni készül”.

2. *Jannus Pannonius pécsi püspök, költő. (Jannus Pannonius – tanulmányok, Akadémiai Kiadó – Budapest, 1972.)*

Más helyen pedig azt írja: „Én magam is, aki a mély Drávánál születtem”. Vitéz János nagy reményeket fűzött unokaöccse jövőjéhez. Számára a leghíresebb itáliai iskolákat szemelte ki. A gyermek még nem volt egészen 13 éves, amidőn 1447 tavaszán nagybátyja elindította Itáliába egy Rómába haladó követséggel. A fiatalembert Velencében helyezték el. Itt tanított akkor a XV. század első felének legnagyobb retorika professzora: GUARINO DA VERONA. Janus Pannonius itt ismerkedett először a guarinói iskola humanista szellemével.

Guarino ifjú korában Konstantinápolyban képezte magát. Itt megtanulta mindennekfelett a tettek tiszteletét. Egyik *harcosa* lett a humanista görög szellem visszatérésének. Fejlődését főleg a konstantinápolyi Manuel Khrüszolorasz tanítómesternek tulajdonította.

Nemsokára Guarino kedvezőbb körülmények közé Ferrarába tette át iskoláját. Ferrara egyeteme az európai főiskolák mintaképe lett. Ez az iskola továbbfejlesztette Janus Pannonius humanizmusát, emberségét. Ezen az egyetemen tanított GALEOTTI MARTIUS is, aki később Magyarországra Mátyás udvarába került.

Guarino, a mester hivatkozott Nagy Sándor mondására, aki így szólt nevelőjéhez, Arisztotelészhez: „Inkább szeretnék rendkívüli tudással, mint rendkívüli hatalommal rendelkezni.” Guarino mester nagy jelentőséget tulajdonított a beszédre, mint a gondolatok kifejező eszközére, mert a szó minden emberi megfontolás s cselekvés tolmácsolója. Így érthető, hogy a ferrarai iskola Janus Pannonius kulturális tudatának, retorikai képzsének is sikeres műhelye lett. Guarino Ferrarát „a műzsák otthonává, a szabad művészetek forrásává tette”.

Janus Pannonius Guarinótól tanult természetfilozófiát, morális bölceletet is. Mindezek híven tükröződnek például a Guarinóhoz írott ún. „Dicsőítő énekekben” (1448).

Guarino szerint Janus Pannonius az átlag egyetemistáknál jobb képességű volt. Kitűnő memóriával rendelkezett, ha bármi anyagból kérdezték, olyan kész feleletet nyújtott, mintha a szöveget írásban látta volna maga előtt. A mester fia, Baptista említi, sokszor megtették vele azt, hogy egészen ismeretlen költőnek a versét egyszer felolvasták előtte, mire ő azt tüstént hibátlanul visszamondta. Születendő költeményei száz-száz sorát előbb emlékezetében állította össze, majd leült és leírta azokat. Egyszerre volt vizuális és auditív emlékezetű. Gyakran felajánlotta társainak: javasoljanak neki témákat, amiből ott helyben azonnal verset ír. Fogott rajta a jó példa. Hamar elsajátította a versírás és a gyakorlati szónoklat elemeit. A mester ajánlatára főleg Ciceró és Vergilius műveit tanulmányozta. 1448–49-ben nyelvtörténeti kurzuson vett részt. Ekkor alaposabban megismerkedett a görög nyelv elemeivel. Utána a dialektika és retorika következtek. Fordított görögből is. Guarino baráti köre egyenesen élvezte költeményeit.

Családi nevét „A Múza” sugallatára változtatta meg, így vette fel a széles körben elterjedt Janus Pannonius nevet. Úgy érezte, hogy „lényét Thália istennője megfüröszötte és beavatta a költők magasrendű közösségébe”.

Gondolatban egy ábránddal játszadozott. Pannóniában, valahol a Dráva mentén létesül majd egy főiskola, ő lesz ott a főpap, benne az „Emlékezés leányai”: a testvértudományok igazi otthonra lennek.

1451-ben már tudós költőnek nevezik. Ebben az évben rövid látogatásra hazatért Magyarországra. Tanulmányai zavartalan folytatása érdekében megkapta a nagyváradi kanonoki javadalmat, annak ellenére, hogy nem szentelték pappá. 1454-ben Vitéz János biztatására Paduába teszi át székhelyét, ahol főleg az etikai tudományokkal ismerkedett. Ugyanitt megszerezte a kánonjogi doktorátust. Itt hét évet töltött, kiegészítésül jogot és hittudományt is tanult. V. Miklós pápa megbízásából az Iliászt fordította latinra.

1458-ban végleg hazatért Magyarországra. Nagybátyja minden jóval ellátta. Közben bemutatta Mátyásnak is, aki hamar megkedvelte.

Ám hazájában nem érezte magát felszabadultan. A főurak egymás elleni áskálódását magától idegennek találta. Legszívesebben a ferrarai vagy a padovai egyetemre tért volna vissza. Csak a jámbor Vitéz János szavai tartották itt. Az is a maradás mellett szólt, hogy a megüresedett pécsi püspökségre Mátyás király őt jelölte. Ezen méltóságban a pápai oklevél 1460-ban meg is erősítette. Az okmány (mint fentebb olvashattuk) Joannes de Chesmicze névre szólt. Ez az irat az apját Ludovikusznak nevezi és ács foglalkozásának tartja.

Gyenge szervezete miatt nem szívesen vett részt a hadi kirándulásokban, bár kortársai elvárták volna, hogy hivatali állásához méltóan ő is táborba szálljon. 1464-ben írott elégiájában le is írja a táborban szerzett betegségét. Bár érzi, nem olvassák, nem is érthetik költeményeit, mégis így biztatja önmagát:

„Eddig Itália földjén termettek csak könyvek,
S most Pannónia is küldi a szép dalokat.
Sokra becsülnek már, a hazám is büszke lehet rám,
Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld.”

Ám aggódik a török veszély miatt. Finom utalásaiban nem ért egyet Mátyás moldvai háborúskodásaival.

Figyelte az égi jeleket. „A nyárdéli égen megjelenő üstökösről” rossz sejtelemmel írt. Eddig híven ki is tartott a király mellett. Ám a török-koncepció az adók ügyében az elégületlenkedő kis- és főnemesekkel közös nevezőre került, sőt nagybátyjával egyetemben egyik mozgatója lett a Mátyás-ellenes felkelésnek.

Időközben Vitéz Jánosnak legfőbb segítőtársa volt abban a munkában, mely az új magyar egyetem szervezésében jelentkezett.

Vitéz János az egyházi-világi ügyintézéseik közben időt szakít a természettudományok felé is. Kedvelt tudománya lett a csillagászat. Ez irányban az érdeklődését a hozzánk került itáliai tudós Galeotti, Janus Pannonius itáliai barátja keltette fel.

MARTIUS GALEOTTI (1427–1497). Tanulmányait ő is Ferrarában végezte. Így keletkezett kettőjük között a szoros barátság. Együtt is járták Itáliát, Rómát, Paduát. Galeotti első felesége halála után magyar lányt vett feleségül s családjával együtt 1461-ben Magyarországon telepedett le. Közben Janos Pannoniusnál meleg otthonra is talált. Galeotti is így fejezi ki gondolatait mint Cuzanus: a bolygók és a csillagok(?) fényüket a Naptól kapják. A Nap a bolygók között helyezkedik el, valamennyinek a kormányzója. Galeotti a csillagászat mellett orvosi képesítést is szerzett még Paduában. Mint híres gyógyító bejárta Spanyol- és Franciaországot, valamint Angliát. A barátja Budán Mátyás királynak is bemutatta, aki nagyon megkedvelte. Írt orvosi-fiziológiai tárgyú munkát is. Benne hirdette, hogy az életben a józan ész és a természet törvényeit kell követni. Világnézete miatt eretneknek bélyegezték Bolognaban (1473–77), vagyonát elkobozták, könyveit elégették, őt pellengérré állították, bebörtönözték. Mátyás közbenjárása mentette meg a kínhaláltól. 1479-ben, ha rövid időre is, ismét Mátyás udvarában találjuk. De utazó kedve megint Francia- majd Spanyolországba vitte. Éppen visszatérőben volt hazánkba, amikor híret vette, hogy Mátyás meghalt. Ekkor visszafordult, hogy soha többé ne térjen Magyarországra.

Vitéz János Hunyadi János idejében, de még inkább Mátyás uralkodása alatt sokszor kényszerült külföldi utazásokra. A bécsi diplomáciai utak maradandó emlékeket hagytak nála. Itt került szoros kapcsolatba a bécsi matematika jeles képviselőjével:

G. Peurbach csillagással.

PEUERBACH 1423. máj. 3-án Ausztriában, a hasonló nevű faluban született. Tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol Gmunden János csillagászt hallgatta a legszívesebben. Az egyetem befejezése után külföldi tanulmányútra küldték pártfogói. 1453 után bejárta Magyarországot is, majd ismét Itáliában járt: Rómát, Ferrarát látogatta, ahol Nicolaus Gusanussal és Giovanni Bianchinivel ismerkedett meg.

1455-ben V. László udvarában is megfordult, mint királyi asztrológus. Kezdő munkája *Canones Gnomonis cum tabula*. Benne a gnómon jelentőségéről írt. E munkából ismeretes előttünk, hogy a gnómon legrégebb alkalmazója Csu Kong kínai császár i. sz. előtt 1100-ban.

Peuerbach fő műve a *Tabulae Varadienses*, melyben a váradi délkörre épített táblázatban a nap- és holdfogyatkozás adatait örökítette meg. Ugyancsak Vitéz János felkérésére írta meg és neki ajánlotta az új bolygóelméletét, *Theoricae novae planetarumot*. Készített Vitéz János részére gnómont, valamint más műszereket is. Egyik mérőműszerhez leírást is nyújtott ezen a címen *Quadratum Geometricum*.

A Váradi Táblázatok kiállták az idők próbáját. Még Kepler idejében is használták mint csillagászati kézikönyvet. Peuerbach így méltatta a könyv megjelenését Vitéz Jánoshoz írott levélben: „Legfőbb vágyad volt, hogy a matematikusokat és a hét szabad művészet mestereit összegyűjtsed, és főleg azokat toborozzad össze, akik az égi változások biztos és határozott ismeretét birtokolják. És elrendelted, hogy ezek a tudósok világos kimutatásokkal szemléltessék az égitesteknek, csillagoknak a nagyságát és helyzetét. A táblázatok adataival és a megfelelő műszerek alkalmazásával számítsák ki azok mozgását. Ezért volt az a kívánságod, hogy alkossam meg ezen táblázatot, és tegyem világossá segítségükkel a nap- és holdfogyatkozásokról szóló ismereteket. Ezeknek a táblázatoknak a gyökereit a váradi délkörre alkalmaztam, ezért elhatároztam, hogy azok „Váradi Táblázatoknak” neveztessem.”

A *Theoricae novae planetarum* című művével a ptolemaioszi rendszerrel szemben új szempontokkal világítja meg a bolygók helyzetét, az egymáshoz való viszonyukat, sőt a leírást a Nappal kezdi. Ez meglepőnek tűnt a csillagászok körében. A később 1495-ben megjelent velencei kiadáshoz írt kommentárjában meg is indokolta. E műve egyik kiadását Regiomontanus készítette elő és Nürnbergben nyomtatta ki. A bevezető oldalán a bolygók és a Nap részben kör, részben ellipszis alakú pályáját is ábrázolta.

Vitéz János hívta Peuerbachot, tegye át kutatási területét Nagyváradra, ő azonban ezen ajánlat elől kitért. Levelezésük azonban nem szakadt meg. Állandóan közölte Vitéz Jánossal új felfedezéseit. Küldözgetett neki újabb csillagászati felszereléseket is, így az általa továbbfejlesztett napórát is.

1465-ben Szécsi Dénes esztergomi érsek meghalt, az érseki székre Mátyás király Vitéz Jánost jelölte, de a bíborosi méltóságra nem őt, hanem a kalocsai érsek kinevezését ajánlotta a pápa felé. Javaslatát II. Pál jóvá is hagyta.

Így került Vitéz János Nagyváradról Esztergomba. Innen az új magyar egyetem felállításán fáradozott. A humanista Magyarország megteremtéséhez – véleménye szerint – új főiskolára volt szükség, hogy hazánk fiai ne kényszerüljenek külföldre. Vitéz János ezen elgondolása egyezett Mátyás király terveivel is. A király követői útján igyekezett kieszközölni, hogy a pápa adja erre a hozzájárulását. Az engedélyező bulla 1475. máj. 19-én meg is érkezett. Az okmány hangsúlyozza: „A tudományokkal való foglalkozás elosztlatja a tudatlanság homályát – mind az egyetemnek, mind az államnak szellemi fejlődést és kulturális előmenetelt biztosít.” A pápai irat felhatalmazta az esztergomi érseket, hogy Magyarországon a legalkalmasabb városban egyetemet alakíthasson és azt a bolognai mintára szervezhesse meg. A király az egyetem székhelyéül Pozsonyt jelölte ki.

Az egyetem céljaira ott házat adományozott, majd úgy rendelkezett, hogy azt a város saját költségén megfelelően alakíttassa át. A pozsonyi egyetem az –

ACADEMIA ISTROPOLITANA nevet kapta. Megindult a tanerők szervezése. A bécsi egyetemről szerződtette Schrickker Miklóst és Gruber Mátyást, valamint a magyar származású Krumpach Lőrincet.

A szervező munkában a legnagyobb részt unokaöccse, Janus Pannonius vállalta, aki főleg az itáliai tudósok körében agitált. Így került ide előbb Gatti János filozófus, valamint Bandoli Aurél a retorika tanára.

De kiemelkedő sikert jelentett korának egyik kiváló matematikus csillagászának a megnyerése:

REGIOMONTANUS-nak a szerződtetése.

Regiomontanus János (1436–1476) Königsberg városában (Würzbuch mellett) született. Eredeti neve Johann Müller von Königsberg. Olaszországban így hívták: Giovanni Molitor Regio. Sok magyar megemlékezésben Királyhegyi Jánosnak említik.

1450-ben, 14 éves korában már a lipcsei egyetemen tanult. 1452-ben baccalaureatus, majd 1457-ben magiszter lett. 21 éves korában Bécsbe költözött, hogy Peurbachtól csillagászatot tanuljon. Köztük meleg egyetértés fejlődött. 1460-ban Bessarion pápai követ Bécsbe érkezett s Peurbachot és munkatársát, Regiomontanust Rómába hívta, hogy fordítanának le az ALMAGEST görög eredetiből latin nyelvre. E mű az ókori görög csillagászat összefoglalása volt. A meghívást elfogadták. Közben Regiomontanus tovább járta az olasz egyetemeket, tanult s tanított. Az is ismeretessé vált, hogy egy Trapezunt György nevű tudós (1396–1486) az Almagest fordítását már elvégezte. De Bessarion is értett az asztrológiához és rájött, hogy Trapezunt fordítása hibás. Igyekezett Peurbachot rávenni, hogy azt a fordítást is vizsgálja felül. Közben nagy szerencsétlenség következett: 1461-ben Peurbach meghalt. Az a feladat is Regiomontanusra hárult. Regiomontanus is rámutatott Trapezunt hibáira, így annak haragját magára vonta. Ez a helyzet közrejátszhatott, hogy Regiomontanus e munkálatokat abbahagyta és eltávozott Rómából. 1462-ben Paduában tartózkodott, ott tartott előadásokat az arab csillagászatról. Járt Ferrarában is. Itt pedig a kiváló asztrológussal, Bianchinivel ismerkedett meg. 1464-ben megint Róma következett, ekkor találkozott későbbi meghitt munkatársával a lengyel származású ILKUS MÁRTONNAL. Viszont a tanárokat kutató Janus Pannonius pedig 1466-ban itt találkozott mindkettőjükkel. Azonnal javasolta alkalmaztatásukat Mátyás király felé. Regiomontanus útjában Bécs következett. Ott várta Mátyás király levele, melyben meghívta Magyarországra. Regiomontanus a meghívásnak eleget tett. Budán az volt első feladata, hogy a király megbízottai által Athénben és Konstantinápolyban vásárolt kéziratokat rendszerezze.

Ilkus Márton (1433–1493) Martin von Olkus v. Martinus Bylice, régi lengyel család leszármazottja. Tanulmányait Krakkóban végezte. Bejárta Közép-Európa valamennyi államát. Ő is járt Bolognában, ahol rövid ideig asztrológiát is tanított. 1464-ben Rómában találkozott Regiomontanussal. Ugyanott találkozott Janus Pannoniussal is. Amíg Regiomontanus inkább matematikát és csillagászatot tanított az egyetemen, addig Ilkus Márton horoszkópokat szerkesztett főleg Mátyás udvarában.

Janus Pannonius az ACADEMIA ISTROPOLITANA megnyitásán 1467. június 20-án már Esztergomban tartózkodott. Ennek a bizonyítéka, hogy az esztergomi délkörre alkalmazva elkészítette a megnyitás napjának a horoszkópját, vagyis a bolygók és csillagok konstellációját.

Regiomontanus az idejét Pozsony és Esztergom között osztotta meg, életének talán legtermékenyebb évei itt teltek el.

Vitéz János felkérésére írta meg 1467–68-ban a neki ajánlott művet: *TABULAE DIRECTIONUM PROFECTIONUMQUE*-t. (A bolygók irányának és mozgásának táblázat.) Művéből kiderült, hogy a táblázatokat az általa kidolgozott trigonometriai módszerrel munkálta ki. Évszázadokon keresztül használták mint csillagászati kézikönyvet. Egyik példány széljegyzetéből tudjuk, hogy forgatta Kopernikusz is. Sőt Kolumbusz Kristóf is magával vitte felfedező útjára.

3. J. Regiomontanus, a pozsonyi *Academia Istropolitana* tanára
(H. Schedel: *Chronicarum Liber*)

Ugyancsak Magyarországon készült „Tabulae magna primi mobilis”. Ezt Mátyás királynak ajánlotta. Benne a Magyarországon folytatott megfigyelései szerepelnek, részben a Marsot kísérte figyelemmel, de Jupiter égbolti helyzeteit is rögzítette.

Az esztergomi főegyházmegye könyvtárában látható egyéb munkái mellett a *Calendarium Novum* egy példánya is.

Pauerbach és Regiomontanus a csillagászati műszerek készítésében is járatosak voltak. Peurbach által szerkesztett egyik műszer a *trokvetum* sokfelé elterjedt. Ez főleg a szögmérésre volt alkalmas. Másik műszere a *quadratum geometricum* volt, ami sokáig a csillagászat és földmérők műszeréül szolgált. Ezek egy-egy példányát Peurbach szintén elküldte Vitéz Jánosnak Nagyváradra. Ez is igazolja, hogy Vitéz Jánosnak volt az akkori ismereteknek megfelelő obszervatóriuma Nagyváradon. Ha azt elfogadjuk, ez az állomás volt Magyarország első csillagászati megfigyelő helye.

Esztergomban pedig Regiomontanus szervezte meg az obszervatóriumot. Részben ott, részben a budai csillagvizsgálóban a következő műszereket használták:

- a gnómont, a déli irány és a napállás megfigyelésére, –
- a triquetrumot a csillagok zenittávolsága megállapítására,
- a *baculus astronomicus*t idő- és helymeghatározásra,
- az *asztrolabium* köreivel pedig a csillagászati szélességi és hosszúsági fokot lehetett megállapítani.

A *triquetrum*ot Regiomontanus maga szerkesztette, ezzel is a csillagok helyzete vált ismeretessé. A műszerek egy része Bécsben megmaradt. A budai királyi obszervatórium díszesebb volt az esztergominál. Ez utóbbit Ilkus Márton segítségével állította össze Regiomontanus.

Amikor Vitéz János magára vette Mátyás király haragját, az akadémián is megszűnt a nyugodt légkör. Regiomontanus utolsó megfigyelését Esztergomban 1471. márc. 15-én végezte. Nyomban utána elbúcsúzott mind Esztergomtól, mind Pozsonytól és Nürnbergbe távozott. Ott Walter Bernát személyében gazdag pártfogóra talált, segítségével nyomdát és csillagvizsgálót állított fel. E sorok írója az akadémia pozsonyi épületének a tetején még látta Regiomontanus által szerkesztett és használt kis obszervatórium állvány-részét és tetőszerkezetét (1970. okt.) Pozsonyban a *Jraskova* (régén *Ventur*) utcában az 5–7. szám alatt.

1474-ben IV. Sixtus pápa Rómába hívta Regiomontanust, hogy a naptárreform előzetes munkájában vegyen részt. Itt újból átnézte mind a maga, mind a Trapezunt által végzett *Almagest* fordítását. Ez utóbbiban talált tévedéseket most sem hallgatta el. Ezzel Trapezunt fiát is magára haragította. Ezen vita után nem sokáig élt, 1476. július 6-án hirtelen meghalt. A halála okáról kétféle vélemény olvasható: pestisjárvány közben halt el, – azt is leírták, hogy ellenségei mérgezték meg.

Regiomontanus munkálkodása korszakalkotónak bizonyult. Összekötő kapocs volt Cusanus és Kopernikus között. Érdeme, hogy Aristarchusnak a Föld mozgásaira vonatkozó tanítását kiemelte a feledésből. Tétélesen nem bizonyította, de szólt annak feltevéséről, a pozsonyi egyetemen tanította is a Föld mozgásáról alkotott véleményét. Ezt tanúsítja a Bianchinihez írott egyik levele, melyben így fogalmazott: „A bolygók szinte hozzá vannak láncolva a Naphoz.”

Mátyás tudományoszeretete és bőkezűsége a budai vár épületében is megmutatkozott. A csillagászatból főleg az asztrológia érdekelte. Hitt is a jövődőlésben. Ezt bizonyítja, hogy mind a morvaországi, mind a bécsi csatája előtt horoszkópot készíttetett Ilkusszal. Bonfini, a történétíró említi, hogy Mátyás budai palotája földszinti részében, a könyvtárban a zodiakus jegyek s a bolygók állása a mennyezetre volt festve. Egyike azt a helyzetet mutatta, amikor Mátyás a trónra került, a másikban Csehországot elfoglalása

pillanatát örökítette meg a csillagok állása. 1573-ban az ott járt osztrák követ ezt a latin nyelvű epigrammát találta: „Cum rex Mathias suscepit scepra Bohemae Gentis, talis erat lucida forma poli”). Amikor Mátyás király kezébe vette a bohémiai nép kormánypalcáját, ilyen fényes formája volt az égnek.) Ez idő tájt az írásbeli feljegyzések és szóbeli hagyományok után Magyarországon három csillagvizsgáló működött: 1. az esztergomi, mint a nagyváradi csillagvizsgáló utóda, 2. a budai királyi palota obszervatóriuma, 3. csak feltevések szólnak róla: Váradi Péter kalocsai érsek csillagvizsgálója, (az Académiae Istropolitana állomása nem volt annyira kifejlesztve).

Hová lettek Vitéz János és Mátyás király műszerei?

Mi lett az Akadémiával?

Mind Vitéz János, mind Janus Pannonius – mint azt már érintettük előbb – a Mátyás elleni lázadók csoportjához szegődve, azok hangadóivá váltak. Kényszerű látszatkülkülékenység ellenére a király csalódhatott mindkettőjük viselkedésében. Vitézt több társával elfogatta a király. Előbb Visegrádon tartatta őrizet alatt. Majd ismét biztosította a személyi sérthetetlenségét, de mozgási szabadságát korlátozva az egri püspök felügyelete alá helyezte. Ezek után az érsek Esztergomba vonult vissza. Napjai meg voltak számlálva. 1472. aug. 9-én meghalt.

Unokaöccse Janus Pannonius – mivel újabb kalandokba keveredett – Vitéz János elfogatásakor rosszat sejtve elmenekült. Thuz Osvát zágrábi püspök birtokában, Medve várában húzódott meg. Ide már betegen érkezett. Jóval nagybátyja halála előtt, 1472. március 27-én Medve várában meghalt. Előbb Zágrábban temették el, majd holttestét a király beleegyezésével Pécssett helyezték örök nyugalomra.

Az akadémia Vitéz János halála után sorvadni kezdett. Tudós tanárai elszéledtek. Mátyás halála után pedig a trónon őt követő II. Ulászló az akadémiát lefoglalta, bezáratta, és benne arzenált rendeztetett be. Mátyás drága műszereiből sokat elajándékozott, főleg azoknak a pápai követeknek, akiknek kedvét kereste. Ilyenről biztosan tudnak, például egy ezüst asztrolábium, melyre Ptolemaiosz és Regiomontanus megfigyelései voltak vésvé, külföldre került.

Néhány kéziratot Ilkus Márton mentett meg a török elől Krakkóba. Ott a Collégium Maius-ban, a múzeumban őrzik ugyancsak az Ilkus által megőrzött aranyozott éggömböt, melyet Regiomontanus és Ilkus közösen szerkesztettek és Bécsben készítették el Mátyás király részére.

Legtöbb Corvina Buda elfoglalása után Konstantinápolyba került. A megvesztegethető örök „jóvoltából” némely darab Olaszországba vándorolt, így meg is maradt.

Vitéz János könyvtára Esztergomban maradt. De utóda, az áruló Beckensloer János, a Frigyes császárhoz átpártoló főpap Bécsbe szökvén – sok műkincset és az értékes könyvanyagot is magával vitte. Ezek darabjai szétszóródtak Európa piacain.

Mindazokból csak az az emlék maradt ránk, mely a költő: Janus Pannonius tollából származott és kifejezi azt a felismerést, melyet a tudósok csak kerestek, amit Janus Pannonius a Guarinóhoz írott dicsőítő énekekben világosan így fogalmazott meg: (1468):

„Nincsen a mindenségben a Napnál semmi csodásabb.

– Ő Jupiter szeme, ő a világ értelme,

– a fénynek atyja, a hő forrása,

– az ég szíve, lelke a légnek.

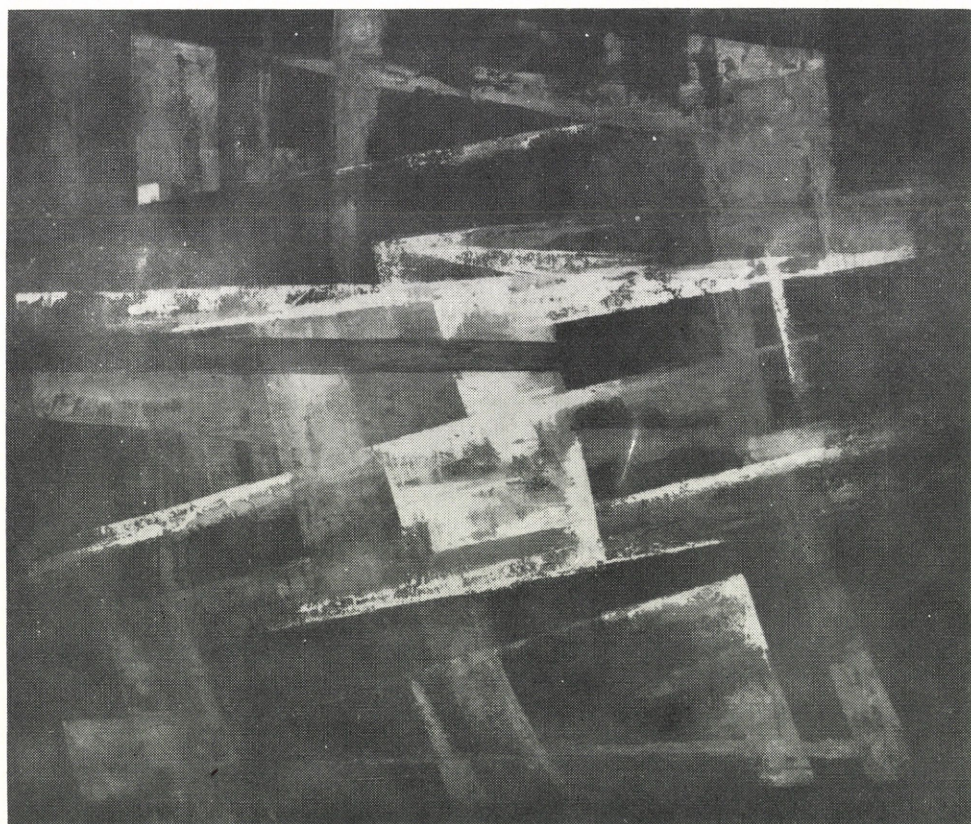
Csillagkormányzó, a szabályos idő tagolója.”

(Fordította: Csorba Győző)

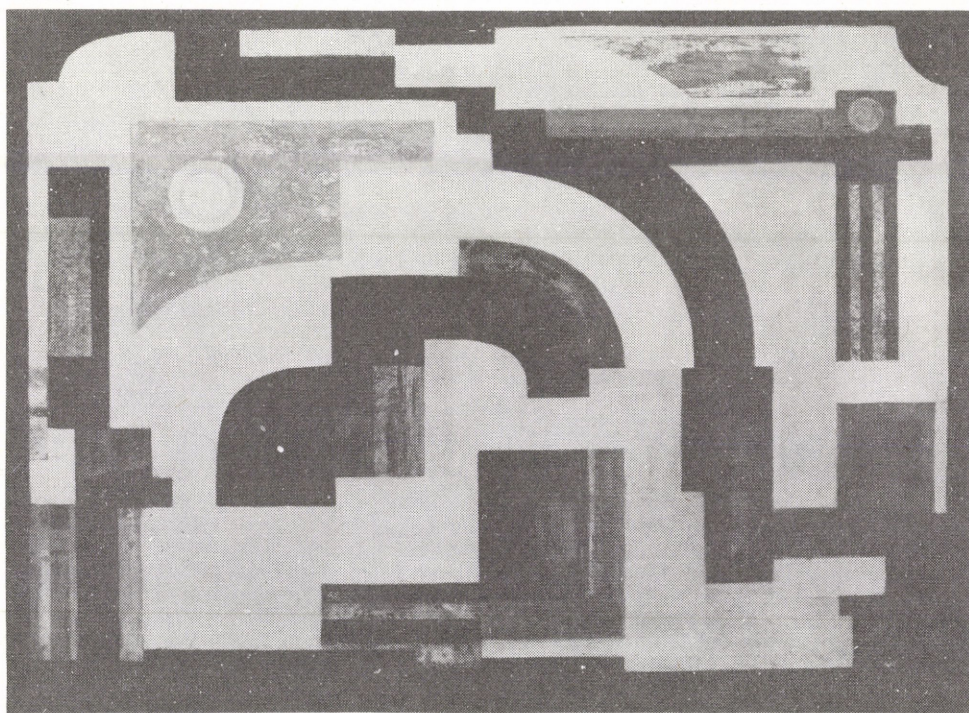
IRODALOM

- Ifj. Barta–Vajda: Regiomontanus. (Élet és Tudomány 1976. 26–27.)
Fraknoi Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete. (Bpest, 1879.)
Huszty József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. (J. P. Társaság)
Kardos T.: Janus Pannonius bukása. (Pécs, 1935.)
Kardos–V. Kovács: Janus Pannonius (Akadémiai Kiadó, 1975.)
Nagy Zoltán: Regiomontanus magyarországi működése. (Világosság, 1976. 12.)
Szatmár: Mátyás király Emlékkönyv II. (Budapest, 1942.)

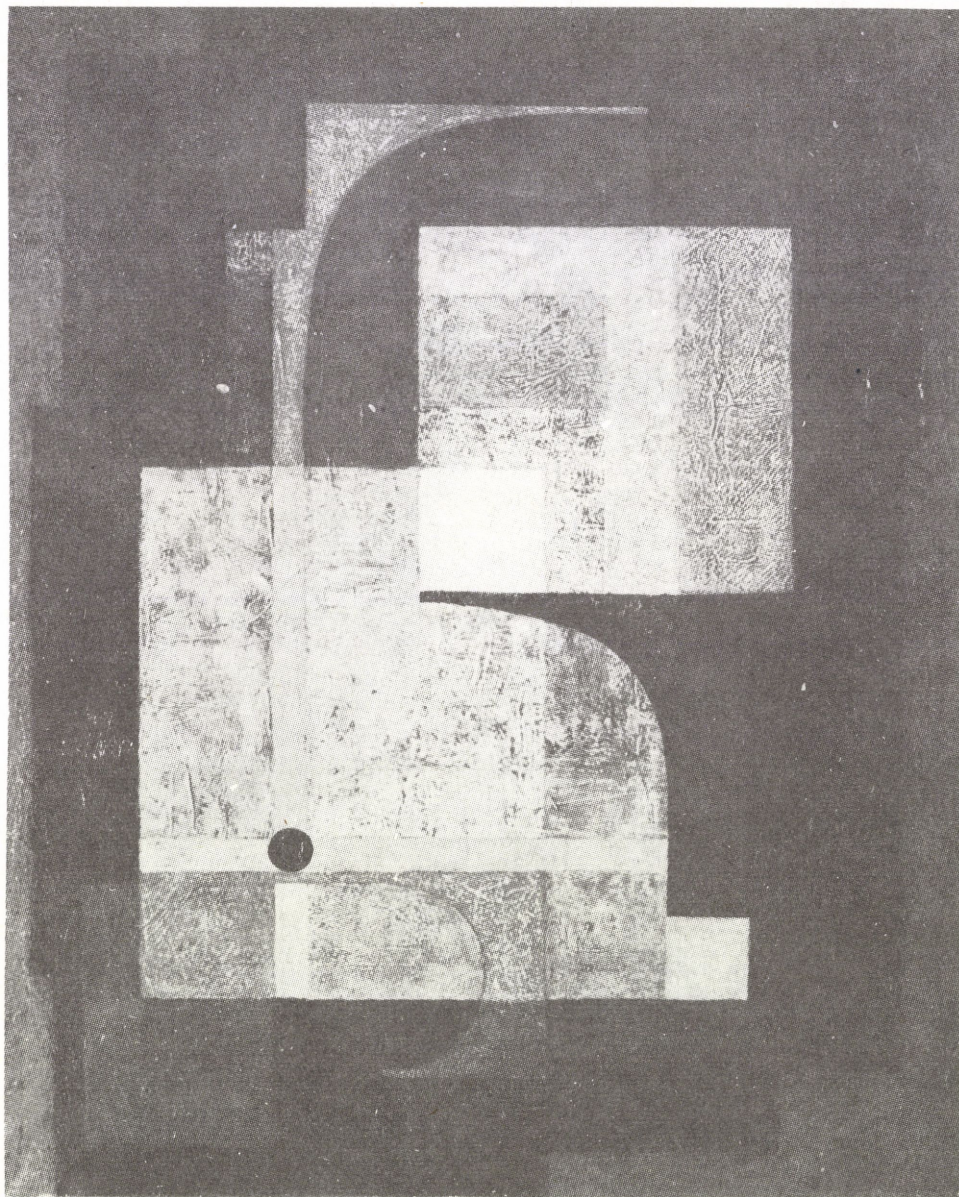
V.
REPRODUKCIÓK
A RAJZ TANSZÉK TANÁRAINAK
MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL

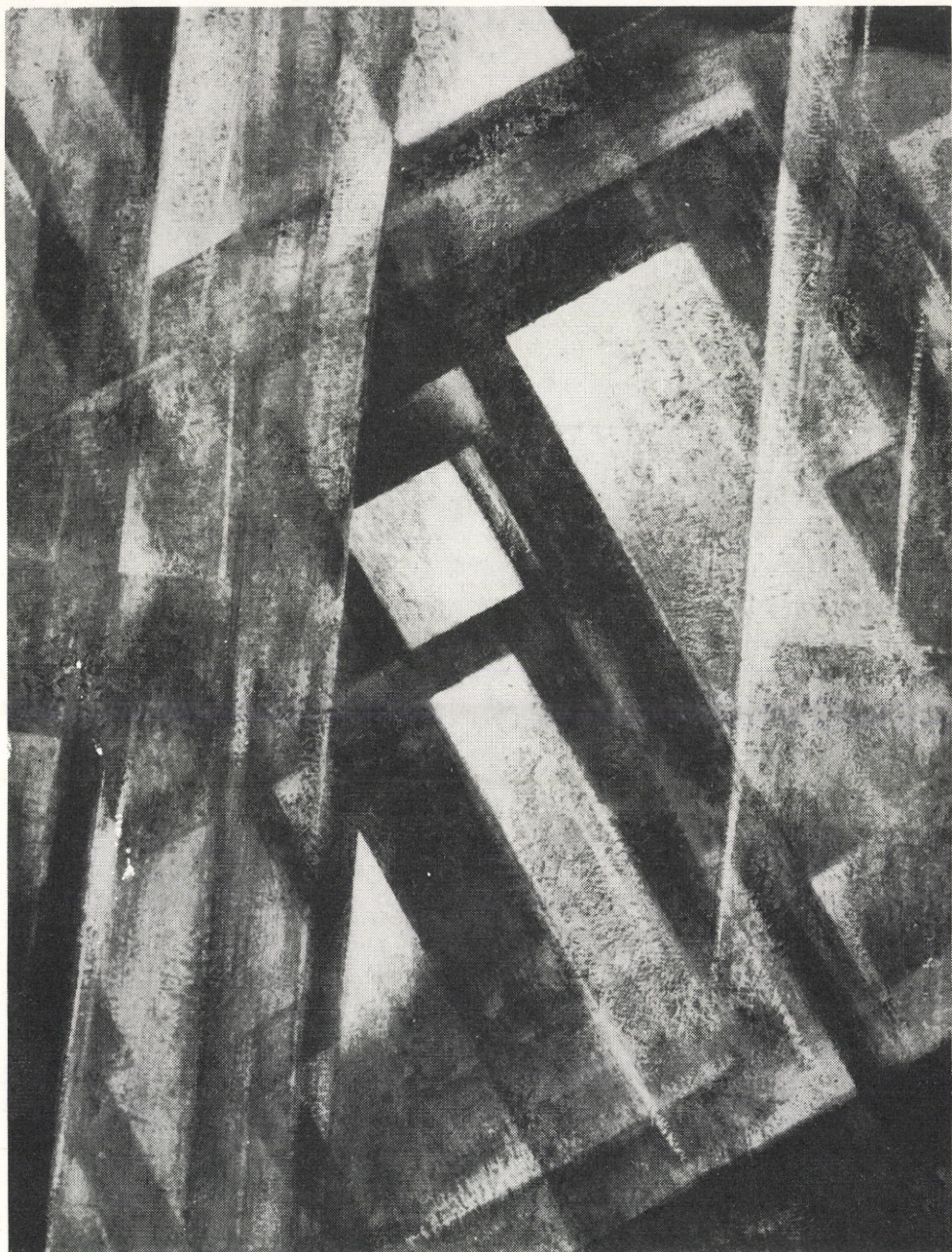
Blaskó János: Tél (60x70 cm, olaj)

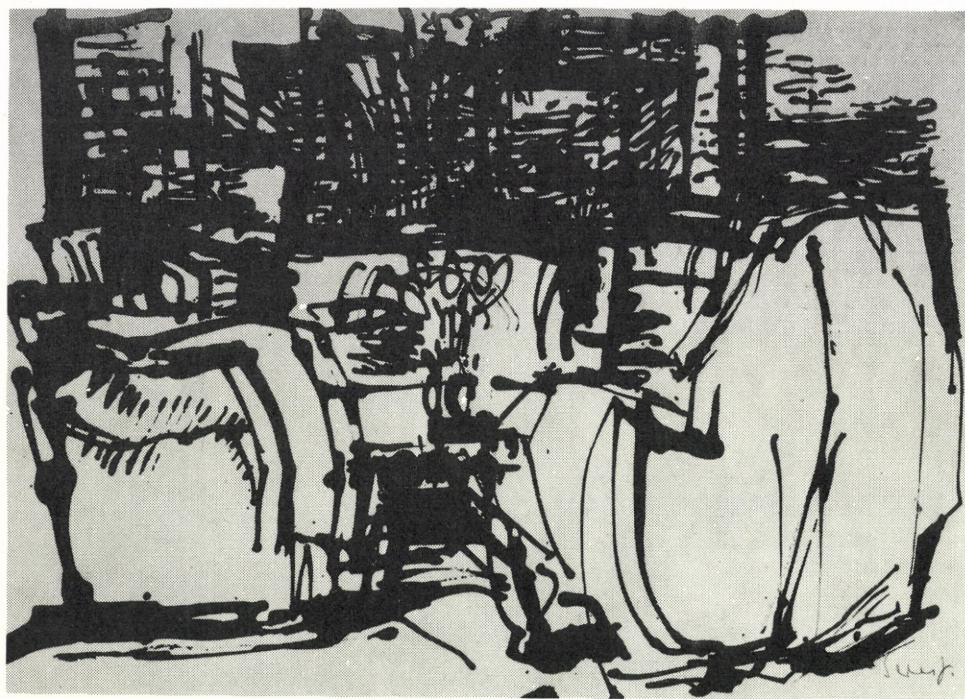
Blaskó János: Népi építészet, kompozíció (85x115 cm, olaj)

Blaskó János: Műemlék épület élménye (100x80 cm, olaj)

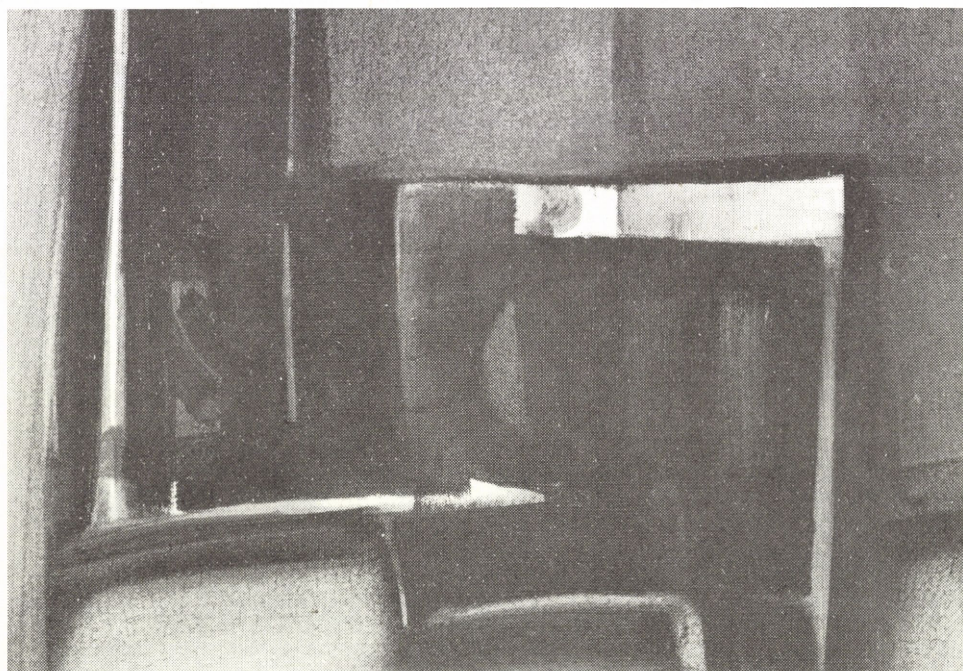
Blaskó János: Állandó és változó (120x90 cm, olaj)

Seres János: Este (21x29,5 cm, tus)

Seres János: *Interieure I–II.* (21x29,5 cm, tus)

Seres János: Müterem (20x40,5 cm, aquarell)

Nagy Ernő: Domboldal (50x35 cm, plextoll)

Nagy Ernő: Egri házak (35x50 cm, plectoll)

Nagy Ernő: Régi és új (50x70 cm, plectoll)

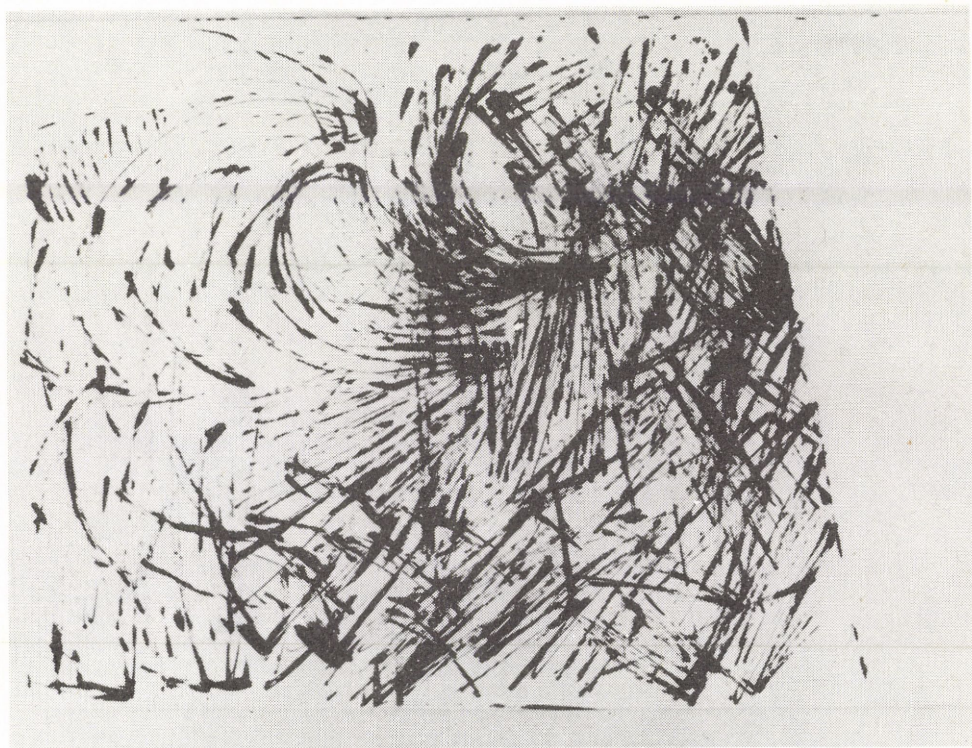
Nagy Ernő: Téli táj (35x50 cm, plextoll)

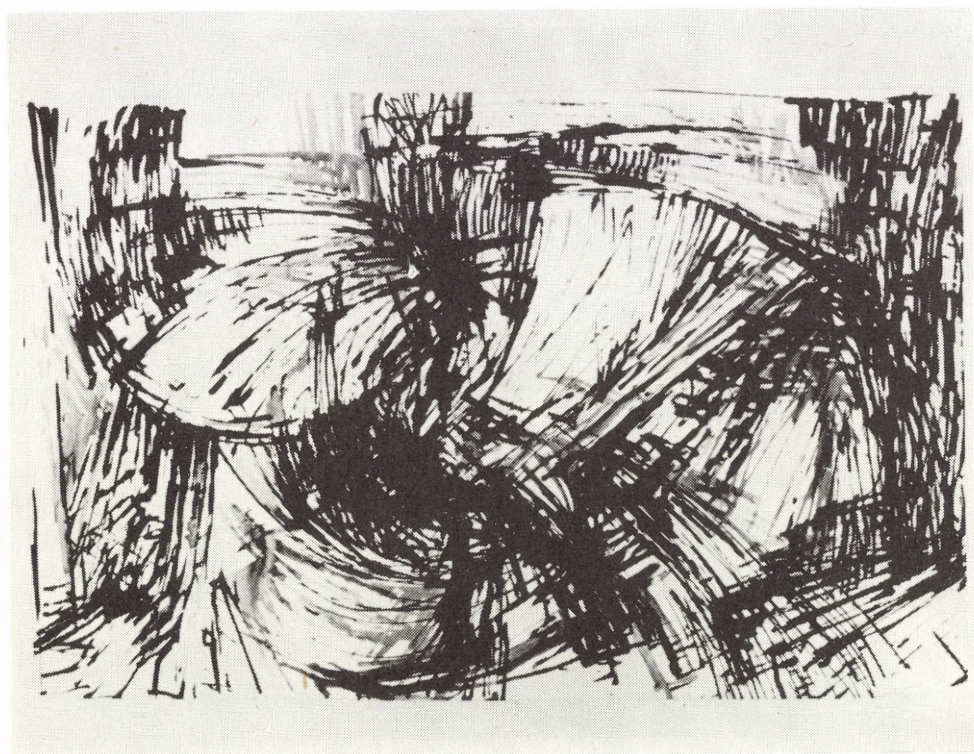
Katona Zoltán: Egri dombok (50x70 cm, plextoll, olaj)

Katona Zoltán: Démonűző tánc (70x50 cm, plexiglass, oil)

Katona Zoltán: Szökőár (50x70 cm, tus)

Katona Zoltán: Domborzat (50x70 cm, tus)

TARTALOMJEGYZÉK

I.

TANULMÁNYOK AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS KÉRDÉSEIRŐL

Dr. Semperger Tibor: Az idealizáció mint sajátos önálló gondolati eljárás	7
Dr. Szilvási Lajos: A mozgásformákról és a tudományok osztályozásáról vallott engelszi nézetek elemzése „A természet dialektikája” alapján	31
Dr. Illényi Domonkos: A neokolonialista gazdaság és ideológia koncepcióinak főbb kérdései	43
Dr. Nagy Andor: A családi életre nevelés néhány aktuális problémája	59
Dr. Mák Mihály: A fiatal általános iskolai tanárok társadalmi és tantestületi beilleszkedésének problémái	75
Dr. Bodnár László: A társadalmi mobilitás hatása a deviáns viselkedésre, a gyermek- és ifjúkorban, Heves megyében	87
Dr. Bakos József: Korszerű anyanyelvi nevelés, korszerű idegen nyelvi oktatás	97
Dr. Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai oktatásban (Történeti áttekintés, 3. rész) 1906–1946.	103
Ю, П. Ульянов—Магдолина Надаши: Из опыта работы над текстом /Материалы к тем “Любовь к профессии” . A szövegfeldolgozó munka tapasztalatairól (a „Hivatástudat” c. témához)	115
Dr. Béky Loránd: Az orosz nyelvi beszéd tanítása és gyakorlatai a nyelvi laboratóriumban	125
Dr. Szücs László—Dr. Sárík Tibor: Az általános iskolai kémiaoktatás korszerűsítése .	141
Kovács Lászlóné: A mechanika oktatásának világnézeti problémái	149
Petrovai József: Az atlétikai mozgások oktatásának problémái az általános iskolában mozgástanulási szempontból	155

II.

TANULMÁNYOK A NYELV-, AZ IRODALOM- ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Dr. Bakos József: Comenius Orbis Pictusa képanyagának és szövegének forrásairól. Temperantia — Mértékletesség	165
--	-----

Dr. Raisz Rózsa: Zenei szakszavak átvitt értelmű használata	177
Dr. Lőkös István: Részlet „A horvát irodalom története” c. készülő munkából	191
Dr. Cs. Varga István: Ady és a szlovákiai magyar irodalom	199
Dr. Hekli József: Viktor Rozov pályakezdése (Részletek egy tanulmányból)	209
Ю. П. Ульянов: Грамматическая система Ф. И. Буслаява.	
F. I. Buszlajev grammatikai rendszere	223
Pető Zsigmond: Intonációs készségek mérése	235
Дедюхина Л. Н.: О контрастах в поэзии М. Цветаевой.	
Kontrasztok M. Cvetajeva költészetében	249
Rák Sándor—dr. Szabó István: Jelentés és transzformáció összefüggéséről	265
Dr. Szabó István: A szólások helyéről a transzformációs nyelveírásban	279
Vadon Lehel: Upton Sinclair kritikai fogadtatása a Népszavában	299
Dr. Hekli József—Szőke Lajos: Egy téma több köntösben	315
Zahemszky László: Timur Pulatov romantikus kisregényei	323
Dr. Nagy József: Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz	333
Kávássy Sándor: Szatmár megye leírása Ludovicus Nagy Notitiae politico—Geographico-statisticae incltyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum c. munkájában	349
Kozári József: Szőlőföld Egerben az 1875. évi VII. törvénycikk alapján készült kataszteri telekkönyv tükrében	381
Bohony Nándor: Hoitsy Pál, avagy egy magyar „imperialista” a XIX. század végén ..	393
Kelemen Imre: Bartók román népzene gyűjtő útjai	399

III.

TANULMÁNYOK A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Dr. Szücs László: Az oxigén-konverteres (L—D) acélglyártás kéntelenítésének metallurgiai (termodinamikai) folyamatairól	419
Dr. Molnár Dezső: A Lambert—Beer törvény érvényességének vizsgálata káliumgőzben 408 °C-on	427
Dr. Gaál István: A tápanyagellátás hatása a szőlőtermés mennyiségére és minőségére, s ennek összefüggése a szőlőlevél kémiai összetételével	435
Dr. Patkó György: Az alkálidrid molekulák kísérleti spektroszkópiái irodalmának rövid áttekintése	447
Lev Ivanovics Vinogradov és Szabó Lajos: Amplitudó-analizátor	451
Dr. Kiss Péter: Egy binom kongruenciáról	457
Dr. Vajon Imre: Az atalanta lepke (Vanessa atalanta) idegrendszerének anatómiája ..	465
Dr. Tóth Géza: A Magas-bükk időszakos karsztforrásai	473
Dr. Kiss Ottó: A Bükk hegységi Disznóskút és Sebesvíz Trichoptera együtteseiről	493

IV.

MISCELLANEA

- Й. Бихари—А. Шалга: А. Э. Шакирова, Научные основы методики обучения категориям вида и времени русского глагола в тюркоязычной школе. Казань, Татарского книжное изд-во 1974, стр. 277.
- A. Z. Sakirova: Az orosz idő- és ige szemlélet kategória oktatásának tudományos alapjai a török nyelvű iskolákban. Tatár Könyvkiadó, Kazany, 1974. 227 oldal 511
- Dr. Zétényi Endre: Regiomontanus 500 éve halott 515

V.

REPRODUKCIÓK
A RAJZ TANSZÉK TANÁRAINAK
MŰVÉSZI MUNKÁIBÓL

- Blaskó János munkái 531
- Seres János munkái 535
- Nagy Ernő munkái 538
- Katona Zoltán munkái 542

СОДЕРЖАНИЕ

I

СТАТЬИ О ВОПРОСАХ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Д-р Тибор Шемпергер: Идеализация как своеобразный самостоятельный процесс мышления.....	7
Д-р Лайош Силваши: Анализ взглядов Энгельса на классификацию наук и на классификацию форм движения на основе "Диалектика природы".....	31
Д-р Домонкош Иллени: Главнейшие вопросы концепции хозяйства и идеологии неокOLONиализма.....	43
Д-р Андор Надь: Некоторые актуальные проблемы воспитания в духе уважения семейных традиций.....	59
Д-р Михай Мак: О проблемах "осваивания" молодых, начинающих педагогов в школе.....	75
Д-р Ласло Боднар: Влияние общественной подвижности на девиантное поведение в детском и юношеском возрастах в области Хевеш.....	87
Д-р Йозеф Бакош: Современное воспитание на родном языке современное обучение иностранному языку.....	97
Д-р Золтанне Чикан: Использование учебников по венгерской грамматике в школьном обучении. /Исторический обзор 1906—1946/....	103
Ю. П. Ульянов—Магдолна Надани: Из опыта работы над текстом /Материалы к теме "Любовь к профессии"/.....	115
Д-р Лоранд Беки: Обучение русской речи и упражнения в лаборатории	125
Д-р Ласло Сюч—д-р Тибор Шарик: Усовершенствование обучения химии в начальной школе.....	141
Ласлоне Ковач: Идеологические проблемы обучения механике.....	149
Йозеф Петроваи: Проблемы обучения движениям по атлетике в начальной школе.....	155

II.

СТАТЬИ ИЗ ОБЛАСТИ ЛИНГВИСТИКИ, ЛИТЕРАТУРНЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

Д-р Йозеф Бакош: Об источниках текстов и картин произведения Коменского "Обрис Пиктус".....	165
---	-----

Д-р Рожа Райс: Употребленна музыкальных терминов в опереносном смысле	177
Д-р Иштван Лекеш: Отрывок из произведения: "Истории хорватской литературы"	191
Д-р Иштван Варга: Ади и венгерская литература в Словакии	199
Д-р Йожеф Хекли: О раннем драматургическом творчестве Виктора Розова /Отрывок из произведения/.....	209
Ю. П. Ульянов: Грамматическая система Ф. И. Буслаева.....	223
Жигмонд Пете: Измерение интонационных навыков.....	235
Дедюхина Л. Н.: О контрастах в поэзии М. Цветаевой.....	249
Шандор Рак—Иштван Сабо: О взаимоотношении между значением и трансформацией.....	265
Д-р Иштван Сабо: О месте идиом в трансформационной грамматике. Лехел Вадон: Критические отклики об Уптон Синclare в газете "Непсава"	279
Д-р Йожеф Хекли—Лайош Секе: Вариации на одну тему.....	299
Ласло Захемски: Романтические повести Тимура Пулатова.....	315
Д-р Йожеф Надь: Данные об эпохе Реформации 16. века в г. Эгере.....	323
Шандор Каваша: Описание области "Сатмар" в произведении Лудовикус. Надь: Notitiae politico-geographico-statisticae incluti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum	333
Йожеф Козари: Виноградники в Эгере на основе земельной описи, составленной по УП. статье закона 1875.....	349
Нандор Бохонь: Хойчи Пал, или венгерский "империалист" в конце XIX века.....	381
Имре Келемен: Собираение народных песен Бартока в Румынии.....	393
	399

III.

СТАТЬИ ОБЛАСТИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Д-р Ласло Сюч: О металлургических процессах десульфурзации производства кислородной конвертерной стали.....	419
Д-р Деже Молнар: Анализ действительности закона "Ламберт Беер" в парах калия при температуре 480 °С.....	427
Д-р Иштван Гал: Влияние питательного вещества на количество и качество виноградного урожая. Их связь с химическим составом виноградного листа.....	435
Д-р Дьерд Патко: Краткий обзор иснытаний, данный в спектроскопической литературе о щелочно-гидрических молекулах.....	447
Л. И. Виноградов—Лайош Сабо: Анализатор-Амплитуда.....	451
Петер Киш: Конгруэнция "Бином".....	457
Д-р Имре Вайон: Анатомия нервной системы бабочки "Атланта".....	465
Д-р Геза Тот: Периодические карстовые источники горы "Магаш Бюк".....	473
Отто Киш: "Дисношкун" и "Трихоптера" в горах "Бюк".....	493

IV.

СМЕШАННОЕ

Й. Бихари—А. Шалга: А. З. Шакирова, Научные основы методики обучения категориям вида и времени русского глагола в тюркоязычной школе. Казань, Татарского книжное изд-во 1974, стр. 277.....	511
Д-р Эндре Зетени: Региомонтанус умер 500 лет тому назад.....	515

V.

РЕПРОДУКЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ РАБОТ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ КАФЕДРЫ РИСОВАНИЯ

Произведения Яноша Блашко	531
Произведения Яноша Шереш.....	535
Произведения Эрне Надь.....	538
Произведения Золтана Катона	542

INHALTSVERZEICHNIS

I.

STUDIEN ÜBER FRAGEN DES UNTERRICHTS UND DER ERZIEHUNG

Dr. Tibor Semperger: Die Idealisation als spezifischer selbständiger Denkprozel3	7
Dr. Lajos Szilvási: Analyse der Engelsschen über die Bewegungsformen und über die Klassifikation der Wissenschaften auf Grund der „Dialektik der Natur“	31
Dr. Domonkos Illényi: Die wichtigsten Fragen der Konzeptionen der Wirtschaft und der Ideologie des Neokolonialismus	43
Dr. Andor Nagy: Einige aktuelle Probleme der Erziehung im Geiste der Verehrung zur Familientradition	59
Dr. Mihály Mák: Über einige Probleme der gesellschaftlichen Einfügung der jungen Grundschullehrer sowie Probleme ihres „Einlebens“ in den Lehrkörper	75
Dr. László Bodnár: Die Wirkung der gesellschaftlichen Mobilität auf das deviante Benehmen in der Kindheit und in den Jugendjahren im Komitat Heves	87
Dr. József Bakos: Moderne muttersprachliche Erziehung, moderner Fremdsprachenunterricht	97
Dr. Chikán Zoltánné: Benützung der ungarischen Grammatiken in dem Schulunterricht. (Historischer Überblick, 3. Teil) 1906–1946	103
J. P. Uljanov: – Magdolna Nádas: Über die Erfahrungen der Textbearbeitung (zum Thema „Berufsfreude“).	115
Dr. Loránd Béky: Unterrichten der russischen Sprache und Übungen im Sprachlabor	125
Dr. László Szücs–Dr. Tibor Sárik: Modernisieren des Chemieunterrichts in den Grundschulen	141
Kovács Lászlóné: Ideologische Probleme des Mechanikunterrichts	149
József Petrovai: Probleme des Lehrens der athletischen Bewegungen in der Grundschule	155

II.

STUDIEN AUS DEM BEREICHE DER SPRACH-, LITERATUR- UND GESCHICHTSWISSENSCHAFTEN

Dr. József Bakos: Über die Quellen der Texte und des Bildmaterials des „Orbis Pictus“ von Comenius	165
Dr. Rózsa Raisz: Gebrauch der musikalischen Termini in übertragenem Sinne	177
Dr. István Lőkös: Auszug aus dem Werke „Geschichte der horvatischen Literatur“ ..	191
Dr. István Cs. Varga: Ady und die ungarische Literatur in der Slowakei	199
Dr. József Hekli: Über die Frühperiode der Dramaturgie von Viktor Rosov (Auszug aus einer Studie)	209
J. P. Uljanov: Grammatisches System von F. I. Buslajeva	223
Zsigmond Pető: Messen von Intonationsfertigkeiten	235
L. N. Dedjuhina: Kontraste in der Dichtung von M. Zvetajeva	249
Sándor Rák—dr. István Szabó: Über den Zusammenhang zwischen Bedeutung und Transformation	265
Dr. István Szabó: Über den Platz der Idiome in der Transformationsgrammatik	279
Lehel Vadon: Echo Kritik über Upton Sinclair in der Zeitung „Népszava“	299
Dr. József Hekli—Lajos Szőke: Variation über ein Thema	315
László Zahemszky: Romantische Kleinromane von Timur Pulatov	323
Dr. József Nagy: Beiträge zur Reformation in Eger im 16. Jahrhundert	333
Sándor Kávássy: Beschreiben des Komitats Szatmár in dem Werk von Ludovicus Nagy: Notitiae politico—geographico—statistical inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum	349
József Kozári: Weinberge in Eger nach dem auf Grund des VII. Gesetzartikels vom Jahre 1875. entstandenem Grundkataster	381
Nándor Bohony: Hoitsy Pál, oder ein ungarischer „Imperialist“ am Ende des XIX. Jahrhunderts	393
Imre Kelemen: Volksmusiksammlereisen von Bartók in Rumänien	399

III.

STUDIEN AUS DEM BEREICHE DER NATURWISSENSCHAFTEN

Dr. László Szűcs: Über metallurgische (thermodynamische) Prozesse der Entschwefelung in der Sauerstoffkonverter Stahlbereitung	419
Dr. Dezső Molnár: Analyse der Gültigkeit des Gesetzes „Lambert—Beer“ im Kaliumdampf bei 408 °C	427
Dr. István Gaál: Die Auswirkung der Versorgung mit Nährstoffen auf die Qualität und Quantität des Weinbauses und deren Zusammenhang mit der chemischen Zusammensetzung des Rebenblattes	435

Dr. György Patkó: Die experimental spektroskopische Literatur über die Alkali- hydrid-Molekülen im Überblick	447
Lev Ivanovitsch Vinogradov und Lajos Szabó: Amplitude-Analysator	451
Péter Kiss: Kongruenz „Binom“	457
Dr. Imre Vajon: Anatomie des Nervensystems des Atalanta-Schmetterlings (Vanessa atalanta)	465
Dr. Géza Tóth: Periodische Karstquellen des Gebirges „Magas-Bükk“	473
Ottó Kiss: „Disznóskút“ und „Sebesvíz“ Trichoptera im Bükk-Gebirge	493

IV.

MISCELLANEA

A. S. Schakirova: Wissenschaftliche Grundlagen der Methodik des Unterrichts vom Tempus und Aspekt des Russischen in den türkischsprachigen Schulen. Tatarischer Buchverlag, Kasan, 1974. S. 227.	511
Dr. Endre Zétényi: Regiomontanus ist vor 500 Jahren verstorben	515

V.

REPRODUKTIONEN AUS DEN KÜNSTLERISCHEN ARBEITEN DER PROFESSOREN AM LEHRSTUL FÜR ZEICHNEN

Arbeiten von János Blaskó	531
Arbeiten von János Seres	535
Arbeiten von Ernő Nagy	538
Arbeiten von Zoltán Katona	542

